

Віктор Шагар

**СУЧАСНИЙ
ТЛУМАЧНИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК**

Близько 2500 термінів

Харків
«ПРАПОР»
2007

ББК81.2УКР-4

Ш23

Шапар В. Б.

Ш23 Сучасний тлумачний психологічний словник. — Х.: Прапор, 2007.— 640 с.

ISBN 966-7880-85-0.

Психологічний словник містить близько 2500 термінів, які відбивають сучасний стан психологічної науки. У ньому представлені понятійний, методологічний і концептуальний апарати основних галузей психології. У словнику значну увагу приділено термінам психоаналізу та інших напрямків психології, а також методикам, що дозволяють дослужувати глибинні характеристики людської особистості.

ББК 81.2 УКР-4

ISBN 966-7880-85-0

© Шапар В. Б., 2004.

© ВАТ «Видавництво „Прапор”», 2004.

ПЕРЕДМОВА

Дотепер в Україні бракувало настільки об'ємного словника психологічних термінів, написаного рідною мовою. Це призводило до психологічних труднощів для фахівців, студентів та осіб, які займаються психологією. Дане видання значною мірою полегшить використання єдиної психологічної термінології.

Пропонований тлумачний словник містить психологічні терміни, значення термінів, термінологічні сполучення, що за останнє десятиліття набули широкого розповсюдження в різних напрямках психології. Разом з тим до словника не увійшло багато вузькоспеціальних, маловживаних, застарілих термінів психології; тлумачення деяких термінів переглянуто з метою їх уточнення та вдосконалення. Переслідувалася мета зробити тлумачення короткими, зрозумілими читачеві, зберігши при цьому їхню сувору науковість. Кожен термін у словнику був перевірений з погляду опису системи його значень, його семантичної структури. У такий спосіб було здійснено спробу, зберігаючи принцип стислості й узагальненості характеристик термінів, зробити ці характеристики більш точними і повними.

При підготовці словника його зміст формувався таким чином, щоб системно охопити питання психології особистості, а також різних напрямків психології. При роботі над словником широко використовувалися дослідження З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга, К. Хорпі, а також російських психологів І. Сеченова, І. Павлова, К. Леніна та ін.

ПІСЬО ПОПУДОВУ СЛОВНИКА

Психологічні терміни в словнику розташовані за алфавітним принципом.

Заголовне слово словникової статті дається прописним напівжирним шрифтом.

Словникова стаття може містити тлумачення складної конструкції термінів. У цьому випадку шукати їх необхідно за одним із компонентів; стосовно іншого, як правило, дається посилання на відповідний термін.

Після заголовного слова в дужках подано вказівку на походження терміна (етимологія).

Якщо заголовне слово та іншомовне слово (етимон), що подається в етимологічній довідці, однозначні, останнє подається без перекладу.

Іноді подається переклад частин, які складають етимон.

Словотворчі елементи складних слів-термінів, що найчастіше зустрічаються, подаються як окремі словникові статті з відповідними етимологічними вказівками і поясненнями. Для складних слів-термінів, утворених за допомогою цих елементів, в етимологічній довідці подається відсилання до цих словникових статей.

Якщо термін складається із вміщених у словникові слів або словоутворюючих елементів, в етимологічній довідці вказуються компоненти цих поєднань.

У деяких випадках в етимологічній довідці подається тільки вказівка на мову першоджерела.

Різні значення багатозначного слова виділяються цифрою з дужкою.

Для зручності використання та правильного вживання психологічних термінів у кінці словника наведений їх повний перелік із наголосами.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А а	[а]	Б б	[бе]	В в	[ве]
Г г	[ге]	Г г	[ге]	, Д д	[де]
Е е	[е]	Є є	[є]	Ж ж	[же]
З з	[зе]	И и	[и]	І і	[і]
ї ї	[ї]	Й й	[йот]	К к	[ка]
Л л	[ел]	М м	[ем]	Н н	[ен]
О о	[о]	П п	[пе]	Р р	[ер]
С с	[ес]	Т т	[те]	У у	[у]
Ф ф	[еф]	Х х	[ха]	Ц ц	[це]
Ч ч	[че]	Ш ш	[ша]	Щ щ	[ща]
Ь ь	[знак м'якшення]	Ю ю	[ю]	Я я	[я]

А

- • - і - В:Ф21 - • - • -

- **ЛБА31Я** (абасія) (від гр. *a* — заперечна частка і *basis* — ходіння) — втрата здатності ходити; звичайно трапляється при захворюваннях нервової системи.

- **АБСАНС** (від фр. *absence* — відсутність) — короткочасний несвідомий стан, що виникає при деяких формах епілепсії, блокування свідомості.

- **АБСТИНЕНЦІЯ** (від лат. *abstinentia* — помірність) — особливий стан, що виникає внаслідок припинення дії алкоголю або наркотиків при раптовій перерві в їхньому прийманні, проявляється у алкоголіків та наркоманів.

Характерні симптоми — головний біль, запаморочення, сухість у роті, тахікардія, іноді нудота, пригнічений настрій, що часто супроводжується самозвинуваченням і каюттям, різкою фізичною слабкістю, підвищеною навіюваністю, потребою в наркотичу та ін. Можливі безсоння, відчуття страху, тривожність, суїцидальні тенденції, розвиток алкогольної епілепсії.

- **АБСТИНЕНЦІЯ СЕКСУАЛЬНА** - стримування від статевого життя. Може проявлятися в постійному стані суб'єкта, позбавленого можливості вести статеве життя, або в проміжку часу, протягом якого суб'єкт позбавлений цієї можливості.

Розрізняють: 1) абстиненцію сексуальну тотальну, що виключає усі види сексуальної активності; 2) абстиненцію сексуальну парціальну, під час якої відмічаються полюції або мастурбація.

- **АБСТРАГУВАННЯ** (від лат. *abstractio* — відволікання) — одна з основних операцій мислення; полягає в уявному виділенні певних ознак, властивостей досліджуваного об'єкта та у відволіканні від інших.

Первинно абстрагування виступає при безпосередньому чуттєво-образному відображенні середовища, коли деякі його властивості стають орієнтирами для сприйняття та дії, а інші — ігноруються..

Абстрагування — необхідна умова катетеризації. Ним формуються узагальнені образи реальності, які дозволяють виділити значимі для певної діяльності зв'язки і відношення об'єктів. Критерій істинності й продуктивності абстрагування — практика.

- **АБУЛІЯ** (від гр. *abulia* — нерішучість) — патологічне порушення психічної регуляції дій. Виражається у відсутності стимулів до діяльності, нездатності прийняти рішення і здійснити правильну дію, хоча її необхідність усвідомлюється.

- **АВТОЕРОТИЗМ** (аутоеротизм) (від гр. *autos* і *eros* (*erotos*) — любов) — за З. Фрейдом, термін, що позначає першу фазу дитячого сексуального життя, протягом якої використовуються різні способи статевого задоволення за допомогою власного тіла, при відсутності стороннього об'єкта. Задоволення досягається через ерогенні зони. Один із прикладів — смоктання.

- **АВТОМАТИЗМ** (автоматизм неусвідомлюваний) (від гр. *automatos* — самочинне діяння) — дії, які реалізуються без прямої участі свідомості і відбуваються ніби «самі по собі», без свідомого контролю. Тому немає необхідності орієнтуватися в стереотипних випадках, і в самій ситуації, і в процесі виконання відповідних операцій. Виникнення такої ситуації відразу дає поштовх усій послідовності операцій.

Виділяють автоматизм моторний, мовний та інтелектуальний — у сферах рухів, сприйняття і розумовій. У нормі всі види автоматизму виступають як компоненти свідомо регульованих дій, а їхнє відокремлення вказує на патологію. Вивчення автоматизму здійснюється як у загальній психології — при дослідженні формування навичок, так і в прикладній психології.

- **АВТОРИТАРНОСТІ** (від лат. *auctoritas* — влада) — соціально-психологічна характеристика особистості, що відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливу партнерів по взаємодії та спілкуванню. Пов'язана з такими особистісними рисами, як агресивність, завищені самооцінка і рівень домагань, схильність до наслідування стереотипів, слабка рефлексія та ін. У поведінці звичайно проявляється як прагнення будь-якими засобами домогтися домінуючого положення в групі, зайняти максимально високу позицію в структурі влади. Особливо авторитарність проявляється в автократичному тиску керівника або лідера на підлеглих, в усуненні інших людей від участі у вирішенні важливих питань.

- **АВТОРИТЕТ** (від лат. *auctoritas* — влада, вплив) — 1. Вплив, впливовість індивіда, що залежать від стану, статусу чи посади,;

яку пін займає. У цьому значенні в соціальній психології поняття нерідко співвідноситься з поняттям про владу. 2. Визнання за індивідом права на ухвалення рішення в умовах спільної діяльності. У цьому значенні поняття не завжди збігається з владою: авторитетом може користуватися людина, що не наділена відповідними повноваженнями, але яка є свого роду моральним еталоном і тому має високий ступінь референтності для оточуючих. Авторитет такого індивіда обумовлений його ідеалізацією в очах інших і значимістю його діяльності.

- **АНТОСУГЕСТІЯ** (аутосугестія) (від гр. autos — сам і лат. suggestio — навіювання) — сугестія, навіювання, спрямоване людиною на саму себе (див. також *Самонавіювання*). Допускає поєднання в одній особі сугестора і сугеренда.

- **АВТОФІЛІЯ** (від гр. autos — сам і phileo — люблю) — самозамилування.

- **АГЛЮТИНАЦІЯ** (від лат. agglutinare — приклеювати) — один із способів створення образів уяви. В одному образі поєднуються будь-які якості, властивості, частини. Результатом може стати досить вигадливий образ, іноді далекий від реальності.

- **АГНОЗІЯ** (агносія) (від гр. a — заперечна частка і gnosis — знання, пізнання) — стан, при якому мозок не може розшифрувати інформацію, яка надходить від нормально функціонуючих рецепторів; порушення різних видів сприйняття, що виникає при ураженнях мозку.

Розрізняють: 1) агнозії зорові — проявляються в нездатності впізнати предмети за їхніми зображеннями при збереженні достатньої гостроти зору; 2) агнозії тактильні — проявляються як: а) астерсагнозії — у нездатності упізнання предметів на дотик; б) соматоагнозії — у порушенні впізнавання частин власного тіла, в порушенні уявлення про схему тіла; 3) агнозії слухові — проявляються: а) у порушенні слуху фонематичного — здатності розрізняти звуки як складові мовлення, що призводить до розладів мовлення (афазія); б) у порушенні здатності впізнавати знайомі мелодії, звуки, шуми при збереженні елементарних форм слуху.

- **АГОРАФОБІЯ** (від гр. agora — площа і phobos — страх) — різновид неврозу, що характеризується відчуттям страху перед відкритим простором таін. (див. також *Фобія*).

- **АГРАВАЦІЯ** (від лат. aggravare — робити важче, обтяжувати) — перебільшення індивідом важкості дійсно існуючої хвороби, її симптомів або хворобливості свого стану. До агравації

схильні суб'єкти з істероїдною акцентуацією або страждають психопатичними захворюваннями, а також люди похилого віку з вираженими змінами психіки. Агравацію варто відрізнити від симуляції.

- **АГРАФІЯ** (від гр *a* — заперечна частка і *grapho* — пишу) — порушення здатності писати, що виникають при різних розладах психіки під час писемної мови. Проявляються або як повна втрата здатності писати, або як грубе перекручування слів, пропуски складів і літер, як нездатність сполучити літери та склади в слова тощо.

- **АГРЕСИВНІСТЬ** (від фр. *agressif* — агресивний) — стійка риса особистості, що проявляється в готовності до агресивної поведінки. Рівні її визначаються як наслідком у процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурно-соціальні норми, найважливіші з яких — норми соціальної відповідальності та норми відплати за акти агресії. Важлива роль належить і таким ситуативним змінним: тлумаченню намірів оточуючих, можливості одержання зворотного зв'язку, провокуючому впливу зброї та ін.

Агресивність — одна з природжених установок, що корениться в садистичній фазі лібідо. Виражається в прагненні до наступальних або насильницьких дій, направлених на нанесення ушкоджень або на знищення об'єкта наступу.

- **АГРЕСІЯ** (від лат. *aggressio* — напад) — індивідуальна чи колективна поведінка або дія, направлена на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи. Основні форми — агресія реактивна, агресія ворожа, агресія інструментальна та автоагресія. Форми агресії, що розвиваються в таких масових соціальних явищах, як терор, геноцид, расові, релігійні та ідеологічні зіткнення, звичайно супроводжуються процесами психічного зараження і взаємної індукції, стереотипізацією уявлень у створюваному «образі ворога». Готовність до агресивної поведінки розглядається як стійка риса особистості — агресивність.

Деякі прояви агресії й автоагресії можуть бути ознакою розвитку патопсихологічних змін особистості (збудлива психопатія, параноя, епілепсія та ін.).

- **АГРЕСІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНА** — відрізняється тим, що мета дії суб'єкта, який виявляє агресію, нейтральна і агресія використовується лише як засіб для досягнення цієї мети.

- **АГРЕСІЯ РЕАКТИВНА** — виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію і супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті та ін.

- **АДАПТАНТ** (від лат. *adaptatio* — пристосування) — молодий фахівець у період адаптації до норм колективу, в який він потрапляє, входження у тонкощі роботи, звикання вирішувати творчі задачі.

- **АДАПТАЦІЯ** (від лат. *adaptatio* — пристосування) — пристосування будови і функцій організму, його органів і клітин до умов середовища. Виділяють різні фази процесу адаптації до незвичайних екстремальних умов: фазу початкової декомпенсації і наступні фази часткової, а потім і повної компенсації. Зміни, що супроводжують адаптацію, відбуваються на всіх рівнях організму — під молекулярного до психологічної регуляції діяльності.

- **АДЕПТ** (від лат. *adeptus* — що досяг) — має три значення: 1) в інженерній психології — людина, яка має прихильність до певної професії та опановує її. Залежно від типу професії фаза адепта може бути багаторічною або короткочасною; 2) посвячений у таємниці якого-небудь вчення, секти; 3) ревний прихильник якого-небудь вчення, ідеї.

- **АЖИТАЦІЯ** (від фр. *agitation* — сильне хвилювання, збуджений стан) — афективна реакція (див. також *Афект*), що виникає у відповідь на загрозу для життя, аварійну ситуацію та інші психогенні фактори. Проявляється у формі сильного занепокоєння, тривоги, втрати цілеспрямованості дій. Людина метушиться, здатна виконувати лише прості автоматичні дії. Виникає відчуття порожнечі та відсутності думок, порушується можливість міркувати, встановлювати складні зв'язки між явищами. Це супроводжується явними вегетативними порушеннями: блідістю, частішим диханням, серцебиттям, тремтінням рук та ін. Ажитация оцінюється як передпатологічний стан у межах психологічної норми (див. *Психологія екстремальна*). В аварійних ситуаціях серед льотчиків, підводників і представників інших професій, пов'язаних з ризиком, вона нерідко сприймається як розгубленість.

- **АКАЛЬКУЛІЯ** (від гр. *a* — заперечна частка і лат. *calculo* — рахунок, обчислення) — порушення здатності рахувати внаслідок ураження певних ділянок кори головного мозку. Розрізняють: 1) акалькулію первинну, пов'язану з порушенням розуміння розрядної побудови чисел, труднощами в самих рахункових операціях; 2) акалькулію вторинну, що виникає при інших розладах вищих психічних функцій (афазія, агнозія, амнезія) або при загальному порушенні цілеспрямованої інтелектуальної діяльності.

- **АКСЕЛЕРАЦІЯ** (акцелерація) (від лат. *acceleratio* — прискорення) — прискорення соматичного розвитку і фізіологічного дозрівання дітей і підлітків, що спостерігається за останні півтори

сотні років; проявляється в збільшенні ваги і розмірів тіла, у прискореному статевому дозріванні. Статистично встановлено, що за останнє сторіччя зріст дітей при народженні збільшився в середньому на 0,5-] см, а вага — на 100—300 г; у дітей 5—7 років зріст кожні 10 років збільшувався в середньому на 1,5 см, а вага — на 0,5 кг; у дітей шкільного віку зріст збільшився на 10—15 см. Статеве дозрівання тепер настає раніше у середньому на 1—2 роки. Це, при збереженні традиційно сформованих умов виховання і норм поведінки підлітків, іноді стає джерелом психологічних колізій — виникнення психологічних бар'єрів, конфліктів, афективних форм поведінки. Є дані також про акселерацію психологічну — прискорення розумового розвитку дітей, однак надійних статистичних висновків поки що немає.

• **АКТИВАЦІЯ** (від лат. *activus* — діяльний) — стан нервової системи, що характеризує рівень її збудження і реактивності. За своїми психологічними механізмами різнорідна. Обумовлюється модуляційними впливами частини нервової системи, яка охоплює лімбічну систему і структури ректикулярної системи мозку. Зі зміною балансу цих впливів змінюються інтенсивність та якісна своєрідність активації, що фіксується у вегетативних показниках — частоті серцебиття, опорі шкіри, артеріальному тиску, зміні дихання та ін.

Активація буває тривалою — тонічною і короткою — фазовою. Варто розрізнити активацію нервової системи в цілому, як її загальну характеристику, та активацію окремих мозкових структур. Дуже важливо відрізнити розуміння активації в психології і психофізіології — активації психологічної й активації фізіологічної.

• **АКТИВАЦІЯ: РІВЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ** - звичний для кожної людини рівень активації, на фоні якого переважно реалізується діяльність. Цей рівень — природна детермінанта індивідуальності.

• **АКТИВАЦІЯ: РІВЕНЬ ОПТИМАЛЬНИЙ** - рівень максимальної відповідності стану нервової системи акту поведінки, наслідком якого є досягнення високої ефективності його виконання.

• **АКТИВАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНА** - продовження активації фізіологічної. Пов'язана з розшифровкою зовнішніх сигналів, вона залежить від рівня пильнування і стану свідомості, а також від потреб, смаків, інтересів і планів людини.

• **АКТИВАЦІЯ ФІЗІОЛОГІЧНА** — пов'язана з функцією центрів, які розміщені в основі головного мозку. У цих центрах знахо-

дяться механізми пробудження; саме на цьому рівні збираються і класифікуються сигнали, що надходять із зовнішнього світу і від самого організму, перш ніж вони — при їхній достатній важливості — попрямують до кори головного мозку. Внаслідок цього відбувається активація вищих центрів, яка дозволяє організмові залишатись активним і уважно стежити за сигналами від оточення, що забезпечує йому збереження фізіологічної і психічної рівноваги.

• **АКТИВІЗАЦІЯ** (від лат. *activus* — діяльний) — посилення, поживлення діяльності, активності; перехід до більш рухливого стану, до рішучих дій.

• **АКТИВНІСТЬ** — загальна характеристика живих істот, їхня власна динаміка як джерело перетворення або підтримки ними життєво значимих зв'язків із середовищем. Активність формується відповідно до ймовірного прогнозування розвитку подій у середовищі та положення в ньому організму.

У психології активність виступає у співвіднесенні з діяльністю та проявляється як динамічна умова її становлення, здійснення і видозміни, як властивість її власного руху. Її характеризує: 1) у значній мірі — обумовленість виконаних дій специфікою внутрішніх станів суб'єкта безпосередньо в момент дії — (на відміну від реактивності, коли дії обумовлені попередньою ситуацією); 2) довільність — обумовленість наявною метою суб'єкта — на відміну від польової поведінки (див. *Полнезалежність*); 3) надситуативність — вихід за межі початкових цілей — на відміну від здатності пристосовуватись як обмеження дій вузькими рамками заданого (див. також *Активність надінтуїтивна*); 4) значна сталість діяльності стосовно прийнятої мети — на відміну від пасивного уподібнення предметам, з якими має зустрітись суб'єкт при здійсненні діяльності.

• **АКТИВНІСТЬ ВІДЧУЖЕНА** — за Е. Фроммом, певна нейтралізація людської активності, коли дія учиняється над людиною зовнішніми або внутрішніми силами, внаслідок чого здійснюється відокремлення людини від результатів її діяльності. Приклад — постгіпнотична поведінка.

• **АКТИВНІСТЬ ЗАГАЛЬНА** — одна зі сфер прояву темпераменту. Визначається інтенсивністю й обсягом взаємодії людини із середовищем — фізичної і соціальної. За цим параметром можна бути інертним, пасивним, спокійним, ініціативним, активним, стрімким.

• **АКТИВНІСТЬ НАДІНТУЇТИВНА** - здатність підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, перевищені відносно почат-

кової задачі. За її допомогою переборюються зовнішні та внутрішні обмеження — бар'єри діяльності (див. також *Установка*). Вона проявляється в моментах творчості, пізнавальної активності, «безкорисливому» ризику, активності наднормативній (див. також *Група: ефективність*).

• **АКТИВНІСТЬ НАДНОРМАТИВНА** - одна з форм прояву активності надситуативної. Проявляється в прагненні індивіда або групи підвищити офіційні вимоги суспільства до деякого виду діяльності. Активність наднормативна — один з найважливіших показників високої ефективності групи (див. *Група: ефективність*); характеризує групу як справжній колектив. Експериментально фіксується лише в тих видах діяльності, де є чіткі офіційні нормативи виконання.

• **АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ** - див. *Особистість: активність*.

• **АКТИВНІСТЬ ПОШУКОВА** - поведінка, спрямована на зміну ситуації або ставлення до неї за відсутності певного прогнозу її результатів, але при постійному урахуванні ступеня її ефективності. Обов'язковий компонент багатьох типів поведінки. У тварин — це всі різновиди активно-оборонної поведінки, самостимуляції, а також орієнтована поведінка. У людини психічні прояви пошукової активності — важлива складова частина процесів планування, фантазування та ін.

• **АКТИВНІСТЬ ПСИХІЧНА: БІОРИТМ** - періодичне чергування стану напруження і розслаблення в психічній діяльності людини. Розрізняють: 1) біоритми зовнішні — їхній прояв пов'язаний з циклічністю сонячної активності (11,5 років), зміною пір року, часу доби та ін.; 2) біоритми внутрішні — детерміновані стани активності та розслаблення фізичної і психічної діяльності.

Особливе значення має добовий біоритм психічної активності, що впливає на періоди найбільшої працездатності та стомлюваності: 1) максимальна активність вранці (8-12 год.); 2) мінімум — у середині дня (12-16 год.); 3) другий максимум — у вечірній час (16—2 год.); 4) найбільш виражений мінімум — уночі (2—8 год.). Чергування максимуму—мінімуму активності фізичної і діяльності психічної протягом доби відповідає схемі напруження—розслаблення—напруження—розслаблення. Це відповідає добовій зміні внутрішніх біоритмів активності психічної, які проявляються в активності симпатико-адреналової системи (див. *Система нервова*).

Зростання активності вранці та ввечері обумовлене збільшенням виділення гормонів адреналіну (А) і норадреналіну (НА). Така жорстка залежність активних та інактивних компонентів психічної діяльності від внутрішніх біохімічних процесів, що відбуваються в організмі, потребує чіткої відповідності між внутрішніми біоритмами і зовнішньою організацією життєдіяльності. Якщо ця відповідність порушується, то частим наслідком стають різні захворювання нервової системи: порушення сну, неврози, серцево-судинні захворювання. Тому психологічне обстеження і психокорекція повинні обов'язково враховувати структуру біоритмів психічної активності.

- **АКТИВОВАНИСТЬ** — властивість нервової системи, що обумовлюється безумовно-рефлекторним балансом нервових процесів збудження та гальмування і тісно пов'язана з рівнем неспецифічної активації головного мозку. Трактуються як інтегральна властивість нервової системи.

- **АКТУАЛІЗАЦІЯ** (від лат. actualis — діяльний) — дія, що полягає у викликанні засвоєного матеріалу з довгострокової або короткочасної пам'яті для наступного використання його при впізнаванні, пригадуванні, спогаді або при безпосередньому відтворенні. Характеризується різним ступенем важкості або легкості — залежно від рівня засвоєння або забування запропонованого матеріалу (див. також *Забування; Запам'ятовування*).

- **АКТУАЛІЗУВАТИ** — перевести зі стану потенційного в стан реальний, актуальний.

- **АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ** (від лат. accentus - наголос) - введене К. Леонгардом поняття, що означає надмірну виразність окремих рис характеру та їхніх сполучень і становить крайні варіанти норми, що межують із психопатіями. Акцентуації характеру відрізняються від останніх відсутністю одночасного прояву властивої психопатіям тріади ознак: стабільності характеру в часі, тотальності його проявів у всіх ситуаціях, соціальної дезадаптації.

- **АКЦЕНТУАЦІЯ АСТЕНІЧНА** — акцентуація, якій властиві швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресії та іпохондрії.

- **АКЦЕНТУАЦІЯ ГІПЕРТИМНА** - акцентуація, якій властиві постійно підвищений настрій, висока психічна активність з жадобою діяльності й тенденцією займатися багато чим одночасно, не доводити справу до кінця.

- **АКЦЕНТУАЦІЯ ДЕМОНСТРАТИВНА** - див. *Акцентуація істероїдна*.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ДИСТИМНА** — акцентуація, якій властиві переважно знижений настрій, схильність до депресії, зосередженість на похмурих, сумних сторонах життя.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ЕПІЛЕПТОЇДНА** - акцентуація, що характеризується схильністю до злісно-тужливого настрою (див. *Дисфорія*) з агресією, що накопичується і проявляється у вигляді нападів люті й гніву (іноді з елементами жорстокості), конфліктності, в'язкості мислення, скрупульозною педантичністю.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ІСТЕРОЇДНА** (демонстративна) — акцентуація, що характеризується вираженою тенденцією до витіснення неприємних для суб'єкта фактів і подій, до облудності, фантазування та удавання, які використовуються для привернення до себе уваги; авантюристичність, марнославство, «втеча в хворобу» (див. *Іпохондрія*) при незадоволеній потребі у визнанні.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ КОНФОРМНА** - акцентуація, якій властиві надмірна підпорядкованість і залежність від думки оточуючих, недостатня критичність та ініціативність, схильність до консерватизму (див. також *Конформність*).

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ЛАБІЛЬНА** — характеризується різкою зміною настрою залежно від ситуації.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ НЕСТІЙКА** — акцентуація, для якої характерні схильність легко піддаватися впливу оточуючих, постійний пошук нових вражень, компаній, уміння легко встановлювати контакти поверхового характеру.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ПАРАНОЇДАЛЬНА** - характеризується підвищеною підозрілістю і хворобливою уразливістю, стійкістю негативних афектів, прагненням домінувати, неприйняттям думки інших; наслідок її — висока конфліктність.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ПСИХАСТЕНІЧНА** - акцентуація, якій властиві висока тривожність, нерішучість, схильність до самоаналізу, постійних сумнівів і міркувань, тенденція до утворення обсесій і ритуальних дій.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ СЕНСИТИВНА** - акцентуація, що характеризується підвищеною вразливістю, боязкістю, загостреним почуттям власної неповноцінності.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ЦИКЛОЇДНА** - акцентуація, що характеризується чергуванням фаз гарного і поганого настрою з різним періодом переходу одного в інший.

• **АКЦЕНТУАЦІЯ ШИЗОЇДНА** - акцентуація, якій властиві відгородженість, замкнутість, інтроверсія (див. *Екстраверсія та Інтроверсія*), емоційна холодність, що проявляється у відсутності

співпереживання (див. *Empatia*), у труднощах при встановленні емоційних контактів; брак інтуїції в процесі спілкування.

- **АКЦЕНТУВАННЯ** — один із способів створення образів уяви. Виділяється будь-яка деталь або частина цілого, яка стає домінуючою, набуваючи основного навантаження. Приклад — карикатури і шаржі.

- **АКЦЕПТОР РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЇ** (від лат. *acceptor* - приймаючий) — психологічний механізм передбачення й оцінки результатів дії у функціональних системах. Являє собою «інформаційний еквівалент результату», що витягається з пам'яті в процесі прийняття рішень; обумовлює організацію рухової активності організму в *поведінковому* акті та звіряє результат з його «випереджальним відображенням»: 1) у разі збігу здійснена функціональна схема розпадається і організм може переходити до іншої цілеспрямованої поведінки; 2) при частковій розбіжності вводяться виправлення в програму дії; 3) при повній розбіжності розвивається орієнтрвно-дослідницька поведінка.

- **АЛАЛІЯ** (від гр. *a* — заперечна частка і *lalia* — мова) — відсутність або обмеженість мовлення у дітей внаслідок недорозвинення або ушкодження мовних зон головного мозку.

- **АЛЕКСІЯ** (від гр. *a* — заперечна частка і *lexis* — слово) — порушення або розлад здатності читання — невміння дитини прочитати текст, незважаючи на грамотність, або нездатність оволодіти процесом читання. Виникає при ушкодженні різних відділів кори лівої півкулі (у правші) головного мозку.

- **АЛКОГОЛІЗМ** (від араб. *al-kuhl* — тонкий порошок) — захворювання, яке викликається систематичним вживанням спиртних напоїв, характеризується потягом до них і призводить до психічних і фізичних розладів. Виділяють: 1) пияцтво побутове — ситуаційно обумовлене зловживання алкоголем без ознак звикання; 2) алкоголізм хронічний; 3) психози алкогольні. При систематичному прийманні алкоголю можливий розвиток алкогольної депресії із суїцидальними спробами. В усьому світі спостерігається тривожна тенденція до «омолодження» цієї хвороби, виникнення її симптомів у підлітковому віці.

- **АЛКОГОЛІЗМ ВТОРИННИЙ** (симптоматичний) — розвиток алкоголізму на фоні іншого психічного захворювання, наприклад шизофренії.

- **АЛКОГОЛІЗМ і НАРКОМАНІЯ: ПРОФІЛАКТИКА ПСИХОЛОГІЧНА** — 1) у вузькому значенні — сукупність психологічних способів і прийомів формування негативного ставлення до алко-

голю і наркотиків; 2) у широкому значенні — методи формування такого способу життя і спрямованості особистості, при якому зводиться до мінімуму можливість виникнення тяги до алкоголю і наркотиків.

Розрізняють: 1) профілактику первинну — науково обгрунтовані психологічні прийоми антинаркотичного виховання; 2) профілактику вторинну — методи психологічної допомоги особам, що зловживають одурманюючими речовинами; 3) профілактику третинну — організацію психологічної підтримки і самопідтримки тих, що видужують від алкоголізму і наркоманії.

• **АЛКОГОЛІЗМ ХРОНІЧНИЙ** - алкоголізм, до числа ознак якого відносять: 1) зниження кількісного контролю; 2) регулярність вживання зростаючих доз спиртного; 3) зникнення блювотного рефлексу у відповідь на приймання високих доз алкоголю; постійні думки про алкоголь; 4) пияцтво наодинці — поза компанією товаришів по чарці; 5) зміна картини сп'яніння: подовження стадії збудження, розслаблення і глибокий сон до кінця сп'яніння.

При систематичному прийманні алкоголю можливий розвиток алкогольної депресії із суїцидальними спробами. При хронічному алкоголізмі в міру звикання до алкоголю збільшуються прояви абстиненції, виникає психічна і фізична залежність від приймання алкоголю (хвороблива потреба в алкоголізації з метою уникнути явищ психічного і фізичного дискомфорту, що виникають у разі утримування від алкоголю), поступово розвиваються патологічні зміни у внутрішніх органах, порушення обміну речовин, ураження периферичних нервів, функціональні органічні зміни в центральній нервовій системі. Паралельно зростає соціальна і психічна деградація, з'являються алкогольна епілепсія й алкогольні психози.

• **АЛЬТРУЇЗМ** (від лат. alter — інший) — система ціннісних орієнтацій особистості, при якій центральний мотив і критерій моральної оцінки — це інтереси іншої людини або соціальної спільності. Термін уведений французьким філософом О. Контом як протилежний поняттю егоїзму. Центральна ідея альтруїзму — безкорисливість як непрагматично орієнтована діяльність, що здійснюється в інтересах інших людей і не припускає реальну винагороду. Альтруїзм може стати усвідомленою ціннісною орієнтацією, що визначає поведінку особистості в цілому; тоді він перетворюється в сенс життя особистості. Абсолютизація альтруїзму настільки ж помилкова, як і його недооцінка. Реальна значимість альтруїстичної поведінки особистості визначається

характером цінностей, що лежать в основі взаємин з іншими людьми. Альтруїзм може виступати як соціально-психологічний прояв гуманності, а також у повсякденному спілкуванні та діяльності людей (див. *Ідентифікація колективістська*). Механізмом прояву альтруїзму може виявитися ситуативна альтруїстична установка, що актуалізується в конкретних небезпечних ситуаціях (наприклад, порятунок дитини ціною власного життя).

- **АЛЯРМІСТ** (від фр. *alarmiste*, від *alarme* — тривога, занепокоєння) — особа, що має схильність до паніки, поширює непереверені, необгрунтовані чутки, які викликають тривожні настрої.

- **АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПОЧУТТІВ** (від гр. *amphi* - префікс, що позначає подвійність, і лат. *valentia* — сила) — непогодженість, суперечливість декількох емоційних відношень, що одночасно відчуються до деякого об'єкта.

- **АМЕНЦІЯ** (від лат. *amentia* — божевілля) — різновид потьмарення свідомості (незв'язність мислення, фрагментарність сприйняття, безладне збудження з наступною амнезією).

- **АМНЕЗІЯ** (від гр. *a* — заперечна частка і *mneme* — пам'ять) — порушення пам'яті, що виникають при різних локальних ураженнях мозку; охоплюють періоди від декількох хвилин до декількох років. Розрізняють дві основні форми: амнезію ретроградну й антиретроградну. Найбільш грубі форми амнезії, що вперше були описані С. Корсаковим, одержали назву синдрому Корсакова. Виділяють також форми, що відповідають функціональним порушенням пам'яті: амнезію постгіпнотичну та амнезію захисну.

- **АМНЕЗІЯ АНТИРЕТРОГРАДНА** - порушення пам'яті на події, що відбувалися після початку захворювання або після моменту травми. При цьому мозок втрачає здатність передавати інформацію з пам'яті короткострокової в довгострокову. Може охоплювати різні за тривалістю періоди.

- **АМНЕЗІЯ ЗАХИСНА** — порушення пам'яті, що проявляються як забування (витіснення) неприємного, травмуючого минулого досвіду.

- **АМНЕЗІЯ ІНФАНТИЛЬНА** — своєрідна форма амнезії; у більшості людей охоплює перші роки дитинства — до шостого або восьмого років життя.

- **АМНЕЗІЯ ІСТЕРИЧНА** — своєрідна форма амнезії у невротиків, джерело якої — амнезія інфантильна.

- **АМНЕЗІЯ ПОСТГІПНОТИЧНА** (амнезія післягіпнотична) — порушення пам'яті, які виявляються у вигляді забування подій, що відбувалися в ході гіпнотичного сеансу,

• **АМНЕЗІЯ РЕТРОГРАДНА** - порушення пам'яті на події, що передують захворюванню або травмі; забуваються події, що відбувалися протягом декількох годин, днів, а іноді й декількох років до захворювання.

• **АНАЛІЗ** (від гр. analysis — розкладання, розчленовування) — процес уявного розчленовування цілого на частини. У людини розвинулася здатність здійснювати аналіз на рівні оперування поняттями. Вважають, що аналіз включений в усі акти практичної і пізнавальної взаємодії організму із середовищем і є необхідним етапом пізнання; він — одна з основних операцій, з яких складається реальний процес мислення. Нерозривно пов'язаний із синтезом.

• **АНАЛІЗ ДИСПЕРСІЙНИЙ** — статистичний метод у психології, що дозволяє аналізувати вплив різних факторів (ознак) на залежну змінну (що досліджується).

Суть дисперсійного аналізу полягає в розкладанні (дисперсії) вимірюваної ознаки на незалежні доданки, кожний з яких, характеризує вплив деякого фактора або їхньої взаємодії. Наступне порівняння таких доданків дозволяє оцінити значимість кожного фактора і їхніх комбінацій. Дисперсійний аналіз використовується переважно в експериментальній психології при вивченні дії конкретних факторів на випробовуваних. При цьому особливу роль відіграє аналіз середніх значень — відхилення від них і називають дисперсією.

• **АНАЛІЗ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ** - один з напрямків сучасного психоаналізу, заснований на комбінації ідей М. Хайдеггера і З. Фрейда; спрямований на дослідження особистості у всій повноті й унікальності її існування — екзистенції.

Зміст екзистенціального аналізу вбачається в тому, щоб допомогти невротикові усвідомити себе вільною істотою, здатною до самодетермінації. Як психотерапевтичний метод екзистенціальний аналіз спрямований на лікування неврозів і психозів шляхом сприяння клієнтові в усвідомленні себе вільною людиною, здатною до самовизначення свого існування. В одній з версій аналізу екзистенціального (Медард) його метою ставиться лікування за допомогою подолання заборон, упереджених понять і суб'єктивних інтерпретацій, що заслоняють буття; вибір клієнтом відповідного способу існування. Розроблено своєрідну програму реформації психології та медицини на екзистенціальних підставах.

• **АНАЛІЗ КАТЕГОРІАЛЬНИЙ** — спосіб вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементи якої — конк-

ретно-наукові категорії, що відтворюють різні аспекти психічної реальності: образ, дія, мотив та ін. У психологічному пізнанні розрізняють два рівні: 1) емпірико-теоретичний — представлений у свідомості вчених, що мають справу з фактами, гіпотезами, концепціями тощо; 2) категоріальний — його роль як апарата, що спрямовує свідомість першого рівня, можна розкрити лише шляхом спеціального категоріального аналізу як особливого різновиду історико-теоретичного дослідження.

Застосування категоріального аналізу дозволило зрозуміти предметно-логічні фактори перетворення психології на самостійну науку, що було обумовлено виникненням її власної науково-категоріальної структури.

Як форма самопізнання науки категоріальний аналіз служить вивченню закономірностей її розвитку з метою ефективної організації нових досліджень.

• АНАЛІЗ КОРЕЛЯЦІЙНИЙ — метод статистичного оцінювання форми, знака і наявності зв'язку досліджуваних ознак або факторів.

Дозволяє за дуже короткий час одержати безліч даних для значного числа випробовуваних. Застосовується в ряді особливих випадків, коли експериментальний підхід є складним або навіть неможливим, наприклад з етичних міркувань. Нарешті, дозволяє одержувати інформацію, засновану на більш різноманітних вибірках і більш близьку до існуючої у суспільстві реальності — на відміну від лабораторних експериментів. При визначенні форми зв'язку розглядається її лінійність або нелінійність. У психологічних дослідженнях широко застосовується також коефіцієнт зв'язку ϕ , що розраховується у випадку найпростішої класифікації. Наприклад, при наявності деякої властивості у випробовуваного йому приписується 1, при відсутності — 0. Величина ϕ — це, власне кажучи, коефіцієнт кореляції для випадку дихотомічних даних.

Недоліки кореляційного аналізу пов'язані з тим, що він дозволяє лише констатувати наявність деякого зв'язку між параметрами або змінними, але не може довести причинно-наслідковий тип цього зв'язку. Найбільш ефективний спосіб виявлення такої залежності — втручання з метою встановити, яким чином наявність або відсутність одного з факторів впливає на інший фактор, що складає суть експериментального методу. Серед інших різновидів кореляційного аналізу, які широко використовуються в психології, — розрахунок рангових, окремих, часткових, множинних і інших коефіцієнтів кореляції.

• **АНАЛІЗ РЕГРЕСІЙНИЙ** — статистичний метод, що дозволяє вивчати залежність значення середнього якої-небудь величини від варіації іншої величини або декількох величин (у цьому випадку застосовується множинний регресійний аналіз).

Регресійний аналіз використовується переважно в емпіричних дослідженнях при розв'язанні задач, пов'язаних з оцінкою деяких впливів (наприклад, впливу інтелектуальної обдарованості на успішність, мотивів — на поведінку), при конструюванні психологічних тестів та ін.

• **АНАЛІЗ СНОВИДІНЬ** — психоаналітичний метод, за допомогою якого інтерпретується символіка сновидінь з метою допомогти пацієнтам зрозуміти причини їхніх симптомів і мотиваційних конфліктів.

• **АНАЛІЗ ТРАНСАКЦІЙНИЙ** (аналіз трансактний) — психоаналітично орієнтований напрямок психології, розроблений у 50-ті рр. ХХ ст. американським психологом і психіатром Е. Берном. Метод дослідження і лікування емоційних розладів, спрямований на корекцію взаємин з людьми і подолання труднощів. Трансакційний аналіз містить у собі: 1) аналіз структурний — теорія его-станів; 2) власне трансакційний аналіз діяльності та спілкування, заснований на понятті трансакції як взаємодії его-станів двох індивідів, що вступають у спілкування; 3) аналіз психологічних «ігор»; 4) скриптоаналіз — аналіз життєвого сценарію «скрипта».

Мета психотерапії, розробленої Е. Берном на основі трансакційного аналізу, — звільнити клієнта від залежностей, отриманих ним у дитинстві, що спрямовують його, змушують «грати в ігри» — поводитися у спілкуванні з іншими так, щоб здобувати якісь психологічні вигоди, підкріплюючи позиції Дитини і Батька; у результаті терапії виникає інтеграція его-станів — Дитини, Батька і Дорослого — за рахунок орієнтації на Дорослого. Психотерапія покликана звільнити від скриптів, що програмують життя, через їхнє усвідомлення, протиставлення їм безпосередності, спонтанності, близькості й ширості в міжособистісних відносинах, через вироблення розумної та незалежної поведінки. Кінцева мета аналізу — досягнення гармонійної, збалансованої особистості через гармонійні взаємини між усіма его-станами. При цьому основне завдання — досягнення автономності Дорослого, у першу чергу його деконтамінації (див. *Контамінація*), а потім інтеграції з іншими его-станами.

- **АНАЛІЗ ФАКТОРНИЙ** — метод багатомірної математичної статистики, що застосовується при дослідженні статистично пов'язаних ознак з метою виявлення певної кількості прихованих від безпосереднього спостереження факторів. Використовувався Р. Кеттелом і Г. Айзенком для ідентифікації основних рис структури індивідуума.

- **АНАЛІЗАТОР** — нервовий апарат, який здійснює функцію аналізу і синтезу подразників, що надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища організму. Складається з трьох частин: 1) периферичний відділ — рецептори, що перетворюють певний вид енергії в нервовий процес; 2) провідні шляхи поділяються на аферентні, якими збудження, що виникло в рецепторі, передається до розташованих вище центрів нервової системи, і еферентні, якими імпульси з розташованих вище центрів, особливо з кори великих півкуль головного мозку, передаються до нижніх рівнів аналізатора, у тому числі до рецепторів, і регулюють їхню активність; 3) зони коркові проєкційні.

Залежно від різновиду чутливості розрізняють аналізатори зоровий, слуховий, нюховий, смаковий, шкірний, руховий та ін. Кожен аналізатор виділяє певний вид подразників, забезпечуючи його наступний поділ на окремі елементи. Він також відбиває зв'язки між цими елементарними впливами в просторі та часі.

- **АНАЛОГІЯ** (від гр. analogos — відповідний, розмірний) — подібність між об'єктами в деякому відношенні. Використання аналогії в пізнанні — основа для висування припущень, здогадів, гіпотез. Міркування за аналогією нерідко приводили до наукових відкриттів. В основі їх лежать утворення й актуалізація асоціацій. Можливий і цілеспрямований пошук аналогії. Завдання на встановлення аналогії входять у зміст психодіагностичних обстежень. Ускладнення в знаходженні подібності між об'єктами за абстрактною ознакою можуть служити показником недостатнього розвитку мислення або його порушень.

- **АНАЛЬГЕЗІЯ** (від гр. analges — знеболений) — зниження або повне усунення больової чутливості. Досягається за допомогою ліків-анальгетиків або шляхом концентрації уваги на об'єктах, не пов'язаних із джерелом больового впливу (музика, шум та ін.), а також за допомогою навіювання, самонавіювання або гіпнозу. Може досягатися застосуванням масажу, загального або точкового, і впливом тепла або холоду на певні точки тіла.

- **АНАНКАЗМ** (від гр. anan'casmus — змушувати) — див. *Обсесія*.

• **АНДРОГІНІЯ** (від лат. andros — чоловічий і gynes — жіночий) — поняття для позначення людей, що успішно поєднують у собі як традиційно чоловічі, так і традиційно жіночі психологічні якості. Кожна людина відноситься до однієї з чотирьох груп: 2) до маскулінних індивідів — із вираженими традиційно чоловічими якостями, такими, як честолюбство, рішучість та ін.; 2) до фемінінних індивідів — з вираженими традиційно жіночими якостями, такими, як афективність, м'якість та ін.; 3) до андрогінів, що поєднують у собі як традиційно жіночі, так і чоловічі риси; 4) до людей невизначеної психологічної статевої ідентичності, що не мають виражених маскулінних або фемінінних рис.

Дослідження показують, що андрогінія — важлива психологічна характеристика людини, яка визначає здатність змінювати свою поведінку залежно від ситуації. Вона сприяє формуванню стійкості до стресів, допомагає в досягненні успіхів у різних сферах життєдіяльності. Розвиток досліджень з проблематики психологічної статі, розробка таких понять, як схема статі, значимість *статевої* ідентичності для індивіда, спрямовані на пошук можливих шляхів формування не тільки маскулінності та фемінінності, але й андрогінії.

• **АНЕРОЗІЯ** (від гр. *an* — заперечна частка і лат. *erosio* — роз'єднання) — відсутність статевого потягу.

• **АНЕСТЕТИЧНИЙ** (від гр. *an* — заперечна частка й *aisthetes* — що відчуває) — позбавлений чуттєвості.

• **АНІМА** (від лат. *anima* — душа) — за К. Юнгом, фемінінні якості чоловіка, жіночий початок.

• **АНІМУС** — за К. Юнгом, маскулінні якості жінки, чоловічий початок.

• **АНКЕТА** (від фр. *enquete* — список питань) — методичний засіб для одержання первинної соціологічної і соціально-психологічної інформації на основі вербальної комунікації. Це набір питань, кожне з яких логічно пов'язане з головним завданням дослідження. Анкети дають можливість одержати інформацію про великі групи людей шляхом опитування якоїсь їх частини, що складає репрезентативну вибірку. Достовірні результати можна отримати лише при ретельній розробці питань анкети і за умови, що вибірка досить точно відбиває популяцію в цілому.

Можна одержати результати, що відхиляються від результатів опитування всієї групи не більше ніж на 3—4% в обидва боки.

Складання анкет — процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову питань — складна і трудомістка процедура. Анкета повинна забезпечити одержання такого змісту, що є правдивим стосовно опитуваного та значущим відносно проблеми. Складання науково цінної анкети — як правило, колективна робота. Перший етап у розробці — визначення змісту анкети. Це може бути набір питань про факти життєдіяльності опитуваного (його знання, цивільний стан, його дії в минулому і сьогодні та ін.) або ж про його мотиви, оцінки, відносини. Якщо потрібно знати також інтенсивність думки, то до формулювання питання включається відповідна шкала оцінок. Другий етап у розробці анкети — вибір потрібного типу питань. Питання можуть бути відкритими — що дозволяють будувати відповідь згідно з бажаннями опитуваного як за змістом, так і за формою, і закритими — що звичайно допускають лише відповіді «так» або «ні». За функцією питання можуть бути основними або навідними, контрольними або уточнюючими та ін. Тип питання може впливати на повноту і правдивість відповіді. Що стосується формулювання питань, то фрази повинні бути якомога коротшими, ясними за змістом, простими, точними і однозначними.

Найбільш типові помилки при складанні анкет: 1) прихована заданість відповіді; 2) надмірна деталізованість; 3) двозначність питань; 4) недостатня розпізнавальна сила питань. Слушні питання повинні задовольняти звичайним критеріям надійності та валідності. Останній етап у складанні анкети пов'язаний із визначенням кількості та порядку поставлених питань. Послідовність питань, відрізняється для різних типів анкетного опитування.

• **АІІ ГИКАТЕКСИС** — перешкода, що робить неможливим задоволення інстинкту.

• **АНТИНАРЦИСИЗМ** (антинарцизм) — див. *Ідентифікація*.

• **АНТИПСИХІАТРІЯ** — психологічна доктрина та ідейне вчення, спрямовані на деміфологізацію, викриття і радикальну перебудову сучасної психіатрії як масової форми насильства. Виникла в 60-ті рр. ХХ ст. у Великобританії, отримала певне поширення в США, Італії та Німеччині. Світоглядом походить від екзистенціального психоаналізу, у рамках якого займає особливе місце. Як компоненти містить у собі ідеї феноменологічної психіатрії, екзистенціалізму, герменевтики, структуралізму, неокантіанства, марксизму і радикальної політики. Засновником вважається англійський психіатр Рональд Лейнг, який створив феноменологічну програму перебудови психіатрії в контексті екзистенціалізму.

лізму, з урахуванням репресивного характеру цивілізації та загального відчуження людей. Виділяють два напрямки антипсихіатрії: спрямований на знищення клінічної психіатрії і спрямований на реформацію і доповнення клінічної психіатрії. В обох напрямках значну роль відіграють утопічні елементи. В 60—70-ті рр. у співробітництві з різними угрупованнями здійснювалися акції проти психіатричних клінік, виникла і діє «інтернаціональна мережа» антипсихіатрії, мета якої — ліквідація психіатричних клінік і ряду медичних інститутів. Тепер антипсихіатрія об'єднує кілька тисяч психіатрів, медичних працівників, колишніх клієнтів та ін.

• **АНТИЦИПАЦІЯ** (від лат. *anticipatio* — передбачення) — здатність системи в тій чи іншій формі передбачати розвиток подій, явищ, результатів дій. Має особливе значення в творчій, науково-дослідній діяльності. У психології розрізняють два смислових аспекти цього поняття: 1) здатність уявити собі можливий результат дії до її виконання, а також можливість уявити спосіб вирішення проблеми, перш ніж вона реально буде вирішена (див. також *Інтуїція*); 2) здатність організму підготуватися до реакції на будь-яку подію до її настання; це очікування (або випереджальне відбиття) звичайно проявляється у певній позі або русі та забезпечується механізмом акцептора результатів дії.

• **АНТРОПОГЕНЕЗ** (від гр. *anthropos* — людина і *genesis* — народження) — процес походження людини (*homo sapiens*). З погляду еволюційної теорії, основними передумовами антропогенезу були наступні характерні риси мавп: 1) високий розвиток локомоцій і маніпулювання; 2) максимальна для тварин рухливість кистей, особливо пальців передніх кінцівок, і здатність до виконання досить складних хватальних рухів; 3) бінокулярний зір, що переважає нюх; 4) високорозвинені форми групової поведінки і спілкування. Примати — предки людини — перейшли до наземного способу життя і двоногого ходіння. У результаті передні кінцівки звільнилися від функції пересування, основною їхньою функцією стало маніпулювання, що забезпечило могутній розвиток знаряддєвих дій і подальше підвищення рівня психічної діяльності. На цій основі зародилися перші — примітивні, але вже людські — трудові дії, що характеризувалися застосуванням спеціально виготовленого знаряддя. Спільна праця породила перші суспільні відносини, а потім членороздільну мову і свідомість, які зробили великий зворотний вплив на процес становлення людини. У цілому антропогенез характеризується не стільки морфологічними перетвореннями, скільки

11 ПІЙ глибшими якісними змінами поведінки та психіки та встановленням принципово нового відношення до навколишнього світу, і являє собою небувалий якісний стрибок з біологічної сфери розвитку в соціальну (див. *Зоопсихологія*).

- **АНТРОПОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНА** - див. *Етнопсихологія*.

- **АНТРОПОМОРФІЗМ** (від гр. *anthropos* — людина і *morphe* — вид, форма) — уявлення про наявність у тварин психічних властивостей і здібностей, характерних тільки для людини. З погляду матеріалізму, антропоморфічне тлумачення поведінки тварин означає стирання грані між людиною і твариною та призводить до ігнорування якісних особливостей людської психіки, обумовлених трудовою діяльністю, громадським життям і членороздільною мовою, до заперечення провідної ролі соціальних факторів у житті та діяльності людини та у розвитку людства. З точки зору іншого світогляду настільки різка характеристика здається перебільшеною (див. *Антропосихізм*).

- **АНТРОПОПСИХІЗМ** (від гр. *anthropos* — людина і *psyche* — душа) — теорія в природознавстві, відповідно до якої психіка існує тільки в людини, а тварини і рослини — лише «живі автомати».

- **АНТРОПОФОБІЯ** (від гр. *anthropos* — людина і *phobos* — страх) — різновид неврозу, що характеризується відчуттям страху перед людьми та натовпом (див. також *Фобія*).

- **АПАРАТУРА ПСИХОЛОГІЧНА** (від лат. *apparatus* — прилад, пристосування) — прилади, пристрої та устаткування, що застосовуються для реєстрації і вимірювання психічних процесів, функцій і станів. До них належать: 1) детектори (датчики) — пристрої, що виявляють і перетворюють первинні сигнали у форму, зручну для наступної реєстрації та обробки; 2) пристрої, що показують і реєструють, — служать для пред'явлення стимульної інформації (див. *Стимул*) випробовуваному або для реєстрації його відповідей; 3) вимірювальні засоби — пристрої та прилади, що забезпечують одержання кількісної інформації про характеристики явищ, що досліджуються.

Як датчики використовуються усі види електричних, механічних і хімічних детекторів. До числа пристроїв, що показують і реєструють, належать: аналогові та цифрові електровимірювальні й радіовимірювальні прилади; механічні прилади; фотоапарати і кіноапарати, відеомагнітофони, магнітофони, самописи, поліграфи. Застосовуються також: для вимірювання часових характеристик — секундоміри (механічні й електронні), рефлексометри, хро-

норефлексометри; для вимірювання характеристик зору — люксметри, яскравометри, аномалоскопи, тахістоскопи; для вимірювання характеристик слуху — аудіометри, шумометри, вимірювальні підсилювачі; для вимірювання характеристик шкірно-тактильного аналізатора — естезіометри, циркулі. Особливе місце серед апаратурних засобів психологічного дослідження займають комп'ютери, які широко використовуються не тільки для статистичної обробки результатів, але й для безпосереднього керування ходом експерименту.

• АПАТІЯ (від гр. *apatheia* — нечутливість) — стан, що характеризується емоційною пасивністю, індіферентністю, притупленням почуттів, байдужістю до оточуючих подій, ослабленням спонукань та інтересів. Триває на фоні зниженої фізичної та психологічної активності. Буває короткочасною або довгостроковою. Формується в результаті довгострокового розладу психіки, іноді виникає при деяких органічних ураженнях мозку. Може спостерігатися при слабоумстві, буває наслідком тривалого соматичного захворювання.

• АППЕРЦЕПЦІЯ (від лат. *ad* — сполучник *do* і *perceptio* — сприйняття) — властивість сприйняття, що існує на рівні свідомості й характеризує особистісний рівень сприйняття. Відбиває залежність сприйняття від минулого досвіду, загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей.

Апперцепція трактується як результат життєвого досвіду індивіда, який забезпечує осмислене сприйняття об'єкта, що спостерігається, і висування гіпотез про його особливості. Розрізняють: 1) апперцепцію стійку — залежність сприйняття від стійких характеристик особистості: світогляду, переконань, освіченості та ін.; 2) апперцепцію часову — на ній позначаються ситуативно виникаючі психічні стани: емоції, експектації, установки та ін.

• АПРАКСІЯ (від гр. *arghaxia* — бездіяльність) — порушення довільних цілеспрямованих рухів і дій, неможливість робити цілеспрямовані рухи при нормальному функціонуванні інтелекту, рухових і сенсорних систем. Не будучи наслідком елементарних розладів рухів (парезів, паралічів та ін.), належить до розладів вищого рівня організації рухових актів.

Форма апраксії залежить від мозкової локалізації ураження. Виділяють наступні основні форми: 1) апраксію кінестетичну — розлад потрібного набору рухів (особливо при відсутності зорової опори) через порушення кінестетичного — пов'язаного з відчуттям положення і руху свого тіла; 2) апраксію просторову

(конструктивну) — порушення зорово-просторової організації рухового акту: максимальне ускладнення рухів, що здійснюються у різних просторових площинах, та вирішення різних конструктивних завдань; 3) апраксію кінетичну (динамічну) — ускладнення при виконанні серії послідовних рухових актів, що лежать в основі різних рухових навичок; поява рухових персеверацій; 4) апраксію регуляторну «лобову» — порушення підпорядкування рухів заданій програмі, розлад мовної регуляції довільних рухів і дій, поява складних системних персеверацій, ехолалій, ехоираксій; 5) апрактоагнозію — сполучення зорових просторових порушень (див. *Агнозія*) і рухових розладів у просторовій сфері; 6) апраксію оральну — порушення кінестетичної основи мовного апарату, яка часто поєднується з аферентною моторною афазією.

• **АПРАКТОАГНОЗІЯ** - див. *Апраксія*.

• **АРТЕФАКТ** (від лат. *arte* — штучно і *factus* — зроблений) — феномен або ефект, привнесений в експеримент дослідником.

• **АРХЕТИП** (від гр. *archetipos* — прототип) — термін аналь пічної психології, її центральне поняття. Позначає суть, форму і спосіб зв'язку наслідуваних несвідомих прототипів і структур психіки, що переходять з покоління в покоління. Архетипи забезпечують основу поведінки, структурування особистості, розуміння світу, внутрішню єдність та взаємозв'язок культури і взаєморозуміння. Інакше — загальні, апіорні, психічні та поведінкові програми.

• **АРХІВІЗАЦІЯ** — структурування й організація інформації в довгостроковій пам'яті.

• **АСИМЕТРИЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА МОЗКУ ГОЛОВНОГО** - див. *Мозок головний: асиметрія функціональна*.

• **АСИМІЛЯЦІЯ** (від лат. *assimilatio* — уподібнення, зіставлення) — механізм, за допомогою якого новий предмет чи ситуація поєднується із сукупністю предметів або з іншою ситуацією, для якої схема вже існує.

• **АСОЦІАНІЗМ** — один з основних напрямків світової психологічної думки, що пояснює динаміку психічних процесів принципом асоціації. Уперше постулати асоціанізму були сформульовані Аристотелем, який висунув ідею про те, що образи, які виникають без видимої зовнішньої причини, є продукт асоціації. У XVII ст. цю ідею зміцнило механо-детерміністське вчення про психіку. Організм представлявся у вигляді машини, що запам'ятовує сліди зовнішніх впливів, так що поновлення одного зі слідів автоматично спричиняє появу іншого. Джерела асоціанізм-

му беруть початок у правилі, сформульованому Спінозою. Тепер воно називається законом асоціації — специфічного зв'язку, що встановлюється між ідеями; так, вміст душі виявляється залежним від впливів, які відчуває тіло, а зв'язок ідей визначається законом тілесних взаємодій. У XVIII ст. принцип асоціації ідей був розповсюджений на всю сферу психічного, але одержав принципово різне трактування. Так, Д. Берклі та Д. Юм розглядали його як зв'язок феноменів у свідомості суб'єкта, а Д. Гартлі створив систему матеріалістичного асоціанізму. Панувала ідея, відповідно до якої: 1) психіка (отожнена з інтроспективно зрозумілою свідомістю) побудована з елементів — відчуттів, найпростіших відчужань; 2) елементи — первинні, складні психічні утворення (уявлення, думки, почуття) — вторинні та виникають за допомогою асоціацій; 3) умовою утворення асоціацій є суміжність двох психічних процесів; 4) закріплення асоціацій обумовлене активністю асоційованих елементів і частотою повторення асоціацій у досвіді; 5) джерело знань про душу — самостереження; спостерігаючи власний внутрішній світ, дослідник безпосередньо звернений до реального душевного життя і має право виносити судження про нього, чуже ж душевне життя для аналізу недоступне, хоча закони душевного життя вважаються єдиними. Ще важлива деталь: по суті, кожен індивід розглядався як одинак, що живе серед інших таких же одинаків; його внутрішній світ явно або неявно протиставлений всьому іншому, між ним та іншим світом, так би мовити, проходить жорстка межа.

Завдяки успіхам біології і нейрофізіології асоціанізм був перебудований. М. Гельмгольц використовував новий погляд на асоціацію у своїх дослідженнях органів почуттів, Ч. Дарвін — при поясненні емоцій, І. Сеченов — у вченні про рефлекси головного мозку. Еволюційний підхід Г. Спенсера вніс в асоціанізм проблему розвитку психіки у філогенезі та допоміг дійти важливого висновку про адаптивну функцію психіки в поведінці.

Разом з тим була показана обмеженість їхнього механістичного трактування. У рамках асоціанізму були вироблені цінні уявлення, насамперед у сфері психології пам'яті й психології мислення. Досить цінним є саме поняття асоціації. Однак асоціація як універсальний пояснювальний принцип згодом виявилася недостатньою, і для асоціанізму як універсальної психологічної теорії прийшов час кризи і падіння. Детерміністські елементи асоціанізму в трансформованому вигляді були сприйняті

I. Паиловим у його вченні про умовні рефлекси, а також — на інших методологічних підставах — американським біхевіоризмом.

Вивчення асоціацій для виявлення особливостей різних психічних процесів використовується і сучасною психологією.

• **АСОЦІАЦІЯ** (від лат. *associatio* — з'єднання) — зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація (сприйняття, уявлення) одного з них спричиняє появу іншого. Поняття склалося у філософських вченнях стародавнього світу. Від констатації факту асоціації психологічна думка перейшла до її пояснення процесами всередині організму. Внаслідок цього поняття асоціації отримало детерміністський зміст (див. *Детермінізм*): поява у свідомості образу без зовнішнього подразника, який звичайно його викликає, відносилася на рахунок зв'язку тілесних процесів, закріпленого в минулому досвіді. Ці процеси, за Аристотелем, можуть зближатися й утворювати міцні поєднання через їхню суміжність, подібність або контраст. Коли в душі з'являється один із членів сполучення, він «автоматично» викликає приховані в організмі інші складові цього сполучення. Дж. Локк увів поняття асоціації ідей; асоціацію він протиставив зв'язкам на основі розуму. Поняття про асоціації стало ключовим для багатьох психологічних систем XVIII—XIX ст. (див. *Асоціанізм*). Психофізіологічна основа асоціації — умовний рефлекс.

• **АСТЕНІЯ** (від гр. *astheneia* — безсилля, слабкість) — 1. Слабкість нервово-психічна; проявляється в підвищеній стомлюваності (див. *Утомленість*) і виснажливості, зниженні порогу чутливості, крайній нестійкості настрою, порушеннях сну. Виникає в результаті різних захворювань, при надмірних розумових і фізичних напруженнях, тривалих негативних переживаннях і конфліктах.

2. Визначальна властивість характеру. До астеничної групи характерів належать два різновиди — астеники і психастеники (див. *Психастенія*). Їхні загальні властивості — підвищена чутливість і швидка виснажуваність. Вони збудливі й виснажувані в нервово-психічному розумінні.

• **АТАКА МОЗКОВА** (брейнстормінг) — методика стимуляції творчої активності та продуктивності. Виходить із припущення, що при звичайних методах обговорення та вирішення проблем виникненню новаторських ідей перешкоджають контрольні механізми свідомості, які сковують потік цих ідей під тиском звичних, стереотипних форм прийняття рішень. Гальмівний вплив також здійснюють острах невдачі, побоювання виявитися смішним

тощо. Щоб зняти вплив цих факторів, проводять засідання групи, кожний із членів якої висловлює на запропоновану тему будь-які думки, не контролюючи їхній плін, не оцінюючи як правдиві чи помилкові, безглузді чи дивні тощо, прагнучи при цьому спонукати інших до подібних вільних асоціацій ідей. Після першого туру загальна маса висловлених ідей аналізується з урахуванням того, що серед них виявиться хоча б кілька *вдалих рішень*. Методика мозкової атаки широко застосовувалася в 50-ті рр. ХХ ст. в США, Франції та інших країнах переважно під час обговорення технологічних завдань, а також проблем планування і прогнозування. Однак практика використання призвела до скептичних оцінок ефективності методики, а експериментально-психологічна перевірка не підтверджує її переваг при вирішенні творчих завдань.

- **АТИТЮД** (від фр. attitude — поза) — див. *Установка*.
- **АТМОСФЕРА ПСИХОЛОГІЧНА** - див. *Клімат соціально-психологічний*.

- **АТРАКЦІЯ** (від лат. attrahere — залучати, притягати) — поняття, що позначає виникнення при сприйнятті людини людиною (див. *Сприйняття міжособистісне*) привабливості однієї з них для іншої. Формування прихильності виникає в суб'єкта як результат його специфічного емоційного ставлення, оцінка якого породжує різноманітну гаму почуттів — від ворожості до симпатії і навіть любові — та проявляється як особлива соціальна установка на іншу людину. Експериментально вивчаються механізми формування прихильностей і дружніх почуттів (див. *Дружба; Любов*) при сприйнятті іншої людини, причини появи позитивного емоційного ставлення, зокрема роль подібності характеристик суб'єкта й об'єкта сприйняття, а також ситуації, у якій вони знаходяться: 1) вплив таких характеристик, як близькість партнерів по спілкуванню, частота їхніх зустрічей, відстань між ними і т. д.; 2) вплив умов взаємодії — поведінка, що допомагає, спільна діяльність та ін.

- **АТРИБУЦІЯ** (від лат. attributio — приписування, наділення) — приписування соціальним об'єктам (людині, групі, соціальній спільності) характеристик, що не знаходяться у полі сприйняття. Необхідність атрибуції обумовлена тим, що інформація, яку дає спостереження, недостатня для адекватної взаємодії із соціальним оточенням і потребує «добудовування». Атрибуція — основний спосіб «добудовування» інформації, що безпосередньо сприймається. Початок її вивченню поклала

робота Ф. Хайдера; до кінця 70-х рр. атрибуція поряд з атитюдями і групами перетворилася в один із трьох переважаючих об'єктів соціально-психологічного дослідження. Спочатку вона зводилася до атрибуції каузальної, локалізувалася в межах міжособистісного сприйняття і розумілася як виведення причин людської поведінки. Пізніше розуміння атрибуції розширилося. Атрибуція не зводиться до виведення тільки причин поведінки, а включає приписування широкого класу психологічних характеристик; до того ж вона не обмежена тільки характеристиками особистості, але поширюється і на інші соціальні об'єкти. *Вона розглядається* як основний механізм соціального сприйняття, що дозволяє включати об'єкти, що сприймаються, до смислової системи.

У зарубіжній соціальній психології атрибуція — основа для вивчення і пояснення широкого класу соціально-психологічних феноменів, на цьому базуються надії на поступове поєднання теорій атрибуції в загальну соціально-психологічну теорію. У вітчизняній соціальній психології атрибуція вивчається з кінця 70-х рр. XX ст. Її розглядається як механізм багатьох соціальних процесів; покачана її роль у міжгруповій взаємодії, у регуляції подружніх відносин, у виникненні виробничих конфліктів III ІН.

• АТРИБУЦІЯ КАУЗАЛЬНА — інтерпретація людиною міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей. Вивчення її виходить з наступних положень: 1) люди, пізнаючи один одного, не обмежуються одержанням інформації від його спостереження, а прагнуть до з'ясування причин їхньої поведінки та до висновків щодо відповідних особистісних якостей; 2) оскільки інформація про людину, одержана при спостереженні, звичайно недостатня для надійних висновків, спостерігач знаходить імовірні причини поведінки і риси особистості та приписує їх об'єкту спостереження; 3) ця причинна інтерпретацій істотно впливає на поведінку спостерігача.

У дослідженнях каузальної атрибуції спочатку займалася тільки соціальна психологія; зараз ними займаються також психологія чашки, педагогічна, вікова, психологія спорту. Основи її вивчення заклад Ф. Хайдер, який розробив основні категорії і принципи. Основні ділянки вивчення атрибуції каузальної — міжособистісне сприйняття, самосприйняття та сприйняття широкого класу інших соціальних об'єктів. Найважливіші результати її експериментального дослідження полягають у встановленні: 1) систематичних відмінностей у поясненні людиною поведінки своєї

та інших людей; 2) відхилень процесу атрибуції каузальної від логічних норм під впливом суб'єктивних — мотиваційних та інформаційних — факторів; 3) стимулюючого впливу на мотивацію та діяльність людини внаслідок пояснення невдалих результатів цієї діяльності зовнішніми факторами, а успішних — внутрішніми.

На основі виявлених закономірностей розробляються прийоми практичного використання каузальної атрибуції з метою впливу на емоції, установки, мотивацію й ефективність діяльності людини. У вітчизняній соціальній психології дослідження даної проблематики здійснюється на основі методологічного принципу дієвої опосередкованості процесу каузальної атрибуції. Каузальна атрибуція вивчається також як явище покладання або прийняття членами групи особистої відповідальності за успіхи та невдачі у спільній діяльності; показано, що в групах вищого рівня розвитку — колективах — це є адекватним реальному внескові членів колективу в результат діяльності.

• **АТРОФІЯ** (від гр. *athrofeo* — голодую, марнію) — дегенерація органічної структури. У психології вживається в розумінні дегенерації деякої психічної функції від невправління або від несприятливих впливів, що травмують — тривалого стресу, конфліктів, фрустрації, наркотиків, інтоксикації та ін.

• **АУДИТОРІЯ** (від лат. *auditor* — слухач) — у психології група, що сприймає мовлення. Звичайно — просторово розміщена мала група, об'єднана взаємодією з комунікатором у ході сприйняття мовного повідомлення. Просторове розміщення членів групи пов'язане з їхньою кількістю. Традиційно розрізняють «прямокутну» і «кругову» схеми розміщення. Окремий випадок прямокутного розміщення — трапецеїдальне: невелика кількість слухачів розташовується безпосередньо перед комунікатором. Розходження схем розміщення відбиває можливу динаміку процесу спілкування. При круговому розташуванні — типу «круглого столу» — слухачі спілкуються один з одним, спостерігаючи реакцію усіх на свої повідомлення. При прямокутному розміщенні увага членів групи зосереджена на комунікаторі.

Аудиторія засобів масової комунікації роз'єднана, анонімна і в принципі більше піддається навіюванню (див. *Навіювання*); по суті, вона утворена сукупністю малих груп.

• **АУТИЗМ** (від гр. *auto* — сам) — крайня форма і стан психологічного відчуження; виражається у відстороненні, «відході», «втечі» індивіда від контактів з дійсністю і зануренні в замкну-

тий світ власних переживань. Термін був уведений для позначення психічних порушень, пов'язаних зі зниженням можливостей суб'єкта довільно керувати своїм мисленням, відключатися від болісних думок навколо обмежених тем і бажань, що виявляються як спроби уникнути будь-яких контактів, як відсутність потреби и спільній діяльності.

Термін «аут їм» стан використовуватися при описуванні індивідуальних особливостей, пов'язаних з переважною орієнтацією особистості па свою внутрішню картину світу і внутрішні критерії м оцінюванні подій (див. також *Егоцентризм*), що супроводжується втратою здатності до інтуїтивного розуміння оточуючих, до програвання їхніх ролей і неадекватним емоційним реагуванням па їхню поведінку.

• **АУТИЗМ ДИТЯЧИЙ** — властивість дитини або підлітка, розвиток яких характеризується різким зниженням контактів з оточуючими, погано розвиненим мовленням і своєрідною реакцією на зміни в оточенні.

• **АУТОГІПНОЗ** (від гр. *auto* — сам і *hypnos* — сон) — самогіпноз - гіпноз, викликаний самонавіюванням,— на протигагу гетерогіпнозу, спричиненому впливом іншої людини. Цілеспрямоване викликання в себе самого гіпнотичного стану досягається спеціальними прийомами (див. *Гіпнотизація*). Схильність до аутогіпнозу залежить від фізичного й емоційного стану, особистісних якостей, розвитку здатності до самокерування фізіологічними і психічними функціями. Аутогіпноз використовується як один із прийомів аутогенного тренування.

• **АУТОЕРОТИЗМ** — див. *Автоerotизм*.

• **АУТОСУГЕСТІЯ** - див. *Автосугестія*.

• **АФАЗИЯ** (від гр. *a* — заперечна частка і *phasis* — прояв) — повна або часткова втрата здатності до мовлення; порушення мовлення, що виникає при локальних ушкодженнях кори головного мозку. Являє собою системний розлад різних видів мовної діяльності. Проявляється в порушеннях фонематичної, морфологічної та синтаксичної структур мовлення і розуміння мовлення при збереженні рухів мовного апарату та елементарних форм слуху. Відповідно до поняття нейролінгвістики, афазія — системне порушення, що складається: 1) з первинного дефекту; 2) із вторинних порушень, що виникають у результаті впливу первинного дефекту; 3) із функціональних перебудов роботи мозку, спрямованих на комшЕевсаедю порушеної функції.

Виділяються сім форм афазії, кожна з яких пов'язана з порушенням одного з факторів, що лежать в основі мовної діяльності, і спостерігається при певній локалізації патологічного процесу: 1) афазія сенсорна — порушення фонематичного слуху — здатності розрізняти звуковий склад слів: труднощі розуміння усного мовлення, письма під диктування; 2) афазія акустико-мнестична — порушення слухомовної пам'яті, проявляється: а) у вигляді труднощів розуміння мовлення в ускладнених умовах — швидке мовлення, одночасне отримання двох мовних повідомлень та ін.; б) у вигляді труднощів, що виникають в усному мовленні й на письмі під диктування — пошук потрібних слів, вербальні парафазії; 3) афазія оптико-мнестична, в основі якої лежить порушення зорової пам'яті (див. також *Пам'ять сенсорна*); проявляється у вигляді ускладнень у називанні предметів і їхніх зображень при більшій легкості називання дій; 4) афазія семантична — порушення розуміння певних логіко-граматичних конструкцій, наприклад: брат батька, батько брата, весна перед літом та ін.; сполучається з порушеннями рахунка і просторового мислення; 5) афазія моторна аферентна — порушення проголошення слів, заміна одних звуків іншими внаслідок розладу здатності розрізняти близьких артикулом (артикуляційних рухів); при цьому буває порушенням письмо — самостійне і під диктування; 6) афазія моторна еферентна — порушення кінетичної організації мовних актів, труднощі переключення з одного слова (або складу) на інше від інертності мовних стереотипів; 7) афазія динамічна — порушення послідовної організації мовного висловлювання, проявляється в порушеннях планування мовлення; відрізняється порушенням зв'язного усного і писемного активного мовлення, труднощами в актуалізації слів, що позначають дії.

• АФЕКТ (від гр. *a* — заперечна частка і *phasis* — прояв) — сильне, відносно короткочасне нервово-психічне порушення, емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин. Супроводжується різко вираженими руховими проявами і змінами у функціях внутрішніх органів, утратою вольового контролю і бурхливим виявленням емоційних переживань. Виникає у відповідь на подію, що вже відбулася, і мовби зміщене до її кінця. В основі афекту лежить пережитий стан внутрішнього конфлікту, породженого протиріччями між потягами, прагненнями і бажаннями або ж протиріччями між вимогами, пропонованими людині (також самому собі), і можливостями їх виконати.

Лфскт розвивається в критичних умовах при нездатності еуи'скта знайти адекватний вихід з небезпечних, найчастіше несподіваних ситуацій. Володіючи властивостями домінанти, він гальмує не пов'язані з ним психічні процеси і нав'язує той або піший стереотипний спосіб «аварійного» вирішення ситуації (заціпеніння, втеча, агресія), що склався в ході еволюції і тому виправданий шипе в типових умовах. Інша важлива регулююча функція афекту полягає в утворенні специфічного досвіду — іфгкїївипх слідів (афективних комплексів), що виявляються при ііппепін і окремими снемептами ситуації, яка породила афект, і попереджують про можливе її повторення.

Дня етапу афекту характерне звуження свідомості, при якому увага цілком поглинається обставинами, що породили афект, і нав'язаними ним діями. Порушення свідомості можуть призвести до нездатності згодом пригадати окремі епізоди події, що викликала лфскт, а у разі винятково сильного афекту можуть завершитися втратою свідомості й повною амнезією. ,

• АФКК'ПШПІЙ - відноситься до станів задоволення або неидоноцсшш, пов'язаний і відчуттями, емоціями, пристрастями, ііочуі піми, думками.

• ЛФ'ІГКІГЛЦШ (від дат. afferens — що приносить) — постійніш потік нервових імпульсів, які надходять у центральну нервову систему від органів почуттів, що сприймають інформацію як від зовнішніх подразників (екстерорецепція), так і від внутрішніх органів (інгерорецепція). Безпосередньо залежить від і шії подразників і насиченості ними середовища, а також від (*німу активності або пасивності — індивіда (див. *Аферентація ішшети*)

• ЛФ'ІГКПТАЦІИ ІМІІШІА - • специфічне реагування організму при різко змінених, незвичних умовах існування (див. *Цспрікіїцін пчісорііі*). Найбільш чітко проявляється при впливі псмаіомосп, коли різко змінюється аферентація від отолітовоюю принаду опорпо-рухового апарату, серцево-судинної та піших систем. У випробовуваних, які вперше стикаються з невагомістю, виникають відчуття падіння, провалювання, що супроводжуються негативними емоціями. Звичайно ці відчуття через три-п'ять секунд зникають, і випробовувані починають відчувати легкість, загальне збудження, що супроводжується ейфорією.

Коли ж вплив зміненої аферентації супроводжується вираженими порушеннями самосвідомості та орієнтації в просторі,

у випробовуваного спостерігаються афективні стани (див. *Афект*), що характеризуються психомоторним порушенням з особливо вираженими вегетативними і мимовільними реакціями: прискоренням пульсу, потовиділенням та ін.

• **АФІЛІАЦІЯ** (від англ. to affiliate — приєднувати, приєднуватися) — прагнення бути в оточенні інших людей. Тенденції до афіліації зростають при залученні суб'єкта в потенційно небезпечну стресову ситуацію (див. *Стрес*). При цьому присутність інших людей дозволяє перевірити обраний спосіб поведінки і характер реакцій на складну і небезпечну обстановку. В певній мірі близькість інших приводить і до прямого зниження тривожності, пом'якшуючи наслідок фізіологічного і психологічного стресу. Блокування афіліації викликає почуття самотності, відчуженості, породжує фрустрацію.

Б

• **БАЖАНІСТЬ СОЦІАЛЬНА** — фактор, що змінює самозвіти, зокрема відповіді на пункти особистісних опитувальників шляхом збільшення частоти тих самозвітів, які здаються випробовуваним більш привабливими, соціально прийнятними, що показують випробовуваних найліпшим чином. Вплив бажаності соціальної необхідно враховувати при розробці будь-яких опитувальників, тестів і шкал, де використовуються самозвіти. Існує ряд заходів, які зменшують цей вплив, наприклад складання кожного пункту опитувальника з двох альтернатив, рівних за бажаністю. Крім того, розроблено методики, що спеціально вимірюють схильність випробовуваного давати соціально бажані відповіді.

• **БАЖАННЯ** — усвідомлений потяг, що відбиває потребу; переживання, яке перейшло в дієву думку про можливість чим-небудь володіти або що-небудь здійснити. Бажання має силу, що спонукає, заохочує, загострює усвідомлення мети майбутньої дії та шляхів її здійснення. Бажання як мотив діяльності характеризується досить виразною усвідомленістю потреби. При цьому усвідомлюються не тільки її об'єкти, але і можливі шляхи задоволення.

• **БАЖАННЯ ІМПУЛЬСИВНЕ** - за З. Фрейдом, успадковані мимовільні рвучкі бажання інцесту, канібалізму і кровожерливості — жадання вбивства.

Основна характеристика вивченої безпорадності — тенденція до генералізації: виникаючи в одній конкретній ситуації, вона, як правило, поширюється на багато інших, тож суб'єкт перестає намагатися вирішити навіть ті завдання, які він міг би розв'язати. Ступінь генералізації залежить від минулого досвіду і психологічних установок суб'єкта.

Вивчена безпорадність визначає собою всю поведінку і викликає стійку депресію насамперед: 1) в осіб, які вважають, що їхні невдачі спричиняються їхніми власними недоліками (наприклад, дефектами волі чи інтелекту), а успіхи, якщо і трапляються, залежать від вдалого збігу обставин або від дії інших людей; 2) в осіб, що думають, нібито їхні невдачі мають відношення не тільки до даних конкретних обставин, але й характерні для будь-яких інших життєвих ситуацій — не тільки в сьогоденні, але й у майбутньому; 3) в осіб, що мають уявлення про себе як про нездатних подолати запропоновані завдання або життєві труднощі, тоді як будь-яка інша людина може легко розв'язати ці завдання. Навпаки, впевненість, що завдання не зміг би ніхто вирішити, перешкоджає розвитку вивченої безпорадності, а уявлення про те, що не вдається вирішити завдання тільки тут і зараз і до того ж не зі своєї вини, запобігає їй генералізації.

- **БЕЗУМОВНА ПОЗИТИВНА УВАГА** - термін К. Роджерса (феноменологічна теорія особистості) для позначення поваги і прийняття іншого незалежно від того, чи поводить się людина відповідно до очікувань того, хто демонструє прийняття. Іншими словами, позитивна увага не залежить від певних умов або думок.

- **БЕЗУМОВНА ПОЗИТИВНА УВАГА ДО СЕБЕ** - термін, що використовується для позначення людини, яка не сприймає жодне з переживань гідним більш-менш позитивної уваги в порівнянні з яким-небудь іншим. За К. Роджерсом, безумовна позитивна увага до себе дозволяє людині розвиватися, щоб повноцінно функціонувати.

- **БЕСІДА** — у психології метод одержання інформації на основі вербальної комунікації; належить до методів опитування. Широко застосовується в психології соціальній, медичній, дитячій та ін. Основний спосіб введення випробовуваного в ситуації психологічного експериментування — від чіткої інструкції в психофізичному експерименті до вільного спілкування в психотерапії.

Один з розповсюджених методів психологічного дослідження. Використовується для виявлення зв'язків, які цікавлять дослід-

рика, на основі емпіричних даних, отриманих в живому двосторонньому спілкуванні з випробовуваним. Як правило, служить допоміжним методом, тому що при аналізі її ходу і результатів постає ряд важких проблем, що стосуються відвертості випробовуваного та його ставлення до дослідника. Та й сам дослідник не вільний від суб'єктивності: хоча бесіда планується заздалегідь, у ході спілкування практично неможливо абстрагуватися від особистісного ставлення до випробовуваного. Можна сказати, що використання бесіди як основного методу можливе при відповідній кваліфікації психолога, яка дозволяє встановити контакт із випробовуваним, дати йому можливість максимально вільно висловитися й одночасно абстрагувати особисті відношення від змісту бесіди. Застосовується на різних стадіях дослідження як для первинного орієнтування, так і для уточнення висновків, отриманих іншими методами, особливо спостереженням.

Як специфічні види бесіди виділяють: 1) «введення в експеримент», — залучення до співробітництва; 2) «бесіду експериментальну» -- у ході якої перевіряються робочі гіпотези; 3) інтерв'ю.

• **ВКСІДА КЛІНІЧНА** — метод одержання інформації за допомогою усного опитування клієнта і проведення терапевтичної бесіди при наданні психологічної, психіатричної і медичної допомоги. Також — терапевтичний метод при наданні допомоги психологічної. У психіатрії і медичній психології використовується для допомоги клієнту в усвідомленні ним своїх внутрішніх ускладнень, конфліктів, прихованих мотивів поведінки. У психоаналізі використовується для діагностики і допомоги клієнту в усвідомленні власних внутрішніх проблем і ускладнень, конфліктів, несвідомих потягів, прихованих мотивів поведінки та ін. Належить до найбільш вільних форм бесіди, тому що реакції поведінки майже невичерпні. В таких бесідах психолог цікавиться не тільки явним змістом відповіді клієнта (факти, думки, почуття, словниковий запас, асоціації ідей), але і його поведінкою (тон, запинання, жести та ін.).

• **ІЛЛЬ** — психічний стан, що виникає в результаті надзвичайно сильних або руйнівних впливів на організм при загрозі для його існування або цілісності. Найцінніше надбання еволюції тваринного світу. Винятково велике клінічне значення болю як симптому порушення нормального плину фізіологічних процесів, тому що ряд патологічних процесів організму дає про себе знати больовими відчуттями ще до появи зовнішніх симптомів захворювання.

З погляду емоційного переживання больове відчуття є гнітючим і обтяжливим, часом переходить у страждання; служить стимулом різноманітних оборонних реакцій, спрямованих на усунення зовнішніх або внутрішніх подразників, що обумовили виникнення болю. Больові відчуття формуються в центральній нервовій системі в результаті поєднання процесів, що починаються в рецепторах шкіри або внутрішніх органів, імпульси від яких проходять у підкіркові системи мозку, що вступають у взаємодію з процесами кори його великих півкуль.

Больова реакція — найбільш інертна і сильна безумовна реакція. Больове відчуття у певній мірі піддається впливу вищих психічних процесів, що залежать від таких особистісних рис, як спрямованість, переконання, ціннісні орієнтації та ін. Багато прикладів свідчать як про мужність — про уміння не піддаватися болю, а діяти, керуючись високоморальними мотивами, так і про малодушність — про зосередження на своїх больових відчуттях.

• **БІОЕНЕРГЕТИКА** — її засновником є А. Лоуен, який стверджував, що основна мета психотерапії — повернення людини до її «первинної природи» — до стану широго задоволення, свободи тілесних рухів, розкріпачення тіла, включення його до життя. Головна проблема полягає в тому, що людина при соціалізації віддаляється від своїх первинних потреб — мовби відмовляється від них. «Повернення до тіла» здійснюється за допомогою спеціальних вправ, заснованих на напруженні та розслабленні певних м'язових груп, а також на вербальних способах вивільнення затриманих емоцій.

• **БІОКОМУНІКАЦІЯ** (від гр. *bios* — життя і лат. *communicatio*, від *communico* — роблю спільним, пов'язую, спілкуюся) — зв'язки між особами одного чи різних видів, що встановлюються шляхом прийняття вироблених ними сигналів.

• **БІОКРИМШОЛОПІЯ** (від гр. *bios* — життя і лат. *criminales* — що має відношення до злочину) — один з напрямків зарубіжної кримінології, що пояснює злочинність біологічними факторами, наприклад уродженою схильністю деяких осіб до здійснення злочинів.

• **БІОЛОГІЗМ** — напрямок у зарубіжній психології, який зводить сутність соціальних відносин і соціальних факторів до біологічних явищ і процесів; заснований на переносі законів біології (боротьба за існування, природний відбір і т. д.) на життя людського суспільства.

- **БІОЛОГІЧНИЙ ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК (Biofeedback)** - тип біо-іо-оральної терапії, у якій клієнт учитьсЯ контролювати деякі функції свого організму (наприклад, артеріальний тиск) за допомогою спеціального обладнання, що забезпечує інформацію про ішутрішії процеси тіла.

- **БІОЛОКАЦІЯ** (від гр. bios — життя і locatio — розміщення) — іжішк'ії, тлрїї визначати положення будь-якого об'єкта або і in» положення в просторі.

- **БІОІ І(ІХІЗМ** — теорія в природознавстві, відповідно до якої їм ІІК;І приписувалася всьому живому, включаючи рослини.

- **ІК)І К ІХОЛОПЯ ЕВОЛЮЦІЙНА** - іноді під цією назвою іки дпуються порівняльна психологія і зоопсихологія.

- **ІіІОГІТМИ МОЗКУ** (від гр. bios — життя і rhytmos — рівномірне чергування) — один з видів фонової, або спонтанної, елек- і ріпної активності мозку людини і тварин. Біоритм являє собою регулярну ритмічну активність, що характеризується тривалим понторсипим тієї чи іншої хвилі при незначній варіації частоти и поіпоргпп і Н електроенцефалограмі (ЕЕГ) людини розрїзня- нні, пїнту. . . .ос помпї ритми: дельта, тегл, альфа, бета, гамма. Зі імішмо сілпу пїннішїї (внаслідок розумового навантаження, емо- іііПноію напруження, і ну і т. д.) в ЕЕГ відбувається зміна домі- нуючого рм іму.

- **ІіІОГІЙМИ ПСИХІЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДИНИ** — пер- ірічпє чергування станів напруження і розслаблення в пси- мчїїї діяльності людини. Існують зовнішні біоритми, прояв яких ПОІГЯ занїй з циклічністю сонячної активності (11,5 років), зміною нори року, доби і т. д., та внутрішні біоритми, що детермінують і і.ні активності й розслаблення фізичної та психічної діяльності людини. Особливу значимість мають добові біоритми психічної ікінвності людини, що впливають на періоди найбільшої пра- цездатності та стомлюваності.

- **ІіІОТИП ЛЮДИНИ** — один з різновидів типології людини, • ін ми виділяється на нейрогуморальній підставі та базується на ост пін постї реагування симпатико-адреналінової системи (САС) людини на впливи середовища, що ззовні проявляється у пев- них особливостях поведінки. Виділяють три типи біотипу люди- ни: 1) А-тип (адреналіновий); 2) НА-тип (нор-адреналіновий); Ч А+НА-тип (змішаний).

- **БІОТИЧНІ ФАКТОРИ СЕРЕДОВИЩА** (від гр. bios - жит- ія) - сукупність впливів на організми, спричинені життєдіяль- ністю інших організмів.

- **БЮФЛ** — особистість і тип особистості, орієнтовані на любов до живого і на творення. Протилежне поняття — некрофіл.

- **БЮФЛІЯ** — орієнтування біофільне, один з видів загального, основного орієнтування, що визначає спосіб життя і проявляється в потязі до життя і всього живого, в прагненні любити, робити добро і творити (див. також *Біофілі*). Біофілія є протилежною й альтернативною некрофілії та деструктивності.

- **БІСЕСКУАЛЬНІСТЬ** (нахил бісексуальний) — «подвійна сексуальність»; поняття, ідо відбиває подвійну природу сексуальності, обумовлену наявністю в кожному індивіді чоловічих і жіночих елементів, залежно від розвитку та співвідношення яких формується відповідний тип сексуальних переваг і поведінки.

- **БІХЕВІОРАЛЬНА ТЕРАПІЯ** (Behavior therapy) — набір терапевтичних методик для вимірювання недостатньо адаптованої або нездорової поведінки шляхом застосування принципів оперантного навчіння.

- **БІХЕВІОРИЗМ** (від англ. behavior —, поведінка) — один з напрямків в американській психології, що виник на початку ХХ ст. та усунув з психології такі поняття, як мислення, свідомість; біхевіоризм вважає предметом психології поведінку, під якою розуміються чисто фізіологічні реакції на стимули.

Біхевіоризм існує понині, хоча в порівнянні з психоаналізом і гуманістичною психологією знаходиться на другому плані. Проте його безсумнівною заслугою визнається показ можливості об'єктивного підходу до психологічних явищ і розробка методології та техніки експериментальних досліджень. Ідеї біхевіоризму вплинули на лінгвістику, антропологію, соціологію, семіотику і стали одним із джерел кібернетики. Біхевіористи внесли істотний вклад у розробку емпіричних і математичних методів вивчення поведінки, в постановку ряду психологічних проблем, що особливо стосуються здатності навчання — придбання організмом нових форм поведінки. Основне значення біхевіоризму для розвитку категоріального апарата психології полягає в розробці категорії дії, що у колишніх концепціях розглядалася тільки як внутрішній акт або процес, тоді як біхевіоризм розширив сферу психології, включивши до неї зовнішні, тілесні реакції.

Проте через методологічні недоліки вихідної концепції біхевіоризму вже в 20-х рр. ХХ ст. почався її розпад на ряд напрямків, що поєднують основну доктрину з елементами інших теорій — зокрема, гештальтпсихології, а потім психоаналізу. Виник необіхевіоризм. Важливі заслуги біхевіоризму такі: 1) внесення

п психологію сильного відхилення в природничонауковий бік; .') введення об'єктивного методу, який ґрунтується на реєстрації т;і аналізі фактів, процесів і подій, що спостерігаються ззовні; завдяки цьому бурхливий розвиток одержали інструментальні методи дослідження психічних процесів; 3) надзвичайне розширення класу досліджуваних об'єктів, інтенсивне вивчення понеділки тварин, немовлят та ін.; 4) у його роботах були значно розвинуті окремі розділи психології, в тому числі проблеми паучіпії, утворення павичок тощо.

Основний недолік біхевіоризму полягає в недооцінці складної/і і психічної діяльності, зайвому зближенні психіки тварин і людини, ігноруванні процесів свідомості, вищих форм навчання, творчості, самовизначення особистості та ін.

- **БЛИЗЬКІСТЬ** — тип ситуації, що включає двох і надає можливість для утвердження особистих цінностей на основі співробітництва, що породжується взаємоприспосувальною поведінкою, спрямованою на досягнення зростаючого взаємного задоволення і почуття безпеки свого становища.

- **Б-ЛЮБОВ (B-love)** — у гуманістичній психології буттєва любов, тип любові, коли людина цінує іншу тільки за те, що та є, без будь-якого бажання змінити або використовувати цю іншу.

- **БОЯЗНЬ** — стан чекання небезпеки і підготовки до неї.

- **БРЕХНЯ** — феномен спілкування, що полягає в навмисному перекручуванні дійсного стану речей; найчастіше виражається в змісті мовних повідомлень, негайна перевірка яких є ускладненою або неможливою. Являє собою усвідомлений продукт мовної діяльності, що має на меті ввести реципієнтів (слухачів) в оману.

Звичайно брехня викликана прагненням домогтися особистих або соціальних переваг у конкретних ситуаціях. Характерно, що індивід неусвідомлено розцінює свою брехню як щось нестійке і тимчасове; звідси впливає прагнення до вигадування нових її підтверджень, а пізніше — до повного замовчування.

В

—н—XXIФ^X—1—

- **ВАЗОМОТОРИ** (від лат. vas — судина і motor — двигун) — судинорухові нервові волокна, якими йдуть нервові імпульси, що здійснюють розширення кровоносних судин (вазодилататори) або їхнє звуження (вазоконстриктори).

• **ВАЗОПРЕСИН** (гормон антидіуретичний) — гормон, що виділяється задньою часткою гіпофіза. Викликає звуження артерій, підвищуючи тим самим кров'яний тиск. Відіграє важливу роль у зворотному усмоктуванні води нирками, перешкоджаючи надлишковому виділенню води із сечею.

• **ВАЛІДНІСТЬ** — одна з найважливіших характеристик психодіагностичних методик і тестів, один з основних критеріїв їхньої якості. Це поняття близьке до поняття вірогідності, але не цілком тотожне йому. Проблема валідності виникає в ході розробки і практичного застосування тесту, коли потрібно встановити відповідність між ступенем виразності певної властивості особистості та методом її вимірювання. Валідність вказує на те, що саме тест вимірює і наскільки добре він це робить.

Визначення валідності тесту завжди вимагає постановки додаткових питань: валідність для чого? для якої мети? за яким критерієм? Отже, поняття валідності стосується не тільки тесту, але і критерію оцінки його якості. Чим вищий коефіцієнт кореляції тесту з критерієм, тим вища валідність. Розвиток факторного аналізу дозволив створювати тести, валідні стосовно фактора, що проходить ідентифікацію. Тільки перевірені на валідність тести можуть використовуватися в професійній орієнтації, професійному доборі, в наукових дослідженнях.

• **ВАЛІДНІСТЬ ДИВЕРГЕНТНА** (від лат. *divergens* - що розходиться у різні боки) — ступінь, у якому тест не вимірює той конструкт, для вимірювання якого він не призначений.

• **ВАЛІДНІСТЬ ЗМІСТОВНА** (*Content validity*) - ступінь відповідності змісту питань тесту вимірюваній ділянці психічних властивостей.

• **ВАЛІДНІСТЬ КОНВЕРГЕНТНА** (від лат. *convergere* - наближатися, сходитися) — величина кореляції показників даного тесту з показниками іншого тесту, що приблизно вимірює той же самий конструкт.

• **ВАЛІДНІСТЬ КОНСТРУКТНА** (*Construct validity*) - доказ того, що тест вимірює певний гіпотетичний конструкт з майбутньою валідизацією як самого тесту, так і тих характеристик, що приблизно пов'язані з розглянутою концепцією.

• **ВАЛІДНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНА** - розуміється як обґрунтування з позицій відповідності авторським уявленням про особливості властивостей, що діагностуються; як міра відповідності завдань тесту авторській концепції цих властивостей.

- **ВАЛІДНІСТЬ КРИТЕРІАЛЬНА** - розуміється як обґрунтування кореляції між результатами тесту та емпіричним критерієм.

- **ВАЛІДНІСТЬ ПОТОЧНА (Concurrent validity)** - ступінь кореляції тесту з незалежним вимірюванням тієї ж самої змінної, отриманим у той же самий час.

- **ВАЛІДНІСТЬ ПРОГНОСТИЧНА (Predictive validity)** - ступінь точності прогнозування тестом деяких майбутніх критеріально-орієнтованих вимірювань.

- **ВЕГЕТАТИВНА НЕРВОВА СИСТЕМА** (від пізньолат. vegetativus — рослинний) — частина нервової системи, що регулює обмін речовин в організмі, діяльність внутрішніх органів і систем (кровообіг, дихання і т. д.).

- **ВЕГЕТОТЕРАПІЯ** (від лат. vegeto — збуджую, оживляю) — вид тілесноорієнтованої терапії, заснованої В. Райхом. За його уявленнями, будь-яке стримування енергії призводить до формування «м'язових панцирів»; оскільки душа і, тіло єдині, «розпускаючи» ці панцири, можна допомогти клієнтові визволити стриману, частину енергію і тим самим полегшити страждання душі. ОСПОЧІІ прийоми всієїотерапії пов'язані з масажем і диханням, а також з руховими і голосовими вправами різного типу.

- **ВЕРБАЛЬНЕ КОДУВАННЯ (Verbal coding)** - внутрішній репрезентативний процес, під час якого людина мовчки повторює послідовність діяльності, що модулюється, для того, щоб ті конати її пізніше.

- **ВЕРБАЛЬНИЙ** (від лат. verbalis — словесний) — у психології г-рмін для позначення форм знакового матеріалу, а також процесів оперування цим матеріалом. Розрізняють: 1) вербальний осмислений матеріал — ряди іменників, прикметників, дієслів, числівників, уривки текстів, вірші тощо; 2) вербальний безглуздий матеріал — групи з трьох приголосних, склади, безглузді слова різного ступеня наближеності до реального мовлення.

Вербальному матеріалові протиставляються: 1) невербальний осмислений матеріал — геометричні фігури, малюнки, фотографії, предмети тощо; 2) невербальний безглуздий матеріал — незвичайні геометричні фігури, чорнильні плями.

Залежно від використовуваного матеріалу розрізняють: вербальне (словесне) і невербальне (наприклад, жестове) спілкування; вербальний (що визначається на основі вирішення вербальних завдань) і невербальний (який характеризується вирішенням образних, конструктивних та інших невербальних завдань) інте-

лект; вербальну (словесну) і невербальну (наприклад, образну) інформацію.

- **ВЕРИФІКУЄМІСТЬ** (Verifiability) (від лат. *verus* — правдивий і *facio* — роблю) — критерій, який використовується для визначення цінності теорії. Адекватна теорія повинна містити чітко визначені, логічно взаємозалежні концепції, що піддаються емпіричному обґрунтуванню.

- **ВЕРШИННЕ ПЕРЕЖИВАННЯ** (Peak experience) - стан сильного збудження або, навпаки, умиротворення. Часто супроводжується відчуттям сили і впевненості, почуттям того, що немає нічого такого, що не можна виконати, або нікого такого, ким не можна стати.

- **ВЗАЄМНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ** (Reciprocal determinism) - регулювання поведінки людини за допомогою безперервних обопільних інтеракцій біхевіоральних, когнітивних і стосовних до навколишнього середовища впливів.

- **ВЗАЄМОДІЯ** — у психології процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємну обумовленість і зв'язок. Виступає як інтегруючий фактор, що сприяє утворенню структур.

Особливість взаємодії — її причинна обумовленість. Кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої та як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що обумовлює розвиток об'єктів та їхніх структур. Якщо при взаємодії виявляється протиріччя, то вона виступає джерелом саморуху і саморозвитку структур. Взаємодія як матеріальний процес супроводжується передачею матерії, руху й інформації: вона є відносною, здійснюється з обмеженою швидкістю й у певному просторі-часі. Однак ці обмеження діють лише для безпосередньої взаємодії; для опосередкованих форм взаємодії просторово-часові обмеження багаторазово послаблюються.

- **ВЗАЄМОДІЯ АНАЛІЗАТОРІВ** - один із проявів єдності сенсорної сфери. Найбільш повно вивчені зміни функціонального стану одного аналізатора в результаті стимуляції іншого. Взаємодія аналізаторів проявляється також у спільній роботі аналізаторів, що дають суб'єктові інформацію про ті сторони навколишнього світу, про які жоден з аналізаторів сам по собі інформації не дає (наприклад, бінокулярна оцінка віддаленості об'єкта при спільній роботі зорового і проприоцептивного аналізаторів).

- **ВЗАЄМОДІЯ ГРУПОВА** — процес безпосереднього або опосередкованого впливу множинних об'єктів (суб'єктів) один на

одного, що породжує їхню взаємну обумовленість і зв'язок; відкупається як між частинами груп, так і між цілими групами. Виступає як інтегруючий фактор, що сприяє утворенню структур. Відомі такі види групової взаємодії, як співдружність, конкуренція і конфлікт. Так, у ході взаємодії між членами новоствореної групи з'являються ознаки, що характеризують цю групу як неаємозалежну стійку структуру певного рівня розвитку. Структурованість групи проявляється в статусних відносинах (див. *Статус*), у дії визнаних усіма членами групи норм поведінки (див. *Норма групова*) та взаємодії, у групових цілях і цінностях.

• **ВЗАЄМОДІЯ МІЖОСОБИСТІСНА - 1.** У широкому розумінні — випадковий або навмисний, приватний або публічний, тривалий або короткочасний, вербальний або невербальний особистий контакт двох і більше людей, що приводить до взаємних змін їхньої поведінки, діяльності, відносин і установок.

2. У вузькому розумінні — система взаємно обумовлених індивідуальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю, при якій кожен з учасників виступає одночасно і піїмуііом, і реакцією па поведінку інших.

Осїіомпі ознаки міжособистісної взаємодії як форми спілкування 1) предметність — наявність мети (об'єкта), зовнішньої підносно взаємодіючих індивідів, здійснення якої вимагає поїпаппя зусиль; 2) експлікованість — доступність для сторонньою спостереження і реєстрації; 3) ситуативність — досить жорстка регламентація конкретними умовами тривалості, інтенїїпі (ості, норм і правил інтеракції, внаслідок чого вона стає підносно нестабільним, мінливим феноменом; 4) рефлексивна оаїатоїпачпїсть — можливість для взаємодії міжособистісного оуги як проявом усвідомлених суб'єктивних намірів, так і неусвідомлюваним або частково усвідомлюваним наслідком спільної участі в складних видах колективної діяльності.

Розрізняють два основних типи взаємодії міжособистісної: 1) співробітництво (кооперація) — коли просування кожного і партнерів до своєї мети сприяє або хоча б не перешкоджає реалізації цілей інших; 2) суперництво (конкуренція) — коли досягнення мети одним із взаємодіючих утруднює або виключає здійснення цілей інших учасників.

• **ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ (Mutuality)** — термін, що використовувався Е. Еріксоном для вираження уявлень, відповідно до яких потреби і здібності різних поколінь знаходяться у взаємній залежності.

• **ВЗАЄМООЦІНКА ЕКСПЕРТНА ВНУТРІШНЬОГРУПОВА** – соціально-психологічний метод, заснований на оцінках різноманітних особистісних і міжособистісних характеристик шляхом взаємного опитування членів групи, які виступають у ролі експертів і оцінюють поведінку один одного в значимих ситуаціях спілкування і спільної діяльності.

Процедура містить у собі розробку списку особистісних і міжособистісних характеристик, шкалу їхньої оцінки, випробування пропозицій методики, анонімне опитування оцінюваних тощо. Експертна внутрішньогрупова взаємооцінка практично завжди поєднується з виявленням самооцінки індивіда за тим же набором характеристик, що дозволяє одержувати дані про співвідношення оцінки, даної йому іншими членами групи, і самооцінки.

• **ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ** — розуміння суб'єктами один одного. Механізми взаєморозуміння: ідентифікація, рефлексія, стереотипізація, а також механізм зворотного зв'язку.

• **ВИБІР МІЖОСОБИСТІСНИЙ: МОТИВАЦІЯ** (ядро виборів мотиваційне) — система мотивів, що утворює психологічну основу індивідуальної переваги. Аналіз мотивації міжособистісних виборів дозволяє визначити психологічні причини, за якими індивід готовий здійснити емоційний і діловий контакт з одними членами групи і нехтувати іншими. Виявлення мотивів соціометричних і референтометричних виборів дозволяє розкрити змістовний бік групових процесів диференціації й інтеграції.

Характер мотивації міжособистісних виборів визначається співвіднесенням ранжированого ряду міжособистісних переваг індивіда з ранжируванням ним за різними ознаками членів групи. Експериментально доведено, що особливості мотивації міжособистісних виборів членів групи можуть служити показником рівня розвитку її як колективу. У дифузійних співтовариствах при виборі партнера для взаємодії та спілкування члени групи звичайно виходять з емоційно-особистісних симпатій і антипатій, орієнтуючись скоріше на зовнішні ознаки того, кого обирають. У колективі міжособистісні вибори обумовлені орієнтацією переважно на моральні та ділові якості партнера — на його особистісні особливості, що формуються та виявляються в спільній діяльності.

• **ВИБІРКА** — група випробовуваних, що представляють певну популяцію і відібрані для експерименту або дослідження.

• **ВИБІРКА ЗАЛЕЖНА** — вибірки, що складаються з результатів тих самих випробовуваних після двох чи більше різних впливів.

- **ВИ ТІЛЬНІСТЬ** (від лат. *vigil* — пильний, уважний) — у психології здатність зосередити увагу на нових враженнях, пильність, спостережливість.

- **ВИГОДА ВТОРИННА** — від хвороби: 1) використання інстинктом самозбереження і Я ситуації хвороби для придбання певних переваг — матеріальних чи психологічних; 2) реальні л(х) можливі переваги та привілеї, придбані хворим унаслідок патогенних симптомів або хвороби.

- **ВИД БІОЛОГІЧНИЙ** — сукупність генетично подібних особин, шаїних схрещуватися між собою і давати плідне потомство.

- **ВИМІРЮВАННЯ** — у психології виявлення кількісних характеристик досліджуваних психічних явищ.

В широкому розумінні вимірювання — особлива процедура, їм допомогою якої числа (або хоча б порядкові величини) приписуються речам за певними правилами. Самі правила полягають у встановленні відповідності між деякими властивостями чисел і деякими властивостями речей. Можливість такої відповідності й обґрунтовує важливість вимірювань у психології. Вимірюваним виходить її припущення, що все існуюче якимсь чином іронидж гься або па що побудь діс. Різноманіття психічних піннії і факторів розпитку в психології прийнято називати змінними, оскільки вони відрізняються значеннями у різних індивідів щім) в річний час.

Чаїальпс завдання вимірювань полягає в тому, щоб визначній потужність одного показника в порівнянні з іншим, вимірюючи його «вагу». З погляду теорії вимірювань варто розрізнити ірп аспекти: 1) кількість або діапазон змінної: число правильних відповідей, діапазон інтересів і т. д.; 2) частоту деякого прояву — чим він частіше виявляється, тим вишим є значення властивості, і) інтенсивність, величину або силу прояву. У психології існуї два основні напрямки вимірювань: 1) психофізичний — це спроби співвіднести в експерименті реальні фізичні стимули і відчуттями, які вони викликали; 2) психометричний — пов'язаний зі створенням і застосуванням психологічних тестів, що представляють собою модельні ситуації, за допомогою яких одержують зразки поведінки або переживань. Як до будь-якого вимірювального інструмента, до тесту пред'являються вимоги точності та надійності.

- **ВИМІРЮВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ** (Personal Orientation Dimensions, POD) — новий тест для вимірювання самоактуалізації.

- **ВИМІЩЕННЯ** — специфічна форма проекції — несвідома переорієнтація імпульсу або почуття на більш доступний об'єкт.

- **ВИПАДКОВИЙ РОЗПОДІЛ** (Random assignment) - розподіл індивідуумів, відібраних для дослідження, у різні групи або розміщення їх у різних експериментальних умовах відповідно до методу випадкового вибору. Дозволяє усунути з експерименту всі фактори, крім присутності або відсутності незалежної змінної.

- **ВИСНОВОК ПРО ВИБІР** (Choice corollary) - попередження про те, що у разі появи вибору людина обере альтернативу, яка або вирішить її розуміння реальності, або уточнить існуючу конструктну систему.

- **ВИСНОВОК ПРО ДОСВІД** (Experience corollary) - припущення про те, що конструктна система людини змінюється внаслідок своєї непридатності для правильного прогнозу послідовності подій: ті конструкти, що виявляються корисними, залишаються, а ті, що є некорисними, потрібно переглянути або відкинути.

- **ВИСНОВОК ПРО ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ** (Individuality corollary) — припущення про те, що розбіжності між людьми кореняться в інтерпретації ними подій з різних точок зору.

- **ВИСНОВОК ПРО МОДУЛЯЦІЇ** (Modulation corollary) - припущення, що конструктна система людини змінюється в тій мірі, в якій людина здатна інтерпретувати нові події або переглядати старі.

- **ВИСНОВОК ПРО ОРГАНІЗАЦІЇ** (Organization corollary) - попередження, що конструкти людини організовані ієрархічно таким чином, щоб мінімізувати несумісність і невідповідність.

- **ВИСНОВОК ПРО СПІВДРУЖНІСТЬ** (Sociality corollary) - припущення, що гармонічні міжособистісні взаємодії залежать від того, наскільки люди розуміють конструктні системи один одного.

- **ВИСНОВОК ПРО СПІЛЬНІСТЬ** (Commonality corollary) - припущення, що люди схожі один на одного в тому, як вони інтерпретують життєвий досвід.

- **ВИТІСНЕННЯ** (пригнічення; репресія) — один з видів психологічного захисту — процес, у результаті якого неприйнятні для індивіда думки, спогади, переживання витісняються зі свідомості та переводяться в сферу несвідомого, продовжуючи впливати на поведінку індивіда, і переживаються ним як тривоги, страхи та ін. За З. Фрейдом, процес і механізм, сутність яких —

индалення і відсторонення від свідомості будь-якого змісту, а також недопущення потягу до усвідомлення.

Витіснення вважається найбільш примітивним і неефективним засобом захисту, тому що витіснений зміст психіки все одно проривається у свідомість, і до того ж нерозв'язаний конфлікт проявляється як високий рівень тривожності та почуття дискомфорту. Витіснення характеризує інфантильність, незрілість особистості й найчастіше зустрічається в дітей та істероїдних невротиків. Розрізняють два ступені витіснення: витіснення первинне і витіснення вторинне.

- **ВИТІСНЕННЯ ВТОРИННЕ** - за З. Фрейдом, власне витіснення, стосується психічних дериватів (похідних, що виникли з чого-небудь існуючого раніше) витісненого уявлення, пов'язаного з потягом, або думок, що з'явилися з інших джерел, але (' асоціативно пов'язаними з цими уявленнями.

- **ВИТІСНЕННЯ ПЕРВИННЕ** - за З. Фрейдом, перша фаза витіснення, що полягає в недопущенні наявності потягу в психічній свідомості.

- **ВИТІСНЕННЯ СЕКСУАЛЬНЕ** - одна з істотних рис істеричною характеру, що полягає у виході за межі нормального підвищення опору проти сексуального потягу — таких, як сором, відраза, мораль і ніби інстинктивне уникнення інтелектуальних занять сексуальною проблемою, що в окремих випадках лочодить до повного незнайомства із сексуальним аж до досягнення статевої зрілості.

- **ВИХОВАННЯ** — діяльність з передачі новим поколінням суміші, нп історичного досвіду; планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечує умови для її розвитку, підготовку до громадського життя і праці. Розглядаючи виховання як процес, що здійснюється при взаємодії вихователів і вихованців, а також при взаємодії самих вихованців — повноправних суб'єктів, а не тільки об'єктів виховання, вітчизняна психологія вивчає закономірності саморозвитку особистості в умовах спеціально організованої виховної системи, що забезпечує не пристосування підростаючої людини до існуючих форм соціального буття, не припасування під визначений стандарт, а цілеспрямований розвиток кожної дитини як неповторної людської індивідуальності. Організація виховання пов'язана із запровадженням такої суспільної практики, що направляє розвиток суб'єктивного світу

людини, сприяючи усвідомленому прийняттю нею суспільних цінностей, самостійності у вирішенні складних моральних проблем відповідно до зразків та ідеалів суспільства.

За 3. Фрейдом, виховання — це процес спонукання до подолання принципу задоволення і до заміщення його принципом реальності.

- **ВІДКРИТІСТЬ ПЕРЕЖИВАННЮ** (Openness to experience) - здатність людини переживати те, що відбувається усередині неї, без відчуття загрози; протилежне поняття — захист.

- **ВІДМОВЛЕННЯ** — факт (індикатор), який свідчить, що якийсь потяг не може бути задоволений.

- **ВІДМОВЛЕННЯ ЗМУШЕНЕ** - акт і переживання відмовлення від задоволення потягів, породжувані несприятливими внутрішньо-психічними чи зовнішніми обставинами або їх комбінацією.

- **ВІДМОВЛЕННЯ ЗМУШЕНЕ РЕАЛЬНЕ** - збірне поняття, що позначає різноманітні негативні умови і фактори, які сприяють виникненню захворювання. До них можуть належати: відсутність любові у житті, матеріальні нестатки, родинні суперечки, нещасливий шлюб, несприятливі соціальні умови, суворість моральних вимог до особи.

- **ВІДНОВЛЕННЯ** (відновлення рефлексу) — розгальмовування, тобто часткове або повне відновлення умовного рефлексу після його вгасання, або після тимчасової перерви (спонтанне відновлення), або в результаті повторної появи безумовних стимулів чи підкріплювальних агентів цього рефлексу.

- **ВІДНОШЕННЯ** — суб'єктивний бік відображення дійсності, результат взаємодії людини із середовищем. У психології — в дуже загальному вигляді — взаємне розташування об'єктів і їхніх властивостей. Відношення може бути наявним як між мінливими об'єктами, явищами і властивостями (прикладом може слугувати будь-який закон як сутнісне відношення між явищами), так і у випадку виділеного незмінного об'єкта в його зв'язках з іншими об'єктами, явищами та властивостями (наприклад, відношення суб'єкта до політичної системи).

Формування свідомого відношення до об'єкта пізнання та дії пов'язане з розвитком усіх компонентів системи стимуляції. Усвідомлення свого відношення до навколишнього породжує відповідні почуття й емоції, які, у свою чергу, стимулюють діяльність та впливають на розвиток спрямованості особи.

Відношення є нескінченно різноманітними. Можна виділити відношення просторові, часові, причинно-наслідкові, зовнішні, внутрішні, логічні, математичні, відношення форми і змісту, відношення частини і цілого, одиничного і загального тощо.

Особливий тип відношень складають відносини суспільні як взаємозв'язки між соціальними спільностями та їх властивостями, що виникають у ході спільної діяльності. Їх можна класифікувати відповідно до сфери розгляду; так, розрізняються: 1) на рівні соціальних спільностей — відносини класові, національні, групові, сімейні; 2) на рівні зайнятих тією або іншою діяльністю груп — відносини виробничі, навчальні, у творчих спілках, театральних групах та ін.; 3) на рівні взаємозв'язків між людьми в групах — відносини міжособистісні; 4) відносини внутрішньоособистісні — наприклад, емоційно-вольові установки суб'єкта стосовно себе і т. д.

• **«ВІДНОШЕННЯ МАТЕРИНСЬКЕ»** - тип зв'язку і психотерапевтичний засіб, спрямований на встановлення відносин між лікарем та клієнтом, подібних до відносин матері та дитини.

• **ВІДНОШЕННЯ МІЖГРУПОВЕ** - у психології - сукупність соціально-психологічних явищ, що характеризують суб'єктивне відображення, сприйняття різноманітних зв'язків, які виникають між соціальними групами, а також обумовлений ними спосіб взаємодії груп.

Специфіка сприйняття у міжгрупових відносинах полягає наступному: 1) в поєднанні індивідуальних уявлень у деяке ціле, якісно відмінне від його складових; 2) у тривалому і недостатньо гнучкому формуванні міжгрупових уявлень, стійких до зовнішніх впливів; 3) у схематизації та спрощенні можливо-го діапазону аспектів сприйняття іншої групи.

• **ВІДНОШЕННЯ МІЖЕТНІЧНЕ** - суб'єктивно пережиті взаємини між людьми різних національностей, між етнічними спільностями. Виявляються в установках і орієнтаціях на міжетнічні контакти в різних сферах взаємодії, в національних стереотипах, у настроях і поведінці, у вчинках людей і конкретних етнічних спільностей.

В соціальній психології й етнопсихології виділяють два рівні міжетнічних відносин — особистісний і груповий. Такі відносини складаються в різних сферах життя. Їхній характер — дружній, нейтральний або конфліктний — складається залежно від історичного минулого, соціально-політичної обстановки в конкретній країні, від економічних і культурно-побутових умов життя,

від конкретної ситуації або зацікавленості в спілкуванні. На особистісному рівні він залежить від індивідуально-психологічних якостей людей.

Міжетнічні установки й орієнтації формуються в процесі соціалізації особистості, в родині, навчальних закладах, колективах, у процесі сусідського та дружнього спілкування.

• **ВІДНОШЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНЕ** - суб'єктивно пережиті взаємини між людьми, що об'єктивно виявляються в характері й способах взаємного впливу людей в процесі спільної діяльності та спілкування. Система установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів та інших диспозицій, через які люди сприймають та оцінюють один одного. Ці диспозиції опосередковуються змістом, цілями, цінностями та організацією спільної діяльності й виступають основою формування соціально-психологічного клімату в колективі.

• **ВІДНОШЕННЯ ПРЕДМЕТНО-РЕФЛЕКСИВНЕ** — інтеріоризована (див. *Інтеріоризація*) система рефлексивних зв'язків суб'єкта з іншими людьми, заснована на здатності до уявного відображення позиції «іншого» або його уявлень про особливості власного бачення предмета, об'єкта, проблеми. Ці відношення — необхідний компонент пізнавальної активності суб'єкта, тому що реконструкція поглядів інших людей на розглянутий предмет дозволяє побачити в ньому нові аспекти, стимулює критичність мислення, уможливорює міркування у вигляді внутрішнього діалогу з іншими значимими.

Найважливіші характеристики відношення предметно-рефлексивного: 1) адекватність — рівень точності відтворення точки зору іншого на предмет рефлексії; 2) глибина, обумовлена як число одночасно відтворюваних і взаємно співвіднесених предметних позицій; 3) спрямованість, що представляє домінуючі референтні групи, чії предметні позиції стають основним об'єктом рефлексії в даній ситуації.

• **ВІДОБРАЖЕННЯ** — загальна властивість матерії, що полягає в здатності об'єктів відтворювати (з різним ступенем адекватності) ознаки, структурні характеристики і відношення інших об'єктів. Характер відображення залежить від рівня організації матерії, через що воно якісно різне в неорганічній і органічній природі, у світі тварин і світі соціальному, в простих і високоорганізованих системах.

На рівні організму відображення первинно виявляється в подразливості — що виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх

стимулів здатності живої матерії реагувати на вплив вибірково, відповідно до особливостей джерела. Таке допсихічне відображення в процесі розвитку органічного світу перетворюється в чутливість — здатність мати відчуття як первинні психічні образи середовища, що служать цілям орієнтації та регуляції дій, які адекватні йому і потребам організму. Ці найпростіші форми відображення служать передумовою розвитку більш складних форм, які включають сенсорні й розумові образи реальності, що дозволяють відтворювати їм просторово-часові та причинні зв'язки, надаючи поведінці все більш адаптивного і активного характеру (див. *Адаптація*).

На вищому рівні в результаті соціальної обумовленості діяльності людини активність відображення не тільки зростає, але й якісно змінюється. Тут вибірковий і цілеспрямований характер відображення визначається потребою в перетворенні природи, у процесах спільної діяльності за допомогою знарядь праці. У цих процесах відображення психічне виступає як створення образів не тільки почуттєвого, але й логічного мислення і творчої фантазії, які втілюються в продуктах культури, що радикально змінює характер відображення.

Адекватність відображення своєму джерелу припускає збісність подібність між матеріальними характеристиками цього джерела, процесами переробки нервових імпульсів у мозку і тим, що представлене в психічних утвореннях суб'єкта.

• **ВІДОБРАЖЕННЯ ПСИХІЧНЕ** - при переході від біологічної форми відображення до психічної виділяються наступні стадії: 1) сенсорна — яка характеризується відображенням окремих подразників: суб'єкт реагує тільки на біологічно значимі подразники; 2) перцептивна — перехід до неї виражається в здатності відображати комплекс подразників у цілому; орієнтування починається із сукупності ознак, спостерігається реагування і на біологічно нейтральні подразники, що є лише сигналами життєво важливих подразників; 3) інтелектуальна — виявляється в тому, що на додаток до відображення окремих предметів виникає відображення їхніх функціональних відношень і зв'язків.

• **ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ** — здійснюваний у різних формах контроль над діяльністю суб'єкта з позицій виконання нестандартних, не прийнятих у суспільстві норм і правил. Розрізняють зовнішні форми контролю, що забезпечують покладання відповідальності за результати його діяльності (підзвітність, карність),

і внутрішні форми саморегуляції його діяльності (почуття відповідальності, почуття обов'язку).

Відповідальність особистості перед суспільством характеризується свідомим дотриманням моральних принципів та правових норм. Відповідальність як риса особистості формується в ході спільної діяльності як результат інтеріоризації соціальних цінностей, норм та правил.

У роботах вітчизняних психологів підкреслюється, що істотний вплив на прийняття відповідальності за успіх або невдачу в спільній діяльності мають рівень розвитку групи та її згуртованість (див. *Розвиток груповий: рівень; Згуртованість групова*), близькість ціннісних орієнтацій, емоційна ідентифікація; доводиться принципова можливість цілеспрямованого впливу на формування в членів колективу самокритичної й адекватної оцінки ступеня особистої відповідальності за загальну справу.

• **ВІДПОВІДНІСТЬ** (Congruence) — стан гармонії, що відчувається, коли немає невідповідності між переживанням людини і її Я-концепцією.

• **ВІДРЕАГУВАННЯ** — процес прояву переживання ззовні, що супроводжується яскраво забарвленою емоцією; емоційна розрядка, пов'язана з подією, що травмує.

• **ВІДТВОРЕННЯ** — процес викликання інформації, яка зберігається в довгостроковій пам'яті. Доступна для спостереження розумова дія, що полягає у відновленні та реконструкції актуалізованого змісту в тій або іншій знаковій формі. Найчастіше вимагає згадування тієї структурної організації, що сформувалася при запам'ятовуванні.

У порядку зростання необхідних зусиль можна виділити наступні ступені відтворення: 1) відтворення мимовільне і довільне; 2) власне відтворення — у вузькому розумінні — діє без опори на образ сприйняття, проте інформація пригадується цілеспрямовано і без особливих зусиль; 3) пригадування.

На відміну від впізнавання, відтворення здійснюється без повторного сприйняття стимулу і може виступати в довільній і мимовільній формі (див. *Відтворення довільне; Відтворення мимовільне*).

Як і впізнавання, використовується як методичний прийом визначення ефективності запам'ятовування або заучування. Кількість помилок відтворення зменшується, коли воно тренується і супроводжується високою мотивацією. Ефективність його залежить від застосовуваного методу: чим більше ситуація відтворення відповідає ситуації запам'ятовування, тим воно краще.

• **ВІДТВОРЕННЯ ДОВІЛЬНЕ** - відтворення особистістю інформації в результаті постановки задачі відтворення будь-чого, що зберігається в довгостроковій пам'яті та ставиться або самим собою, або іншими людьми. Може протікати на рівні впізнавання.

• **ВІДТВОРЕННЯ МИМОВІЛЬНЕ** - відтворення особистістю інформації при відсутності намірів; коли немає спеціально поставленого завдання відтворення і воно виникає під впливом уявлень, думок і почуттів, викликаних або сприйняттям того чи іншого об'єкта або ситуації, чи діяльністю, яка виконується в даний момент,— читанням книги, переглядом кінофільму тощо.

• **ВІДТИСНЕННЯ** — 1) за З. Фрейдом, процес послаблення цензури та формування компромісу. Іноді розуміється і як процес перетворення афектів при розвитку індивіда; 2) основна схема виникнення сновидінь та всіх психопатичних уявлень.

• **ВІДЧУЖЕННЯ** — процес і результат перетворення властивостей, здібностей і діяльності людей у щось інше, чим воно є саме по собі,— трансформація в незалежну силу, що панує надлюдьми. Це поняття вперше було використане З. Фрейдом.

У психології — прояв таких життєвих відношень суб'єкта зі світом, при яких продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди й соціальні групи, будучи носіями певних норм, установок і цінностей, усвідомлюються як протилежні йому самому від несхожості до неприйняття та ворожості. Це виражається у відповідних переживаннях суб'єкта: почутті відособленості, самотності, відкидання, втрати Я та ін.

У сучасній соціальній психології відчуження використовується при характеристиці міжособистісних відносин, при яких індивід протиставляє себе іншим індивідам, групі, всьому суспільству, відчуваючи той чи інший ступінь своєї ізольованості. Подібні конфліктні відносини в групі пов'язані з порушенням опосередкованості спільної діяльності ціннісним змістом, з утратою почуття солідарності, коли індивід сприймає інших членів групи як далеких, ворожих, відкидаючи норми, закони і розпорядження групи. При аналізі відчуження західна соціальна психологія зосереджує увагу насамперед на суб'єктивних переживаннях індивідом своєї відчуженості, що є причиною аномії (антигромадської поведінки). Така поведінка розцінюється як симптом незгодженості між прагненнями, обумовленими культурою, і соціально організованими засобами їхнього задоволення.

У психоаналізі та психології поняття відчуження уперше використав З. Фрейд при поясненні особливостей патологічного

розвитку особистості в умовах культури чужої і ворожої її натуральній природі. Наслідок кожного невроту — віддалення хворого від реального життя, його відчуження від дійсності, що часом переходить у втечу в хворобу. Феноменологічно відчуження виражається: 1) у дереалізації — невротичній утраті суб'єктом почуття реальності того, що відбувається; 2) у деперсоналізації — втраті індивідуальності.

Сферу застосування цього поняття розширив Е. Фромм, показавши, що відчуження виступає у шести формах: 1) відчуженні від інших людей; 2) від своєї праці; 3) від потреб; 4) від держави; 5) від природи; 6) від самого себе.

Е. Фромм розглянув також відчуження почуттів, страждання від нього та відчужені людські відносини, що нагадують відношення речей. Ним також уведене поняття відчуженої активності. Розвиваючи ідеї З. Фрейда про відчуження та втечу в хворобу, Е. Фромм сформулював поняття втечі від волі, підтвердив зв'язок між невротом та відчуженням і дійшов висновку, що в найширшому розумінні будь-який неврот можна вважати наслідком відчуження. Він розвинув також уявлення про відчуження як про хворобу особистості та своєрідну серцевину психопатології сучасних людей. Одним з найпоширеніших психопатологічних феноменів вираження відчуження Е. Фромм вважав перенесення.

• **ВІДЧУТТЯ** — 1) відповідно до теорії відображення, дійсно безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім світом, перетворення енергії зовнішніх подразнень у факти свідомості — в інформацію; 2) відображення у свідомості особистості окремих властивостей та якостей предметів або явищ. Відчуття забезпечують безпосередній зв'язок свідомості з зовнішнім середовищем, відбивають властивості предметів об'єктивного світу. Відображення у відчутті — результат не тільки впливу об'єкта на живу істоту, але і їхньої взаємодії — взаємодії процесів, що йдуть назустріч один одному і породжують акт пізнання; результат взаємодії організму з фізичними і хімічними властивостями середовища за їхнього безпосереднього впливу на рецептори.

В акті відчуття через органи почуттів устанавлюється зв'язок із середовищем. Саме в ньому відбувається перехід енергії зовнішнього світу в акт свідомості. Образи відчуттів виконують регулюючу, пізнавальну й емоційну функції. Відчуття і збереження їх слідів — природна основа психіки у філогенезі й онтогенезі.

Центральна закономірність відчуттів — існування порога сприйняття.

У рамках рефлекторної концепції І. Сеченова та І. Павлова проводилися дослідження, які показали, що за фізіологічними механізмами відчуття — це цілісний рефлекс, що поєднує прямими і зворотними зв'язками периферичні й центральні відділи аналізатора.

Проблематика відчуттів інтенсивно розробляється в психофізиці сенсорних процесів та в різних розділах фізіології. Різноманіття відчуттів відображає якісне різноманіття світу.

Класифікація відчуттів може здійснюватися на різних підставах, їх, як і сприйняття, можна класифікувати за модальністю, виділяючи відчуття зорові, слухові, дотикальні та ін. Усередині окремих модальностей можлива більш детальна класифікація — наприклад, просторові й колірні зорові відчуття. Певні труднощі для подібної класифікації представляють інтермодальні відчуття, або синестезії.

Відчуття можна розділити на контактні та дистантні.

Одна з класифікацій виділяє три основні класи відчуттів: 1) відчуття екстероцептивні, що виникають при впливі зовнішніх подразників на рецептори, розташовані на поверхні тіла; вони, у свою чергу, поділяються на два підкласи: а) дистантні — зорові, слухові; б) контактні — дотикальні, смакові; нюхові відчуття займають проміжне положення між цими підкласами; 2) відчуття пропріоцептивні (кінестетичні), що відбивають рух і відносне положення частин тіла (завдяки роботі рецепторів, розташованих у м'язах, сухожиллях і суглобних сумках); 3) відчуття інтероцептивні (органічні), що сигналізують за допомогою спеціалізованих рецепторів про перебіг обмінних процесів у внутрішньому середовищі організму.

Проте ця класифікація не враховує відому незалежність функції відчуттів від морфологічної локалізації рецепторів. Так, зорові відчуття можуть виконувати важливу пропріоцептивну функцію.

• **ВІДЧУТТЯ: ВЗАЄМОДІЯ** — їхні закономірності показують, як змінюються пороги чутливості при одночасній дії декількох стимулів.

• **ВІДЧУТТЯ: ПОРІГ** (поріг чутливості; поріг сприйняття) — величина подразника, що викликає або змінює сприйняття, відчуття. Пороги відчуття зворотно пропорційні кількісному показникові відповідного виду чутливості. їхнє існування — основна закономірність відчуттів. Вчення про пороги відчуття говорить про те, яким чином та при яких фізичних параметрах фізичний стимул може досягти свідомості. З цим ученням пов'язані такі

поняття, як сенсорна адаптація, взаємодія відчуттів, післядія, синестезія.

Мінімальна величина подразника, який уперше починає викликати відчуття, називається нижнім абсолютним порогом відчуття. Верхнім абсолютним порогом відчуття вважається величина подразника, при якій відчуття або зникає, або якісно змінюється (наприклад, перетворюється в больове, як це буває при збільшенні голосності звуку або яскравості світла). Мінімальне зростання величини подразника, яке супроводжується ледь помітною зміною відчуття, називається різницеvim (диференціальним) порогом відчуття.

Вимірювання абсолютних і диференціальних порогів відчуття дозволили одержати уявлення про існування більш-менш широкої «граничної зони», усередині якої ймовірність відповідної реакції змінюється від 0 до 1. Значення усіх виділених видів порогів відчуття змінюються в процесах адаптації і піддаються впливу великого числа факторів — від просторово-тимчасових умов подразнення до індивідуальних особливостей функціонального стану спостерігача.

- **ВІЗУАЛЬНИЙ** (від лат. *visialis* — зоровий) — той, що спостерігається неозброєним оком або за допомогою оптичних приладів.

- **ВІК** — у психології категорія, що служить для позначення часових характеристик індивідуального розвитку. У психології розглядаються поняття віку хронологічного і віку психологічного. Варто розрізняти процеси вікового (онтогенетичного) і функціонального розвитку — у рамках окремих психічних процесів. Для останнього характерні відносно часті, парціальні зміни, нагромадження яких і створює передумови для якісних вікових зрушень у дитячій свідомості й особистості. У ряді концепцій вік розглядається як сумація різнорідних явищ росту, загальносоматичного, статевого і нервово-психічного дозрівання, зрілості й старіння, що сходяться з багатьма складними явищами суспільно-економічного розвитку людини в конкретних умовах.

Вікові ступені є відносними й умовно усередненими, але це не виключає індивідуальної своєрідності психічного вигляду людини. Вікова характеристика розвитку особистості відбиває певну систему вимог, пропонованих суспільством людині на конкретному етапі її життя, і сутність її відносин з оточуючими, її суспільне становище.

Специфічні характеристики віку визначаються: 1) особливостями входження дитини в групи різного рівня розвитку (див. *Розвиток груповий: рівень*) і в навчально-виховні заклади; 2) зміною характеру виховання в родині; 3) формуванням нових видів і типів діяльності, що забезпечують освоєння дитиною суспільного досвіду, системи сформованих знань, норм і правил людської діяльності; 4) особливостями фізіологічного розвитку.

Поняття вікових особливостей, вікових меж не абсолютні — межі віку рухливі, мінливі, мають конкретно-історичний характер і не збігаються в різних соціально-економічних умовах розвитку особистості.

• **ВІК ПІДЛІТКОВИЙ** (отроцтво) — період онтогенезу (від 10—11 до 15 років), що відповідає початку переходу від дитинства до юності.

Підлітковий вік відноситься до числа критичних періодів онтогенезу, пов'язаних з кардинальними перетвореннями в сфері свідомості, діяльності й системи взаємин. Цей етап характеризується бурхливим розвитком людини, формуванням організму в процесі статевого дозрівання, що впливає на психофізіологічні особливості підлітка. Основу формування нових психологічних і особистісних якостей складає спілкування в ході різних видів діяльності — навчальної, виробничої, творчих занять, спорту тощо.

Зміна соціальної ситуації розвитку підлітків пов'язана з їхнім активним прагненням прилучитися до світу дорослих, з орієнтацією поведінки на норми і цінності цього світу. Характерними новотворами є «почуття дорослості», розвиток самосвідомості й самооцінки, інтересу до себе як до особистості, до своїх можливостей і здібностей. За відсутності умов для індивідуалізації та позитивної реалізації своїх нових можливостей самоствердження підлітка може приймати потворні форми, призводити до несприятливих реакцій (див. *Поведінка, що відхиляється*).

• **ВІК ПСИХОЛОГІЧНИЙ** — на відміну від віку хронологічного, це поняття позначає певний, якісно своєрідний щабель онтогенетичного розвитку, що обумовлюється закономірностями формування організму, умовами життя, навчання і виховання та має конкретно-історичне походження (дитинство).

• **ВІК ХРОНОЛОГІЧНИЙ** — виражає тривалість існування індивіда з моменту його народження.

• **ВІЛЬНА АСОЦІАЦІЯ** (Free association) — психоаналітична процедура вивчення несвідомого, у процесі якої індивідуум вільно

говорить про все, що приходить у голову, незважаючи на те, наскільки тривіальним, абсурдним або непристойним це може здатися.

• **ВІРА** — особливий стан психіки людини, що полягає в повному і беззастережному прийнятті будь-яких повідомлень, текстів, явищ, подій або власних уявлень та умовиводів, які надалі можуть виступати основою її Я, визначати деякі з її вчинків, суджень, норм поведінки і стосунків.

Віра завжди пов'язана з предметом, змістовно ним визначається і є нескінченно різноманітною в проявах. Зокрема, якщо предметом віри виступають явища навколишньої дійсності та суб'єкт, що їх вивчає, надає підтверджені досвідом докази істинності своїх результатів, то тут є наявною переконаність або віра у свою правоту.

Інший зміст має віра у випадку, коли людина не здатна охопити розумом об'єкт надмірно складний або той, що не піддається раціональному поясненню. Тоді вона так чи інакше відмовляється від пізнання, включаючи механізми витіснення, заміщення чи раціоналізації, або спрощує і редукує об'єкт, надаючи перевагу ірраціональній вірі без усяких доказів. Наприклад, відносно основ нашого буття віра — це більш-менш пряме або непряме, просте чи ускладнене уявлення в свідомості досвідомого зв'язку суб'єкта з об'єктом. Чим простішим, всебічнішим та неминучішим є цей зв'язок, тим сильнішою є відповідна йому віра. Так, сильнішою за все є віра в реальність зовнішнього світу, тому що вона лише відбиває у свідомості той вихідний, простий і непереборний факт, що кожна людина є частиною всесвітнього цілого, частиною загального буття.

Близьке відношення до предмета властиве релігійній вірі, об'єктом якої виступають питання безсмертя душі, свободи волі, існування божества, множинності його проявів тощо. Пов'язана з пошуками людського духу, релігійна віра не залежить прямо від таких простих і безумовних основ, як реальність фізичного буття людини у фізичному світі. Тому особливим предметом віри виступають не тільки процеси духовного буття, але і самі об'єкти та постулати релігійної віри. Свобода віросповідання саме і полягає в тому, що людина включає у свій образ світу існування світу позаматеріального, а також у відсутності переслідування за сповідання віри.

• **ВІРНІСТЬ** (Fidelity) — психосоціальна позитивна якість, що впливає з его-ідентичності, завдяки якій люди мають можливість

мислити і діяти відповідно до ідеології, незважаючи на властиві їй протиріччя та обмеження.

- **ВІРОГІДНІСТЬ** — одна з характеристик психодіагностичних методик і тестів. Поняття вірогідності є близьким до поняття валідності, але не цілком тотожне йому.

- **ВОЛОНТАРИЗМ** (від лат. *voluntas* — воля) — помилкове визнання волі, а не розуму, вирішальним фактором психічного життя особистості.

- **ВОЛЯ** — здатність до вибору діяльності й до внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення. Специфічний акт, що зводиться не до свідомості та діяльності як такої. Здійснюючи вольовий вплив, людина протистоїть владі потреб, імпульсивних бажань, що безпосередньо відчуються. Для вольового акту є характерним не переживання «я хочу», а переживання «треба», «я повинен», усвідомлення ціннісної характеристики мети дії. Вольова поведінка включає ухвалення рішення, що часто супроводжується боротьбою мотивів (акт вибору), і його реалізацію.

- **ВОЛЯ ІРРАЦІОНАЛЬНА** — ірраціональні пристрасті й спонукання, які захоплюють і підкоряють людину, що беззаперечно реалізує неконтрольовані пориви (див. також *Воля раціональна*).

- **ВОЛЯ РАЦІОНАЛЬНА** — цілеспрямована, реалістична, дисциплінована поведінка й енергійні зусилля, направлені на досягнення раціональної мети (див. також *Воля ірраціональна*).

- **ВОНО** (Ід) — один з компонентів структури особистості в теорії З. Фрейда (див. *Психоаналіз, Фрейдизм*) — особлива психологічна інстанція, цілком несвідомі бажання та потяги.

Являє собою локалізований в несвідомому осередок інстинктивних спонукань — сексуальних або агресивних, — прагнучих до негайного задоволення незалежно від відношень суб'єкта до зовнішньої реальності (див. *Принцип задоволення*). Найбільш могутня сфера особистості (не визнає перебігу часу і діє за принципом задоволення) — комплекс різноманітних несвідомих спонукань, уявлень, тенденцій, імпульсів, рушійних сил особистості (в основному — агресивних та сексуальних потягів), інстинктів тощо. Воно не знайоме ні з якими оцінками, ні з якою мораллю, з добром і злом. Воно ірраціональне і несвідоме й тому знаходиться в антагонізмі з Над-Я, що включає моральні стандарти і заборони.

Особливість Воно — відсутність ходу процесів у часі. Імпульсивні бажання, що знаходяться в ньому, і через десятиліття поведуться так само, начебто виникли заново. Визнати в цих потягах

минуле, знецінити їх і позбавити заряду енергії можна, зробивши їх усвідомленими в процесі психоаналітичної роботи. На цьому в значній мірі засноване психоаналітичне лікування.

На початку життя Воно керує дитиною; підкоряючись йому, дитина діяла б відповідно до принципу задоволення, роблячи, що хоче. Проте бажання повинні реалізуватися в прийнятних формах; для цього з Воно виділяється — і досить швидко — структура, що називається Я, завдання якої — знайти такі шляхи. Я орієнтоване на принцип реальності. Однак у цьому віці, починаючи з чотирьох років, дитина змушена орієнтуватися і на систему заборон, що протистоять спонуканням Воно. У результаті формується ще одна інстанція — Над-Я, що діє в напрямку, протилежному дії Воно і Я та виступає, зокрема, як голос совісті, що пригнічує неприпустимі потяги. З цього моменту основний внутрішній конфлікт дитини — а потім і дорослого — це конфлікт між бажаннями і внутрішніми заборонами — між Воно і Над-Я.

В асоціальному, алогічному й аморальному Воно йде боротьба між сексуально забарвленим інстинктом життя і потягом до смерті, якою обумовлюється функціонування цієї сфери та її роль у структурі особистості (Воно—Я—Над-Я). Контакти Воно з зовнішнім світом визначаються його зв'язками з Я, що заміщає для нього зовнішній світ.

- **ВОРОЖІСТЬ** (Hostility) — спроба дотримуватись непридатного конструкта при зіткненні із суперечним йому фактом. Ворожа людина намагається змусити інших поводитися так, щоб їхня поведінка відповідала її нереалістичним чеканням.

- **ВПІЗНАВАННЯ** (упізнавання) — упізнання об'єкта, що сприймається, як уже відомого з минулого досвіду (див. *Ідентифікація*). Основою його є порівняння наявного сприйняття зі слідами, що зберігаються в пам'яті.

Впізнавання розрізняються за ступенем визначеності, чіткості, повноти і довільності. Довільним впізнавання виступає, коли воно використовується для встановлення ефективності запам'ятовування або заучування. Рівень впізнавання завжди вищий за рівень відтворення, які б прийоми відтворення не застосовувалися.

Мимовільним впізнавання виступає, коли спеціальна задача на упізнання не ставиться. При цьому воно буває неповним, невизначеним, фантомним (коли переживається, наприклад, почуття впізнавання стосовно людини, якої ніколи не зустрічав) (див. *Парамнезія*). Іноді неповне мимовільне впізнавання породжує завдання пригадування і переходить у довільне...

• **ВПЛИВ** — у психології процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок тощо у процесі взаємодії з ним. Розрізняють вплив спрямований і ненаправлений. Механізм першого — переконання і навіювання. При цьому суб'єкт ставить задачу домогтися певного результату від об'єкта впливу. Ненаправлений вплив подібного спеціального завдання не має, хоча ефект впливу виникає, часто виявляючись у дії механізмів зараження і наслідування. Розрізняють також: 1) вплив прямий — коли суб'єкт відкрито пред'являє об'єктові впливу свої домагання і вимоги; 2) вплив непрямий — безпосередньо спрямований не на об'єкт, а на середовище, що його оточує. Критерії корисності впливу — загальнолюдські цінності й інтереси суспільства.

• **ВПЛИВ ДІЄВИЙ** — у психології цілеспрямований перенос руху й інформації від одного учасника взаємодії до іншого. Виділяють: 1) впливи дієві безпосередні — контактні, коли рух і укладена в ньому інформація передаються у формі імпульсу руху, наприклад дотику або удару; 2) впливи дієві опосередковані — дистантні, коли інформація та закодований у ній імпульс руху передаються у формі комплексу сигналів, що несуть повідомлення про що-небудь і орієнтують приймача діяння щодо змісту і значення цих сигналів. За рівнем зміни стану, поведінки та індивідуально-смыслових утворень суб'єкта — адресата дієвого впливу можна оцінювати ступінь впливу на нього суб'єкта або об'єкта.

• **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-СПЕЦИФІЧНИЙ** - форма персоналізації, що здійснюється завдяки трансляції іншим людям своїх особистісних характеристик у вигляді ще не освоєних ними зразків особистісної активності. Приводить до поступового перетворення змістів особистісних, поведінки і мотиваційної сфери інших людей, виявляючись у значимій зміні їхньої діяльності в момент актуалізації в їхній свідомості образу індивіда — суб'єкта впливу.

Індивідуально-специфічний вплив — пояснюючий принцип ряду феноменів соціальної фасилітації; реалізується як у цілеспрямованій діяльності (навчання, виховні заходи та ін.), так і в будь-яких інших випадках взаємодії особистості — суб'єкта впливу з оточуючими людьми. Пропонуючи — навмисно чи ненавмисно — зразки своєї активності іншим людям, особистість свідомо або мимоволі стає об'єктом наслідування, специфічно продовжуючи себе в інших людях.

• **ВПЛИВ ФУНКЦІОНАЛЬНО-РОЛЬОВИЙ** - різновид впливу, характер, інтенсивність і спрямованість якого визначаються не особистісними особливостями партнерів по взаємодії, а їхніми рольовими позиціями. На відміну від впливу індивідуально-специфічного, здійснюється завдяки трансляції зразків активності, регламентованих рольовим розміщенням сил, і за рахунок демонстрації певного набору — способів дії, що не виходять за межі рольових розпоряджень.

• **ВПРАВА** — повторне виконання дії з метою її засвоєння.

У різних умовах навчання вправа — це: 1) або єдина процедура, у рамках якої виконуються усі компоненти процесу навчання (научіння) — з'ясування змісту дії, його закріплення, узагальнення й автоматизація; 2) або одна з процедур — поряд із поясненням і заучуванням, що передує вправі й забезпечує первісне з'ясування змісту дії та її попереднє закріплення; тут вправа забезпечує завершення з'ясування і закріплення, а також узагальнення й автоматизацію; у підсумку це приводить до повного оволодіння дією і перетворення її (залежно від досягнутої міри автоматизації) в уміння або в навичку.

• **ВРАЗЛИВІСТЬ** — здатність мати уявлення, що відрізняються яскравістю та зв'язком із зовнішнім світом, мають різний ступінь прояву в них почуттів. Якість особистості, є похідною від уявлень.

• **ВТЕЧА В ХВОРОБУ** — за З. Фрейдом, поняття і концепція, що фіксують і пояснюють причини і механізм ряду психічних захворювань, особливо неврозів, що характеризуються наявністю неусвідомлюваного прагнення людини до захворювання і занурення в хворобу як засіб і метод захисту від конфлікту і реальності. Виступає як спосіб заміщення недостатнього задоволення, реалізований шляхом регресії (зворотного розвитку), повернення до колишніх форм сексуального життя, що у свій час приносили задоволення. Ця регресія двояка: тимчасова — повернення лібідо до колишніх ступенів розвитку — і формальна — прояв еротичної потреби за допомогою примітивних засобів. Обидва види регресії спрямовані до періоду дитинства і ведуть до відновлення інфантильного стану статевого життя.

• **ВТЕЧА ВІД ВОЛІ** — поняття і концепція, що фіксують і пояснюють причини і механізми дії динамічних факторів психіки, що спонукають людину до добровільного відмовлення від волі. Подібні механізми утворюються на основі відчуженості й невпевненості сучасного ізольованого індивіда, що відмовляється

під незалежності своєї особистості з метою злиття її з чимось іоіііііііііі і знаходження таким шляхом додаткової, «вторинної» сили. До соціально значимих механізмів утечі від волі відносяться авторитаризм, руйнівність і конформізм, який автоматизує.

- ВУАЄРИЗМ — відхилення сексуальне — заміщення статевого життя таємним підгляданням за сексуальним актом або статевими органами.
- ВУНДЕРКІНД (нім. Wunderkind — чудо-дитина) — дитина з винятковими здібностями.
- ВЧИНОК — свідома дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, у якому вона утверджує себе як особистість — у своєму ставленні до іншої людини, до себе самої, групи або суспільства, до природи в цілому. Вчинок — основна одиниця соціальної поведінки. У ньому проявляється і формується особистість людини.

Реалізації вчинку передують внутрішній план дії, у якому представлений свідомо вироблений намір, є прогноз очікуваного результату та його наслідків.

Вчинок може бути виражений: 1) дією або бездіяльністю; 2) позицією, вираженою в словах; 3) ставленням до чого-небудь, що проявляється в жесті, погляді, тоні мовлення, смислового підтексті; 4) дією, спрямованою на подолання фізичних перешкод та пошук істини.

- ВЧИНОК СИМПТОМНИЙ — дії, що служать симптомами витісненого комплексу уявлень (див. також *Дія симптоматична*).

Г

- • — і — xX.Φ ~ Xx — і — * -

- ГАБІТУС (від лат. habitus — зовнішність, постава) — зовнішній вигляд людини, тварини, рослини, кристала.
- ГАЛЬМУВАННЯ (від гр. tormos — отвір для вставки цвяха, що затримує обертання колеса) — активний, нерозривно пов'язаний зі збудженням процес, що призводить: 1) до затримки діяльності нервових центрів — гальмування центральне; виявлене І. Сеченовим у 1863 р., це відкриття вплинуло на вивчення не тільки нейрон-динаміки, але і регуляції психічних процесів; 2) до затримки діяльності робочих органів — гальмування периферичне; виявлене в 1840 р. братами Вебер, які одержали

затримку серцевих скорочень при ритмічному подразненні блукаючого нерва.

Природа гальмування довго залишалася неясною. Спочатку фізіологи ототожнювали його з пасивним станом або виснаженням відповідних клітин. Пізніше було виявлено два різних способи гальмування клітинної активності: воно може бути результатом активації особливих гальмових структур або ж виникає як наслідок попереднього збудження клітини.

За З. Фрейдом, гальмування — це вираження обмеження функції Я, що може мати різні причини.

- **ГАЛЬМУВАННЯ БЕЗУМОВНЕ** (поза межне) - різновид гальмування коркового; на відміну від гальмування умовного, настає без попереднього вироблення.

Містить у собі: 1) гальмування індукційне (зовнішнє) — швидке припинення умовно-рефлекторної діяльності під впливом сторонніх стимулів; його біологічне значення — переважне забезпечення орієнтованої реакції на зненацька виниклий подразник; 2) гальмування поза межне (охоронне) — виникає під дією стимулів, що збуджують відповідні коркові структури вище властивій їм межі працездатності, чим забезпечується можливість їх збереження або відновлення.

- **ГАЛЬМУВАННЯ ПРОАКТИВНЕ** (внутрішнє) - інтегральний нервовий процес, що уповільнює наслідок того, що відповіді, які відносяться до попередніх елементів матеріалу, гальмують відповіді, які відносяться до наступних його елементів.

Термін запропонований французьким психологом М. Фуко, який спирався на введені І. Павловим поняття гальмування внутрішнього (умовного), виділеного поряд із гальмуванням зовнішнім і гальмуванням охоронним (що запобігає перевтомі нервових центрів). Як синонім іноді використовують термін «гальмування прогресивне (внутрішнє)».

Вплив гальмування проактивного на відповідь тим сильніший, чим більший обсяг матеріалу завчений до поточного елемента і чим більш складною і подібною з поточною була попередня діяльність.

- **ГАЛЬМУВАННЯ РЕТРОАКТИВНЕ** - інтегральний нервовий процес, який уповільнює наслідок того, що відповіді на наступні елементи матеріалу, які запам'ятовуються, впливають на відповіді, які відносяться до попередніх його елементів, тобто під впливом наступного заучування відбувається забування раніше отриманого матеріалу.

Ісрмін запропонований М. Фуко. Як синонім іноді використовується термін «гальмування регресивне (внутрішнє)».

Численними дослідженнями встановлено, що вплив гальмування ретроактивного на відповідь тим сильніший, чим більше число елементів було заучене після елемента, що підлягає відтворенню, і чим більш складна і подібна до відтвореної виявилася наступна діяльність.

• **ГАЛЬМУВАННЯ УМОВНЕ** — спостерігається при вгасанні умовних рефлексів, а також при їхньому диференціюванні у разі утворення запізнених і слідових умовних рефлексів.

• **ГАЛЮЦИНАЦІЯ** (від лат. *hallucinatio* — марення, бачення) — сприйняття, пережиті при відсутності будь-якої зовнішньої стимуляції. Патологічне порушення перцептивної діяльності, що полягає в сприйнятті об'єктів, які в даний момент не впливають на відповідні органи почуттів. Виникають внаслідок мимовільного, що не залежить від суб'єкта, проектування образів ізовні та локалізації їх у просторі й часі, що призводить до переживання цих спонтанно виниклих у свідомості образів як об'єктивної реальності. Галюцинація спостерігається при багатьох психічних захворюваннях, травмах, інтоксикаціях, важких душевних потрясіннях.

• **ГАЛЮЦИНОГЕНИ** — лікарські речовини, здатні викликати різні психічні порушення, зокрема галюцинації.

• **ГЕБЕФРЕНІЯ** (від гр. *hebe* — юність, статево дозрівання і *phren* — серце, душа, розум, розсудок) — юнацька форма шизофренії, що супроводжується легковажністю, пустотливістю, кривлянням, безглуздим блюзнірством.

• **ГЕН** (від гр. *genos* — рід, походження) — матеріальний носій спадковості, одиниця спадкоємної (генетичної) інформації, здатна до відтворення і розташована у певній ділянці (локусі) даної хромосоми, чим забезпечує спадкоємність у поколіннях тієї чи іншої ознаки або властивості організму.

• **ГЕН ДОМІНАНТНИЙ** — ген, присутність якого забезпечує прояв обумовленої ним ознаки незалежно від того, чи є інший ген тієї ж пари домінантним або рецесивним.

• **ГЕН РЕЦЕСИВНИЙ** — ген, здатний забезпечити прояв обумовленої ним ознаки, тільки коли він не знаходиться в парі з відповідним домінантним геном.

• **ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ** (від лат. *generalis* — загальний, головний) — 1. Процес, у результаті якого суб'єкт відтворює поведінкову реакцію у відповідь на всі подразники або ситуації, подібні до без-

умовного подразника або до ситуації, у якій продукувалося підкріплення. 2. Узагальнення, логічний перехід від часткового до загального, підпорядкування окремих явищ загальній ознаці.

- **ГЕНЕРАТИВНІСТЬ** (від лат. *genere* — народжую, роблю) — інтерес до наступного покоління і його виховання, який проявляється в продуктивності й творенні в різних сферах життя людини, що досягла 40 років і позитивно переживає властиву цьому віковій кризу.

- **ГЕНЕТИКА** (від гр. *genesis* — походження) — розділ біології, що вивчає закони успадкування ознак. Генетику не слід ототожнювати з генетичною психологією, що вивчає розвиток поведінки від моменту народження до смерті.

- **ГЕНІАЛЬНІСТЬ** (від лат. *genialis* — що володіє генієм, винятково талановитий) — найвищий рівень розвитку здібностей — як загальних, інтелектуальних, так і спеціальних. Про її наявність можна говорити лише при досягненні особистістю таких результатів творчої діяльності, що являють собою епоху в житті суспільства, у розвитку культури.

- **ГЕНІТАЛІЇ** (від лат. *genitalis* — статеві органи) — статеві, дітородні органи. За З. Фрейдом, вони не пройшли разом із усім тілом розвитку у бік естетичного удосконалювання і залишилися такими ж, як у тварин, а тому і любов в основі своїй залишилася настільки ж тваринною, якою була споконвічно.

- **ГЕНОТИП** — генетична конституція, сукупність генів даного організму, отримана ним від батьків. Кожен вид мікроорганізмів, рослин і тварин має характерний для нього генотип. Разом з тим усередині кожного виду організми відрізняються своїми генотипами. У людей ідентичні генотипи мають тільки монозиготні (однояйцеві) близнюки. За І. Павловим — природжений тип нервової системи. Це поняття пов'язане з поняттям темпераменту.

- **ГЕРМАФРОДИТ** (від гр. *hermaphroditos*) — тварина або людина з ознаками чоловічої та жіночої статі.

- **ГЕРМЕНЕВТИКА ПСИХОАНАЛІТИЧНА** (від гр. *hermeneutikos* — той, що роз'ясняє, витлумачує) — одна із психоаналітично орієнтованих течій сучасної філософії, певна сукупність модифікованих ідей А. Фрейда і філософської герменевтики. Творець течії — німецький дослідник А. Лоренцер, що прагнув розвинути герменевтичні функції психоаналізу. На його думку, формування символів відбувається не в підсвідомості, а у свідомості. При цьому варто чітко розрізняти символи, що співвідносяться зі свідомими уявленнями, і стереотипи, що співвідносяться з не-

ешдомими уявленнями. В герменевтиці психоаналітичній також досліджуються проблеми лінгвістичної комунікації та процеси соціалізації, у яких, як вважається, формується символіка.

- **ГЕРМЕНЕВТИКА ФІЛОСОФСЬКА** — теорія і мистецтво тлумачення, спрямовані на виявлення справжнього змісту текстів.

- **ГЕРОЇН** — одне з похідних морфіну, білий кристалічний порошок. Назву йому дали, сподіваючись, що він буде менш небезпечний, ніж морфін, але він виявився ще більш токсичним.

- **ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ** - психологія літнього віку і старості (див. також *Психологія вікова*).

- **ГЕТЕРОГЕННИЙ** (від гр. heterogenes — неоднорідний за складом) — різний, неоднаковий, різнорідний, що містить різні за складом частини.

- **ГЕТЕРОГЕННІСТЬ** (від гр. heteros — інший) — властивість статистичної вибірки, дані якої в значній мірі розкидані по шкалі розподілу, що проявляється значним стандартним відхиленням і свідчить про сильну розбіжність даних.

- **ГЕТЕРОГІПНОЗ** — гіпноз, викликаний впливом іншої людини. Протилежне поняття — аутогіпноз.

- **ГЕТЕРОСЕКСУАЛІЗМ** (від гр. heteros - інший і лат. sexualis — статевий) — 1) статевий потяг до особи протилежної статі; 2) поява ознак, властивих іншій статі.

- **ГЕТЕРОСТАЗ** (heterostasis) (від гр. heteros — інший) — вихідне положення про те, що діяльність людей мотивована головним чином прагненням до особистісного зросту, пошукових стимулів і до самореалізації.

- **ГЕТЕРОСУГЕСТІЯ** — навіювання, сторонній вплив, на відміну від автосугестії. Об'єктом гетеросугестії — сугерендом може бути як окрема людина, так і група, соціальний прошарок та ін. (феномен масового навіювання); джерелом навіювання — сугестором — можуть бути індивід, група, засоби масової інформації.

- **ГЕТЕРОХРОМОФІЛІЯ** (сексуальне відхилення) — потяг до людини з іншим кольором шкіри.

- **ГЕПТАЛЬТ** (від нім. Gestalt — цілісна форма, образ, структура) — функціональна структура, яка упорядковує згідно з властивими їй законами різноманіття окремих явищ. Термін був запропонований гештальтпсихологією і спочатку застосовувався для опису психіки, але пізніше поширився на сферу фізичних, фізіологічних, соціальних та інших явищ.

Поняття про гештальт зародилося при вивченні сенсорних утворень, коли треба було відмежувати від приналежних їм

окремих компонентів (відчуттів) спосіб їхнього структурування (наприклад, хоча мелодія при виконанні в різних тональностях викликає різні відчуття, вона впізнається як та сама). Цей спосіб і став розумітися як гештальт. Вивчення законів гешталту гештальтпсихологія висунула як головне завдання. Серед законів гешталту були виділені: 1) тяжіння частин до утворення симетричного цілого; 2) угруповання цих частин у напрямку максимальної простоти, близькості, рівноваги; 3) прегнантність — тенденція кожного психічного феномена прийняти більш визначену, виразну і завершену форму.

• **ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ** (гештальт-психологія) — одна зі шкіл сучасної зарубіжної психології, у якій головним первинним і основним елементом психіки вважаються психічні структури, цілісні утворення (гешталти). Для гештальтпсихології є характерним перебільшення ролі форми в психічній діяльності, неісторичне розуміння психіки.

На думку її теоретиків, предмети, що складають наше оточення, сприймаються почуттями не у вигляді окремих об'єктів, що повинні інтегруватися або свідомістю, як вважають структуралісти, або механізмами обумовлювання, як стверджують біхевіористи. Світ складається з організованих форм, і сприйняття світу теж організоване: сприймається як організоване ціле, а не просто сума його частин. Можливо, механізми такої організації відчуттів існують ще до народження — це припущення підтверджується деякими спостереженнями.

Отже, сприйняття не зводиться до суми сприймань, властивості фігури не описуються через властивості частин. Ідея про те, що внутрішня системна організація цілого визначає властивості й функції утворюючих його частин, була застосована до експериментального вивчення сприйняття (переважно зорового). Це дозволило вивчити ряд його важливих особливостей: константність, структурність, залежність образу предмета — фігури — від його оточення — фону та ін.

При аналізі інтелектуальної поведінки була простежена роль сенсорного образу в організації рухових реакцій. Побудова цього образу пояснювалася особливим психічним актом збагнення, миттєвого схоплювання відносин у сприйманому полі (див. *Осяян-ня*). Ці положення були протиставлені біхевіоризму, який пояснював поведінку в проблемній ситуації перебором рухових спроб, що випадково призводять до вдалого рішення. При дослідженні процесів мислення основний акцент робиться на перетворенні

інтегральних структур, завдяки якому ці процеси стають продуктивними, що відрізняє їх від формально-логічних операцій, алгоритмів та ін.

Незважаючи на те, що гештальтпсихологія як така поступилася місцем іншим напрямкам, її внеском не варто знехатувати. Багато концепцій, які були започатковані в ній, увійшли в різні розділи психології — від вивчення сприйняття до динаміки груп. Ідеї гештальтпсихології виявилися досить евристичними — по суті, був відкритий новий спосіб психологічного мислення. Незважаючи на те, що в «чистому» вигляді цей напрямок нині практично не представлений, а ряд положень частково знецінені (наприклад, було показано, що сприйняття визначається не тільки формою об'єкта, а насамперед значенням у культурі й практиці конкретної людини), багато ідей значною мірою вплинули на розвиток і виникнення ряду психологічних напрямків. Ідея цілісності глибоко проникла в психотерапевтичну практику, а дослідження мислення в гештальтпсихології багато в чому визначили ідею вивчення проблемного.

І оловні представники гештальтпсихології — німецькі психологи М. Вертхаймер, В. Келер, К. Коффка. Близькі до гештальтпсихології загальнонаукові позиції займали: 1) К. Левін і його школа, що поширила принцип системності та ідею пріоритету цілого в динаміці психічних утворень на мотивацію людської поведінки; 2) К. Гольдштейн — прихильник холізму в патопсихології; 3) Ф. Хайдер, який запровадив поняття про гештальт в соціальну психологію для пояснення міжособистісного сприйняття.

• **ГКППАЛЬТ-ТЕРАПІЯ** (гештальттерапія) — як підхід до психологічної корекції — це один з найбільш впливових напрямків сучасної психології. Його творець — німецько-американський психолог Ф. Перлз (Перле). Він успадкував ряд ідей гештальтпсихології, психоаналізу і деяких інших напрямків. Незважаючи на те, що Ф. Перлз був супротивником створення теорій, він сформулював деякі положення, щоб не допустити перетворення гештальт-терапії в набір прийомів. Принцип цілісності поширюється ним на проблему співвідношення між психічною і фізичною дійсністю. Будь-який аспект поведінки — прояв цілісного буття людини. Крім того, ідея цілісності означає розуміння індивіда як частини більш широкого поля, що включає також середовище. Проте у цій єдності позначається контактна межа між індивідом і середовищем: у здорового вона рухлива, допускає і контакт із

середовищем, і відхід від нього. Контакт — це формування гештальту, відхід — завершення.

Проблема невротика полягає в тому, що він знаходиться в ситуації незавершених гештальтів — незакінчених, невідреагованих проблем, що змушує його жити не «тут і зараз», а орієнтуватися на минуле або йти у світ фантазій. Головне — це усвідомлення того, що і як відбувається, а не пошук причин того, що відбувається. Головна перешкода на шляху особистісного зростання — незавершеність, невідреагованість ситуацій минулого, а також побоювання порожнечі, що виникає, коли людина позбавляється звичних поведінкових кліше та ігор (ролей), де вона прикидається такою, якою б хотіла бути. Ця порожнеча позначається як тупик, його людина звичайно уникає, повертаючись на поверхневій рівні поведінки. Але якщо вона здатна підтримувати усвідомлення в порожнечі, це призводить до «внутрішнього вибуху», що переживається як страх смерті або смерть, а потім — до зовнішнього вибуху — спалаху емоцій, що знаменує відродження людини, відреагування на раніше стримуване, що відволікало на себе частину енергії та можливість жити в сьогоденні.

- **ГІДРОФОБІЯ** (від гр. *hydor* — вода і *phobos* — страх, побоювання) — різновид неврозу, що характеризується відчуттям страху перед водою.

- **ГІПЕРЕМІЯ** (від гр. *hyper* — над, понад і *haima* — кров) — прилив крові до тієї або іншої ділянки тіла.

- **ГІПЕРКОМПЕНСАЦІЯ** (*Overcompensation*) — форма компенсації, за допомогою якої досягається щось більше, ніж просто звільнення від почуття недостатності: гіперкомпенсація веде до переваги або видатного досягнення. При гіперкомпенсації людина діє так, начебто почуває свою перевагу над іншими (що вказує на наявність комплексу переваги).

- **ГІПЕРМНЕЗІЯ** — незвичайне, іноді хворобливе і патологічне посилення можливостей мимовільного згадування. У патологічних і суміжних випадках характеризується утриманням у пам'яті численних малоістотних деталей — розкладу поїздів, дат, телефонних номерів тощо. Не залежить від рівня інтелекту і зустрічається навіть у недоумкуватих. Випадки гіпермнезії відзначалися при підвищенні температури, мозкових травмах, електричному подразненні певних ділянок кори великих півкуль головного мозку. При цьому спогади носять характер мимовільних, ніби нав'язаних спалахів пережитого. Гіпермнезія виникає

ШКОЖ під гіпнозом і в звичайних сновидіннях. Її демонструють особи з феноменальною пам'яттю — мнемоністи.

• **ГІПНОЗ** (від гр. *hypnos* — сон) — 1. Техніка впливу на індивіда шляхом фокалізації (концентрації) його уваги з метою звузити поле свідомості та підпорядкувати його впливу, контролю зовнішнього агента — гіпнотизера, навіювання якого буде виконувати гіпнотизований.

2. Процес і тимчасовий сноподібний стан психіки, що характеризується різким звуженням і зняттям поля свідомості й самоціідомості та різким фокусуванням на змісті навіювання, що пов'язане зі зміною функції індивідуального контролю і самоциідомості. Виникає в результаті спеціальних впливів гіпнотизера (див. *Гіпнотизація*) або цілеспрямованого самонавіювання (див. *Аутогіпноз*). Варто розрізнати особливості стану гіпнозу, що проявляються спонтанно, і ті, що викликаються гіпнотизером. До специфічних характеристик стану гіпнозу відносять гіперсугестивність і наявність амнезії постгіпнотичної. У стані гіпнозу и суб'єкта можуть виникати фізіологічні й психічні реакції, не пластині йому при звичайному стані свідомості. Вони можуть торкатися: 1) сфери сприйняття — позитивні та негативні ілюзії; 2) сфери пам'яті — забування або пригадування подій і фактів попереднього життя, активізація запам'ятовування нового матеріалу; 3) сфер уваги — підвищення концентрації і розподілу уваги; 4) сфери мислення — порушення нормальної логіки або зростання творчого характеру мислення; 5) сфери особистості — зміни мотивації, звичок, настрою, окремих особистісних характеристик, навіювання образу іншої людини, маніпулювання суб'єктивним часом. Наявність даних змін підтверджується спеціальними фізіологічними пробами і психологічними тестами.

• **ГІПНОПЕДІЯ** (від гр. *hypnos* — сон і *paideia* — навчання, виховання) — навчання і виховання під час природного сну.

• **ГІПНОТЕРАПІЯ** — лікування навіюванням за допомогою уведення хворого в гіпнотичний сон (стан гіпнозу).

• **ГІПНОТИЗАЦІЯ** — викликання гіпнотичного стану, що здійснюється гіпнотизером або самим суб'єктом за допомогою вербальних і невербальних впливів. При «класичній» вербальній техніці випробовуваному одно- або багаторазово наказують закрити очі, відчувати вагу повік, розслабитися і заснути, а потім переходять до інших необхідних навіювань, що викликають відповідні рухи, дії тощо. Невербальна техніка припускає використання або надмірних за силою зовнішніх подразників, або дуже

слабких, монотонних і ритмічних — звукових, зорових, тактильних, теплових та ін.; часто застосовується фіксація погляду на блискучому об'єкті, звукові метронома, зосередження уваги на словах і пасах гіпнотизера.

Розрізняють два варіанти гіпнотизації: 1) імперативний, заснований на чітких директивних інструкціях і сильних невербальних стимулах; 2) кооперативний, що припускає м'які форми гіпнотизації з використанням слабких, «повторюваних» стимулів і настійливих словесних навіювань. Ритуальні танці, ритмічні звуки музичних інструментів і монотонний хоровий спів у ряді культур також виконують роль гіпнотизації. Ступінь гіпнотизації суб'єкта перевіряють за допомогою спеціальних тестів — «зчеплених рук», «падіння вперед та назад» та ін. Вибір конкретних процедур гіпнотизації визначається індивідуальними особливостями суб'єкта гіпнотизації і гіпнотизера, а також цілями, що переслідує гіпнотичний сеанс.

Ефект гіпнотизації залежить від: 1) піддатливості, гіпнабельності суб'єкта; 2) узгодження використаних засобів із психофізичною організацією суб'єкта, що гіпнотизується — переважний вплив на зір, слух; 3) відсутності гіпнофобії — остраху бути загіпнотизованим.

- **ГІПНОТИЗМ** (від фр. *hipnotisme*) — загальне позначення сукупності явищ, що виникають при гіпнозі. Іноді — синонім поняття «гіпноз».

- **ГІПОДИНАМІЯ** (від гр. *huro* та *dynamis* — сила) — знижена рухливість внаслідок зменшення сили рухів.

- **ГІПОКАМП** (від гр. *huro* — униз, знизу, під і *камп*) — структура, розташована в глибинних шарах скроневої частки головного мозку. У розрізі формою нагадує морського коника, звідки й виникла назва. Належить до лімбічної системи і, очевидно, відіграє важливу роль у запам'ятовуванні та відтворенні інформації.

- **ГІПОТАЛАМУС** (від гр. *hypothalamus*) — ділянка головного мозку, розташована під зоровими буграми (таламусом), що являє собою сукупність вищих центрів, які забезпечують пристосування різних функцій (обміну речовин, гормональної та інших систем) до діяльності організму як цілого.

- **ГІПОТЕЗА** (від гр. *hypothesis* — підстава, припущення) — певне припущення про зв'язок між двома або більше змінними, що логічно впливає з теорії.

- **ГІПОТЕЗА АЛЬТЕРНАТИВНА** - гіпотеза, відповідно до якої розходження між статистичними вибірками є значимими —

ИДІМІМІЮТЬ відповідне розходження усередині популяції або між популяціями, з яких узяті ці вибірки. Звичайно вона відповідає робочій гіпотезі дослідника.

• **ГІПОТЕЗА ВІДНОСНОСТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ** - гіпотеза Н. Сепіра і Б. Уорфа про обумовленість сприйняття і мислення структурами мови. Відповідно до неї, мовні навички і норми не-свідомо визначають образи, «картини» світу, властиві носіям конкретної мови. Розходження між цими образами є тим більшим, чим далі стоять мови одна від одної, тому що граматична побудова мови нав'язує спосіб членування й описання дійсності. Ця гіпотеза послужила поштовхом для дослідження взаємозв'язку мови та пізнання і поставила ряд важливих лінгвістичних та психологічних проблем. Проте у ній формуюча роль мови в пізнавальних процесах перебільшується, що призводить до неправомірного уявлення про відгородженість пізнання, здійснюваного за допомогою структур мови, від реального світу, до відриву значень від суспільної практики і навіть до тези про тотожність мови і мислення. Тим часом у пізнавальних процесах беруть участь, не тільки мовні значення, але й значення у формі перцептивних символів, еталонів, до того ж значення можуть виражатися й у формі символічної дії. Відсутність слів для вираження ряду понять не означає неможливості присутності їх у свідомості. Поряд з розмовною мовою існують мови науки, що використовують формули, схеми, креслення і тим самим частково знімають специфіку членування, викликану особливостями мови.

• **ГІПОТЕЗА ПОСЛІДОВНОЇ НЕПОВНОЦІННОСТІ** (Serial invalidation hypothesis) — теорія У. Банністера про те, що шизофренія (результатом протиріч інтерособистістних конструктів, що повторюються.

• **ГІПОТЕЗИ СТАТИСТИЧНІ: ПЕРЕВІРКА** - полягає в перевірці припущень: 1) про характер розподілу випадкових величин і про зв'язок між ними; 2) про приналежність даних до однієї генеральної сукупності; 3) про вірогідність розходжень та ін. Застосовується переважно в експериментальних дослідженнях для обґрунтування правдоподібності змістовних психологічних суджень про перевагу нового методу впливу, навчання тощо.

• **ГІСТОГРАМА** (від гр. hitos — тканина і gramma — письмовий знак, риса, лінія) — один із способів графічного зображення кількісних даних — у вигляді прямокутних «стовпчиків», що примикають один до одного і відповідають частоті кожного класу даних.

• **ГОДИННИК БІОЛОГІЧНИЙ** - внутрішні механізми регуляції біологічних ритмів організму, періодичність яких є різною і може варіюватися від декількох хвилин до доби і навіть до року.

• **ГОМЕОСТАЗ(ИС)** (від гр. *homoios* — подібний, однаковий і *statis* — нерухомість, стан) — 1. Сукупність складних пристосувальних реакцій організмів тварини і людини, спрямованих на усунення або максимальне обмеження дії різних факторів внутрішнього або зовнішнього середовища, що порушують відносну динамічну сталість внутрішнього середовища організму (наприклад, сталість температури тіла, кров'яного тиску, вмісту глюкози в крові тощо). 2. Вихідне положення про те, що люди мотивовані насамперед прагненням зменшити напруження і зберегти внутрішній стан рівноваги.

• **ГОМЕОСТАТ** (від гр. *homoios* — подібний і *statis* — стан) — модель живого організму, що імітує його здатність підтримувати деякі величини (наприклад, температуру тіла) у фізіологічно допустимих межах, тобто пристосовуватися до умов навколишнього середовища.

• **ГОМОГЕННІСТЬ** (від гр. *homogenes* — однорідний) — властивість статистичної вибірки, дані якої зосереджені навколо середньої арифметичної величини або медіани, що проявляється невеликим значенням стандартного відхилення і свідчить про малу розбіжність даних.

• **ГОМОСЕКСУАЛІЗМ** (від *homos* — рівний, однаковий і лат. *sexus* — стать) — сексуальний потяг до осіб власної статі, мужолозтво; жіночий гомосексуалізм називається лесбійанством. Однозначного пояснення гомосексуалізму, як й іншим сексуальним орієнтаціям, немає. Одні вчені пов'язують гомосексуалізм з уродженою бісексуальністю людини, інші — з порушенням гормонального балансу в зародковій фазі розвитку, треті — з особливостями індивідуального розвитку та виховання в ранньому дитинстві або підлітковому віці.

Гомосексуалізм — серйозна психологічна проблема. Усвідомлення незвичайності своєї психосексуальної орієнтації звичайно переживається дуже болісно, обмежує можливості психологічного саморозкриття підлітка, нерідко стає причиною самогубств. Ніяких діючих засобів запобіганню гомосексуалізму в дітей та підлітків не існує, а некомпетентне втручання дорослих лише збільшує труднощі. Психотерапевтична корекція сексуальних орієнтацій можлива лише в окремих випадках і досить складна.

Чи 3. Фрейдом, гомосексуалізм виробляється внаслідок особливостей не у самому потязі, а у виборі об'єкта. Гомосексуалісти — особи, що внаслідок еrogenного значення власних статевих органів позбавлені можливості прийняти сексуальний об'єкт без органів, подібних своїм. Усі люди здатні до вибору об'єкта своєї статі та здійснюють цей вибір у несвідомому.

- **ГОМОФОБИЯ** — ненависть до гомосексуалізму. Нарівні індивідуальної свідомості — часто є засобом психологічного самозахисту проти власних неусвідомлюваних гомоеротичних почуттів.

- **ГОМУНКУЛ** (від лат. homunculus — людина) — за уявленнями середньовічних алхіміків, якась істота, подібна до людини, яку можна одержати штучно (у колбі).

- **ГОСПІТАЛІЗМ** (від лат. hospitalis — гостинний) — синдром патології дитячого психічного й особистісного розвитку — результат відокремлення дитини від матері та її ранньої інституалізації. У дитячому віці накладає на всі сфери особистості, що формується, негативний відбиток, гальмуючи інтелектуальний і емоційний розвиток, спотворюючи Я-концепцію, руйнуючи фізичне благополуччя та ін. Загальні ознаки госпіталізму в дитячому віці — втрата у вазі, млявість, апатичність, підвищена сонливість, м'язовий спотонус, відхід від контактів з оточуючими (відсутність зорового спостереження, поворотів «на голос», «гудіння» у відповідь на ласку дорослого), слабкий плач тощо. У крайніх формах може призвести до серйозних душевних захворювань (дитячі маразми та ін.), хронічного інфікування, іноді до смерті.

- **ГОТОВНІСТЬ ДО ЕКСТРЕННИХ ДІЙ** - здатність швидкого діїного реагування на негайно виникаючі непередбачені ситуації: здатність швидкого включення в нестандартні ситуації, а також довольної зміни свого стану відповідно до їхніх вимог.

- **ГРА** — форма діяльності в умовних ситуаціях, спрямована на відтворення і засвоєння суспільного досвіду, зафіксованого в соціально закріплених способах здійснення предметних дій, у предметах науки і культури. У гри як особливому виді суспільної практики відтворюються норми людського життя і діяльності, підпорядкування яким забезпечує пізнання і засвоєння предметної і соціальної дійсності, а також інтелектуальний, емоційний і моральний розвиток особистості.

Відмітні ознаки розгортання гри — швидка зміна ситуацій, у яких перебуває об'єкт, і настільки ж швидке пристосування його дій до нової ситуації. У структуру гри дітей входять: 1) ролі,

взяті на себе граючими; 2) ігрові дії як засіб реалізації цих ролей; 3) ігрове застосування предметів — заміщення реальних предметів ігровими, умовними; 4) реальні відносини між граючими.

Одиниця гри й одночасно центральний момент, що поєднує всі її аспекти,— роль. Сюжетом гри є відтворена в ній сфера дійсності; змістом гри виступає те, що відтворюється дітьми як головний момент діяльності та відносин між дорослими в їхньому трудовому і громадському житті. У грі відбувається формування довільної поведінки дитини, її соціалізація.

Характерна риса гри — її двоплановість, властива також драматичному мистецтву, елементи якого зберігаються в будь-якій колективній грі: 1) граючий виконує реальну діяльність, реалізація якої потребує дій, обумовлених вирішенням цілком конкретних, часто нестандартних завдань; 2) ряд моментів цієї діяльності носить умовний характер, що дозволяє відійти від реальної ситуації з її відповідальністю і численними привідними обставинами. Двоплановість обумовлює розвиваючий ефект гри.

• ГРА ДІЛОВА — форма відтворення предметного і соціального змісту професійної діяльності, моделювання систем відносин, характерних для даного виду практики. Проведення ділової гри — це розгортання особливої (ігрової) діяльності учасників на імітаційній моделі, що відтворює умови і динаміку виробництва. Залежно від того, який тип людської практики відтворюється в грі й якими є цілі, поставлені учасниками, розрізняються ігри ділові навчальні, дослідницькі, управлінські, атестаційні.

Тепер ігри ділові широко застосовуються при вирішенні завдань удосконалення керування, прийняття планових і виробничих рішень, підготовки і підвищення кваліфікації кадрів. Навчальна ділова гра дозволяє задати в навчанні предметний і соціальний контексти майбутньої професійної діяльності й тим самим моделювати більш адекватні в порівнянні з традиційним навчанням умови формування фахівця. У цих умовах: 1) засвоєння нового знання накладається на канву майбутньої професійної діяльності; 2) навчання набуває спільного, колективного характеру; 3) розвиток особистості фахівця здійснюється в результаті підпорядкування двом типам норм: нормам компетентних предметних дій і нормам соціальних відносин у колективі. У такому «контекстному» навчанні досягнення дидактичних і виховних цілей зливається в один потік із соціальною за природою активністю тих, що навчаються, і реалізується як ігрова діяльність.

Муні нація, інтерес і емоційний статус учасників гри ділової обумовлюються широкими можливостями для планування і втіленої цілей, для діалогічного спілкування на матеріалі проблемного смислу ділової гри.

- **ГРА ПРОЕКТИВНА** — одна з проєктивних методик, що відноситься до групи методик катарсису.

- **ГРА РОЛЬОВА** — один з елементів психодрами: виконання її учасниками різних ролей, значимих для них у реальному житті.

- **ГРАДІЄНТ** (від лат. *gradiens* — що йде, крокуючий) — закономірна кількісна зміна, що показує зменшення або зростання якої-небудь властивості чи показника, наприклад градієнт подразника (див. *Таксис*).

- **ГРАДІЄНТ ЦІЛЬОВИЙ** (градієнт мети) — зміна сили мотивації діяльності залежно від «психологічної відстані» до мети. Характеризується зростанням мотивації й активності з наближенням бажаної мети. Розрізняють: 1) градієнт наближення до «позитивної» мети; 2) градієнт уникнення негативної мети.

- **ГРАФОЛОГІЯ** (від гр. *grapho* — пишу і *logos* — слово, вчення) — вчення про почерк, дослідження почерку людини з погляду нідбиття в ньому особистісних властивостей та психічних станів.

- **ГРАФОМАНІЯ** — нездоланна пристрасть до творчості в людини, позбавленої відповідних здібностей.

- **ГРОМАДА БРАТЕРСЬКА** - за З. Фрейдом, друга первісна форма людського суспільства — сукупність родинних осіб, очолювана одним із синів попереднього ватажка, що панує, спираючись на братів.

Виникла з першої форми — орди батьківської — у результаті вбивства та поїдання «вождя» його синами. Ця подія залишила незгладимий відбиток в історії людської еволюції, обумовивши, зокрема, диференціацію психіки й особистості, появу нових почуттів, заборону інцесту, появу табу; а також розвиток тотемізму, релігії, моральності та соціального розчленування.

- **ГРУПА** — обмежена розміром спільність людей, що виділяється або яку виділяють із соціального цілого за певних ознак: характеру діяльності, соціальної або класової приналежності, структури, композиції, рівня розвитку тощо. Найбільш розповсюджені класифікації груп: 1) за розміром: групи великі, малі, мікрогрупи (діади, тріади); 2) за суспільним статусом: групи формальні (офіційні) і неформальні (неофіційні); 3) за безпосередністю взаємозв'язків: групи реальні (контактні) та умовні; 4) за

рівнем розвитку: а) групи низького рівня розвитку: асоціації, корпорації, групи дифузійні; б) групи високого рівня розвитку — колективи; 5) за значимістю: групи референтні та групи членства. Розмір, структура і склад групи визначаються цілями і завданнями діяльності, у яку вона залучена або заради якої створена.

Зміст спільної діяльності членів групи опосередковує всі процеси внутрішньогрупової динаміки: розвиток міжособистісних відносин, прийняття партнерами один одного (див. *Перцепція соціальна*), формування групових норм і цінностей, форм співробітництва і взаємної відповідальності. Відносини, що сформувався в групі, впливають на ефективність її діяльності.

Група — традиційний предмет соціально-психологічних досліджень. При цьому вивчаються процеси, що розвиваються всередині групи, і сама група як цілісний суб'єкт діяльності, що взаємодіє з іншими групами включений до системи суспільних відносин.

• **ГРУПА: ЕФЕКТИВНІСТЬ** (ефективність діяльності групи) — співвідношення (за деяким критерієм) досягнутого результату і максимально досяжного або заздалегідь запланованого результату. Може бути визначена, тільки якщо будуть чітко виділені кількісні або якісні критерії як підстави для порівняння результатів і одиниці виміру результатів. Враховуючи множинність факторів, що впливають на ефективність діяльності групи, дослідники звичайно обмежують число критеріїв, за якими оцінюється ефективність. Виділяють два універсальні критерії: 1) продуктивність — найчастіше економічну, що виражається в одиницях продукції, співвіднесених з витратами на її виробництво; 2) задоволеність (працею, приналежністю до групи та ін.), що розуміється як психологічний стан, викликаний співвідношенням визначених домагань суб'єкта діяльності (див. *Рівень домагань*) і можливістю їхнього здійснення.

Крім цього виділяється безліч інших соціально-психологічних критеріїв, за допомогою яких намагаються врахувати соціальні та психологічні аспекти ефективності діяльності групи, наприклад: 3) усебічний розвиток особистості; 4) безкорисливе і сумлінне ставлення до праці; 5) суспільно-політична активність; 6) згуртованість і рівень керованості колективу; 7) ціннісні орієнтації і ціннісні норми; 8) величина і склад групи; 9) психологічний клімат у колективі та ін. Складність визначення ефективності діяльності групи за цими критеріями полягає у складності

виділення одиниць їхнього виміру і розробки вимірювальних процедур.

Як ознаки критерію сприяння взаєморозвитку в групі навчальній виступають: 1) позитивна динаміка товарищескості (або контактності); 2) комунікативна готовність і прагнення до взаємодії; 3) доброзичливість і взаємний інтерес до потреб, бажань і емоційних станів один одного. Дослідження показують, що якщо за цими критеріями в ході навчання спостерігаються позитивні зрушення, то застосований метод навчання має високу психологічну і соціально-психологічну ефективність. Звичайно таку ефективність мають методи інтенсивного навчання іноземним мовам, а також групи соціально-психологічного тренінгу.

• **ГРУПА ВЕЛИКА** — 1. Кількісно не обмежена умовна спільність людей, що виділяється на основі певних соціальних ознак: класової приналежності, статі, віку, національності і т. д.

2. Реальна, значна за розмірами, складно організована спільність людей, втягнутих у деяку суспільну діяльність (наприклад, колектив школи або вузу, підприємства чи установи).

У великих групах виробляються норми поведінки, суспільні та культурні цінності й традиції, суспільна думка і масові рухи, що за посередництвом малих груп доводяться до свідомості кожної людини. Якщо в реальній великій групі чомусь перестають діяти регулюючі її діяльність структурні утворення, вона може перетворитися в стихійно діючу спільність — натовп.

• **ГРУПА ВІКОВА** — один з різновидів умовної великої групи людей, поєднаних за ознакою віку. Відповідно до вікової періодизації виділяють: групи дошкільників, молодших школярів, підлітків, старшокласників, студентів, молоді; групи середнього віку, зрілого віку та ін. Класифікації вікових груп можуть бути більш складними, якщо до характеристики віку додаються статеві, професійні, етнічні, класові та інші соціальні ознаки.

• **ГРУПА ДИФУЗІЙНА** — спільність, у якій немає згуртованості як ціннісно-орієнтаційної єдності та спільної діяльності, здатної опосередкувати відносини її учасників.

• **ГРУПА МАЛА** — відносно невелике число безпосередньо контактуючих індивідів, об'єднаних загальними цілями або завданнями.

• **ГРУПА НЕФОРМАЛЬНА** (група неофіційна) — реальна соціальна спільність (див. *Група реальна*), що не має юридично фіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі інтересів, дружби і симпатій або на основі прагматичної користі. Неформальні

групи можуть виступати як ізольовані спільності або складатися всередині груп офіційних. Їхні інтереси можуть мати професійну і позапрофесійну спрямованість (різні гуртки технічної творчості, ансамблі, самодіяльність, дружні компанії). Також існують умовні неформальні групи — об'єднання на основі загальних інтересів людей, що безпосередньо не спілкуються.

- **ГРУПА РЕАЛЬНА** — у соціальній психології обмежена в розмірах спільність людей, що існує в загальному просторі та часі й об'єднана реальними відносинами: шкільний клас, робоча бригада, військовий підрозділ, родина тощо. Найбільша за розміром реальна група — це людство як історична і соціальна спільність людей, об'єднаних різноманітними зв'язками між різними країнами і народами. Наступні за розміром реальні групи — класи, що розрізняються за місцем у системі суспільного виробництва, стосовно засобів виробництва та ін. Найменша реальна група — діада, два взаємодіючих індивіди.

- **ГРУПА РЕФЕРЕНТНА** — група, цілі, думки і цінності якої в більшій або меншій мірі поділяє дана людина. Реальна чи умовна соціальна спільність, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном і на чий норми, думки, цінності й оцінки він орієнтується в поведінці та самооцінці.

Референтна група виконує, в основному, дві функції: нормативну і порівняльну. Нормативна функція виявляється в мотиваційних процесах (див. *Мотивація*): група референтна виступає при цьому як джерело норм поведінки, соціальних установок і ціннісних орієнтацій індивіда. Порівняльна функція виявляється в перцептивних процесах (див. *Перцепція соціальна*): референтна група тут виступає як еталон, за допомогою якого індивід може оцінити себе та інших. Відповідно, групи поділяються на нормативні й порівняльні. Нормативні та порівняльні функції можуть виконуватися однієї і тією ж групою.

Виділяють також «позитивні» і «негативні» референтні групи. До «позитивних» відносять ті, з якими індивід ідентифікує себе і членом яких хоче бути. До «негативних» відносять референтні групи, що викликають в індивіда неприйняття.

Можливі ситуації, коли референтні для індивіда групи мають протилежно спрямовані цінності; це може призвести до переживання важких внутрішньоособистісних конфліктів, що вимагають тактової зовнішньої допомоги.

- **ГРУПА УМОВНА** — об'єднана за певною ознакою — родом діяльності, статтю, віком, рівнем освіти, національністю тощо —

спільність людей, яка включає суб'єктів, що не мають прямих ;і(ю непрямих об'єктивних взаємин один з одним. Люди, що складають цю спільність, можуть не тільки ніколи не зустрічатися, але і не знати нічого одне про одного, хоча при цьому вони знаходяться у певних, більш-менш однакових відносинах з іншими членами своїх реальних груп.

- **ГРУПА ФОРМАЛЬНА** (група офіційна) — реальна або умовна соціальна спільність (див. *Група реальна; Група умовна*), що має юридично фіксований статус, члени якої в умовах суспільного розподілу праці об'єднані соціально заданою діяльністю.

- **ГРУПОУТВОРЕННЯ** — перетворення в ході спільної діяльності реальної і спочатку дифузійної людської спільності (див. *Група дифузійна*) в об'єднання взаємодіючих і взаємозалежних осіб — групу певного рівня розвитку (див. *Розвиток груповий: рівень*). Різновид групоутворення — колективоутворення — перетворення групи в колектив, коли вона проходить у своєму розвитку ряд стадій, що характеризуються не тільки зовнішніми змінами (часом існування, кількістю комунікацій, відносинами влади і підпорядкування, кількістю соціометричних виборів та ін.), але і певними феноменами міжособистісних відносин (ціннісно-орієнтаційна єдність, колективістські самовизначення й ідентифікація, мотивація міжособистісних виборів, референтність та ін.), що виникають на базі спільної діяльності, соціально цінної та особистісно значимої для всіх членів групи.

Стадії, що група проходить в процесі групоутворення, типологічно поєднуються в п'ять позицій: 1) групи дифузійні — спільності, де люди є тільки співприсутніми (пасажири в автобусі, екскурсія, слухачі курсів у перший день занять та ін.) і де відсутність опосередкування міжособистісних відносин обумовлена відсутністю спільної діяльності; 2) асоціації просоціальні — наприклад, дружні компанії, що можуть стати групою високого рівня розвитку, якщо їх об'єднає соціально значима спільна діяльність; 3) групи і колективи, де міжособистісні відносини опосередковані соціально цінною діяльністю; 4) асоціальні асоціації (наприклад, група агресивно настроєних підлітків), де опосередкування міжособистісних відносин будь-якою діяльністю є мінімальним — при максимально асоціальних факторах, що опосередковують; 5) асоціальні корпорації (наприклад, мафія чи банда), де є присутньою антисоціальна діяльність, що опосередковує всі міжособистісні відносини, засновані на страху, пригніченні й приниженні.

• **ГУМАНІЗМ** (від лат. *humanus* — людський, людяний) — відображає високий рівень свідомого ставлення людини до людей. Проявляється в глибокій повазі до людини та її гідності, в активній боротьбі проти усіх форм людиноненависництва. Як властивість особистості містить у собі знання життя, морально-політичні якості, позитивне ставлення до людей, їхнього життя і діяльності, людинолюбство і душевну теплоту.

• **ГУМАНІСТИЧНИЙ ПСИХОАНАЛІЗ** (*Humanistic psychoanalysis*) (від лат. *humanus* — людяний) — сформульована Е. Фрейдом теорія особистості, у якій підкреслюється роль соціологічних, політичних, економічних, релігійних і антропологічних факторів у розвитку і формуванні характеру індивідуума.

• **ГУМАННИЙ** — людяний, людинолюбний, що відрізняється гуманністю.

• **ГУМАННІСТЬ** — 1. Обумовлена моральними нормами і цінностями система установок особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту), представлена у свідомості співпереживаннями і реалізована в спілкуванні й діяльності — в актах сприяння, співучасті та допомоги. 2. Людяність, людинолюбство, повага до людей, до людської гідності.

• **ГУМОР** (від англ. *humour*) — добродушно-глузливе ставлення до чого-небудь, уміння помічати і виставляти на сміх кумедне і безглузде в життєвих явищах.

Д

~--t---XX.Ф~2=C---1--••

• **ДАКТИЛОГРАФІЯ** (від гр. *daktylos* — палець і *grapho* — пишу) — символічне писання пальцем на будь-якій зручній для письма площині (спосіб спілкування з глухими або сліпоглухими співрозмовниками).

• **ДАКТИЛОСКОПІЯ** (від гр. *daktylos* — палець і *skopeo* — дивлюся) — вивчення візерунків, утворених папілярними лініями на подушечках пальців. Широко застосовується в криміналістиці (для упізнання особистості злочинця).

• **ДАЛЬТОНІЗМ** (на прізвиське англ. хіміка і фізика Д. Дальтона) — уроджене відхилення від нормального колірною зору, що полягає в нездатності розрізняти деякі кольори.

• **ДАНІ: ОБРОБКА СТАТИСТИЧНА** - якими б не були цілі й методи психологічних досліджень, дані, що одержуються у під-

сумку, можна розглядати як результати вимірювань різних психологічних явищ тощо. Під вимірюванням тут розуміється процедура приписування числових значень досліджуваному об'єкту за певними правилами.

Вимірювання в психології специфічні: вимірюваними об'єктами виступають не психічні явища самі по собі, а їхні показники — різні «одиниці» поведінки та діяльності й фізіологічні реакції. Саме на основі їх якісного та кількісного аналізу дослідник судить про психічні явища, що стоять за ними і проявляються через них. Наукові висновки базуються на досить великій сукупності фактів, для одержання яких є необхідним багаторазове вимірювання показників. У результаті створюється досить строката картина числових значень і, щоб виявити в ній приховані закономірності, потрібна спеціальна обробка даних за допомогою методів математичної статистики.

Найчастіші практичні завдання наступні: 1) заміна безлічі числових значень вимірюваного показника двома узагальненими величинами, що виражають найбільш типове значення показника і ступінь розбіжності значень щодо нього; їхнє статистичне оцінювання; 2) визначення статистичної вірогідності розходжень між двома однорідними показниками; 3) визначення міри зв'язку між двома показниками й оцінювання її статистичної вірогідності.

• **ДЕБІЛЬНІСТЬ** (від лат. *debilis* — слабкий) — відносно легкий ступінь уродженого психічного недорозвинення — олігофренії (порівп. *Імбецильність; Ідіотія*).

• **ДЕГЕНЕРАТ** (від лат. *degenerate* — вироджуюся) — людина з ознаками фізичного або психічного виродження (дегенерації).

• **ДЕГРАДАЦІЯ** (від фр. *degradation* — занепад) — поступове погіршення, виродження, занепад, рух назад, зниження або втрата позитивних якостей особистості.

• **ДЕДУКЦІЯ** (від лат. *deductio* — виведення) — рух знання від більш загального до менш загального, окремого; виведення наслідку з посилок. Тісно пов'язана з індукцією.

Логіка розглядає дедукцію як різновид умовиводу. Психологія вивчає розвиток і порушення дедуктивних міркувань. Рух знання від більш до менш загального аналізується в його обумовленості всіма психічними процесами, побудовою ролі зумовленої діяльності в цілому. Приклад емпіричних досліджень дедуктивних міркувань — аналіз довіри до посилок і висновків з них.

• **ДЕЛІНКВЕНТ** (від лат. *delinquens* — той, що здійснює вчинок) — суб'єкт, чия поведінка, що відхиляється, у крайніх проявах являє собою кримінально карні дії.

• **ДЕЛІРІЙ** (від лат. *delirium* — божевілля) — порушення свідомості, перекручене відображення дійсності; супроводжується галюцинаціями, маренням, руховим збудженням. Виникає найчастіше на вищій стадії деяких інфекційних захворювань і після травм, що викликають органічні ураження головного мозку, при алкоголізмі, деяких психічних захворюваннях.

• **ДЕМЕНЦІЯ** (від лат. *dementia* — слабоумство) — слабоумство як наслідок недорозвинення або атрофії вищих психічних функцій. Деменція первинна — недорозвиненість інтелекту від спадкової хвороби, уроджених факторів, що ушкоджують, або прикросців раннього періоду розвитку дитини. Деменція вторинна — наслідок атрофії психічних функцій через відсутність вправи, емоційного підкріплення або від впливу постійних факторів, що ушкоджують,— соціальних, вікових, лікарських, хворобливих. Залежно від характеру факторів, що ушкоджують і дегенерують, розрізняють деменцію сенільну (старечу), алкогольну, епілептичну, посттравматичну та ін.

• **ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ** (від фр. *demoralisation*) — занепад дисципліни, духу; моральний розпад, занепад моралі.

• **ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ** — 1. Зміна самосвідомості, з характерним відчуттям втрати свого Я і болісним переживанням відсутності емоційного залучення у ставленні до близьких, до роботи тощо. Можлива при психічних захворюваннях і граничних станах. У легкій формі спостерігається у психічно здорових людей при емоційних перевантаженнях, соматичних хворобах та ін. 2. Виражена в більшій чи меншій мірі об'єктивна втрата індивідом можливості бути ідеально виявленим у життєдіяльності інших людей, знайти здатність бути особистістю (див. *Персоналізація*).

• **ДЕПРЕСІЯ** (від лат. *depressio* — пригнічення) — у психології афективний стан, що характеризується негативним емоційним фоном, змінами мотиваційної сфери, когнітивних уявлень і загальною пасивністю поведінки. Суб'єктивно людина відчуває насамперед важкі, болісні емоції і переживання — пригніченість, тугу, розпач. Потяги, мотиви, волюва активність (див. *Воля*) є різко зниженими. Характерні думки про власну відповідальність за різноманітні неприємні, важкі події, що відбулися в житті людини або її близьких. Почуття провини за події минулого і відчуття безпорадності перед життєвими труднощами поєднуються з почут-

тям безперспективності. Самооцінка помітно знижена. Змінюється сприйняття часу, що, як здається, тече болісно довго. У стані депресії спостерігаються сповільненість, безініціативність, швидка стомлюваність; це призводить до різкого падіння продуктивності. У важких, тривалих станах депресії можливі спроби самогубства.

Розрізняють: 1) функціональні стани депресії, можливі в здорових людей у рамках нормального психічного функціонування; 2) депресію патологічну — один з основних психіатричних синдромів.

• **ДЕПРИВАЦІЯ СЕНСОРНА** - тривале, більш-менш повне позбавлення людини сенсорних вражень, яке здійснюється з метою експерименту (див. *Психологія екстремальна*). Вплив її вивчають шляхом занурення людини у воду в спеціальному устаткуванні (сурдокамері, боксі та ін.).

В умовах сенсорної депривації актуалізується потреба у відчуттях і афективних переживаннях, що усвідомлюється у формі сенсорного й емоційного голоду. У відповідь на недостатність аферентації активізуються процеси уяви, певним чином впливаючи на образну пам'ять. Виникають яскраві ейдетичні уявлення, спроектовані назовні, що оцінюються як захисні (компенсаторні) реакції. В міру збільшення часу перебування в умовах сенсорної депривації на етапі несталого психічного діяльності з'являється емоційна лабільність зі зрушенням у бік зниженого настрою — загальмованість, депресія, апатія, що на короткий час змінюються ейфорією, дратівливістю. Спостерігаються порушення пам'яті, які прямо залежать від циклічності емоційних станів. Порушується ритм сну і пильнування, розвиваються гіпнотичні стани з появою гіпнагогічних уявлень; на відміну від просонневих станів, що бувають у звичайних умовах, вони затягуються на відносно великий час, проєктуються назовні й супроводжуються ілюзією мимовільності.

Чим жорсткішими є умови сенсорної депривації, тим швидше порушуються процеси мислення, що проявляється в неможливості на чомусь зосередитися, послідовно обмірковувати проблеми. Відзначається зниження функції екстраполяції і продуктивності при виконанні нескладних розумових дій. При збільшенні часу впливу депривації ейдетичні уявлення можуть вийти з-під контролю актуального Я і виявлятися у формі галюцинацій. У генезі даного процесу чітко простежуються астенізація нервової системи і розвиток гіпнотичних фаз у корі обох півкуль головного мозку.

- **ДЕРМАТОГЛІФІКА** (від гр. *derma* — шкіра і *grypho* — вирізую, гравірую) — нова галузь знання, що вивчає ембріональний розвиток пальцевих візерунків у зв'язку зі спадковістю.

- **ДЕСПОТ** (від гр. *despotes* — володар) — самовладна людина, що примушує інших підкорятися її волі, самодур.

- **ДЕСТРУКТИВНІСТЬ** (від лат. *destructio* - руйную) — ідея людської деструктивності висувалася і розвивалася рядом теоретиків психоаналізу, серед яких К. Шпілрейн, З. Фрейд, Е. Фромм (див. також *Потяг до смерті; Танатос; Мортидо; Некрофілія*).

За З. Фрейдом, інстинкт (потяг) деструктивності (агресія, ненависть, знищення, руйнування, смерть, убивство, танатос) трактується як один із двох основних потягів, що протистоять конструктивному (життєстверджуючому) Еросу (інстинкту життя, любові й творення). Елемент деструктивності працює в кожній істоті, прагнучи призвести її до розпаду, повернути життя в стан неживої матерії. Заслугує назви інстинкту смерті. Останній стає інстинктом деструктивності, коли спрямований, назовні: істота зберігає власне життя, руйнуючи чуже. Проте частина інстинкту смерті залишається діяльною усередині самої істоти, спрямовується усередину і може проявлятися нормально або патологічно.

Вчення про деструктивність розроблене найбільш детально Е. Фроммом, який вважав основою найбільш злорякисної деструктивності та нелюдськості й разом з тим найважчим патологічним станом синдром розпаду.

- **ДЕСТРУКЦІЯ** — руйнування, порушення нормальної структури будь-чого, знищення.

- **ДЕТЕКТОР** (від лат. *detector* — що розкриває, що виявляє) — пристрій для виявлення сигналів певного типу. У фізіології детектор — аферентний нейрон, вибірково настроєний на певний параметр сигналу. При дії зовнішнього сигналу на одному з детекторів виникає максимум збудження. В експериментах на тваринах знайдені детектори орієнтації лінії, глибини, кольору, напрямку, швидкості руху та ін. Детектори входять до складу аналізаторів.

- **ДЕТЕРМІНІЗМ** (від лат. *determinare* — визначати) — вихідне положення про те, що особистість зазнає безперервних змін протягом усього життя індивіда.

- **ДЕТЕРМІНУВАННЯ ПОДВІЙНЕ** - намірів і фантазій; за З. Фрейдом, виправдання свідомими викладками таких вчинків, у мотивуванні яких найбільшу участь брало витіснене.

- **ДЕФЕКТИВНИЙ** (від лат. *defectivus* — недосконалий) — той, що має якийсь фізичний або психічний недолік (дефект), ненормальний.

- **ДЕФЕКТОЛОГІЯ** (від лат. *defectus* — недолік і *logos* — слово) — наука, що вивчає закономірності й особливості розвитку дітей з фізичними та психічними вадами і питання їхнього навчання і виховання.

- **ДЕЦЕНТРАЦІЯ** (від лат. префікса *de*, що позначає відокремлення, видалення, скасування, і *centrum*, від гр. *kentron* — вістря (циркуля), зосередження) — механізм подолання егоцентризму особистості, що полягає в зміні точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнення, зіставлення й інтеграції з позиціями, відмінними від власних.

Поняття децентрації — одне з ключових у концепції генетичної епістемології Ж. Піаже, яке використовується для аналізу процесів соціалізації, когнітивного і морального розвитку особистості. Джерелом децентрації виступає безпосереднє або інтеріоризоване (дин. *Інтеріоризація*) спілкування з іншими людьми (внутрішній діалог), у ході якого відбувається зіткнення суперечливих точок зору, що спонукає суб'єкта до перетворення змісту образів, понять і уявлень.

Формування навичок децентрації лежить в основі здатності суб'єкта до прийняття ролі іншої людини; воно пов'язане з рівнем розвитку когнітивної емпатії, визначає ефективність комунікативної взаємодії. Здатність суб'єкта до децентрації може істотно змінюватися з віком, зростаючи від дитячого до зрілого віку і трохи знижуючись до старості. Вона також варіює в різних сферах діяльності суб'єкта: у професійній взаємодії звичайно здійснюється більш вдало, ніж у сімейно-побутових відносинах. Істотне зниження здатності до децентрації може служити ознакою невротизації, що розвивається, тоді як первісна недостатність її розвитку є важливим фактором у генезисі деяких психічних захворювань, зокрема шизофренії.

- **ДИДАКТОГЕШЯ** (від гр. *didaktikos* — що повчає і *genes* — що народжує, що виникає від чого-небудь) — викликаний порушенням педагогічного такту з боку вихователя, педагога, тренера, керівника та ін. негативний психічний стан учня (пригнічений настрій, страх, фрустрація тощо), що негативно позначається на його діяльності та міжособистісних відносинах. Може бути причиною неврозів.

• **ДИЗАРТРИЯ** (від лат. *dis* — не і гр. *arthroo* — розчленовуюю) — розлад мовлення, що виражається в утрудненій вимові окремих слів, складів і звуків.

• **ДИЗОСМІЯ** (від лат. *dis* — не і гр. *osme* — запах) — порушення нюху.

• **ДИНАМІКА ГРУПОВА** (від гр. *dynamikos* — що відноситься до сили, сильний) — сукупність внутрішньогрупових соціально-психологічних процесів і явищ, що характеризують увесь цикл життєдіяльності малої групи та його етапи: створення, функціонування, розвиток, стагнацію, регрес, розпад. До процесів групової динаміки відносять усі ті процеси, які фіксують і забезпечують психологічні зміни, що відбуваються в групі за час її існування: 1) керівництво і лідерство; 2) прийняття групових рішень; 3) нормоутворення — вироблення групових думок, правил і цінностей; 4) формування функціонально-рольової структури групи; 5) згуртування; 6) конфлікти; 7) груповий тиск та інші способи регуляції індивідуальної поведінки.

Ці психологічні зміни в групі спричинені як зовнішніми обставинами групової життєдіяльності, так і її внутрішніми протиріччями, обумовленими взаємодією двох тенденцій групової активності, що припускають і одночасно заперечують одна одну — інтеграції і диференціації. Інтеграція націлена на зміцнення психологічної єдності групи, стабілізацію й упорядкування міжособистісних відносин та взаємодій і є необхідною передумовою збереження і відтворення групи. Диференціація виявляється в спеціалізації та ієрархічному підпорядкуванні ділових і емоційних взаємозв'язків членів групи й у відповідному розходженні їхніх функціональних ролей і психологічних статусів, що завжди супроводжують будь-яку колективну життєдіяльність; вона є стимулом і результатом розвитку групи, але може також призвести до порушення гармонії у відносинах членів групи. Співіснування цих тенденцій обумовлює нерівномірність і «пульсації» розвитку.

• **ДИПЛОПІЯ** (від гр. *diploos* — подвійний і *ops* — око) • — явище роздвоєння видимого образу при відхиленні убік напрямку зорової осі одного з очей: образ від одного ока збігається з предметом, а образ від іншого (з відхиленою віссю) виходить за межі предмета і розташовується поруч. Після корекції зорової осі ока зображення знову збіжиться з предметом.

Диплопія буває уродженою, у певному розумінні патологічною. Нею пояснюється явище косоокості: якщо від народження зорова вісь одного з очей відхиляється по вертикалі від зорової

осі іншого ока, то виявляється неможливим сполучення зображень лівого і правого ока для одержання нормального бінокулярного зображення. Нестерпне для психіки роздвоєння видимих образів усувається тим, що зорова вісь одного з очей різко відхиляється убік, у результаті чого бінокулярне зображення не виникає (у зоні чіткого бачення). Виявляється, що якщо за допомогою спеціальних окулярів скорегувати очам вертикальне взаємне відхилення зорових осей, то косоокість «автоматично» зникає.

На явищі диплопії заснований один зі способів виявлення зорових галюцинацій. Якщо натиснути пальцем на одне око, зміщаючи його зорову вісь, то видимі реальні предмети роздвоюються, тоді як галюцинаторні видіння залишаються злитими.

На явище диплопії спирається також відомий спосіб роздивляння стереофотографій або стереорисунків без допомоги стереоскопа. Тримаючи стереофото прямо перед очима, потрібно дивитися «крізь нього», розводячи зорові осі очей так, як при погляді вдаль. При цьому кожна з половин стереофотографії мовби роздвоюється, виходять чотири зображення; потім два зовнішніх зображення розходяться, а два внутрішніх зливаються в єдине об'ємне зображення. Труднощі полягають тут у тому, що, дивлячись «удаль», потрібно акомодувати очі так, як потрібно для роздивляння малюнка, що знаходиться на невеликій відстані від очей, інакше об'ємне зображення буде нечітким і не сприйметься як об'ємне. Це потребує деякої навички і до того ж є досить стомливим для очей.

• **ДИПСОМАНІЯ** (від гр. *dipsa*— спрага і гр. *mania*— божевілля, пристрасний потяг) — періодично виникаючий нестримний потяг до алкоголю; періодичний запій.

• **ДИСИМУЛЯЦІЯ** (від лат. *dissimulatio* — приховання) — поведінка, протилежна симуляції: пов'язана з установкою на приховування, затушовування хвороби, її симптомів або окремих проявів. Може мотивуватися як усвідомленими цілями — наприклад, випискою з клініки, виходом на роботу тощо, так і неусвідомлюваними, у тому числі пов'язаними з компенсаторними формами особистісного реагування. Спостерігається в основному при захворюваннях, пов'язаних для людини з деякими об'єктивно чи суб'єктивно невігідними ситуаціями. Частіше зустрічається при психозах.

• **ДИСКРЕТНІСТЬ СПАДКОВОСТІ** (від лат. *discretus* - переривчастий) — можливість незалежного успадковування, розвитку і зміни різних властивостей і ознак організму.

• **ДИСКРИМІНАЦІЯ МІЖГРУПОВА** (від лат. *discriminatio* – розрізнення) — установлення відмінностей між власною й іншою групами. Нерідко цей процес набуває особливого оціночного забарвлення, властивого міжгруповому сприйняттю в цілому. У певних умовах міжгрупові відмінності можуть штучно підкреслюватися і перебільшуватися. Найпоширенішим результатом міжгрупової дискримінації є тенденція до встановлення позитивно оцінюваних відмінностей на користь власної групи, хоча досить частими є також приклади зворотної тенденції — встановлення позитивно оцінюваних відмінностей на користь якої-небудь іншої групи. У крайніх вираженнях перша тенденція призводить до виникнення напруженості й ворожості в міжгрупових відносинах, друга — до послаблення внутрішньогрупових зв'язків, до девальвації внутрішньогрупових цінностей, дестабілізації і дезінтеграції групи як такої.

Варто розрізняти міжгрупову дискримінацію: 1) як психологічне явище, в основі якого лежать когнітивні механізми встановлення тотожності та відмінності; 2) як соціальне явище, обумовлене скоріше не психологічними факторами, а соціальними, економічними, політичними та ін.

• **ДИСКУРСИВНИЙ** (від лат. *discursus* — міркування) — розумовий; обґрунтований попередніми міркуваннями.

• **ДИСОЦІАЦІЯ** (від лат. *dissociatio* — роз'єднання, поділ) — у психології порушення зв'язності психічних процесів.

• **ДИСОЦІАЦІЯ ІСТЕРИЧНА** - феномен розщеплення свідомості при істерії.

• **ДИСПЕРСІЯ** (варіанса) (від лат. *dispresio* — розсіювання) — показник розкиду даних, що відповідає середньому квадратові відхилення цих даних від середнього арифметичного. Дорівнює квадратові стандартного відхилення.

• **ДИСПОЗИЦІЙНИЙ НАПРЯМОК** (від лат. *disposito* - розподіл) — підхід до індивідуума, що особливо виділяє стійкі якості (риси особистості), властиві цій людині, які забезпечують сталість її поведінки з часом та зі зміною ситуацій.

• **ДИСПОЗИЦІЯ** (предиспозиція) (від лат. *dispositio* — розташування) — готовність, схильність суб'єкта до поведінкового акту, дії, вчинку або до їхньої послідовності. У персоналістичній психології позначає причинно не обумовлену схильність до дій; у теорії особистості Г. Олпорта — численні риси особистості, що утворюють комплекс схильностей до певної реакції суб'єкта на зовнішнє середовище. У вітчизняній психології термін викори-

стовується переважно для позначення усвідомленої готовності особистості до оцінок ситуації і поведінки, обумовлених її попереднім досвідом.

- **ДИСПОЗИЦІЯ ВТОРИННА** (Secondary disposition) - за Г. Олпортом, риса, що дуже мало або зовсім не впливає на поведінку, наприклад схильність до специфічної їжі.

- **ДИСПОЗИЦІЯ КАРДИНАЛЬНА** (Cardinal disposition) - за Г.Олпортом, характеристика, виражена настільки сильно, що фактично всі вчинки людини можуть бути пояснені її впливом.

- **ДИСПОЗИЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНА** (Central disposition) - характеристика, яка впливає на поведінку людини в різноманітних ситуаціях; центральні риси являють собою «будівельні блоки» структури індивідуума.

- **ДИСТИМІЯ** (від лат. dis — не і гр. thymos — душа, почуття, настрої) — подавлений, тужливий настрій.

- **ДИСФОРІЯ** (від лат. dis — не і phere — переносу) — знижений настрій, що супроводжується дратівливістю, озлобленістю, похмурістю, підвищеною чутливістю до дій оточуючих, схильністю до спалахів агресії. Зрідка може проявлятися атипічно, у вигляді піднесеного чи збудженого настрою з дратівливістю, напруженістю, агресивністю. С найбільш характерною при органічних захворюваннях головного мозку, епілепсії, а також при деяких формах психопатій (психопатія експлозивна, епілептоїдна).

- **ДИТИНСТВО** — термін, що позначає початок періоду онтогенезу — від народження до підліткового віку. Згідно з прийнятою періодизацією, дитинство охоплює: 1) немовля — від народження до одного року; 2) дитинство ранне — один-три роки; 3) вік дошкільний — від одного року до шести-семи років; 4) вік шкільний молодший — від шести-семи до десяти-одинадцяти років.

Головна соціальна функція дитинства полягає в підготовці людини до дорослої самостійної праці; вона визначає специфіку вікової диференціації, тривалість і своєрідність дитинства. На характер і зміст окремих періодів дитинства впливають також конкретні соціально-економічні й етнокультурні особливості суспільства, в якому зростає дитина, в першу чергу система суспільного виховання. При різних видах дитячої діяльності, що послідовно змінюються та визначаються суспільством, відбувається відтворення (присвоєння) дитиною історично сформованих людських здібностей. Сучасна наука має у своєму розпорядженні численні дані про те, що психологічні новотвори, які складаються

в дитинстві, мають неминуще значення для розвитку здібностей і формування особистості.

- **ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ** (від лат. *differentia* — різниця, відмінність) — як внутрішньогруповий процес — положення, статус членів даної спільності (групи, колективу тощо). Кожен член її займає певну позицію — з погляду авторитету, займаної посади тощо. Для виявлення статусу індивіда в групі застосовують соціометричну методику.

- **ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СТАТЕВА** - сукупність генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на підставі яких розрізняються чоловіча та жіноча стать. Фундаментальна й універсальна властивість живого, пов'язана з функцією відтворення собі подібних. У людини обумовлена соціокультурно.

- **ДИФЕРЕНЦІЮВАННЯ** — процес, у результаті якого індивідуум перестає реагувати на ті варіанти стимулу, після яких не пред'являються безумовні подразники або підкріплювальні агенти, і відтворює поведінкові реакції лише на, ті подразники, що продовжують підкріплюватися.

- **ДИФУЗІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ** (від лат. *diffusio* - поширення, розтікання) — статус еґо-ідентичності, при якому юнак (дівчина) може пережити або не пережити кризу ідентичності, пов'язану з вибором кар'єри або ідеологічних переконань, проте він (вона) не робить певного вибору або ще дуже далекий (далека) від того, щоб зробити кар'єру.

- **ДІАГНОЗ ПСИХОЛОГІЧНИЙ** (від гр. *diagnosis* - розпізнавання) — це кінцевий результат діяльності психолога, спрямованої на описання і з'ясування сутності індивідуально-психологічних рис особистості з метою оцінки їхнього актуального стану, прогнозу подальшого розвитку і розробки рекомендацій, обумовлених завданням обстеження. Предмет психологічного діагнозу — встановлення індивідуально-психологічних розходжень як у нормі, так і в патології.

Діагноз може встановлюватися на різних рівнях. Перший — рівень симптоматичний або емпіричний — обмежується констатацією певних особливостей або симптомів (ознак), на підставі яких безпосередньо будуються практичні висновки. Тут, установлюючи ті чи інші індивідуально-психологічні особливості, дослідник позбавлений можливості безпосередньо вказати на їхні причини і місце в структурі особистості. Такий діагноз не є власне науковим, тому що встановлення симптомів ніколи автоматично не приводить до діагнозу. Другий — рівень етіологічний —

враховує не тільки наявність певних характеристик і особливостей (симптомів) особистості, але і причини їхнього виникнення. Третій, вищий — рівень типологічний — полягає у визначенні місця і значення виявлених характеристик у цілісній, динамічній картині особистості, у загальній картині психічного життя клієнта.

• **ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНА** (психодіагностика) -
1. Встановлення психологічного діагнозу — описання стану об'єктів, якими у різних відносинах можуть виступати окрема особистість, група або організація. Здійснюється на основі спеціальних методів. Може входити складовою частиною в експеримент або ж виступати самостійно — як метод дослідження або як сфера діяльності практичного психолога, спрямована при цьому на обстеження, а не на дослідження. Розуміється подвійно: 1) у широкому значенні — зближається з вимірюванням (психологічним) взагалі й може стосуватися будь-якого об'єкта, що піддається психологічному аналізу, виступаючи як виявлений і вимірюваний його властивостей; 2) у вузькому, більш розповсюдженому значенні — вимірювання індивідуально-психологічних властивостей особистості.

У психодіагностичному обстеженні виділяють три основних етапи: 1) збір даних; 2) переробка й інтерпретація даних; 3) винесення рішення - психологічний діагноз і психологічний прогноз. Основні методи діагностики — тестування й опитування, їхнє методичне втілення — тести й опитувальники.

2. Ділянка психології, що розробляє методи виявлення і вимірювання індивідуально-психологічних рис особистості.

• **ДІТИ ОБДАРОВАНІ** — діти, що виявляють загальний або спеціальний нахил до музики, малювання, техніки та ін. Дитячу обдарованість прийнято діагностувати за темпом розумового розвитку — ступеня випередження, за інших рівних умов, своїх ровесників; на цьому засновані тести розумової обдарованості п коефіцієнт інтелектуальності. Значення цих показників не варто перебільшувати, тому що першорядне значення має творча стропа розуму.

• **ДІЯ** — довільна навмисна опосередкована активність, спрямована на досягнення усвідомлюваної мети. Головна структурна одиниця діяльності. Визначається як процес, спрямований на досягнення мети. Дія відбувається на основі певних способів, що співвідносяться з конкретною ситуацією, з умовами; ці способи — неусвідомлювані або мало усвідомлювані — називаються

операціями і являють собою більш низький рівень у структурі діяльності. Отже, дія — це сукупність операцій, підпорядкованих меті.

Ініціація дій — лише останній етап трьохстадійної послідовності. Перший її етап — активація мозку, що відбувається в результаті зіставлення внутрішнього стану людини з зовнішніми об'єктами або ситуаціями. Другий — обробка мозком інформації, що надходить від організму і зовнішнього світу, з метою запустити третій етап — найбільш прийнятну поведінку з урахуванням поточних обставин і минулого досвіду.

Обробка інформації виконується більш-менш автоматично при рефлекторних реакціях або інстинктивній поведінці. При складних процесах навчіння й особливо при свідомому прийнятті рішень у цьому беруть участь такі вищі функції, як пам'ять і мислення.

У кожній дії виділяються її орієнтувальна, виконавча і контрольна частини., За способом функціонування дія може бути довільною і навмисною.

За ступенем включеності емоційно-вольових компонентів розрізняють дії вольові та імпульсивні.

У вітчизняній психології поняття про дію як специфічну одиницю людської діяльності були введені С. Рубінштейном і О. Леонтєвим. Поняття дії як одиниці аналізу і предмета дослідження використовується при вивченні дій перцептивних, виконавчих, мнемічних, розумових, творчих та ін.

Дія, з погляду теорії діяльності, — основна одиниця аналізу діяльності. Це процес, спрямований на реалізацію мети. Характеризуючи поняття дії, можна виділити чотири моменти: 1) дія включає як необхідний компонент акт свідомості у вигляді постановки й утримання мети; але цей акт є незамкнутим у самому собі (як фактично стверджувала психологія свідомості), а розкривається в дії; 2) дія — одночасний акт поведінки (тобто зберігаються досягнення біхевіоризму), але зовнішні рухи розглядаються в нерозривному поєднанні зі свідомістю, адже рух без мети — скоріше поведінка, що не відбулася, ніж його істинна сутність; 3) через поняття дії затверджується принцип активності, який протиставляється принципіві реактивності: у суб'єкті передбачається активний початок — у формі мети; 4) поняття дії «виводить» діяльність людини в предметний і соціальний світ, тому що мета дії може бути будь-якою, не тільки чисто біологічною, але й соціальною.

Почавши виконувати дію заради деяких мотивів, суб'єкт може потім виконувати дію заради неї самої. Тоді відбувається зсув мотиву на мету і дія стає самостійною діяльністю. Механізм утворення усвідомлюваних мотивів-цілей — один з механізмів формування нових видів діяльності людини в онтогенезі. Динамічна стійкість дії визначається цільовою настановою.

• **ДІЯ: ОСНОВА ОРІЕНТУВАЛЬНА** — система уявлень про мету, план і засоби здійснення майбутньої або виконуваної дії. Термін уведений П. Я. Гальперіним (див. *Концепція поетатного формування розумових дій*).

Зміст орієнтувальної основи дії багато в чому визначає якість дії. Так, повна орієнтувальна основа забезпечує систематично безпомилкове виконання дії в заданому діапазоні ситуацій.

Орієнтувальну основу дії варто відрізнити від схеми як сукупності орієнтирів і вказівок, що задається суб'єктові. Форма і спосіб завдання схеми диктуються цілями навчання, віковими й індивідуальними особливостями тих, що навчаються. Виділяють три типи побудови схеми орієнтувальної основи дії і, відповідно, три типи навчання.

У першому типі індивід має справу з принципово неповною системою умов і змушений доповнювати її за допомогою методу спроб і помилок. Остаточна структура дії встановлюється повільно, осмислюється далеко не завжди і не в повній мірі. Розкид індивідуальних показників великий, а сформована дія вкрай чутлива до впливів, що заважають.

У другому типі індивід орієнтується на повну систему орієнтирів і враховує всю систему умов правильного виконання дії, що гарантує її безпомилковість. При цьому схема орієнтувальної основи дії або задається в готовому вигляді, або складається тим, кого навчають, разом з тим, який навчає.

Третій тип характеризується повною орієнтацією індивіда вже не на умови виконання конкретної дії, а на принципи побудови досліджуваного матеріалу, на його складові та на закони їхнього сполучення. Орієнтувальна основа дії такого роду забезпечує глибокий аналіз досліджуваного матеріалу і формування пізнавальної мотивації.

• **ДІЯ АВТОМАТИЧНА** (автоматизм первинний) — у цю групу входять акти або уроджені, або ті, що формуються дуже рано, часто протягом першого року життя дитини. До них відносять смоктальні рухи, миготіння, схоплювання предметів, конвергенцію очей і багато інших. Автоматичні дії не усвідомлюються

і не піддаються усвідомленню. Більше того, спроби усвідомити їх звичайно порушують дію.

• **ДІЯ ВИПАДКОВА і СИМПТОМАТИЧНА** - різноманітні, непомітні та незначні зайві дії, що виглядають випадковими, але в дійсності становлять собою повноцінні психічні акти і разом з тим знаки інших, більш важливих душевних процесів. Характерна їх риса — те, що в дійсності вони цілком мотивовані й детерміновані, проте їхні мотиви приховані від свідомості. Приклад таких дій — нібито безцільні маніпуляції з одягом, частинами тіла, предметами та ін. Випадкова і симптоматична дія близька до дії помилкової, але відрізняється відсутністю в ній іншого, протилежного наміру, з яким вона приходить у зіткнення і який заважав би їй проявитися (див. *Дія симптоматична*).

• **ДІЯ ВОЛЬОВА** — пов'язана з усвідомленням мети дій або, принаймні, їхніх найближчих можливих наслідків.

• **ДІЯ ІМПУЛЬСИВНА** — виникає зненацька для самої людини, провокується емоціями, і усвідомлення її наслідків приходить лише після виконання дії. Тут спрацьовує більш первісний і швидкий спосіб реагування.

• **ДІЯ й ОПЕРАЦІЯ** — усяка складна дія містить комплекс дій та комплекс підлягаючих їм операцій. Межа комплексу дій і операцій є рухливою: рух її вгору означає перетворення деяких дій, в основному елементарних, в операції: відбувається укрупнення одиниць діяльності. Рух межі вниз означає перетворення операцій у дії: відбувається дроблення діяльності на дрібніші одиниці.

За О. Леонтьєвим, дія може перетворитися в операцію, якщо мета, яка є неодноразово досягнутою, стійко пов'язується зі способом досягнення, через автоматизацію дії перестає усвідомлюватися і виявляється в структурі діяльності умовою виконання іншої дії (механізм зсуву мети на умову).

• **ДІЯ НАВ'ЯЗЛИВА** — мимовільний, симптоматичний і патологічний акт, що здійснюється всупереч бажанню, нерідко всупереч стримуючим зусиллям. У більшості випадків виступає як посередник, що забезпечує задоволення заборонного несвідомого бажання й одержання полегшення.

• **ДІЯ ПЕРЦЕПТИВНА** — структурна одиниця процесу сприйняття. Забезпечує свідоме виділення деякого аспекту почуттєво заданої ситуації, а також перетворення сенсорної інформації, що приводить до побудови образу, адекватного предметному світові та завданням діяльності.

• **ДИМ ПОМИЛКОВА** — загальна назва для цілого класу дій «і дефектом», при виконанні яких виявляються помилки різного характеру. Сюди відносять застереження, описки, забуванням, помилки пам'яті та помилки-омани — вираження боротьби діох несумісних несвідомих прагнень (намірів і опорів), у ре-ІВНП'ПТІ чого порушується задумана дія і виникає помилковий вчинок. Виникнення помилкових дій пояснюється: 1) зіткненням взаємно суперечних намірів індивіда; 2) проявом у настільки своєрідній формі — проти волі суб'єкта — наміру, який він намагається приховати або який для нього в даний момент є несвідомим.

• **ДИЯ ПРЕДМЕТНА** — більш складне психологічне утворення, ніж власне дія. Безпосередньо пов'язана з метою діяльності, має певний предметний зміст. У ній проявляється відношення до дійсності. Сформовані предметні дії, ставши особистим над-Іаїшям, виступають як навички й уміння — способи поведінки і діяльності.

• **ДИЯ РОЗУМОВА** — дії людини (від математичних перетворень до оцінки поведінки іншої людини), що виконуються у внутрішньому плані свідомості, без опори на зовнішні засоби, у тому числі чутне мовлення. Цим розумові дії відрізняються від інших іїдін дій — наприклад, мовних, фізичних. Розумові дії можуть спрямовуватися на вирішення як завдань пізнавальних — розумових (див. *Мислення*), мнестичних (див. *Пам'ять*) та ін., гак і завдань емоційних (див. *Емоція*).

• **ДИЯ СИМПТОМАТИЧНА** — дія, що здається випадковою, іїх-щільною (наспівування про себе мелодій, «перебирання» речії та іи.). За З. Фрейдом, такі дії мають прихований зміст — передають приховану думку або переживання, пов'язані з несвідомими тенденціями. Сигналізують про той чи інший психічний етап індивіда і його прагнення (див. *Дія випадкова і симптоматична*).

• **ДИЯЛЬНІСТЬ** — динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу і реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта н предметній дійсності. У діяльності з точки зору її структури прийнято виділяти рухи і дії. У змісті діяльності можна виділити такі психологічні компоненти, як пізнавальні (утому числі перцептивні, мнемічні й розумові), емоційні та вольові. Психологічний аналіз діяльності, у тому числі діяльності психічної, дозволяє класифікувати її з погляду структурних елементів,

характеру виконуваних функцій і якісних особливостей одержуваних результатів. Для вітчизняної психології є характерними два моменти: 1) положення про єдність психіки і діяльності, що протиставляє вітчизняну психологію як різним варіантам психології свідомості, що вивчали психіку поза поведінкою, так і різним натуралістичним течіям поведінкової психології, яка досліджує поведінку поза психікою; 2) уведення принципів розвитку й історизму, втілення яких у конкретних дослідженнях припускає звертання до діяльності як рушійної сили розвитку психічного відображення.

За О. Леонтьєвим, діяльність — форма активності. Активність спонукається потребою, тобто станом потреби у визначених умовах нормального функціонування індивіда. Потреба не переживається як така — вона виявляється як переживання дискомфорту, незадоволеності, напруження і проявляється в активності пошуковій. У ході пошуків відбувається зустріч потреби з її предметом — фіксація на предметі, що може її задовольнити. З моменту «зустрічі» активність стає спрямованою, а потреба — предметною: як потреба в чомусь конкретному, а не «взагалі», і стає мотивом, що може й усвідомлюватися. Саме тепер можна говорити про діяльність. Вона співвідноситься з мотивом: мотив — те, заради чого відбувається діяльність, а діяльність — сукупність дій, що викликаються мотивом. Отже, діяльність — сукупність дій, що викликаються мотивом. Одиниця аналізу діяльності — дія.

За С. Рубінштейном, діяльність визначається своїм об'єктом, але не прямо, а через її «внутрішні» закономірності; взагалі зовнішні причини діють через внутрішні умови. При поясненні психічних явищ системою внутрішніх умов виступає особистість з її складною багаторівневою структурою. Діяльність варто відрізнити від поведінки. Успіх діяльності суб'єкта залежить від взаємодії трьох компонентів: знань, умінь і мотивації.

Як пояснювальний принцип психіки категорія діяльності використовується: 1) при вивченні різних ділянок психічної реальності — психологія пізнавальних процесів, мотивації, волі, емоцій, особистості, внутрішньогрупових процесів; 2) при побудові різних галузей психології (психологія загальна, соціальна, вікова, педагогічна, медична, інженерна, психологія праці та зоопсихологія).

Використання категорії діяльності як пояснювального принципу привело: 1) до зміни принципів аналізу психіки в психології загальній: а) принципу єдності свідомості й діяльності;

Г) принципу єдності побудови зовнішньої та внутрішньої діяльності; в) принципу інтеріоризації-екстеріоризації як механізму засвоєння суспільно-історичного досвіду (принцип залежності психічного відображення від місця відображуваного об'єкта в структурі діяльності) та ін.; 2) до розробки положень: а) про планомірне формування розумових дій; б) про ведучу діяльність як основу періодизації розвитку психіки; в) про мікроструктурний аналіз пізнавальної та виконавчої діяльності; г) про дійове опосередкування міжособистісних відносин.

Основні характеристики діяльності — предметність і суб'єктивність. Специфіка предметної визначеності діяльності полягає в тому, що об'єкти зовнішнього світу не впливають на суб'єкта безпосередньо, а лише будучи перетвореними в процесі діяльності, завдяки чому досягається більша адекватність їхнього відображення у свідомості. Філогенетичні передумови предметності проявляються в діяльності тварин як її обумовленість властивостями об'єктів — ключовими подразниками, що служать задоюленню біологічних потреб, а не будь-якими впливами зовнішнього світу. У розвинутій формі предметність властива лише людській діяльності. Вона проявляється в соціальній обумовленості діяльності людини, у її зв'язку зі значеннями, фіксованими в схемах дії, у поняттях мовлення, у цінностях, ролях і соціальних нормах. Суб'єктивність діяльності виражається в таких аспектах активності суб'єкта, як обумовленість психічного образу минулим досвідом, потребами, установками, емоціями, цілями і мотивами, що визначають спрямованість і вибірковість діяльності, та в розумінні особистісному — «значенні для себе», що надається мотивами різним подіям, вчинкам і діям.

При аналізі діяльності виділяють три плани її розгляду: 1) генетичний — у ньому початковою формою будь-якої людської діяльності є соціальна спільна діяльність, а механізмом розвитку психіки є інтеріоризація, на виході якої відбувається перехід зовнішньої за формою діяльності в діяльність внутрішню; 2) структурно-функціональний — в основі такого розгляду побудови діяльності лежить принцип аналізу «за одиницями»: розкладання реальності на «одиниці», що містять у собі основні властивості, притаманні їй як цілому; ієрархічні взаємозв'язки між одиницями діяльності є рухливими, і залежно від місця відбиваного об'єкта в структурі діяльності змінюється зміст психічного відображення, рівень відображення (усвідомлюваний або неусвідомлюваний) і вид регуляції діяльності (довільний або мимовільний);

3) динамічний — тут при розгляді діяльності вивчаються механізми, що забезпечують рух самої діяльності: активність надситуативна, визначальний саморозвиток діяльності та виникнення її нових форм; установка, що обумовлює сталість цілеспрямованої діяльності в мінливій реальності.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ І СПІЛКУВАННЯ** - питання про співвідношення категорій діяльності та спілкування дуже важливе. Незважаючи на те, що кожна з цих категорій самостійна, слід зазначити, що в процесі діяльності розкриваються відношення типу суб'єкт — об'єкт — предметний світ людського буття, а в ході спілкування — відношення типу суб'єкт — суб'єкт — міжособистісні відносини людей, ставлення людини до суспільства.

Загалом принцип органічної єдності діяльності та спілкування, розроблений у соціальній психології, дозволяє стверджувати, що за допомогою спілкування діяльність і організується, і збагачується; в ній виникають нові зв'язки і відносини між людьми, або відношення суб'єкт—об'єкт—середовище.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОБУДОВА** (діяльність: макроструктура) - діяльність має складну ієрархічну побудову. Вона складається з декількох систем, або рівнів: 1) функції психофізіологічні; 2) операції; 3) дії; 4) діяльності особливі, або особливі види діяльності.

3 рівнями 1—3 пов'язане обговорення переважно операціонально-технічних аспектів діяльності. При переході дій на вищі рівні виявляється інше коло проблем, набагато ближчих до проблем особистості. З погляду структури в діяльності прийнято виділяти рухи і дії.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ: СТИЛЬ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ** - стала індивідуально-специфічна система психологічних засобів, прийомів, навичок, методів, способів виконання тієї чи іншої діяльності. Можливість різних індивідуальних стилів діяльності полягає в існуванні «зони операціональної невизначеності», що допускає вибір різних способів виконання діяльності.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ ВНУТРІШНЯ** — всяка розумова робота, не обов'язково власне розумовий процес, але й уявне відтворення майбутніх дій, планування. Воно має дуже важливу функцію: внутрішні дії готують дії зовнішні та економізують зусилля на вибір потрібних дій, а також дозволяють уникати грубих і навіть фатальних помилок.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНА** — різновид спільної діяльності в соціально-психологічному аспекті, заснованої на групо-

вому праві власності на засоби виробництва і кінцевий продукт праці. Характеризується наступними проявами: 1) наднормативною активністю її учасників; 2) високим рівнем вимог; 3) умотивованістю і зацікавленістю в результатах праці; 4) колегіальністю в прийнятті рішень, значимих для спільної діяльності; 5) готовністю до сприйняття і впровадження інновацій; 6) орієнтацією на встановлення різноманітних міжгрупових контактів.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТОРА** - керування технічними пристроями, що здійснюють безпосередній вплив на об'єкт діяльності замість людини. Має алгоритмічний характер. При її проектуванні враховуються усі найбільш імовірні ситуації управління. У задачу оператора входить побудова образно-концептуальних моделей цих ситуацій, володіння інформаційною моделлю та вміння справлятися з кожною з них. В інформаційній моделі об'єкт діяльності відображається в знаковій формі.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ ОРІЄНТУВАЛЬНА** - сукупність дій суб'єкта, спрямованих на активне орієнтування в ситуації, її обстеження і планування поведінки. Варто розрізняти орієнтувальний рефлекс — налагодження аналізаторів на краще сприйняття подразника, гальмування попередньої активності — і орієнтувальну діяльність (орієнтовно-дослідницьку). Основні та найбільш загальні завдання діяльності орієнтувальної: 1) аналіз проблемної ситуації; 2) встановлення актуальних значень елементів ситуації та відношень між цими елементами; 3) побудова плану дії, а при виконанні — контроль і корекція дії.

Необхідна умова здійснення орієнтувальної діяльності — наявність різних форм психічного відображення, що забезпечують реалізацію її функцій: підготовку, регулювання і контроль поведінки суб'єкта в індивідуально-мінливих ситуаціях. Істотна відмінність орієнтувальної діяльності людини і тварин полягає в тому, що при плануванні та регулюванні поведінки людина спирається на накопичені суспільством знання про предмети і способи дії з ними.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБЛИВА** (вид діяльності особливий) — сукупність дій, викликаних одним мотивом. До них відносяться, наприклад, діяльність ігрова, навчальна, трудова; навіть у повсякденній мові вони називаються діяльністю. Але сюди входить і маса інших видів активності, як, наприклад, турбота про виховання дітей, захоплення спортом тощо.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНА** — з позицій дійового підходу до вивчення психіки це та діяльність, з якою на даному етапі

розвитку пов'язана поява найважливіших психічних новотворів і в руслі якої розвиваються інші види діяльності. Поняття висунуте О. Леонтєвим, далі використане Д. Ельконіним для побудови періодизації розвитку психіки, заснованої на почерговій зміні провідної діяльності, яка в одному віковому періоді забезпечує переважний розвиток мотиваційно-потребової, а на наступному етапі — операціонально-технічної сфери.

Зміна провідної діяльності означає перехід до нової стадії. Основний механізм при цьому — зсув мотиву на мету, перетворення того, що виступало як одна з цілей, у самостійний мотив.

- **ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНА** — психологічний аналіз дозволяє класифікувати її з погляду функцій, що здійснюються в ході взаємодії людини зі світом та іншими людьми. Тут можна говорити про функції орієнтувальні, виконавчі та функції зв'язування і контролю. Саме через ці функції психічна діяльність виступає як механізм регуляції всіх проявів. Останні можуть мати різний ступінь активності, обумовленої не тільки результатами перетворення об'єкта, але і характером змін діючого суб'єкта.

Можливим є аналіз і з точки зору досягнутих результатів. Тут можна говорити про діяльність репродуктивну і творчу. У кожному з цих видів різне співвідношення наслідування і самостійності, а в результатах по-різному представлені об'єктивна і суб'єктивна новизна й оригінальність.

- **ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНА: ДЕТЕРМІНАЦІЯ** - за З. Фрейдом, усі прояви психічної діяльності не випадкові та не безглузді, а мають у своїй основі реальні причини — фізіологічні або психічні. Класична формула психоаналізу: у психічному взагалі немає сваволі.

- **ДІЯЛЬНІСТЬ СНУ** — процес переходу прихованого змісту сну в явний — один з цілої низки споріднених психічних процесів, що обумовлюють також походження істеричних симптомів, нав'язливих ідей і маревних та патологічних страхів.

- **ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛЬНА** — поняття соціальної психології: організована система активності взаємодіючих індивідів, спрямована на доцільне виробництво, відтворення об'єктів матеріальної і духовної культури.

Характерні ознаки спільної діяльності: 1) просторова і часова співпричетність учасників, що створює можливість безпосереднього особистого контакту між ними — обміну діями, інформацією, а також взаємної перцепції; 2) наявність єдиної мети —

и-ргііічуваного результату діяльності, який відповідає загальним інтересам і сприяє реалізації потреб кожного з учасників; 1) ШІАННІСТЬ органів організації і керівництва, втілених або в особі одного з учасників, наділеного особливими повноваженнями, або розподілених; 4) поділ процесу діяльності між учасниками, обумовлений характером мети, засобами і умовами її досягнення, складом і рівнем кваліфікації виконавців; це припускає взаємозалежність індивідів, що проявляється: а) або в кінцевому продукті діяльності — у цьому випадку індивідуальні операції здійснюються паралельно і не залежать від послідовності дій оточуючих; б) або в самому процесі його виробництва — у цьому випадку індивідуальні операції взаємообумовлені (спеціалізовані та ієрархічні), тому що повинні виконуватися одночасно як функціонально різні компоненти комплексної операції або ж у чіткій послідовності, коли підсумок однієї операції служить умовою початку іншої; 5) виникнення в процесі діяльності міжособистісних відносин — на основі предметно заданих функціонально-рольових взаємодій, що здобувають з часом відносно самостійний характер; обумовлені спочатку змістом діяльності, вони самі впливають на її процес і результати.

Спільна діяльність має багатоцільовий характер, що обумовлено її внутрішньосистемними і міжсистемними зв'язками. Той факт, що акти індивідуальної діяльності являють собою умову існування і відтворення як самого індивіда, так і процесів групової активності в цілому, свідчить про взаємопроникнення і взаємозбагачення індивідуальної та спільної діяльності, про взаємодію індивідуально-мотиваційних і соціально-нормативних умов діяльності спільної.

• **ДІЯЛЬНІСТЬ ТРУДОВА** — діяльність, що відіграє провідну роль у людському житті, у якій би формі ця діяльність не відбувалася. Саме від неї насамперед залежить існування людини і суспільства.

• **ДІЯННЯ** — форма прояву активності суб'єкта, обумовлена її соціально значимими результатами, відповідальність за які несе сам суб'єкт, навіть коли вони виходять за рамки його намірів. Персональна відповідальність суб'єкта діяння визначається на підставі конкретних суспільно-історичних критеріїв оцінки його потенцій передбачати наслідок своєї активності. Діяння являє собою конкретну форму єдності психологічного і соціологічного опису активності суб'єкта і може бути використане як одиниця психологічного аналізу особистості. За допомогою діянь

забезпечується персоналізація індивіда в системі міжособистісних відносин.

- **Д-ЛЮБОВ (D-love)** — дефіцитарна любов, егоїстичний тип любові, коли людина хоче більше одержати, ніж віддати любові іншому.

- **ДОБІР ПРИРОДНИЙ** — концепція Ч. Дарвіна, відповідно до якої особи, найменш пристосовані для виживання в даних умовах, вимирають або винищуються і тим самим усуваються, поступаючи місцем більш пристосованим, які передають потім свої ознаки нащадкам.

- **ДОБІР ПРОФЕСІЙНИЙ** — різновид добору психологічного. Являє собою систему засобів, що забезпечують прогностичну оцінку взаємної відповідності людини і професії в тих видах діяльності, які ведуться в нормативно заданих небезпечних умовах (гігієнічних, мікрокліматичних, технічних, соціально-психологічних) та вимагають підвищеної відповідальності, здоров'я, працездатності й точності виконання завдань, сталості емоційно-вольової регуляції.

Основа професійного добору — конкретні нормативні характеристики професії, що дозволяють лікарям, психологам, фізіологам підбирати, розробляти й адаптувати методи та процедури добору і проводити діагностику на відповідність конкретної професійної діяльності: 1) соціальної — з визначенням функції, завдань, цілей; 2) операційної — це точність виконання і часові, просторові, логічні характеристики; 3) організаційної — гігієнічні, соціально-психологічні, психофізіологічні умови праці.

Процес професійного добору може здійснюватися за допомогою комплексу апаратурних, бланкових і опитувальних тестів, а також шляхом імітаційного експерименту, який відтворює фрагменти, ситуації й етапи реальної професійної діяльності, при точній реєстрації показників функціонального стану людини, мотиваційно-емоційних проявів, показників продуктивності й успішності її роботи, які візуально спостерігаються і фіксуються.

- **ДОБІР ПСИХОЛОГІЧНИЙ** — ухвалення рішення про придатність кандидатів до навчальної або професійної діяльності з урахуванням результатів психологічних і психофізіологічних іспитів. Застосовується в управлінській діяльності, промисловості, авіації, армії, спорті, при комплектації деяких навчальних закладів. Психологічному добору передують визначення вимог до кандидатів на основі психологічного аналізу майбутньої діяль-

мости, після чого здійснюється підбір відповідних діагностичних методик. Валідність цих методик перевіряється шляхом репрезентативної вибірки.

При цьому розрізняють два типи навчальної і професійної діяльності. Перший тип обумовлює вимоги індивідуально-психологічних особливостей, що майже не піддаються розвиткові (наприклад, вимоги до збереження стійкої і тривалої працездатності, необхідні для діяльності диспетчера, хірурга та ін.); психофізіологічним корелятом цієї особливості вважається наявність певних властивостей нервової системи; тут, безумовно, показаний добір психологічний або професійний. Другий тип навчальної і професійної діяльності обумовлює вимоги, яким може відповідати кожна психічно нормальна людина, тому необхідність у доборі психологічному виникає, коли період майбутньої діяльності відносно невеликий — близько 2—10 років (служба в армії, спорт); у більшості випадків цей термін недостатній для розвитку потрібних якостей, тому перевага віддається кандидатам з достатнім на момент іспитів рівнем розвитку необхідних індивідуальних особливостей.

• **ДОГМА** (від гр. *dogma* — погляд, вчення, постанова) — елемент якої-небудь доктрини або релігії, який вважається абсолютною істиною, що не підлягає сумніву.

• **ДОМІНАНТА** (від лат. *dominantis* — пануючий) — тимчасово пануюча рефлекторна система, що обумовлює роботу нервових центрів у даний момент і тим самим надає поведінці певної спрямованості. Основоположником вчення про домінанту є О. Ухтомський. Як пануючий осередок збудження домінанта підсумовує і накопичує імпульси, що течуть у центральну нервову систему, одночасно пригнічуючи активність інших центрів. Цим пояснюється системний характер і цілеспрямованість поведінки організму: рефлекторна за типом, вона є активною, а не реактивною.

• **ДОПОМОГА ПСИХОЛОГІЧНА** - сфера практичного застосування психології, орієнтована на підвищення соціально-психологічної компетентності людей. Може адресуватися як окремому суб'єктові, так і групі, організації. Основні способи її надання — індивідуальне консультування (див. *Психологія консультативна*) і групові форми психологічної роботи (див. *Психотерапія групова*). Можливі психопрофілактична і психокорекційна спрямованість, використання в ситуаціях подолання психологічних ускладнень різного роду. Психотерапія як

лікувальний психологічний вплив — це окремий випадок психологічної допомоги.

- **ДОСЛІДЖЕННЯ: МЕТОД** - див. *Метод*.

- **ДОСЛІДЖЕННЯ АНАМНЕСТИЧНЕ** (від гр. anamnesis - спогад) — дослідження життя однієї людини, засноване на автобіографічній інформації та інших особистих документальних даних.

- **ДОСЛІДЖЕННЯ КОРЕЛЯЦІЙНЕ** - див. *Дослідження факторне*.

- **ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОНГІТЮДНЕ** - тривале і систематичне вивчення одних і тих самих випробовуваних, що дозволяє визначити діапазон вікової й індивідуальної мінливості фаз життєвого циклу людини. Спочатку дослідження лонгитюдне в якості методу подовжніх зрізів формувалося в дитячій і віковій психології як альтернатива пануючим методам визначення станів або рівнів розвитку — методам зрізів поперечних. Самостійна цінність лонгитюдних досліджень пов'язувалася з можливістю передбачення подальшого ходу психічного розвитку і встановлення генетичних зв'язків між його фазами. Організація їх припускає одночасне використання інших методів спостереження, тестування, психографії, праксиметрії та ін.

Останнім часом у дитячій і віковій психології при розробці експериментальних програм навчання і виховання з'ясовано обмежене значення лонгитюдних досліджень традиційного типу і встановлено, що вони можуть виявитися ефективними, якщо їх побудувати як дослідження різних варіантів розвитку.

- **ДОСЛІДЖЕННЯ ПАТОГРАФІЧНЕ** - цикл психоаналітичних досліджень З. Фрейдом ряду особистостей і їхніх біографій (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Ф. Достоєвського, президента США В. Вільсона та ін.). За З. Фрейдом, вирішальну роль у життєдіяльності й долі цих людей відіграли момент народження, дитячі травми, специфічний розвиток психосексуальності в дитинстві, особливості переживання Едипового комплексу, комплексу кастрації, почуття меншовартості, індивідуальні особливості сублімації лібідо та ін.

Згодом аналогічні дослідження здійснювалися й іншими фахівцями (див. також *Психобіографія*).

- **ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЛОТАЖНЕ** - пробно-пошуковий тип дослідження, що проводиться перед основним і є його спрощеною формою.

У соціальній психології пілотажне дослідження (робочий термін — зондаж) застосовують для встановлення необхідного об-

сягу вибірки, уточнення змісту і кількості питань анкети, часу опитування та ін. У тестології дослідження пілотажне (робочий термін — передтест) служить засобом виявлення деяких стандартів основного тесту.

Пілотажне дослідження — найважливіша частина в плануванні будь-якого експериментально-психологічного дослідження. Воно забезпечує визначення головного напрямку, принципів організації й методів основного дослідження, уточнює найбільш важливі гіпотези.

У вітчизняній психології частіше вживається термін «експеримент пошуковий».

• **ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬОВЕ** - тип дослідження соціальних явищ або поведінки груп тварин за допомогою вивчення їх у нормальних, природних умовах. Насамперед — вивчення обмеженої в просторі сукупності індивідів, що перебувають у своїх повсякденних рамках: колектив людей у його соціальному контексті, зграя тварин у природних умовах існування та ін. Перші польові дослідження були пов'язані з роботами етнологів, що описували сукупність явищ, які важко було передбачати і систематизувати заздалегідь.

Основна мета польових досліджень — відкриття ще невідомих процесів і факторів, що їх визначають. Залежно від завдань і використовуваних засобів можна виділити три їхні типи: 1) пошукове (див. *Дослідження пілотажне*) — описового характеру; 2) діагностичне — спрямоване на вирішення практичних задач; 3) експериментальне — пов'язане з перевіркою гіпотез.

Найважливіша умова польових досліджень — забезпечення такої присутності спостерігача, що не спотворює природний хід процесу, який спостерігається.

• **ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОДАГНОСТИЧНЕ** - звичайно на його основі перевіряються гіпотези про залежності між різними психологічними характеристиками. Після виявлення їхніх особливостей у достатньої кількості випробовуваних стає можливим за допомогою спеціальних математичних процедур з'ясувати їхній взаємозв'язок. Для цього використовують психодіагностичні методи.

Іноді дослідження припускає охоплення великої кількості випробовуваних, що дозволяє знизити вимоги до контролю змінних під час діагностики (переважно в методиках масової діагностики); але в багатьох випадках вимоги до психодіагностичного дослідження є такими ж, як і до експерименту.

• **ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНЕ** - передбачає наступні етапи: 1) формулювання проблеми; 2) висунання гіпотези; 3) перевірку гіпотези — одержання емпіричних даних і їхню обробку; 4) інтерпретацію результатів перевірки — співвіднесення отриманих результатів з вихідною гіпотезою, висновки про вірогідність гіпотези і подальше співвіднесення її з теорією, у рамках якої формувалася гіпотеза; у разі необхідності — перегляд певних положень, що породжує нові проблеми, нові гіпотези.

Психологічне дослідження може будуватися на основі спостереження, експерименту або психодіагностичного дослідження. Всі види можуть виступати і як відносно самостійні методи дослідження, проте варто виділяти ситуації, коли вони входять в експеримент як складова частина. Крім названих, одним з розповсюджених методів психологічного дослідження є бесіда.

На шляхах психологічних досліджень зустрічається безліч пасток, які часто призводять до помилкових висновків та інтерпретацій. Найбільш відомими й розповсюдженими є наступні: 1) ефект плацебо; 2) ефект Хоторна; 3) ефект аудиторії; 4) ефект Пігмаліона (ефект Розенталя); 5) ефект першого враження; 6) ефект Барнума.

• **ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРНЕ** (дослідження кореляційне) — дослідження рис особистості. Сутність його — у тім, що на великій кількості випробовуваних установлюють, які риси особистості в середньому сильно корелюють між собою, а які слабко. Риси, що корелюють позитивно — це ті, які частіше поєднуються в одній людині. Так, процедура аналізу факторного дозволяє виділити сукупності рис, що поєднуються найчастіше. Однак вона знімає питання про те, чому одні риси поєднуються часто, а інші — рідко або взагалі не поєднуються. Виходить лише готова кількісна відповідь — імовірність сполучень певних властивостей. Для виявлення ж причин цього потрібні зовсім інші методи, а саме — якісний аналіз життєвих ситуацій і механізмів поведінки. Поширення цього досить модного типу досліджень стало однією з несподіваних перешкод у завданні простеження закономірностей сполучень властивостей, що визначають типи характеру (див. *Характер: тип*).

• **ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ** (Basic research) - дослідження, що спрямоване скоріше на вивчення загальних співвідношень між феноменами, ніж на вивчення специфічних питань прикладного характеру.

- **ДОСЯГНЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ** (Identity achievement) - статус еґо-ідентичності, що характеризується переживанням кризи, пов'язаної з вибором кар'єри та ідеологічних переконань, у результаті якого людина робить твердий вибір того й іншого.

- **ДРАМАТИЗУВАННЯ** (від гр. drama — дія) — процес і механізм утілення думок у зорові образи.

- **ДУМКА**— основна одиниця, «молекула» мислення. У думках виражається процес розуміння світу, інших людей і самого себе. В основі думки лежить відбиття таких фундаментальних ознак явищ, як їхня подібність і суміжність у часі та просторі тощо.

Згідно з І. Сеченовим, своєю вихідною точкою думка має порівняння двох явищ і являє собою рефлекс, що загальмовується наприкінці. З погляду радикальної психології, думка орієнтована на пошук зв'язків; вона укладає в собі співвіднесення фактів за ознаками: розходження — подібність, причина — наслідок, дійсне — можливе.

Логічний, підхід до одиниць мислення приписує їм як обов'язкову рису предикативність. Мовне вираження думки в текстах має форму речення.

- **ДУМКА СУСПІЛЬНА** — виражене у формі відповідних суджень, ідей та уявлень відношення соціальних груп до явищ або проблем соціального життя, що торкаються загальних інтересів. Виникає як продукт усвідомлення назрілих соціальних проблем, що потребують вирішення, і виявляється в порівнянні або навіть зіткненні різних поглядів та позицій з обговорюваного питання — у схваленні, підтримці або ж запереченні, осудженні тих чи інших дій, вчинків або ліній поведінки.

Суб'єктом суспільної думки виступають великі соціальні групи — класи, нації та народи. Її вища форма — загальнонародна думка — судження, в основному збіжні, всього народу. Суспільна думка формується під впливом усіх засобів масової інформації (радіо, преса, телебачення), хоча може виникати стихійно, під впливом конкретних життєвих обставин та ситуацій.

- **ДУША** — поняття, що показує, як історично змінювалися погляди на психіку людини і тварин; у релігії, ідеалістичній філософії і психології душа — нематеріальне, незалежне від тіла животворне начало, що пізнає.

В еллінській філософії існування душі не піддавалося сумніву. Взагалі у часи античності склалися різні думки про душу — її «матеріальність» та «ідеальність». Спеціальний трактат, присвячений душі, належить Аристотелю і є першою відомою власне

психологічною працею. У минулому були систематизовані відомі ідеї про душу і висунуті та обґрунтовані деякі важливі положення. Аристотель визначає душу як сутність живого тіла — особливий орган, за допомогою якого тіло відчуває і мислить. У цілому душа є смертною разом з тілом, але частина її, що відповідає абстрактному, теоретичному мисленню, безсмертна.

З погляду матеріалізму виникнення поняття душі пов'язане з анімістичними уявленнями первісної людини, що примітивно — матеріалістично — тлумачила сон, непритомність, смерть та ін. Сновидіння сприймалися як враження душі, що залишає тіло і знаходить незалежне існування.

Подальший розвиток уявлень про душу відбувався в контексті історії психології, виражаючись у зіткненні ідеалістичних і матеріалістичних вчень про психіку. Вже в період античності вважалося, що орган душі — головний мозок (Алкмеон), сама ж душа вважалась одним з видів речовини: душа як вогонь (Геракліт, Демокріт), повітря (Анаксимен), як суміш чотирьох елементів (Емпедокл). Вперше положення про невіддільність душі від тіла висунув Аристотель, за яким душа в людини виступає в трьох модифікаціях: рослинній, тваринній і розумовій. Це вчення було перетворене в ідеалістичне за часів середньовіччя (Хома Аквінський). У новий час Декарт ототожнював душу зі свідомістю як з рефлексією суб'єкта.

В емпіричній психології поняття про душу було замінене поняттям про душевні явища. У науковій літературі — філософській, психологічній та ін.— термін «душа» не вживається або використовується дуже рідко як синонім слова «психіка». У повсякденному слововживанні душа за змістом звичайно відповідає поняттям психіки, внутрішнього світу людини, переживання, свідомості.

За К. Юнгом, душа — деяка нефізична реальність, сповнена енергії, що переміщується у зв'язку з внутрішніми конфліктами. Вона сповнена протилежностей: свідоме і несвідоме, чоловіче і жіноче, екстравертивне та інтровертивне тощо.

Проблема полягає в тому, що з ряду причин, насамперед соціокультурного плану, людина бачить і розвиває в собі лише одну зі сторін єдиної суперечливої пари, а інша залишається прихованою і неприйнятною. Людина повинна відкрити і прийняти себе в процесі індивідуалізації. Приховані сторони душі вимагають сприйняття, з'являючись у сновидіннях, символічно озиваючись до людини; потрібно вміти побачити зміст заклику,

а ігнорування його, що є типовим для непідготовленої людини, призводить до дезінтеграції, неможливості саморозвитку, кризових переживань і захворювань.

• **ДУШЕВНІСТЬ** — індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості фундаментальної соціальної потреби жити і діяти «для інших». Душевність характеризується добрим ставленням людини до оточуючих її людей, турботою, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. Це ставлення поширюється і на справу, що виконується уважно, зацікавлено, з любов'ю — «з душею».

Е

• — і — Г £ Ф 2 Д — • — •

• **ЕВОЛЮЦІЯ** (від лат. *evolutio* — розгортання) — процес зміни, розвитку. У поглядах на його механізм неодарвіністи не завжди єдині. На думку одних, еволюція — результат низки послідовних дрібних зрушень від випадкових мутацій відповідно до нагальних потреб. Інші вважають, що еволюція має певну внутрішню тенденцію, яка впливає з розвитку видів і підпорядковується певним орієнтирам, уже закладеним у генах. На думку третіх, еволюція відбувається стрибками, починаючи з великих трансформацій, що виникають у якихось обраних, вузлових точках еволюційного шляху, де відбувається диференціація видів.

• **ЕВРИСТИКА** (від гр. *heuristiko* — знаходжу) — 1) у Давній Греції — система навчання шляхом навідних запитань; 2) сукупність логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження і пошуку істини; метод навчання, що сприяє розвиткові спритності, активності; 3) у вузькому, більш сучасному розумінні — теорія і практика організації вибіркового пошуку при вирішенні складних інтелектуальних завдань.

Евристичні комп'ютерні програми відрізняються від програм систематичного пошуку, оскільки містять критерії обмеження пошуку в просторі великої кількості можливостей — евристики — і не гарантують обов'язкового вирішення завдань.

Евристики людини не зводяться до формальних правил і містять мотиваційно-емоційні процеси, які забезпечують вибірковість пошуку. Способи втілення всього багатства людських евристик у машинних програмах поки що не знайдені.

- **ЕГО** (Ego) — термін, використовуваний К. Юнгом для позначення всього, що ми усвідомлюємо. В теорії психоаналізу — аспект особистісної структури, що містить у собі сприйняття, мислення, навічіння і всі інші види психічної активності, необхідні для ефективної взаємодії із соціальним світом.

- **ЕГО-ІДЕАЛ** (Ego-ideal) — аспект супер-его, що містить певні стандарти досконалості, яким дитину вчили батьки. Его-ідеалом індивід керується тоді, коли ставить перед собою цілі, досягнення яких приводить до підвищення самооцінки і почуття гордості.

- **ЕГО-ІДЕНТИЧІСТЬ** (Ego identity) - сукупність уявлень особистості про себе, які дають можливість відчувати свою унікальність і автентичність.

- **ЕГО-ІНТЕГРАЦІЯ** (Ego integrity) — почуття завершеності на кульмінаційному відрізку життєвого циклу; проявляється в усвідомленні того, що реалізована головна справа життя, у тому числі робота, досягнення і діти.

- **ЕГОЇЗМ** (від лат. ego — я) — себелюбність, надання переваги своїм особистим інтересам перед інтересами суспільними та інтересами інших людей.

У багатьох психологічних і етико-психологічних концепціях, прийнятих на Заході, егоїзм необгрунтовано розглядається як уроджена властивість людини, завдяки якій забезпечується захист її життєдіяльності.

У повсякденному слововживанні егоїзм виступає як протилежність альтруїзму. Розведення на протилежні полюси егоїзму й альтруїзму відбиває споконвічне протиставлення Я та Вони.

- **ЕГО-ПСИХОЛОГІЯ** (Ego psychology) — теоретичний підхід до особистості, що базується на психоаналітичній теорії та розвиває нові напрямки і шляхи розуміння поведінки людини і нові лінії наукового пошуку, що беруть початок у теорії З. Фрейда. У его-психології скоріше его (що розуміється як раціональність), ніж Ід, розглядається як фундамент людської поведінки і функціонування.

- **ЕГОТИЗМ** (фр. egotisme, від лат. ego — я) — перебільшена думка про свою особистість, про свої достоїнства; самозакоханість.

- **ЕГОЦЕНТРИЗМ** (від лат. ego — я і centrum — центр) — погляд, що ставить у центр усієї світобудови індивідуальне Я людини: крайня форма індивідуалізму та егоїзму.

Корені егоцентризму лежать у нерозумінні суб'єктом того, що можливе існування інших, протилежних точок зору, у наяв-

ності в нього імпліцитної впевненості в тому, що психологічна організація інших людей тотожна його власній. Подолання егоцентризму здійснюється на основі послідовного розвитку здатності до децентрації.

У конкретних дослідженнях розглядають різні види егоцентризму: 1) егоцентризм пізнавальний — характеризує процеси сприйняття і мислення; 2) егоцентризм моральний — свідчить про нездатність до сприйняття основ моральних дій і вчинків інших людей; 3) егоцентризм комунікативний — спостерігається при передачі суб'єктом інформації іншим людям, полягає в зневазі до розходження тезаурусів, смислового наповнення понять та ін.

- **ЕЙДЕТИЗМ** (від гр. *eidos* — образ) — різновид образної пам'яті, що полягає в здатності зберігати яскраві образи предметів довгий час після зникнення їх з поля зору.

- **ЕЙФОРІЯ** (гр. *euphoria*, від *ei* — добре і *phero* — переносу) — підвищений радісний, веселий настрій, стан благодушності й безтурботності, що не відповідає об'єктивним обставинам; при ньому спостерігається мимічне і загальне рухове пожвавлення, психомоторне збудження.

- **ЕКЗАЛЬТАЦІЯ** (від лат. *exaltatio* — підйом) — стан захоплення, збудження; хвороблива жвавість.

- **ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ** (*Existential living*) — спосіб життя, що характеризується існуванням «тут і зараз» так, що кожний момент життя є новим і відрізняється від усього, що було раніше.

- **ЕКЗОПСИХІКА** (від гр. *ekh* — поза, ззовні і *...психіка*) — сукупність ставлень особистості до природи, суспільства, духовних цінностей, до власного душевного життя.

- **ЕКЛЕКТИЗМ** (від гр. *eklektikos* — що вибирає) — 1) позиція, яка полягає в тому, що в кожному напрямку особистості є щось цінне для вивчення і розуміння поведінки людини; 2) відсутність єдності, цілісності, послідовності в переконаннях, теоріях.

Найбільші успіхи в психології були досягнуті в результаті зіткнення ідей, висунутих різними школами. Серед цих суперечливих напрямків чимало таких, які зійшли зі сцени в першій половині ХХ ст. Численні розбіжності між школами досягли максимуму в 50-ті рр. ХХ ст.; потім суперечки стали вщухати і донині згасли. Настає згода з низки важливих питань, тому що розходження згладжуються в міру поглиблення знань.

Тепер психологи відбирають з різних теорій і використовують ті концепції, що здаються їм найбільш цінними чи глибокими. Такий підхід приводить до того, що головним стає вже не прагнення довести обґрунтованість ідей, що належать певному напрямкові, а скоріше бажання виявити найбільш придатні способи вирішення проблем, що існують у житті суспільства, і надати ефективної допомоги тим, хто цього потребує.

- **ЕКОГЕНЕЗ** (від гр. *oikos* — будинок, місцеперебування і *...генез*) — процес розвитку відносин між організмами і середовищем проживання протягом усієї історії їхнього існування.

- **ЕКОНОМІСТЬ** (*Parsimony*) — у психології критерій, який використовується для визначення цінності теорії. Адекватна теорія повинна містити тільки ті концепції і положення, які дійсно необхідні для пояснення феномена, що потрапляє в сферу даної теорії.

- **ЕКСПАНСИВНИЙ** (від лат. *expansio* — розширення, поширення) — суб'єкт, нестриманий у прояві своїх почуттів, який бурхливо реагує на все.

- **ЕКСПЕКТАЦІЯ** — система очікувань або вимог щодо норм виконання індивідом соціальних ролей; являє собою різновид соціальних санкцій, які впорядковують систему відносин і взаємодій у групі.

На відміну від офіційних розпоряджень, посадових інструкцій та інших регулятивів поведінки в групі, характер експектації не формалізований і не завжди усвідомлюваний. Двома основними сторонами їх є: 1) право очікувати від оточуючих поведінки, що відповідає їхній рольовій позиції; 2) обов'язок поводитися відповідно до очікувань інших людей.

При цьому розрізняють: 1) експектації, що пропонують — визначають належний характер виконання ролі; 2) експектації, що передбачують — визначають вірогідний характер виконання цієї ролі з урахуванням індивідуальних особливостей «виконавця» і конкретної ситуації.

- **ЕКСПЕРИМЕНТ** (від лат. *experimentum* — проба, досвід) — у психології один з основних, поряд із спостереженням, методів наукового пізнання взагалі й психологічного дослідження зокрема. Відрізняється від спостереження, у першу чергу, тим, що припускає спеціальну організацію ситуації дослідження, активне втручання в ситуацію дослідника, який планомірно маніпулює однією чи декількома змінними (факторами) і реєструє супутні зміни в поведінці досліджуваного об'єкта. Проводити

експеримент, експериментувати — це значить вивчати вплив незалежної змінної на одну або декілька залежних змінних при строгому контролі інших.

Це дозволяє здійснювати відносно повний контроль змінних. Якщо при спостереженні часто неможливо навіть передбачати зміни, то в експерименті ці зміни можна планувати і не допускати несподіванок. Можливість маніпулювання змінними — одна з важливих переваг експериментатора перед спостерігачем.

Важливе значення експерименту полягає в можливості спеціально викликати якийсь психічний процес, простежувати залежність психічного явища від змінюваних зовнішніх умов. Ця перевага пояснює широке застосування експерименту в психології. Основна маса емпіричних фактів отримана саме експериментальним шляхом.

Однак експеримент можна застосовувати не у всякій дослідницькій задачі. Так, важко експериментально досліджувати характер і складні здібності. Недоліки експерименту виявляються зворотною стороною його переваг. Надзвичайно складно організувати експеримент так, щоб випробовуваний не знав про те, що він є випробовуваним. Якщо це не вдається, то більш ніж ймовірні скутість випробовуваного, свідомо або несвідомо тривога, побоювання оцінки та ін.

Виділяють такі різновиди експерименту, як експеримент лабораторний, експеримент природний і експеримент польовий. На іншій підставі розрізняють експеримент констатуючий та експеримент формуючий. Розрізнення останніх є особливо важливим для психології вікової та психології педагогічної: розвиток психіки можна розглядати або як явище, що відносно не залежить від навчання і виховання,— тоді завданням виявляється констатація зв'язків, які складаються в ході розвитку; або як явище, ведене навчанням і вихованням,— тоді не можна ігнорувати сам процес навчання.

Як складові частини в експеримент можуть входити спостереження і психодіагностика. Звісно, під час експерименту за випробовуваним ведеться спостереження і його стан реєструється, якщо це необхідно, засобами психодіагностики; однак тут спостереження і психодіагностика не виступають як метод дослідження.

Правильно поставлений експеримент дозволяє перевіряти гіпотези про причинно-наслідкові відношення, не обмежуючись констатацією зв'язку — кореляції між змінними. Розрізняють на-

ступні плани проведення експерименту: 1) традиційні — коли змінюється лише одна незалежна змінна; 2) факторні — коли змінюється декілька незалежних змінних; їхня перевага — можливість оцінки взаємодії факторів — зміни характеру впливу однієї зі змінних залежно від значення іншої; при цьому для статистичної обробки результатів експерименту застосовується дисперсійний аналіз.

Якщо досліджувана ділянка відносно невідома і система гіпотез відсутня, то говорять про експеримент пілотажний, результати якого можуть допомогти в уточненні напрямку подальшого аналізу.

Коли дослідник оперує двома конкуруючими гіпотезами й експеримент дозволяє вибрати одну з них, говорять про експеримент вирішальний (лат. *experimentum crucis*). Експеримент контрольний здійснюється з метою перевірки яких-небудь залежностей.

Застосування експерименту наштовхується на принципові обмеження, пов'язані з неможливістю в ряді випадків довільно регулювати змінні. Так, у психології диференціальній і психології особистості емпіричні залежності здебільшого мають статус кореляцій, часто не дозволяючи робити висновки про причинно-наслідкові зв'язки. Деякі труднощі застосування експерименту в психології полягають у тому, що дослідник звичайно залучений у ситуацію спілкування з обстежуваною особою (випробовуваним) і може мимоволі впливати на її поведінку.

• **ЕКСПЕРИМЕНТ АСОЦІАТИВНИЙ** - метод і проєктивний тест, розроблені К. Юнгом, які орієнтовані на фіксацію, діагностику і психотерапію прихованих афективних комплексів та інших психічних феноменів. Базується на вивченні змісту, форми і швидкості реакції випробовуваного, який пред'являє у відповідь на слова аналітика перше слово, що спало на думку.

Спочатку асоціативний експеримент розроблявся для завдань психіатрії, пізніше став застосовуватися для дослідницьких і психодіагностичних завдань (див. *Діагностика психологічна*). Тест вимагає від випробовуваного якомога швидшої реакції — відповіді на запропоноване слово першим словом, яке спало на думку. Загальмованість цієї реакції, нерозуміння слова-подразника, його механічне повторення, загальна поведінка випробовуваного (немотивований сміх, скарги, почервоніння обличчя та ін.) розглядаються як ознака наявності емоційно забарвлених уявлень, прояв яких для випробовуваного небажаний. Конкретний характер са-

мого комплексу може встановлюватися при інтерпретації змісту відповідей; цій меті служать, наприклад, попереднє групування найбільш симптоматичних реакцій і розширення їхнього змісту за допомогою «вільних асоціацій».

Асоціативний експеримент часто використовується як груповий тест. Для його проведення варто з'ясувати характер звичайних, найбільш частих відповідей на кожне слово списку — провести експеримент з достатньо великою вибіркою випробовуваних, що говорять даною мовою. Крім звичайних слів як «подразники» можуть використовуватися числа, безглузді склади, незнайомі слова, малюнки, кольорові плями, звуки та ін.

- **ЕКСПЕРИМЕНТ КОНСТАТУЮЧИЙ** - розвиток психіки можна розглядати як явище, що відносно не залежить від навчання і виховання, і тоді завдання експерименту полягає в констатації зв'язків, що складаються в ході розвитку.

- **ЕКСПЕРИМЕНТ ЛАБОРАТОРНИЙ** - різновид експерименту, проведеного в умовах спеціально обладнаних лабораторій, що забезпечує повний контроль змінних незалежних і залежних. Завдяки цьому результати експериментів відрізняються порівняно високим ступенем надійності й вірогідності (див. *Валідність*).

До недоліків такого експерименту іноді відносять низький ступінь «валідності екологічної» — відповідності реальним життєвим ситуаціям.

Перевагою експерименту лабораторного є можливість повного контролю змінних, а ще одним недоліком — явна дослідницька обстановка для випробовуваного, тому практично неминучі його скутість, свідомо або несвідомо тривога, побоювання оцінки тощо.

- **ЕКСПЕРИМЕНТ ПОЛЬОВИЙ** - припускає використання мінімуму устаткування в ситуації, близькій до природної.

- **ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИРОДНИЙ** - проміжний між спостереженням і лабораторним експериментом метод дослідження, застосовуючи який психолог може активно впливати на ситуацію, але у формах, що не порушують її природності для випробовуваного.

- **ЕКСПЕРИМЕНТ ПРОЕКТИВНИЙ** - експеримент із формальними принципами організації (проективність): «глуха» інструкція, відсутність оцінки експериментатора, акцент на мотиваційному аспекті діяльності.

Дуже важливе значення має спокійна, дружелюбна атмосфера.

У проективному дослідженні моделюються — в узагальнено-схематичній формі — найбільш розповсюджені життєві ситуації. Однак саме тому, що вони для випробовуваного — не реальність, він має більшу свободу поведінки в них, ніж у житті; таким чином, у подібних ситуаціях виявляються не тільки звичні стереотипи реагування, не тільки потреби і мотиви, що проявляються кожного дня, але й ті, що залишаються нереалізованими.

В житті їхню реалізацію ускладнює низка перешкод. У зв'язку з цим можна думати, що саме перешкода в діяльності спонукає людину до смислотворення — оцінки життєвого значення перешкоджаючих обставин і дій у них. Цей процес і відтворюється в дослідженні — в проективному експерименті, хоча в уявлених ситуаціях він може бути не цілком тотожний процесові смислотворення в реальному житті. Нерідко він проявляється й у перекрученій формі, коли діяльність щодо пошуку змісту заміняється діяльністю щодо його маскуванню.

• **ЕКСПЕРИМЕНТ ФОРМУЮЧИЙ** - метод простежування змін психіки дитини під активним впливом дослідника на випробовуваного, що застосовується у психології віковій і педагогічній. Синоніми — експеримент перетворюючий, творчий, виховний, навчальний, генетико-моделюючий.

Припускає виявлення закономірностей розвитку в ході активного, цілеспрямованого впливу експериментатора на випробовуваного — в процесі формування його психіки. Заснований на підході до розвитку психіки як до явища, веденого навчанням і вихованням, з чого випливає, що не можна ігнорувати сам процес навчання, який визначає такий розвиток.

Формуючий експеримент дозволяє не обмежуватися реєстрацією виявлених фактів, а через створення спеціальних ситуацій розкривати закономірності, механізми, динаміку, тенденції психічного розвитку і становлення особистості, визначаючи можливості оптимізації даного процесу. Саме тому він широко використовується у вітчизняній психології при вивченні умов, принципів, шляхів формування особистості.

• **ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА** - в експерименті суб'єкти, стосовно яких здійснюється деякий спеціальний вплив за допомогою введення незалежної змінної.

• **ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ МЕТОД** - стратегія дослідження, у рамках якої експериментатор маніпулює однією чи великою кількістю незалежних змінних під ретельним контролем,

а також спостерігає за тим, як ці маніпуляції впливають на іншу (залежну) змінну.

- **ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ПЛАН ВИВЧЕННЯ ОДНОГО СУБ'ЄКТА** — спроба встановити основні закономірності поведінки, вивчаючи вплив однієї чи більше контрольних змінних на специфічний компонент поведінки одного організму в контрольованому оточенні.

- **ЕКСПЕРТИЗА** (від лат. *expertus* — досвідчений) — дослідження якого-небудь питання, що вимагає спеціальних знань, із наданням мотивованого висновку.

- **ЕКСПЕРТИЗА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА** - одна з головних форм практичного застосування спеціальних психологічних пізнань у кримінальному процесі. Проводиться за постановою слідчого або за визначенням суду відповідно до норм кримінально-процесуального кодексу щодо психічно здорових обвинувачуваних, свідків і потерпілих.

Загальний предмет експертизи судово-психологічної — особливості психічної діяльності, дослідження яких має значення для встановлення істини в кримінальних справах.

Окремими предметами її можуть бути: 1) діагностика наявності або відсутності в обвинувачуваного афекту в момент здійснення злочину; 2) принципова здатність свідків і потерпілих—у першу чергу дітей — правильно сприймати важливі для трапи обставини і давати про них правильні свідчення.

- **ККСІП'ЕСИВНИЙ** (від лат. *expressio*) — виразний, здатний шдобрпїнти емоційний стан.

- **ККПІП'КСІЯ** (від лат. *expressio*) — виразність; сила прояву почутті, переживань. Експресивні реакції є зовнішнім проявом емоцій і почуттів людини в міміці, пантоміміці, голосі й жестах.

Історію вивчення експресії можна умовно розділити на два періоди. Для першого характерне слідування традиції, закладеній у вченнях Аристотеля і Гіппократа; цей етап завершився створенням вчення про фізіогноміку, яке до середини XIX ст. показало свою наукову неспроможність. Початок другому етапові поклали роботи Ч. Дарвіна, який висунув гіпотезу про виникнення в ході еволюції виразних рухів як одного з механізмів пристосування і вираження, а також довів філогенетичну спільність проявів емоцій у людини і тварин.

Незважаючи на те, що експресія в людини генетично детермінована, вона значною мірою залежить від процесу науціння, що спрямовується соціальними нормами. При цьому можуть

виникнути певні форми експресії, що не мають ніякого «природного» зв'язку з тією чи іншою емоцією. Форми експресії в осіб однієї культури здебільшого однорідні.

Існують й універсальні форми експресії, які можуть бути зрозумілі людям різних культур, на відміну від тих, які є зрозумілими лише в рамках даної культури. Так, сльози — майже універсальна ознака горя і сумування, але форму цієї реакції — коли, яким чином і як довго можна плакати — визначають норми культури. Експресія значною мірою впливає на характер міжособистісних відносин. Надмірна або недостатня експресія, її неадекватність конкретній ситуації можуть стати одним із джерел конфліктів.

- **ЕКСТАЗ** (від гр. *extasis* — захоплення, замилювання) — стан найвищого ступеня захвату (захоплення), що доходить до нестями, несамовитості.

- **ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ** (від лат. *exterior* — зовнішній) — процес породження зовнішніх дій, висловлень та ін. в результаті перетворення низки внутрішніх структур, що склалися на основі інтеріоризації зовнішньої соціальної діяльності людини. Свого роду «переклад» внутрішніх структур на «зовнішню» мову.

- **ЕКСТЕРНАЛІЗАЦІЯ** (від лат. *externus* — сторонній) — цілком або частково усвідомлене введення в розповідь тесту апперцептивного тематичного подій із власного життя. Іноді може виявлятися як осяяння.

- **ЕКСТЕРНАЛЬНІСТЬ** та **ШТЕРНАЛЬШІСТЬ** - нахил індивіда до певної форми локусу контролю. Якщо відповідальність за події, що відбуваються в житті, людина в більшій мірі приймає на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями, то це свідчить про наявність у неї внутрішнього (інтернального) контролю. Якщо ж домінує схильність приписувати причини того, що відбувається, зовнішнім факторам — навколишньому середовищу, долі або випадку, то це говорить про наявність у неї зовнішнього (екстернального) контролю.

- **ЕКСТЕРОЦЕПТОРИ**, **ЕКСТЕРОРЕЦЕПТОРИ** (від лат. *exterior* — зовнішній) — спеціалізовані рецептори, які сприймають зовнішні подразнення; розташовані на поверхні тіла, включаючи слизову оболонку носа, порожнини рота і поверхні язика, або входять до складу особливих органів почуттів (див. *Інтероцептори*).

- **ЕКСТРАВЕРСІЯ** та **ІНТРОВЕРСІЯ** (від лат. *extra* - понад, поза, *intro* — усередину і *verto* — повертаю, звертаю) — характеристика індивідуально-психологічних відмінностей людини,

крайні полюси якої відповідають переважній спрямованості особистості або на світ зовнішніх об'єктів, або на явища власного суб'єктивного світу.

Поняття екстраверсії та інтроверсії введені К. Юнгом (див. *Психологія аналітична*) для позначення двох протилежних типів особистості. Екстравертний тип характеризується спрямованістю особистості на навколишній світ, об'єкти якого притягають до себе інтереси і «життєву енергію» суб'єкта, що у деякій мірі призводить до відчуженості суб'єкта від себе самого, до пониження особистісної значимості явищ суб'єктивного світу. Екстравертам властиві імпульсивність, ініціативність, гнучкість поведінки, товарицькість, адаптованість соціальна (див. *Адаптація соціальна*).

Для інтровертів характерна фіксація інтересів особистості на явищах власного внутрішнього світу, яким надається вища цінність, а також нетовариськість, замкнутість, соціальна пасивність, схильність до самоаналізу, ускладнення соціальної адаптації.

Найбільш інтенсивна розробка проблеми екстраверсії—інтроверсії велася у факторних теоріях особистості (Р. Кеттел, Дж. Гілфорд, Г. Айзенк та ін.), де вона розглядалася не в плані типів особистості, а як безперервна шкала, що виражає кількісне співвідношення властивостей екстраверсії—інтроверсії конкретного суб'єкта.

У найбільш популярній із них — концепції Г. Айзенка — параметр екстраверсії—інтроверсії у сполученні з параметром невротизму (емоційно-вольова стійкість — нестійкість) утворюють два головних виміри особистості, які визначають зміст усіх її властивостей. Абстрактно-статистичний підхід, що лежить в основі цієї концепції, створював серйозні труднощі у причинному поясненні численних проявів екстраверсії—інтроверсії, у змісті яких некритично поєднувалися різнорідні характеристики особистості — від імпульсивності, агресивності до ідеологічних установок і політичних позицій.

У вітчизняній психології прояви екстраверсії—інтроверсії розглядаються як властивості темпераменту — як динамічні, а не змістовні характеристики психічних процесів, що служать передумовою розвитку специфічно особистісних якостей.

• **ЕКСТРАПУНТИВІШСТЬ** — схильність перекладати *провину* за невдачі на інших людей.

• **ЕКСТРАСПЕКЦІЯ** (від лат. extra — надмірно і spectrum — уявлення, образ) — так можна назвати звіти випробовуваних про

свої відчуття — про те, що вони бачать, чують та ін. (див. також *Моноспекція*).

- **ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ** (від лат. *extremus* — крайній) — граничний, крайній.

- **ЕКСТЦИТАТИВНИЙ** (від лат. *excitare* — збуджувати) — що збуджує почуття, привертає увагу.

- **ЕКТОГЕНЕЗ** (від гр. *ektos* — поза, ззовні і *...генез*) — напрямок в еволюційному вченні, прихильники якого розглядають історичний розвиток живої природи як процес прямого пристосування організмів до середовища і простого підсумовування вимірювань, що здобуваються організмом під впливом середовища і заперечують роль природного добору.

- **ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРАМА** (від гр. *electron* — янтар, *enkephalos* — головний мозок і *...грама*) — метод дослідження діяльності головного мозку реєстрацією біоелектричних потенціалів, які виникають у нервових клітинах, за допомогою спеціального приладу — електроенцефалографа.

- **ЕЛЕКТРОМІОГРАФ** (*Electromyograph*) — спеціальний прилад, за допомогою якого вимірюють м'язову активність і напруження (використовується в біологічному зворотному зв'язку).

- **ЕЛЕКТРОШОК** — метод лікування психічних захворювань на судомні напади, що викликаються дією на головний мозок дозованих електричних розрядів.

- **ЕЛЕМЕНТАЛІЗМ** — вихідне положення про те, що розуміння поведінки людини може бути досягнуте тільки шляхом дослідження кожного з її фундаментальних аспектів незалежно від інших.

- **ЕМОЦІЙНЕ ПЕРЕУЧУВАННЯ** (*Emotional reeducation*) — психоаналітичний метод, що використовується на останньому етапі лікування. Допомагає пацієнтові застосовувати пережиті ним усвідомлення для досягнення змін у повсякденному житті.

- **ЕМОЦІЙНІСТЬ** — властивість людини, що характеризує зміст, якість і динаміку її емоцій та почуттів. Одна з основних складових темпераменту.

Властивості емоційності як однієї зі сфер прояву темпераменту — це вразливість, чутливість, імпульсивність та ін.

Змістовні аспекти емоційності відбивають явища і ситуації, що мають особливу значимість для суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані зі стрижневими особливостями особистості, з її моральним потенціалом: спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом, ціннісними орієнтаціями та ін.

Якісні властивості емоційності характеризують ставлення індивіда до явищ навколишнього світу і виражаються в знакові й модальності домінуючих емоцій.

До динамічних властивостей емоційності належать особливості виникнення, перебігу і припинення емоційних процесів та їхнього зовнішнього вираження.

• ЕМОЦІЯ (від лат. *emovere* — збуджувати, хвилювати) — психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. Емоції — неодмінні компоненти життєдіяльності, могутній засіб активізації сенсорно-перцептивної діяльності особистості. У теорії діяльності вони визначаються як відображення відношення результату діяльності до її мотиву. Якщо з погляду мотиву діяльність успішна, то виникають позитивні емоції, якщо неуспішна — негативні. Емоції виникають лише в зв'язку з такими подіями або результатами дій, що пов'язані з мотивами. Якщо людину щось хвилює, значить, це торкається її мотивів.

Емоції — дуже важливий показник, тому вони виступають ключем до розгадки неусвідомлюваних мотивів. Потрібно тільки помічати, з якого приводу емоції виникають і якої вони властивості.

У ході еволюції емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значимість станів організму і зовнішніх впливів. Найпростіша форма емоції — так званий емоційний тон відчуттів — безпосередні переживання, що супроводжують окремі життєво важливі впливи (наприклад, смакові, температурні) і спонукають до їхнього збереження або усунення. В екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з ситуацією, що виникла, розвиваються афекти.

За своїм походженням емоції являють собою форму видового досвіду: орієнтуючись на них, індивід робить необхідні дії (наприклад, з метою уникнення небезпеки, продовження роду), доцільність яких від нього прихована. Емоції важливі також для набуття індивідуального досвіду — у цьому випадку вони викликаються ситуаціями і сигналами, які передують прямим впливам, що викликають емоції, це дозволяє заздалегідь до них підготуватися.

Рівень енергетичної мобілізації (активації) організму, необхідний для здійснюваних емоціями функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою в її взаємодії зі структурами

головного мозку, які є центральним нервовим субстратом емоції. При переживанні емоцій відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної та гладкої мускулатури.

Емоції людини — це продукт суспільно-історичного розвитку. Вони належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Будучи суб'єктивною формою проявів потреб, вони передують діяльності для їхнього задоволення, спонукаючи і спрямовуючи її.

Вищий продукт розвитку емоцій людини — стійкі почуття до предметів, що відповідають їй вищим потребам. Сильне, абсолютно домінуюче почуття називається пристрастю. Події, що сигналізують про можливі зміни в житті людини, поряд зі специфічними емоціями можуть викликати зміни загального емоційного фону — настрою.

Емоційне життя людини наповнене різноманітним змістом; емоції виражають оцінне відношення: 1) до окремих умов, що сприяють або перешкоджають виконанню діяльності, — наприклад, страх, гнів; 2) до конкретних досягнень у ній — радість, засмучення; 3) до сформованих або можливих ситуацій.

Характер і динаміка ситуативних емоцій визначаються як об'єктивними подіями, так і почуттями, з яких вони розвиваються; так, з любові може розвинутиися гордість за кохану людину, засмучення через її невдачі, ревності та ін.

Відношення до відображених явищ як головна властивість емоцій представлена: 1) у їхніх якісних характеристиках, до яких належать: а) знак — позитивний, негативний; б) модальність — подив, радість, відраза, обурення, тривога, сум тощо; 2) у динаміці перебігу самих емоцій — тривалість, інтенсивність та ін.; 3) у динаміці зовнішнього вираження емоцій — емоційної експресії — у міміці, мовленні, пантоміміці.

Емоції розрізняються ступенем усвідомленості. Конфлікт між усвідомленими і неусвідомленими емоціями найчастіше лежить в основі неврозів.

Розвиток емоцій в онтогенезі виражається: 1) у диференціації якостей емоцій; 2) в ускладненні об'єктів, що викликають емоційний відгук; 3) у розвитку здатності регулювати емоції та їхнє зовнішнє вираження.

Емоційний досвід змінюється і збагачується в процесі розвитку особистості в результаті співпереживань (див. *Емпатія*), що виникають у спілкуванні з іншими людьми, при сприйнятті творів мистецтва, під впливом засобів масової інформації.

Емоції виступають у ролі регуляторів спілкування, впливаючи на вибір партнерів по спілкуванню і визначаючи його способи і засоби. Один із засобів спілкування — виразні рухи, що мають сигнальний і соціальний характер. При деяких загальних рисах вони істотно відрізняються в різні історичні епохи та у різних культурах.

• **ЕМПАТІЯ** — збагнення емоційного стану, проникнення-вчування в переживання іншої людини.

Розуміння іншої людини шляхом емоційного вчування в її переживання. Термін увів у психологію Е. Титченер, який узагальнив ідеї про симпатію, що розвивалися у філософській традиції, і теорії вчування Е. Кліффорда і Т. Ліппса.

Розрізняють емпатію: 1) емоційну — засновану на механізмах проєкції та наслідування моторних і афективних реакцій іншого; 2) когнітивну — яка базується на інтелектуальних процесах — порівнянні, аналогії та ін.; 3) предикативну — що проявляється як здатність передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Як особливі форми емпатії виділяють: 1) співпереживання — переживання тих же емоційних станів, що відчуває інший, через ототожнення її ним; 2) співчуття — переживання власних емоційних станів у зв'язку з почуттями іншого.

Важливою характеристикою процесів емпатії, що відрізняє її від інших видів розуміння, таких, як ідентифікація, прийняття ролей, децентрація та ін., є слабкий розвиток рефлексивної сфери (див. *Рефлексія*), замкнутість у рамках безпосереднього емоційного досвіду.

Установлено, що здатність до емпатії звичайно зростає з поглибленням життєвого досвіду; емпатія легше реалізується при схожості поведінкових та емоційних реакцій суб'єктів.

• **ЕМПІРИЧНА ВОЛЯ** (Empirical freedom) — суб'єктивне почуття, що можна жити вільно, як хочеться, наприклад: «Я один відповідальний за свої дії та їхні наслідки».

• **ЕМПІРИЧНА ПЕРЕВІРКА** (Empirical test) - метод, що полягає в систематичному спостереженні за подіями або змінними *I* метою одержання достовірної інформації. Є необхідною приналежністю наукового методу: за допомогою спостереження здобувається знання.

• **ЕМПІРІЯ** (гр. *empeiria* — досвід) — 1) людський досвід, сприйняття зовнішнього світу за допомогою органів почуттів; 2) спостереження, яке здійснюється в звичайних природних умовах, на відміну від експерименту.

- ЕМФАЗА (від гр. *emphasis* — виразність) — посилення емоційної виразності, напруженості мовлення, що досягається різними інтонаційними прийомами і риторичними фігурами.
- ЕНДОПСИХІКА — сукупність внутрішніх психічних і психофізичних функцій: темперамент, характер, розумова обдарованість та ін.
- ЕНТРОПІЯ (від гр. *en* — у, усередину і *trope* — поворот, перетворення) — закон термодинаміки, відповідно до якого будь-яка енергетична система прямує до стану рівноваги. У теорії психоаналізу ентропія означає, що всім живим організмам властиве обов'язкове прагнення повернутися в неживий стан, з якого вони виникли.
- ЕНТУЗІАЗМ (від гр. *enthusiasmos*) — сильна наснага, душевний підйом, захоплення.
- ЕНЦЕФАЛОГРАФІЯ (від гр. *enkephalos* — мозок і *...графія*) — метод рентгенографічного дослідження головного мозку з попереднім заповненням підоболонкових просторів і мозкових шлуночків контрастними середовищами — повітрям, киснем.
- ЕНЦЕФАЛОПАТІЯ (від гр. *enkephalos* — мозок і *phathos* — страждання) — захворювання головного мозку, пов'язане з отруєннями, інфекціями, травмами, гіповітамінозами та іншими незапальними ураженнями.
- ЕОНІЗМ — сексуальне відхилення, яке проявляється в збудженні від одягу, що носить протилежною статтю.
- ЕПАТАЖ, ЕПАТАЖНА ПОВЕДІНКА (від фр. *epatage* - уражати, приголомшувати) — скандальна витівка; поведінка, що порушує загальноприйняті норми і правила.
- ЕПІГЕНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП (*Epigenetic principle*) - припущення про те, що людина у своєму розвитку проходить через незмінну послідовність стадій, універсальних для людства. Кожна стадія супроводжується кризою, обумовленою біологічним дозріванням і соціальними вимогами, які пропонуються особистості на даній стадії.
- ЕПІКУРЕЇЗМ — 1) вчення давньогрецького філософа-матеріаліста й атеїста Епікура, просвітителя стародавності, який матеріалістично пояснював світ на основі атомістичного вчення; етичне вчення Епікура засноване на розумному прагненні людини до щастя; 2) світогляд, що виник на ґрунті перекрученого тлумачення етичного вчення Епікура як прагнення до задоволення почуттєвих інстинктів і досягнення особистого блага; 3) схильність до почуттєвих задовольень, до зніженого життя.

• **ЕПІЛЕПСІЯ** (від гр. *epilepsia* — падуча хвороба) — захворювання неврологічного походження, яке характеризується періодичними нападами судом, що супроводжуються різними психічними порушеннями, у тому числі втратою свідомості та змінами особистості («в'язкість мислення», гнівливість, злопам'ятність тощо).

• **ЕПІЛЕПТОЇД** — людина певного складу, якій властиві крайня дратівливість, що доходить до нападів люті й гніву, періодичні розлади настрою з домішкою туги, страху, гніву, а також певні моральні дефекти.

Епілептоїди — люди вкрай егоїстичні, напружено діяльні, наполегливі та дуже афективні. Вони — жагучі прихильники гострих відчуттів. У них можуть також спостерігатися скрупульозна дріб'язковість, педантизм, скнарність. Крім того, їм властиве лицемірство і святенництво. В усіх проявах епілептоїдів утримуються елементи дратівливості, озлобленості, гніву, що робить їх надзвичайно важкими для оточуючих. Вони агресивні, дріб'язково уразливі, причепливі, готові усіх критикувати і виправляти, вкрай злопам'ятні та мстиві. Також схильні до насильницьких дій, тому часто опиняються серед засуджених.

Фізіологічною основою епілептоїдного характеру, як вважають, є сила примітивних потягів і в'язкість нервових процесів.

• **ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ГЕНЕТИЧНА** (від гр. *episteme* - знання і *...логія*) — напрямок у дослідженнях мислення, розроблений Ж. Піаже і його школою (див. *Школа Женевська*). Поставив своєю метою створити загальну теорію розвитку пізнання, що синтезує дані онтогенезу (експериментально-психологічного вивчення інтелекту дитини) і філогенезу (історії науки).

Паралелі між цими двома рядами вбачалися в зміні характеру відношень між суб'єктом і об'єктом на стадії розумових операцій як в окремого індивіда, так і в процесі загальної еволюції наукових ідей. На обох рівнях прогрес виражається в подоланні егоцентризму і феноменалізму, у поглибленні рефлексії та побудові логіко-математичних структур.

Епістемологія генетична сприяла розробці проблеми відношень між логікою і психологією мислення, зробивши великий вплив і на розвиток концепції Ж. Піаже. Однак її вихідний задум не одержав продуктивного розвитку через ігнорування ролі соціальних факторів для розвитку пізнання.

• **ЕПІФЕНОМЕНАЛІЗМ** (від гр. *epi* — над, понад, після і *phenomenon* — що являється) — вчення, відповідно до якого психіка

не відіграє активної ролі в житті та діяльності людини і є тільки надлишковим продуктом матеріальних (фізіологічних) процесів.

Прихильниками матеріалізму епіфеноменалізм відкидається, психіка ж розглядається як активне відображення реальності, що регулює процес життєдіяльності.

- **ЕРГОГРАФ** (від гр. *ergon* — робота і *...граф*) — прилад для графічної реєстрації роботи м'язів; застосовується для вивчення процесів стомлення, відновлення та ін.

- **ЕРГОМЕТР** — прилад для виконання дозованої механічної роботи; застосовується для дослідження працездатності та функціональних змін, що виникають в організмі під час роботи.

- **ЕРГОНОМІКА** (від гр. *ergon* — робота і *nomos* — закон) — наукова дисципліна, яка вивчає трудові процеси з метою створення оптимальних умов праці, що сприяє збільшенню її продуктивності, а також забезпечує необхідні зручності й зберігає сили, здоров'я і працездатність людини.

- **ЕРЕЙТОФОБИЯ** (від гр. *ereuto* — роблю червоним і *...фобія*) — різновид неврозу, що характеризується побоюванням почервоніти в присутності інших людей (див. також *Фобія*).

- **ЕРЕТИЗМ** (від гр. *erethisma*) — підвищена нервово-психічна збудливість і дратівливість.

- **ЕРОГЕННІ ЗОНИ** — ділянки тіла, де поєднуються зовнішні та внутрішні тканини і які є джерелами напруження та збудження.

- **ЕРОС** (від гр. *eros* — любов) — одне з позначень сексуального потягу, сексуального інстинкту та інстинкту життя. У грецькій міфології Ерос (Ерот) — бог любові, одна з чотирьох космогонічних першооснов поряд з Хаосом, Геєю і Тартаром.

- **ЕРОТИЗМ** (від гр. *eros* (*erotos*) — любов) — підвищена статева збудливість, надмірна чуттєвість.

- **ЕРОТИКА** (від гр. *erotikos* — любовний) — чуттєвість, спрямованість до статевого життя, до зображення його.

- **ЕРОТИКА АНАЛЬНА** — еротичні відчуття, пов'язані з подразненням отвору заднього проходу (ануса), що належить, за З. Фрейдом, до ерогенних зон.

- **ЕРОТИКА УРЕТРАЛЬНА** — поняття, що позначає сукупність еротичних відчуттів, пов'язаних з подразненням органа, який поєднує в собі частини сечового і статевого апарата,— відповідно до психоаналізу, однієї з ерогенних зон.

- **ЕРОТОМАНІЯ** (від гр. *eros* (*erotos*) — любов і *...манія*) — болісно підвищена статева збудливість; психічний розлад на еротичному ґрунті.

- **ЕТИКА НОРМАТИВНА** (від лат. *ethica* — звичай) — за З. Фрейдом, терапевтична спроба, прагнення за допомогою веління Над-Я досягти того, що поки не вдалося досягти іншими зусиллями культури, у першу чергу — усунення конституціональної схильності до агресії.
- **ЕТИОЛОГІЯ** (від гр. *aitia* — причина і *...логія*) — вивчення і пояснення причин патологічної поведінки.
- **ЕТНІЧНИЙ** (від гр. *ethnikos* — племінний, народний) — пов'язаний із приналежністю до якого-небудь народу; який належить до нього, наприклад етнічна група, етнічний склад населення.
- **ЕТНОГЕНЕЗ** (від гр. *ethnos* — народ і *...генез*) — походження народу.
- **ЕТИОПСИХОЛОГІЯ** (від гр. *ethnos* — народ і *...психологія*) — міждисциплінарна галузь знання, що вивчає і розробляє: 1) особинності психіки людей різних народів і культур; 2) проблеми національного характеру; 3) проблеми національних особливостей світосприймання; 4) проблеми національних особливостей іпигмії; 5) закономірності формування і функції національної самосвідомості, етнічних стереотипів; 6) закономірності формування співтовариств.

Створення спеціальної дисципліни — психології народів — оуло проголошено всередині XIX ст. М. Лацарусом і Х. Штейнтаєм, які трактували «народний дух»: 1) як особливе, замкнуте утворення, що виражає психічну подібність індивідів однієї нації; 2) як їхню самосвідомість. Зміст його повинен був розкриватися шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури.

Па початку XX ст. ці ідеї були розвинуті й частково реалізовані в психології народів В. Вундта. Пізніше в СИІА етнопсихологія практично стала ототожнюватися з неофрейдистською теорією, яка намагалася вивести властивості національного характеру з так званої «базової» (або «модальної») особистості, що асоціювалася з типовими для даної культури методами виховання дітей.

Сучасна етнопсихологія не складає єдиного цілого ані за тематикою, ані за методами. У ній виділяється ряд самостійних напрямків: 1) порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, когнітивних процесів, пам'яті, емоцій, мовлення та ін. (які теоретично і методично є невід'ємною частиною відповідних розділів психології загальної і соціальної); 2) культурологічні дослідження, спрямовані на з'ясування особливостей

символічного світу і ціннісних орієнтацій народної культури (нерозривно пов'язані з відповідними розділами етнографії, фольклористики, мистецтвознавства тощо); 3) дослідження етнічної свідомості і самосвідомості (запозичають понятійний апарат і методи з відповідних розділів соціальної психології, що вивчають соціальні установки, міжгрупові відносини та ін.); 4) дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей (понятійний апарат і методи яких ближче усього до соціології та дитячої психології).

Оскільки властивості національної культури і властивості індивідів, що складають етнос (етнічну спільність), не тотожні, між культурологічними і психологічними дослідженнями в етнопсихології завжди є певні розбіжності. Абстрактні, необгрунтовані висновки про психологічні особливості народів здатні образити національні почуття. Тут гострою проблемою є надійність тестів і експериментальних процедур, які застосовуються для дослідження етнічних спільностей.

, Розробки етнопсихології, особливо її соціально-психологічних аспектів, мають важливе значення для інтернаціонального виховання. В етнопсихології особлива увага приділяється вивченню психологічних причин етнічних конфліктів, з'ясуванню ефективних шляхів їхнього вирішення, а також виявленню джерел росту національної самосвідомості, розвитку його в різних соціальних і національних середовищах.

• **ЕТОЛОГІЯ** (від гр. *ethos* — звичай, вдача, характер і ...логія) — наука про поведінку тварин, про «біологію поведінки», про загально-біологічні основи і закономірності поведінки тварин. Поняття й основні принципи етології сформульовані наприкінці XIX ст. Л. Долло.

Етологія розглядає співвідношення уродженої інстинктивної поведінки і впливу середовища. Один з авторитетних напрямків сучасної біології, що поширює свої принципи і на людину; дослідження етологів безпосередньо цікаві також для зоопсихології (іноді етологія навіть розглядається як варіант зоопсихології).

Разом із зоопсихологією етологія намагається зрозуміти, яким чином уроджені механізми, що спрямовують виникнення і розвиток поведінки, доповнюються впливом середовища, з котрим вони взаємодіють. Згідно з етологами, лише усе більше поглиблюючи знання про найпростіші організми, можна краще зрозуміти основи поведінки та її еволюцію у тваринному світі.

В завдання етології входить: 1) вивчення філогенетичного й онтогенетичного розвитку поведінки тварин; 2) виявлення значення

поведінки як фактора їхньої еволюції; 3) виявлення значення поведінки як фактора їхньої індивідуальної та популяційної адаптації.

Основна увага при цьому приділяється видотипічним (інстинктивним) компонентам поведінки.

Етологічний аналіз базується на дослідженні біологічними методами цілісного поведінкового акту. Видотипічні пози і рухи описуються у виді «етограм» — систематизованих «каталогів» рухової активності видів; шляхом спостережень і експериментів встановлюється функціональне значення цих компонентів, виконується кількісний і якісний аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів поведінки. Особлива увага приділяється біологічним (екологічним) механізмам поведінкових актів. Уточнюються зв'язки між видами та іншими таксонами тварин за ознаками поведінки.

Етологія вивчає також відхилення поведінки тварин від норми в екстремальних ситуаціях. Досягнення її застосовуються у тваринництві та інших галузях народного господарства, а також при розробці наукових основ утримання тварин у неволі.

За останні десятиліття зросла частка досліджень в одному з розділів етології — етології людини. Мета його — висвітлити біологічні основи людської природи. Один із шляхів досягнення мети — систематичний збір даних про способи вираження емоцій, про почуття і різні соціальні взаємодії у представників різних культур. Стверджується, що у всіх випадках існують якісь «універсальні» для людства прояви (див. *Антропоморфізм*).

• **ЕУПСИХЕЯ** (Eupsychia) — гуманістична утопія А. Маслоу, суспільство, що характеризується вільним вибором, соціальною гармонією і психічним здоров'ям.

• **ЕФЕКТ АУДИТОРІЇ** (від лат. effectus) — явище, коли присутність публіки, навіть пасивної, сама по собі впливає на швидкість навчання випробовуваного або на виконання завдання. Під час навчання присутність глядачів скоріше бентежить випробовуваного, проте якщо рішення освоєне, коли потрібне фізичне зусилля, то присутність публіки полегшує справу.

• **ЕФЕКТ БАРНУМА** — Фієнас Т. Барнум був засновником знаменитого цирку. Відоме його висловлення, що кожної хвилини на світ народжується роззява. Ім'ям Барнума названа схильність людей приймати за щирю правду описи або загальні оцінки своєї особистості, якщо вони подаються в псевдонаукових термінах або мають магічне чи ритуальне забарвлення.

- **ЕФЕКТ БУМЕРАНГА** — полягає в тому, що при деяких впливах джерела інформації на аудиторію або окремих осіб виходить результат, зворотний очікуваному; спостерігається головним чином у психології пропаганди і педагогічній психології.

Як правило, він виникає, якщо: 1) підірвана довіра до джерела інформації; 2) інформація, яка передається, довгий час носить одноманітний характер і не відповідає умовам, що змінилися; 3) суб'єкт, що передає інформацію, викликає ворожість у сприймаючих цю інформацію.

- **ЕФЕКТ ВРАЖЕННЯ ПЕРШОГО** - виражається в тому, що дуже часто при оцінці якоїсь людини або рис її характеру найбільше значення надається першому враженню. У результаті всі наступні відомості про неї, що суперечать створеному образу, відкидаються як випадкові та нехарактерні.

- **ЕФЕКТ ДІЇ НЕЗАВЕРШЕНОЇ** (ефект Зейгарник) - явище, що характеризує вплив на процеси пам'яті перерв у діяльності. Установлений Б. Зейгарник, яка перевіряла гіпотезу К. Левіна про те, що перервані завдання через збереження мотиваційного напруження запам'ятовуються краще, ніж завершені. Встановлено, що кількість перерваних завдань, що запам'яталися, є приблизно удвічі більшою за кількість аналогічних завершених.

Ефект незавершеної дії залежить від багатьох змінних: 1) віку випробовуваних; 2) відношення числа завершених завдань до числа незавершених; 3) часу вирішення кожної задачі; 4) відносних труднощів завдань; 5) ставлення суб'єкта до перерваної діяльності; 6) його зацікавленості у виконанні завдання та ін.

Проте він спостерігається не завжди. Виявилось, що при дуже сильній зацікавленості краще запам'ятовувалися завершені завдання, а при слабкій мотивації — перервані. Ці експерименти спричинили подальші дослідження впливу на процеси пам'яті рівня домагань і самооцінки особистості. Було доведено, що при адекватній самооцінці ефект незавершеної дії спостерігався, а при підвищеній або зниженій самооцінці — ні.

Незважаючи на великий експериментальний матеріал, ефект не має остаточного пояснення.

- **ЕФЕКТ КРАЮ** — явище, яке полягає в тому, що з розташованого у ряд матеріалу, що заучується, елементи, розміщені на початку і в кінці, запам'ятовуються швидше, ніж присутні в середині.

Установлений німецьким психологом Г. Еббінгаузом і підтверджений дослідженнями багатьох психологів.

Ефект краю проявляється як при безпосередньому, так і при відстроченому відтворенні. Згідно з французьким психологом М. Фуко, він є результатом взаємодії процесів внутрішнього гальмування, що одночасно діють у ході наuczіння і уповільнюють його (див. *Гальмування проактивне; Гальмування ретроактивне*).

У сучасних дослідженнях ефект краю вивчають як ефект первинності та ефект недавності.

• **ЕФЕКТ НЕДАВНОСТІ** (ефект новизни) — збільшення імовірності пригадування останніх елементів розташованого у ряд матеріалу в порівнянні із середніми елементами ряду (див. *Ефект краю*). Вивчається в контексті досліджень пам'яті, процесів наuczіння і соціальної перцепції.

Установлено, що ефект недавності залежить не від довжини ряду, що запам'ятовується, і темпу його пред'явлення, а від характеру діяльності, виконуваної безпосередньо після пред'явлення ряду: якщо вирішується завдання на виявлення сигналу, то ефект зберігається; якщо ж вирішується вербальне завдання, то він відсутній.

Ефект недавності пов'язаний з викликанням інформації з короткочасної пам'яті та не має однозначної інтерпретації, як і ефект краю.

У соціальній психології він відомий як ефект новизни; вивчається при взаємному сприйнятті людей і полягає в тому, що стосовно знайомої людини найбільш значимою виявляється остання (новіша) інформація про неї, а стосовно незнайомої більш значима перша інформація (див. *Ефект первинності*).

* **ЕФЕКТ ОРЕОЛА** — поширення загального оцінного враження про людину на сприйняття її вчинків і особистісних якостей (в умовах дефіциту інформації).

При формуванні та розвитку першого враження про людину ефект ореола може виступати: 1) у формі позитивної оцінної упередженості — «ореол позитивний»: якщо перше враження про людину в цілому сприятливе, то надалі вся її поведінка, риси і вчинки починають переоцінюватися в позитивний бік, у них виділяються і перебільшуються в основному лише позитивні моменти, а негативні мовби недооцінюються або не помічаються; 2) у формі негативної оцінної упередженості — «ореол негативний»: якщо загальне перше враження про людину виявилось негативним, то навіть її позитивні якості та вчинки пізніше або не помічаються зовсім, або недооцінюються на фоні гіпертрофованої уваги до недоліків.

В основі ефекту ореола (як і багатьох інших явищ соціальної перцепції) лежать механізми, що забезпечують категоризацію, спрощення і добір інформації про соціальні об'єкти при її недостатності.

• **ЕФЕКТ ПЕРВИННОСТІ** — більш висока імовірність пригадування декількох перших елементів розташованого у ряд матеріалу в порівнянні із середніми елементами (див. *Ефект краю*). Вивчається в контексті досліджень пам'яті, процесів навчіння і соціальної перцепції.

Дослідженнями встановлено, що ефект первинності стосовно матеріалу, який запам'ятовується, залежить від: 1) обсягу матеріалу і темпу його пред'явлення: чим довший пропонований ряд і вищий темп його пред'явлення, тим менша кількість перших елементів пригадується; 2) організації повторення матеріалу; 3) наявності в ряді слів-синонімів або однаково звучних слів: включення їх приводить до вибіркового зниження ефекту.

На ефект первинності практично не впливає характер діяльності, виконуваної безпосередньо після пред'явлення ряду. Ефект первинності пояснюється тим, що перші елементи ряду в результаті більшого числа повторень встигають перейти в довгострокову пам'ять і подальше їхнє викликання звідти пов'язане з ефективністю пошуку в ній.

У соціальній психології ефект первинності вивчається при взаємному сприйнятті людей і належить до значимості певного порядку надходження інформації про людину для формування уявлення про неї (див. *Ефект недавності; Стереотип соціальний*).

• **ЕФЕКТ ПІГМАЛІОНА** (ефект Розенталя) — пов'язаний з очікуваннями експериментатора. Коли він глибоко переконаний, що реакції випробовуваних зміняться, то, навіть при його прагненні зберегти об'єктивність, досить велика імовірність того, що експериментатор мимоволі й непомітно передасть свої очікування випробовуваним, і це може вплинути на їхню поведінку.

Американський психолог Розенталь назвав так явище, яке полягає в тому, що експериментатор, твердо переконаний в обґрунтованості якоїсь гіпотези або вірності якоїсь інформації, мимоволі діє так, що вона одержує фактичне підтвердження.

Щоб усунути ефект Пігмаліона, поділ випробовуваних на експериментальну і контрольну групи повинен відбуватися без відомого експериментатора. Використання комп'ютерів для зчитування

і переробки даних також обмежує втручання дослідника і пов'язану з цим суб'єктивність.

- **ЕФЕКТ ПЛАЦЕБО** — виявлений медиками і заснований на навіюванні, зробленому навмисно чи мимоволі лікарем або експериментатором. Коли випробовувані переконані в ефективності пропонуваного їм ліків або режиму лікування, у них дуже часто можна спостерігати бажаний ефект, хоча насправді ані препарат, ані режим ніякої дії не роблять.

- **ЕФЕКТ ХОТОРНА** — якщо випробовуваним відома прийнята експериментатором гіпотеза, то цілком імовірно, що вони мимоволі або навмисно будуть поводитися відповідно до очікувань експериментатора. Взагалі одна лише участь в експерименті робить на випробовуваних такий вплив, що вони дуже часто поведуться так, як того очікують від них експериментатори. Окремий випадок ефекту Хоторна — ефект плацебо. Для усунення ефекту Хоторна досить тримати випробовуваних необізнаними щодо прийнятих гіпотез, і давати їм інструкції якомога байдужішим тоном.

- **ЕФЕКТОР** (від лат. effectus) — органи або системи органів, що реагують (за допомогою нейрогуморальних механізмів) на дію зовнішніх чи внутрішніх подразників і виступають в ролі виконавчої ланки рефлекторного акту. Наприклад, круговий м'яз райдужної оболонки ока, що скорочується під дією світла, є ефектором рефлексу зіничного (див. *Рефлекс безумовний*).

- **ЕХОЛАЛІЯ** — автоматичне повторення чужих слів, що спостерігається при деяких психічних захворюваннях (шизофренії, ураженні лобових часток мозку та ін.) у дорослих і дітей. Іноді зустрічається в дітей, які нормально розвиваються, як один з ранніх етапів становлення мовлення.

- **ЕХОПРАКСІЯ** — наслідувальне, автоматичне повторення рухів і дій інших людей. Може проявлятися в різних формах; найчастіше хворий повторює порівняно прості рухи, які здійснюються перед його очима, наприклад підняття руки, плескання у долоні та ін.

Спостерігається при шизофренії, ураженні лобових часток мозку, органічних захворюваннях головного мозку. Одна з форм ехопраксії — ехолалія.

Є

* — і — r g c b S i — н — » •

• **ЄВГЕНІКА** (від гр. eugenes — породистий) — вчення про спадкоємне здоров'я людини, про можливі методи впливу на еволюцію людства для удосконалювання його природи, про закони успадкування обдарованості й обмеження передачі спадкоємних хвороб майбутнім поколінням.

• **ЄВНУХОЇДИЗМ** (від гр. eunuchos — охоронець лона і eidos — вид) — захворювання, обумовлене уродженою чи придбаною (травми, ураження венеричними хворобами тощо) недостатністю статевих залоз або недостатністю виділення гіпофізом гонадотропного гормону. Виражається в порушеннях росту (гігантизм), ожирінні, зміні пропорцій скелета, його деформації і т. д.

• **ЄДНІСТЬ ЦШШСНО-ОРІЄНТАЦІЙНА** - один з основних показників згуртованості групи, що фіксує ступінь збігу позицій і оцінок її членів стосовно цілей діяльності й цінностей, найбільш значущих для групи в цілому.

Показником єдності служить частота збігів позицій членів групи відносно значущих для неї об'єктів оцінювання.

Високий ступінь ціннісно-орієнтаційної єдності виступає важливим джерелом інтенсифікації внутрішньогрупового спілкування і підвищення ефективності спільної діяльності. Вона не призводить до нівелювання особистості в групі, не перешкоджає розмаїтості смаків, інтересів і звичок її членів. Вона не припускає й обов'язкового збігу в розумінні способів досягнення спільних цілей.

Ціннісно-орієнтаційна єдність в колективі як у групі високого рівня розвитку — це зближення підходів до цілей і завдань спільної діяльності, орієнтоване на морально виправдані цінності. У рамках стратометричної концепції розроблено методики одержання її емпіричних показників, що дозволяють порівнювати різні групи.

Ж

—i—|S|J>Sr——•

- **ЖАДАННЯ ВЛАДИ** (Power need) — прагнення домінувати і керувати іншими людьми.
- **ЖАДАННЯ КРОВІ** — за Е. Фроммом, архаїчне почуття і тип насильства, спрямовані на самоствердження шляхом кровопролиття й убивства.
- **ЖАРГОН** (від фр. jargon) — мова певної соціальної або професійної групи, що відрізняється від загальнорозмовної мови особливим складом слів і виразів; умовна мова, зрозуміла тільки у певному середовищі.
- **ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ** (Life cycle) — послідовність психосоціальних стадій, що йдуть одна за одною від народження до смерті.
- **ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ** — найбільш широке загальнонаукове поняття, що описує прогрес індивідуального розвитку людини від народження до смерті.
- **ЖИТТЯ: МЕТА** (мета у житті; цілі людського життя) — за Е. Фроммом, досягнення свободи, незалежності, цілісності та здатності любити.
- **ЖИТТЯ ДУШЕВНЕ: ПОЛЯРНІСТЬ** (три полярності душевного життя) — за З. Фрейдом, душевне життя взагалі має три полярності, протилежності, що перебувають в наступних відносинах: 1) суб'єкт, Я — об'єкт, зовнішній світ; 2) задоволення, насолода — невдоволення; 3) активність — пасивність.
- **ЖИТТЯ ПСИХІЧНЕ: ПРИНЦИП** - фундаментальні детермінатори і регулятори діяльності психіки та особистості. У теорії З. Фрейда затверджуються три нерівнозначних принципи: принцип задоволення, принцип реальності та принцип сталості.
- **ЖИТТЯ СТАТЕВЕ** — сукупність соматичних, психічних і соціальних процесів, які спонукає та за допомогою яких задовольняється статевий потяг (див. *Поведінка сексуальна*). У людини, незалежно від генітальних проявів, статеve життя включає і духовне спілкування, тобто є комунікативним процесом, у результаті якого партнери досягають деякого рівня інтимної близькості, який санкціонує ряд бажаних взаємних дій — «діапазон прийнятності». Поряд з поняттям статевого акту вживається поняття копулятивного циклу, що описує сукупність фізіологіч-

них процесів в організмі кожного з партнерів під час статевого акту.

• **ЖИТТЯ СТАТЕВЕ НОРМАЛЬНЕ** — його передумовою та умовою є відповідні перетворення сексуального потягу в пубертатному періоді, коли відбувається перехід інфантильної сексуальності в зрілі форми. У цій фазі переважно автоеротичний потяг знаходить сексуальний об'єкт, здійснюються поєднання і спільна дія всіх окремих потягів, різні ерогенні зони підкоряються приматові зони генітальної і формується нова сексуальна мета. Запорукою нормальності статевого життя виступає тільки точний збіг двох плинів, спрямованих на сексуальний об'єкт і сексуальну мету: 1) ніжного, яке включає в себе все, що залишилося з раннього інфантильного розквіту сексуальності; 2) почуттєвого.

3

—«—І £ Ф Д——•—

• **ЗАБОБОН** — див. *Упередження*.

• **ЗАБОРОНА** — установа, що пропонує відмовлення в задоволенні потягу.

• **ЗАБУВАННЯ** — процес, що характеризується поступовим зменшенням можливості пригадування і відтворення заученого матеріалу. Забування вперше досліджував Г. Еббінгауз, який встановив часову залежність збереження в пам'яті безглузкого вербального матеріалу. Наступні дослідження показали, що темп забування залежить: 1) від обсягу матеріалу, що запам'ятовується; 2) від його змісту і ступеня його усвідомленості; 3) від подібності матеріалу, що запам'ятовується й інтерферується; 4) від ступеня значимості матеріалу, що запам'ятовується, і включеності його в діяльність суб'єкта.

У вітчизняній психології перспектива створення психологічної теорії пам'яті, що пояснює феномени забування, пов'язана не з традиційною доктриною слідів, а з уявленням про пам'ять як про дію у власному розумінні слова (див. *Пам'ять; Запам'ятовування*).

• **ЗАВДАННЯ ВЕРБАЛЬНЕ** — завдання, що вимагає участі словесних операцій або знань, раніше придбаних людиною.

• **ЗАВДАННЯ ВІДКРИТЕ** (завдання відкритого типу) — завдання, задачі й питання, де відповідь дається випробовуваним самостійно.

- **ЗАВДАННЯ ЗАКРИТЕ** (завдання закритого типу) — завдання, задачі й питання, де відповідь потрібно вибрати з декількох запропонованих варіантів.

- **ЗАВДАННЯ НЕВЕРБАЛЬНЕ** — завдання, засноване винятково на спостереженні, міркуванні та маніпуляціях.

- **ЗАДАТКИ** — природні передумови здібностей; уроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи і мозку, що складають природну основу розвитку здібностей. Точних даних, у чому саме вони полягають, немає: чи то деякі властивості нервової системи, чи то якась спеціальна схильність. Задатки не специфічні й багатозначні стосовно конкретного змісту і конкретних форм діяльності.

Проте не можна вважати, що вони є зовсім нейтральними стосовно майбутніх здібностей. Так, особливості зорового аналізатора позначаються саме на здібностях, що вимагають його участі, а особливості мовних центрів мозку найбільше проявляються у видах діяльності, пов'язаних з мовними здібностями та ін. Індивідуальні задатки якоюсь мірою вибіркові, неоднакові стосовно різних видів діяльності.

Існують значні індивідуальні розходження в структурі мозкової тканини людей, але питання про ролі цих розходжень як умов розвитку психічних властивостей поки не з'ясоване. Конкретно-наукові відомості про задатки стали накопичуватися у вітчизняній психології завдяки вивченню уроджених властивостей нервової системи та їхнього значення для індивідуально-психологічних розходжень (школа Б. Теплова).

- **ЗАДАЧА** — надана у певних умовах (наприклад, у проблемній ситуації) мета діяльності, що повинна досягатися перетворенням цих умов відповідно до певної процедури. Задача містить у собі вимоги (мета), умови (відоме) і шукане (невідоме), що формулюється в питанні. Між цими елементами існують певні зв'язки і залежності, за рахунок яких здійснюються пошук і визначення невідомих елементів через відомі. При описанні ходу рішення задачі потрібно вказувати і дії, і операції, що їх реалізують. Про дії без операцій або абстраговані від операцій можна говорити лише на етапі планування.

Задача стає логіко-психологічною категорією, коли пропонується іншому суб'єктові та приймається ним до рішення. Суб'єкт переформулює, довізначає задачу, шукає спосіб її рішення, що свідчить про включення процесу мислення. Тому мислення нерідко трактується як здатність вирішувати задачі. Повний цикл

продуктивного мислення містить у собі постановку і формулювання задач самим суб'єктом, що відбувається при пред'явленні йому завдань, умов яких носять проблемний характер. У пізнавальній діяльності виділяють задачі перцептивні, мнемічні, мовні, розумові. Задачі можуть виникати в ході практичної діяльності або створюватися навмисно (задачі навчальні, ігрові).

При розробці типології задач використовують такі параметри, як: кількість рішень; характеристика умов — повнота, неповнота, суперечливість; характеристика вимог — ступінь їхньої визначеності; відношення задач до суспільних та індивідуальних потреб. Ієрархічно організована послідовність задач утворює програму діяльності.

• **ЗАДАЧА: РІШЕННЯ** — залежно від стилю розумової діяльності людини і доступності для неї змісту задачі її рішення здійснюється різними способами: 1) методом спроб і помилок — найменш типовим і найменш бажаним: звичайно немає ні досить чіткого усвідомлення задачі, ні побудови і цілеспрямованої перевірки різних гіпотез; цей спосіб, на відміну від інших, названих нижче, як правило, не приводить до накопичення досвіду і не сприяє розумовому розвитку; 2) пасивним використанням алгоритму; 3) цілеспрямованою трансформацією умов задачі; 4) активним застосуванням алгоритму; 5) евристичними способами рішення.

• **ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ПРАЦЕЮ** — емоційно-оцінне ставлення особистості або групи до виконуваної роботи та умов її перебігу. Від задоволеності працею, удосконалювання форм її організації, гуманізації змісту залежить економічна ефективність праці.

Відповідно до теорії двохфакторної — «мотиваційно-гігієнічної» (Ф. Херцбергер), дві групи факторів обумовлюють задоволеність працею: 1) фактори мотиваційні — зміст праці, досягнення в роботі, визнання з боку оточуючих, можливість кваліфікаційного росту; 2) фактори гігієнічні — умови праці, заробітна плата, лінія поведінки адміністрації, взаємини між працівниками; при наявності сприятливих гігієнічних факторів виникає особливий стан, що приводить до зменшення почуття незадоволеності характером роботи, але не до підвищення самої задоволеності працею.

• **ЗАЗДРИСТЬ** — прояв мотивації досягнення, при якій чийсь реальні або уявлювані переваги в придбанні соціальних благ — матеріальних цінностей, успіху, статусу, особистих якостей тощо —

сприймаються суб'єктом як загроза цінності свого Я і супроводжуються афективними переживаннями.

Психологічна основа заздрості — несформоване в індивіда моральне почуття гуманності (ставлення до іншого як до самого себе) і відсутність почуття радості його успіхам. Феноменологія заздрості представлена спектром добре відомих проявів. Це так звана «біла заздрість» — мотивація досягнення особистості, коли визнання чужого успіху виявляється стимулом творчої активності та прагнення до змагання. Крайня форма вираження заздрості — «чорна заздрість» — негативна емоція, що спонукає робити зловмисні дії, спрямовані на усунення чужого успіху, благополуччя, радості. Виникаючі при цьому в суб'єкта мотиви блокування чужого успіху або його дискредитації, а часом і пряма агресія щодо об'єкта заздрості («синдром Сальєрі») впливають на самого заздрісника, призводять до розвитку в нього невротичної симптоматики.

• **ЗАЗДРІСТЬ ДО ПЕНІСА** (Penis envy) - у теорії психоаналізу бажання дівчинки мати пеніс, а також її анатомічне відкриття, що такого в неї немає.

• **ЗАКОН** — основу науки складають закони, тобто виявлені сталі взаємозв'язки явищ, виявлення яких дозволяє описати, пояснити і передбачити явища дійсності.

• **ЗАКОН БІОГЕНЕТИЧНИЙ** — у психології перенесення на психічний розвиток дитини співвідношення між онтогенезом і філогенезом, установленого німецькими натуралістами Ф. Мюллером і Е. Геккелем (закон Мюллера—Геккеля). При цьому стверджується, що онтогенез є коротким і швидким повторенням філогенезу, а в онтогенезі дитячої психіки відтворюються основні стадії біологічної еволюції й етапи культурно-історичного розвитку людства. Спираючись на цей біогенетичний закон, З. Фрейд стверджував, що душевний розвиток окремої людини стисло повторює хід розвитку всього людства, і поширив висновки психоаналітичної практики на історію і культуру людства в цілому.

• **ЗАКОН БУТЕРА-ВЕБЕРА** (закон Вебера) - встановлена для випадку розрізнення одномірних сенсорних подразників прямо пропорційна залежність різницевого порога (див. *Поріг відчуття*) і від величини подразника I , до якої адаптована дана сенсорна система: $\frac{\Delta I}{I} = k$ (const). Коефіцієнт k , що одержав назву відношення Вебера, різний для різних сенсорних подразників: 0,003 — для висоти звуку; 0,02 — для видимої яскравості; 0,09 —

для голосності звуків і т. д. Він фіксує величину, на яку варто збільшити або зменшити подразник, щоб одержати ледь помітну зміну відчуття.

- **ЗАКОН ВЕБЕРА-ФЕХНЕРА** — логарифмічна залежність сили відчуття іs від фізичної інтенсивності подразника P : $E = K \log P + C$, де K і C — деякі постійні, обумовлені даною сенсорною системою. Залежність виведена німецьким психологом і фізіологом Фехнером на основі закону Бугера—Вебера і додаткового припущення про суб'єктивну рівність ледь помітних розходжень відчуттів. Емпіричні дослідження підтверджують цю залежність лише для середньої частини діапазону сприйманих значень подразника. Законові Вебера—Фехнера звичайно протиставляють закон Стівенса, відповідно до якого ця залежність носить степеневий, а не логарифмічний характер.

- **ЗАКОН ЙЕРКСА—ДОДСОНА** — встановлення залежності якості (продуктивності) виконуваної діяльності від інтенсивності (рівня) мотивації. Відкритий американськими психологами Р. Йерксом і Дж. Додсоном при дослідженні залежності нау́чіння від сили підкріплення в мишей. Підтвердилися на матеріалі інших видів діяльності й мотивації у тварин і людини.

Перший закон Йеркса—Додсона стверджує, що в міру зростання інтенсивності мотивації якість діяльності змінюється відповідно до дзвоноподібної кривої: спочатку підвищується, а потім, перейшовши через точку вищих показників успішності діяльності, поступово знижується. Рівень мотивації, при якому діяльність є максимально успішною, називається оптимумом мотивації. Другий закон Йеркса—Додсона стверджує, що чим складнішою є діяльність для суб'єкта, тим більш низький рівень мотивації для неї є оптимальним.

- **ЗАКОН СТВЕНСА** — встановлена американським ученим С. Стівенсом формула, що пов'язує силу відчуття з певним ступенем фізичної інтенсивності подразника. Для обґрунтування його застосовуються дані психофізіологічних досліджень. Звичайно результати психофізичних вимірювань виявляють досить сильну індивідуальну мінливість, що ускладнює однозначний доказ переваги степеневої залежності, що виявляється цим законом, стосовно закону Вебера—Фехнера.

- **ЗАКОХАНІСТЬ** — за З. Фрейдом, почуття і стан, що ґрунтуються на основі одночасно і прямих, і загальмованих (у розумінні мети) сексуальних прагнень, причому об'єкт закоханості перетягає на себе частину нарцисового лібідо Я. Суть

закоханості — у зміні нарцисового лібідо на лібідо до об'єкта. Сила її є достатньою, щоб знищити витіснення і відновити перверсії. Вона піднімає сексуальний об'єкт до ступеня сексуального ідеалу.

- **ЗАЛЕЖНІСТЬ** — буває фізіологічною, якщо сам організм має потребу в даній речовині для нормального (скоріше, звичного) функціонування, або психологічною, якщо ця потреба має афективну природу.

- **ЗАМЩЕННЯ** (Displacement) — захисний механізм, суть якого полягає в переадресуванні почуттів або імпульсів комусь, для кого вони не призначалися, через можливу відплату з боку справжнього об'єкта.

- **ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ** — узагальнена назва процесів, що забезпечують утримання матеріалу в пам'яті; введення інформації в пам'ять. Може протікати як миттєве закарбування.

Запам'ятовування — найважливіша умова наступного відновлення придбаних знань. Успішність запам'ятовування визначається в першу чергу можливістю включення нового матеріалу в систему осмислених зв'язків.

Залежно від місця процесів запам'ятовування в структурі діяльності розрізняють запам'ятовування довільне і мимовільне. За інших рівних умов довільне запам'ятовування є продуктивнішим від мимовільного, забезпечує більшу систематичність, усвідомлення засвоєння нових знань і керованість цим процесом (див. *Навченість*).

За механізмом виділяють: 1) запам'ятовування логічне; 2) запам'ятовування механічне.

За результатом виділяють: 1) запам'ятовування дослівне; 2) запам'ятовування смислове.

Важливу роль серед механізмів запам'ятовування відіграє повторення. Продовжуючи ефективну тривалість впливу інформації, воно служить засобом розвитку вищих соціалізованих форм пам'яті, насамперед довільного запам'ятовування.

- **ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ДОВІЛЬНЕ** — спеціальна дія, конкретне завдання і намір якої — запам'ятати точно, на максимальний термін, з метою наступного відтворення або просто впізнання. Визначає вибір способів і засобів запам'ятовування, а тому впливає на його результати. Таке запам'ятовування звичайно має складну опосередковану побудову.

До числа звичайних способів довільного запам'ятовування відносяться: 1) складання попереднього плану; 2) виділення

сміслових опорних пунктів; 3) семантичне і просторове групування матеріалу; 4) представлення матеріалу у формі наочного зорового образу; 5) співвіднесення матеріалу з уже одержаними знаннями.

• **ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ МИМОВІЛЬНЕ** - таке запам'ятовування, коли людина не ставить собі завдання запам'ятати матеріал. Пов'язані з пам'яттю процеси виконують тут операції, що обслуговують інші дії. В результаті запам'ятовування носить відносно безпосередній характер, здійснюючись без спеціальних волевих зусиль, попереднього добору матеріалу і свідомого застосування мнемонічних прийомів.

• **ЗАПЕРЕЧЕННЯ (Denial)** — захисний механізм, який проявляється в позбавленні індивідуума загрозливих переживань, викликаних оточенням, шляхом відгородження від їхнього існування.

• **ЗАРАЖЕННЯ** — у соціальній психології процес передачі емоційного стану від одного індивіда до іншого на психофізіологічному рівні *контакту*, *крім власне смислового впливу або додатково* до нього. Буває в різному ступені довільним. При наявності зворотного зв'язку зараження здатне наростати через взаємну індукцію, набуваючи вигляду циркулярної реакції (див. *Натовп; Паніка масова*). Така реакція є супутньою для ефективних масових акцій, публічного сприйняття ораторських виступів, творів мистецтва тощо, виступаючи додатковим гуртуючим фактором, доки не перевищить деякий поріг інтенсивності. Тоді обопільне зараження, що вийшло з-під контролю, призводить до розпаду формальних і неформальних нормативно-рольових структур і до виродження організовано взаємодіючої групи в різновид натовпу.

• **ЗАСВОЄННЯ** — основний шлях набуття індивідом суспільно-історичного досвіду. У процесі засвоєння людина опановує соціальні значення предметів і способи операцій з ними, моральні підстави поведінки і форми спілкування. Засвоєнню підлягають усі змістовні компоненти поведінки — і спонукально-мотиваційні (див. *Мотивація*), і операціональні (див. *Операція*).

Засвоєння передбачає оволодіння дією при встановленні нового значення предмета (у широкому розумінні слова), що вимагає первісної об'єктивації умов виконання цієї дії — у вигляді зразка, плану виконання тощо. Ці умови можуть задаватися і неявно.

Умови, від яких залежить ефективність засвоєння — його якість, міцність і швидкість, такі: 1) повнота орієнтованої осно-

ви дії, що підлягає формуванню; 2) предметна, логічна і психологічна розмаїтість типів матеріалу, що включає засвоюваний зміст; 3) міра керування процесом формування дії.

• **ЗАСІБ ЗБУДЛИВИЙ** — наркотики або ліки, приймання яких збуджує, збільшує енергію й активність індивіда.

• **ЗАСІБ ПСИХОТРОПНИЙ** (психостимулятор) — хімічні сполуки і природні продукти, що мають вибірково активність відносно нормальної і порушеної психічної діяльності (див. *Психофармакологія*).

Існують різні класифікації засобів психотропних на основі принципів їхньої хімічної структури, фармакологічної динаміки, клінічного ефекту та ін. Відповідно до останнього найбільш поширений наступний їхній розподіл: 1) психолептики — речовини, які пригнічують й заспокійливо діють на центральну нервову систему: аміназин, галоперидол, седуксен та ін.; 2) психоаналептики — стимулятори активності, настрою і працездатності: фенамін, кофеїн, сиднокарб та ін.; 3) психоділептики — речовини, що дезорганізують діяльність мозку: дієтиламід лізергінової кислоти, бенактизин та ін.

З'являються нові класи засобів психотропних, що досить диференційовано впливають на психічні функції і поведінку людини, її пам'ять і працездатність: нейролептиди, ноотропи, психоенергізатори та ін.

• **ЗАУЧУВАННЯ** — організоване повторення інформації з метою запам'ятовування.

• **ЗАХВОРЮВАННЯ НАРЦИСИЧНЕ** - хвороба, обумовлена патогенним станом лібідо, спрямованого на власне Я. За З. Фрейдом, до них відносяться парафренія й параноя (див. *Невроз нарцисичний*).

• **ЗАХВОРЮВАННЯ НЕВРОТИЧНЕ** - розлад психіки; за З. Фрейдом, виникає від конфлікту між двома прагненнями: 1) сексуальною потребою і позбавленням; 2) витісненням.

• **ЗАХВОРЮВАННЯ НЕВРОТИЧНЕ: СУТНІСТЬ І ТЕНДЕНЦІЯ** (сутність і тенденція невротичних захворювань) — за З. Фрейдом, люди занедужують, якщо не можуть реально задовольнити еротичну потребу через зовнішні перешкоди або внутрішню нестачу в пристосовності. Тоді вони втікають у хворобу, щоб з її допомогою знайти заміщення відсутнього задоволення.

• **ЗАХВОРЮВАННЯ ПСИХІЧНЕ** (хвороба психічна) - захворювання, що характеризуються переважно розладами психіки. Виділяють три основних види: 1) психози різної етіології, у тому

числі шизофренія, психози афективні, стани параноїдальні та ін.; 2) неврози, розлади особистості й інші непсихотичні порушення, у тому числі психопатії, спеціальні невротичні симптоми, наркоманія та ін.; 3) затримки психічного розвитку, у тому числі розумова відсталість.

• **ЗАХВОРЮВАННЯ ПСИХОСОМАТИЧНЕ** (психосоматоз) – відноситься до медичної психології, що вивчає вплив психологічних факторів на виникнення ряду соматичних захворювань — бронхіальної астми, гіпертонічної хвороби, стенокардії, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки, виразкового коліту, нейродерміту, неспецифічного хронічного поліартриту. Психологічні фактори відіграють роль і при інших захворюваннях: мігрені, ендокринних розладах, злоякісних новоутворках. Варто розрізняти справжні психосоматози, виникнення яких визначається психічними факторами і лікування яких повинно бути спрямоване насамперед на усунення і корекцію (психотерапія і психофармакологія) цих факторів, та інші захворювання (включаючи інфекційні), на динаміку яких істотно впливають психічні й поведінкові фактори, змінюючи неспецифічну опірність організму, але при цьому не є першопричиною їхнього виникнення.

• **ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ПСИХІЧНІ** (Defense mechanism) – неусвідомлені реакції, що захищають індивідуума від таких неприємних емоцій, як тривога і почуття провини; еґо-захисні тенденції, що спотворюють або приховують загрозові імпульси від людини.

• **ЗАХИСТ ПСИХІЧНИЙ** — сукупність несвідомих психічних процесів, що забезпечують охорону психіки й особистості від небезпечних негативних і деструктивних дій внутрішньопсихічних і зовнішніх імпульсів. Особливі форми несвідомої психічної активності, що дозволяють хоча б тимчасово полегшити конфлікт і зняти напруження, а в конкретних ситуаціях так перетворити смисл подій і переживань, щоб не завдати шкоди уявленням про самого себе як про того, хто відповідає якомусь ідеалу.

• **ЗАХИСТ ПСИХОЛОГІЧНИЙ** – спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Функція захисту психологічного — огороження сфери свідомості від негативних переживань, що травмують.

У широкому розумінні термін вживається для позначення будь-якої поведінки, що усуває психологічний дискомфорт, через який

може сформуватися така риси особистості, як негативізм, змінитися система міжособистісних відносин.

У вузькому розумінні термін вживається для позначення специфічної зміни змісту свідомості як результату функціонування низки захисних механізмів: пригнічення, заперечення, проєкції, ідентифікації, регресії, ізоляції, раціоналізації, конверсії та ін.

• **ЗАХИЩЕНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНА** - відносно стійке позитивне емоційне переживання й усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав у будь-якій, навіть несприятливій, ситуації та у разі виникнення обставин, що можуть блокувати або ускладнити їхню реалізацію. Один з найважливіших механізмів, що забезпечують психологічну захищеність,— психологічний захист, необхідна умова формування адекватного почуття захищеності; інакше закономірно виникає почуття психологічної незахищеності.

Емпіричні гаранті захищеності психологічної: 1) почуття приналежності до групи; 2) адекватна самооцінка; 3) реалістичний рівень домагань; 4) схильність до надситуативної активності; 5) адекватна атрибуція відповідальності; 6) відсутність підвищеної тривожності, неврозів, страхів та ін.

• **ЗБЕРЕЖЕННЯ** — фаза пам'яті, що характеризує довгострокове збереження сприйнятої інформації в прихованому стані; процес у пам'яті — утримання в ній інформації.

Про збереження можна судити лише на підставі спостережень за іншими мнемічними процесами, що мають його передумовою: відтворення, впізнавання, повторне заучування. На збереження впливає організація запам'ятовування. Збереження істотно залежить від організації мнемонічних засобів (див. *Мнемоніка*) і від заходів, що запобігають забуванню (див. *Запам'ятовування; Повторення*). Якість збереження визначає відтворення. Численні експерименти підтверджують, що збереження інформації залежить від мети: запам'ятати надовго або на короткій термін.

Збереження давно вже не розуміється як пасивне утримання інформації, що описується лише кількісними показниками забування. Розкрита залежність збереження: 1) від установок особистості — професійної спрямованості пам'яті в пізнавальній діяльності, злопам'ятства або добросердя в пам'яті емоційній та ін.; 2) від умов і організації заучування; 3) від впливу наступної інформації; 4) від розумової переробки матеріалу; 5) від переходів від збереження у свідомості до витіснення в несвідоме.

Розрізняють: 1) збереження активне — коли утримуваний матеріал піддається внутрішнім перетворенням — від простого циклічного повторення до включення в системи нових семантичних зв'язків, що різко збільшує імовірність його наступного відтворення; 2) збереження пасивне — коли подібні активні перетворення не виявляються.

• **ЗБУДЖЕННЯ** — властивість живих організмів — активна відповідь збудливої тканини на подразнення. Основна функція нервової системи. Клітини, що утворюють її, мають властивість проведення збудження з ділянки, де воно виникло, в інші ділянки і на сусідні клітини. Завдяки цьому нервові клітини здатні передавати сигнали від одних структур організму до інших. Тим самим збудження стало носієм інформації про властивості подразнень, що надходять ззовні, та разом з гальмуванням — регулятором активності всіх органів і систем організму.

Процеси збудження й гальмування утворюють основу вищої нервової діяльності. Їхні індивідуальні особливості визначають тип останньої, а їхня динаміка позначається на всіх актах поведінки.

• **ЗВИКАННЯ** — у психофізіології негативне навчання, ефект якого полягає у відсутності реакції на певний стимул. В найбільш загальному вигляді зводиться до поступового зменшення амплітуди реакції в ході повторень стимулу. Від утомленості й виснаження відрізняється тим, що реакцію можна викликати знову — простою зміною стимулу. Найбільш виразне звикання виявляється в системі орієнтованого рефлексу.

• **ЗВІТ МОВНИЙ** (звіт суб'єктивний, показання суб'єктивного, дане феноменальне, дане самоспостереження) — повідомлення випробовуваного при наївній (неінтроспективній, неаналітичній) установці.

• **ЗВ'ЯЗОК ЗВОРОТНИЙ** — поняття, що прийшло в психологію з кібернетики. Тракується як знакові повідомлення, що об'єкт взаємодії виробляє у відповідь на впливи суб'єкта взаємодії; їх одержує останній і використовує для коректування подальшої взаємодії з об'єктом.

Як механізм взаєморозуміння зворотний зв'язок — це одержання адресантом інформації про те, який вплив він зробив на адресата, і на цій основі — коректування подальшої стратегії спілкування.

• **ЗВ'ЯЗОК ТИМЧАСОВИЙ** - синонім рефлексу умовного. Нині тракується як загальне поняття, що включає в себе поряд з умовними рефlekсами, які вимагають для своєї реалізації нервової

системи, їхні аналоги, що можуть бути вироблені в найпростіших організмів, позбавлених нервової системи.

• **ЗГАДУВАННЯ** — процес викликання інформації з пам'яті.

• **ЗГУРТОВАНІСТЬ** (групи, колективу) — характеристика системи внутрішньогрупових зв'язків, що показує ступінь збігу оцінок, установок і позицій групи стосовно об'єктів, людей, ідей, і подій та ін., найбільш значимих для групи в цілому (див. *Згуртованість групова*).

« • **ЗГУРТОВАНІСТЬ ГРУПОВА** — один із процесів динаміки групової, що характеризує ступінь прихильності до групи її членів. Як її конкретні показники звичайно розглядаються: 1) рівень взаємної симпатії в міжособистісних відносинах: чим більша кількість членів групи подобаються один одному, тим вища її згуртованість; 2) ступінь привабливості (корисності) групи для її членів — чим більше число людей, вдоволених своїм перебуванням у групі — тих, для кого суб'єктивна цінність переваг, що здобуваються завдяки групі, перевищує значимість затрачуваних зусиль, — тим вища сила її притягання і згуртованість.

Відповідно до уявлень родоначальників концепції згуртованості групової (американських психологів К. Левіна, Л. Фестінгера, Д. Картрайта, А. Зандера і їхніх послідовників), групова згуртованість є свого роду результуюча тих сил, що утримують людей у групі. При цьому вважається, що група задовольняє людину, наскільки і поки вона думає, що «вигоди» від членства в ній не просто перевищують «витрати», але перевищують більш, ніж могли б у якійсь іншій групі або взагалі поза нею. З цього погляду сили зімкнення визначені «балансом» ступенів привабливості власної й інших доступних груп.

До числа основних факторів групової згуртованості найчастіше належать: 1) подібність базових ціннісних орієнтацій членів групи; 2) ясність і визначеність мети групової; 3) демократичний стиль лідерства (керівництва); 4) кооперативна взаємозалежність членів групи в процесі спільної діяльності; 5) відносно невеликий обсяг групи; 6) престиж групи.

Методичний апарат вимірювання групової згуртованості, в основному представлений соціометричною технікою в різних модифікаціях та інших різновидах процедури опитування.

У вітчизняній психології існує трактування групової згуртованості як єдності ціннісно-орієнтаційного і предметно-ціннісного (див. *Інтеграція групова*).

• **ЗГУЩЕННЯ** — за З. Фрейдом, перший результат роботи сновидіння: стиск прихованого змісту сновидіння в порівнянні з його явним змістом. Отже, явний сон стає ніби скороченим перекладом прихованого сну.

Згушення — це процес утворення нових одиниць сновидіння, що характеризується зміною елементів думок сновидіння та їхнім стиском — зі збереженням точок дотику (див. також *Зміщення; Робота сновидіння*). Можливі наступні «способи» згушення: 1) повне вилучення деяких прихованих елементів; 2) пропущення в явне сновидіння лише частини деяких комплексів прихованого сновидіння; 3) поєднання в одне ціле в явному сновидінні прихованих елементів, що мають щось загальне.

• **ЗДАТНІСТЬ РАЦІОНАЛЬНО КЕРУВАТИ САМИМ СОБОЮ** — термін, використований Г. Олпортом для описання реалізації особистості як здатності ефективно відповідати запитам реального життя і досягати особистих цілей.

• **ЗДАТНІСТЬ УМОВИВІДІВ** (здатність до умовиводів) - здатність, що дозволяє вирішувати задачі без попередніх спробних маніпуляцій. З'являється у вищих ссавців, головним чином, у мавп і людини. Дозволяє відчувати зв'язок між різними елементами ситуацій і виводити з нього правильне рішення шляхом умовиводів, не виконуючи спробних дій навмання.

• **ЗДІБНІСТЬ**— 1. Визначається як індивідуально-психологічні особливості людини, що виражають її готовність до оволодіння певними видами діяльності й до їхнього успішного виконання. Під ними розуміється високий рівень інтеграції і генералізації психічних процесів, властивостей, відносин, дій та їхніх систем, що відповідають вимогам діяльності.

2. Згідно з Р. Кеттелом — риса характеру, що визначає уміння й ефективність у досягненні цілей.

Говорячи про індивідуально-психологічні особливості, виділяють здібності, що мають психологічну природу, та індивідуально-варійовані. Підкресленням зв'язку здібностей з успішним виконанням діяльності коло індивідуально-варійованих особливостей обмежується лише тими, які забезпечують ефективний результат діяльності. Отже, у число здібностей не потрапляють властивості темпераменту і характеру. А слово «готовність» ще раз обмежує коло обговорюваних властивостей, залишаючи за його межами навички, уміння і знання.

Предметом спеціального психологічного вивчення здібності стали в ХІХ ст., коли роботами Ф. Гальтона був покладений по-

чаток експериментальному і статистичному дослідженню людських особливостей.

Здібності проявляються в процесі оволодіння діяльністю в тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно освоює способи її організації і здійснення. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з мірою стійкості схильностей людини до деякої діяльності. В основі однакових досягнень при виконанні діяльності можуть лежати різні здібності; у той же час одна здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Це забезпечує можливості широкої компенсації здібностей.

Вивчення конкретно-психологічних характеристик різних здібностей дає змогу виділити: 1) загальні якості індивіда, що відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності (див. *Інтелект*); 2) спеціальні якості, що відповідають більш вузьким вимогам даної діяльності (див. *Здібність спеціальна*).

Рівень і ступінь розвитку здібностей виражають поняття таланту і геніальності.

При визначенні структури здібностей як властивостей особистості завжди потрібно враховувати генетичні механізми й особливо ті властивості нервових процесів, що безпосередньо позначаються на динаміці розвитку психічних процесів і їхніх властивостей. Однак варто враховувати і те, що здібності не виступають ізольовано від розвитку всіх інших систем, які входять у поняття особистості як її складові.

У структурі здібностей дуже важливим є творче ставлення особистості до виконуваної діяльності, психологічна готовність учитися і трудитися, усвідомлення своїх здібностей, критичність і самостійність їхньої оцінки.

В основі психологічних можливостей, що відрізняють конкретну людину від інших, лежать індивідуальні характеристики: конституціональні особливості, нейродинамічні властивості мозку, особливості функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку та ін. Саме ця своєрідність індивідуальних характеристик виступає як природні задатки, проте вони ще не визначають розвиток здібностей як індивідуальних психологічних можливостей. Успіх діяльності залежить від взаємодії трьох компонентів: знань, умінь і мотивації. Знання й уміння можуть засвоюватися завзятою працею при відсутності здібностей у цій сфері, тому їх ще не можна назвати здібностями. Сутність здібностей складають якості психічних процесів, які лежать в основі оволодіння знаннями й уміннями.

Структуру конкретної здібності складає сукупність психічних якостей, необхідних для успішного виконання відповідної діяльності. Особистість як носій певних якостей має потенції для розвитку здібностей. Ці потенції перетворюються в реальні здібності, коли під впливом вимог діяльності вони починають складатися у взаємодіючу систему якостей, завдяки якій і досягається успіх діяльності. Здібності дуже динамічні, рухливі; взаємодія різних психічних якостей при виконанні різних видів діяльності може виявляти і формувати нові здібності для даної особистості.

Здібності різних людей до однієї і тієї ж діяльності можуть мати різну структуру завдяки індивідуальній своєрідності психічних якостей і їхніх сполучень.

Нерідко людина змушена займатися деякою діяльністю, не маючи здібностей до неї. При цьому вона свідомо або неусвідомлено буде компенсувати недолік здібностей, спираючись на сильні сторони своєї особистості. Компенсація може здійснюватися через знання і уміння, що здобуваються, або через формування типового стилю діяльності, або ж через іншу, більш розвинуту здібність.

Як показники здібностей можуть розглядатися: 1) темп просування в оволодінні діяльністю; 2) широта переносу психічних якостей, що формуються; 3) співвідношення нервово-психічних витрат і кінцевого результату діяльності.

• **ЗДІБНІСТЬ: ПОХОДЖЕННЯ** - одне із найскладніших питань: чи є здібності уродженими, або ж вони формуються протягом життя. «Уроджений», «природжений» звичайно розуміються як «отриманий від природи», «переданий спадково»; але з наукової точки зору це неточно, тому краще вживати термін «спадкоємний».

Відповіді на поставлене питання досить суперечливі, часто протилежні. І на користь кожної альтернативи приводяться свої доводи.

Основні з них такі: 1) звичайно вважають, що доказом уродженості здібностей служить їхній ранній прояв у дитини: так, у Моцарта здібності виявилися в три, у Гайдна — у чотири роки; 2) про уродженість здібностей стверджують також на підставі повторення їх у нащадків видатних людей; часто наводять приклади обдарованих родин і навіть цілих династій: Бахів, Дарвінів та ін.; 3) більш точні факти даються дослідженнями з застосуванням методу близнюків; кореляція по-

казників усередині монозиготних пар виявилася дуже високою: 0,7-0,8, тоді як у парах сибсів коефіцієнти близько 0,4—0,5; 4) вражаючі результати отримані в дослідженнях на тваринах із застосуванням методу штучної селекції; вони свідчать про можливість накопичення генетичної схильності до успішного навчання.

Думка про генетичну зумовленість здібностей, власне кажучи, свідчить про те, що вони «з'являються» без процесу розвитку. Думка про те, що усьому можна навчити або навчитися, приклавши зусилля, містить помилку нерозрізнення захоплюючої праці-гри, що породжується сильною потребою, і праці-обов'язку; не можна навчити людину, якщо немає її власної активності, бажання і захопленості.

Отже, існують природні передумови здібностей — їхні задатки. Однак те, наскільки проявляться задатки, залежить від умов індивідуального розвитку. За результатами цього розвитку неможливо сказати, який був внесок задатку; способів визначення міри участі генотипічного фактора поки теж немає. Становлення і розвиток здібностей, напевно, пов'язані з проходженням дитини через різні сенситивні періоди з можливим наuczінням у ці періоди за типом запам'ятовування. Невід'ємний компонент здібностей — підвищена мотивація, що забезпечує інтенсивну й одночасно «природно» організовану діяльність, необхідну для розвитку здібностей.

Несприятливі умови для розвитку здібностей можуть бути різними — і збіднене середовище, і несприятливі загальні умови виховання, і неправильне поведіння з мотивацією.

• **ЗДІБНІСТЬ: РОЗВИТОК** — дуже гостро постає проблема виявлення механізмів формування і розвитку здібностей. Тонкі механізми цього ще не відомі, але деякі відомості вже існують.

Насамперед це дані про сенситивні періоди формування функцій. Щодо спеціальних здібностей можна припустити, що їхні функціональні структури теж мають свої сенситивні періоди.

Ще одне питання, безпосередньо пов'язане з розвитком здібностей, — це особливості мотивації. Обдаровані діти виявляють сильну тягу до занять тією діяльністю, до якої вони здатні, і можуть кожен день годинами займатися нею, не втомлюючись і ніби зовсім не напружуючись. Для них це — одночасно праця і гра. Навколо цих занять концентруються всі їхні інтереси. Важко визначити, як пов'язані тут високі досягнен-

ня й емоційна захопленість, що тут причина і що наслідок. Схоже, обидва фактори взаємозалежні та взаємно підсилюються.

Несприятливі умови для розвитку здібностей можуть бути різні: збіднене середовище викликає нестачу зовнішніх вражень; несприятливі загальні умови виховання — витрату дитиною енергії на неконструктивні переживання; неправильне поводження з мотивацією, на зразок зайвого примушення,— зниження спонтанної активності дитини.

• **ЗДІБНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНА** — психологічні особливості індивіда, що забезпечують можливості успішного виконання певного виду діяльності — музичної, сценічної, літературної та ін. Розвиток спеціальних здібностей спирається на відповідні задатки — наприклад, музичний слух і пам'ять.

Про здібності спеціальні можна говорити: 1) як про здібності в якій-небудь сфері психічної діяльності; до них належать здібності перцептивні, мнестичні, логічні та ін.; 2) як про здібності до певного типу діяльності; до них належать здібності лінгвістичні, художні, педагогічні та ін.

Здібності другого типу, як правило, описуються на базі першого типу, і тести для їхньої діагностики містять у собі завдання для діагностики здібностей першого типу.

Доведено існування особливих сенситивних періодів (див. *Сенситивність вікова*), протягом яких розвиток спеціальних здібностей відбувається найбільш сприятливо. Так, для музичних здібностей це період до п'яти років, коли активно формуються музичний слух і пам'ять.

Через багатозначність задатків можливе формування спеціальних здібностей на досить різній анатоμο-фізіологічній основі. Певний рівень здібностей спеціальних (математичних, художніх та ін.) можна сформувати практично в будь-якої здорової дитини. Тому існують реальні підстави для спрямованого розвитку здібностей у дітей в умовах спеціально організованого навчання.

• **ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД** — сукупність загальноприйнятих, часто неусвідомлених способів пояснення й оцінки явищ зовнішнього і внутрішнього світу. Підсумовує значимі, потрібні кожному в повсякденному житті фрагменти історично доступного досвіду. Поряд з інформацією про природу і суспільні відносини досить значну роль у здоровому глузді відіграють уявлення, що стосуються міжособистісних взаємодій.

У природній мові, що виражає суть поняття «здорового глузду», є тисячі слів, що позначають риси особистості, психічні стани людини, мотиви її поведінки та ін.

Для сучасної психології є характерним закономірний інтерес до здорового глузду, його змісту і механізмів, зокрема, в таких галузях соціально-психологічних досліджень, як теорія атрибуції (див. *Атрибуція каузальна*), імпліцитна теорія особистості, вивчення соціальних стереотипів та ін. Психологія використовує позитивні елементи загальнолюдського досвіду, піддаючи, однак, критичному аналізу повсякденні, стихійно складені уявлення про особистість людини та її поведінку.

• **ЗДОРОВ'Я ПСИХІЧНЕ** — стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам дійсності регуляцію поведінки та діяльності. Зміст поняття не вичерпується медичними і психологічними критеріями, у ньому завжди відбиті суспільні й групові норми і цінності, що регламентують духовне життя людини.

Основні критерії психічного здоров'я: 1) відповідність суб'єктивних образів відбиваним об'єктам дійсності та характеру реакцій — зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій; 2) адекватний віковий рівень зрілості особистісних емоційно-вольової і пізнавальної сфер; 3) адаптивність у мікросоціальних відносинах; 4) здатність до самоуправління поведінкою, розумного планування життєвих цілей і підтримки активності в їхньому досягненні.

• **ЗМІННА** — одне з основних понять для описання експерименту, хоча воно може відноситися і до спостереження. Під змінною розуміється будь-яка реальність, що може змінюватися в експериментальній ситуації. Змінні — це всі вимірювані фактори, що приблизно будуть або можуть варіюватися під час експерименту.

• **ЗМІННА ЗАЛЕЖНА** — величина, обумовлена впливом змінної незалежної. Змінна, пов'язана з поведінкою випробовуваних і залежна від стану їхнього організму.

• **ЗМІННА КОНТРОЛЬОВАНА** - та, яка жорстко контролюється під час експерименту — з метою уникнення варіацій від одного її випробовуваного до іншого та від сеансу до сеансу.

• **ЗМІННА НЕЗАЛЕЖНА** — та, яка введена експериментатором, буде ним змінюватися і чий вплив буде оцінюватися.

• **ЗМІННА ПРОМІЖНА** — 1. Сукупність змінних, які не можна контролювати, тому що вони складають невід'ємну частину

випробовуваного: його психологічний стан під час експерименту, інтерес чи байдужність і взагалі реакцію на експеримент. Ці змінні лежать між змінними незалежними і залежними; їх варто враховувати при інтерпретації результатів.

2. Поняття, уведене необихевиоризмом з метою перебороти обмеженість трактування поведінки як процесу, що зводиться до формули стимул—реакція. Під змінними розумілися недоступні прямому спостереженню психічні компоненти — значення, мета, мотив, карта когнітивна та ін., що виступають як посередники між стимулом як змінною незалежною і відповідною реакцією як змінною залежною. Поряд з чисто психологічним трактуванням проміжних змінних висувалося вчення про їхню представленість в організмі у вигляді факторів, доступних фізіологічному аналізу.

- **ЗМІСТ (СМИСЛ)** — та розумна підстава, при якій в умовах колективної діяльності вперше з'являються операції, спрямовані не прямо на предмет потреби (біологічний мотив), а на деякий проміжний результат, що стає в рамках індивідуальної діяльності самостійною метою. Для суб'єкта мета діяльності відокремлюється від її мотиву, і в діяльності як її нова одиниця виділяється дія. Це супроводжується переживанням змісту дії, тому що для того, щоб зробити дію, яка приводить до проміжного результату, потрібно зрозуміти зв'язок цього результату з мотивом — відкрити для себе зміст дії.

За О. Леонтьєвим, зміст — це відношення дії до мотиву.

- **ЗМІСТ ОСОБИСТІСНИЙ** - відчуття підвищеної суб'єктивної значимості предмета, дії чи події, які опинилися в полі дії провідного мотиву. Одна з головних складових, утворюючих свідомість; індивідуалізоване відображення дійсного відношення особистості до об'єктів, заради яких розгортається її діяльність; усвідомлюване як «значення для мене» засвоєваних безособових знань про світ, що включають у себе поняття, вміння, дії і вчинки, соціальні норми, ролі, ідеали і цінності. Це поняття історично пов'язане з теоріями Л. Виготського про динамічні смислові системи індивідуальної свідомості особистості, що виражають єдність афективних та інтелектуальних процесів.

У рамках теорії діяльності особистісний зміст визначається подвійно: 1) за способом походження — змістовно; 2) за формою існування у свідомості — функціонально. Суть особистісного змісту — це оцінка життєвого значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій у цих обставинах. Зміст мети дії і дії

в цілому залежить від того, якому мотивові вона служить, задоволенню якої потреби, що знайшла предметне втілення в цьому мотиві, вона сприяє. Зв'язок мотиву і мети неоднозначний через дві обставини: 1) мотив не завжди буває усвідомленим; 2) тому самому мотивові можуть відповідати різні за змістовними і соціально-нормативними характеристиками дії.

У змістоутворюючій функції може виступати лише мотив провідний; мотиви-стимули можуть породжувати емоції, але не змісти. Зміст не існує у свідомості в готовому вигляді, він є продуктом внутрішньої активності, за допомогою якої визначає, якому мотивові служить дана дія і чи є вона оптимальною з позиції відповідності мотивові й нормативним вимогам. Сама ця активність найчастіше не є свідомою і довільно регульованою, крім, наприклад, випадку свідомої рефлексії, і може виявлятися у свідомості як почуття, інтерес, емоція, «значуще переживання».

У рамках функціонального підходу вважається, що зміст має не тільки дія, але також обставини й умови, у яких вона відбувається. Можна виділити два типи умов: що сприяють і перешкоджають здійсненню дії. Виділяють і два змісти умов діяльності: зміст сприяння і зміст перешкоджання виконанню дії (див. *Перешкода внутрішня*).

Уведення поняття змісту особистісного як одиниці свідомості відіграло важливу роль у подоланні суто інтелектуалістського трактування свідомості як суми відомостей про світ, а також для вирішення проблеми співвідношення індивідуальної та суспільної свідомості в житті особистості. Поняття використовується в різних сферах психології, що вивчають відношення людини до світу залежно від її місця в суспільстві, мотивів, установок, емоцій та ін.

Виділяють ряд складових смислових систем: 1) змістоутворюючі мотиви, що спонукають до діяльності; 2) реалізоване діяльністю відношення людини до дійсності, що набула для нього суб'єктивної цінності — значимості; 3) смислові установки, що виражають особистісний зміст; 4) регульовані смисловими установками вчинки і діяння особистості.

Зміст особистісний має ряд важливих особливостей, пов'язаних з аналізом структури особистості в цілому. Головна з них трактує його як похідну місця людини в системі суспільних відносин і її соціальної позиції. Обумовленість змісту особистісного соціальною позицією визначає й інші особливості його психологічної природи: опосередкованість зміни змісту особистіс-

ного зміною діяльності, що лежить в його основі; недостатність усвідомлення змісту особистісного для його зміни та ін. Оскільки зміна соціальної позиції людини спричиняє переосмислення її відношення до дійсності, іноді це може призвести до глибокої перебудови всієї сукупності змістів особистісних, що інколи драматично виявляється в таких явищах, як «втрата себе» і втрата сенсу існування.

Таку перебудову варто відрізнити від існуючих на поверхні свідомості суб'єктивних переживань — симпатій, антипатій, бажань, хотінь та ін., що змінюються безпосередньо під впливом мовлення. Подібні суб'єктивні переживання, як і емоції, виконують функцію оцінки особистісного змісту, сприяючи усвідомленню людиною своїх відношень до дійсності, їхньої значимості. При розбіжності суб'єктивних переживань і особистісного змісту змінюється направленість переживань, а не самого змісту.

Психологічний аналіз закономірностей становлення і функціонування змісту особистісного (ширше — динамічних, смислових систем) став центральною проблемою при вивченні шляхів розвитку і виховання особистості як індивідуальності.

За своєю функцією зміст особистісний робить доступним свідомості суб'єктивне значення тих чи інших обставин і дій. Проте доступність свідомості не означає, що зміст завжди усвідомлений. Він може здійснювати свою функцію інформування у формі емоційно-почуттєвій. Тоді перед суб'єктом виникає проблема рефлексії — завдання пошуку змісту. Іноді суб'єкт несвідомо ставить й інше завдання — приховування змісту, насамперед від самого себе. Це приховування і лежить в основі описаних З. Фрейдом захисних механізмів; тому для пояснення ролі цих механізмів немає потреби залучати поняття конфлікту між інстанціями Я або уродженими потягами. Життєдіяльність людини, у якій вона реалізує безліч важливих для неї відносин, неминуче породжує конфліктні ситуації, що роблять деякі обставини тією перешкодою, на осмислення якої в людини тепер може бракувати сил і відваги.

• ЗМІЩЕННЯ (зрушення) — за З. Фрейдом, другий результат роботи сновидіння — перекручування прихованого змісту сновидіння (див. *Сновидіння: зміст прихований*) шляхом переміщення акцентів з головного на другорядне, незначне або байдуже.

Головний засіб перекручування сновидіння.

Як процес і результат модифікації та перегрупування сновидінь зміщення виявляється: 1) у заміщенні прихованого елемен-

та не власне складовою частиною, а чимось віддаленим — натяком; 2) у переміщенні психічного акценту з деякого важливого елемента на інший, неважливий або байдужий, внаслідок чого в сновидінні виникає інший центр і відбувається підміна змісту сновидіння.

За З. Фрейдом, зміщення — захисний механізм, що замінює різкі й важкі тенденції менш різкими і важкими.

- **ЗНАРЯДДЯ ПСИХОЛОГІЧНЕ** - елемент структури психічної функції, що відіграє роль, аналогічну знаряддю праці в структурі трудової діяльності людини.

У культурно-історичній теорії як психологічне знаряддя розглядаються знаки («стимули-засоби»). Знаки як психологічне знаряддя принципово відрізняються від традиційно досліджуваних психологією знаків (вербальних і невербальних), що складають зміст пам'яті, тому що тут спеціально виділяється не змістовний, а структурний момент («знаки без значення»).

За Л. Виготським, психологічні знаряддя людина набуває в ході інтеріоризації спільної діяльності в онтогенезі.

- **ЗНИЩЕННЯ** — за А. Фрейд, захисний механізм, що ліквідує попередній акт наступним актом.

- **ЗОНА ЕРОГЕННА** — певні частини або ділянки тіла (геніталії, порожнина рота, задньопрохідний отвір, вивідна протока сечового міхура та ін.), що беруть участь у розвитку і функціонуванні сексуального інстинкту; ділянки тіла, що відіграють роль при одержанні сексуальної насолоди. Мають особливу чутливість і пов'язані з деякими фізіологічними відправленнями; подразнення їх викликає приємне сексуально забарвлене збудження.

За З. Фрейдом, ерогенні зони — частина статевого апарата, яка підкоряється приматові генітальної **зони**.

- **ЗОНА НАЙБЛИЖЧОГО РОЗВИТКУ** - розбіжність у рівні труднощів завдань, розв'язуваних дитиною самостійно (актуальний рівень розвитку) і під керівництвом дорослого. Поняття введено Л. Виготським, який показав, що реальне відношення розумового розвитку до можливостей навчання може бути виявлене за допомогою визначення рівня актуального розвитку дитини і зони її найближчого розвитку; навчання, створюючи останню, «веде» за собою розвиток; і тільки те навчання є діючим, яке «забігає вперед» відносно розвитку. Положення про зону найближчого розвитку лягло в основу розроблюваної у вітчизняній віковій і педагогічній психології концепції про співвідношення навчання і розумового розвитку дитини.

• **ЗООПСИХОЛОГІЯ** — наука про психіку тварин, про прояви і закономірності психічного відображення на цьому рівні. Розглядає проблеми розвитку психіки у філогенезі, вивчає (головним чином у лабораторних умовах) формування психічних процесів у тварин в онтогенезі, походження психіки та її розвиток у процесі еволюції, біологічні передумови і передісторію зародження людської свідомості.

Зоопсихологія тісно пов'язана з етологією та іншими біологічними науками. Найбільш значні досягнення вітчизняної зоопсихології — в дослідженнях психічної регуляції поведінки вищих ссавців. Разом з етологією вона намагається зрозуміти, яким чином уроджені механізми, що направляють виникнення і розвиток поведінки, доповнюються впливом середовища, з котрим вони взаємодіють. Зоопсихологія використовує психологічні методи для доповнення даних етології про поведінку тварин. Вона прагне краще зрозуміти те, що складає специфіку людської природи, встановлюючи родинні зв'язки людини з тваринним світом.

• **ЗООСЕМАНТИКА** — дисципліна, що описує комунікацію, спілкування тварин як своєрідну мову з позицій семантики, конкретніше — з погляду інформативного змісту комунікативних дій, що може відноситися до сфер упізнання, до мотивації поведінки і до відносин із середовищем.

• **ЗООФІЛІЯ** — любов до тварин, здебільшого еротична, коли лібідо звернене на тварин.

• **ЗРІЛІСТЬ** (дорослість) — стан, до якого приходять організм наприкінці певного періоду свого розвитку. Найбільш тривалий період онтогенезу, характерний тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей особистості. Хронологічні рамки періоду зрілості досить умовні й визначаються завершенням юності та початком періоду старіння. Є спроби поділу зрілості на стадії: молодість, розквіт, власне зрілість і т. д.

У психології вивчення зрілості представлено дослідженнями динаміки інтелектуальних і творчих здібностей, змін ведучих мотивів та інтересів, пошуком закономірностей розвитку особистості. Вивчаються психологічні аспекти таких подій зрілого віку, як укладення шлюбу і розлучення, проблеми сімейних взаємин, батьківські функції. Дослідники виділяють наступні характеристики зрілої особистості: 1) розвинене почуття відповідальності; 2) потреба в турботі про інших людей; 3) здатності: а) до активної участі в житті суспільства та до ефективного використання

своїх знань і здібностей; б) до психологічної близькості з іншою людиною; в) до конструктивного вирішення різних життєвих проблем на шляху до повноти самореалізації.

• **ЗРІЛІСТЬ ПЕРЕДЧАСНА** — мимовільна, передчасна сексуальна зрілість, що виражається в порушенні, скороченні або припиненні інфантильного латентного періоду і стає причиною захворювань, викликаючи сексуальні прояви, що можуть мати лише характер перверсії унаслідок як неготового стану генітальних затримок, так і нерозвиненості генітальної системи.

• **ЗРУШЕННЯ РИЗИКОВЕ** (зрушення до ризику) — зростання ризикованості групових або індивідуальних рішень після проведення групової дискусії в порівнянні з початковими рішеннями членів групи. Багаторазово отримане у різних експериментальних ситуаціях.

Визначено три типи процедури його експериментального дослідження: 1) порівняння первинних індивідуальних рішень з узгодженим груповим; 2) порівняння первинних індивідуальних рішень після винесення узгодженого групового рішення з вторинними індивідуальними; 3) порівняння первинних індивідуальних рішень після проведення групової дискусії без обов'язкового узгодження з вторинними індивідуальними.

Для пояснення явища ризикового зрушення запропоновано ряд гіпотез. Серед них найбільш популярна та, відповідно до якої кожен член групи в процесі дискусії переглядає своє рішення, щоб наблизити його до ціннісного стандарту групи.

• **ЗУМОВЛЕНІСТЬ** (Foreclosure) — статус его-ідентичності, завдяки якому юнак чи дівчина не переживають кризу, пов'язану з вибором кар'єри або ідеологічних переконань, і впевнено роблять той чи інший вибір.

I

—«•—Г»:Ф2д:—*—

• **ІАТРОГЕНІЯ** (ятрогенія) (від гр. iatros — лікар і gennaō — породжую) — виникаючі в результаті неправильних дій лікаря, який здійснив на пацієнта ненавмисний нав'юваний вплив (наприклад, необережним коментуванням особливостей захворювання), несприятливі зміни психічного стану і психогенні реакції, що спричиняють виникнення неврозів. Синонім — хвороба нав'яна.

- **Щ** — аспект структури особистості, весь зміст якого успадкований; є присутнім з народження і закріпленим в конституції індивідуума. Ід почуттєве, ірраціональне і вільне від будь-яких обмежень.

- **ІДЕАЛІЗАЦІЯ** (фр. *idealisation*, від гр. *idea* — ідея) — 1) уявлення чого-небудь кращим, ніж воно є насправді, прикрашання дійсності; уявлення чого-небудь в якості ідеалу; 2) розумовий акт, пов'язаний з утворенням понять про об'єкти, що не мають свого аналога в дійсності, наприклад «точка», «абсолютно чорне тіло», а також самі ці поняття; 3) за З. Фрейдом, прагнення, що створює помилкове судження, яке проявляється у феномені сексуальної переоцінки об'єкта через те, що обраний об'єкт до деякої міри не зазнає критики, а всі його якості оцінюються вище, ніж якості нелюбимих людей або якості того ж самого об'єкта, поки він ще не був любимим. Завдяки ідеалізації об'єкт, не змінюючись по суті, стає більш значимим і оцінюється вище. Ідеалізація можлива у відношенні як Я—лібідо, так і об'єкт—лібідо.

- **ІДЕАЛЬНЕ** — особливий спосіб буття предмета, відображеного у психічному світі й життєдіяльності суб'єкта. Як похідне від матеріального, ідеальне стає відносно самостійним, активним початком життєдіяльності. Завдяки наявності ідеального людина здатна не тільки відображати дійсність, але і перетворювати її як у свідомості, так і на практиці. Перетворення може призводити до неадекватної реальності, ілюзорних продуктів ідеального.

- **ІДЕАЛЬНЕ «Я»** (*Ideal Self*) — уявлення людини про те, якою б вона хотіла бути.

- **ІДЕНТИФІКАЦІЯ** (від лат. *identificare* — ототожнювати) — ототожнення; установлення схожості чого-небудь з чим-небудь. Поняття, введене З. Фрейдом, далеко поширилося за рамки психоаналізу, зокрема в соціальній психології. Ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що проявляється в прийнятті індивідом соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні ним групової приналежності, формуванні соціальних установок і т. д. Сучасне розуміння ідентифікації охоплює декілька сфер психічної реальності, що перетинаються:

1. Переважне розуміння — як процес і результат самоототожнення з іншою людиною, групою, образом або символом (див. також *Інтроєкція*) на підставі сталого емоційного зв'язку, а також включення їх у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей і зразків. Уподібнення, ототожнення з ким-не-

будь, чим-небудь. Відкрите наслідування як слідування зразкові найбільше проявляється в дошкільному віці.

2. Упізнання чого-небудь або кого-небудь. У цьому значенні термін використовується в психології загальній, інженерній і юридичній, де розуміється як процес зіставлення, звірення одного об'єкта з іншим на підставі будь-якої ознаки або властивості, в результаті чого встановлюється їхня подібність або відмінність. Завдяки ідентифікації відбувається розпізнавання образів, створення узагальнень та їх класифікація, аналіз знакових систем тощо. Коли об'єктом ідентифікації є людина, то виступає як процес упізнання тієї якості, на підставі якої можна: 1) віднести особистість до деякого класу або типу — наприклад, ідентифікація злочинця; 2) визнати особистість цілісною й ідентичною самій собі.

3. Уявлення, бачення суб'єктом іншої людини як продовження самої себе (див. *Проекція*); наділення її своїми рисами, почуттями, бажаннями (наприклад, батьки, які очікують від дитини здійснення власних честолюбних задумів).

4. Розуміння й інтерпретація іншої людини шляхом ототожнення себе з нею. Тут ідентифікація являється емоційно-когнітивним процесом неусвідомлюваного ототожнення індивідом себе з іншим суб'єктом, групою, зразком; механізмом постановки себе на місце іншого, що проявляється у вигляді заглиблення, перенесення індивідом себе в поле, простір, обставини іншого індивіда і приводить до засвоєння його особистісних змістів. Це дозволяє моделювати смислове поле партнера по спілкуванню, забезпечує взаєморозуміння і викликає сприятливу поведінку. Як механізм взаєморозуміння — це спосіб розуміння іншого через усвідомлене або несвідоме уподібнення його характеристикам самого суб'єкта.

У психоаналізі ідентифікація розуміється як несвідоме ототожнення, уподібнення себе іншій особистості, внаслідок чого з'являється наслідування в поведінці та ін. Це поняття спочатку було введено З.Фрейдом для інтерпретації явищ патологічної депресії, а пізніше — для аналізу сновидінь і деяких процесів, за допомогою яких маленька дитина засвоює зразки поведінки інших значимих для неї людей, формує «над-Я», приймає жіночу або чоловічу роль та ін.

Ідентифікація — протилежність нарцисизму, вона відіграє величезну роль у поведінці та психічному житті. Її психологічний зміст — у розширенні кола переживань, у збагаченні внутріш-

нього досвіду. Відома як перший прояв емоційної прихильності до іншої людини.

Ідентифікація — це захист від об'єкта, що викликає страх, шляхом уподібнення йому. Завдяки їй також досягається символічне володіння бажаним, але недосяжним об'єктом (див. *Комплекс Едипів*). При ширшому тлумаченні — неусвідомлюване уподібнення зразкам та ідеалам, що дозволяє перебороти власну слабкість і почуття неповноцінності.

Ідентифікація може відбуватися з будь-яким об'єктом — людиною, твариною, предметом, ідеєю тощо. Механізм ідентифікації забезпечує взаємний зв'язок індивідів у соціальній групі, створює афективну спільність як особливе втілення, «вчуття», здобуваючи в деяких випадках властивість «психічної інфекції», дуже характерної для натовпу.

3. Фрейд виділив кілька типів ідентифікації. У дитинстві виникає ідентифікація первинна — примітивна форма емоційної прихильності дитини до матері. Згодом це «тотальне оволодіння об'єктом» поступається місцем ідентифікації вторинній, що відіграє роль захисного механізму (див. *Захищеність психологічна*), завдяки якому дитина справляється з занепокоєнням, викликаним загрозливим авторитетом, шляхом включення деяких аспектів його поведінки у власні дії. Ця форма ідентифікації — передісторія Едипового комплексу, коли маля в усьому хоче зайняти місце батька і, боячись з його боку покарання, копіює деякі особливості його поведінки. Ця парціальна ідентифікація є амбівалентною і може виявлятися стосовно як улюбленої особи, так і осіб ненависних або яким заздрить. Особливе значення цей тип ідентифікації набуває при засвоєнні дитиною заборон батьків, при формуванні в неї стійкості до спокус, при розвитку совісті. Ідентифікація допомагає дитині подолати Едипів комплекс. Це відбувається до п'яти-шести років: дитина ніби вирішує проблему, ідентифікуючись з одним із батьків своєї статі. Іншими словами, неспроможний змінити ситуацію, що викликала зародження Едипового комплексу, і реалізувати нелюбов до батька, хлопчик намагається прийняти його позицію і стати схожим на нього.

Стосовно дорослого суб'єкта ідентифікацію пов'язують з невротичним симптомом, при якому в суб'єкта — через бажання виявитися в положенні об'єкта — виникають хворобливі явища, характерні для останнього.

Для неортодоксального психоаналізу (А. Фрейд, Д. Рапопорт) поняття ідентифікації стало центральним механізмом форму-

вання здатності Я-суб'єкта до саморозвитку. При цьому між суб'єктом і відбиваним об'єктом установлюється певний емоційний зв'язок, сутністю якого є переживання своєї тотожності з об'єктом.

• **ІДЕНТИФІКАЦІЯ КОЛЕКТИВІСТСЬКА** - виникаюча в спільній діяльності форма гуманних відносин, при якій переживання одного члена групи запропоновані іншим її членам як мотиви поведінки, які організують їхню власну діяльність, спрямовану одночасно на здійснення групової мети і на усунення фруструючих впливів (див. *Фрустрація*). Означає єдність мотивації, формування взаємин на основі моральних принципів. Найбільш повно виражається у співчутті та співучасті, коли кожен член групи емоційно і діяльно відгукується на вдачі та невдачі іншого.

Дія колективістської ідентифікації в групі виражається: 1) у визнанні за іншим, як і за собою, рівних прав і обов'язків; 2) у наданні сприяння і підтримки; 3) у вимогливому ставленні до себе так само, як і до товаришів.

Психологічна основа колективістської ідентифікації — готовність суб'єкта, яка виникає в процесі спільної діяльності, почувати, переживати і діяти стосовно іншого так, якщо б ним був він сам. Феномен колективістської ідентифікації переважає в колективі як у групі високого рівня розвитку і не зводиться до індивідуальних переваг членів групи. Прояви ідентифікації колективістської, опосередковані цінностями спільної діяльності та гуманними смисловими установками, стають стійкою характеристикою кожного члена колективу, перестають залежати від особистих симпатій і зовнішніх факторів.

Ідентифікація колективістська в онтогенезі виникає на рубежі дошкільного і молодшого шкільного віку в ході емоційно насиченого спілкування дітей. У дитячій групі вона виступає у формі як дієвого співчуття невдачам, так і активного співпереживання успіхам. Змістовна спільна діяльність і морально-емоційне спілкування дітей — основа формування проявів колективістської ідентифікації в дитячій групі.

• **ІДЕНТИФІКАЦІЯ НАРЦИСИЧНА**- процес самопроекування на Я втраченого сексуального об'єкта, коли відведене лібідо орієнтоване на Я, але при цьому людина поводить себе зі своїм Я як із залишеним об'єктом і направляє на Я амбівалентні імпульси, що включають, серед інших, агресивні компоненти.

• **ІДЕНТИЧНІСТЬ** (від лат. *identicus*) — тотожність, однаковість. За Е. Еріксоном — почуття самототожності, власної істинності,

повноцінності, співпричетності до світу та інших людей. Почуття знайдення, адекватності й стабільного володіння особистістю власним Я незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного вирішення задач, що постають перед нею на кожному етапі розвитку.

- **ІДЕНТИЧНІСТЬ СТАТЕВА** - єдність самосвідомості й поведінки індивіда, який зараховує себе до певної статі, й орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Первинна статева ідентичність формується в дитини до півтора років, а до трьох-чотирьох років статева приналежність асоціюється з певними соматичними і поведінковими властивостями. У ролі гностичного апарата тут виступає схема тіла. На фізіологічному базисі схеми тіла створюється особистісна надбудова, за допомогою якої утворюються психологічні й естетичні образи тіла, що несуть і оцінну функцію. На вищому, соціально-психологічному рівні розвитку схеми тіла формуються образи, пов'язані з такими поняттями, як статево-рольові функції, мораль.

Усвідомлення індивідом своєї статевої ідентичності припускає певне ставлення до неї — статево-рольову орієнтацію і статево-рольові переваги.

- **ІДЮТІЯ** (гр. *idioteia* — нецтво) — найважча форма уродженого психічного недорозвинення — олігофренії.

- **ІДОЛОПОКЛОНСТВО СУЧАСНЕ** - за Е. Фроммом, нині діюча, розповсюджена могутня колективна форма поклоніння силі, успіхові та владі ринку, що включає в себе безліч прихованих елементів різних примітивних релігій.

- **ІЗОЛЯЦІЯ** (від фр. *isolation*) — 1) згідно з А. Фрейд — захисний механізм, що відсторонює асоціативні зв'язки, коли усвідомлюється загроза небезпеки. Відокремлення афекту від інтелекту. Неприємні емоції блокуються, так що зв'язок між якоюсь подією або розумовим змістом і його емоційним забарвленням не усвідомлюється. Своєю феноменологією цей вид захисту нагадує синдром відчуження.

2) почуття соціальної спустошеності й хворобливості, що виникає в результаті нездатності досягти інтимності.

- **ІЗОЛЯЦІЯ ГРУПОВА** — психологічний аспект: змушене тривале перебування групи людей в умовах обмеженого простору, нестачі сенсорних подразників і постійного спілкування з тими самими людьми.

В умовах групової ізоляції люди знаходяться під час космічних польотів, підводного плавання, на гідрометеостанціях, мая-

ках та ін. З часом у взаєминах людей на етапі нестійкої психічної діяльності починають виявлятися емоційна напруженість, виникають конфлікти, що іноді закінчуються трагічно. В основі порушення спілкування лежить астенізація нервової системи, що викликається низкою психогенних факторів і не дозволяє адекватно сприймати партнера по спілкуванню, оцінювати події, загальмовувати імпульсивні дії.

До специфічних психогенних факторів ізоляції групової належать постійна «публічність» та інформаційна виснаженість партнерів по спілкуванню. Емоційна напруженість, що обумовлюється необхідністю довгий час утримувати себе у певній рольовій функції, та прагнення приховати від оточуючих свої думки і переживання актуалізують потребу в самоті. При неможливості її задоволення людина перестає приховувати свої почуття і думки («психологічний стриптиз»), що є однією з форм захисної реакції.

На відміну від одиночної ізоляції, переживання «фізичної оголеності», «відкритості думок» на етапі нестійкої психічної діяльності, що виникають під впливом «публічності», чітко персоніфікуються — приписуються діям конкретних партнерів, провокуючи конфліктність і викликаючи аутизацію (див. *Аутизм*).

Типова для групової ізоляції особливість, у порівнянні з іншими формами змінених умов існування, — комплексність психічних станів, єдність, труднощі відокремлення одного симптому від іншого усередині загальної «психопатоподібної» картини поведінки. Для запобігання негативних наслідків групової ізоляції використовуються спеціальні профілактичні заходи, здійснюється ретельний психологічний відбір.

• **ІЛЮЗІЯ** (від лат. *illusio* — помилка, омана) — 1) неадекватне відображення предмета, що сприймається, та його властивостей; 2) незбутня надія, мрія.

• **ІМБЕЦИЛЬНІСТЬ** (від лат. *imbecillus* — слабкий, немічний) — середньої тяжкості форма уродженого психічного недорозвинення — олігофренії.

• **ІМІДЖ** (англ. *image* — образ) — характер стереотипу, що сформувався у масовій свідомості й має емоційно забарвлений образ кого-небудь або чого-небудь. Певним іміджем може володіти політичний діяч, професія, товар. Формування іміджу відбувається стихійно, але частіше він є результатом роботи фахівців у галузі психології політичної, психології реклами, маркетингу та ін. Найбільш ефективний шлях створення іміджу — викори-

стання засобів масової комунікації. Імідж відбиває соціальні очікування певних груп, тому наявність його іноді може забезпечити суб'єктові успіх у політичному або діловому житті. Наявність, характер і дієвість іміджу виявляються в спеціальних дослідженнях за допомогою методик контент-аналізу, спеціальних шкал, семантичного диференціалу та ін.

• **ІМПОТЕНЦІЯ ПСИХІЧНА** (від лат. *impotens* - неспроможний) — різноманітні порушення сексуальної функції, більшість яких носить характер простого гальмування. За З. Фрейдом, це найпоширеніше психічне захворювання, що зустрічається в клінічній практиці психоаналізу. Життя таких людей (із сильно вираженою чутливістю) залишається ніби розщепленим: коли вони люблять, то не бажають володіння, а коли бажають, не можуть любити. Вони шукають сексуальний об'єкт, який не потрібно любити, щоб віддалити чуттєвість від об'єктів любові. Імпотенція психічна — загальне страждання культурного людства, а не хвороба окремих осіб.

• **ІМПУЛЬС** (від лат. *impulsus* — удар, поштовх) — 1) поштовх до чого-небудь, спонукання до здійснення чого-небудь, причина, що викликає яку-небудь дію; 2) імпульс нервовий — хвиля збудження, яка швидко поширюється по нервовому волокну і виникає при подразненні закінчення чуттєвого нервового волокна, тіла нервової клітини або самого нервового волокна; супроводжується швидкою зміною збудливості, провідності, обміну речовин і фізичних властивостей нервового волокна.

• **ІМПУЛЬС ГАНЕБНИЙ** — за раннім З. Фрейдом, назва психосексуальних феноменів, що згодом були названі потягами.

• **ІМПУЛЬСИВНИЙ** — схильний діяти під впливом раптового спонукання, імпульсу, рвучкий.

• **ІМПУНІТИВНІСТЬ** — схильність приписувати відповідальність за невдачі переважно зовнішнім обставинам та умовам.

• **ІНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ** (*Environmentalist!*) — вихідне положення про те, що особистість сформована соціальними і культурними впливами.

• **ІНВЕРСІЯ** (інвертованість) (від лат. *inversio* — перестановка) — 1) процес і результат перестановки або перекидання (заміни) — аж до протилежності — мотивів, установок, бажань, реакцій, поведінкових актів та ін.; 2) тип сексуальної орієнтації чоловіків і жінок, при якій сексуальними об'єктами обираються особи своєї статі.

За З. Фрейдом, для інверсії є характерною фіксація лібідо на особах своєї статі.

• **ІНВЕРСІЯ: МЕХАНІЗМ ПСИХІЧНИЙ** - сукупність психічних станів і процесів, що обумовлюють виникнення, розвиток і дію інверсії. За З. Фрейдом, виникає в дитинстві, у фазі короткочасної, але інтенсивної фіксації на жінці (здебільшого — на матері), переборовши яку, інвертовані ототожнюють себе з матір'ю й обирають самих себе як сексуальний об'єкт, тобто виходячи з нарцисизму, обирають чоловіків, схожих на них самих, котрих хочуть любити, як любила їх самих мати. Безперервно відтворюючи механізм появи інверсії, інвертовані чоловіки постійно переносять на чоловіків викликане жінками збудження, від чого нав'язливе устремління до чоловіків обумовлюється їхньою тривожною втечею від жінки.

• **ІНВЕРТАЦІЯ АБСОЛЮТНА** (від лат. *invertere* — обертати, перетворювати) — феномен сексуальної орієнтації на об'єкти своєї, а не протилежної статі.

• **ІНВЕРТАЦІЯ АМФІГЕННА** (гермафродитизм психосексуальний) — феномен психосексуальної орієнтації одночасно на об'єкти своєї та протилежної статі.

• **ІНГІБІЦІЯ СОЦІАЛЬНА** (від лат. *inhibeo* - утримувати) — зниження (пригнічення), погіршення продуктивності виконуваної індивідом діяльності, її швидкості та якості в присутності сторонніх людей або спостерігачів, реальних або уявлених (без втручання в його дії), що виступають в якості суперника або спостерігача за його діями. Феномен, протилежний фацілітації соціальної.

• **ІНДЕКС СОЦІОМЕТРИЧНИЙ** (від лат. *index* - покажчик, список) — система умовних позначок, цифрових і буквених, для кількісної характеристики досліджуваних явищ (див. *Соціометрія*).

• **ІНДИВІД** (індивідуум) (від лат. *individuum* — неподільне, особа) — за О. Леонтьєвим, про індивіда говорять, коли вбачають в людині представника *homo sapiens*. В понятті виражаються, принаймні, дві основних ознаки: 1) неподільність, або цілісність суб'єкта; 2) наявність у нього особливих — індивідуальних — властивостей, що відрізняють його від інших представників того ж виду. Людина, як і всякий представник тваринного світу, народжується індивідом. Вона має свій генотип. Індивідуальні генотипічні властивості в процесі життя розвиваються і перетворюються, стають фенотипічними. Як індивіди, люди відрізняються

один від одного не тільки морфологічними особливостями, але й психологічними властивостями — здібностями, темпераментом, емоційністю.

Існують також інші визначення індивіда:

1. Людина як одинична природна істота, представник виду *homo sapiens*, продукт філогенетичного й онтогенетичного розвитку, єдності вродженого і придбаного (див. *Генотип; Фенотип*), носій індивідуально своєрідних рис (здатки, потяги та ін.).

2. Окремий представник людської спільності; соціальна істота, яка виходить за рамки природної (біологічної) обмеженості, що використовує знаряддя, знаки і через них оволодіває власною поведінкою та психічними процесами.

Обидва значення терміна є взаємозалежними й описують людину в аспекті її окремоті та відособленості. Найбільш загальні характеристики індивіда: 1) цілісність психофізіологічної організації; ця ознака вказує на системність зв'язків між різноманітними функціями і механізмами, що реалізують життєві відносини індивіда; 2) стійкість у взаємодії з навколишнім світом; визначає собою збереження основних відносин індивіда до дійсності, припускаючи, проте, існування моментів пластичності, гнучкості, варіативності; 3) активність — забезпечуючи здатність індивіда до самозміни, діалектично поєднує залежність від ситуації з подоланням її безпосередніх впливів.

• **ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ** (Individuation) - 1) термін, що використовується К. Юнгом для позначення процесів інтеграції протилежно спрямованих елементів особистості на шляху перетворення її в єдине ціле; 2) виділення особистості або особи за її індивідуальними властивостями.

• **ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ** — людина, що характеризується з боку своїх соціально значимих відмінностей від інших людей; своєрідність психіки й особистості індивіда, її неповторність. Проявляється в рисах темпераменту, характеру, у специфіці інтересів, якостей перцептивних процесів та інтелекту, потреб і здібностей індивіда.

• **ІНДИВІДУУМ** (лат. *individuum* — неподільне, особина) — 1) окрема сутність або істота, кожен самостійно існуючий організм; 2) окрема людина, особистість.

• **ІНДИФЕРЕНТНІСТЬ** (від лат. *indifferens (indifferentis)* - байдужий) — байдужість, незацікавленість, апатичність, нечутливість, бездіяльність.

- **ІНДУКТОР** (від лат. *induco* — уводжу, спонукаю) — суб'єкт, що адресує повідомлення реципієнтові. Синонім — комунікатор.

- **ІНДУКЦІЯ** (від лат. *inductio* — наведення) — рух знання від одиничних тверджень до загальних положень. Тісно пов'язана з дедукцією. Логіка розглядає індукцію як вид умовиводу, розрізняючи індукцію повну і неповну. Психологія вивчає розвиток і порушення індуктивних міркувань. Рух від одиничного до загального знання аналізується в його обумовленості всіма психічними процесами і побудовою розумової діяльності в цілому.

- **ІНЕРТНІСТЬ** (від англ. *stagnation* — застій) — стан поринання в турботи про самого себе, при якому індивідуум піклується тільки про задоволення своїх потреб.

- **ІНЕРЦІЯ** (лат. *inertia* — нерухомість, бездіяльність) — бездіяльність, відсутність активності, ініціативи, заповзятливості.

- **ІНЖЕНЕРНО-ПСИХОЛОПЧНА ОЦІНКА** — перевірка відповідності системи Людина—Машина—Середовище, її підсистем, елементів, ланок інженерно-технологічним вимогам.

- **ІНЖЕНЕРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМОГИ** - вимоги до системи Людина—Машина—Середовище (її підсистем, устаткування, робітничого середовища), які обумовлюються характеристиками людини і встановлюються для забезпечення її ефективної і безпечної діяльності в системі.

- **ІНІЦІАТИВА** (фр. *initiative*, від лат. *initiare* — починати) — почин; керівна роль у якій-небудь дії; заповзятливість, здатність до самостійних активних дій.

- **ІНІЦІАЦІЯ** (від лат. *initiatio* — здійснення таїнств) — комплекс дій, в основному обрядових, за допомогою яких здійснюється і формально закріплюється зміна соціального статусу індивіда, відбувається включення його в певне замкнуте об'єднання; придбання ним особливих знань, а також функцій або повноважень. Приклади ініціації: обряди, що супроводжують перехід з одного вікового класу в інший; включення у вищі касту в древній Індії; посвячення в лицарі; конфірмація, перше причастя, посвячення в сан, коронація тощо.

У вузькому значенні ініціація — характерне головним чином для первісної культури посвячення підлітків у дорослі, повноправні члени соціуму, найважливіший етап соціалізації особистості.

Можна виділити ряд найбільш розповсюджених форм обрядів ініціації: 1) тимчасова ізоляція того, хто ініціюється, від колишнього соціального оточення непосвячених; 2) очисні обряди —

ритуальне обмивання, окроплення водою, іноді кров'ю; 3) різні випробування того, хто ініціюється,— фізичні або моральні; 4) обряди, що символізують смерть того, хто ініціюється, і його відродження в новій якості; 5) прилучення посвяченого до таємних знань; 6) одержання нового або додаткового імені; 7) одержання особливих відмітних знаків, що підкреслюють соціальну грань між ініційованими та неініційованими,— татуювань, шрамів, малюнків, одягу, предметів, що мають символічне значення. Священні предмети і ритуали, включені в ініціацію, крім багатопланового сакрального змісту, виконують роль знаків, стимулів-засобів, що використовуються для входження людини в нову соціальну роль і оволодіння нею.

- **ІННЕРВАЦІЯ** (від лат. *in* — у, усередині та *per* *nervus* — нерв) — проведення нервового збудження в різні органи.

- **ІННОВАЦІЯ** (нововведення) (від лат. *in* — усередині та лат. *novatio* — відновлення, зміна) — у соціально-психологічному аспекті створення і впровадження різноманітних нововведень, які породжують значимі зміни в соціальній практиці. Розрізняють соціально-економічні, організаційно-управлінські й техніко-технологічні інновації.

Інноваційна діяльність, не будучи формалізованим процесом, потребує врахування людського фактора, зокрема подолання соціально-психологічних бар'єрів, що виникають на всіх етапах її розгортання. У цю діяльність залучені різні соціальні групи (замовники, розроблювачі, виготовлювачі дослідних зразків, макетів та ін.), кожна з яких має власні інтереси, завдання та цілі. Члени кожної групи можуть мати неоднозначні уявлення, очікування (див. *Експектація*) і емоційні переживання, пов'язані з можливими наслідками інновації. Подоланню соціально-психологічних бар'єрів інноваційної діяльності сприяють: 1) урахування установок, ціннісних орієнтацій, етичних норм поведінки її учасників; 2) застосування соціально-психологічних методів активного навчання працівників для розвитку інноваційних здібностей, формування готовності до сприйняття й участі в інновації.

- **ІНСИНУАЦІЯ** (від лат. *insinuatio* — скрадливість) — наклепницьке вигадництво, мета якого — опорочити кого-небудь; злісний вимисел.

- **ІНСПРАЦІЯ** (від лат. *inspiratio* — натхнення, навіювання) — навіювання, підбурювання.

- **ІНСТИНКТ** (від лат. *instinctus* — спонування) — сукупність уроджених компонентів поведінки і психіки тварин та людини.

За 3. Фрейдом, являє собою психічні прояви уроджених тілесних станів збудження, що виражаються у формі бажань.

Згідно з етологічною теорією (див. *Етологія*), інстинкти обумовлені дією зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх належать спеціальні подразники — стимули ключові. До внутрішніх факторів належить ендогенна стимуляція центрів інстинктивних дій, що приводить до зниження порога їхнього збудження. У цьому розумінні досить показовими є факти розширення спектра подразників, що викликають інстинктивні дії, особливо факти спонтанного виникнення останніх. Відповідно до моделі К. Лоренца, ендогенна активність інстинктивних дій звичайно є загальмованою і блокованою. Адекватні стимули знімають блокування, діючи як ключ, від чого й одержали свою назву.

Нині значно змінилися погляди на питання про співвідношення інстинкту і наuczіння. Раніше форми поведінки, засновані на інстинкті й наuczінні, протиставлялися. Вважалося, що інстинктивні дії жорстко запрограмовані, та їхні індивідуальні «доведення» неможливі. Пізніше з'ясувалося, що це далеко не так: багато інстинктивних дій повинні пройти період становлення і тренування в ході індивідуального розвитку тварини — період облігатного навчання. Так що багато інстинктивних актів «добудовуються» в індивідуальному досвіді тварини, і це добудування також є запрограмованим. Воно забезпечує можливість пристосовувати інстинктивну дію до умов середовища. Зрозуміло, пластичність інстинктивної дії обмежена і визначається генетично. Набагато більшу пластичність забезпечує наuczіння факультативне — процес освоєння нових, суто індивідуальних форм поведінки. Якщо при облігатному навчанні всі особини виду удосконалюються в тих самих видотипових діях, то при факультативному наuczінні вони опановують індивідуально-особливі форми поведінки, пристосовуючи їх до конкретних умов існування.

У питанні про взаємозв'язок інстинкту і наuczіння варто також згадати традицію поведінкову. По суті, всяка дія тварин — це складне переплетення видотипічних і придбаних елементів поведінки.

В поняття інстинкту в різні часи вкладався різний зміст: 1) іноді інстинкт протиставлявся свідомості, а стосовно людини служив для позначення пристрастей, імпульсивної, необдуманної поведінки, «тваринного начала» у людській психіці та ін.; 2) в інших випадках інстинктом називалися складні безумовні

рефлекси, нервові механізми для координації життєво необхідних рухів та ін.

Настільки розпливчате трактування примусило більшість дослідників відмовитися від вживання поняття «інстинкт» як наукового терміна, зберігши термін «інстинктивне» як синонім понять «генетично фіксоване», «спадково закріплене», «уроджене» (поведінка, дія та ін.).

- **ІНСТИНКТ ЖИТТЯ** (Life instinct) - ідея З. Фрейда про те, що люди прагнуть до самозбереження.

- **ІНСТИНКТ САМОЗБЕРЕЖЕННЯ** - уроджені спонукання і форми поведінки, спрямовані на пристосування до умов життя і на виживання. У психоаналізі до елементарних інстинктів самозбереження відносять голод і спрагу.

- **ІНСТИНКТ СМЕРТІ** (Death instinct) - ідея З. Фрейда про те, що людьми керують спонукання до саморуйнування і смерті (часто виражаються ззовні як агресія).

- **ІНСТИНКТОЇД** (Instinctoid) — термін, який використовував А. Маслоу для описання уродженої основи потреб людини.

- **ІНТЕГРАЦІЯ** (від лат. integratio — відновлення, заповнення) — як внутрішньогруповий процес — створення внутрішньої єдності, згуртованості, що виражається в колективістській ідентифікації, згуртованості групи як ціннісно-орієнтаційної єдності, об'єктивності в покладанні та прийнятті відповідальності за успіхи і невдачі в спільній діяльності.

- **ІНТЕГРАЦІЯ ГРУПОВА** — 1. Стан групи, що характеризується: а) упорядкованістю внутрішньогрупових структур; б) узгодженістю основних компонентів системи групової активності; в) сталістю субординаційних взаємозв'язків між ними; г) стабільністю і спадковістю їхнього функціонування; д) іншими ознаками, що свідчать про психологічну єдність і цілісність соціальної спільності.

2. Ієрархічно організована сукупність внутрішньогрупових процесів, що забезпечують досягнення вищеназваного стану. Проявляється у відносно безперервному й автономному існуванні ірупи, що припускає наявність процесів, які перешкоджають порушенню психологічної цілісності групи. Відсутність інтегративних властивостей неминуче призводить до розпаду будь-якої спільності.

- **ІНТЕЛЕКТ** (від лат. intellectus — пізнання, розуміння, розум) — ум, розсудок, розум; здатність людини мислити.

Інше поняття інтелекту визначається досить різноманітно, але в загальному вигляді — це індивідуальні особливості, які нале-

жать до пізнавальної сфери, насамперед до мислення, пам'яті, сприйняття, уваги і т. д. Мається на увазі певний рівень розвитку розумової діяльності особистості, що забезпечує можливість здобувати все нові знання й ефективно використовувати їх в процесі життєдіяльності.

Відносно стійка структура розумових здібностей індивіда. У ряді психологічних концепцій інтелект ототожнюється: 1) із системою розумових операцій; 2) зі стилем і стратегією вирішення проблем; 3) з ефективністю індивідуального підходу до ситуації, що вимагає пізнавальної активності; 4) з когнітивним стилем.

Основні критерії, за якими оцінюється розвиток інтелекту, це глибина, узагальненість і швидкість оволодіння знаннями, володіння способами кодування, перекодування, інтеграції та генералізації почуттєвого досвіду на рівні уявлень і понять.

У структурі інтелекту велике значення має мовна діяльність і особливо мовлення внутрішнє. Виняткова роль належить спостережливості, операціям абстрагування, узагальнення і порівняння, що створюють внутрішні умови для поєднання різноманітної інформації про світ речей і явищ у єдину систему поглядів, які визначають моральну позицію особистості та сприяють формуванню її спрямованості, здібностей і характеру.

• ІНТЕЛЕКТ ШТУЧНИЙ — 1) умовне позначення кібернетичних систем і їхнього логіко-математичного забезпечення, призначених для рішення деяких задач, з використанням інтелектуальних здібностей людини; 2) сукупність функціональних можливостей електронно-обчислювальної машини (комп'ютера) вирішувати задачі, що раніше вимагали обов'язкової участі людини.

Цей термін потрібно розглядати як метафору. Фактичний зміст теорії штучного інтелекту складає теорія програмування, включаючи іноді теорію самих комп'ютерів. Нині на перший план висувається організація знань у системах штучного інтелекту, організація діалогу людини і комп'ютера, створення систем гібридного інтелекту, що поєднують розумові здібності людей, розділених у часі та просторі, з використанням інформаційно-обчислювальної техніки, адаптованої до кожного активного учасника подібної системи.

Одна з галузей втілення ідей штучного інтелекту — психологія. У свою чергу, в теорії штучного інтелекту використовуються психологічні знання. В психології розглядається питання про наявність (або відсутність) аналогії людської психіки й штуч-

ного інтелекту. Незважаючи на те, що в його основі лежить моделювання окремих аспектів і властивостей розумової діяльності людини, збіг результативних характеристик функціонування комп'ютера і мислення людини не може розцінюватися як схожість порівнюваних структур.

Серед спеціалізованих розділів психології учені все частіше вибирають ті, які розробляють програми штучного інтелекту. За допомогою методів машинного моделювання психологи намагаються краще зрозуміти, як відбувається процес мислення в людини, а також яким чином використовувати комп'ютер для розвитку в дітей нових навичок мислення і дослідження задач.

Психологічні дослідження інтелектуальної діяльності людини і діалогічного спілкування є основою для пошуку шляхів подальшого удосконалювання комп'ютерів і найкращого поєднання творчих можливостей людини та формалізованих процедур, реалізованих комп'ютерами.

- **ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЯ** — захисний механізм, дія якого проявляється в специфічному способі аналізу проблем, поставлених перед особистістю, який характеризується надмірним перебільшенням ролі розумових компонентів при повному ігноруванні емоційних афективних, почуттєвих складових аналізу. У рамках дії механізму інтелектуалізації життєво важливі події та факти стають об'єктом «спокійного і холоднокровного» розгляду й обговорення, що викликає подив і нерозуміння оточуючих (наприклад, хворий раком вираховує імовірність виживання; матір детально і «байдуже» розповідає про загибель дитини). Інтелектуалізація не приводить до повного подолання негативних переживань. Емоційний компонент, втрачаючи свій предметний зміст, «відокремлюючись» від події, що травмує особистість, залишається у свідомості у вигляді генералізованого почуття тривоги, занепокоєння, страху.

- **ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ** (від лат. *intelligens* — розуміючий, мислячий, розумний) — сукупність особистісних якостей індивіда, які відповідають соціальним очікуванням, пропонованим передовою частиною суспільства переважно особам, зайнятим розумовою працею і художньою творчістю, у більш широкому аспекті — людям, які вважаються носіями культури.

Спочатку інтелігентність являла собою похідне від поняття «інтелігенція», що означає умовну групу, яка поєднує представників вільних професій — учених, художників, письменників та ін. До числа основних ознак інтелігентності належить комплекс

найважливіших інтелектуальних і моральних якостей: 1) загострене почуття соціальної справедливості; 2) прилучення до скарбів світової та національної культури, засвоєння загальнолюдських цінностей; 3) дотримання велінь совісті, а не зовнішніх імперативів; 4) тактовність і особиста порядність, що виключає прояви нетерпимості й ворожнечі в національних взаєминах, брутальності в міжособистісних стосунках; 5) здатність до співчуття; 6) ідейна принциповість, поєднана з терпимістю до інакомислення.

У процесі історичного розвитку відбулася дивергенція понять інтелігенції й інтелігентності. Під першим стала розумітися роль соціальна, під другим — особлива якість, духовність особистості. Це було обумовлено тим, що етико-психологічні особливості, здавна властиві людям, які належать лише до деяких станів і професій, згодом стали характерними і для представників інших верств суспільства. Інтелігентність звичайно приписується особам, які формально мають освіту. Але освіченість не є необхідним, тим більше достатнім атрибутом інтелігентності; вона може бути властива будь-якому членові суспільства.

Нині закріпленість ознак інтелігентності за представниками певних класів, верств, професій, спеціальностей, за власниками різних дипломів і атестатів — не більш ніж стереотип повсякденної свідомості.

• **ІНТЕНСИВНІСТЬ: ПЕРЕМІЩЕННЯ** (від лат. *intensio* - напруження, посилення) — за З. Фрейдом, один із психічних процесів сну. Під час сну відбувається переміщення психічної інтенсивності, яке полягає в тому, що деякі важливі уявлення і думки позбавляються головного значення, а на перший план виступають інші, які, здається, того не заслуговують. Переміщення інтенсивності можна назвати переоцінкою психічних цінностей.

• **ШТЕНЦІЯ** (інтенціональність) (від лат. *intentio* — прагнення) — спрямованість, направленість свідомості чи мислення на який-небудь об'єкт.

• **ШТЕРАКЦІОНІЗМ** — напрямок у сучасній західній соціальній психології, що базується на концепціях американського соціолога і психолога Дж. Міда.

Під соціальною взаємодією в інтеракціонізмі розуміється безпосередня міжособистісна комунікація («обмін символами»), найважливішою особливістю якої визнається здатність людини «приймати роль іншої», уявляти, як її сприймає партнер по спілкуванню або група («генералізований інший»), і відповідно

інтерпретувати ситуацію та конструювати власні дії. З погляду інтеракціонізму розвиток особистості відбувається в процесі взаємодії з іншими людьми в суспільстві й трактується як система безпосередніх комунікацій, причому структура особистості містить компоненти, що забезпечують її активність, а також контроль над власною поведінкою відповідно до норм, соціальних ролей і установок соціальних партнерів по взаємодії.

В інтеракціонізмі вивчені структура особистості, процеси соціалізації, рольова поведінка, функції референтної групи. Інтеракціонізму властива психологізація суспільних відносин, які зводяться до безпосередньої та міжособистісної комунікації.

• **ІНТЕРВ'Ю** (англ. interview — зустріч, бесіда) — у психології спосіб одержання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування. У порівнянні з анкетуванням припускає більшу свободу для опитуваного при формулюванні відповідей, більшу їх розгорненість.

Розрізняють два види інтерв'ю: 1) інтерв'ю вільні — не регламентовані темою і формою бесіди; 2) інтерв'ю стандартизовані — за формою близькі до анкети із закритими питаннями. Межі між цими видами нечіткі й залежать від складності проблеми, мети й етапу дослідження. Ступінь свободи учасників визначається наявністю і формою запитань; рівень одержуваної інформації — різноманітністю і складністю відповідей.

Питальники для інтерв'ю створюються за типом соціологічних анкет, які ставлять за мету одержання розподілу типових відповідей у великій кількості питань. Такий підхід потрібний лише на першій стадії дослідження, для початкового орієнтування в проблемі. Питальники можуть дати цінні результати для подальшого уточнення досліджуваних властивостей і висування нових гіпотез.

У ході бесіди інтерв'юер може потрапити в одну з таких ситуацій: 1) респондент (опитуваний) знає, чому він зробив або зробить так, а не інакше; 2) респондентові бракує інформації про причини своєї дії; 3) інтерв'ю ставить за мету одержання симптоматичної інформації, хоча респондентові вона такою не здається. У конкретній ситуації можливе застосування різних методів інтерв'ювання. У першому випадку досить використовувати упорядкований, строго направлений питальник. У двох інших ситуаціях потрібні методи, що припускають співробітництво респондента під час пошуку необхідної інформації.

- **ІНТЕРВ'Ю ДІАГНОСТИЧНЕ** - метод одержання інформації про властивості особистості, що використовується на ранніх етапах психотерапії. Служить особливим засобом установлення тісного особистого контакту зі співрозмовником. У багатьох ситуаціях клінічної роботи буває важливим способом проникнення у внутрішній світ клієнта і розуміння його труднощів.

Оскільки інтерпретація поведінки співрозмовника може призвести до неадекватних висновків і перекручувань, до ведучого діагностичного інтерв'ю пред'являються високі вимоги: він повинен володіти великим запасом поведінкових реакцій на відповіді опитуваного, що виражають зацікавленість, безпристрасність, незгоду, розуміння тощо. Діагност повинен добре знати словниковий склад свого клієнта; вибір виразів та мовних оборотів варто дозувати залежно від віку, статі, життєвого становища опитуваного.

Розрізняють інтерв'ю діагностичне: 1) кероване — від цілком запрограмованого (за типом анкети — незмінна стратегія і незмінна тактика) до цілком вільного (стійка стратегія при довільній тактиці); 2) некероване — «сповідальне», з ініціативою на боці того, хто відповідає. Стандартизоване діагностичне інтерв'ю дозволяє кількісно виразити результати і займає мало часу. Його недоліки — пригнічення безпосередності відповідей, втрата емоційного контакту з клієнтом, активізація механізмів захисту. Тому в клінічній роботі цілком стандартизоване інтерв'ю застосовується дуже рідко.

- **ІНТЕРВ'Ю СТРУКТУРОВАНЕ** - інтерв'ю, яке проводиться за встановленою формою (з визначеними питаннями), що залишає респондентові мало можливостей (або не залишає зовсім) для відступу від теми, запропонованої інтерв'юером. З іншого боку, неструктуроване інтерв'ю надає респондентові максимум свободи для більш повного і спонтанного розкриття.

- **ІНТЕРЕС** — форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності й цим сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, кращому відображенню дійсності.

Суб'єктивно проявляється в емоційному тоні, якого набуває процес пізнання, в увазі до об'єкта інтересу. Задоволення інтересу не приводить до його вгасання, навпаки — викликає нові інтереси, що відповідають більш високому рівню пізнавальної діяльності. Інтерес у динаміці розвитку може перетво-

ритися в схильність як прояв потреби до здійснення діяльності, що викликає інтерес.

Розрізняють інтерес безпосередній, викликаний привабливістю об'єкта, та інтерес опосередкований — до об'єкта як засобу досягнення цілей діяльності.

Стійкість інтересу виражається в тривалості його збереження й інтенсивності. Про стійкість інтересу свідчить подолання труднощів у здійсненні діяльності, що сама по собі інтересу не викликає, але є умовою здійснення цікавлячої діяльності. Оцінка широти або вузькості інтересу визначається його змістовністю і значимістю для особистості.

• ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. interior — внутрішній) — процес формування внутрішніх структур психіки, що обумовлюється засвоєнням структур і символів зовнішньої соціальної діяльності.

У вітчизняній психології інтеріоризація трактується як перетворення структури предметної діяльності в структуру внутрішнього плану свідомості, інакше — як перетворення інтерпсихологічних (міжособистісних) відносин у інтрапсихологічні (внутрішньоособистісні, відносини із самим собою). Її варто відрізнити від будь-яких форм одержання «ззовні», переробки і збереження «усередині» психіки знакової інформації (сприйняття і пам'яті).

В онтогенезі виділяють наступні стадії інтеріоризації: 1) дорослий словом діє на дитину, спонукаючи її щось зробити; 2) дитина переймає спосіб спілкування і починає впливати словом на дорослого; 3) дитина починає впливати словом на саму себе. Ці стадії простежуються, зокрема, при спостереженні за дитячою егоцентричною мовою.

У 60-х рр. XX ст. поняття інтеріоризації П. Гальперін поширив на теорію поетапного формування розумових дій. Вона склала основу розуміння природи внутрішньої діяльності як похідної від зовнішньої, практичної діяльності зі збереженням тієї ж побудови, виразилася в розумінні особистості як структури, що утворюється шляхом інтеріоризації соціальних відносин.

У теорії діяльності інтеріоризація — це перенесення відповідних дій, що належать до діяльності зовнішньої, у розумовий, внутрішній план. При інтеріоризації діяльність зовнішня, не змінюючи принципової побудови, значно трансформується — особливо її операціональна частина.

⇒ Поняття, подібні до інтеріоризації, використовують у психологічному аналізі для пояснення того, як в онтогенезі та філогенезі під

впливом структури міжіндивідуальних відносин формується структура несвідомого (індивідуального або колективного), що, у свою чергу, визначає структуру свідомості.

• **ІНТЕРОЦЕПЦІЯ** (від лат. interior — внутрішній) — чутливість внутрішніх органів.

• **ШТЕРПСИХОЛОГІЧНИЙ** — міжособистісний, що відбувається в психіці декількох суб'єктів, при взаємодії психік.

• **ШТЕРСЕКС** (від лат. inter — між і sexus — стать) — людина або різностатева тварина із рисами інтерсексуальності.

• **ШТЕРСЕКСУАЛЬШТЬ** — наявність у людини або різностатевої тварини ознак обох статей, що носять проміжний характер; одна з форм гермафродитизму.

• **ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ** (від лат. inter — між і ferens — несучий, що переносить) — погіршення збереження матеріалу, що запам'ятовується, у результаті впливу (накладення) іншого матеріалу, яким оперує суб'єкт. Вивчається в контексті досліджень пам'яті та процесів навчання (через проблему навички). В експериментах інтерференційний вплив одного матеріалу на інший виявляється або в зменшенні обсягу і погіршенні якості відтвореного матеріалу, або в збільшенні часу вирішення задачі (при інтерференції селективній). Поняття інтерференції лежить в основі низки психологічних теорій забування.

Найбільш розповсюджене пояснення інтерференції походить від рефлексорної теорії І. Павлова. Залежно від послідовності матеріалу, який заучується та інтерферує, розрізняють інтерференцію ретроактивну і проактивну. За характером інтерференційного матеріалу виділяють інтерференцію вербальну, моторно-акустичну, зорову та ін. Відповідно до ідей французького психолога М. Фуко, інтерференційний вплив матеріалу на відповіді викликається прогресивним (для інтерференції проактивної) або регресивним (для інтерференції ретроактивної) внутрішнім гальмуванням.

• **ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ ПРОАКТИВНА** - явище мнемічної діяльності, яке полягає в погіршенні збереження матеріалу, що заучується, під впливом попередньо заученого (інтерференційного) матеріалу. Збільшується при зростанні ступеня заучування інтерференційного матеріалу і збільшенні його обсягу, а також у міру наростання ступеня подібності заученого, інтерференційного матеріалу. Експериментально проактивна інтерференція проявляється при порівнянні результатів відтворення або повторного заучування контрольною й експериментальною групами.

• **ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ РЕТРОАКТИВНА** - погіршення збереження заученого матеріалу, викликане заучуванням і оперуванням наступним (інтерференційним) матеріалом. Відносна величина її зменшується в міру досягнення стійкого критерію засвоєння початкового матеріалу. Інтерференція ретроактивна зростає в міру збільшення подібності заученого інтерференційного матеріалу, досягаючи максимуму при їхньому збігу. При зростанні об'єму матеріалу, що запам'ятовується, та незмінному обсязі наступного вона поступово зменшується, а при незмінному обсязі матеріалу, що запам'ятовується, і зростанні об'єму наступного — збільшується. Визначення інтерференції ретроактивної здійснюється так само, як і проактивної: порівнюються результати відтворення або повторення заучування в експериментальних і контрольних групах.

• **ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ СЕЛЕКТИВНА** - явище мнемічної діяльності (див. *Пам'ять*), що виражається в затримці відповіді на питання в результаті мимовільного впливу на нього значення слова. Наочно виступає при рішенні задачі називання кольору букв деякого слова, особливо якщо це слово — назва кольору. Аналогічний ефект виявляється в багатьох інших випадках: наприклад, якщо потрібно відповісти, високим чи низьким голосом вимовляється слово «низький» або «високий»; якщо потрібно назвати зображення об'єкта, на якому написана назва цього або іншого об'єкта, та ін. Явище селективної інтерференції використовується при дослідженні процесів розуміння.

• **ІНТИМНІСТЬ** (від лат. *intimus* — найглибший, внутрішній) — супроводжує ранню зрілість; містить у собі сексуальність, тісні стосунки з іншими і здатність довіритися іншій людині.

• **ШТРАПУНІТИВНІСТЬ** — схильність постійно обвинувачувати самого себе у всіх невдачах.

• **ІНТРОВЕРСІЯ** (від лат. *intro* — усередину і *verto* — повертаю, звертаю) — див. *Екстраверсія та Інтроверсія*.

• **ШТРОЕКЦІЯ** (від лат. *intro* — усередину і *jacio* — кидаю, кладу) — повне включення індивідом у свій внутрішній світ (психіку) сприйраних ним образів, поглядів, мотивів і установок інших людей, коли він зовсім не розрізняє власні та невластні уявлення.

За З. Фрейдом, інтроекція — одна з основ ідентифікації, психічний механізм, що відіграє значну роль у формуванні Над-Я.

• **ІНТРОСПЕКЦІЯ** (від лат. *introspecto* — дивлюся усередину) — метод самоспостереження, вивчення психіки Я, її про-

цесів шляхом суб'єктивного спостереження за діяльністю власної психіки (див. також *Самоспостереження; Моноспеція*).

Ідея методу інтроспекції належить Дж. Локку, хоча основи його містяться й у тезі Декарта про безпосередній рух думок. Згідно з Дж. Локком, є два джерела пізнань: об'єкти зовнішнього світу і діяльність власного розуму. На перші направляються зовнішні почуття, і в результаті створюються враження (ідеї) про зовнішні речі. Другі, до яких належать мислення, сумнів, віра, міркування, пізнання і бажання, пізнаються особливим внутрішнім почуттям — рефлексією. Отже, дані два важливих твердження: існує можливість роздвоєння, «подвосня» психіки; душевна діяльність може протікати ніби на двох рівнях: а) сприйняття, думки, бажання; б) спостереження, споглядання цих сприйнять, думок і бажань. Діяльність душі першого рівня є в кожного, діяльність другого рівня вимагає спеціальної організації; це спеціальна чутливість, без неї знання про душевне життя неможливе.

Були зроблені наступні практичні висновки з цих положень: 1) психолог може проводити дослідження лише над самим собою; бажаючи знати, що відбувається з іншими, потрібно поставити себе в ті ж умови, поспостерігати за собою і за аналогією зробити висновки про зміст свідомості іншої людини; 2) оскільки інтроспекція вимагає особливої діяльності, потрібно довго тренуватися в ній.

Метод інтроспекції колись був визнаний не тільки головним, але і єдиним. Основою цього переконання були дві безперечні обставини: 1) фундаментальна властивість процесів свідомості безпосередньо відкриватися, репрезентуватися суб'єктові; 2) закритість тих же процесів для зовнішнього спостерігача. Тоді свідомість у різних людей порівнювалася з замкнутими сферами, розділеними нездоланною прірвою. І обґрунтування вірності методу інтроспекції здається зрозумілим і суворим: предмет психології — факти свідомості; останні безпосередньо відкриті лише індивідові, у свідомості якого вони відбуваються; отже, вивчати їх можна тільки методом інтроспекції. Насправді в цих твердженнях укладена одна із найскладніших і заплутаних проблем психології — проблема самоспостереження.

Були відзначені важливі додаткові переваги методу інтроспекції: 1) вважалося, що у свідомості безпосередньо відбивається причинний зв'язок психічних явищ, тому становище психології вважалося набагато простішим, ніж в інших науках, де потрібно ще дошукуватися причинних зв'язків; 2) інтроспекція по-

стачає психологічні факти в чистому вигляді, без перекручувань, чим психологія також вигідно відрізняється: якщо при пізнанні зовнішнього світу органи відчуттів, взаємодіючи із зовнішніми предметами, спотворюють їхні властивості, то для психолога дані відчуття — саме та дійсність, що його цікавить, і будь-яке почуття, що відчуває людина, незалежно від його об'єктивної обумовленості або причини, є дійсним психологічним фактом: між змістом свідомості та внутрішнім поглядом немає призми, що спотворює.

Таким чином, застосування інтроспекції підкріплювалося розумінням особливих переваг цього методу. В психології кінця ХІХ ст. почався грандіозний експеримент з перевірки можливостей методу інтроспекції. У більшості випадків вивчалися не факти свідомості в повсякденних життєвих обставинах, що само по собі могло становити інтерес, а лабораторні досліди, проведені «в строго контрольованих умовах». У найбільш суворих інтроспекціоністів експерименти ускладнювалися додатковими вимогами; 1) інтроспекція повинна була направлятися на виділення найпростіших елементів свідомості — відчуттів і елементарних почуттів; 2) випробовувані повинні були уникати термінів, що описують зовнішні об'єкти, і говорити лише про відчуття, які викликали ці об'єкти, і про якість цих відчуттів; відповідь у термінах зовнішніх відчуттів називалася помилкою стимулу.

В міру розширення досліджень виявилися великі прогалини і труднощі. Ставала все більш очевидною безглуздість такої «експериментальної психології».

Накопичувалися протиріччя в результатах — навіть іноді в того ж самого автора при роботі з різними випробовуваними. Схитнулися й основи психології — елементи свідомості: виявлялися такі змісти свідомості, що ніяк не могли бути розкладені на окремі відчуття або представлені у вигляді їхньої суми (наприклад, мелодія, що зберігається при зміні тональності, хоча в ній змінюється кожен звук). До того ж систематичне застосування інтроспекції знайшло непочуттєві, потворні елементи свідомості. Нарешті, почали виявлятися неусвідомлювані причини деяких явищ свідомості (див. *Несвідоме*). Таким чином, замість торжества психології, що володіє настільки унікальним методом, у ній стала складатися ситуація кризи.

Виявилося, що доводи на користь інтроспекції виглядали вірними лише на перший погляд. Так, можливість роздвоєння свідомості виявляється уявною: спостереження за ходом власної

діяльності заважає їй, а то й зовсім руйнує. Настільки ж руйнуючий вплив рефлексія робить на перебіг почуттів. Доведено, що одночасне виконання двох різних дій можливе або шляхом швидкого переходу від однієї дії до іншої, або коли одна з цих дій відносно проста або, у всякому разі, відпрацьована до автоматизму. Оскільки інтроспекція — теж «друга діяльність», її можливості вкрай обмежені. Інтроспекція повнокровного акту свідомості можлива лише при його перериванні. Можливість роздвоєння свідомості все-таки існує, але з обмеженнями: вона взагалі неможлива при повній віддачі себе якій-небудь діяльності або переживанню й у будь-якому випадку вносить спотворюючий вплив (примусена поведінка та ін., коли людина і робить щось, і відслідковує, як це виглядає). Так що дані, одержувані в рамках інтроспекції, занадто невизначені, щоб на них ґрунтуватися. І самі інтроспекціоністи досить швидко це зрозуміли: вони відзначали, що доводиться спостерігати не стільки сам процес, що протікає, скільки його загасаючий слід, а щоб сліди пам'яті зберігали якомога більшу повноту, потрібно дробити процес актами інтроспекції на малі порції. Так інтроспекція перетворилася на «дробову» ретроспекцію.

Можливість шляхом інтроспекції виявляти причинні зв'язки в сфері знання обмежується прикладами окремих, довільних дій серед безлічі непояснених фактів свідомості. І взагалі, якби можна було безпосередньо вбачати причини психічних процесів, то психологія стала б зовсім не потрібна.

Думка про те, що інтроспекція постачає дані про факти знання неперекручено, також представляється помилковою за наявності даних про втручання інтроспекції в досліджуваний процес. Роблячи звіт по пам'яті навіть про тільки що пережитий досвід, людина неминуче його спотворює, тому що націлює увагу тільки на певні його сторони. Особливо сильною є спотворювальна увага спостерігача, який знає, що саме шукає.

Так практика застосування і заглиблене обговорення інтроспекції виявили низку фундаментальних недоліків цього методу, настільки істотних, що вони поставили під сумнів метод взагалі, а разом з ним і предмет психології, з яким тоді метод інтроспекції був нерозривно пов'язаний.

• ІНТРОСПЕКЦІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА - «самоспостереження експериментальне», при якому випробовуваний ретельно спостерігає за динамікою пережитих ним станів на кожній зі стадій виконання інструкції. Випробовуваний, який пройшов спе-

ціальну підготовку, описує те, що він відчуває, опинившись у тій або іншій ситуації. Метод має два великих недоліки'. 1) крайня суб'єктивність — оскільки кожен випробовуваний описує власні враження або переживання, які дуже рідко збігаються з враженнями іншого випробовуваного; 2) ще гіршим є те, що відчуття того самого випробовуваного змінюються щоденно.

- **ІНТУЇЦІЯ** (від лат. *intueri* — пильно, уважно дивитися) — чуття, проникливість, безпосереднє збагнення істини без логічної підстави, засноване на попередньому досвіді.

- **ІНФАНТИЛІЗМ** (від лат. *infantilis* — дитячий) — збереження в психіці та поведінці дорослої людини властивостей, рис, якостей і особливостей, характерних для дитячого віку; затримка в розвитку.

Індивід, якому властивий інфантилізм, — інфантил; при нормальному або навіть прискореному фізичному і розумовому розвитку відрізняється незрілістю емоційно-вольової сфери, що виражається в несамостійності рішень, і дій, почутті незахищеності, зниженій критичності стосовно себе, підвищеній вимогливості до турботи інших про себе, у різноманітних компенсаторних реакціях (фантазування, що заміщає реальні вчинки, егоцентризм тощо).

- **ІНФОРМАНТ** — суб'єкт, який бере участь в експерименті та інформує експериментатора (безпосередньо або опосередковано — письмово) про особливості своєї взаємодії з об'єктом.

- **ІНЦЕСТ** (інцестуозність) (від лат. *incestum*) — сексуальні стосунки (коїтус) між близькими родичами, кровозміщення.

За З. Фрейдом, уроджений еротичний потяг, спрямований на батьків (див. *Комплекс Едипів*), один з компонентів неврозу, а також розповсюджена форма сексуальних відносин у первісному суспільстві.

Е. Фроммом інцест розуміється ширше в плані міжособистісних відносин і знаходить соціологічне вимірювання. Первинні інцестуозні орієнтації та прихильності споконвічно обмежують взаємодію людини з іншими, особливо незнайомими, і, щоб стати людиною, потрібно розірвати інцестуозні зв'язки і стати вільним. Прихильність до батьків — лише одна з форм інцесту, хоча і найфундаментальніша; у ході соціальної еволюції домашніми і рідними стають плем'я, нація, раса, держава, клас, політична партія тощо. Тут лежать і корені націоналізму та расизму, вони ж, у свою чергу, є симптомами нездатності сприймати себе й інших як вільних істот. Можна сказати, що розвиток людства йде від інцесту до волі. В цьому — ключ до універсальності табу на інцест.

Відповідно до аналітичної психології К. Юнга, інцест — уроджений еротичний потяг дочки до батька (див. *Комплекс Електри*) і система орієнтації, що виходить за сферу сексуального.

• **ІНЦИДЕНТ** (від лат. *incidens (incidentis)* — що трапляється) — випадок, подія (звичайно неприємного характеру), непорозуміння, зіткнення.

• **ІНШИЙ ЗНАЧИМИЙ** — людина, що є авторитетом для даного суб'єкта спілкування і діяльності. Поняття увів американський дослідник Г. Салліван. Існуючі визначення особистісної значимості розпадаються на дві основні парадигми. Перша описує значимість іншої людини через зміни, зроблені нею в даному індивіді; друга орієнтована на співвіднесення і певний збіг характеристик іншого значимого і ціннісно-потребової сфери індивіда. Якщо в рамках першої парадигми індивід розглядається як об'єкт впливу іншого значимого, то в рамках другої він — суб'єкт взаємодії з іншим значимим.

Особистісна значимість обумовлюється емоційною привабливістю іншого значимого, його інформативністю, а також інституціалізованою роллю.

• **ІПОХОНДРІЯ** (від гр. *hypocheondria* — букв.: підребер'я) — хворобливий стан або захворювання, що характеризується надмірною увагою до свого здоров'я, страхом перед невиліковними хворобами (наприклад, канцерофобія, кардіофобія та ін.), схильністю перебільшувати хворобливі явища і приписувати собі неіснуючі важкі недуги. Іпохондрія спостерігається при астено-невротичних станах, психастенічній психопатії, акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*), шизофренії, маніакально-депресивному психозі. За ступенем виразності проявів — від помисливості до маревної переконаності — виділяють іпохондрію obsesivnu, депресивну і маревну.

У психоаналізі суть іпохондрії тлумачиться як фіксація символізованого лібідо на власному тілі індивіда.

• **ІРРАДІАЦІЯ** (від лат. *irradio* — сіяю, випускаю промені) — здатність нервового процесу поширюватися з місця свого виникнення на інші нервові елементи.

Згідно з І. Павловим, іррадіація збудження лежить в основі генералізації умовного рефлексу і залежить від інтенсивності стимулу. Встановлено, що ефект генералізації є результатом включення активуючих підкіркових структур (див. *Мозок*). Іррадіація гальмування поки недостатньо вивчена. Відповідно до концепції П. Анохіна, вона зводиться до зовнішнього вираження ступеня

домінантності (див. *Домінанта*) біологічно негативної реакції та її гальмуючої дії на інші реакції.

- **ІРРИТАЦІЯ** (від лат. irritatio) — збудження, хвилювання, роздратування.

- **ІСТЕРИКА** — нервовий напад, що виражається в несподіваних переходах від сміху до сліз тощо.

- **ІСТЕРІЯ** (від гр. hystera — матка) (колись вважалося, що І,— наслідок хвороби матки) — один з видів неврозів з характерними різноманітними порушеннями психіки, рухової сфери, чутливості та функцій внутрішніх органів. Виявляється у своєрідному істеричному характері, нападах, порушеннях свідомості й функцій внутрішніх органів. Порушення психічної діяльності виражаються у формах найрізноманітніших психотичних явищ.

Істеричні форми неврозів досить різноманітні й нерідко маскуються під різні захворювання. Найчастіше це рухові розлади, паралічі, порушення координації рухів, розлади чутливості до болю, сенсорики (сліпота і глухота істерична та ін.), заїкуватість, різні розлади мовлення (від беззвуччя до повної німоти) та ін. Нерідко виявляється «умовна бажаність» симптомів, які утягуються хворим у вирішення ситуації, пов'язаної з невротичним конфліктом. Істеричні неврози частіше виникають в осіб демонстративних, що відрізняються сильною навійованістю, самонавіюваністю (див. *Характер: акцентуація; Психопатія*).

- **ІСТЕРІЯ КОНВЕРСІЙНА** — див. *Невроз перенесення*.

- **ІСТЕРІЯ СТРАХУ** — за З. Фрейдом, перше психоневротичне захворювання дітей — «неврози дитинства», що зустрічається найчастіше і розвивається переважно у фобії. Психічний механізм її відповідає механізмам фобій, крім одного моменту: у разі істерії страху лібідо, звільнене з патогенного матеріалу шляхом витіснення, не конвертується — не переходить зі сфери психіки на тілесну іннервацію, а залишається вільним у вигляді страху. Істерія страху може комбінуватися з істерією конверсійною.

И

— і — Г Г Ф 2 Д — 1 —

- **ЙОГ** — послідовник йоги.

- **ЙОГА** (санскр. yoga — з'єднання, зосередження думок, споглядання) — давньоіндійська релігійно-філософська система особистого вдосконалювання, пов'язана із системою психофізичного

тренування, спрямованою на зміну психіки за рахунок найвищих ступенів концентрації уваги.

Найдавніші форми йоги розроблялися в рамках ведичної релігії, ритуал якої вимагав від жерців інтенсивної концентрації уваги на певних образах. Розробка відповідних прийомів привела до створення класичної системи «восьмичленної йоги». Тренування проходить вісім етапів: 1) контроль над вчинками — неспричинення насильства, правдивість, уникнення злодійства, цнотливість, некорисливість; 2) самоприборкання — чистота, задоволеність, аскетичне тренування, повторення вголос священних текстів, шанування божества; 3) правильне положення тіла — система з 84 асан (поз); 4) пранаяма, контроль дихання — набір прийомів поступового уповільнення ритму дихання, з яким пов'язується ритм усіх психічних процесів, насамперед мислення; 5) утримання почуттів — припинення діяльності зовнішніх почуттів для створення найвищої зосередженості; 6) концентрація уваги на одному невеликому зовнішньому об'єкті; 7) медитація — вищий ступінь концентрації уваги, стан «розчинення» в об'єкті; 8) самадхі, трансова медитація — зосередженість уваги, що приводить до втрати почуття Я; розрізняються трансів стани двох типів: у першому відчуття об'єкта ще не втрачається, у другому — активність суб'єкта замикається сама на себе, уявлення про об'єкт зникає.

Цей шлях психофізичного тренування одержав назву раджа-йоги. Поряд з ним описуються спрощені шляхи: бхакті-йога — культивування емоційного контакту з учителем або божеством; карма-йога — здійснення ритуальних дій та ін.

Тренування за системою йоги покликане спричинити глибокі зміни в психіці людини. Це здатність регулювати діяльність внутрішніх органів, легко переносити крайній ступінь жару і холоду, довгий час обходитися без їжі й повітря тощо.

К

••—і—ХЗЛ Ф~Хі—1—+

- **КАЗУАЛЬНИЙ** (від лат. *casualis, casus* — випадок) — випадковий, одиничний, що не піддається узагальненню.
- **КАЗУЇСТ** — людина, вправна у казуїстиці, у доказі помилкових або сумнівних тверджень.

- **КАЗУЇСТИКА** — спритність у доказі помилкових або сумнівних тверджень; крутість.

- **КАРТА КОГНІТИВНА** — образи ситуацій знайомого просторового оточення. Створюються і змінюються в ході активної взаємодії суб'єкта зі світом. Можуть формуватися когнітивні карти різного ступеня спільності, «масштабу» і організації: наприклад, карта-огляд або карта-шлях — залежно від повноти представленості просторових відносин і присутності вираженої точки відліку.

Для вивчення когнітивних карт використовують різні методи: від простих замальовок до багатомірного шкалювання, що дозволяє відновити структуру образу за результатами метричних або порядкових оцінок відстаней між точками карти. Виявлено тенденції: 1) до переоцінки добре знайомих відстаней і недооцінки малознайомих; 2) до випрямлення кривих з невеликим ступенем кривизни; 3) до наближення перетинань до перпендикулярного. Перекручуванням може сприяти приналежність пунктів карти до різних таксономічних одиниць: так, відстань між містами в одній країні здається меншою, ніж відстань між містами в інших країнах, навіть якщо насправді вони рівні.

- **КАРТИНА СВІТУ ЕТНІЧНА** — єдина когнітивна орієнтація; фактично невербалізоване, імпліцитне вираження розуміння членами кожного суспільства, у тому числі спільності етнічної, «правил життя», продиктованих соціальними, природними і «надприродними» силами. Являє собою зведення основних допущень та припущень, які звичайно не усвідомлюються і не обговорюються, але направляють і структурують поведінку представників даної спільності майже так само, як граматичні правила, що не усвідомлюються більшістю людей, але структурують і направляють їхню лінгвістичну поведінку. Вважається, що нормативна поведінка групи або спільності — функція особливої етнічної картини світу.

Згідно з Р. Редфілдом, етнічна картина світу — це погляд на Всесвіт, характерний для даного народу. Навпаки, А. Холлоуел розглядав етнічну картину світу як таку когнітивну орієнтацію, яку люди не усвідомлюють і не можуть абстрактно сформулювати.

Нині етнічна картина світу позначається і досліджується через поняття цінності та ціннісної орієнтації. Цінність розуміється як серія припущень про світ, що стимулює і регулює кращий тип поведінки. Ця серія припущень може бути виділена шляхом

аналізу, але не обов'язково свідомо розуміється і вербалізується кожним членом спільності. Спробу емпіричного вивчення етнічної картини світу через описання базових ціннісних орієнтацій здійснили Ф. Клакхон і Ф. Стробек.

- **КАТАЛЕПСІЯ** (від гр. *katalepsis* — захоплення, стримування) — сноподібний стан, що характеризується зниженням чутливості до зовнішніх і внутрішніх стимулів, «восковою гнучкістю» — мимовільним збереженням будь-якої пози без видимих зусиль. Може виникати в гіпноотичному сні (див. *Гіпноз*), а також при деяких психічних захворюваннях (шизофренія, істерія та ін.).

- **КАТАРСИС** (від гр. *katharsis* — очищення) — початково емоційне потрясіння, стан внутрішнього очищення, викликаний у глядача античної трагедії в результаті переживання за долю героя, що завершувалася, як правило, смертю. Взагалі — стан внутрішнього очищення, що настає після певних переживань і потрясінь.

У психотерапії — спеціальний метод впливу, спрямований на виявлення і розрядку несвідомих імпульсів, а також фаза лікування, у ході якої хворий згадує і відтворює забуті драматичні сцени зі свого життя, що послужили поштовхом до психоневротичного захворювання. Таким чином, клієнт немов очищує свою психіку (див. також *Катартичний*).

У психоаналізі спеціальний прийом терапевтичного впливу, який полягає в розрядці, відреагуванні на афект, що раніше був витіснений у підсвідомість і спричинив невротичний конфлікт.

- **КАТАРТИЧНИЙ** — такий, що викликає розрядку патогенних афектів за допомогою катарсису від спогаду і повторного переживання минулих подій (див. також *Відреагування*).

- **КАТАТОНІЯ** (від гр. *kata* — уздовж і гр. *tonos* — напруження) — нервово-психічний розлад, що характеризується м'язовими спазмами, порушенням довільних рухів або збудженням, що проявляється у співі, танці з виразом захоплення на обличчі, різними несподіваними вчинками тощо.

- **КАТЕГОРИЗАЦІЯ** (від гр. *kategorikos* — стверджуючий) — психічний процес віднесення одиничного об'єкта, події, переживання до деякого класу, такого як вербальні та невербальні значення, символи, сенсорні та перцептивні еталони, соціальні стереотипи, стереотипи поведінки і т. д. Безпосередньо включений у процеси сприйняття, мислення, уяви, об'єкт яких сприймається і мислиться не як щось одиничне, а як представник узагальненого класу, причому на об'єкт переносяться особливості даного класу явищ.

Зміст поняття катетеризації в когнітивній психології відповідає прийнятому в рамках теорії діяльності положенню про опосередкування психічних процесів соціально виробленими еталонами — узагальненнями, що несуть сукупний суспільний досвід. Носії цього досвіду — це насамперед семантичні структури природної мови — вербальні значення; форма фіксації досвіду — символи, виразні рухи, ритуали, а також формули, схеми, креслення і т. д.

В індивідуальному досвіді категоризація виступає формою його упорядкування через присвоєння і трансформування суб'єктом категорій та еталонів суспільної свідомості; її індивідуальні аспекти характеризують специфіку відображення світу суб'єктом. Будучи засобом усвідомлення світу, категоріальні структури індивідуальної свідомості можуть і не усвідомлюватися.

Форми катетеризації мають складну ієрархічну організацію, побудову і функціонування якої вивчають генетична і загальна психології.

• **КАТЕГОРИЧНИЙ** (від гр. *katēgorikōs* — стверджуючий) — рішучий, безумовний, що не допускає заперечень; категоричне судження — логічне судження, у якому відношення, що встановлюється між суб'єктом і предикатом, є цілком визначеним і не обмежується ніякими умовами.

• **КАТЕКСИС** (*Cathexis*) — термін, уведений З. Фрейдом. Означає спрямованість психічної енергії на об'єкт, ідею або поведінку.

• **КАУЗОМЕТРИЯ** (від лат. *causalis* — причинний і лат. *metreo* — вимірюю) — метод дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху і психологічного часу особистості. Відноситься до біографічних методів; спрямована на описання не тільки минулих, але і майбутніх можливих етапів життєвого шляху.

Каузометрію проводять у формі інтерв'ю, що складається з шести процедур: 1) біографічної розминки; 2) формування списку значимих подій; 3) їхнього датування; 4) причинного аналізу міжподієвих відносин; 5) цільового аналізу; 6) позначення сфер приналежності подій.

Використовують і додаткові процедури: 1) оцінку емоційної привабливості подій; 2) їхню віддаленість у минуле і майбутнє; 3) значимість «для себе» і «для інших людей»; 4) локалізацію особистого часового центра.

Результати інтерв'ю зображують у вигляді каузограми — графіка подій і міжподійних зв'язків, що дає наочне зображення

мотиваційного статусу подій, їхньої локалізації у фізичному і психологічному часі, стартової або фінішної ролі в житті, структури взаємозв'язків між подіями.

Каузометрія дозволяє зробити висновки про можливі деформації картини життєвого шляху, про масштабність, свідомість і реалізованість задумів, про особливості стилю життя і задоволеності своїм минулим, сьогоденням і майбутнім. Застосовується для дослідження індивідуального та спільного життєвого шляху, для аналізу і корекції життєвих сценаріїв у психотерапії, для проектування життєвих перспектив у професійно-орієнтаційних, родинних, психогігієнічних консультаціях.

• **КАЯТТЯ** — почуття провини, що виникає після здійснення проступку чи злочину.

• **КВАЛІФІКУВАТИ** (від пізньолат. *qualificare* — визначати, встановлювати якість) — характеризувати, відносити за ознаками, якістю до якої-небудь категорії, групи.

• **КЕРІВНИК** — особа, на яку офіційно покладені функції керування колективом і організація його діяльності. Несе юридичну відповідальність за функціонування групи (колективу) перед інстанцією, що його призначила (обрала, затвердила), і має у своєму розпорядженні суворо визначені можливості санкціонування — покарання і заохочення підлеглих для впливу на їхню виробничу (наукову, творчу та ін.) активність.

Лідер і керівник не обов'язково поєднуються в одній особі. На відміну від лідера, керівник має формально регламентовані права й обов'язки, а також представляє групу (колектив) в інших організаціях.

• **КЛАУСТРОФОБІЯ** (від лат. *clausula* — висновок і гр. *phobos* — страх) — різновид неврозу, що характеризується відчуттям страху перед закритими просторами і приміщеннями (див. *Фобія*).

• **КЛІМАТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ** (клімат морально-психологічний; клімат психологічний; атмосфера психологічна) (від гр. *klima* — нахил) — якісна сторона міжособистісних відносин, яка проявляється у вигляді сукупності психологічних умов, що сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності та всебічному розвитку особистості в групі.

Найважливіші ознаки сприятливого соціально-психологічного клімату: 1) довіра і висока вимогливість членів групи один до одного; 2) доброзичлива і ділова критика; 3) вільне вираження власної думки під час обговорення питань, що стосуються

всього колективу; 4) відсутність тиску керівників на підлеглих і визнання за ними права приймати значимі для групи рішення; 5) достатня інформованість членів колективу про його завдання й стан справ; 6) задоволеність приналежністю до колективу; 7) високий ступінь емоційної включеності та взаємодопомоги в ситуаціях, що викликають фрустрацію в кого-небудь із членів колективу; 8) прийняття на себе відповідальності за стан справ у групі кожним з її членів.

Характер соціально-психологічного клімату в цілому залежить від рівня групового розвитку. Між станом клімату розвинутого колективу й ефективністю спільної діяльності його членів існує позитивний зв'язок. Оптимальне керування діяльністю і кліматом у будь-якому колективі вимагає спеціальних знань і умінь від керівного складу. Як спеціальні міри застосовують: 1) науково обгрунтований відбір, навчання і періодичну атестацію керівного складу; 2) комплектування первинних колективів з урахуванням психологічної сумісності; 3) соціально-психологічні методи, що сприяють виробленню в членів колективу навичок ефективного взаєморозуміння і взаємодії (див. *Тренінг соціально-психологічний; Гра ділова*).

Соціально-психологічний клімат залежить від стилю керівництва.

- **КЛІТИНА БІПОЛЯРНА** — нервова клітина, відповідальна за передачу сигналів від колбочок і паличок до гангліозних клітин сітківки.

- **КЛІТИНА ГАНГЛЮЗНА** — нервова клітина сітківки, що одержує нервові сигнали від колбочок і паличок через біполярні клітини і передає їх у головний мозок по зоровому нерву, утвореному їхніми аксонами.

- **КЛІТИНА ГЛІАЛЬНА** — допоміжна клітина нервової тканини. Імовірно, забезпечує живлення нервових клітин; на думку деяких авторів, бере участь також у формуванні довгострокової пам'яті.

- **КЛІШЕ** (поведінкове) (фр. *cliche*) — поверхневі способи поведінки, стереотипні способи взаємодії.

- **КОГНІТИВІЗМ** — стверджує, що індивіди — не просто машини, які механічно реагують на внутрішні фактори або зовнішні події; що розуму людини доступне щось більше, ніж інформація, яка надходить ззовні. Когнітивний підхід в основному полягає в прагненні зрозуміти, яким чином людина розшифровує інформацію про дійсність і організує її, щоб приймати рішення або вирішувати насущні завдання.

Незважаючи на те, що когнітивна психологія як така виникла лише в 60-ті рр. XX ст., їй передувала низка течій, що дотримувались подібних поглядів. Серед них варто згадати гештальтпсихологію, конструктивізм Ж. Піаже; навіть у надрах біхевіоризму первісна схема S—R (стимул-реакція) здалася спрощеною і була ускладнена введенням проміжної змінної величини, що відбиває психічні процеси даного індивіда.

• **КОГНІТИВНА СКЛАДНІСТЬ-ПРОСТОТА** (Cognitive complexity-simplicity) — межа складності або простоти системи особистісних конструктів людини; звичайно відноситься до числа конструктів, пропонованих особою в Реп-тесті.

• **КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ** - відношення, що позначається символом IQ, так званого віку розумового (ВР) до віку хронологічного (дійсного) (ВД) даної особи, яке визначається за формулою:

$$\text{ВР} / \text{ВД} \cdot 100 \% = \text{IQ}.$$

Вік розумовий визначається за результатами тестування за допомогою однієї з вікових шкал інтелекту (див. *Тест інтелекту*).

У більшість тестів, включених у різні вікові шкали, входять завдання, виконання яких передбачає володіння логічними, логіко-перцептивними й арифметичними діями, загальну поінформованість, орієнтування в практичних ситуаціях, довільну пам'ять та ін.

При інтерпретації коефіцієнта інтелектуальності варто мати на увазі, що ніякого загального для всіх соціальних спільностей розуму або інтелекту цей коефіцієнт не виявляє; тим більше він не може претендувати на діагностування природної або спадкової «загальної обдарованості».

• **КОЛЕКТИВ** (від лат. *collectivus* — збірний) — група об'єднаних загальними цілями і задачами людей, що досягла в процесі спільної діяльності високого рівня розвитку.

В колективі формується особливий тип міжособистісних відносин, для яких характерні: 1) висока згуртованість; 2) колективістське самовизначення — на протигагу конформності або нонконформності, що виявляються в групах низького рівня розвитку; 3) колективістська ідентифікація; 4) соціально важливий характер мотивації міжособистісних виборів; 5) висока референтність членів колективу у ставленні одного до іншого; 6) об'єктивність у покладанні й прийнятті відповідальності за результати спільної діяльності. Подібні відносини сприяють вихованню колективіст-

ських якостей, створюють умови для всебічного і гармонійного розвитку кожного члена колективу, сприяють появі колективізму як особливої якості розвитку групи.

У колективі виявляється ряд соціально-психологічних закономірностей, що якісно відрізняються від закономірностей у групах низького рівня розвитку. Так, зі збільшенням колективу: 1) не зменшується внесок від його членів; 2) не знижується рівень діючої групової емоційної ідентифікації; 3) не слабшає мотивація спільної діяльності; 4) відсутні різкі протиріччя між індивідуальними і груповими інтересами; 5) є наявним позитивний зв'язок між ефективністю спільної діяльності та сприятливим психологічним кліматом; 6) створюються найкращі можливості для процесів інтеграції й персоналізації. У випадкових спільностях імовірність надання допомоги потерпілому зменшується зі збільшенням числа очевидців, але в колективі цей ефект відсутній.

Групові процеси в колективі підпорядковані ієрархічно й утворюють багаторівневу (стратометричну) структуру, ядром якої є спільна діяльність, обумовлена соціально значимими цілями: 1) перший рівень (страта) структури колективу утворює ставлення його членів до смислу і цінностей колективної діяльності, що забезпечують його згуртованість; 2) другий рівень — міжособистісні відносини, опосередковані спільною діяльністю; 3) третій рівень — міжособистісні відносини, опосередковані ціннісними орієнтаціями, не пов'язаними зі спільною діяльністю.

Закономірності, що діють на цьому рівні структури колективу, не виявляються на другому, і навпаки; тому оцінки, що відносяться, наприклад, до фактів, отриманих у межах третього рівня, не можуть переноситися на характеристику другого рівня і колективу в цілому. Це орієнтує психолога, який діагностує розвиненість колективу, на звернення до параметрів, що виявляють сутнісні, а не випадкові, поверхневі якості.

• **КОЛЕКТИВ: ЄДНІСТЬ ПРЕДМЕТНО-ЦІННІСНА** - нормативна інтеграція індивідуальних діяльностей у групі, коли кожна діяльність, будучи функціонально специфічною для об'єкта або способів його перетворення і займаючи відповідне ієрархічне місце в системі внутрішньогрупової активності, опосередкована єдиним ціннісним змістом предмета спільної діяльності.

Така єдність — найважливіша складова інтеграції соціальної групи як сукупного суб'єкта діяльності. Вона виявляється: 1) у близькості ціннісних уявлень членів групи про предмет або

мету спільної діяльності; 2) у єдності втілення цих уявлень у конкретних умовах діяльності.

Предметно-ціннісна єдність колективу — не випадковий збіг ціннісних регуляторів індивідуальної активності в групі, вона закономірно породжується суспільно детермінованою спільною діяльністю і може бути розглянута як явище інтеграції колективу на вищому рівні.

• **КОЛЕКТИВ НАУКОВИЙ: КОНЦЕПЦІЯ ПРОГРАМНО-РОЛЬОВА** (програмно-рольова концепція наукового колективу) — теорія колективної наукової діяльності, що розглядається в трьох взаємозалежних аспектах: предметно-логічному, соціальному та індивідуально-психологічному.

Одиницею аналізу наукової діяльності виступає дослідницька програма (див. *Колектив науковий: програма дослідницька*), що відбиває запити логіки розвитку науки і реалізується шляхом розподілу наукових функцій (ролей) між членами дослідницького колективу. Ця програма, будучи підставою консолідації наукового колективу, обумовлює появу широкого кола специфічних соціально-психологічних феноменів колективної наукової діяльності, серед яких виділяють відносини міжособистісні й предметно-рефлексивні, соціальне сприйняття, колективну мотивацію, продуктивний конфлікт, стиль керівництва науковим колективом і адаптацію його співробітників, коло опонентів і т. д. У ході колективної розробки програми виникає диференціація науково-соціальних ролей, серед яких найбільш важливими є «генератор ідей», «ерудит» і «критик».

Обумовлюючи соціально-психологічні процеси в науковому колективі, дослідницька програма випробовує зворотний вплив цих процесів, що позначається на специфіці її розвитку і виробництві нового знання.

• **КОЛЕКТИВ НАУКОВИЙ: ПРОГРАМА ДОСЛІДНИЦЬКА** (дослідницька програма наукового колективу) — підстава і спосіб організації індивідуальної і колективної наукової діяльності, одне з ключових понять соціальної психології наукового колективу (див. *Колектив науковий: концепція програмно-рольова*). Зароджується в проблемній ситуації, обумовленій логікою розвитку пізнання, науково-соціальним контекстом і унікальним життєвим шляхом ученого. Включає категоріальні, теоретичні, операціональні, ціннісно-нормативні підстави наукової діяльності, уявлення про проєктований результат і стратегію його досягнення та ін. Названі характеристики, будучи визначальними для

групової діяльності наукового колективу, звичайно представлені імпліцитно, що потребує від соціального психолога спеціальної роботи з реконструкції дослідницької програми наукового колективу.

• **КОЛЕКТИВИЗМ** — як риса особистості виражає рівень соціального розвитку людини, що проявляється в особистій відповідальності за суспільний прогрес, за колектив, у постійних діях на благо суспільства. У структурі колективізму велику роль відіграють суспільні інтереси особистості, її прагнення до спілкування з людьми і спільної роботи з ними, уміння поєднувати суспільне з особистим і при необхідності надати перевагу інтересам колективу і суспільства перед особистими. Колективізм — принцип організації взаємин і спільної діяльності людей, що проявляється в усвідомленому підпорядкуванні особистих інтересів суспільним, у товариському співробітництві, у готовності до взаємодії і взаємодопомоги, у взаєморозумінні, доброзичливості й тактовності, інтересі до проблем та потреб одне одного. Найбільш характерний для груп високого рівня розвитку й колективів, де поєднується з колективістським самовизначенням і колективістською ідентифікацією, будучи основою групової згуртованості та єдності групи.

• **КОЛЕКТИВНЕ НЕСВІДОМЕ** (Collective unconscious) - найглибший рівень особистості, що містить спогади й образи, передані в спадщину від наших людських і людиноподібних предків.

• **КОЛЕКТИВОТВОРЕННЯ** - стадія групотворення, що означає перехід групи в ході спільної соціально цінної діяльності від низького до більш високого рівня розвитку, в остаточному підсумку — до колективу. При цьому процеси колективотворення супроводжуються рядом соціально-психологічних феноменів: 1) підвищенням згуртованості та єдності колективу; 2) формуванням колективістських норм поведінки і взаємин; 3) проявом колективістської ідентифікації й колективістського самовизначення та ін.

Доведено, що причина активізуючого впливу групи на її членів в умовах колективістської діяльності полягає в «русі мотиву» від одного суб'єкта до іншого. У процесі взаємодії або спілкування один суб'єкт нібито транслює свою активність іншому, збуджуючи його зустрічну активність, при цьому другий може перетворити смисловий або емоційно-оцінний аспект сприйнятого мотиву і транслювати його третьому суб'єктові (або повернути першому, якщо це діалог). Ідея руху мотиву дозволяє

зрозуміти механізм засвоєння індивідом соціокультурного досвіду — механізм інтеріоризації-екстеріоризації. Якщо при навчанні створені умови для руху мотиву, то колективотворення і засвоєння соціального досвіду відбуваються максимально ефективно.

- **КОЛО ОПОНЕНТНЕ** — коло інших значимих, полеміка з якими регулює діяльність творчого суб'єкта. Виявлення опонентного кола — важлива умова соціально-психологічного аналізу динаміки творчості, її залежності від міжособистісних відносин.

- **КОМПЕНСАЦІЯ** (від лат. *compensatio* — врівноважувати, відшкодувати) — спроби людини заміщати почуття неадекватності почуттям адекватності за допомогою розвитку фізичних або інтелектуальних умінь і навичок.

- **КОМПЕТЕНТНІСТЬ** (від лат. *competens* — відповідний, здатний) — психосоціальна якість, яка означає силу і впевненість, що виходять із почуття власної успішності й корисності, які дають людині усвідомлення своєї спроможності ефективно взаємодіяти з оточенням.

- **КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА** - здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми в системі міжособистісних відносин. Формується в ході освоєння індивідом систем спілкування і включення в спільну діяльність. До складу її входять: 1) уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях; 2) уміння правильно визначати особистісні риси й емоційні стани інших людей; 3) уміння вибирати адекватні способи поведінки з ними і реалізовувати їх у процесі взаємодії. Особливу роль відіграє вміння поставити себе на місце іншого (див. *Рефлексія; Емпатія*).

- **КОМПЕТЕНТНІСТЬ У ЧАСІ** (Time competence) - головна шкала «Опитувальника особистісної орієнтації», що оцінює тенденцію людини жити в сьогоденні, а не концентруватися на минулому або майбутньому.

- **КОМПЛЕКС** (від лат. *complexus* — зв'язок, сполучення) — поєднання окремих психічних процесів в ціле, відмінне від суми своїх елементів (див. *Принцип системності*). В такому значенні поняття комплексу вживали багато психологів (див. *Теорія культурно-історична*). Специфічна інтерпретація комплексу подана в психоаналізі, де він розуміється як група психічних процесів, об'єднана єдиним афектом, що сформувався на основі глибинних філогенетичних структур (див. *Філогенез*). Цей термін уведений К. Юнгом.

За З. Фрейдом, комплекс — це група уявлень, пов'язаних одним афектом; сукупність взаємозалежних елементів — емоційно забарвлена група уявлень (найчастіше це витіснення в підсвідоме і несвідоме), яка впливає на неусвідомлювану поведінку; утворення, що обумовлює структуру, спрямованість свідомості; одне із завдань — доведення комплексу до свідомості *клієнта* (див. *Комплекс неповноцінності; Комплекс Едипів*). Цей термін призначений для описового формулювання психологічних актів.

За К. Юнгом, комплекс — це система рис, образів і переживань, які розташовуються навколо певного «центрального» переживання та існують несвідомо й автономно, подібно до самостійної особистості, незалежної від свідомості й інших комплексів.

- **КОМПЛЕКС БАТЬКІВСЬКИЙ** - те ж, що комплекс Едипів. У З. Фрейда це поняття зустрічається досить часто, оскільки він надавав особливого значення взаєминам хлопчика з батьком (див. *Комплекс Електри*).

- **КОМПЛЕКС ЕДИПІВ** (комплекс Едипа, комплекс едипівський) — іманентний несвідомий еротичний потяг дитини до одного з батьків протилежної статі й пов'язане з цим агресивне почуття до іншого — своєї статі. Виникаючий у ранньому дитинстві комплекс уявлень і почуттів, головним чином несвідомих, що полягають у статевому потязі дитини до одного з батьків (протилежної статі) й прагненні фізично усунути іншого з батьків (своєї статі). Одна з основних категорій вчення З. Фрейда.

Едипів комплекс одержав назву від імені одного з героїв давньогрецького міфу, царя Едипа, що, ведений лихою долею, всупереч своїй волі й сам того не знаючи, убив свого батька і оженився на власній матері.

За З. Фрейдом, Едипів комплекс споконвіку тяжіє над усіма чоловіками. Тут відзначимо ускладнюючу обставину: комплекс у хлопчиків має двояку установку — активну і пасивну, відповідно до бісексуального розташування; з одного боку, хлопчик сприймає батька як суперника стосовно матері, а з іншого боку — хоче замінити батькові матір як любовний об'єкт.

Відгомони переживань цього періоду життя виявляються протягом усього життя, і за стражданнями й численними невротичними проявами дорослої людини можна побачити нереалізовані сексуальні устремління.

Особистість формується залежно від переживання цього комплексу; ним же значною мірою визначається і пізніша поведінка. Едипів комплекс — одне з найважливіших джерел усвідомлення

власної провини і джерело загальнолюдського усвідомлення провини. Він складає ядро неврозів, являючи собою істотну частину їхнього змісту. У ньому завершується інфантильна сексуальність. Перебороти його — завдання, яке стоїть перед кожним немовлям; якщо це не вдається зробити, виникає невроз. Розрізняються дві форми Едипового комплексу: нормальна — активна й інвертована.

У дівчинки Едиповому комплексі відповідає комплекс Електри, що вбила, за міфом, свою матір з помсти за загибель батька. Для дівчинки цей комплекс — вторинне утворення, що стає можливим завдяки підготовчим впливам комплексу кастраційного. Навпаки, у хлопчиків він є первинним і зникає внаслідок кастраційного комплексу (див. *Комплекс Електри; Інцест*).

Подолати Едипів комплекс дитині допомагає один зі способів психологічного захисту — ідентифікація; це відбувається близько п'яти-шести років: дитина ніби вирішує проблему, ідентифікуючись з одним із батьків (своїєї статі).

Концепція Едипового комплексу виражає загальну тенденцію фрейдизму до універсалізації окремих патологічних психічних феноменів. У сучасному психоаналізі поняття Едипового комплексу часто вживається розширено для позначення і охарактеризування всієї гами відносин «сімейного трикутника» мати—батько—дитина.

Згідно з Е. Фроммом, фрейдівським висновкам про Едипів комплекс варто надати більш загального характеру і перенести їх із сексуальної сфери на міжособистісні стосунки. Сутність інцесту — не сексуальне прагнення до членів однієї родини, а лише один з проявів набагато глибшого і фундаментального бажання залишитися дитиною, прив'язаною до фігур, що оберігають, серед яких мати — перша і найважливіша. Відсікання пуповини не у фізичному, а в психологічному розумінні — серйозний виклик розвитку людини і найважча його задача.

Згідно з А. Адлером, наявність у родині сестер і братів може істотно ускладнити ситуацію Едипового відношення (взаємодії) і підсилити довгостроковий вплив його на поведінку поза родинною.

• **КОМПЛЕКС ЕЛЕКТРИ** — за К. Юнгом, несвідомий еротичний потяг дівчинки до батька і пов'язані з цим негативні установки до матері. Природа, зміст і функції комплексу Електри аналогічні таким у Едиповому комплексі. Назва походить від давньогрецького міфу про Електру, дочку Агамемнона і Клі-

темнестри, що врятувала від загибелі свого брата Ореста і допомогла йому помститися Егіфу й Клітемнестрі, винним у смерті Агамемнона.

- **КОМПЛЕКС ІОНИ** (Jonah complex) — страх і сумнів у своїй здатності досягти самоактуалізації.

- **КОМПЛЕКС КАСТРАЦІЙНИЙ** - за З. Фрейдом, своєрідна дитяча реакція на приписуване батькові сексуальне залякування або на пригнічення ранньоінфантильної сексуальної діяльності. Також страх за пеніс у хлопчика, заздрість через пеніс у дівчинки.

- **КОМПЛЕКС МАЛОЦІННОСТІ** - див. *Комплекс неповноцінності*.

- **КОМПЛЕКС МУЖНОСТІ** - за З. Фрейдом, група уявлень, що складається головним чином з почуття заздрості, малоцінності та надії дівчинки знайти коли-небудь пеніс і стати рівною чоловіку. Іноді це завдає великих труднощів у розвитку жіночності. Якщо перебороти комплекс не вдається, у душевному житті починається «процес заперечення»: дівчинка відмовляється визнати факт своєї «кастрації» і твердо переконана, що має пеніс, і тому змушена поводитися як чоловік.

- **КОМПЛЕКС НЕПОВНОЦІННОСТІ** (Inferiority complex) - глибоке всепроникаюче почуття власної неповноцінності у порівнянні з іншими людьми. Часто супроводжується дефектними, помилковими установками і поведінкою.

Відкритий А. Адлером, який вивчав форми компенсації, що складаються в дітей з дефектами органічного розвитку. Почуття неповноцінності, яке в них виявляється, він розглядав спочатку як наслідок дефекту, потім — як універсальну рушійну силу розвитку особистості, а ще пізніше — як наслідок фрустрації потреби в подоланні несприятливих обставин. Нездатність компенсувати дефект або справитися з життєвою ситуацією й у такий спосіб перебороти почуття власної неповноцінності спричиняє перетворення останнього в комплекс неповноцінності. Почуття неповноцінності, що формується ще в дитинстві, виникає через різні несприятливі для розвитку особистості умови і впливає на формування і всю життєдіяльність особистості. Прагнучи самоутвердитися — соціалізуватися — серед інших, індивід намагається перебороти — «компенсувати» — неповноцінність стимуляцією творчих можливостей і таким чином іноді досягає виняткових результатів (надкомпенсація).

З. Фрейд іноді теж користувався цим терміном, але не визнавав за ним настільки значної ролі.

- **КОМПЛЕКС ПЕРЕВАГИ** (Superiority complex) - у теорії А. Адлера тенденція перебільшувати власну значимість, щоб переборювати постійне відчуття неповноцінності.

- **КОМПЛЕКС ПОЖВAVЛЕННЯ** — позитивна емоційно-діюча реакція дитини на появу дорослого, особливо на голос матері, її обличчя, дотики. Спостерігається вже у віці півтора-двох місяців. Виражається в початковій фіксації погляду, потім у пожвавлених рухах ручками й ніжками і тихими вокалізаціями. Особливе значення для дитини мають верхня частина обличчя й інтонація голосу дорослого. Виникає наприкінці першого — початку другого місяця життя дитини, коли вона починає виділяти дорослого з навколишнього оточення. Завдяки цьому встановлюється міцний зв'язок дитини з дорослим і задовольняється її потреба в спілкуванні.

Відсутність комплексу пожвавлення в дитинстві — діагностична ознака затримки психічного розвитку дитини.

- **КОМПРОМІС** (від лат. *compromissum* — угода) — 1) за А. Фрейд, захисний механізм, що забезпечує лише часткову реалізацію хворобливих імпульсів; 2) угода між людьми, досягнута шляхом взаємних поступок.

- **КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ** — схильний до комунікації, легкого встановлення контактів і зв'язків.

- **КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ** — здатність, схильність до комунікації, встановлення контактів і зв'язків.

- **КОМУНІКАЦІЯ** (від лат. *communicatio* — спілкування) — 1. Поняття, близьке до поняття спілкування, але розширене. Це зв'язок, у ході якого відбувається обмін інформацією між системами в живій і неживій природі. Комунікативний акт аналізується й оцінюється за наступними компонентами: 1) адресант — суб'єкт комунікації; 2) адресат — кому спрямоване повідомлення; 3) повідомлення — переданий зміст; 4) код — засіб передачі повідомлення; 5) канал зв'язку; 6) результат — те, що досягнуте у підсумку комунікації.

Комунікація може обслуговуватися і немовними засобами, серед них виділяються: 1) засоби оптико-кінетичні — жести, міміка, пантоміміка; 2) засоби паралінгвістичні — якість голосу, його діапазон, тональність; 3) засоби екстралінгвістичні — паузи, плач, сміх, темп мовлення; 4) засоби просторово-часові — взаємне розташування партнерів, часові затримки початку спілкування та ін.

2. Комунікація розглядається і як смисловий аспект соціальної взаємодії. Оскільки всяка індивідуальна дія виконується

в умовах прямих або непрямих відносин з іншими людьми, вона включає — поряд із фізичним — комунікативний аспект. Дії, що свідомо орієнтовані на їхнє смислове сприйняття іншими людьми, іноді називають комунікативними.

Розрізняють процес комунікації та акти, що його складають. Основні функції процесу комунікації полягають у досягненні соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента. В окремих актах комунікації реалізуються управлінська, інформативна, емотивна і фатична функції, перша з них — генетично і структурно вихідна. За співвідношенням цих функцій умовно виділяються: 1) повідомлення спонукальні — переконання, навіювання, наказ, прохання; 2) повідомлення інформативні — передача реальних або вигаданих даних; 3) повідомлення експресивні — збудження емоційного переживання; 4) повідомлення фатичні — встановлення і підтримка контакту.

Крім того, комунікаційні процеси й акти можна класифікувати і за іншими ознаками. Так, вони розрізняються: 1) за типом відносин між учасниками — комунікація міжособистісна, публічна, масова; 2) за засобами — комунікація мовна (писемна й усна), паралінгвістична (жест, міміка, мелодія), матеріально-знакова (продукти виробництва, образотворчого мистецтва та ін.).

• **КОМУНІКАЦІЯ МАСОВА** — систематичне, за допомогою технічних засобів тиражування, розповсюдження спеціально підготовлених повідомлень, що представляють соціальну значимість, серед кількісно великих, анонімних, розосереджених аудиторій для здійснення впливу на установки, оцінки, думки і поведінку людей — важливий соціальний і політичний інститут сучасного суспільства, що виступає як підсистема більш складної системи комунікації, а в широких масштабах виконує функції ідеологічного і політичного впливу, підтримки соціальної спільності, організації, інформування, освіти і розваги.

Масовій комунікації властиві інституціональний характер джерел і віддаленість зворотного зв'язку між джерелами й аудиторіями. Технічні комплекси, що забезпечують швидку передачу і масове тиражування словесної, образної, музичної інформації (друк, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис), разом називаються засобами масової комунікації або засобами масової інформації.

У соціально-психологічному плані масова комунікація має низку важливих додаткових можливостей у порівнянні з більш

традиційними видами — міжособистісною і публічною комунікаціями,

Практика функціонування систем масової комунікації показала їх велику залежність від психологічних особливостей аудиторії, уваги, сприйняття, розуміння, запам'ятовування пропонуваного повідомлень. Залежність психічної переробки повідомлень від специфіки масової комунікації взагалі й кожного конкретного її засобу зокрема, від організації інформаційного потоку, специфіки інтересів тих або інших груп аудиторії, а також відповідні перешкоди і бар'єри, способи їхнього подолання та ін. вивчаються психологією, соціологією і семіотикою масової комунікації.

- **КОН'ЮНКЦІЯ** (від лат. conjunctio — союз, зв'язок) — логічна операція, що утворює складне висловлення з двох висловлень, об'єднаних за допомогою логічного еквівалента сполучника «і».

- **КОНВЕРСІЯ** (від лат. conversio — перетворення) — за А. Фрейд, ненормальний зв'язок певної кількості нереалізованої енергії та збудження. Іноді трактувалася як перенос афекту з одного уявлення на інше.

- **КОНВЕРСІЯ ІСТЕРИЧНА** — соматичне вирішення несвідомого конфлікту; процес, у ході якого для розвинутого при патогенних умовах афекту був закритий нормальний вихід, через що такі «затиснені афекти» або знаходять ненормальні прояви (застосування), або залишаються джерелами постійного збудження, обтяжуючи душевне життя.

- **КОНГЕНІАЛЬНИЙ** (від лат. cop — з, разом і лат. genius — дух) — дуже близький, збіжний за духом, близький за напрямом думок, обдаруванням.

- **КОНКУРЕНЦІЯ** (від пізньолат. concurentia — зіштовхуватися) — одна з основних форм організації міжособистісної взаємодії, що характеризується досягненням індивідуальних або групових цілей та інтересів в умовах протиборства з іншими індивідами або групами, що прагнуть досягти тих самих цілей та інтересів. Звичайно — відрізняється сильною персональною залученістю, активізацією діючого суб'єкта, частковою деперсоналізацією уявлень про «супротивника».

Конкуренція, проте, генетично пов'язана з кооперацією, тому що конкурентна взаємодія вимагає установлення певних правил і регулюючих санкцій, без яких вона вироджується у відкрити війну.

• **КОНСТАНТНІСТЬ** (від лат. *constans* — постійний) — закономірність сприйняття, у якій проглядається зв'язок з особливостями подразника і психофізіологічними закономірностями. Відносна незалежність сприйманих характеристик об'єктів від параметрів збудження рецепторних поверхонь органів почуттів. Дозволяє зберегти незмінними властивості предмета незалежно від того, з якої відстані, під яким кутом і при якому освітленні вони сприймаються. Зміни розміру на сітківці у певних межах не впливають на величину образу в сприйнятті. Константність видимої величини об'єктів виражається в тому, що вони сприймаються як приблизно рівні за величиною при зміні віддаленості від спостерігача; сприймана форма об'єкта не змінюється при зміні кута зору, а видимий колір поверхні є відносно незалежним від спектрального складу освітлення, незважаючи на те, що змінює колірні характеристики світла, яке відбивається поверхнею.

• **КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ** (*Constitutionalism*) — вихідне положення про те, що особистість сформована генетичними, і біологічними факторами.

• **КОНСТИТУЦІЯ** (від лат. *constitutio* — побудова) — комплекс індивідуальних фізіологічних і анатомічних особливостей організму людини, що складається на основі спадкоємних і придбаних під впливом соціальних та природних умов властивостей і проявляється в його реакції на різні впливи.

• **КОНСТИТУЦІЯ СЕКСУАЛЬНА** - тип сексуальної організації індивіда, у формуванні якого значна роль належить уродженим компонентам сексуальності. За З. Фрейдом, різноманітні феномени нормальної й аномальної поведінки значною мірою обумовлені типом сексуальної конституції.

• **КОНСТРУКТ КОНСТЕЛЯТОРНИЙ** (*Constellatory construct*) - тип конструкта, що дозволяє його елементам належати одночасно декільком сферам, проте якщо елементи ідентифіковані особливим чином, вони закріплюються в свідомості. Стереотипне мислення ілюструє цей тип конструкта.

• **КОНСТРУКТ ОСОБИСТІСНИЙ** (*Personal construct*) (від лат. *constructio* — побудова) — створюваний суб'єктом класифікаційно-оцінювальний еталон, за допомогою якого здійснюється розуміння об'єктів при їхній подібності між собою і відмінності від інших. Поняття запропоноване Дж. Келлі (див. *Теорія відповідності когнітивної*).

За структурним змістом особистісні конструкти відбивають характер інтерпретації людиною елементів світу як подібних між

собою й у той же час відмінних від інших. Особистісні конструкти розрізняють за тим, наскільки широкою є сфера їхнього застосування: конструкти, які застосовуються лише у відношенні певного невеликого класу елементів, і конструкти, що відображають узагальнену оцінку об'єктів, які сприймаються.

За рівнем сталості й незмінності розрізняють конструкти особистісні основні та ситуативні.

Сукупність особистісних конструктів являє собою систему, найважливіша характеристика якої — її відносна когнітивна складність, яка виражає кількість одиниць, що складають систему, їхню розгалуженість і зв'язок. Експерименти вказують на залежність між складністю когнітивної системи особистісних конструктів людини та її здатністю заглиблено описувати, аналізувати й оцінювати сприймані об'єкти в їхній суперечливій єдності.

Метод особистісних конструктів можна використовувати поза зв'язком з когнітивною психологією, у рамках якої він був запропонований як порівняно простий метод вивчення процесу категоризації.

- **КОНСТРУКТ ПІДЛЕГЛИЙ** (Subordinate construct) - особистісний конструкт, що включається в категорію більш загального конструкта.

- **КОНСТРУКТ, ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ** (Prepositional construct) - тип конструкта, що дозволяє людині бути відкритою для нового досвіду і приймати альтернативні погляди на світ.

- **КОНСТРУКТ, ЩО ПІДПОРЯДКОВУЄ** (Superordinate construct) — особистісний конструкт, що контролює і містить у собі багато різних конструктів.

- **КОНСТРУКТ, ЩО УПЕРЕДЖУЄ** - тип конструкта, що стандартизує («випереджає») свої елементи для того, щоб вони знаходилися тільки в його діапазоні; наприклад, використання етнічних ярликів.

- **КОНСТРУКТИВІЗМ** (від лат. constructio — складання, побудова) — основоположником його є швейцарський психолог Ж. Піаже. У результаті досліджень за формуванням мислення і розвитком мовлення він дійшов висновку, що когнітивний розвиток — це результат поступового процесу, який складається з послідовних стадій. Намагаючись зрозуміти дійсність, дитина постійно зустрічається з новими проблемами, котрі руйнують уже сформовані уявлення. Фактор, що спонукає її шукати нові відповіді на ці проблеми, — внутрішній процес «зрівноваження».

Так дитина крок за кроком долає ступені пізнання, підступаючи до все більш складних царин.

Це просування визначається спільним впливом дозрівання нервової системи, досвіду поводження з різними предметами і такими факторами, як мова і виховання.

Успадковується і тому властиве усім тільки функціонування інтелекту. Через це всі діти проходять різні стадії в одному й тому ж самому порядку, хоча деякі проходять через усі стадії, а в інших розвиток гальмується або блокується на певному етапі через нестачу якихось необхідних факторів.

• **КОНСТРУКТИВНИЙ АЛЬТЕРНАТИВІЗМ** (Constructive alternativism) — філософське твердження Дж. Келлі про те, що люди здатні до перегляду або зміни власної інтерпретації подій. Має на увазі також, що об'єктивну реальність можна розглядати з різних точок зору.

• **КОНСУЛЬТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА** (від лат. *consultatio* - радити, радитися; піклуватися) — науково організоване інформування про професії, призначене головним чином для молоді, що закінчує загальноосвітню школу, з метою практичної допомоги при виборі професії з урахуванням індивідуальних схильностей, інтересів і здібностей, що сформувалися, а також потреб суспільства і народного господарства. Консультація професійна повинна мати відомості про роль і перспективи кожної професії; про потребу в кадрах; зміст трудової діяльності; соціально-економічний і санітарно-гігієнічний статус професій; шляхи професійного навчання і вимоги, які висуває людині дана професія, її психічні особливості, а також про медичні й фізіологічні показання і протипоказання до професії. Професійна консультація сприяє встановленню оптимального співвідношення між прагненнями й можливостями людини і реальними потребами у фахівцях відповідної кваліфікації; відіграє важливу роль у професійному самовизначенні.

Консультація найбільш успішна, коли проводиться на вікових та освітніх рівнях і в ній беруть участь вчителі й батьки молоді, зацікавленої у виборі професії.

• **КОНТАМІНАЦІЯ** (від лат. *contaminatio* — зіткнення, змішання) — у психології помилкове відтворення слів, що полягає в поєднанні складів, які належать до різних слів, в одне слово; наприклад, замість слів «білок» і «виток» вимовляється «білток». Подібні перестановки можуть виникати не тільки усередині са-

мого слова, але і при відтворенні списків слів, коли слова з одного списку відтворюються в іншому.

Контамінації сприяє смислова і фонетична близькість слів. Підставою контамінації є явища інтерференції проактивної і ретроактивної. У патології контамінація спостерігається при різних порушеннях пам'яті (див. *Амнезія*). Семантична організація матеріалу, що підлягає запам'ятовуванню, звичайно перешкоджає її появі.

• **КОНТЕКСТ** (від лат. *contextus* — з'єднання, зв'язок) — закінчене за змістом усне або письмове мовлення, що дозволяє з'ясувати зміст і значення окремих, що входять у його склад, фрагментів — слів, виразів або уривків тексту.

Для окремого висловлювання, слова або словосполучення, що входять до складу цілісного тексту, контекстом є інші (попередні або наступні) висловлювання або весь текст у цілому. Звідси вираз: «зрозуміти за контекстом».

Для цілісного тексту контекстом виступають всі інші тексти з тієї ж соціальної сфери. Так, для окремого наукового тексту контекстом є звід інших наукових текстів з даної спеціальності, для художнього твору — інші художні тексти.

• **КОНТЕНТ-АНАЛІЗ** — у психології метод виявлення й оцінки специфічних характеристик текстів та інших носіїв інформації, у яких відповідно до цілей дослідження виділяють певні смислові одиниці змісту і форми інформації: психологічні характеристики персонажів з повідомлень засобів масової комунікації, види взаємодії людей, жанри повідомлень тощо. Потім роблять систематичне вимірювання частоти й обсягу згадувань цих одиниць у визначеній сукупності текстів або інших носіїв інформації.

Контент-аналіз дозволяє виявити окремі психологічні характеристики комунікатора, аудиторії, повідомлення та їхні взаємозв'язки. На відміну від елементарного змістовного аналізу, контент-аналіз як науковий метод психології використовують для одержання інформації, що відповідає деяким критеріям якості, таким як об'єктивність, надійність і валідність. Помітно підвищити якість контент-аналізу дозволяє застосування методів аналізу статистичного багатомірного до його даних. Особливо широко використовують факторний аналіз, що сприяє виявленню прихованих факторів, які визначають зміст текстів.

• **КОНТРАСТ** (фр. *contraste*) — різко виражена протилежність. Контраст зоровий — зорова оцінка відносної яскравості (освітленості) предмета або його кольору в порівнянні з навколишнім його фоном.

- **КОНТРОЛЬ** (від фр. *controle* — перевірка) — один з відносно завершених механізмів регуляції пізнавальних процесів. Походить від базальних потягів, ніби він є продуктом їхньої вторинної «затримки», і може розглядатися щодо них як мотиваційна структура вищого порядку. У той же час він — функція Я і його мета — каналізація енергії потягів відповідно до вимог реальності.

Контроль опосередковує відносини індивіда із середовищем так, що враховуються і потреби особистості, і об'єктивні властивості стимуляції.

Як механізм регуляції потягів контроль можна порівняти із захистом, але він діє у будь-яких ситуаціях, при розв'язанні будь-яких пізнавальних задач та здійснює підхід до вирішення афективно-нейтральної задачі. Поняття контролю тісно пов'язане з поняттям когнітивного стилю.

- **КОНТРОЛЬ ПІДКРІПЛЕННЯ ІНТЕРНАЛЬНО-ЕКСТЕРНАЛЬНИЙ** (Internal-external control of reinforcement) — термін, що використовував Д. Роттер для пояснення віри людей у те, що їхня поведінка детермінована їхніми власними зусиллями і навичками (інтернальний контроль) або зовнішніми силами, такими як доля, зміна, удача (екстернальний контроль).

- **КОНТРОЛЬ СОЦІАЛЬНИЙ** — система способів впливу суспільства і соціальних груп на особистість для регуляції її поведінки та приведення її у відповідність із загальноприйнятими в цій спільності нормами. Сприяє вирішенню подвійної задачі — досягненню і підтримці стабільності соціальної системи, елементом якої є контрольований індивід, а також забезпеченню позитивного розвитку цієї системи.

Об'єктом уваги психології в першу чергу є соціальний контроль, здійснюваний соціальними групами. Вплив контролю найбільше відчувають на собі індивіди, чию поведінку можна характеризувати як відхилення (що не відповідає груповим нормам). Залежно від того, якими є інтенсивність і «знак» цих відхилень, група застосовує ті або інші санкції. Характер санкцій, адекватність їхнього використання в конкретній ситуації, їхня диференційованість багато в чому визначаються рівнем соціально-психологічного розвитку даної групи. Так, у корпоративному угрупованні негативне санкціонування (покарання, примус) істотно превалює над позитивним (заохочення, схвалення). При цьому в таких групах нерідко не беруться до уваги ані мотиви поведінкових відхилень, ані навіть їхня спрямованість. Будь-яке

порушення групових норм сприймається спільністю як погроза її існуванню та призводить до негайного покарання.

Соціальний контроль, який здійснюється групою високого рівня розвитку, характеризується гнучкістю і диференційованістю, що сприяє формуванню самоконтролю в членів групи, дозволяючи їм успішно інтегруватися не тільки в самій групі, але й у соціумі в цілому.

- **КОНТРОЛЬНА ГРУПА** (Control group) — відносно експерименту, це група суб'єктів, що не піддаються експериментальному впливу, але яка порівнюється з експериментальною групою. Відповіді випробовуваних з контрольної групи можуть порівнюватися з відповідями випробовуваних з експериментальної з метою встановлення будь-яких розходжень.

- **КОНТР-ТРАНСФЕР** (контртрансфер) (від лат. contra — проти і фр. transfert — переносити, переводити) — неусвідомлене перенесення психотерапевтом або психоаналітиком емоційного ставлення до людей, які значимі для нього, на особистість клієнта (див. *Трансфер*).

- **КОНФАБУЛЯЦІЯ** (від лат. confabulatio — бесіда, розмова) — порушення пам'яті (різновид парамнезії), при якому її прогалини заповнюються фантастичними вигадками.

- **КОНФЛІКТ** (від лат. conflictus — зіткнення) — зіткнення протилежних інтересів, поглядів; серйозна розбіжність, гостра суперечка.

- **КОНФЛІКТ ВНУТРІШНЬО-СОБИСТІСНИЙ** (внутрішньо-психічний) — як правило, породження амбівалентних прагнень суб'єкта.

В психоаналізі З. Фрейда — споконвічна і постійна форма виникнення протилежних принципів, потягів, амбівалентних прагнень, у яких виражається суперечливість людської природи. Конфлікт може виступати, наприклад, як форма взаємодії суперечливих імпульсів несвідомого і свідомого — Воно і Над-Я.

- **КОНФЛІКТ ЕТНІЧНИЙ** - форма міжгрупового конфлікту, коли групи із суперечливими інтересами поляризуються за етнічною ознакою. Джерелом звичайно є позаетнічні, соціально-політичні й економічні протиріччя. Наростання етнічного конфлікту супроводжується: 1) зростанням етноцентризму, властивого до деякої міри етнічній самосвідомості будь-якого рівня розвитку; 2) посиленням інтенсивності циркуляції в суспільстві негативних етнічних стереотипів, кристалізацією націоналістичної ідеології.

Внутрішнім (власне етнічним) джерелом конфлікту може бути зіткнення національних інтересів — тих же соціально-політичних і економічних інтересів, але визнаних на рівні національної самосвідомості фундаментальними життєвими потребами цієї етнічної спільності. Усвідомлення цих інтересів усе більшою частиною даної етнічної групи в ситуації зіткнення приводить до усвідомлення загрози (дійсної або уявної) цим інтересам і потреби захищати їх. Іншим джерелом конфлікту може стати політизація етнічної приналежності — процес, у якому конфронтуючі верстви населення і соціальні групи поляризуються за етнічною ознакою.

Особливої гостроти і розмаху етнічний конфлікт може набути у випадку великого емоційного потенціалу етнічної самосвідомості та швидкої консолідації всіх соціальних груп цієї спільності за етнічною ознакою.

• **КОНФЛІКТ МІЖГРУПОВИЙ** - у ньому суб'єктами виступають групи, що переслідують цілі, не сумісні з цілями конфронтуючої групи.

Звичайно конфлікт розвивається у певній послідовності: 1) поступове нагромадження сил учасниками конфлікту за рахунок уведення усе більш активних сил, а також накопичування досвіду боротьби; 2) збільшення кількості проблемних ситуацій і поглиблення первинної проблемної ситуації; 3) підвищення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту у бік жорсткості, залучення до конфлікту нових осіб; 4) наростання емоційної напруженості, що супроводжує конфліктні взаємодії, яка може чинити і мобілізуючий, і дезорганізуючий вплив на поведінку учасників конфлікту; 5) зміна ставлення до проблемної ситуації і конфлікту в цілому.

• **КОНФЛІКТ МІЖСОБИСТІСНИЙ** - існують дві його форми: конструктивна (див. *Конфлікт продуктивний*) та неконструктивна.

Неконструктивний міжособистісний конфлікт виникає, коли один з опонентів удається до морально засуджуваних методів боротьби, прагне психологічно пригнітити партнера, дискредитує та принижуючи його в очах оточуючих. Звичайно це викликає лютий опір іншої сторони, діалог супроводжується взаємними образами, вирішення проблеми стає неможливим, міжособистісні відносини руйнуються.

Конструктивним міжособистісний конфлікт стає лише тоді, коли опоненти не виходять за рамки ділових аргументів та відно-

син. При цьому можуть спостерігатися різні стратегії поведінки. Так, виділяють: 1) суперництво (протиборство), що супроводжується відкритою боротьбою за свої інтереси; 2) співробітництво, спрямоване на пошук рішення, що задовольняє інтереси всіх сторін; 3) компроміс — регулювання розбіжностей через взаємні поступки; 4) уникнення, що полягає в прагненні вийти з конфліктної ситуації, не вирішуючи її, не відступаючи від свого, але і не наполягаючи на своєму; 5) пристосування до ситуації — тенденція згладжувати протиріччя, поступаючись своїми інтересами. Узагальнене вираження цих стратегій поведінки характеризується як корпоративністю, так і напористістю.

• **КОНФЛІКТ НЕВРОТИЧНИЙ** - протиріччя між особистістю і значимими для неї сторонами дійсності, яке непродуктивно і нерационально вирішується та супроводжується хворобливо-тяжкими переживаннями: невдачі, незадоволення потреб, недосяжності життєвих цілей, непоправності втрати тощо; порушення значимих життєвих цінностей людини, що підсилюються в психотравмуючих ситуаціях. Закладається переважно в дитинстві, в умовах порушених відносин з мікросоціальним оточенням, особливо з батьками.

У психології при вивченні невротичного конфлікту особлива увага приділяється психоаналітичним концепціям особистості (див. *Фрейдизм; Неофрейдизм; Психологія аналітична*).

• **КОНФЛІКТ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ** - зіткнення протилежно спрямованих організаційних позицій індивідів або груп незалежно від їх цілей. Звичайно виникає в ситуації, коли необхідно різко змінити звичний тип діяльності, перейти до нових організаційних структур, конверсії та ін.

Дії суб'єктів організаційного конфлікту, які регламентуються сформованими нормами, відбивають логіку розвитку організації та мають позаособистісний характер.

Основні елементи конфлікту: 1) організаційна проблемна ситуація; 2) «перший» учасник — сприймає дану ситуацію як перешкоду для досягнення завдань посадової позиції; 3) «другий» учасник — сприймає її як ситуацію, яка сприяє вирішенню завдань своєї посадової позиції; 4) конфліктна взаємодія учасників.

Вирішенню організаційного конфлікту передуює аналіз, що починається з вивчення і визначення ступеня конфліктності учасників. Якщо конфліктність є рисою характеру або досягла межі, коли індивід стає постійним ініціатором напруженості (незалежно від того, чи передують цьому проблемні ситуації), то конфлікт

далі не аналізується. Якщо ж конфліктність низька, тоді: 1) аналізуються цілі учасників конфлікту; 2) визначається проблемна ситуація, що передує конфліктові; 3) встановлюються фактори, що сприяють переростанню проблемної ситуації в організаційний конфлікт; вимірюється ступінь впливу особистісних особливостей учасників конфлікту і проблемної ситуації, що впливає на виникнення конфлікту.

Кінцевий етап розвитку організаційного конфлікту — його вирішення, уявне або реальне. При уявному вирішенні конфлікту не усувається причина його виникнення, конфлікт завершується або відстороненням одного з учасників, або досягненням компромісу, або пригніченням конфлікту силою влади чи авторитету. При цьому в учасників конфлікту залишаються незадоволеність і невдоволення, що може призвести до нового спалаху.

Реальне вирішення організаційного конфлікту може здійснюватися за двома напрямками: 1) усунення і вирішення організаційної проблемної ситуації; 2) визначення форм розвитку конфлікту і сприяння всебічному прискоренню об'єктивного процесу його розвитку, завдяки чому зберігається і розвивається раціональне та змістовне обґрунтування позицій конфліктуючих індивідів або груп і, нарешті, знаходиться рішення, що цілком задовольняє учасників конфлікту.

Доцільність і керованість організаційного конфлікту оцінюються порівнянням витрат на вирішення організаційної проблемної ситуації через конфлікт та без нього. Якщо витрати на вирішення ситуації через конфлікт виявляються більшими, ніж вирішення іншими засобами, то конфлікт є недоцільним.

Якщо вирішення ситуації через конфлікт не викликає великих витрат або ж інших засобів її вирішення немає, то конфлікт є доцільним. Критерії керованості конфлікту організаційного наступні: 1) можливість розв'язання проблемної ситуації в даний момент доступними засобами; 2) значимість її вирішення для «першого» учасника; 3) значимість збереження проблемної ситуації для «другого» учасника; 4) ступінь конфліктності учасників.

Якщо існують засоби для вирішення проблемної ситуації, конфліктність учасників є низькою і значимість її збереження для «другого» учасника є невисокою, то конфлікт у даний момент можна регулювати. При високій конфліктності учасників і значимості її збереження для «другого» учасника, а також при від-

сутності засобів вирішення проблемної ситуації конфлікт практично не можна врегулювати.

- **КОНФЛІКТ ПАТОГЕННИЙ** — хвороботворна форма психічного конфлікту, що утворюється в результаті зіткнення між потягами Я і потягами сексуальними, тобто між Я і сексуальністю.

- **КОНФЛІКТ ПРОДУКТИВНИЙ** (конструктивний) - конфлікт, що позитивно впливає на структуру, динаміку і результативність соціально-психологічних процесів, служить джерелом удосконалення і саморозвитку особистості.

- **КОНФЛІКТ ПСИХІЧНИЙ** — постійний елемент душевного життя, що характеризується безперервним зіткненням потягів, бажань, психічних систем і сфер особистості. При поєднанні зовнішньопримусових відмов від задоволення лібідо конфлікт психічний стає конфліктом патогенним.

- **КОНФЛІКТ Я І НАД-Я** (конфлікт Я і Я-ідеалу) - форма відображення протиріччя реального і психічного, світу зовнішнього і внутрішнього.

- **КОНФОРМІЗМ** (від пізнюлат. *conformis* — подібний, схожий) — пасивне прийняття людиною існуючого порядку речей, пануючих думок тощо.

- **КОНФОРМНІСТЬ** — піддатливість людини реальному або уявлюваному тискові групи; проявляється в зміні її поведінки й установок стосовно позиції більшості, яку вона спочатку не поділяла.

Розрізняють конформність зовнішню (публічну) і внутрішню (особисту). При всіх розходженнях обидві форми конформності є близькими, оскільки служать специфічним способом вирішення усвідомленого конфлікту між особистою і домінуючою у групі думкою на користь останньої: залежність людини від групи змушує шукати згоди з нею — справжньої або уявної, підлаштовувати свою поведінку під чужі або незвичні еталони.

Особливий різновид цієї ж залежності — негативізм (нонконформізм) — прагнення неодмінно діяти всупереч позиції пануючої більшості, за будь-яку ціну й у всіх випадках утверджувати протилежну точку зору.

Рівень конформності визначається комплексом причин, у тому числі: 1) характеристиками індивіда, що піддається груповому тискові: стать, вік, національність, інтелект, тривожність, сугестивність та ін.; 2) характеристиками групи, що є джерелом тиску: розмір, ступінь єдності більшості, наприклад, наявність і кількість членів групи, що відхиляються від загальної думки;

3) особливостями взаємозв'язку індивіда і групи: статус індивіда в групі, ступінь його прихильності до неї, рівень взаємозалежності індивіда і групи в одержанні винагороди тощо; 4) змістом задачі та ступенем зацікавленості в ній людини, її компетентністю.

Альтернатива конформності та негативізму — незалежність — самостійне вироблення і відстоювання власної позиції; вона не виключає солідарності особистості з групою, але досягається не внаслідок тиску, а на основі свідомої згоди з нею.

- **КОНФОРМНІСТЬ ВНУТРІШНЯ** (особиста) - дійсне перетворення індивідуальних установок у результаті внутрішнього прийняття позиції оточуючих, що оцінюється як точка зору більш обґрунтована й об'єктивна, ніж власна. Звичайно супроводжується конформністю зовнішньою.

- **КОНФОРМНІСТЬ ЗОВНІШНЯ** (публічна) - демонстративне підпорядкування груповій думці, що нав'язується, з метою заслужити схвалення або уникнути осудження, а можливо, і більш жорстких санкцій з боку групи. Зовсім не завжди припускає особистісну згоду з мимоволі дотримуваними груповими нормами. Конформність зовнішня стала переважним предметом експериментальних досліджень; вона вивчається за допомогою методу «групи підставної» у реальному або апаратурному варіантах.

- **КОНФРОНТАЦІЯ** (від лат. *соп* — проти і *frons* (*frontis*) — лоб, фронт) — протиставлення, протиборство, зіткнення.

- **КОНЦЕНТРАЦІЯ** (від лат. *concentratio* — центр, осередок) — здатність нервових процесів обмежувати сферу свого поширення вихідним осередком виникнення; явище, зворотне іррадіації. За І. Павловим, вона є механізмом розрізнення умовних стимулів, спеціалізації умовно-рефлекторних реакцій.

- **КОНЦЕПТ ФІГУРНИЙ** (від лат. *conceptus* — думка) — клас наукових понять, що включає такі схематизовані абстракції, як геометричні фігури, графіки фізичних процесів і залежностей, структурні форми хімічних речовин та інші загальні поняття, матеріалізовані в зображенні. Назва підкреслює їхню образно-понятійну природу.

- **КОНЦЕПЦІЯ ВІДНОСИН ОСОБИСТОСТІ** - сукупність теоретичних положень, згідно з якими психологічне ядро особистості є індивідуально-цілісною системою її суб'єктивно-оцінних, свідомо-вибіркових ставлень до дійсності, що представляє собою інтеріоризований досвід взаємин з іншими людьми в умовах соціального оточення. Була висунута О. Лазурським, розроблена В. М'ясищевим, розвинута в роботах вітчизняних психологів.

Основні положення її конкретизуються в патогенетичній концепції неврозів і в психотерапевтичній практиці.

Система цих відносин визначає особливості сприйняття дійсності, характер переживань особистості та її поведінкових реакцій на зовнішні впливи. Усі складові психічної організації людини так чи інакше пов'язані із зазначеними відносинами, причому функціональні можливості людини в організації діяльності можна визначити лише на рівні активно позитивного ставлення до її задачі. Позитивний або негативний досвід взаємин з людьми однозначно формує і відповідну систему внутрішніх відносин особистості.

• **КОНЦЕПЦІЯ ГОРМІЧНА** — висунута англо-американським психологом У. Макдугаллом, за яким рушійна сила індивідуальної та соціальної поведінки — це особлива природжена (інстинктивна) енергія — горме, що визначає характер сприйняття об'єктів, створює емоційне збудження і цілеспрямовує розумові й тілесні дії організму. Кожному інстинктові відповідає емоція (наприклад, інстинктові втечі — емоція страху), що з короткочасного стану перетворюється на почуття як стійку й організовану систему диспозицій — нахилів до дії.

• **КОНЦЕПЦІЯ ДИСПОЗИЦІЙНА** - концепція, що характеризує соціальну поведінку особистості залежно від стану її готовності до певного способу дій. Пов'язує готовність особистості до поведінки в даній соціальній ситуації із соціальними умовами попередньої діяльності, у яких формується стійка схильність до реалізації визначених потреб суб'єкта у відповідних умовах.

Диспозиційна концепція запропонована В. Ядовим. Вона розглядає диспозиції особистості як ієрархічну систему, вершина якої — загальна спрямованість інтересів і система ціннісних орієнтацій, середні рівні — система узагальнених соціальних установок на різноманітні соціальні об'єкти і ситуації, нижній рівень — ситуативні соціальні установки як готовність до оцінки і дії в конкретних умовах діяльності.

• **КОНЦЕПЦІЯ ДІЯЛЬНОГО ОПОСЕРЕДКУВАННЯ МІЖ-ОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН** - спеціальна соціально-психологічна концепція, що розглядає міжособистісні відносини в будь-якій досить розвинутій групі як опосередковані змістом і цінностями діяльності. Розроблена В. Петровським і спочатку називалася концепцією стратометричною.

• **КОНЦЕПЦІЯ ПОЕТАПНОГО ФОРМУВАННЯ РОЗУМОВИХ ДІЙ** — вчення про складні багатопланові зміни, пов'язані

з виникненням у людини нових розумових дій, образів і понять, висунуте П. Гальперінім. Виділяється шість етапів, на яких відбуваються ці зміни: 1) формується мотиваційна основа дії — складається ставлення суб'єкта до цілей і задач майбутньої дії й до змісту матеріалу, наміченого для засвоєння; 2) складається схема орієнтованої основи дії: виділяються системи орієнтирів і вказівки, врахування яких необхідне для виконання дії; у ході освоєння дії ця схема постійно перевіряється й уточнюється; 3) формуються дії в матеріальній (матеріалізованій) формі; суб'єкт виконує необхідні дії, спираючись на представлені зовні зразки дії, зокрема — на схему орієнтованої основи дії; 4) формується «голосне соціалізоване мовлення», коли в результаті багаторазового підкріплення складу дії систематично правильним рішенням різноманітних задач відпадає необхідність користування орієнтованою схемою; її зміст відбивається в мовленні, що виступає опорою для дії, яка формується; 5) формування дії в «зовнішньому мовленні про себе»: відбувається поступове зникнення зовнішньої, звукової сторони мовлення; 6) мовний процес нібито зникає зі свідомості, залишаючи в ній лише кінцевий результат — предметний зміст дії (див. *Інтеріоризація*).

• **КОНЦЕПЦІЯ РІВНІВ ПОБУДОВИ РУХІВ** - концепція, запропонована М. Бернштейном, відповідно до якої під побудою руху розуміють склад аферентаційних ансамблів (аферентація), що беруть участь у координуванні даного руху, у здійсненні необхідних корекцій і в забезпеченні адекватних перешифрувань для ефекторних імпульсів (див. *Ефектор*), а також уся сукупність системних взаємин між ними.

• **КОНЦЕПЦІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ** - науковий напрямок, що виник у 50—60-ті рр. ХХ в. на базі статистичної фізики, загальної теорії систем і кібернетики, який вивчає закономірності виникнення структури в нерівноважних системах неупорядкованих елементів. Загальні принципи самоорганізації виявляються у фізичних, хімічних, біологічних і соціальних системах, причому у високоорганізованих системах вони втілені з найбільшою повнотою.

У психології концепція самоорганізації може поширюватися на значний спектр об'єктів — від психофізіології до соціальної психології. Істотна особливість систем, що самоорганізуються, — здатність до самодобудовування, самовідновлення, що являє собою особливий інтерес для вивчення механізмів психотерапії.

• **КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ** - одна з теорій «середнього рангу», спрямована на виявлення тенденцій функціонування структур повсякденної свідомості в сучасному суспільстві. Розроблена С. Московічі разом із групою психологів. Відноситься до числа концепцій, що виникли у французькій соціальній психології в 60—70-ті рр. ХХ ст. як реакція на засилля в європейській науці американських зразків соціально-психологічного знання сцієнтистського напрямку.

Основна ідея концепції соціальних уявлень міститься в наступному твердженні: ментальні структури суспільства покликані укріпити психологічну стабільність соціального суб'єкта (групи або індивіда) та орієнтувати його поведінку в мінливих ситуаціях. Предметом вивчення вважається соціальна реальність, що розуміється як сукупність соціальних уявлень, за допомогою яких суспільні відносини представлені в індивідуальній свідомості.

, Ключовим поняттям є соціальне уявлення, запозичене із соціологічної доктрини Е. Дюркгейма. Воно трактується як особлива форма колективного знання, засвоювана окремими індивідами. Структура соціального уявлення становить собою сукупність трьох вимірів: 1) інформації — суми знань про заданий об'єкт, 2) поля уявлення, що характеризує організацію його змісту з якісного боку; 3) установки стосовно об'єкта уявлення.

Динаміка соціальних уявлень повсякденної свідомості іменується об'єктивацією і включає ряд фаз: 1) персоніфікацію — асоціювання об'єкта уявлення з конкретними особистостями; 2) утворення фігуративної схеми уявлення візуально-репрезентованої ментальної конструкції; 3) натуралізацію — оперування в повсякденній свідомості елементами фігуративної схеми як автономними об'єктивними сутностями.

У рамках концепції соціальних уявлень виникли наступні напрямки аналізу соціальних уявлень: 1) на рівні індивідуальної картини світу соціальне уявлення розглядається як феномен, який знімає напруженість між звичним і новим змістом, що адаптує останній до вже наявних систем уявлень за допомогою так званих моделей закріплення і перетворює незвичайне в банальність; 2) на рівні малої групи соціальне уявлення взагалі виступає в концепції соціальних уявлень як феномен рефлексивної активності у внутрішньогруповій взаємодії; показане існування ієрархічної системи уявлень про елементи ситуації взаємодії, а також ефекту надвідповідності Я, що виражається в конструюванні суб'єк-

том уявлення про себе як про людину, що більше відповідає вимогам ситуації, ніж інші люди; 3) у плані міжгрупових відносин, виходячи з посилок, близьких до положень теорії соціальної категоризації (Г. Теджфел), соціальне уявлення розуміється як елемент рефлексивних відносин між групами, детермінований загальносоціальними факторами або окремишноситуативними особливостями взаємодії; важливий теоретичний підсумок — висновок про неабсолютний характер феномена міжгрупової дискримінації та про його залежності від факторів соціальних; 4) на рівні великих соціальних груп створено підхід до вивчення елементів повсякденної свідомості, вивчені системи уявлень про психоаналіз, про місто, про людське тіло, про здоров'я і хворобу і т. д.

Висновки концепції соціальних уявлень про особливості сучасної масової свідомості (наприклад, про зростаючу індивідуалізацію особистості; про уніформізацію та стандартизацію життя; про відсутність дійсної статевої рівноправності; про фетишизацію престижності) мають не тільки соціально-психологічне, але і світоглядне значення. Наявні в цій концепції методологічні протиріччя пов'язані з її подвійною орієнтацією на французьку соціологічну традицію і на когнітивну соціальну доктрину.

• **КОНЦЕПЦІЯ СПЕЦИФІЧНОЇ ЕНЕРГІЇ ОРГАНІВ ВІДЧУТТІВ** — сутність концепції полягає в тому, що якість почуття залежить від того, який орган відчуттів є збудженим. Та сама зовнішня причина, впливаючи на різні органи відчуттів, викликає різні почуття: так, вплив на око електричним імпульсом викликає зорове відчуття, а на вухо — слухове тощо. У той же час відчуття, характерне для даного органа, можна викликати багатьма різними впливами: наприклад, зорове відчуття виникає при збудженні ока світлом, механічним ударом або електричним струмом.

Ці явища інтерпретувалися німецьким фізіологом І. Мюллером як «закон специфічної енергії органів відчуттів». З вірно помічених фактів він зробив агностичний висновок про те, що почуття не дають правильного уявлення про світ. Однак еволюційно органи відчуттів сформовані так, що допускають до визначених нервових закінчень лише певні види зовнішніх сигналів; цим забезпечується адекватність відчуття реальному збудженню.

• **КОРЕКТНИЙ** (від лат. *correctus* — виправлений) — ввічливий (іноді в значенні «підкреслено ввічливий»); тактовний, чемний.

- **КОРЕКЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНА** (психокорекція) (від лат. *correctio* — виправлення) — діяльність щодо виправлення (коректування) тих особливостей психічного розвитку, що за прийнятою системою критеріїв не відповідають «оптимальній» моделі. Сюди ж можна віднести і психотерапію.

Методи корекції є різноманітними, вибір їх залежить від того, до якої школи належить психолог. Їх можна — досить умовно — класифікувати за особливостями основних підходів, серед яких виділяються: 1) підхід поведінковий; 2) підхід діяльний; 3) підхід когнітивістський; 4) підхід психоаналітичний; 5) підхід екзистенціально-гуманістичний; 6) гештальт-терапія; 7) психодрама; 8) підхід тілесно-орієнтований; 9) психосинтез; 10) підхід транспersonальний.

- **КОРЕЛЯЦІЙНА МАТРИЦЯ** (*Correlation matrix*) - загальна сукупність кореляцій у масі змінних при дослідженні методом факторного аналізу.

- **КОРЕЛЯЦІЙНИЙ МЕТОД** (*Correlation method*) - стратегія дослідження, при якій визначаються зв'язки між двома або більшою кількістю змінних (величина їхньої кореляції).

- **КОРЕЛЯЦІЯ** — співвідношення, відповідність, взаємозв'язок, взаємозалежність предметів, явищ або понять. Число, що показує ступінь тісноти кореляції, називається коефіцієнтом кореляції (це число знаходиться між -1 і 1).

- **КОРПОРАЦІЯ** (від лат. *corporatio* — об'єднання) — організована група, що характеризується замкнутістю, максимальною централізацією й авторитарністю керівництва, протиставляє себе іншим соціальним спільностям на основі своїх вузькоіндивідуалістичних інтересів.

Міжособистісні відносини в корпорації опосередковуються асоціальними, а найчастіше й антисоціальними ціннісними орієнтаціями. Персоналізація індивіда в корпорації здійснюється за рахунок деперсоналізації інших індивідів.

- **КОРПУЛЕНЦІЯ** (лат. *corpulentia*) — велика статура, огрядність, тучність.

- **КРЕАТИВНІСТЬ** (від лат. *creatura* — створення) — здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації. Серед інтелектуальних здібностей виділена в особливий тип.

Згідно з А. Маслоу, творча спрямованість особистості є уродженою, але вона втрачається більшістю людей під впливом середовища.

Вивчення творчих факторів досягнень ведеться в двох напрямках: 1) аналіз життєвого досвіду й індивідуальних особливостей творчої особистості — особистісні фактори; 2) аналіз творчого мислення і його продуктів — фактори креативності: швидкість, чіткість, гнучкість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність при їхньому вирішенні.

Питання про креативність як самостійну, незалежну від інтелекту властивість поки що залишається невирішеним. Не знайдені й надійні способи її вимірювання.

• **КРИЗА ВІКОВА** (від гр. *krisis* — рішення, перелом, важкий перехідний стан) — особливі, відносно нетривалі — до року — періоди онтогенезу, що характеризуються різкими психологічними змінами. На відміну від криз невротичного або травматичного характеру, відносяться до нормативних процесів, необхідних для нормального, поступального ходу особистісного розвитку. Можуть виникати при переході людини від одного вікового ступеня до іншого, пов'язані із системними якісними перетвореннями в сфері її соціальних відносин, діяльності та свідомості.

У дитячому віці звичайно виділяються: 1) «криза першого року життя»; 2) «криза трьох років»; 3) «криза шести-семи років»; 4) «підліткова криза» (10—11 років). Зазначені хронологічні межі вікових криз досить умовні. Форма, тривалість і гострота перебігу криз можуть помітно розрізнятися залежно від індивідуально-типологічних особливостей дитини, соціальних і мікросоціальних умов, особливостей виховання в родині, від педагогічної системи в цілому.

Для періодів вікових криз у дитинстві характерні процеси переходу до нового типу взаємин дітей з дорослими, при якому враховуються нові, збільшені можливості дитини, зміна «соціальної ситуації розвитку», зміна діяльності, перебудова всієї структури свідомості дитини. Процеси переходу дітей на новий віковий рівень нерідко пов'язані з вирішенням досить гострих протиріч між раніше сформованими в них взаєминами з оточуючими, їх збільшеними фізичними та психологічними можливостями і вимогами. Негативізм, упертість, примхливість, підвищена конфліктність та інші властиві віковим кризам негативні поведінкові прояви загострюються при ігноруванні дорослими нових потреб дитини у сфері спілкування і діяльності та пом'якшуються при правильному вихованні.

Неминуче позитивне значення вікових криз для формування особистості не може применшитися конфліктністю і важкістю виховання дитини в ці періоди.

Значно менше вивчені вікові кризи зрілих періодів життя і старості. Відомо, що такі поворотні моменти в житті людей протікають більш приховано, без виражених змін у поведінці. Процеси перебудови смислових структур свідомості та переорієнтації, що відбуваються в цей час, на нові життєві задачі, які ведуть до зміни характеру діяльності та взаємин, впливають на подальший хід розвитку особистості.

- **КРИЗА ПСИХОСОЦІАЛЬНА** (Psychosocial crisis) - критичний період у житті індивідуума, обумовлений фізіологічним дозріванням і соціальними вимогами; може завершитися як позитивно, так і негативно.

- **КРИТЕРІЙ СТАТИСТИЧНИЙ** (від гр. *kriterion* - ознака, мірило) — показники, що поєднують у собі методи розрахунку, теоретичну модель розподілу та правила ухвалення рішення про правдоподібність основної або однієї з альтернативних гіпотез. Звичайно поділяються на параметричні, у яких обов'язково передбачається наявність гіпотези про форму розподілу результатів у генеральній сукупності, й непараметричні, критерії яких такого припущення не вимагають.

Статистичні критерії використовуються для перевірки гіпотез: 1) про приналежність вибірки генеральній сукупності; 2) про достовірність (або відсутність) розходжень між вибірковими середніми арифметичними, дисперсіями; 3) про зв'язок між досліджуваними ознаками; 4) про достовірність впливу (див. *Валідність*).

Як теоретичні моделі частіше інших використовують розподіл Стюдента (χ^2 -критерій) і F-критерій Фішера, засновані на так званому нормальному розподілі. Перший критерій застосовується в основному для статистичного порівняння середніх арифметичних вибірок невеликого розміру: перевіряються гіпотези зв'язку, розходжень нормальності розподілу. Другий — F-критерій — дозволяє оцінити відношення двох дисперсій (наприклад, міжгрупової та внутрішньогрупової) в експериментальних задачах. Чим більшим є F-відношення, що при цьому одержується, тим більшою є ймовірність достовірного впливу експериментальних факторів.

З непараметричних критеріїв широко використовують критерій Колмогорова—Смирнова, критерій Уїлкоксона, критерій знаків.

Вони застосовуються для швидкої оцінки достовірності розходжень у контрольній і експериментальній групах. Кореляції рангові — за Спірманом і Кендаллом — використовують для оцінки зв'язку між досліджуваними ознаками, представленими в порядковій шкалі.

Проте непараметричні критерії менш чутливі до розбіжностей, ніж параметричні. Тому там, де можливо, доцільно використовувати параметричні критерії.

- **КУЛЬТ ФАЛІЧНИЙ** — шанування чоловічого статевого органа — фалоса — як символу родючості, життєвої сили в релігіях і звичаях деяких народів.

Л

* — і — і X Ф З з — і — »

- **ЛАБІЛЬНИЙ** — нестійкий, мінливий.
- **ЛАБІЛЬНІСТЬ** (від лат. *labilis* — нестійкий) — максимальне число імпульсів, яке нервова клітина або функціональна структура може передати за одиницю часу без перекручувань.

У диференціальній психофізіології лабільність — одна з основних властивостей нервової системи, що характеризує швидкість виникнення і припинення нервових процесів.

- **ЛАТЕНТНИЙ** (від лат. *latens* (*latentis*) — прихований, невидимий) — прихований, що ззовні не проявляється.

- **ЛАТЕНТНИЙ ПЕРІОД** (*Latency period*) - 1) період, протягом якого енергія лібідо дримає і увага зосереджена на розвитку інтересів та навичок у контактах з однолітками тієї ж статі; 2) прихований період фізіологічної реакції.

- **Л-ДАНІ** (*L-data*) — у теорії Р. Кеттела — дані спостереження поведінки в повсякденних життєвих ситуаціях або рейтингова оцінка такої поведінки (наприклад, взаємини з подібними собі).

- **ЛЕЙСБІЙСЬКА, ЛЕСБОСЬКА ЛЮБОВ** (за назвою о-ва Лесбос у Д. Греції) — протиприродний статевий потяг жінки до жінки.

- **ЛИЦЕМІРСТВО КУЛЬТУРНЕ** — за А. Фрейд, особливий стан, що підтримується суспільством через властиве йому почуття непевності та потреби захистити свою очевидну лабільність шляхом заборони критики й обговорення. Виникає внаслідок того, що суспільство вимагає досягнення високих ідеалів моральності від кожного свого члена, не піклуючись про те, як

важко цього досягти. Разом з тим суспільство не настільки багате й організоване, щоб винагороджувати кожного в міру його відмовлення від задоволення потягів. У такий спосіб суспільство надає самому індивідові вирішити питання, яким шляхом він може одержати достатню компенсацію за принесену жертву, щоб зберегти душевну рівновагу. Взагалі член суспільства змушений психологічно жити поза своїми можливостями, тому що незадоволені потяги змушують відчувати вимоги культури як постійний гніт.

• ЛІБІДО (від лат. *libido* — потяг, бажання, прагнення) — одне з ключових понять психоаналізу. У З. Фрейда споконвічно позначало специфічну психічну енергію, що є основою всіх сексуальних проявів індивіда. Ця енергія розглядається як кількісна величина, хоча поки що невимірювана.

Лібідо рухає людиною, усе її життя від самого народження пронизане еротичністю. Спочатку ця енергія розподілена у самій дитині, вона одержує задоволення від переживань, пов'язаних з відправленням природних потреб; ротова порожнина і пізніше органи виділення виступають як основні ерогенні зони. Однак у віці біля чотирьох років еротичний інтерес виноситься назовні й спрямовується на батьків — в основному протилежної статі. У такій ситуації один із батьків (своєї статі) сприймається як суперник, від чого дитина несвідомо бажає його зникнення, смерті; а оскільки потяг до одного з батьків (протилежної статі) і бажання смерті іншому з батьків (своєї статі) заборонені, то відповідні переживання витісняються в несвідоме. У хлопчика виникає Едіпів комплекс, у дівчинки — комплекс Електри. Виникає внутрішній конфлікт: дитина залежна від одного з батьків своєї статі й одночасно агресивна стосовно нього, при цьому вона боїться покарання за заборонні бажання і вчинки.

Це визнання, по суті, споконвічної сексуальної розбещеності дитини стало найбільш шокуючим у класичному психоаналізі.

3. Фрейд намагався обґрунтувати філогенетичне походження лібідо і вважав, що воно, подібно голодові при потязі до їжі, позначає силу, з якою проявляється сексуальний потяг. У цілому лібідо — рушійна сила сексуального життя, енергія сексуального потягу, тому воно іноді трактується просто як сексуальна насолода або потяг до неї. Проте лібідо може розумітися і як психічна енергія, що має сексуальне забарвлення, тобто як продукт диференціації енергії, що діє взагалі у психіці. Лібідо має винятково чоловічу природу — навіть у жінки.

Лібідо — домінуючий мотив людської поведінки, що проявляється в соціально прийнятній формі завдяки сублімації, витісненню й іншим видам психологічного захисту. Його вплив на формування, життєдіяльність і поведінку надзвичайно великий; сублімоване лібідо має найширший діапазон проявів — від елементарних фізіологічних актів до творчості й становить собою одну з найважливіших характеристик психічної діяльності.

У більш пізніх роботах З. Фрейд використовував поняття лібідо як синонім потягу до життя.

Ідея несвідомої сексуальності, що лежить в основі поведінки, у тому числі її «вищих» форм, — центральна ідея З. Фрейда, через яку він зазнавав жорстокої критики, у тому числі з боку власних учнів. За З. Фрейдом, за багатьма проявами фантазії, творчості лежить насамперед прихована сексуальна проблематика, усе це — мовби символічне втілення нереалізованих бажань.

За З- Фрейдом, лібідо поділяється на дві основні форми: 1) об'єкт-лібідо — певна частина лібідо, що направляє на об'єкт або об'єкти (партнера по любові та дружбі); 2) Я-лібідо — інша його частина, що направляє на власне Я.

Можуть також виділятися: 1) лібідо платонічне — основні прояви: платонічні мрії, фантазії, залицяння і спілкування; 2) лібідо сексуальне — основні прояви: сексуальні фантазії, мастурбація, початок статевого життя, ексцеси і регулярне статеве життя; 3) лібідо еротичне — основні прояви, еротичні фантазії, ласки та ігри.

• **ЛІБІДО: ФІКСАЦІЯ** — закріплення лібідо на тому чи іншому елементі; внутрішній фактор, який сприяє етіології неврозів.

• **ЛІБІДО НАРЦИСИЧНЕ** - див. *Лібідо*.

• **ЛІБІДО-Я** - див. *Лібідо*.

• **ЛІДЕР** (від англ. leader — ведучий, керівник) — член групи, за яким всі інші члени групи визнають право приймати відповідальні рішення в значимих ситуаціях — рішення, що торкаються їхніх інтересів і визначають напрямок і характер діяльності всієї групи. Найбільш авторитетна особистість, що реально відіграє центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємин у групі.

У психології існують різні класифікації лідерів: 1) за змістом діяльності — лідер-натхненник та лідер-виконавець; 2) за характером діяльності — лідер універсальний та лідер ситуативний; 3) за спрямованістю діяльності — лідер емоційний та лідер діловий; тощо.

Лідер і керівник не обов'язково поєднуються в одній людині. На відміну від керівника, якого іноді обирають, а частіше призначають, і який, несучи відповідальність за стан справ у колективі, має у своєму розпорядженні офіційне право заохочення і покарання, лідер висувається стихійно. Він не володіє ніякими визнаними поза групою владними повноваженнями, на нього не покладені ніякі офіційні обов'язки.

Якщо керівник групи та її лідер — не одна й та ж сама особа, то взаємини між ними можуть сприяти ефективності спільної діяльності й гармонізації життя групи або ж набувати конфліктного характеру, що визначається рівнем групового розвитку.

• **ЛІДЕРСТВО** — відносини домінування і підпорядкування, впливу і слідування в системі міжособистісних відносин у групі. В ході досліджень виділені різні стилі лідерства, розроблений ряд концепцій лідерства.

Теорія лідерських ролей розглядає ролі «професіонала» — лідера, орієнтованого на вирішення ділових проблем, і «соціально-емоційного фахівця», що вирішує проблеми людських відносин.

Прихильники теорії рис вважають передумовою визнання людини лідером наявність у неї особливих «лідерських» рис і здібностей. Дослідження в рамках цієї теорії були спрямовані на виявлення якостей, специфічних для лідерів. Варіант такого підходу — харизматична концепція лідерства, відповідно до якої лідерство послане окремим видатним особам у вигляді якоїсь благодаті — харизми.

Прихильники інтерактивної теорії вважають, що лідером може стати кожна людина, яка займає відповідне місце в системі міжособистісних взаємодій. Питання про те, хто саме візьме на себе лідерство, повинне вирішуватися з урахуванням індивідуальних особливостей кандидата в лідери, особистісних характеристик інших членів групи і її структури, ситуації, що склалася, та виконуваної задачі.

З погляду теорії ситуаційного лідерства (або груподинамічного підходу), лідерство — це насамперед продукт сформованої в групі ситуації; і в ситуаціях, дуже сприятливих або несприятливих для групи, лідер, орієнтований на задачу, досягає більших результатів, ніж лідер, орієнтований на людей. При помірно сприятливій ситуації більш успішним виявляється лідер, орієнтований на людей.

В теорії синтетичній, або комплексній, акцент зроблено на взаємозв'язку основних складових процесу організації міжособистісних відносин: лідерів, послідовників (або ведених) і ситуацій, у яких здійснюється лідерство.

Прихильники зазначених теорій лідерства неправомірно переносять результати лабораторних експериментів в сферу реальних явищ суспільного життя. Вітчизняна психологія виходить із соціально-історичної обумовленості явищ лідерства. Як показали дослідження вітчизняних психологів, істотне значення для розуміння лідерства та його ефективності має рівень групового розвитку. Вважається, що в колективі — через наявність ціннісно-орієнтаційної єдності — знімається нібито неминуче з погляду західних психологів протиставлення лідера, орієнтованого на людей.

- **ЛІДЕРСТВО: СТИЛЬ** (стиль лідерства; стиль керівництва) — типова для лідера (керівника) система засобів впливу на ведених (підлеглих).

К. Левін виділив три стилі лідерства: 1) авторитарний (директивний) — жорсткі способи керування, припинення ініціативи будь-кого та обговорення прийнятих рішень; 2) демократичний (колегіальний) — колегіальність, заохочення ініціативи; 3) анархічний (ліберальний) — відмовлення від керування, усунення від керівництва.

У вітчизняній соціальній психології доведено, що стиль лідерства — передумова і наслідок рівня групового розвитку. Він залежить також від змісту спільної діяльності, що лежить в основі міжособистісних відносин у групі. Для груп вищого рівня розвитку типовим є колективістський стиль лідерства (керівництва), що припускає відповідальність керівника перед колективом, свідоме підпорядкування керівникові, самодіяльність колективу, повну демократичність тощо. У корпораціях прийнятий авторитарний стиль лідерства — бюрократичний централізм, що характеризується, зокрема, максимумом централізації та мінімумом демократичності. При низькій соціальній цінності факторів, що обумовлюють відносини між членами групи, можливим є також анархічний стиль лідерства в асоціальних асоціаціях.

- **ЛІКУВАННЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНЕ ТИПОВЕ** - сукупність і послідовність класичних терапевтичних процедур. Організаційно: тривалість сеансу — близько 45 хвилин; частота сеансів — кілька разів на тиждень; тривалість лікування — місяці й роки.

Ситуативно: клінічна психотерапевтична бесіда аналітика з клієнтом, що лежить на кушетці й не бачить обличчя лікаря, який сидить за головою клієнта.

- **ЛІНЬ** — відсутність бажання діяти, працювати, схильність до неробства.

- **ЛОГОС** (від гр. *logos* — поняття, думка, розум) — термін давньогрецької філософії, яким позначають Космічний Розум, Сенса, Слово, Закон, Мову, основу світу, його порядок і гармонію.

У З. Фрейда — символ людського розуму.

- **ЛОГОТЕРАПІЯ** (від гр. *logos* — слово, мова і *therapeia* — турбота, догляд, лікування) — один з напрямків психотерапії, орієнтований на дослідження смислословних характеристик існування та надання допомоги в пошуку й усвідомленні сенсу життя, що дає гарний лікувальний ефект. Логотерапію важко назвати теорією в строгому розумінні слова. Вона близька до гуманістичної психології, хоча багато в чому ґрунтується і на психоаналізі. Логотерапія — це терапія, що орієнтована на знаходження сенсу життя.

Творець логотерапії В. Франкл — засновник 3-ї Віденської школи психотерапії (після шкіл З. Фрейда й А. Адлера).

Концептуальна база логотерапії складається з трьох поєднаних вчень екзистенціального типу: 1) про прагнення до волі, до смислу; 2) про сенс життя; 3) про свободу волі.

Тут закладене непогодження: з біхевіоризмом — який, по суті, нехтує уявленнями про свободу волі; із психоаналізом — який пропонує ідеї про прагнення до задоволення або волі до влади; що ж стосується сенсу життя, то З. Фрейд вважав, що людина, яка задається цим питанням, тим самим виявляє психічне неблагополуччя.

В. Франкл, відсторонившись від «глибинних» психоаналітичних орієнтацій, прагнув до збагнення «вершинних» психічних явищ і використання знань про них для терапії. Він звернув особливу увагу на ноогенні неврози і, ставлячи метою розкриття прагнення людини до знаходження сенсу існування, орієнтував логотерапію на подолання «екзистенціального вакууму» — почуття порожнечі й безглуздості, а також на подолання надлишкового тиску «трагічної триєдності людського існування» — страждання, провини та смерті.

Згідно з В. Франклом, питання про сенс життя є природним для людини, і саме та обставина, що людина не прагне знайти його і не бачить шляхів, які ведуть до нього, виступає основною

причиною психологічних труднощів і негативних переживань у зв'язку з відчуттям безглуздості та нікчемності життя.

Як засіб подолання втрати сенсу життя логотерапія спрямована на звернення свідомості до справді духовних сутностей і до трьох груп цінностей: цінностей творчості, переживання і відносин. Значна увага приділяється проблемам філософії людської відповідальності та сенсоусвідомлюваної гуманітарної активності.

Теорія і практика логотерапії виходять з того, що основна рушійна сила в поведінці особистості та у її розвитку — саме прагнення людини до пошуку і реалізації сенсу свого життя. Відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати породжує стани екзистенціального вакууму та екзистенціальної фрустрації, що є причиною ноогенних неврозів, пов'язаних з апатією, депресією та втратою інтересу до життя, а також із прагненням до мінімізації внутрішнього напруження.

Головна перешкода у пошуках сенсу життя — центрація людини на самій собі, невміння вийти «за межі себе» — як до іншої людини, так і до сенсу життя. Смісл існує об'єктивно в кожному моменті життя; психотерапевт не може визначити для клієнта цей смісл — він для кожного свій, — але може допомогти його побачити. Щоб допомогти людині в її проблемах, використовують два основних принципи: принцип дерефлексії та принцип парадоксальної інтенції.

Практика логотерапії спрямована на те, щоб допомогти знайти втрачений сенс життя. Одним з головних джерел сенсу життя виступає релігійна віра. Проте релігія — не єдино можливе джерело смислу; ця проблема може вирішуватися настільки ж успішно й невіруючими людьми. Особливий, унікальний сенс життя або виконуючі його функцію узагальнені цінності можна знайти в одній із трьох сфер: творчості, переживанні та свідомо прийнятому ставленні до тих обставин, які неможливо змінити.

Основним у практиці логотерапії є метод сократичного діалогу, що застосовується при терапії специфічних ноогенних неврозів. Розроблено також методи парадоксальної інтенції для лікування фобій та нав'язливих станів і дерефлексії (див. *Рефлексія*), для лікування сексуальних неврозів. Ці методи ґрунтуються на постульованих фундаментальних онтологічних характеристиках людини: здатності до самовідсторонення і здатності до самотрансценденції.

• **ЛОКУС КОНТРОЛЮ** (лат. locus — місце локалізації) — якість, що характеризує схильність людини приписувати відповідаль-

ність за результати своєї діяльності: 1) зовнішнім силам — екстернальний, зовнішній локус контролю; східьність до нього виявляється поряд з такими рисами, як непевність у своїх здібностях, неврівноваженість, прагнення на невизначений термін відкласти реалізацію своїх намірів, тривожність, підозрілість, конформність і агресивність; 2) власним здібностям і зусиллям — інтервальний, внутрішній локус контролю; люди, що мають внутрішній локус контролю, більш упевнені в собі, послідовні та наполегливі в досягненні поставленої мети, схильні до самоаналізу, урівноважені, товариські, доброзичливі та незалежні; внутрішній локус контролю є соціально схвалюваною цінністю; ідеальному Я завжди приписується внутрішній локус контролю.

Локус контролю — стійка властивість індивіда, яка формується в ході його соціалізації. Для визначення локусу контролю створено спеціальний опитувальник і розроблено комплекс методик, що дозволяє виявити закономірний зв'язок між ним та іншими особистісними характеристиками.

- ЛУНАТИЗМ — див. *Сомнамбулізм*.

- ЛЮБОВ — 1. Високий ступінь емоційно позитивного ставлення, що виділяє його об'єкт серед інших і переміщує його в центр життєвих потреб та інтересів суб'єкта: любов до батьківщини, до матері, до дітей, до музики і т. д.

2. Інтенсивне, напружене і відносно стійке почуття суб'єкта, фізіологічно обумовлене сексуальними потребами; виражається в соціально формованому прагненні бути максимально повно представленим своїми особистісно значимими рисами в життєдіяльності іншого (див. *Персоналізація*) так, щоб пробудити в нього потребу у відповідному почутті тієї ж інтенсивності, напруженості та сталості. Почуття любові є глибоко інтимним та супроводжується ситуативно виникаючими і змінними емоціями ніжності, захоплення, ревності тощо, що переживаються в залежності від індивідуально-психологічних рис особистості.

За 3. Фрейдом, ядром любові є статевая любов, що має метою статеве з'єднання. Але від цього поняття невіддільне все, що пов'язане зі словом «любов»: себелюбство, любов до батьків та дітей, дружба, людинолюбство, відданість конкретним предметам і абстрактним ідеям. Любов веде свій початок зі здатності Я задовольняти частину своїх потягів автоеротично, відчуваючи насолоду від функції органів. Спочатку вона нарцисична, потім переходить на об'єкти, що зливаються з розширеним Я. Вона тісно

поєднується з проявом пізніших сексуальних потягів і, коли їхній синтез закінчено, збігається із сексуальним прагненням у його повному обсязі.

Згідно з Е. Фроммом, любов — це установка, орієнтація характеру, що задає відношення людини до світу взагалі, а також форма прояву почуття турботи, відповідальності, поваги та розуміння до інших людей, бажання і здатність зрілого творчого характеру до активної зацікавленості в житті та розвитку об'єкта любові. Статевий потяг — лише форма прояву потреби в любові та з'єднанні. Любов — мистецтво, що вимагає різноманітних знань і умінь, у тому числі дисципліни, зосередженості, терпіння, зацікавленості, активності та віри. У сучасному суспільстві любовні відносини наслідують закони ринку і реалізуються в численних формах псевдолюбові (див. *Псевдолюбов: форма нормальна*).

• **ЛЮБОВ ІНГІБІРОВАНА** — визначальна її ознака — загальмованість відносно мети любові.

• **ЛЮБОВ: РІЗНОВИД** — за Е. Фроммом, залежні від об'єкта різноманітні прояви любові (див. також *Любов; Псевдолюбов: форма*): 1) любов братерська — «любов між рівними» — фундаментальний тип, що складає основу усіх видів любові; 2) любов материнська — «любов до безпомічної істоти»; 3) любов еротична; 4) любов до себе; 5) любов до Бога.

• **ЛЮБОВ: УМОВА** — за З. Фрейдом, складові вибору (чоловічий тип) сексуального об'єкта любовного життя, які характеризуються такими ознаками: 1) умова «постраждалого третього»; 2) умова «любові до повії»; 3) потяг до жінок, які наближаються до розряду повій як до найбільш цінних об'єктів любові; 4) тенденція до порятунку коханої, яка проявляється в тому, що чоловік не залишає її, тому що переконаний, що кохана має потребу в ньому, без нього може втратити всяку моральну опору й опуститися до низького рівня.

При цьому пункти 3 і 4 — вже не умови, що вимагаються від об'єкта любові, а ставлення люблячого до об'єкта любові.

• **ЛЮДИНА** — істота, що втілює вищий ступінь розвитку життя на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності. Як суб'єкт і продукт трудової діяльності в суспільстві людина є системою, у якій фізичне і психічне, генетично обумовлене і сформоване протягом життя, природне і соціальне утворюють нерозривну єдність.

Людина — предмет вивчення цілого ряду наук: антропології, соціології, етнографії, педагогіки, анатомії, фізіології та ін.

Психологія вивчає в людині психіку та її розвиток (див. *Соціогенез*), її індивідуально-психологічні особливості (див. *Індивідуальність; Особистість*), ролі, виконувані нею у соціальному житті, її діяльність і спілкування. Практично вся психологія звернена до проблеми людини як індивіда, включеного в соціальні зв'язки, його розвитку в процесах навчання і виховання, його формування в діяльності та спілкуванні.

• **ЛЮДИНА: БЮТИП** — один з різновидів типології людини, який виділяється на нейрогуморальній підставі та базується на особливостях реагування симпатико-адреналової системи людини на впливи середовища, що ззовні проявляється у певних особливостях поведінки. Виділяють три наступні види біотипу людини.

1. А-тип — адреналовий; представники його характеризуються підвищеною тривожністю, загостреним почуттям відповідальності, серйозним ставленням до справи. Звичайно ці люди не вміють відпочивати, оскільки їх постійно опосідають сумніви і незадоволеність. Надлишкові, неадекватні нервові навантаження часто призводять до різних серцево-судинних захворювань. Серед чоловіків цей тип досягає 37,8 %, серед жінок — 30,1 %.

2. НА-тип — норадреналовий; представники його характеризуються підвищеною внутрішньою напруженістю. Це в основному замкнуті, небагатослівні люди, дуже серйозні, потайливі та владні; їхнє достоїнство — цілеспрямованість, здатність домагатися високих результатів у своїй діяльності, переборюючи труднощі й перешкоди. Проте якщо досягнення честолюбних планів переходить у самоціль, то при невдачі вони можуть надмірно фіксуватися на неприємних переживаннях. Пригнічені емоції й підозрілість часто призводять їх до нервових зривів, серцево-судинних захворювань. Серед чоловіків цей тип складає 17,0 %, серед жінок — 26,1 %.

3. А+НА-тип — змішаний; представники його характеризуються підвищеною емоційністю і постійними коливаннями настрою. Вони артистичні, прагнуть бути на виду, привертати увагу, їм властиві багата уява, тонкість почуттів, здатність до співпереживання. Від неприємностей вони нерідко тікають у хворобу. Серед чоловіків цей тип складає 34,2 %, серед жінок — 22,8 %.

Визначають біотипи за допомогою спеціального методу адренограми, розробленого В. Васильєвим. Суть методу полягає у визначенні за допомогою функціональних проб співвідношення виділюваних організмом гормонів адреналіну (А) і норадреналіну

(НА) у різний час доби. Це співвідношення має свою клінічну інтерпретацію, графічне зображення і норми для людей різного віку в стані спокою й при різних стресових навантаженнях.

Найбільш виразно біотипічні особливості поведінки проявляються в екстремальних ситуаціях. Біотики розрізняються також за клінічними, біохімічними, імунологічними та іншими показниками.

• **ЛЮДИНА: ОНТОГЕНЕЗ** — специфічно людський шлях онтогенезу: засвоєння або присвоєння суспільно-історичного досвіду. У тварин він цілком відсутній. Саме тому навчання і виховання — це суспільно обрані способи передачі людського досвіду, що забезпечують «штучний розвиток дитини» (на противагу «природному розвитку дитинчати тварини»).

Генеральний шлях онтогенезу людини — освоєння штучного, культурно створеного досвіду, а не розгортання природно закладеного. Цей шлях і визначає соціальну природу психіки людини.

• **ЛЮДИНА: ОРІЄНТУВАННЯ** (три орієнтування людини) — за Е. Фроммом, форми і способи орієнтації і прояви фундаментальних тенденцій людини — некрофілії, нарцисизму та інцестуального потягу, що у зляканих проявах виявляють прагнення до «сходження».

• **ЛЮДИНА: ПІДХІД КОМПЛЕКСНИЙ** (комплексний підхід до людини) — систематичне вивчення цілісного індивідуально-психологічного становлення людини на всіх етапах її життєвого шляху.

Відповідно до принципів комплексного підходу до людини, сформульованого Б. Ананьєвим, індивідуальний розвиток людини виступає в трьох планах: 1) онтопсихологічна еволюція психофізіологічних функцій — характеристика людини як індивіда; 2) становлення діяльності та історії розвитку людини як суб'єкта праці — характеристика людини як суб'єкта діяльності; 3) життєвий шлях людини — характеристика людини як особистості.

Результат поєднання усіх властивостей індивіда, особистості й суб'єкта діяльності утворює психологічну неповторність людини, її індивідуальність. Розвиток людини розглядається насамперед з погляду формування її як індивідуального цілого, як кінцевий результат такої взаємодії «натурального» і «культурного» рядів, онтогенезу і біографії, характер якої обумовлений, у першу чергу, конкретно-історичними умовами суспільного життя

людини, коли структура соціальних зв'язків, що реалізуються в спільній діяльності з іншими людьми й у спілкуванні, переходить у внутрішню структуру самої особистості.

Комплексний підхід до людини як цілісного утворення, представленого в єдності його природних і соціальних умов, дозволяє досліджувати психологічний зміст особистості у двох напрямках: 1) субординаційному, або ієрархічному, відповідно до якого більш складні та загальні спеціальні властивості особистості підкоряють собі більш елементарні та приватні соціальні й психофізіологічні властивості; 2) координаційному, відповідно до якого взаємодія різних психічних властивостей і функцій допускає відносну їх автономію.

Донині показано складний, але стійкий взаємозв'язок характеристик людини як індивіда та як особистості, виявлено закономірні стадії їх виникнення і розвитку, визначено вікові й статеві відмінності в їхньому функціонуванні, встановлено взаємозв'язок між сенсорними, інтелектуальними, мнемічними та іншими функціями і їхню залежність від індивідуального життєвого шляху людини.

- **ЛЮДИНА-ОПЕРАТОР** — людина, що виконує трудову діяльність, основу якої складає взаємодія з предметом праці, машиною і зовнішнім середовищем за допомогою інформаційних систем (моделей) і органів керування.

- **ЛЮДИНА-ОПЕРАТОР: РОБОЧЕ МІСЦЕ** - місце в системі Людина—Машина—Соціум, оснащене засобами відображення інформації, органами керування і допоміжним устаткуванням, де здійснюється її трудова діяльність.

- **ЛЮДИНА ПОВНОЦІННО ФУНКЦІОНУЮЧА** (Fully functioning person) — термін, використований К. Роджерсом для визначення людини, що функціонує у відповідності зі своїм організмичним оціночним процесом, а не з інтерналізованими умовами цінності.

М

- • - Н—ХХ.Ф^Х—І—*

- **МАГІЯ** (гр. mageia — чаклунство, чарівництво) — чарівництво, сукупність обрядів, пов'язаних з вірою в здатність людини впливати на природу, людей, тварин, богів; є складовою частиною релігійних культів; біла магія — чаклунство за допомогою

«божественних сил»; чорна магія — чаклунство за допомогою «нечистої сили», диявола.

• **МАЗОХІЗМ** — вид статевого збочення, описаний австрійським романістом Захер-Мазохом. Це форма статевого контакту, при якій статеве задоволення мазохіста досягається від застосування до нього фізичних впливів, знущання тощо з боку партнера.

За 3. Фрейдом, мазохізм поряд із садизмом — одна зі сторін більш загальної перверсії, що характеризується неодмінним сполученням рис мазохіста і садиста в одній особі. Іншими словами, усякий мазохіст — у той же час садист, і навпаки.

• **МАНДАЛА** (Mandala). Символічне вираження цілісності «Я», самозвеличення в теорії К. Юнга; також має назву «магічні кола».

• **МАНІАКАЛЬНО-ДЕПРЕСИВНИЙ ПСИХОЗ** (від фр. manipulation — поводження з чим-небудь, маніпуляція) — психічне захворювання (психоз) з періодично виникаючими розладами настрою у вигляді нападів маніакальності, що змінюють один одного (збудження, невиправдана веселість), та депресії (пригніченість, невиправдана тужливість, загальмованість).

• **МАНІПУЛЯЦІЯ** — вид психологічного впливу, вправне виконання якого призводить до прихованого викликання в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями.

• **МАНІЯ** (гр. mania — божевілля, пристрасть, потяг) — сильна, майже хвороблива пристрасть, потяг до чого-небудь.

• **МАНІЯК** (фр. maniaque) — 1) людина, одержима манією; 2) страждаючий ненормальним, однобічним потягом до чого-небудь.

• **МАРАЗМ** (від гр. marasmus — виснаження, занепад) — вгасання життєдіяльності організму, що супроводжується крайнім виснаженням, знесиленням, майже повним припиненням психічної діяльності; розвивається в глибокій старості або внаслідок тривалої хвороби.

• **МАРЕННЯ** (маячіння) — сукупність різноманітних уявлень, які утворюються внаслідок хвороби, ідей, суджень і умовиводів, що не відповідають дійсності, у яких людина не може зневіритися. Виступає симптомом багатьох психічних захворювань, при цьому його зміст може бути найрізноманітнішим: марення переслідування, отруєння, ревнощів, величі та ін. Розрізняють марення двох видів: 1) марення, при якому порушується когнітивна сфера: хворий підкріплює своє перекручене судження рядом суб'єктивних доказів, поєднаних у «логічну» систему; 2) марен-

ня, при якому порушується і сенсорна сфера: носить образний характер з перевагою мрій і фантазій. Іноді марення супроводжується афективними проявами страху, безпідставної тривоги, відчуттям неясної небезпеки тощо. Марення необхідно відрізнити від ідей надцінних, при яких та або інша реальна життєва проблема отримує у свідомості психічно здорового суб'єкта надмірно велику — надцінну — значимість.

• **МАРНОВІРСТВО** — забобон, який полягає в тому, що індивід сприймає за реальність невідомі сили, здатні передвіщати події і навіть впливати на них. Містить у собі припущення, часто неусвідомлене, що від цих сил можна знайти захист або вступити з ними в компроміс. Тому марновірство, як правило, виявляє себе на поведінковому рівні в скорочених обрядових формах: носінні талісманів, татуюванні, магічних жестах та ін. Особливе місце займають прикмети: певним подіям приписується прогностичне значення.

Психологічна специфіка виняткової стійкості марновірств пов'язана з тим, що випадки їхнього підтвердження міцно фіксуються, а факти явної помилковості витісняються. Марновірства мають глибокі історичні корені й носять несистематизований характер; стародавні релігійні вірування, частину яких вони склали, давно канули в минуле. Первинні інтенції — бажання заглянути в найближче майбутнє, уникнути несприятливих ситуацій тощо — збереглися в психіці й можуть сприяти поширенню марновірств, особливо в екстремальних обставинах.

• **МАСА** (від лат. *massa* — маса) — за З. Фрейдом, співтовариство людей, де існує лібідиозна прихильність і до вождя (лідера), і між індивідами. Іноді іменується масою психологічною. Маси відрізняються від простих співтовариств людей. Підрозділяються на маси природні та маси штучні.

• **МАСА: КОНСТИТУЦІЯ ЛІБІДИОЗНА** (лібідиозна конституція маси) — за З. Фрейдом, «первинна маса», що має вождя і не має якостей індивіда: певна кількість індивідів, що зробили своїм Над-Я той самий об'єкт і тому у своєму Я ідентифікувалися між собою.

• **МАСА ГОМОГЕННА** — за З. Фрейдом, маса психологічна, яка складається з однорідних індивідів.

• **МАСА ШТУЧНА** — за З. Фрейдом, високоорганізоване, довгоіснуюче співтовариство — таке, як церква, військо. Утворення та функціонування маси штучної здійснюється при деякому насильстві.

• **МАСКУЛІНІЗАЦІЯ** (від лат. *masculus* — чоловічий) — розвиток в особі жіночої статі чоловічих вторинних статевих ознак — наприклад, гірсутизму (поява вусів, бороди), грубого голосу.

• **МАСКУЛІНІСТЬ І ФЕМІНІНІСТЬ** (від лат. *masculus* — чоловічий і *femina* — жінка) — нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок; елемент статевого символізму, пов'язаний з диференціацією статевих ролей.

У диференціальній психології маскулінність та фемінінність — специфічні наукові конструкти, пов'язані з конкретними психодіагностичними тестами. Деякі риси, що приписуються їм, транскультурні: наприклад, ототожнення маскулінності із силою, агресивністю, а фемінінності — з м'якістю та ніжністю.

Як системне ціле образи маскулінності й фемінінності є історичними та етноспецифічними. При вивченні їх варто враховувати принципову асиметрію статевих ролей і те, чю точку зору — чоловічу або жіночу — виражає даний конкретний стереотип. Повсякденна свідомість схильна абсолютизувати психофізіологічні та соціальні відмінності статей, ототожнюючи маскулінність з активно-творчим, культурним, а фемінінність — з пасивно-репродуктивним, природним початком. Наукою доведена умовність цієї катетеризації, показане різноманіття властивостей маскулінності й фемінінності, їхня залежність від системи статевих ролей та культурних норм, а також наявність безлічі індивідуальних варіацій, що не збігаються з нормативною моделлю.

Значний внесок у розробку цієї проблематики здійснили представники феміністського руху. У XIX ст. маскулінні та фемініні риси вважалися дихотомічними, взаємовиключними, а усякий відступ від «нормативу» сприймався як патологія або девіація. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континуума маскулінно-фемінінних якостей, на базі якої були створені спеціальні шкали для вимірювання ступеня розумових здібностей, емоцій, інтересів тощо. Усі вони припускали, що в межах деякої норми індивіди можуть розрізнятися за ступенем маскулінності та фемінінності. Ці властивості вважалися альтернативними: висока маскулінність повинна корелювати з низькою фемінінністю і навпаки, причому для чоловіків бажана висока маскулінність, а для жінок — фемінінність.

Пізніше з'ясувалося, що не всі психічні властивості статі диференціюються на «чоловічі» та «жіночі» і що індивідуальні показники маскулінності та фемінінності за різними шкалами

(інтелекту, емоцій, інтересів і т. д.) не завжди збігаються. Ускладнилися і уявлення про те, які саме якості найбільше сприяють психічному здоров'ю та соціальній адаптації.

Нові, більш досконалі тести розглядають маскуліність і фемінінність не як полюси одного континуума, а як незалежні параметри. Поряд з індивідами, що мають виразну статево-рольову диференціацію, існують: 1) психологічно недиференційовані, з низькими показниками як маскуліності, так і фемінінності; 2) андрогінні, що поєднують високу маскуліність з високою фемінінністю (див. *Андрогінія*).

- **МАСТУРБАЦІЯ** (лат. *masturbatio*, від лат. *manus* — рука і *sturare* — опоганювати) — те ж, що й онанізм.

- **МАСТУРБАЦІЯ ІНФАНТИЛЬНА** - за З. Фрейдом, період дитячого генітального самозадоволення, що настає з трирічного віку; одна з форм дитячого сексуального життя.

- **МАТЕРІАЛІЗМ та ІДЕАЛІЗМ** (від фр. *materialisme*; *idealisme*) — з погляду матеріалізму два головних філософських напрямки, боротьба між якими впливає на розвиток психологічної думки протягом усієї її історії. Матеріалізм виходить із принципу первинності матеріального буття, вторинності духовного, психічного, котре розглядається як похідне від зовнішнього світу, незалежного від суб'єкта та його свідомості. Оскільки в розвитку наукового знання про психіку вирішальну роль відіграє виявлення її закономірних залежностей від того, що не є психічним (зовнішнього середовища, тілесного субстрату), саме матеріалізм виступає як фактор прогресу психології. У стародавності матеріалістичні уявлення виявлялися в різних вченнях про душу як частку стихій природи: вогню (Геракліт), повітря (Анаксимен), атомів (Демокріт) та ін. Поряд з поглядами філософів, що пояснювали психічні процеси з матеріалістичних позицій, важливе значення мали також погляди лікарів на залежність характеру людини від суміші в організмі різних компонентів (вчення про темперамент). Проте наївна матеріалістична орієнтація не допомагала пояснити здатність суб'єкта осягати надпочуттєві, абстрактні істини, підпорядковувати вчинки етичним ідеалам, перетворювати на об'єкт аналізу власну свідомість.

Ці властивості людської психіки тлумачилися ідеалізмом (Платон, Гребель, Августин) як породження особливої безтілесної сутності — душі, що панує над усім земним, матеріальним. Такий підхід тісно пов'язує ідеалістичну філософію з релігією.

Великі успіхи природознавства, що базується на матеріалізмі, стимулювали розквіт психологічної думки, яка створила в XVII ст. найважливіші теорії про рефлекс, про сприйняття як продукт впливу зовнішніх об'єктів на головний мозок, про асоціації та їхній тілесний механізм, про афекти (пристрасті). Усі ці процеси трактувалися Декартом, Гоббсом, Спінозою на матеріалістичній основі. Таке розуміння було розвинуте в XVIII ст. французькими (Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, Д. Дідро, П. Кабаніс) та англійськими (Д. Гартлі, Дж. Прістлі) матеріалістами, на противагу поглядам яких висувалися вчення про первинність відчуттів стосовно зовнішніх предметів (Дж. Берклі, Д. Юм), про уявлення як споконвічні акти душі (І. Герbart) і т. д. У середині XIX ст. нова форма матеріалізму, що поєднала його з діалектикою, була створена К. Марксом і Ф. Енгельсом, котрі розробили методологічні принципи, на основі яких надалі розвивалася вітчизняна психологія. Діалектико-матеріалістичне пояснення психіки протистояло як ідеалістичному, так і вульгарно-матеріалістичному.

Природничонауковий підхід дозволив установити перші важливі закономірності психіки, що поряд з відкриттями в біології і фізіології привело до створення власного категоріального апарату психології, завдяки чому вона відокремилася в самостійну науку. Оскільки цей процес відбувався в умовах панування в країнах Заходу ідеалістичної філософії, він відповідно переломився в концепціях, що виходили з інтроспективного розуміння свідомості (В. Вундт, Ф. Brentano). Інший напрямок він одержав у Росії в матеріалістичному вченні І. Сеченова, який синтезував досягнення природничонаукового дослідження психіки у світовій науці.

Межа XIX і XX ст. відзначена кризою психології. Надалі головні досягнення психології обумовлені її зв'язком з фізіологією, кібернетикою та іншими науками, де домінують стихійно-матеріалістичні тенденції. Вітчизняна психологія була орієнтована на філософсько-методологічні принципи діалектичного матеріалізму.

- **МАТРИЦЯ ЕМОЦІЙНА** (від лат. matrix — матка, джерело, початок) — за Е. Фроммом, форма існування і вираження думок, яка відображає справжні почуття та переконання і визначає дії людини. Ніяка ідея не може бути сильніше своєї емоційної матриці.

- **МАТРОКЛИННА СПАДКОВІСТЬ** (від лат. mater (matrix) - мати і гр. klino — нахилю) — форма прояву спадковості, при

якій у нащадків виявляються переважні властивості материнського організму.

- **МЕГАЛОМАНІЯ** (від гр. *me gas* — великий) — манія величності.

- **МЕДИТАЦІЯ** (від лат. *meditatio* — міркування) — інтенсивне, проникаюче всередину міркування, занурення розумом у предмет, ідею і т. п., що досягається шляхом зосередження на одному об'єкті та усуненні всіх факторів, що розсіюють увагу, як зовнішніх (звук, світло), так і внутрішніх (фізичне, емоційне й інше напруження). Засіб психічного тренування, що набуває різних форм залежно від культурно-історичного оточення.

Найбільше число свідчень про засоби медитації збереглося на Сході. Східний тип медитації, представлений усіма формами йоги в Індії та даосизмом у Китаї, припускає релігійно-містичне розчинення індивідуальної свідомості в безособистісному, океаноподібному абсолюті — ситуація, яка реалізується образами метелика, що згоряє в полум'ї свічі або соляної ляльки, що розчиняється у воді моря. Інший релігійно-містичний напрямок медитації, що культивувався християнством, трактував її як злиття двох особистостей — людської та божественної.

У ХХ ст. методики медитації розроблялися в деяких школах психоаналізу, зокрема в психології аналітичній, а також як системи психофізичного тренування, розраховані на терапевтичний ефект і не пов'язані з релігійно-містичними ідеями (тренування аутогенне, система «біологічного зворотного зв'язку» та ін.).

- **МЕДИЦИНА ПСИХОСОМАТИЧНА** (психосоматика) (від лат. *medicina* і гр. — *psyche* — душа і *soma* — тіло) — напрямок медицини, заснований на визнанні виняткової, переважної або особливої ролі психічних факторів у виникненні, перебігу та результаті соматичних захворювань.

Виникла в середині ХХ ст. на основі використання ідеї, методів і технік психоаналізу з метою пояснення і терапії неврозів органів та органічних захворювань. За оцінками, в індустріально розвинутих країнах близько 50 % органічних захворювань — психогенного характеру.

- **МЕЛАНХОЛІК** (від гр. *melaina chole* — чорна жовч) — суб'єкт, що має один з чотирьох основних типів темпераменту, який характеризується низьким рівнем психічної активності, сповільненістю рухів, стриманістю моторики та мовлення, швидкою стомлюваністю. Меланхоліків відрізняють висока емоційна чутливість, глибина і стійкість емоцій при слабкому зовнішньо-

му виявленні, причому переважають негативні емоції. При несприятливих умовах у них може розвинутися підвищена емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість.

І. Павлов вважав, що у представників меланхолійного темпераменту переважає гальмовий процес при слабкості збудження та гальмування.

- МЕЛАНХОЛІЯ — 1. Хворобливий стан, що проявляється у пригніченому настрої, сповільненості рухів та ускладненому плині думок. Найважча форма постійної депресії. 2. Застаріла назва депресії, походження якої древні греки пояснювали отруєнням «чорною жовчю».

- МЕТА (ЦІЛЬ) — 1) Усвідомлений образ передбачуваного бажаного результату, на досягнення якого спрямована дія людини; заздалегідь уявлюваний результат свідомої діяльності. Тут мається на увазі свідомий образ результату: він утримується у свідомості весь час, поки виконується дія. Мета завжди свідомо.

2) Мета — психосоціальна якість, що впливає з почуття ініціативи, завдяки якій у дитини поступово зростає здатність до цілеспрямованої поведінки.

В психології поняття мети вживається й в інших значеннях:

1) формальний опис кінцевих ситуацій, досягнення яких прагне будь-яка система, що саморегулюється і функціонує; 2) передбачуваний корисний результат, що визначає цілісність і спрямованість поведінки організму.

Уявлення про мету як про корисний передбачуваний результат використовується при аналізі біологічної передісторії виникнення усвідомлюваної мети і дослідженні психофізіологічних механізмів регуляції цілеспрямованих поведінкових актів. Поняття про мету як про усвідомлюваний образ передбачуваного результату застосовується при вивченні довільних навмисних дій, які являють собою специфічну рису людської діяльності.

Чим складнішою є поставлена мета, тим триваліший шлях потрібно пройти для її здійснення. Тому досягнення великих цілей припускає прогнозування і планування діяльності. Планування припускає висування як кінцевої, так і проміжних цілей. Розроблена система цілей і засобів передбачає спрямовану зміну об'єктів і самої діяльності.

Мета задає дію, дія забезпечує досягнення мети. Характеризуючи мету, можна охарактеризувати дію.

Цілі надзвичайно різноманітні, а головне — різномасштабні. Великі цілі розчленовуються на більш дрібні, ті, у свою чергу,

можуть дробитися далі. Відповідно, велика дія є послідовністю дій більш низького порядку з переходами на різні рівні ієрархічної системи дій.

• **МЕТА: УТВОРЕННЯ** — процес породження нових цілей у діяльності людини, один із проявів мислення. Буває і мимовільним, і довільним; характеризується тимчасовою динамікою.

Основа формування мети в людини — її предметно-матеріальна, трудова діяльність, спрямована на перетворення оточення. Як філогенетичні передумови виникнення усвідомлюваних цілей у людини виступають дві форми передбачення в життєдіяльності тварин: 1) передбачення корисного результату — бажаного майбутнього, досягнення якого дає прямий пристосувальний ефект; 2) передбачення засобів, використання яких приведе до досягнення корисного результату (виникає на відносно високих рівнях еволюції).

В онтогенезі формування мети йде в напрямку від постановки мети й утворення намірів у спільній діяльності з іншими людьми — до постановки мети перед собою.

У функціональному відношенні в дії виділяють наступні процеси: 1) утворення мети; 2) виконання дії; 3) емоційна і когнітивна (пізнавальна) оцінка ходу виконання дії та її остаточного результату.

Образ результату, що передбачається, здобуває спонукальну силу, стає метою, починає спрямовувати дію і визначати вибір можливих способів здійснення, лише пов'язуючись з певним мотивом або системою мотивів.

Утворення або виникнення мети — центральний момент у ході виконання дії і головний механізм формування нових дій. Психофізіологічна основа мети — закодований у мозку образ бажаного майбутнього, акцептор результатів дії, який регулює програму фізіологічної реалізації дії за допомогою передбачуваних команд, що санкціонують (інформують про відповідність досягнутого результату необхідному).

Існує ряд механізмів утворення мети: 1) перетворення отриманої вимоги в індивідуальну мету; 2) вибір однієї з наявних вимог; 3) перетворення мотивів у мотиви-цілі при їхньому усвідомленні; 4) перетворення побічних результатів дії в мету; 5) перетворення неусвідомлених передбачень у мету; 6) виділення проміжних цілей; 7) перехід від цілей попередніх до остаточної; 8) утворення ієрархії і часової послідовності цілей.

Дослідження процесу утворення мети — один з важливих напрямків психологічного аналізу індивідуальної та спільної діяльностей. При цьому вивчаються: 1) залежність утворення мети від мотивації діяльності; 2) роль емоцій в актах утворення мети; 3) оцінки досяжності результату; 4) співвідношення загальних і конкретних цілей.

- **МЕТА СЕКСУАЛЬНА** — за З. Фрейдом, термін, що позначає вчинок, здійснення якого прагне статевий потяг; інакше — дія, на яку штовхає статевий потяг (див. також *Мета сексуальна нормальна*).

- **МЕТА СЕКСУАЛЬНА ІНФАНТИЛЬНА** - сексуальна мета дитини; за З. Фрейдом, полягає в тому, щоб одержати задоволення шляхом відповідного подразнення деякої обраної ерогенної зони.

- **МЕТА СЕКСУАЛЬНА НОРМАЛЬНА** - за З. Фрейдом, нормальне поєднання геніталій у статевому акті, що веде до розрядки сексуального напруження і до тимчасового вгасання сексуального потягу (задоволення, подібне до, насичення при голоді).

- **МЕТА СЕКСУАЛЬНА ОСТАТОЧНА** - прагнення до розрядки сексуального напруження.

- **МЕТА СЕКСУАЛЬНА ПОПЕРЕДНЯ** - проміжний процес ставлення до сексуального об'єкта на шляху до злягання: погладжування і розглядання, що само по собі дає насолоду, а з іншого боку — підвищує збудження, що повинне тривати до досягнення остаточної сексуальної мети.

- **МЕТАПАТОЛОГІЯ** (Metapathology) — термін, що використовував А. Маслоу для позначення психічних розладів (наприклад, апатії, депресії, цинізму), які розвиваються в результаті фрустрації метапотреб.

- **МЕТАПСИХОЛОГІЯ** — за З. Фрейдом, психологія, що описує психічні процеси в динамічному, топічному та економічному відношенні. Так само протягом ряду років він іменував своє вчення — психоаналітичну теорію.

- **МЕТАСИМУЛЯЦІЯ** — подовження симптомів захворювання, які проявлялися раніше (див. також *Симуляція*).

- **МЕТАЦІННОСТІ** (Meta value) — вищі аспекти життя, що досягаються індивідами при самоактуалізації. Включають такі цінності, як істина, добро, краса, справедливість та досконалість. Також називаються метапотребами.

- **МЕТОД** (метод дослідження) (від гр. methodos) — спосіб організації діяльності, що обґрунтовує нормативні засоби здійснення наукового дослідження. Шлях дослідження, що впливає з за-

гальних теоретичних уявлень про сутність досліджуваного об'єкта. Сюди відносяться і самі загальні принципи, що лежать в основі пізнання та практики, і цілком конкретні способи поводження з тим або іншим предметом,— поняття методу поширюється на різні сфери практики.

Розробці та удосконаленню методів у науці приділяється спеціальна увага, тому що необхідна впевненість у вірогідності отриманих даних, а отже — і в оптимальності способу їхнього одержання.

• МЕТОДИКА (від гр. *methodike*) — 1. Технічні засоби реалізації методу з метою уточнення або верифікації знань про досліджуваний об'єкт.

2. Конкретне втілення методу — вироблений спосіб організації взаємодії суб'єкта й об'єкта дослідження на основі конкретного матеріалу та конкретної процедури.

• МЕТОДОЛОГІЯ — система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему. Втілюється в організації та регуляції всіх видів людської діяльності.

Це поняття використовується з деякими відтінками відносно різних видів та рівнів діяльності. В цілому методологія визначає принципи, якими повинна керуватися в діяльності людина. Функція її двояка, вона дозволяє описати й оцінити діяльність з погляду внутрішньої організації, а також у її рамках виробляються рекомендації та правила — ті норми, якими варто керуватися у своїй діяльності.

Стосовно до цієї науки розрізняють методологію філософську, загальнонаукову і спеціально-наукову.

В психологічних дослідженнях методологія різних напрямків сполучена з їхньою світоглядною спрямованістю. Так, методологія біхевіоризму тісно пов'язана з механістичним розумінням поведінки індивіда. У фрейдизмі конкретне вивчення особистості обумовлене наступними світоглядними орієнтаціями: ірраціоналізм; протиставлення особистісного змісту життєдіяльності та її залежності від соціальних умов розвитку людини; гіпертрофія ролі сексуальності.

Сфера методології містить у собі великий комплекс конкретно-наукових засобів дослідження: спостереження, експеримент, моделювання, які, в свою чергу, відбиваються в безлічі спеціальних процедур — методиках одержання наукових даних. Різні рівні методології — філософський, загальнонауковий,

конкретно-науковий — є взаємозалежними й повинні розглядатися системно. Удосконалення методології найтіснішим чином пов'язане з прогресом різних форм діяльності.

• **МЕТОДОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОНАУКОВА** - до неї відносяться спроби розробити універсальні принципи, засоби і форми наукового пізнання, що співвідносяться, хоча б потенційно, не з якоюсь конкретною наукою, а із широким колом наук, залишаючись все-таки, на відміну від філософської методології, в рамках власне наукового пізнання, не розширюючись до загального світоглядного рівня.

Сюди відносяться, наприклад, концепції системного наукового аналізу, структурно-рівневий підхід, кібернетичні принципи описання складних систем. На цьому рівні розробляються і загальні проблеми побудови наукового дослідження, засоби здійснення теоретичної та емпіричної діяльності, зокрема — загальні проблеми здійснення експерименту, спостереження та моделювання.

• **МЕТОДОЛОГІЯ КОНКРЕТНО-НАУКОВА** - розробляє ті ж проблеми, що і методологія загальнонаукова, але в рамках конкретних наук, виходячи з особливостей об'єкта науки (див. *Наука: об'єкт*), стосовно як теорії, так і емпіричної діяльності. Це здійснюється в рамках систем знань, створюваних науковими школами, що відрізняються від інших своїми пояснювальними принципами і способами дослідницької та практичної роботи.

• **МЕТОДОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА** — та основа, на якій базується діяльність. У ролі методологічної основи конкретних наукових напрямків виступають великі філософські вчення.

Методологія філософська існує не як система жорстких норм або вказівок на необхідність певних технічних прийомів — вона лише пропонує основні орієнтири. До цього ж рівня методології відноситься розгляд загальних форм наукового мислення.

• **МЕХАНІЗМ ЗАХИСНИЙ** (механізм захисту) (від гр. *techne* — знаряддя, машина) — сполучені з Я автоматичні несвідомі механізми, що забезпечують психічний захист особистості. Згідно з З. Фрейдом, до них відносяться: сублімація, заміщення, витіснення, регресія, проєкція, раціоналізація, реактивне утворення, ідентифікація і фіксація поведінки (див. *Поведінка: фіксація*). За З. Фрейдом, сюди відносяться також наступні механізми, прийняті більшістю теоретиків і практиків як природне доповнення концепції З. Фрейда: ізоляція, компроміс, заперечення реальності, усунення, знищення та формування реакції.

Захисні механізми забезпечують індивідуальний підхід до вирішення конфлікту в афективно-стресових умовах і включаються винятково в ситуаціях загрози Я. Більшість із них не знімають проблеми, адекватним засобом виступає лише сублимація.

• **МЕХАНІЗМ ЗСУВУ МОТИВУ** (механізм зсуву мотиву на мету; механізм перетворення мети на мотив) — механізм утворення мотивів, що існує в теорії діяльності. Суть його є такою: мета, раніше активізована до здійснення якимось мотивом, згодом сама набуває значення самостійної спонукальної сили, тобто сама стає мотивом.

Процес зсуву мотиву підкоряється наступному загальному правилу: той предмет (ідея, мета), що довгостроково і непохитно насичувався позитивними емоціями, перетворюється в самостійний мотив. Так відбувається зсув мотиву на мету, інакше кажучи, мета набуває статусу мотиву.

Такий механізм діє на всіх етапах розвитку особистості, але при цьому змінюються та ускладнюються ті головні мотиви спілкування, що насичують позитивними емоціями освоювані дії,— адже з роками все ширшим стає коло соціальних контактів та зв'язків.

• **МЕХАНІЗМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ** - забезпечує передачу «особистісного» досвіду непрямо — через особистий приклад, «зараження», наслідування. Характерна риса процесу ідентифікації полягає в тому, що він проходить, особливо спочатку, незалежно від свідомості дитини, а також не контролюється повною мірою батьками.

• **МЕХАНІЗМ НЕУСВІДОМЛЮВАНИЙ** (механізми неусвідомлювані свідомих дій) — сюди включають підкласи: 1) автоматизми неусвідомлювані; 2) установки неусвідомлювані; 3) супроводження неусвідомлювані свідомих дій.

• **МЕХАНІЗМ ОСВОЄННЯ РОЛІ** (механізм прийняття та освоєння соціальних ролей) — багато в чому схожий з механізмом ідентифікації, проте відрізняється значно більшою узагальненістю, часто — відсутністю персоналізації освоюваного еталона. Описується за допомогою понять соціальної позиції та соціальної ролі. Ці поняття корисні тим, що дозволяють структурно розчленувати соціальне середовище і, не залучаючи реально діючого суб'єкта, описати якусь задану нормативну систему дій, яку він повинен виконати, відносин, у які він повинен вступити, і стиль поведінки, який він повинен освоїти. Після цього першого кроку аналізу можна перейти до розгляду того, як ця норма-

тивна система засвоюється людиною, інтеріоризується в ній; які психологічні явища тут виникають.

- **МЕХАНІЗМ ПЕРЕТВОРЕННЯ МЕТИ** (механізм перетворення мети на мотив) — див. *Механізм зсуву мотиву*.

- **МЕХАНІЗМ ПУСКОВИЙ УРОДЖЕНИЙ** - щоб інстинктивна поведінка могла виявитися, необхідні не тільки зовнішня стимулююча ситуація, але й певні внутрішні фактори у формі потреб або мотивацій. У результаті такого сполучення створюється враження, начебто тварина специфічно реагує на якусь визначену ситуацію у визначений момент. Така відповідність між типами збудження та реакції навела на думку про існування якогось механізму, здатного вирішувати, яку саме з властивих тварині форм поведінки варто запускати в конкретному випадку. Цей механізм, властивий даному виду і «вбудований» у мозок, одержав назву уродженого пускового механізму. Вважається, що механізми подібного роду в більшості випадків керують поведінкою дуже багатьох видів.

- **МИСЛЕННЯ** — один з вищих проявів психічного, процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням і опосередкованим відображенням дійсності; це аналіз, синтез, узагальнення умов і вимог розв'язуваної задачі та способів її вирішення. У такому безперервному процесі утворюються дискретні розумові операції, які мислення породжує, але якими воно не обмежується.

Мислення як процес нерозривно пов'язане з діяльністю особистості — з мотивацією, здібностями і т. д. На кожній стадії психічного розвитку людина здійснює розумовий процес, виходячи з уже сформованих мотивів та здібностей; подальше формування мотивів та здібностей відбувається на наступних стадіях розумового процесу.

Розрізняють наступні види мислення: словесно-логічне, наочно-образне, наочно-діюче. Виділяють також мислення теоретичне і практичне, емпіричне; логічне, аналітичне й інтуїтивне; реалістичне і аутистичне, пов'язане із заглибленням у внутрішні переживання; продуктивне і репродуктивне; мимовільне і довільне.

- **МИСЛЕННЯ ІНТУЇТИВНЕ** — один з видів мислення. Характеризується швидкістю перебігу, відсутністю чітко виражених етапів, малоусвідомленням.

- **МИСЛЕННЯ НАОЧНО-ДІЮЧЕ** - один з видів мислення, який характеризується тим, що вирішення задачі здійснюється

шляхом реального, фізичного перетворення ситуації, випробуванням властивостей об'єктів.

• **МИСЛЕННЯ НАОЧНО-ОБРАЗНЕ** - один з видів мислення. Пов'язане з уявленням ситуацій і змін у них. За допомогою нього найбільш повно відтворюється все різноманіття різних фактичних характеристик предмета, тому що в образі може фіксуватися одночасне бачення предмета з декількох точок зору.

Важлива особливість наочно-образного мислення — установлення незвичних, «неймовірних» сполучень предметів та їхніх властивостей. У цій якості воно практично не відрізняється від уяви. Мислення наочно-образне — один з етапів онтогенетичного (див. *Онтогенез*) розвитку мислення.

• **МИСЛЕННЯ ПРАКТИЧНЕ** — один з видів мислення, що звичайно порівнюють з мисленням теоретичним. Пов'язане з постановкою цілей, виробленням планів та проектів і часто розгортається при дефіциті часу, що іноді робить його ще складнішим, ніж мислення теоретичне.

• **МИСЛЕННЯ ПРАЛОГІЧНЕ** - поняття, уведене Л. Леві-Брюлем для позначення раннього етапу розвитку мислення, коли формування його основних логічних законів ще не завершено: існування причинно-наслідкових зв'язків вже усвідомлене, але сутність їх виступає в містифікованій формі. Явища співвідносяться за ознакою причини—наслідку і тоді, коли просто збігаються за часом. Партиципація (причетність) подій, суміжних у часі й просторі, є основою для пояснення більшості подій, що відбуваються у світі. Людина при цьому виявляється тісно пов'язаною з природою, особливо з тваринним світом (див. також *Тотем*).

При пралогічному мисленні природні та соціальні ситуації усвідомлюються як процеси, що протікають під заступництвом та при протидії незримих сил,— магічний світогляд.

• **МИСЛЕННЯ СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНЕ** - один з видів мислення, для якого є характерним використання понять, логічних конструкцій. Функціонує на базі мовних засобів і являє собою найбільш пізній етап історичного й онтогенетичного розвитку мислення. У структурі його формуються та функціонують різні види узагальнень.

• **МИСЛЕННЯ ТВОРЧЕ** — один з видів мислення, що характеризується створенням суб'єктивно нового продукту і новоутвореннями в ході самої пізнавальної діяльності. Ці новоутворення стосуються мотивації, цілей, оцінок і змістів. Творче

мислення відрізняється від процесів застосування готових знань і умінь, що називаються репродуктивним мисленням (див. також *Творчість*).

• **МИСЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНЕ** - один з видів мислення, що звичайно протиставляється мисленню практичному. Спрямоване на відкриття законів, властивостей об'єктів і т. д. Як приклад продукту творчого мислення можна назвати фундаментальні наукові дослідження.

• **МІЗОФОБИЯ** — різновид неврозу, що характеризується побоюванням забруднитися (див. також *Фобія*).

• **МІКРОСОЦІОЛОГІЯ** - див. *Соціометрія*.

• **МІКРОСОЦІУМ** (від гр. micros — малий і ...соціум) — найближче соціальне оточення людини — її родина, близькі, друзі, товариші, приятелі, знайомі, сусіди, колеги по роботі.

• **МІМІКА** (від гр. mimikos — наслідувальний) — див. *Рух виразний*.

• **МІНІМАЛЬНА МЕТА** (від лат. minimus — найменший) — лінія, що розділяє ті підкріплення, які породжують почуття задоволення, й ті, які його не породжують.

• **МІНЛИВІСТЬ** (Changeability) — за Е. Еріксоном вихідне положення про те, що особистість зазнає незвичних змін протягом усього життя індивіда.

• **МІСТ ВАРОЛІВ** — відділ центральної нервової системи, розташований вище довгастого мозку. Містить численні центри, відповідальні за складні рефлексії.

• **МІСТИКА** (гр. mystika — таємничі обряди, таїнство) — 1) віра в надприродне, божественне, таємниче; віра в можливість безпосереднього спілкування людини з потойбічним світом; 2) щось загадкове, незрозуміле, непояснюване.

• **МІСТИФІКАЦІЯ** (від гр. mystes — посвячений у таємницю, що знає таїнства, і лат. facere — робити) — обман, навмисне введення кого-небудь в оману.

• **МІФ** (від гр. mythos — слово; сказання, легенда) — своєрідна форма світогляду, що виникає на ранніх етапах історії та втілюється в сказаннях та оповіданнях.

Відповідно до З. Фрейда, міф — той крок, за допомогою якого окремих індивід виходить за рамки масової психології. Першим міфом був міф психологічний. Героїчний, пояснювальний міф про природу з'явився, очевидно, значно пізніше.

• **МНЕМОНІКА** (мнемотехніка) (від гр. mnemonikon — мистецтво запам'ятовування) — система різних прийомів, які по-

легшують запам'ятовування та збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення додаткових асоціацій. Для підвищення ефективності пам'яті використання штучних прийомів мнемоніки має лише другорядне та допоміжне значення, тому що основною опорою запам'ятовування є не штучні, а логічно виправдані, осмислені зв'язки як усередині того, що запам'ятовується (між його частинами), так і між матеріалом, що запам'ятовується, і чимось уже відомим.

• **МНЕМОТЕХНІКА** (від гр. *mne* — пам'ять і *techné* — мистецтво, майстерність) — див. *Мнемоніка*.

• **МОВА** — система знаків, що служить засобом людського спілкування, діяльності розумової (див. *Мислення*), способом вираження самосвідомості особистості, передачі від покоління до покоління і збереження інформації. Мова — носій суспільної свідомості.

З погляду матеріалізму, історичними основами виникнення мовлення служать праця, спільна діяльність людей. Мова існує і реалізується через мовлення.

• **МОВА ДАКТИЛЬНА** — мова, що відтворює слова за допомогою дактильних букв — певних конфігурацій пальців і їхніх рухів. Використовується у вітчизняній сурдопедагогіці як допоміжний мовний засіб при навчанні глухих словесному мовленню, а також у міжособистісній комунікації глухих і в спілкуванні тих, щочують, із глухими.

• **МОВА ЖЕСТИВ** — спосіб міжособистісного спілкування людей, позбавлених слуху, за допомогою системи жестів, що відрізняється своєрідними лексичними і граматичними закономірностями. Закономірності мови жестів обумовлені своєрідністю її основної семантичної одиниці — жести, а також його функціональним призначенням (використанням у сфері невимушеного спілкування).

У сфері офіційного спілкування (збори, лекція тощо) застосовують кальковану мову жестів, коли жести послідовно використовуються для відтворення слів. У ній застосовуються елементи дактильної мови для позначення закінчень, суфіксів та ін.

Мова жестів використовується як допоміжний засіб (поряд з основним — мовою словесною) у навчанні й вихованні дітей з недоліками слуху.

• **МОВЛЕННЯ** — сформована історично в ході матеріальної перетворюючої діяльності людей форма спілкування, опосередкована мовою. Мова в дії. У мовленні представлені зовнішній,

почуттєвий, а також внутрішній смисловий аспекти. Із сигналів і знаків кожен партнер по спілкуванню черпає їхній зміст. Інакше — у ході мовного спілкування відбувається безперервне кодування і розкодування інформації. Мовлення містить у собі процеси породження і сприйняття повідомлень для спілкування або, в окремому випадку, для цілей регуляції і контролю власної діяльності (мовлення внутрішнє, мова егоцентрична).

Мовлення вивчається не тільки психологією мовлення, але і психолінгвістикою, фізіологією мовлення, лінгвістикою, семіотикою й іншими науками.

Психологію цікавить насамперед місце мовлення в системі вищих психічних функцій — у його взаємовідносинах з мисленням, свідомістю, пам'яттю, емоціями; при цьому особливо важливі його особливості, що відбивають структуру особистості та діяльності. Більшість вітчизняних психологів розглядають мовлення як мовну діяльність, що виступає або як цілісний акт діяльності (якщо вона має специфічну мотивацію, не реалізовану іншими видами діяльності), або як мовні дії, включені в немовну діяльність. Структура мовної діяльності або мовної дії в принципі збігається зі структурою будь-якої дії — містить у собі фази орієнтування, планування (у формі «внутрішнього програмування»), реалізації і контролю.

Мовлення буває активним, яке конструюється щоразу заново, і реактивним — низкою динамічних мовних стереотипів. В умовах спонтанного усного мовлення свідомий вибір і оцінка використовуваних у ній мовних засобів зведені до мінімуму, тоді як у писемному мовленні й у підготовленому усному мовленні вони займають значне місце.

Різні види мовлення будуються відповідно до специфічних закономірностей: так, розмовне мовлення допускає значні відхилення від граматичної системи мови; особливе місце займають логічна і тим більше мова мистецтва.

• **МОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЄ** — різні види використання мовлення — вірніше, мовних значень — поза процесом реальної комунікації.

В онтогенезі воно формується у процесі інтеріоризації мовлення зовнішнього.

За допомогою внутрішнього мовлення відбувається логічна перебудова почуттєвих даних, їхнє усвідомлення і мотивація у певній системі понять і суджень. Воно — досить складне явище, у якому думка і мова пов'язуються в нерозривний комп-

лекс, що діє як мовний механізм мислення. Завдяки йому словесно виражаються процеси сприйняття світу, дій і переживань особистості, формуються її установки і ставлення до світу, розвивається здатність до саморегулювання поведінки.

Виділяють три основних типи внутрішнього мовлення: 1) проказування внутрішнє — «мовлення про себе», що зберігає структуру зовнішнього мовлення, але позбавлене фонації (проголошення звуків); типове для рішення розумових задач в ускладнених умовах; 2) власне внутрішнє мовлення, коли воно виступає як засіб мислення, користується специфічними одиницями (код образів і схем, код предметний, значення предметні) і має специфічну структуру, відмінну від структури мовлення зовнішнього; 3) внутрішнє програмування — формування і закріплення в специфічних одиницях задуму (типу, програми) мовного висловлювання, цілого тексту і його змістовних частин.

• **МОВЛЕННЯ ЕГОЦЕНТРИЧНЕ** - мовлення, звернене до самого себе, що регулює і контролює практичну діяльність дитини.

Одна з форм дитячого мовлення, вперше описана швейцарським психологом Ж. Піаже. Спостерігається у віці трьох-п'яти років, до кінця дошкільного віку зникає. Проявляється в тому, що діти говорять уголос, начебто ні до кого не звертаючись, зокрема задають питання, не одержуючи на них відповіді й анітрохи через це не турбуючись. З кожним роком прояви егоцентричного мовлення знижуються й у віці шести-семи років зникають.

Як показав Л. Виготський у полеміці з Ж. Піаже (який потім погодився з його точкою зору), егоцентричне мовлення бере свій початок у зовнішньому (комунікативному) мовленні, будучи продуктом його часткової інтеріоризації. Отже, егоцентричне мовлення — це мовби перехідний етап від мовлення зовнішнього до внутрішнього. Можна зробити висновок, що егоцентричне мовлення відбиває вже просунуту стадію інтеріоризації мовлення як головного засобу саморегуляції.

Поняття егоцентричного мовлення використовується також у патопсихології при описі відповідних синдромів.

• **МОВЛЕННЯ ПИСЕМНЕ** — вербальне (словесне) спілкування за допомогою письмових текстів. Буває і відстроченим (лист), і безпосереднім (обмін записками під час засідання). Відрізняється від усного мовлення не тільки використанням графіки, але і* у граматичному (насамперед синтаксичному) і стилістичному відношеннях — типовими для нього синтаксичними конструк-

ціями і специфічними функціональними стилями. Йому властива досить складна композиційно-структурна організація, якою необхідно спеціально оволодівати; звідси — особливе завдання вивчення писемного мовлення в школі.

Оскільки текст писемного мовлення може бути сприйнятий одноразово або хоча б великими «шматками», сприйняття мовлення писемного та мовлення усного значно відрізняються.

- **МОВЛЕННЯ УСНЕ** — вербальне (словесне) спілкування за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух. Характеризується тим, що окремі компоненти мовного повідомлення породжуються і сприймаються послідовно.

Процес породження усного мовлення містить у собі ланки орієнтування, одночасного планування (програмування), мовної реалізації і контролю, при цьому планування відбувається по двох рівнобіжних каналах і стосується змістовної та моторно-артикуляційної сфер мовлення.

- **МОВЧАЗНА ЗГОДА** (Acquiescence) — тенденція відповідати «так» або «вірно» на питання тесту незалежно від їхнього змісту.

- **МОДАЛЬНІСТЬ** (від фр. modulate — спосіб, нахил) — одна з основних властивостей відчуттів, їхня якісна характеристика: колір — для зору, тон і тембр — для слуху, характер запаху — для нюху тощо. На відміну від інших характеристик відчуттів (просторових, часових, інтенсивнісних), модальні характеристики відбивають властивості реальності в специфічно закодованій формі (довжина світлової хвилі відбивається як колір, частота звукових хвиль — як тон та ін.).

Поняття модальності відноситься не тільки до відчуттів, але і до багатьох інших психічних процесів, описуючи якісні характеристики когнітивних образів будь-якого рівня та складності. За модальностями можуть класифікуватися не тільки відчуття, але й сприйняття, і уявлення.

- **МОДЕЛЬ ОБРАЗНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА** (від лат. modulus — міра, зразок) — сукупність уявлень оператора про реальний та прогнозований стан об'єкта діяльності й ергатичної системи в цілому, а також про цілі та способи реалізації своєї діяльності.

В образно-концептуальній моделі розрізняють: 1) компоненти постійні, які включають загальне уявлення оператора про час і простір, про стратегічні цілі діяльності, систему цінностей та оцінок, уявлення про стандартні способи реагування на зміни ситуації; 2) компоненти змінні (оперативні), що є результатом аналізу потоку інформації про ергатичну систему, переда-

ного інформаційною моделлю. Виявлені зміни приводять до модифікації моделі, оцінюються й актуалізують відповідні способи реагування.

Образно-концептуальна модель є складною і полімодальною, вона може містити зорові, слухові, тактильні складові, а в деяких видах діяльності — нюхові, вестибулярні та ін. На неї істотно впливає індивідуальний сенсорно-перцептивний досвід оператора та засвоєна ним семіотична система, характерна для даної культури.

Незважаючи на структурну складність, модель являє собою цілісне відображення дійсності з тенденцією до удосконалювання. Формування й удосконалювання образно-концептуальної моделі оператора — одна з ключових проблем інженерної психології.

• **МОДЕЛЬ СТИМУЛУ НЕРВОВА** - див. *Стимул: модель нервова*.

• **МОДЕЛЬ СТРУКТУРНА** - постульований З. Фрейдом поділ структури особистості на три рівні: Ід, еґо і супер-еґо.

• **МОДЕЛЬ ТОПОГРАФІЧНА** (Topographical model) - описана Л. Фрейдом модель трьох рівнів психіки (свідомість, передсвідомість і несвідоме).

• **МОДЕЛЮВАННЯ** — у психології: 1) дослідження психічних процесів та станів за допомогою їх реальних (фізичних) або ідеальних, насамперед математичних, моделей, причому за модель тут приймається система об'єктів або знаків, яка відтворює деякі істотні властивості системи-оригіналу; 2) форма наочності ІІІІІХОМ спостереження чиеїсь бажаної правильної реакції.

Плинність підношення часткової подоби — гомоморфізму — дочнолис використовувати модель як заступника або представника досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну особливо наочною. Створення спрощених моделей системи — діючий засіб перевірки істинності та повноти теоретичних уявлень у різних галузях знання.

За порівняно короткий термін з'явилися математичні моделі навчання, інформаційні моделі пам'яті, сприйняття та уваги. Моделювання охопило й найбільш складні види інтелектуальної діяльності, такі, як гра в шахи та рішення різноманітних задач.

Моделі психічних та психофізіологічних функцій — це комп'ютерні програми, конкретна реалізація яких у значній мірі залежить від обраної мови програмування. Незважаючи на ряд прикладів успішного моделювання психічних та психофізіо-

логічних процесів (психолінгвістичні моделі розуміння, що розпізнають системи, інтегральні роботи), у цілому переважає думка, що для створення повноцінних психологічних теорій використання одного цього методу явно недостатньо. За допомогою формальних моделей, як правило, не вдається однозначно описати наявні дані. Щоб зменшити довільність інтерпретації цих даних, необхідно використовувати результати якісного психологічного аналізу.

• **МОДИФІКАЦІЯ ПОВЕДІНКИ** - запропонований американськими психологами-біхевіористами метод регулювання соціальної поведінки. Використовувався спочатку як клінічний метод психотерапії для лікування неврозів, потім став використовуватися стосовно психічно здорових людей для вироблення механічних звичок, що забезпечують адаптацію до неприйнятних для них умов життя.

• **МОЗОК** — центральний відділ нервової системи людини і тварин, головний орган психіки. У хребетних тварин і людини анатомічно розрізняють мозок спинний (у хребетному каналі) та мозок головний (у черепній коробці). Мозок покритий трьома оболонками — твердою, павутинною та судинною. Тканина мозку складається із сірої (скупчення нервових клітин) та білої (скупчення головним чином відростків нервових клітин) речовини.

• **МОЗОК: БІОРИТМ** (біоритми мозку) — один з видів фонові, спонтанної, електричної активності мозку людини і тварин. Біоритм — це регулярна або ритмічна активність, що характеризується тривалим повторенням тієї чи іншої хвилі при незначній варіації частоти її повторення.

В енцефалограмі людини розрізняються наступні основні ритми: дельта, тета, альфа, бета, гамма. Зі зміною стану людини — у результаті розумового навантаження, емоційного напруження, сну і т. д.— в енцефалограмі відбувається зміна домінуючого ритму: із пробудженням та активізацією діяльності підсилюються більш високочастотні біоритми, при переході до сну вони заміщаються низькочастотними.

Поряд з біоритмами мозку розрізняють: 1) активність нерегулярну, аритмічну — що складається з хвиль різної тривалості й амплітуди; 2) активність пароксизмальну — у вигляді груп хвиль та комплексів, амплітуда яких раптово наростає і падає.

• **МОЗОК ГОЛОВНИЙ** — частина нервової системи, що знаходиться в черепній коробці й складається з мозку великого,

мозочка, моста варолієвого і мозку довгастого. Складається зі стовбура і мозку великого (кінцевого). Останній розділяється подовжньою щілиною на дві півкулі: праву та ліву.

Основну масу півкуль мозку великого складають підкіркові (або базальні) ядра, а також підкіркова біла речовина. Півкулі мозку великого покриті шаром сірої речовини — кори мозку головного.

При цьому в мозку головному виділяють три основних блоки: 1) блок тонузу кори — енергетичний блок мозку; джерелами тонузу є як приплив інформації із зовнішнього світу, так і імпульси з внутрішнього середовища; 2) блок приймання, переробки і збереження інформації — включає до свого складу апарати, розташовані в задніх відділах кори мозку головного; на відміну від апаратів першого блоку, має модально-специфічний характер (зорова, слухова або тактильна інформація), причому кожна зона кори, що входить до складу цього блоку, побудована ієрархічно; блок має три рівні: а) первинні зони здійснюють функцію роздроблення (аналізу) інформації, що надходить; б) вторинні зони несуть функцію поєднання (синтезу) або складної переробки інформації, що доходить до них; в) третинні зони служать для поєднання інформації, що надходить від окремих аналізаторів; 3) блок програмування, регуляції і контролю діяльності містить у собі апарати, розташовані в передніх відділах півкуль великих, провідне місце в ньому займають лобові відділи мозку великого; цей блок також побудований ієрархічно: а) первинні рухові поля несуть імпульси до певних груп м'язів; б) вторинні (премоторна ділянка) підготовлюють пуск рухових імпульсів і забезпечують виконання складних рухових навичок; в) третинні відділи лобової кори (добре розвинуті тільки в людини) відіграють вирішальну роль у створенні намірів, у формуванні програми дій, що здійснюють ці наміри, і в контролі діяльності (див. також *Мозок головний: асиметрія функціональна*).

• **МОЗОК ГОЛОВНИЙ: АСИМЕТРІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА** - характеристика розподілу психічних функцій між лівою і правою півкулями. Встановлено, що функція лівої півкулі — оперування вербально-знаковою інформацією в її експресивній формі, а також читання і рахунок, тоді як функція правого — оперування образами, орієнтація в просторі, розрізнення музичних тонів, мелодій і невербальних звуків, розпізнавання складних об'єктів (зокрема, осіб), продукування сновидінь. Основне розходження між півкулями визначається не стільки особливостями вихори-

стовуваного матеріалу (вербального чи образного), скільки способами його організації, характером переробки інформації — типом мислення. Обидві півкулі здатні до сприйняття слів та образів і до їхньої переробки (хоча можливості правої півкулі щодо експресивного мовлення є мінімальними), але ці процеси протікають у них по-різному.

«Лівопівкульне» мислення є дискретним і аналітичним; за допомогою нього здійснюється ряд послідовних операцій, які забезпечують логічно несуперечливий аналіз предметів і явищ за певною кількістю ознак. Завдяки цьому формується внутрішньо несуперечлива модель світу, яку можна закріпити й однозначно виразити в словах або інших умовних знаках, що є обов'язковою умовою соціального спілкування.

«Правопівкульне» мислення — просторово-образне — є симультанним (одночасним) і синтетичним; створює можливість одномоментного «схоплювання» численних властивостей об'єкта в їхньому взаємозв'язку один з одним і у взаємодії з властивостями інших об'єктів, що забезпечує цілісність сприйняття. Завдяки такій взаємодії образів відразу в декількох смислових площинах вони здобувають властивість багатозначності. Ця багатозначність, з одного боку, лежить в основі творчості, а з іншого — ускладнює вираження зв'язків між предметами і явищами в логічно упорядкованій формі й навіть може перешкоджати їх усвідомленню.

Обидві півкулі функціонують у взаємозв'язку, вносячи свою специфіку в роботу мозку в цілому. Функціональна асиметрія мозку головного властива лише людині; передумови її передаються генетично, але сама вона, як і тісно пов'язане з нею мовлення, остаточно формується лише в соціальному спілкуванні. Залежно від конкретних умов може скластися відносно домінування мислення в лівій або правій півкулі, що в значній мірі визначає психологічні особливості особистості.

• **МОЗОК ДОВГАСТИЙ** — продовження мозку спинного в порожнині черепа.

• **МОЗОК СПИННИЙ** — поділяється на чотири відділи: шийний, грудний, поперековий і крижовий, а також на сегменти (усього нараховується 31—33 сегменти). Продовженням мозку спинного в порожнині черепа є мозок довгастий.

• **МОМЕНТ ЧАСОВИЙ** — часова сплутаність деяких процесів статевого розвитку в дитячому віці, що 3. Фрейдом поєднувалася з передчасною зрілістю.

• **МОНОСПЕКЦІЯ** — термін для позначення інтроспекції та екстраспекції у певному розумінні — як спостереження за зовнішніми подіями, їхня реєстрація, що у той же час є реєстрацією власних відчуттів спостерігача, — і як спостереження за власними внутрішніми психічними станами. Головне тут — не локалізація, зовнішня або внутрішня, пережитих подій, а різні підходи до свідомості — як до єдиного або «подвоєного» процесу. Традиційне розуміння інтроспекції припускає ставлення до нього як до «подвоєного» процесу, що включає спостереження за власним спостереженням.

• **МОНОФОБИЯ** (від гр. monos — один, одиничний і ...фобія) — різновид неврозу, що характеризується побоюванням самотності (див. *Фобія*).

• **МОРАЛЬ АВТОНОМНА** — мораль, правила якої установлюються самою людиною і можуть бути нею ж змінені. <

• **МОРАЛЬ ГЕТЕРОНОМНА** — мораль, правила якої виробляються іншими людьми; ці правила даний індивід вважає обов'язковими і «священними».

• **МОРАЛЬНА ТРИВОГА** (Moral anxiety) — почуття сорому і провини у індивідуума, коли його его загрожує покарання з боку супер-его.

• **МОРАЛЬНІСТЬ** — регулююча функція людської поведінки. За З. Фрейдом, сутність її зводиться до обмеження потягів.

• **МОРАТОРІЙ** (від лат. moratorius — що закреслює) — у психології статус его-ідентичності, при якому молода людина переживає кризу ідентичності, пов'язану з вибором професії й ідеологічних переконань, але її вибір і рішення ще дуже невизначені та загальні.

• **МОРАТОРІЙ ПСИХІЧНИЙ** - за Е. Еріксоном, кризовий період між юністю і дорослістю, протягом якого в особистості відбуваються багатомірні складні процеси знаходження дорослої, ідентичності та нового ставлення до світу. Може за певних умов набувати зтяжнього характеру і тривати роками (іноді — більше десяти років), що особливо характерно для найбільш обдарованих людей.

Невизначена криза спричиняє стан «дифузії ідентичності» — основу специфічної патології юнацького віку. У граничних випадках психічний мораторій і «дифузія» самі по собі вимагають застосування відповідних психотерапевтичних заходів.

• **МОРАТОРІЙ ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ** (Psychosocial moratorium) — період пізнього підліткового віку, протягом якого

індивідууму дається деяка відстрочка в прийнятті ролей і відповідальності дорослого.

- **МОРТИДО** — потяг до смерті, потяг агресивний, як і його енергія; за З. Фрейдом, є одним із найбільш істотних мотивів психічного життя.

- **МОТИВ** (фр. *motif*) — 1. Спонування до діяльності, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість (*мотивація*).

2. Предмет, матеріальний або ідеальний, що спонукає і визначає вибір спрямованості діяльності, заради якого вона і здійснюється.

3. Усвідомлювана причина, що лежить в основі вибору дій та вчинків особистості.

- **МОТИВ НЕУСВІДОМЛЮВАНИЙ** — цих мотивів значно більше, ніж усвідомлюваних; до певного віку практично всі мотиви відносяться до неусвідомлюваних.

Робота з усвідомлення власних мотивів дуже важлива і дуже важка; вона вимагає не тільки великого інтелектуального і життєвого досвіду, але і великої мужності. По суті, це — особлива діяльність, що має свій мотив — самопізнання і моральне самовдосконалення.

Мотиви неусвідомлювані все-таки з'являються у свідомості, але в особливих формах. Їх, принаймні, дві: емоції й особистісні змісти. При цьому в змістоутворювальній функції може виступати лише мотив провідний. Мотиви-стимули можуть породжувати тільки емоції, але не змісти.

- **МОТИВ ПРОВІДНИЙ** — головний, основний мотив, що спонукає до деякої діяльності у випадку її полівмотивованості.

- **МОТИВ УСВІДОМЛЮВАНИЙ** - великі життєві цілі, що спрямовують діяльність протягом тривалих періодів життя. Іншими словами це — мотиви-цілі. Їхнє існування є характерним для зрілої особистості.

- **МОТИВАЦІЯ** — її складають спонування, що викликають активність організму і визначають її спрямованість. Усвідомлювані або неусвідомлювані психічні фактори, що спонукають індивіда до здійснення певних дій і визначають їхню спрямованість та цілі. У широкому змісті термін використовується у всіх сферах психології, що досліджують причини та механізми цілеспрямованої поведінки людини і тварин.

За своїми проявами та функціями в регулюванні поведінки мотивуючі фактори можуть бути розділені на три відносно само-

стійних класи: 1) при аналізі питання про те, чому організм узагалі приходить у стан активності, розглядаються прояви потреб та інстинктів як джерел активності; 2) якщо вивчається питання, на що спрямована активність організму, заради чого зроблений вибір саме цих, а не інших актів поведінки, досліджують насамперед прояв мотивів як причин, що визначають вибір спрямованості поведінки; 3) при вирішенні питання про те, яким чином здійснюється регулювання динаміки поведінки, предметом дослідження є прояви емоцій, суб'єктивних переживань та установок у поведінці суб'єкта.

• **МОТИВАЦІЯ ВИБОРІВ МІЖСОБИСТІСНИХ** - див. *Вибір міжособистісний: мотивація*.

• **МОТИВАЦІЯ ВНУТРІШНЯ** - мотивація, що спонукає індивіда до дії з метою поліпшити його стан впевненості та незалежності, на відміну від зовнішньої відносно нього мети.

• **МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ** — один з різновидів мотивації діяльності, пов'язаний з потребою, індивіда досягати успіхів та уникати невдач.

• **МОТИВИ ДЕФІЦИТАРНІ, Д-МОТИВИ** (Deficiency motives, D-motives) — основні потреби, спрямовані на усунення напруження організму, особливо ті з них, що виникають з біологічних потреб і потреб безпеки. За А. Маслоу, дефіцитарні потреби повинні бути задоволені, перш ніж людина зможе рухатися до самоактуалізації.

• **МОТИВИ РОЗВИТКУ** (Growth motive) - потреби вищого рівня (метапотреби), пов'язані з уродженим спонуканням актуалізувати свій потенціал. Мотиви розвитку виникають тільки в тому випадку, якщо основні потреби задоволені. Вони збільшують радість життя.

• **МОТИВ-СТИМУЛ** — другорядні мотиви, що спонукають до деякої діяльності у випадку її полівмотивованості. Вони не стільки «запускають», скільки додатково стимулюють цю діяльність.

• **МОТИВУВАННЯ** — раціональне пояснення суб'єктом причин дії за допомогою вказівки на соціально прийнятні для нього та його референтної групи обставини, що спонукали до вибору даної дії. Відрізняється від дійсних мотивів поведінки і виступає як одна з форм усвідомлення цих мотивів.

За допомогою мотивування особистість іноді виправдовує свої дії та вчинки, приводячи їх у відповідність із суспільними нормативами і своїми особистісними нормами. Іноді мотивування

свідомо використовується для маскування дійсних мотивів своєї поведінки.

- **МОТОРИКА** (від лат. motor — який спричиняє рух) — рухова активність.

- **МРІЯ** — необхідна умова перетворення дійсності, спонукальна причина, мотив діяльності, остаточне завершення якої виявилося відкладеним на невизначений термін.

- **МРІЯННЯ** — особлива внутрішня діяльність, форми якої нерідко набуває уява; полягає в створенні образу бажаного майбутнього (див. також *Мрія*).

- **МУДРІСТЬ** (Wisdom) — психосоціальна якість, пов'язана з почуттям цілісності Я (его-інтеграція), завдяки якій людина визнає відносність знань, придбаних протягом життя.

- **МУЖНІСТЬ** — особистісна якість, що виражається в здатності діяти рішуче і доцільно в складній або небезпечній обстановці, контролювати імпульсивні пориви, переборювати можливе почуття страху та невпевненості, в умінні мобілізувати всі сили для досягнення мети. Вищий прояв її — героїзм.

- **МУЗИКОТЕРАПІЯ** — метод використання музики для лікування хворих з розладами нервової системи.

Н

•*—1—XX.Φ^X—1—•

- **НАВИЧКА** (дія автоматизована, автоматизм вторинний) — дія, сформована шляхом повторення, яка характеризується високим ступенем освоєння та відсутністю поелементного свідомого регулювання і контролю. Розрізняють навички перцептивні, інтелектуальні та рухові, а також: 1) первинно автоматизовані навички, що формуються без усвідомлення їхніх компонентів; 2) вторинно автоматизовані навички, що формуються з попереднім усвідомленням компонентів дії; вони легше стають свідомо контрольованими, швидше удосконалюються та перебудовуються.

Серед неусвідомлюваних автоматизмів група навичок найбільш велика та цікава. Завдяки формуванню навичок досягається подвійний ефект: дія виконується швидко і точно, внаслідок чого відбувається вивільнення свідомості, яка може бути спрямована на засвоєння більш складних дій. Цей процес має фундаментальне значення і лежить в основі розвитку всіх умінь, знань та здібностей.

Найчастіше навички формуються шляхом наслідування або вироблення умовних рефлексів, а також шляхом спроб та помилок, причому зі збільшенням числа останніх їх стає усе менше.

На формування навичок впливають наступні емпіричні фактори: 1) мотивація, навченість, прогрес у засвоєнні, вправа, підкріплення, формування в цілому або частинами; 2) для з'ясування змісту операції — рівень розвитку суб'єкта, наявність знань, умінь, спосіб пояснення змісту операції (пряме повідомлення, непряме наведення тощо), зворотний зв'язок; 3) для оволодіння операцією — повнота з'ясування її змісту, поступовість переходу від одного рівня оволодіння до іншого за певними показниками (автоматизованість, інтеріоризованість, швидкість) тощо. Різні сполучення цих факторів створюють різні картини процесу формування навички: швидкий прогрес на початку та уповільнений наприкінці, або навпаки; можливі й змішані варіанти.

• **НАВИЧКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА** — автоматизовані засоби, способи вирішення розумового завдання, яке зустрічалося раніше.

• **НАВИЧКА ПЕРЦЕПТИВНА** — автоматизовані почуттєві відображення властивостей та характеристик добре знайомих предметів, що неодноразово сприймалися раніше.

• **НАВИЧКА РУХОВА** — автоматизований вплив на зовнішній об'єкт за допомогою рухів з метою його перетворення, що неодноразово здійснювався раніше. Містить у собі навички перцептивні та інтелектуальні й регулюється ними на основі автоматизованого відображення предмета, умов та порядку здійснення актів впливу на реальні об'єкти.

• **НАВІЮВАНІСТЬ** — міра або ступінь сприйнятливості до навіювання, зумовлена і обмежена низкою факторів, в основному суб'єктивною готовністю піддатися і підкоритися впливу навіювання.

До числа властивостей особистості, що сприяють підвищеній навіюваності, належать: невпевненість у собі, низька самооцінка, почуття власної неповноцінності (див. *Комплекс*), покірливість, боязливість, сором'язливість, довірливість, тривожність, екстравертивність (див. *Екстраверсія та Інтроверсія*), підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення, повільний темп психічної діяльності. Виділяють наступні ситуативні фактори, що впливають на підвищення ступеня індивідуальної навіюваності: 1) психофізичний стан суб'єкта — при спокої і релак-

сації сугестивність зростає, як і при сильному емоційному збудженні, втомлюваності, стресі; максимальна навіюваність спостерігається під час гіпнозу; 2) низький рівень поінформованості, компетентності в обговорюваному питанні або виконуваному виді діяльності, незначний ступінь його значимості для особистості; 3) дефіцит часу для ухвалення рішення.

За допомогою факторного аналізу виявлено два типи навіюваності: 1) навіюваність первинна — лежить в основі сприйнятливості до аутосугестії (див. *Самонавіяння*), гіпнозу; 2) навіюваність вторинна — пов'язана з відносинами підпорядкування, їхньою мотивацією та низькою самооцінкою суб'єкта.

• **НАВІЮВАННЯ** (від лат. *suggestio* — навіювання, сугестія) — вплив на особистість, що приводить або до появи у людини поза її волею й свідомістю певного стану, почуття, ставлення, або до здійснення людиною вчинку, що безпосередньо не впливає з прийнятих нею норм і принципів діяльності. Об'єктом навіювання можуть бути окрема людина, групи, колективи, соціальні верстви.

Ефективність навіювання визначається: 1) властивостями сугестора — соціальним статусом, привабливістю, вольовою, інтелектуальною, характерологічною перевагою; 2) особливостями сугеренда — ступенем навіюваності; 3) відносинами, що складаються між ними, — довірою, авторитетністю, залежністю; 4) способом конструювання повідомлення — рівнем аргументованості, характером поєднання логічних та емоційних компонентів, підкріпленням іншими впливами.

• **НАВІЮВАННЯ ПОСТГІПНОТИЧНЕ** - феномен поведінки, коли поставлене в гіпнотичному стані завдання надалі беззаперечно виконується в нормальному стані, причому сам факт наявності завдання не усвідомлюється.

• **НАВЧАННЯ** — процес цілеспрямованої передачі суспільно-історичного досвіду; організація формування знань, умінь, навичок.

Проблема навчання розглядається не тільки в педагогічній психології (поряд із питаннями психології виховання), але й у загальній, віковій психології, у нейропсихології, патопсихології, психології праці. Підхід до неї багато в чому визначається базовими загально-психологічними позиціями. Прихильники теорій спонтанного розвитку, визнаючи значну роль навчання в надбанні індивідом суспільного досвіду, вважають, що навчання — процес, зовнішній стосовно психічного розвитку, який розви-

вається за власними законами, не пов'язаними з актуальним буттям індивіда.

У вітчизняній психології навчання і розвиток не ототожнюються, але підкреслюється провідна роль навчання, що створює учневі основу найближчого розвитку і сприяє виробленню засобів та способів орієнтації в реальності.

Психологічно проблема навчання може розглядатися як з боку механізмів засвоєння нового матеріалу, так і з боку організації оптимального процесу засвоєння знань відповідно до поставлених цілей та завдань. Проміжними питаннями є взаємини тих, кого навчають, і тих, хто навчає. Засвоєння розглядається як процес, що проходить через певні етапи оволодіння діями, поняттями, формами поведінки, виробленими суспільством.

• **НАВЧАННЯ НАВИЧКАМ СПІЛКУВАННЯ** (Social skills training) — методика біхевіоральної терапії, розроблена для поліпшення міжособистісних навичок клієнта в інтеракціях реального життя.

• **НАВЧАННЯ ОБЛІГАТНЕ** — процес, під час якого багато інстинктивних дій повинні пройти період становлення і тренування в ході індивідуального розвитку тварини. Така форма й одержала назву навчання облігатного. Приклади цього — польоти птахів, а також спів деяких птахів.

• **НАВЧАННЯ ПРОБЛЕМНЕ** — організований викладачем спосіб активної взаємодії учня з проблемно представленим змістом навчання, у ході якого він прилучається до об'єктивних протиріч наукового знання і способів їхнього розв'язання, навчається мислити, творчо засвоювати знання.

У проблемному навчанні шляхом створення проблемної ситуації моделюються умови дослідницької діяльності та розвитку творчого мислення. Компонентами цієї ситуації виступають об'єкт і суб'єкт пізнання та їхня розумова взаємодія, особливості якої залежать від навчального матеріалу і дидактичних прийомів організації пізнання. Засобом керування мисленням учнів служать проблемні й інформаційні питання. Проблемні питання вказують на суть навчальної проблеми і на галузь пошуку ще не відомого учневі знання.

У проблемному навчанні принцип проблемності реалізується: 1) у змісті навчального предмета — це досягається розробкою системи проблем, що відбивають основний зміст навчальної дисципліни; 2) у ході розгортання даного змісту в навчальному процесі — це досягається побудовою проблемного навчання способом діалогічного типу, де і викладач, і учні виявляють інтелек-

туальну активність та ініціативу, зацікавлені в обміні судженнями, обговорюють альтернативні варіанти рішень.

• **НАВЧАННЯ ТРЕНАЖЕРНЕ: ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНА** — сукупність психолого-педагогічних, психофізіологічних, ергономічних, віково-психологічних та індивідуально-психологічних питань, які виникають при проектуванні й експлуатації сучасних технічних засобів так званого тренажерного навчання, побудованих за принципом моделювання (імітування) реально-го технологічного процесу або дії технічного пристрою.

• **НАВЧАННЯ ФАКУЛЬТАТИВНЕ** - процес засвоєння нових, суто індивідуальних форм поведінки. Забезпечує набагато більшу пластичність порівняно з навчанням облігатним.

• **НАВЧЕНІСТЬ** — індивідуальні показники швидкості та якості засвоєння людиною знань, умінь та навичок у процесі навчання.

Розрізняють: 1) навченість загальну — здатність до засвоєння будь-якого матеріалу; 2) навченість спеціальну — здатність до засвоєння окремих видів матеріалу: різних наук, мистецтв, видів практичної діяльності. Перша — показник загальної, друга — особливої обдарованості індивіда.

В основі навченості лежать: 1) рівень розвитку пізнавальних процесів суб'єкта — сприйняття, уяви, пам'яті, мислення, уваги, мовлення; 2) рівень розвитку його мотиваційно-вольової та емоційної сфер; 3) розвиток похідних від них компонентів навчальної діяльності: з'ясування змісту навчального матеріалу з прямих і непрямих пояснень, оволодіння матеріалом до ступеня його активного застосування.

• **НАДІЙНІСТЬ** (Reliability) — вимірювання сталості (стабільності) тесту (або іншого методу оцінки). Сталість оцінок при повторному тестуванні однієї і тієї ж групи людей називається ретестовою надійністю. Сталість оцінок за пунктами тесту називається внутрішньою погодженістю.

• **НАДІЯ** — емоційне переживання, яке виникає при очікуванні суб'єктом деякої бажаної події; відбиває імовірність її реального здійснення.

Формується внаслідок пізнання причин, які обумовлюють очікувані події, або на основі суб'єктивного емоційного досвіду, отриманого в подібних ситуаціях у минулому. Передбачаючи можливий розвиток подій, надія відіграє роль внутрішнього регулятора діяльності, який допомагає суб'єктові визначати її наслідки та доцільність. При важливій мотивації вона може зберігатися і за відсутності умов, що її спричиняють.

• **НАДСВІДОМЕ** — рівень психічної активності особистості при вирішенні творчих задач, який не піддається індивідуальному свідомо-рольовому контролю.

Поняття про специфіку цього рівня було висунуте К. Станіславським, який розумів надсвідоме як вищий етап творчого процесу, відмінний від його свідомих та несвідомих компонентів.

Надалі П. Симонов інтерпретував надсвідоме як механізм творчої інтуїції, завдяки якому відбувається рекомбінація колишніх вражень, відповідність яких до дійсності встановлюється вторинно.

Відносно процесів індивідуальної наукової творчості, надсвідоме представлено в їхній регуляції категоріальним апаратом пізнання, не усвідомлюваним самим творцем, який заглибився у предмет дослідження, але об'єктивна логіка розвитку якого відбивається в його гіпотезах та ідеях. Тому для «розшифровки» надсвідомого потрібний категоріальний аналіз.

Поняття надсвідомого дозволяє розмежувати дві форми неусвідомлюваної психічної активності: 1) несвідоме — детерміноване минулим, залежне від уже зафіксованої в мозку інформації; 2) надсвідоме — детерміноване потрібним майбутнім, спрямоване на створення того, чого ще не було в особистому та колективному досвіді.

• **НАДУРБОТЛИВІСТЬ** (Overindulgence) — термін, який використовується для опису поведінки батьків, що у недостатній мірі або зовсім не спонукають дитину до розвитку в неї самоконтролю.

• **НАД-Я** (ідеальне-Я; ідеал-Я; Я-ідеал; Супер-его; супер-его; super-ego) — один із компонентів структури особистості в теорії З. Фрейда. Сфера особистості, що складається з комплексу совісті, моральних рис і норм поведінки, які контролюють дії Я, пропонуючи йому моральні зразки наслідування і діяльності.

Над-Я — особлива інстанція, що виділяється з Воно в ранньому віці, починаючи з чотирьох років, і виступає, зокрема, як голос совісті; покликана пригнічувати заборонні потяги, протистоячи спонуканням Воно і Я. Складаючись у ранньому дитинстві під впливом виховання, Над-Я являє собою систему моральних почуттів і вимог до поведінки, вчинків і рішень Я (его) суб'єкта.

Близько п'яти-шести років, у зв'язку з розв'язанням проблеми комплексу Едіпа, до структури Над-Я включається, поряд із заборонами, ідеал-образ. Над-Я виникає в результаті дії двох надзвичайно важливих факторів: 1) тривалості дитячої беспорядності та залежності людини; 2) наявності в неї Едіпового комплексу.

Над-Я — дистанційна частина Я — виникає під впливом батьків та вихователів і будується за зразком їхнього Над-Я: механізмом формування Над-Я виступає ідентифікація з Над-Я батьків та інших вихователів. Тому Над-Я — носій традицій і цінностей, що передаються з покоління в покоління, і, в зв'язку з цим, важко піддається змінам.

Йому властиві кілька взаємозалежних функцій: 1) функція носія совісті; 2) функція самоспостереження як необхідна передумова контролюючої діяльності совісті; 3) функція формування і носія Я-ідеалу; 4) функція представника всіх моральних обмежень і поборника прагнення до удосконалювання.

Якщо Я піддається надмірному бажанню насолоди під тиском Воно і робить щось всупереч совісті, то неминуче покарання його з боку Над-Я у формі почуття сорому і каяття. Я порівнює себе з Я-ідеалом, формування якого входить у функції Над-Я, прагне до нього і намагається виконати його вимогу постійного самовдосконалення. Над-Я знаходиться в постійному антагонізмі з Воно, забороняючи Я виконувати його прагнення і бажання.

• **НАМІР** — свідоме прагнення завершити дію відповідно до наміченої програми, яка спрямована на досягнення передбачуваного результату. Особливе функціональне утворення психіки, що виникає в результаті акту формування мети та має передумовою вибір відповідних засобів, якими людина збирається досягти поставленої мети. В умовах очікування здійснення складних, тривалих, незвичних або важких дій намір виступає як момент внутрішньої підготовки до їх виконання.

• **НАНІЗМ** (від гр. *nanos* — карлик) — карликовий зріст, ненормально низький зріст людини (для чоловіків — нижче 130 см, для жінок — нижче 120 см), обумовлений ураженням залоз внутрішньої секреції.

• **НАПОЛЕГЛИВІСТЬ** — вольова якість, спрямована на неухильне, всупереч труднощам та перешкодам, досягнення мети.

• **НАПРУЖЕНІСТЬ ПСИХІЧНА** - психічний стан, зумовлений передбаченням несприятливого розвитку подій. Супроводжується відчуттям загального дискомфорту, тривоги, іноді страху. На відміну від тривоги, містить у собі готовність опанувати ситуацію, діяти в ній певним чином.

За характером впливу на ефективність діяльності виділяють: 1) стан психічної операційної напруженості, в основі якої лежить перевага процесуальних мотивів діяльності; здійснює на індивіда мобілізуючий вплив та сприяє збереженню високого

рівня працездатності; 2) стан психічної емоційної напруженості, розвиток якої характеризується вираженням негативним емоційним забарвленням поведінки, ламанням мотиваційної структури діяльності; призводить до зниження ефективності діяльності та до її дезорганізації.

• **НАРКОАНАЛІЗ** — терапевтичний напрямок, метод і засіб модифікованого психоаналізу, що здійснюється на фоні дії наркотиків, які сприяють оперативному встановленню трансферу та подоланню опору клієнта, тим самим забезпечується прискорення і підвищення ефективності психоаналітичного сеансу та всього лікування. Широко розповсюдився в 40-ві рр. ХХ ст. Масово застосовувався в роки Другої світової війни в армії США для усунення реакцій страху та конверсійних істеричних розладів (див. також *Наркопсихотерапія*).

• **НАРКОМАНІЯ** — захворювання, що виникає в результаті вживання наркотиків, які у малих дозах викликають ейфорію, а, у великих — оглушення, наркотичний сон. Характеризується нездоланим потягом до приймання наркотиків, тенденцією до підвищення уживаних доз, формуванням абстинентного синдрому (див. *Абстиненція*), психічної та фізичної залежності. В міру розвитку хвороби зростають особистісні зміни людини, спостерігаються прояви соціальної та психічної деградації, ознаки фізичного неблагополуччя (сомато-вегетативні розлади, раннє старіння). В цій групі людей нерідкі самогубства.

• **НАРКОПСИХОТЕРАПІЯ** — напрямок та методичний засіб психотерапії, заснований на застосуванні наркотичних засобів для подолання зниженої сугестивності, поганої гіпнабельності та опору клієнтів. Ґрунтується здебільшого на психоаналітично орієнтованих ідеях (див. *Наркоаналіз*), систематично застосовується з 20-х рр. ХХ ст. Найбільш розповсюджений курс — від п'яти до двадцяти сеансів через день. Передозування наркотиків знімаються кофеїном.

Звичайно виділяють наступні різновиди наркопсихотерапії: 1) навіювання на фоні короткочасної або продовженої дії наркотичних засобів — широко застосовується практично; 2) комбіновану наркопсихотерапію; 3) наркогіпноз; 4) метод багатоваріантних внутрішньовенних уведень наркотичних засобів.

• **НАРЦИСИЗМ** (нарцизм) — за З. Фрейдом, стан і спрямованість лібідо на Я. Нормальна стадія статевого розвитку. Одна з відмітних рис невротиків — затримка на цій стадії психосексуального розвитку.

Поняття про нарцисизм походить від давньогрецького міфу про прекрасного юнака Наркіса (Нарциса), що закохався в своє відображення у воді. Звичайно це поняття використовують як синонім самозакоханості, але досить часто — і як символ людського самопізнання («пізнай самого себе»); квітка нарцис — емблематичне зображення філософії як форми самопізнання.

У психоаналізі цей термін застосовується в декількох об'єднаних значеннях:

1. Загальний первісний стан лібідо, спрямований на власне Я (див. *Автоеротизм*).

2. Вторинне звертання частини лібідо на Я — стадія сексуального розвитку, на якій статевий потяг шукає задоволення не на іншому об'єкті, а на самому собі. Однак при цьому об'єкт сексуальності — не окремі частини тіла, як при автоеротизмі, а тіло як ціле.

3. Лібідинозне доповнення егоїзму.

4. Збочення, при яких дорослий індивід дарує власному тілу всі ніжності, які звичайно віддаються сторонньому сексуальному об'єктові.

5. Нарцисичне задоволення (культурою, культурним ідеалом) — несвідоме самозамилування, самовдоволення та самозакоханість членів деякого культурного співтовариства.

• **НАРЦИСИЗМ: УДАР** (три удари по людському нарцисизму) — за З. Фрейдом, у процесі розвитку науки людському самолюбству було нанесено три нищівних удари: 1) «космологічний удар» Коперніка; 2) «біологічний удар» Дарвіна; 3) «психологічний удар» — найбільш відчутний; нанесений психоаналітичною теорією, що довела безумовний примат несвідомого над свідомістю та провідну роль несвідомих душевних процесів в організації життєдіяльності та поведінки.

• **НАРЦИСИЗМ ВТОРИННИЙ** - термін З. Фрейда, який означає явище повторного нарцисизму, що виникає внаслідок напрямку лібідо з Воно на Я. Тракувалося як прагнення, спрямоване на Я внаслідок «ототожнення».

• **НАСИЛЬСТВО КОМПЕНСАТОРНЕ** - за Е. Фроммом, насильство, що служить імпотентній, знедоленій життям людині заміною продуктивної діяльності та способом помститися життю.

• **НАСИЛЬСТВО РЕАКТИВНЕ** - за Е. Фроммом, насильство, що виявляється при захисті життя, свободи, гідності та майна. Отже, ця форма насильства «стоїть на службі життя» і має за свою мету збереження життя, свободи, гідності, майна.

- **НАСЛІДУВАННЯ** — дотримування прикладу, зразка. Зустрічається на різних вікових етапах індивідуального розвитку людини.

Незважаючи на зовнішню подібність, за явищами наслідування в різних вікових групах приховані різні психологічні механізми. У дитячому віці наслідування рухам і звукам голосу дорослого являє собою спробу встановити перший «змістовний» контакт. Наслідування в дошкільному віці — шлях проникнення до смислових структур людської діяльності: воно проходить ряд ступенів, змінюючись разом зі зміною провідної діяльності цього віку — сюжетно-рольової гри: спочатку дитина наслідує найбільш відкриті для неї сторони і характеристики дорослої діяльності й лише поступово починає наслідувати сторони поведінки, що дійсно відбивають зміст ситуації. Наслідування в підлітковому віці спрямоване на зовнішню (а іноді й на внутрішню) ідентифікацію підлітком себе з деякою конкретною, значимою для нього особистістю або з узагальненим стереотипом поведінкових і особистісних характеристик. У дорослих наслідування виступає елементом навічання в деяких видах професійної діяльності (спорт, мистецтво тощо).

Згідно з З. Фрейдом, наслідування є складовою поняття навіювання і розглядається як його наслідок.

- **НАСОЛОДА** — одне з позитивних душевних почуттів, деяким чином пов'язане зі зменшенням, зниженням або вгасанням кількості подразнень, наявних у душі.

- **НАСОЛОДА КІНЦЕВА** — кінцеве задоволення від «сексуальної діяльності», що супроводжується виділенням статевих секретів.

- **НАСОЛОДА КОПРОФІЛЬНА** - насолоди дитинства, пов'язані з дефекацією.

- **НАСОЛОДА ПОПЕРЕДНЯ** - насолода від збудження ерогенних зон, що передує статево акту.

- **НАСТРІЙ** — порівняно тривалі, стійкі психічні стани помірної або слабкої інтенсивності, що проявляються позитивним або негативним емоційним фоном психічного життя індивіда. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, є емоційною реакцією не на безпосередні наслідки конкретних подій, а на їхнє значення для суб'єкта в контексті загальних життєвих планів, інтересів і сподівань. Сформовані настрої, у свою чергу, здатні впливати на емоційні реакції у зв'язку з подіями, що відбуваються, відповідно змінюючи напрямок думок, сприйняття (див. *Перцепція соціально*) та поведінку.

Залежно від ступеня усвідомленості причин, що викликали конкретний настрій, він сприймається або як загальний емоційний стан (піднесений чи пригнічений настрій), або як чітко ідентифікований стан (нудьга, сум, туга, страх або ж захопленість, радість, захват).

Безпричинні коливання настрою можуть мати патологічне походження, обумовлене такими психічними властивостями, як підвищена тривожність, нестійкість, емоційність тощо (див. *Характер: акцентуація; Почуття*).

• **НАСТРІЙ СУСПІЛЬНИЙ** (настрій масовий) — переважний стан почуттів та розуму тих чи інших соціальних груп у певний період часу. Не тільки найбільш властиве масам явище соціальної психології, але й одна з найбільш значних сил, що спонукають людей до діяльності та відбиваються на поведінці різних груп і верств суспільства, а також класів, націй і навіть народів. Проявляється у всіх сферах соціальної життєдіяльності.

Одна з форм суспільного настрою — настрій масовий, здатний захопити й об'єднати в єдиний рух (соціальний або політичний) усілякі соціальні верстви, групи та класи суспільства.

Суспільний настрій характеризується: 1) певною предметною спрямованістю: політичний, естетичний, релігійний настрій; 2) характером та рівнем емоційного напруження: апатія, депресія — підйом, ентузіазм.

• **НАТОВП** — безструктурне скупчення людей, позбавлених ясно усвідомлюваної спільності цілей, але взаємно пов'язаних схожістю емоційного стану і загальним об'єктом уваги.

Основні механізми формування натовпу і розвитку його специфічних якостей — циркулярна реакція (наростаюче взаємне емоційне зараження), а також чутки.

Виділяються чотири основні види натовпу: 1) okazіональний — пов'язаний цікавістю до зненацька виниклої події (дорожня аварія тощо); 2) конвенціональний — пов'язаний інтересом до якої-небудь заздалегідь оголошеної масової розваги (спортивні змагання та ін.) і готовий, часто лише тимчасово, додержуватися досить дифузійних норм поведінки; 3) експресивний — спільно виражає загальне ставлення до певної події (радість, ентузіазм, обурення, протест та ін.); його крайня форма — натовп екстатичний, що досягає завдяки взаємному ритмічно зростаючому зараженню стану загального екстазу — як під час масових релігійних ритуалів, карнавалів, концертів рок-музики та ін.; 4) діючий — включає підвиди: а) натовп агресивний — об'єднаний

сліпою ненавистю до деякого об'єкта (суд Лінча, побиття релігійних, політичних супротивників та ін.); б) натовп панічний — стихійно рятується від реального або уявного джерела небезпеки; в) натовп користолюбний — що вступає в неупорядкований безпосередній конфлікт за володіння будь-якими цінностями (грішми, місцями в транспорті, що відходить, та ін.); г) натовп повстанський — тут людей пов'язує загальне справедливе обурення діями влади; нерідко він складає основу революційних потрясінь, і своєчасне внесення в нього організуючого початку здатне підняти стихійний масовий виступ до свідомого дійства політичної боротьби.

Відсутність ясних цілей, відсутність або дифузність структури породжують практично найбільш важливу властивість натовпу — легку перетворюваність його з одного виду (підвиду) на інший. Такі перетворення часто спонтанні, але знання їх закономірностей і механізмів дозволяє свідомо маніпулювати поведінкою натовпу в авантюристичних цілях або ж свідомо запобігати і припиняти його небезпечні дії.

• **НАТХНЕННЯ** — стан своєрідного напруження і підйому духовних сил, творчого хвилювання, що веде до виникнення або реалізації задуму та ідеї витворів науки, мистецтва, техніки. Характеризується підвищеною загальною активністю, надзвичайною продуктивністю діяльності, усвідомлюваністю легкості творчості, переживанням «одержимості» та емоційного занурення у творчість. Удавана неусвідомлюваність творчого процесу — наслідок максимальної усвідомлюваності самої творчості, граничної ясності свідомості, своєрідного напливу і прояснення думок та образів, надзвичайної загостреності пам'яті, уваги, жагучої волі, спрямованої на реалізацію ідеї. При всій удаваній мимовільності натхнення, як правило, — результат попередньої напруженої праці.

• **НАУЧІШНЯ** — процес і результат придбання індивідуального досвіду. Це поняття виникло в зоопсихології. Научіння відрізняється від навчання як придбання досвіду в діяльності, яка направляється пізнавальними мотивами або мотивами та цілями. Шляхом научіння може набуватися будь-який досвід — знання, уміння, навички (у людини) і нові форми поведінки (у тварин).

• **НАУЧІННЯ ОПЕРАНТНЕ** (Operant conditioning) - форма научіння, в якій правильна реакція або зміна поведінки підкріплюється і стає більш ймовірною; називається також інструментальним научінням.

- **НАУЧІШНЯ СОЦІАЛЬНЕ** — термін уведений біхевіористами; позначає придбання організмом нових форм реакцій шляхом спостереження за поведінкою інших живих істот та наслідування їй.

- **НАУЧІШНЯ ЧЕРЕЗ СПОСТЕРЕЖЕННЯ** (Observational learning) — процес, за допомогою якого поведінка однієї людини (спостерігача) змінюється залежно від того, що являє собою поведінка іншої (моделі). Також називається імітаційним науцінням.

- **НЕВІДПОВІДНІСТЬ** (Incongruence) — стан дисгармонії, що має місце, коли існує невідповідність між переживанням людини та її Я-концепцією.

- **НЕВРАСТЕНІЯ** (від *нееро...* і гр. *astheneia* — слабкість) — функціональне захворювання нервової системи, астенія, що розвивається внаслідок тривалого розумового або емоційного перенапруження та фізіологічних втрат (наприклад, обмеження або втрата сну) разом із факторами, що травмують психіку.

- **НЕВРОЗ** (від гр. *neurōn* — жила, нерв) — функціональне нервово-психічне захворювання, що виникає під впливом важких переживань та психічних перенапружень; основні неврози: неврастенія, істерія, нав'язливі стани.

- **НЕВРОЗ і ПСИХОЗ** — розлади психічної діяльності; за З. Фрейдом, виникають внаслідок конфлікту Я з різними пануючими інстанціями і суть прояву обурення Воно проти зовнішнього світу — прояв його невдоволення або нездатності пристосуватися до реальної необхідності. Невроз не заперечує реальності, але й не бажає нічого знати про неї; психоз же заперечує її та намагається замінити.

- **НЕВРОЗ: РЕМІСІЯ СПОНТАННА** (спонтанна ремісія неврозів) — процес мимовільного — головним чином, через внутрішні причини — зменшення й послаблення хворобливих проявів неврозів.

- **НЕВРОЗ АКТУАЛЬНИЙ** — група розладів, що виявляються як безпосередні соматичні наслідки сексуальних порушень. Симптоми: тиск у голові, больові відчуття, подразнення в якому-небудь органі, ослаблення або розлад його функцій. Відсутній при нормальному сексуальному житті.

За Фрейдом, існує три форми актуальних неврозів: неврастенія типова, чистий невроз страху й іпохондрія.

- **«НЕВРОЗ ВЕЛИКИЙ»** («великі неврози» нашого часу) — за К. Хорні, найбільш розповсюджені й значимі форми сучасних неврозів, до яких відносяться: 1) невроз нав'язливості — пошук

любові й схвалення за будь-яку ціну; 2) невроз влади — гонитва за владою, престижем та володарюванням; 3) невроз покірності — автоматичний конформізм; 4) невроїзоляція — втеча від суспільства.

Ці неврози як ірраціональні способи вирішення конфліктів лише збільшують самовідчуження людей.

• **НЕВРОЗ КЛІНІЧНИЙ** — одна з основних форм нервово-психічних розладів. Їх причина — так званий невротичний конфлікт, що активізується в психотравмуючих ситуаціях. Органічні зміни головного мозку найчастіше відсутні. Виділяються три основних форми клінічних неврозів: неврастенія, істерія і невроз нав'язливості. Глибокі форми клінічного (істеричного) неврозу можуть переходити в психотичні розлади, супроводжуючись затьмаренням свідомості.

• **НЕВРОЗ НАВ'ЯЗЛИВОСТІ** (невроз станів нав'язливих; невроз примушення) — один з видів неврозів. Крім загальноневротичних симптомів (дратівливість, підвищена стомлюваність, порушення сну, вегетативні розлади), проявляється в суб'єкта у вигляді різних за змістом нав'язливих думок і дій (найчастіше у вигляді фобій), що відчуються далекими від нього й примусово повторюваними, а також стану підвищеної тривоги і пригніченого настрою.

У вченні З. Фрейда аналізувалися індивідуальні та колективні форми цього неврозу.

• **НЕВРОЗ НАРЦИСИЧНИЙ** — його відмітною рисою є фіксація лібідо на ранніх фазах, що передують фазам істерії або неврозу нав'язливості, та його спрямованість на Я, що підвищує рівень амбівалентності почуттів.

За З. Фрейдом, характерна риса цих неврозів — активна участь Я у виникненні захворювання та їх відповідність конфліктові між Я і Над-Я.

• **НЕВРОЗ НООГЕННИЙ** — за В. Франклом, неврози, які породжуються втратою сенсу життя.

• **НЕВРОЗ ПЕРЕНЕСЕННЯ** - загальне позначення трьох форм неврозів: істерії страху, конверсійної істерії і неврозу нав'язливості.

Згідно з З. Фрейдом, походження їх пояснюється конфліктом і боротьбою сексуальних потягів з інстинктами збереження, конфліктом між вимогами сексуальності й Я або ж конфліктом між Я та Воно. Виникають вони тому, що Я не хоче сприйняти могутнього спонукання потягів, що існують у Воно, і не хоче спри-

яти моторному відреагуванню цього спонукання; або ж це спонукання неприйнятне для даного об'єкта. Я захищається за допомогою механізму витіснення, витіснене повстає проти цього та, використовуючи шляхи, де Я не має влади, формує собі замісне утворення, що нав'язується для Я шляхом компромісів — симптомів. Я гадає, що непрошений гість загрожує і порушує його єдність, а тому продовжує боротьбу із симптомами, як і з первісними спонуканнями потягів, що в результаті дає картину неврозу.

Неврози перенесення характеризуються спробами захисту Я від сексуальності, і в цьому плані є результатом конфлікту між Я і лібідинозною прихильністю до об'єкта. Ці неврози і є, власне, предметом психоаналізу.

• **НЕВРОЗ ПРИМУШЕННЯ** - див. *Невроз нав'язливості*.

• **НЕВРОЗ СТАНІВ НАВ'ЯЗЛИВИХ** - див. *Невроз нав'язливості*.

• **НЕВРОЗ СТРАХУ** — його визначальним симптомом є наявність вільного страху (див. також *Страх невротичний*).

• **НЕВРОЗ ТРАВМАТИЧНИЙ** - захворювання, що виникають як результат механічного впливу, механічної травми.

• **НЕВРОЗ УНІВЕРСАЛЬНИЙ** - загальний, «колективний» невроз із різноманітними функціями. За З. Фрейдом, до таких належить релігія, що ефективно захищає від небезпеки персонального неврозу.

• **НЕВРОПАТІЯ** (від *невро...* і гр. *pathos* — страждання) — уроджене порушення (підвищення) збудливості вегетативної нервової системи.

• **НЕВРОТИЗАЦІЯ** — збудження (викликання) нервового стану; виникнення неврозу.

• **НЕВРОТИЗМ** — стан, що характеризується емоційною нестійкістю, тривогою, низькою самоповагою, вегетативними розладами.

Невротизм не слід ототожнювати з неврозом, тому що невротичні симптоми можуть виявлятися і у здорової людини. Невротизм звичайно вимірюють за допомогою спеціальних шкал або особистісних опитувальників.

• **НЕВРОТИК** — людина, що знаходиться в стані неврозу; це защемлена особистість, яка погано пристосовується до зовнішнього середовища, реальності; домінанта поведінки — емоційно-інстинктивні реакції. Згідно з З. Фрейдом, це пояснюється переважанням принципу задоволення над принципом

реальності. Образно кажучи, невротик — це людина, яка стоїть у себе ж на шляху.

• **НЕВРОТИК: ПОТЯГ СЕКСУАЛЬНИЙ** - за З. Фрейдом, характеризується наявністю різних варіацій нормального сексуального життя і вираженням хворобливих форм (див. також *Потяг сексуальний*). Йому властиві: 1) несвідоме прагнення до інверсії й до фіксації лібідо на особах своєї статі; 2) несвідома схильність — симптомостворюючий фактор — до виходу за традиційні межі та покладання ролі геніталій на слизову оболонку рота і заднього проходу; 3) прояв переважно у вигляді протилежних пар окремих потягів, що виступають у ролі носіїв нових сексуальних цілей: потягів до підглядання, ексгібіціонізму та жорстокості; 4) супровід «активної» перверсії «пасивною» парою (хто несвідомо є ексгібіціоністом, той одночасно любить підглядати, і т. д.); 5) у різко виражених випадках психоневрозу, як правило, є сліди всіх перверсійних потягів при можливому домінуванні одного або декількох.

• **НЕВРОТИЧНА ТРИВОГА** (Neurotic anxiety) - емоційна відповідь у вигляді страху, який відчуває індивідуум, коли его перебуває під загрозою непідвладних контролю інстинктивних бажань (побоювання, що імпульси, які йдуть від Ід, завдадуть его неприємностей).

• **НЕГАТИВІЗМ** (від лат. negativus — негативний) — немотивована поведінка, яка проявляється в діях, навмисне протилежних вимогам та очікуванням інших індивідів або соціальних груп. Крім клінічних випадків безглузлого опору, негативізм як ситуативна реакція або особистісна риса зумовлений потребою суб'єкта в самоствердженні, у захисті свого Я, а також є наслідком сформованого егоїзму суб'єкта і його відчуження від потреб та інтересів інших людей. Психологічна основа негативізму — настанова суб'єкта на непогодження, заперечення певних вимог, форм спілкування, очікувань членів конкретної соціальної групи, на протест стосовно даної групи і заперечування конкретної особистості як такої.

• **НЕГАТИВНЕ ПОКАРАННЯ** (Negative punishment) - усунення, приємного стимулу слідом за небажаною поведінкою.

• **НЕДОВІРА** — сумнів у правдивості, підозрілість, погане передчуття стосовно людей та світу в цілому.

• **НЕЗАЛЕЖНА ЗМІННА** (Independent variable) - стосовно, до експерименту — змінна, що регулюється експериментатором з метою визначення її дії або впливу на іншу (залежну)

змінну. Змінна, розглянута в якості «причини» у причинно-наслідкових зв'язках.

- **НЕЗАЛЕЖНІСТЬ** — альтернатива конформності та негативізму — самостійне створення та відстоювання власної позиції.

Не виключає солідарності особистості з групою, але не внаслідок тиску, а на основі свідомої згоди з нею (див. *Самовизначення колективне*).

- **НЕЗМІННІСТЬ** (Unchangeability) — вихідне положення про те, що структура особистості усталюється в ранні роки життя і не змінюється надалі.

- **НЕЙРОЛЕПТИКИ** (від *нейро...* і гр. *leptos* — легкий) — нейроплегіки, психолептики, великі транквілізатори — група лікарських речовин, які діють заспокійливо на центральну нервову систему та усувають страх, тривогу, напруженість, галюцинації, марення, а також посилюють дію наркотичних, снотворних та знеболюючих засобів.

- **НЕЙРОЛІНГВІСТИКА** — галузь науки, яка межує з психологією, неврологією та лінгвістикою і вивчає мозкові механізми мовної діяльності (див. *Мовлення*) та зміни в мовних процесах, які виникають при локальних ураженнях мозку.

Становлення нейролінгвістики як наукової дисципліни пов'язане з розвитком нейропсихології, а також лінгвістики та психолінгвістики.

- **НЕЙРОН** — нервова клітина з усіма її відростками — основна структурна одиниця нервової системи. Складається з тіла, розгалужених відростків — дендритів, і довгого відростка — аксона, а також кінцевих апаратів — синапсів. Основна функція нейрона — збудження, розповсюджуване по аксону у вигляді короткочасних електричних сигналів — нервових імпульсів.

- **НЕЙРОПСИХІЗМ** — теорія в природознавстві, відповідно до якої психіку мають лише істоти, які володіють нервовою системою.

- **НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ** — галузь науки, що склалася на стику психології, медицини (неврології, нейрохірургії) та фізіології. Вивчає мозкові механізми вищих психічних функцій на матеріалі локальних уражень головного мозку (див. *Функція психічна: компенсація*). Розглядає співвідношення мозку та психіки.

Основоположник вітчизняної нейропсихології О. Лурія, розвиваючи ідеї Л. Виготського про соціальну детермінацію та системну структуру вищих психічних функцій, розробив теорію системної динамічної локалізації психічних процесів (див. *Функція психічна вища: локалізація*) — теоретичну основу нейропсихології.

Нейропсихологія поділяється на ряд напрямків: клінічна, реабілітаційна, експериментальна, психофізіологічна, нейропсихологія дитячого віку. Вона використовує синдромний аналіз (див. *Синдром*) для визначення цих порушень та діагностики уражень мозку. Методи аналізу являють собою набір спеціальних проб, адресованих різним пізнавальним процесам, довільним рухам та діям. За допомогою цих методів вивчено різні нейропсихологічні синдроми — закономірні поєднання порушень вищих психічних функцій при ураженні різних мозкових структур.

- **НЕЙРОТИЗМ** (Neuroticism) — у теорії Г. Айзенка один з екстремумів діапазону нейротизм—стабільність, що характеризується тенденцією до тривоги, частою зміною настрою та депресіями..

- **НЕКОНГРУЕНТШСТЬ** - за К. Роджерсом, невідповідність досвіду людини її уявленням про саму себе. На рівні проявів означає тривогу, вразливість, нецілісність особистості.

- **НЕКРОФІЛ** (некрофільний) (від гр. nekros — мертвий і phileo — люблю) — за Е. Фроммом, особистість і тип особистості, орієнтовані на любов до мертвого, на деструкцію, знищення та смерть (див. також *Некрофілія; Характер некрофільний*). Протилежне поняття — біофіл.

- **НЕКРОФІЛІЯ** (орієнтування некрофільне) — 1) перверсія сексуальна, що проявляється в потязі та бажанні оволодіти мертвим тілом; 2) асексуальне хворобливе прагнення знаходитися біля трупів, споглядати їх, маніпулювати ними та розчленовувати.

Згідно з Е. Фроммом, це один з видів загального, основного орієнтування, споріднений анально-садистському характеру та інстинкту смерті; проявляється як потяг до всього мертвого —: трупів, гниття, нечистот, бруду; до хворобливого, деструктивного. Визначає спосіб життя. Характерологічно може описуватися як жагучий потяг до всього мертвого, до бажання робити живе неживим, руйнувати заради самого руйнування, прагнення розчленовувати живі структури.

Одна з глибинних причин некрофілії — можливо, головна — злоякісна інцестуальність. У цілому це найбільш хворобливе і небезпечне з усіх життєвих орієнтувань. Виступає в ролі характерної прикмети й орієнтації нашого часу. Некрофілії протилежна та альтернативна біофілія.

- **НЕНАВИСТЬ** — стійке активне негативне почуття суб'єкта, спрямоване на явища, що суперечать його потребам, переконанням або цінностям. Здатна викликати не тільки відповідну

оцінку свого предмета, але й активну діяльність, спрямовану проти нього.

Формуванню ненависті звичайно передує гостре невдоволення, викликане небажаним розвитком подій, або систематичне нагромадження більш слабких впливів від джерела негативних переживань; тоді предметом ненависті стає реальна або уявлена причина цих подій.

• **НЕОБІХЕВІОРИЗМ** — напрямок в американській психології, що виник в 30-х рр. ХХст. Сприймаючи головний постулат біхевіоризму, відповідно до якого предмет психології — об'єктивні реакції організму на стимули зовнішнього середовища, не-біхевіоризм доповнив його поняттям змінних проміжних як факторів, що слугують опосередкованою ланкою між впливом стимулів та відповідними м'язовими рухами. Дотримуючись методології операціоналізму, прихильники необіхевіоризму вважали, що сутність поняття змінних проміжних, яке означало «не-, спостережувані» пізнавальні та мотиваційні компоненти поведінки, можна виявити експериментально за ознаками, які визначаються за допомогою операцій дослідника.

Новим кроком у розвитку біхевіоризму стали дослідження особливого типу умовних реакцій (поряд з «класичними» павловськими), що одержали назву реакцій інструментальних, або оперантних. Відповідно до теорії, обумовлювання класичне та інструментальне — універсальні механізми наuczіння, спільні для тварин та людини. При цьому процес наuczіння уявлявся як цілком автоматичний: підкріплення приводить буквально до закріплення в нервовій системі зв'язків та успішних реакцій незалежно від волі, бажання або іншої активності суб'єкта. Звідси робилися далекосяжні висновки, що за допомогою стимулів та підкріплень можна «ліпити» будь-яку поведінку, маніпулювати індивідом; що поведінка його жорстко детермінована і він якоюсь мірою — раб зовнішніх обставин та власного минулого досвіду.

• **НЕОПСИХОАНАЛІЗ** — 1. Напрямок у психології, психоаналізі та психотерапії, що виражає ідеї та теорії Шульц-Хенке та його послідовників. Як напрямок глибинної психології сформувався в 50-ті рр. ХХ ст. і був орієнтований на синтез різних галузей психоаналізу з метою комплексного пояснення неврозів, у тому числі динамічної взаємодії потягу й витіснення, а також з метою сучасної терапії. Неопсихоаналіз виник і найбільше поширився в Німеччині.

2. Іноді це поняття використовують для загального позначення різних нових течій у психоаналізі, переважно орієнтованих на дослідження терапевтичних аспектів.

• **НЕОФІТ** (від гр. neophytos) — 1) новонавернений у яку-небудь релігію; 2) новий прихильник будь-якого вчення.

• **НЕОФРЕЙДИЗМ** — напрямок у сучасній філософії, соціології, психології та психоаналізі, розвинутий з фрейдизму, прихильники якого намагаються перебороти біологізм класичного фрейдизму і ввести його основні положення в соціальний контекст.

Розвиток психоаналізу значною мірою відійшов від класичних фрейдівських уявлень за цілою низкою положень, і насамперед — відносно сексуальної детермінації поведінки. Очевидно, з великих послідовників центральне місце їй відводив тільки В. Райх. Інші великі представники неофрейдизму не надавали їй першорядного значення, а більшою мірою обговорювали проблеми особистісного розвитку і виникнення невротичних схильностей з позицій взаємин особистості й соціального оточення, формування сприйняття світу та самосприйняття.

Лідери неофрейдизму критикували деякі фундаментальні підходи і твердження З. Фрейда, роблячи акцент на ролі соціальних і культурних детермінант у життєдіяльності особистості та суспільства. Різноманітні концепції неофрейдизму сприяли поширенню психоаналітичних орієнтацій та впровадженню комплексу психоаналітичних уявлень у різні сфери соціальних теорій та суспільного життя. Неофрейдизм як напрямок користується зростаючою популярністю та впливом, головним чином, у США.

Серед лідерів і найвідоміших представників неофрейдизму можна назвати наступних: К. Хорні, авторку культурно-філософської психопатології; Г. Саллівана, творця міжособистісної психіатрії; Е. Фромма, автора гуманістичного психоаналізу; Е. Еріксона, творця его-психології; В. Райха, автора тілесно-орієнтованої терапії.

При видимій увазі до факторів громадського життя неофрейдизм вважає індивіда з його несвідомими потягами споконвічно незалежним від суспільства і конфронтуючим із ним, при цьому суспільство розглядається як джерело загального відчуження і визнається ворожим для корінних тенденцій розвитку особистості.

Згідно з К. Хорні, причиною неврозів є тривога, що виникає у дитини при зіткненні зі спершу ворожим їй світом і яка підсилюється при недостатній любові та увазі з боку батьків і оточуючих людей. Е. Фромм пов'язує неврози з неможливістю індивіда до-

сягти гармонії із соціальною структурою суспільства, яке формує в людини почуття самотності, відірваності від оточуючих, викликаючи невротичні способи звільнення від цього почуття. Г. Салліван вбачає джерела неврозів у тривожності, що виникає в міжособистісних відносинах.

- **НЕПОВНОЦІННІСТЬ** (Inferiority)-почуття непевненості та некомпетентності, що є наслідком недостатньої успішності, низької самооцінки.

- **НЕПОВНОЦІННІСТЬ ОРГАНА** (Organ inferiority) - уроджена слабкість або недостатність органа (наприклад, дефект зору), що є причиною появи почуття неповноцінності в індивідумі. Згідно з А. Адлером, неповноцінність органа часто спонукає індивідума до досягнення значних успіхів у його діяльності.

- **НЕСВІДОМЕ** — 1. Сукупність психічних процесів, актів і станів, обумовлених явищами дійсності, впливу яких суб'єкт не усвідомлює.

2. Форма психічного відображення, у якій образ дійсності й ставлення до неї суб'єкта не виступають як предмет спеціальної рефлексії і складають нероздільне ціле. Відрізняється від свідомості тим, що реальність, яка нею відбивається, зливається з переживаннями суб'єкта, з його ставленням до світу; тому в несвідомому неможливі довільний контроль дій і оцінка їх результатів.

У несвідомому дійсність переживається через наступні форми уподібнення й ототожнення себе з іншими людьми і явищами: 1) безпосереднє емоційне відчуття; 2) ідентифікація; 3) зараження емоційне; 4) поєднання різних явищ в один ряд через співпричетність, а не завдяки виявленню логічних протиріч і розбіжностей між об'єктами за якимись істотними ознаками. Часто в несвідомому минуле, сьогодення і майбутнє співіснують, поєднуючись в одному психічному акті (наприклад, у сновидінні).

Несвідоме проявляється на ранніх стадіях пізнання дитиною дійсності й у первісному мисленні, в інтуїції, афектах, паніці, гіпнозі, сновидіннях, у звичках, у підпороговому сприйнятті, у мимовільному запам'ятовуванні та ін., а також у прагненнях, почуттях і вчинках, причини яких не усвідомлюються. Виділяють чотири класи проявів несвідомого: 1) надсвідомі явища; 2) неусвідомлювані збудники діяльності — неусвідомлювані мотиви і смислові настанови, які обумовлюються бажаним майбутнім, що має особистісний зміст; 3) неусвідомлювані регулятори способів виконання діяльності; 4) прояв сприйняття субсенсорного. Розвиток уявлень про природу несвідомого, специфіку його про-

явів, механізмів і функцій у регуляції поведінки — необхідна умова створення цілісної картини психічного життя особистості.

Несвідоме — термін З. Фрейда, що позначає найбільш важливу і змістовну систему психіки, яка включає різні, у тому числі протилежні, неусвідомлювані «первинні» потяги, інстинкти, бажання, імпульси, думки тощо. Самі психічні процеси несвідомі, а свідомі лише окремі акти і аспекти душевного життя. Несвідоме виявляє собою асоціальну, аморальну й алогічну інстанцію психіки, де діють могутні надприродні сили життя і смерті; тому воно може розглядатися як істинно реальне психічне. Основний регулятор цієї системи — принцип задоволення.

Змісти цієї сфери не усвідомлюються не тому, що вони слабкі (як у передсвідомому): вони сильні, і сила їх проявляється в тому, що вони впливають на дії і стани суб'єкта. Їхні характерні властивості — дієвість і складність переходу у свідомість. Це пояснюється роботою двох постульованих психічних механізмів — витіснення й опору. До несвідомого належать ті бажання, потяги, переживання, у яких людина не може собі зізнатися і які внаслідок цього або не допускаються до свідомості, або витісняються з неї — мовби забуваються, але все-таки залишаються в душевному житті та прагнуть до реалізації, спонукаючи свого «хазяїна» до тих чи інших вчинків, проявляючись в них у перекрученому вигляді — у сновидіннях, творчості, фантазіях, невротичних порушеннях, застереженнях тощо. Така своєрідна цензура виникає насамперед тому, що ці заборонені бажання і переживання не відповідають правилам, заборонам та ідеалам, виробленим під впливом взаємодії з оточенням, у першу чергу взаємин з батьками в дитинстві. Ці переживання ніби аморальні, хоча й природні. Пригнічені бажання, внутрішній конфлікт потягу і заборони — причина психологічних ускладнень і страждань, що доходять до невротичних захворювань. Прагнучи до реалізації, несвідоме мовби знаходить шляхи обходу цензури. А сновидіння, застереження тощо — своєрідна символічна мова, яку можна розшифрувати. Отже, три основні форми прояву несвідомого — це сновидіння, помилкові дії та невротичні симптоми.

- **НЕСВІДОМЕ: ВИД** — за З. Фрейдом, існує два види несвідомого, у динамічному розумінні — лише один вид несвідомого, в описовому — два види: 1) латентне — здатне стати свідомим; 2) витіснене — саме по собі не здатне стати свідомим.

- **НЕСВІДОМЕ ВИЩЕ** (надсвідомість) — найвищі почуття і здібності, інтуїція, натхнення.

• **НЕСВІДОМЕ КОЛЕКТИВНЕ** — особлива форма суспільного існування несвідомого як накопичувача, зберігача та носія генетично наслідуваного досвіду філогенетичного розвитку людства. Колективне несвідоме запам'ятовує досвід людства. Кожний є його носієм внаслідок приналежності до людського роду і культури, і саме цей шар несвідомого є тим глибинним, таємним, що визначає особливості поведінки, мислення і відчуття. Зміст колективного несвідомого складають архетипи — загальні, апіорні схеми поведінки, що у реальному житті людини наповнюються конкретним змістом. Воно існує в душевному житті поряд зі свідомістю і несвідомим особистим. Вчення про колективне несвідоме — основа теорії К. Юнга.

• **НЕСВІДОМЕ НИЖЧЕ** — інстинктивні спонукання, пристрасті, примітивні бажання та ін.

• **НЕСВІДОМЕ ОСОБИСТЕ** — формується в процесі розвитку індивідуального досвіду людини і являє собою змісти, які воно витісняє, тобто комплекси.

• **НЕСВІДОМЕ СЕРЕДНЄ** — думки і почуття, що можуть легко усвідомлюватися.

• **НЕСВІДОМЕ СОЦІАЛЬНЕ** — несвідоме, властиве більшості людей, — витіснені елементи, змістом яких є те, чого це суспільство не може дозволити своїм членам довести до свідомості, якщо воно збирається і надалі успішно діяти на основі власних протиріч.

• **НЕСВІДОМІСТЬ** — одна з ознак психічного, яка не є визначальною.

• **НЕУВАЖНІСТЬ** — функціональне або органічне порушення здатності до зосередженої, цілеспрямованої діяльності. Іноді виникає при напруженій розумовій роботі як результат односторонньої зосередженості.

Як дефект довільної уваги неуважність може бути викликана різноманітними факторами — від утомленості та відсутності відповідної мотивації до клінічних розладів, найчастіше пов'язаних з порушеннями мислення.

• **НІМФОМАНІЯ** (від гр. *nymphē* — жінка і *mania* — божевілля) — хворобливе підвищення статевого потягу в жінки, обумовлене ендокринним, нервовим або психічним розладами.

• **НОНКОНФОРМІЗМ** — прагнення завжди протистояти думці більшості й поводитись протилежним чином, незважаючи ні на що. Синонім поняття негативізму, антонім конформності.

• **НОРМА ГРУПОВА** — сукупність правил та вимог, що виробляє кожна реально діюча спільність; найважливіший засіб

регуляції поведінки членів даної групи, характеру їхніх взаємин, взаємодії та спілкування.

• **НОРМАЛІЗАЦІЯ ГРУПОВА** — соціально-психологічний феномен, що виникає як результат групової дискусії, коли спочатку різномірні й навіть екстремальні позиції учасників згладжуються і здобувають характер єдиної, поділюваної всіма усередненої думки. Протилежне поняття — поляризація групи.

О

- • — і — хх. Ф ~ жх — » — » •

• **ОБДАРОВАНІСТЬ** — 1. Якісно своєрідне сполучення здібностей, що забезпечує успішність виконання діяльності. Спільна дія здібностей, що представляють певну структуру, дозволяє компенсувати недостатність одних здібностей за рахунок переважного розвитку інших.

2. Загальні здібності або загальні характеристики здібностей, що зумовлюють широту можливостей людини, рівень і своєрідність її діяльності.

3. Розумовий потенціал, або інтелект; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здібностей до навчання.

4. Сукупність задатків, природних даних, характеристика ступеня виразності й своєрідності природних передумов здібностей.

5. Талановитість; наявність внутрішніх умов для видатних досягнень у діяльності.

Багатозначність терміна вказує на багатоаспектність проблеми цілісного підходу до сфери здібностей. Обдарованість як найбільш загальна характеристика сфери здібностей вимагає комплексного вивчення — психофізіологічного, психологічного і соціально-психологічного.

• **ОБ'ЄКТ** (від лат. *objectivus* — предметний) — фрагмент реальності, на яку спрямована активність взаємопов'язаного з нею суб'єкта.

• **ОБ'ЄКТ: ВИБІР** (вибір об'єкта любові) — див. *Об'єкт сексуальний: вибір*.

• **ОБ'ЄКТ: ЛІБІДО** — за З. Фрейдом, лібідо, звернене на об'єкт, прихильне до сексуальних об'єктів. Будучи відстороненим від об'єктів, знову перетворюється на Я-лібідо.

- **ОБ'ЄКТ: ПРИХИЛЬНІСТЬ** (прихильність до об'єкта) - лібідинозний зв'язок, відмітна риса якого — стійка фіксація лібідо на певному об'єкті або декількох об'єктах.

- **ОБ'ЄКТ РЕФЕРЕНТНОСТІ** (об'єкт відносин референтних) - індивід або група як один з основних елементів структури референтних відносин, з якими суб'єкт цих відносин свідомо або неусвідомлено себе співвідносить, приймаючи і реалізуючи в поведінці еталони, норми та цінності об'єкта або орієнтуючись на них (див. *Референтність*).

Слід розрізняти: 1) об'єкт референтності позитивний — такий об'єкт, цінності, норми і стандарти поведінки якого виступають орієнтиром для суб'єкта і «схвалення» якого він ніби прагне одержати; 2) об'єкт референтності негативний — такий, з цінностями, нормами і стандартами поведінки якого суб'єкт референтних відносин активно «не згодний»; при цьому він поводить ся, ніби прагне домогтися негативних оцінок, осуду своєї поведінки з боку об'єкта референтності.

- **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ** — у З. Фрейда термін, що позначає особу, яка викликає статевий потяг або ж від якої виходить статево притягання.

- **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР** (вибір об'єкта любові; дворазовий вибір об'єкта) — за З. Фрейдом, феномен психосексуального розвитку — інфантильного сексуального життя, що проявляється у виборі об'єкта дворазово, у два терміни, двома поштовхами.

Перший починається у віці від двох до п'яти років і під час латентного періоду припиняється або навіть регресує; відрізняється інфантильністю сексуальних цілей.

Другий починається з настанням статевої зрілості — періоду пубертатного — і обумовлює остаточну форму сексуального життя.

- **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР: ТИП** - дві форми розвитку й орієнтації лібідо, що реалізуються після нарцисичної стадії: 1) нарцисичний тип — коли на місце власного Я стає якомога більш схожий на нього об'єкт; 2) за типом опори — коли особи, що стали дорогими завдяки задоволенню інших життєвих потреб, вибираються й об'єктами лібідо.

- **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР: ШЛЯХ** (шлях вибору об'єкта любові) — за З. Фрейдом, є два основних вибори об'єкта любові, що, у свою чергу, також підрозділяються на ряд вузько-спрямованих шляхів:

1) нарцисичний: а) те, що сам собою являєш,— за своїм образом і подобою; б) те, чим колись був; в) те, чим хотів би бути; г) особа, що була частиною самої себе;

2) опорний: а) з опорою на жінку, що вигодує; б) на чоловіка, який захищає; в) весь ряд осіб, що приходять у подальшому їм на зміну.

• **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР НАРЦИСИЧНИЙ** - обрання об'єкта любові за своїм власним образом і подобою. Спроба знайти в ньому самого себе, що впливає з деякого порушення лібідо.

• **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР ПЕРШИЙ** - відповідно до психоаналізу, завжди несвідомий та інцестуозний; у чоловіка спрямований на матір і сестру, у жінки — на батька і брата.

• **ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ЗНАХОДЖЕННЯ: ШЛЯХ** (два шляхи знаходження сексуального об'єкта) — за З. Фрейдом, процес знаходження сексуального об'єкта — це, по суті, вторинна зустріч (первинна — ссання материнських грудей — стає прообразом усяких любовних відносин), до якої ведуть два шляхи: 1) шлях і опорою на прообрази раннього дитинства; 2) шлях нарцисичний який шукає власне Я і знаходить його в іншому; цей шлях особливо значущий для патологічного результату.

• **ОБ'ЄКТИВНІСТЬ** (від лат. objectivity — предметне) — 1) дійсне, незалежне від волі й свідомості людини існування світу, предметів, їхніх властивостей і відносин; приналежність до об'єктивної реальності; 2) відповідність об'єктивній дійсності, неупередженість; 3) вихідне положення про те, що поведінка людини є, головним чином, результатом дії зовнішніх факторів, що піддаються вимірюванню.

• **ОБЛУДНІСТЬ** — індивідуально-психологічна особливість, що виражається у свідомому перекручуванні дійсного стану речей, у прагненні створити неправильне уявлення про факти і події. Облудність суперечить загальнолюдським вимогам, що впливають з потреби мати правильне уявлення про суспільство, про вчинки оточуючих, про життєві обставини.

Від облудності потрібно відрізнити перекручені уявлення — наслідок недорозвинення мислення, невміння розмежувати бажане і дійсне (у дітей — «уявна облудність»). Особливий випадок становить облудність патологічна, звичайно поєднана з некритичною вірою в реальність вигаданого.

Як суспільне явище облудність звичайно спостерігається в умовах взаємної ворожості, конкуренції та підозрливості. Диферен-

ціація облудності та оцінка її конкретних проявів можливі за умови правильного розуміння її мотивів і причин.

• **ОБРАЗ** — суб'єктивна картина світу або його фрагментів; містить у собі самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій.

У психології поняття образу використовується в декількох значеннях. Поряд із розширювальним тлумаченням, синонімічним поняттям відображення в психіці, існує традиція, що пов'язує з образом переважно перцептивні форми знання (див. *Сприйняття*).

Цілісність образу детермінована: онтологічно — предметністю об'єктивної реальності; психофізіологічно — взаємодією зовнішнього дистантного та рухового аналізаторів, які поєднуються в пізнавальний комплекс; фізіологічно — на рівні організму; на решті, психологічно — на рівні особистості — активністю, спрямованістю на пізнання.

Образи відчуттів виконують регулюючу, пізнавальну й емоційну функції. Образ — завжди сигнал, цін має біологічне та соціальне значення, визначає реакцію зближення або віддалення від подразника, а також траєкторію, силу, швидкість руху, просторову локалізацію. Людина не тільки відчуває, але й відчуває пізнавально-естетичну потребу у відчуттях. У цій потребі закладені основи розумового та естетичного розвитку особистості, повнота відображення світу та ставлення до нього.

Образи уявлень вторинні стосовно образів відчуття та сприйняття. Збережені в пам'яті, вони поліпшують орієнтацію тварин у середовищі, а в людини стають надбанням духовного життя, підсумком почуттєвого пізнання світу, основою прогнозу для пізнання та дії. Образ уявлення — початкова форма розвитку і розгортання психічного життя особистості. Серед закономірностей насамперед важлива узагальненість образу.

• **ОБРАЗ ППНАГОГЛНИЙ** — виникає при сновидіннях і в проночних станах (див. також *Сон; Гіпноз*).

• **ОБРАЗ ПОСЛІДОВНИЙ** — зорові відчуття, які зберігаються протягом деякого, звичайно нетривалого, часу після припинення дії оптичного подразника.

Розрізняють: 1) образ послідовний позитивний — забарвлений так само, як подразник; буває дуже короткочасним; 2) образ послідовний негативний — зберігається протягом більш тривалого часу і забарвлений у додатковий колір відносно кольору подразника; так, у відповідь на пред'явлення червоного кольору виникає зелений образ.

- **ОБРАЗ СВІТУ** — цілісна, багаторівнева система уявлень людини про світ, про інших людей, про себе та свою діяльність. У цьому понятті втілена ідея цілісності й наступності в зародженні, розвитку та функціонуванні пізнавальної сфери особистості.

- **ОБРАЗ СЕБЕ** (Self-image) — у теорії Г. Олпорта розмаїтість ролей, які людина грає для досягнення визнання іншими і формування в них уявлення про те, хто вона і що собою являє.

- **ОБРАЗНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ** (Imaginal representation) - уявний образ, сформований людиною з подій, які раніше спостерігалися, або змодельованої діяльності. За О. Бандурою, уява дозволяє спостерігачеві утримувати в пам'яті поведінку моделі й перетворювати її на наступні дії (наприклад, людина може «бачити» образ свого тренера з тенісу, який показував місяць тому, як треба грати).

- **ОБРОБКА ВТОРИННА** — за З. Фрейдом, повторний процес зміни сновидіння, що починається після того, як сновидіння стає стосовно свідомості об'єктом сприйняття.

- **ОБСЕСІЯ** (анаказм) — різновид нав'язливих станів, що випіляються в переживаннях та діях, для появи яких не потрібні пенні ситуації (наприклад, нав'язливе миття рук; страх перед числом 3, тому що а слові «рак» три букви; страх наступити на риску і т. д.).

Обсесія спостерігається в багатьох хворих, яким властиві скрумульозність, педантизм, схильність до формалізму поряд із дупіієніоіо інертністю, тривожною невпевненістю в собі.

- **ОБУМОВЛЕНА ПОЗИТИВНА УВАГА** (Conditional positive ifKiіid) т гуанін, коли людина одержує похвалу, увагу і схвалення за те, що іоіодиться так, як від неї очікують інші. Інакше кажучи, обумоіінііл пош пінна увага залежить від певних дій або думок.

- **ОБУМОВЛЮВАННЯ** — утворення рефлексів умовних.

- **ОБУМОВЛЮВАННЯ КЛАСИЧНЕ** - тип научіння, вперше описаний І. Павловим, за яким спочатку нейтральний стимул йде в парі зі стимулом, що природно викликає реакцію, і поступово набуває здатності викликати ту ж реакцію. Наприклад, дитина чує сердитий голос, одночасно одержуючи ляпанця, і, відповідно, надалі реагує на сердитий голос страхом.

- **ОБУМОВЛЮВАННЯ ОПЕРАНТНЕ** - термін, введений американським психологом Б. Скіннером для позначення особливого шляху утворення умовних зв'язків (див. *Рефлекс умовний*). На відміну від класичного (павлівського) шляху, названого Б. Скіннером

респондентним, при обумовлюванні оперантному тварина спочатку робить який-небудь рух (спонтанний або ініційований експериментатором), а потім одержує підкріплення.

- **ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ ПСИХІКИ** - структурні або функціональні утворення, які виступають у якості мінімальних, що далі не розкладаються, частин цілісної психіки та зберігають основні властивості цього цілого.

- **ОДІОЗНИЙ** (від лат. odiosus — ненависний, противний) — неприємний, небажаний, який викликає до себе негативне ставлення.

- **ОЗНАКА ВГІЗНАВАЛЬНА** (ознака упізнавальна) — сукупність властивостей об'єкта, на підставі яких виробляється впізнання об'єкта як приналежного до певного класу. Виділення й облік упізнавальних ознак може вироблятися як усвідомлено, так і неусвідомлено.

У ході онтогенетичного і функціонального розвитку перцептивних процесів (див. *Сприйняття*) відбувається постійне виділення нових упізнавальних ознак, що забезпечує цілісне впізнання складних об'єктів, які не виступали раніше як психологічно цілісні утворення.

- **ОЗНАКА ВРОДЖЕНА** — ознаки, які індивідуум має при народженні й які можуть успадковуватися або формуватися протягом пренатального життя.

- **ОКУЛЬТИЗМ** (від лат. occultus — таємний, прихований) — система марновірних уявлень про існування у світі таємничих, надприродних сил, недоступних науковому розумінню, пізнанню, але доступних мовби пізнанню «обраних», «посвячених».

- **ОЛІГОФРЕНІЯ** (від гр. oligos — незначний і phren — розум) — різні форми уродженого або набутого в ранньому дитинстві психічного недорозвинення (слабоумства).

- **ОЛІГОФРЕНОПСИХОЛОГІЯ** - розділ спеціальної психології, що вивчає психічний розвиток та можливості його корекції в людей розумово відсталих, з важкими формами недорозвиненості мозку. Виявляє причини їх розумової відсталості (уроджені дефекти нервової системи, результат хвороби або травми), вивчає їх психологічні особливості, форми і ступінь вираженості дефекту, сприяє створенню програм та методик з їхнього навчання в допоміжних школах.

- **ОНЕЙРОЇД** (від гр. oneiros — сновидіння і eidos — вид) — розлад свідомості, що характеризується вигадливою сумішшю фрагментів відображення реального світу і ясно спливаючих

у свідомості яскравих фантастичних уявлень подібно до того, як буває уві сні; є характерним для шизофренії та інших гострих психозів.

• **ОНТОГЕНЕЗ** — процес розвитку індивідуального організму. У психології онтогенез — формування основних структур психіки індивіда протягом його дитинства. Вивчення онтогенезу — головне завдання дитячої психології (див. *Психологія вікова*).

З позицій вітчизняної психології, основний зміст онтогенезу складає предметна діяльність і спілкування дитини, насамперед — спільна діяльність, спілкування з дорослим. В процесі інтеріоризації дитина «впрощує», «привласнює» соціальні, знаково-символічні структури і засоби цієї діяльності та спілкування, на базі чого формується її свідомість та особистість. Загальним для вітчизняної психології є також розуміння формування психіки, свідомості, особистості в онтогенезі як соціальних процесів, що протікають в умовах активного, цілеспрямованого впливу з боку суспільства.

• **ОІ ПЛЛІ /Ш** (від лаг. operatio — дія) — одиниця діяльності; спосіб викопаним дії, що визначається умовами наявної — зовнішньої або уявної — ситуації. Поняття операції як одиниці діяльності введене О. Леонтьєвим до теорії діяльності й використовується при вивченні відносно закінчених, як правило, автоматизованих перцептивних, моторних, мнемічних та інтелектуальних актів, що входять до складу тієї чи іншої дії. Власне кажучи, рівень операцій заповнений навичками й автоматичними діями, і характеристики останніх є в той же час характеристиками операцій.

Операції бувають двох типів: 1) одні виникають шляхом адаптації, приладжування, безпосереднього наслідування; вони практично неусвідомлювані й не можуть викликатися у свідомості і іавіть спеціальними зусиллями; 2) інші виникають з дій шляхом їхньої автоматизації; вони знаходяться на межі свідомості й легко можуть стати усвідомленими.

Будь-яка складна дія складається із комплексу дій і комплексу обов'язкових для них операцій. Межа між комплексом дій і операцій рухлива: її рух нагору означає перетворення деяких дій на операції — укрупнення одиниць діяльності; рух донизу означає перетворення операцій у дії — дроблення діяльності. Залежно від походження виділяють: 1) операції пристосувальні; 2) операції свідомі.

• **ОПЕРАЦІЯ ПРИСТОСУВАЛЬНА** - відноситься до реактивного рівня реагування, ієрархічно найнижчого в структурі діяль-

ності суб'єкта. Виникає в процесі мимовільного наслідування або пристосування до предметних умов ситуації (наприклад, пристосування дитини до мовних умов). Характеризуються трьома особливостями: 1) за способом регуляції — мимовільні; 2) за рівнем відображення — споконвічно неусвідомлювані; 3) за динамікою перебігу — відсталі, ригідні.

- **ОПЕРАЦІЯ СВІДОМА** — є наслідком автоматизації дії. У ході неодноразових повторень якоїсь дії (наприклад, при навчанні водінню автомобіля або письму) зміст її мети, спочатку усвідомлюваний, займає місце умови виконання в побудові іншої, більш складної дії. Внаслідок зміни місця мети в структурі діяльності, зсуву мети на умову, що трапилась при автоматизації дії, ця дія перетворюється на операцію свідому.

Свідомі операції характеризуються трьома особливостями: 1) способом регуляції — довільно контрольовані; 2) рівнем відображення — вразі неусвідомлювані, але можуть усвідомлюватися з появою ускладнень в їхньому здійсненні; 3) динамікою перебігу — гнучкі, лабільні.

- **ОПИТУВАЛЬНИК** — методики, що розробляють питання, на які клієнтові слід відповісти, або ж твердження, з якими він повинен погодитися або не погодитися. Розрізняються такі типи опитувальників: 1) відкриті; 2) закриті; 3) анкетні; 4) особистісні.

- **ОПИТУВАЛЬНИК АНКЕТНИЙ** (опитувальник-анкета) - він дає можливість одержання про клієнта інформації, що не відбиває безпосередньо його особистісних особливостей. Це можуть бути біографічні опитувальники або ж опитувальники інтересів і установок — залежно від того, наскільки співвідносяться конкретні інтереси, що виявляються, і настанови із власне особистісними характеристиками. Наприклад, до анкетних опитувальників відносяться опитувальники, що виявляють кращі професії з пропонованого набору або ж виявляють установку — відношення до певної соціальної групи.

- **ОПИТУВАЛЬНИК ВІДКРИТИЙ** (опитувальник типу відкритого) — припускає вільну форму відповідей на пропоновані питання.

- **ОПИТУВАЛЬНИК ЗАКРИТИЙ** (опитувальник типу закритого) — припускає вибір відповідей на пропоновані питання з варіантів, запропонованих у самому опитувальнику.

- **ОПИТУВАЛЬНИК ОСОБИСТІСНИЙ** - сукупність методичних засобів для вивчення й оцінки окремих властивостей та про-

явів особистості. Кожна з методик являє собою стандартизовану анкету, що складається з набору пропозицій, зі змістом яких випробовуваний (інформант) може погодитися або не погодитися. Питання сформульовані таким чином, щоб, відповідаючи на них, випробовуваний повідомляв про своє самопочуття, про типові форми поведінки в різних ситуаціях, оцінював свою особистість з різних точок зору, висвітлював особливості своїх взаємин із оточуючими тощо.

Опитувальники особистісні дозволяють одержувати інформацію, що широко характеризує особистість випробовуваного — від особливостей його фізичного і психічного стану до морально-етичних та суспільних поглядів.

Опитувальники особистісні створюються на базі однієї або декількох шкал установок. Питання групуються так, щоб відповіді на них дозволяли оцінити яку-небудь властивість або стан індивіда. Ці згруповані питання, що називаються шкалами, розрізняються за найменуванням досліджуваної властивості, особистості (шкали тривожності, лідерства, агресивності іт. д.). Отримані після опитування дані переводяться за допомогою спеціальних статистичних процедур у стандартизовані бали, звичайно зображуємі у вигляді графіка.

• **ОПИТУВАЛЬНИК ОСОБИСТІСНИЙ БАГАТОФАЗНИЙ МІННЕСОТСЬКИЙ (ММРІ)** — метод психодіагностичного дослідження індивідуальних особливостей і психічних станів особистості. Розроблений наприкінці 40-х рр. ХХ ст. американськими вченими С. Хатеуєм і Дж. Маккінлі як метод клінічного вивчення синдромів патохарактерологічного розвитку особистості.

У ході обстеження випробовуваному надаються 550 тверджень, що моделюють його ставлення до різних життєвих ситуацій, і пропонується вибрати одну із трьох відповідей: «правильно», «неправильно» і «не можу сказати». Значимі відповіді фіксуються за допомогою спеціальних «ключів» і після кількісної обробки заносяться до профільного листа, що має три оцінних і десять базисних шкал. До оцінних відносяться: 1) шкала «брехні» — щирість відповідей випробовуваного; 2) шкала вірогідності результатів; 3) шкала корекції — неусвідомлюваний контроль поведінки.

Назви базисних шкал відбивають первісну клінічну спрямованість методу: 1) іпохондрія; 2) депресія; 3) істерія; 4) психопатія; 5) мужність — жіночність; 6) паранойяльність; 7) психастенія; 8) шизоїдність; 9) гіпоманія; 10) інтроверсія соціальна.

Співвідношення показників кожної зі шкал утворює профіль особистості, діагностичне значення якого, не зводяться до інтерпретації окремих шкал, визначається змістовним аналізом комбінації показників за різними шкалами, що вимагає не тільки великого досвіду, але й особливого мистецтва інтерпретування профілю.

У світовій практиці, крім десяти базисних, розроблено ще більш двохсот додаткових шкал, що фіксують широке коло індивідуально-психологічних властивостей особистості. У вітчизняній психології була проведена адаптація і рестандартизація методики з урахуванням специфіки соціокультурних умов, можливостей її поширення на контингент психічно здорових осіб, а також використання скороченого варіанта тесту. У результаті були створені: 1) метод дослідження особистості модифікований; 2) метод дослідження особистості стандартизований; 3) особистісний клінічний стандартизований опитувальник.

З урахуванням орієнтації, на дослідження психічної норми, у найбільш близькій до оригіналу стандартизованій методиці дослідження особистості змінені як зміст, так і назви базисних шкал, що дозволило не тільки виявляти індивідуальні властивості особистості в нормі та патології, але й фіксувати акцентуації характеру.

• **ОПИТУВАЛЬНИК ОСОБИСТІСНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ** (Personal Orientation Inventory, POI) — особистісний опитувальник самозвіту, розроблений для вимірювання ступеня самоактуалізації індивіда.

• **ОПИТУВАЛЬНИК РИС ОСОБИСТОСТІ** - визначає виразність рис — стійких особистісних ознак. Один з найвідоміших — 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла. Під фактором розуміється глибинна особистісна характеристика, що визначає групу стійких поведінкових проявів і відносно незалежна від інших характеристик того ж ряду. У Р. Кеттелла фактори мають «технічні» та «побутові» назви; кожен фактор іменується парою полярних характеристик, наприклад: сміливість — боязкість.

• **ОПИТУВАЛЬНИК ТИПОЛОГІЧНИЙ** — розробляється на основі визначення типів особистості й дозволяє віднести обстежуваних до того чи іншого типу, який відрізняється якісно своєрідними проявами.

Наприклад, опитувальник Г. Айзенка визначає тип особистості залежно від виразності двох самостійних факторів — екстраверсії та нейротизму (емоційної нестабільності). У різних ва-

ріантах клієнтам пропонується опитувальний лист із набором питань, на які потрібно відповісти або ствердно, або негативно (іноді може допускатися непевна відповідь). Частина питань спрямована на діагностику екстраверсії, частина — на діагностику нейротизму.

• **ОПИТУВАННЯ АНКЕТНЕ** — метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет. У соціальних науках проводиться для з'ясування біографічних даних, думок, ціннісних орієнтацій, соціальних установок та особистісних рис опитуваного.

Залежно від характеру необхідної інформації та способів її одержання, використовують різні типи опитування: 1) суцільний — наприклад, перепис населення, або вибірковий — охоплюється вікова група, робочий колектив і т. д.; 2) усний — інтерв'ю або письмовий — анкетування, 3) індивідуальний або груповий; 4) очний або заочний — поштою, за телефоном.

При проведенні будь-яких анкетних опитувань потрібне попереднє вирішення двох проблем: 1) обсягу і однорідності вибірки: опитування позбавляється інтересу, якщо охоплює занадто вузьке коло осіб, і стає ненадійним, якщо опитувані індивіди надто різняться за вимірюваними параметрами; 2) репрезентативності вибірки — можливість поширення висновків, отриманих при вивченні частини — вибірки, на ціле — генеральну сукупність.

• **ОПІР** — за З. Фрейдом, сила і процес, що чинять витіснення і підтримують його за допомогою протидії переходів уявлень і симптомів з несвідомого у свідомість.

Опір — вірна ознака конфлікту, що виходить з тих же вищих шарів і систем психіки, що у свій час здійснили це витіснення. Опір може бути тільки вираженням Я, що у свій час зробило витіснення, а тепер бажає його зберегти.

Існує п'ять основних різновидів опору, що виходять із трьох сторін, — Я, Воно і Над-Я: 1) опір витіснення — від Я; 2) опір з перенесення — від Я; 3) опір з вигоди від хвороби — від Я; 4) опір від Воно; 5) опір від Над-Я.

• **ОПІР НЕСВІДОМОГО** — процес, що відбувається після усунення опору. Полягає в тому, що Я доводиться перебороти ще силу нав'язливого відтворення — того притягання, за допомогою якого несвідомі прообрази впливають на витіснений процес потягу.

• **ОПІР ТЛУМАЧЕННЮ СНОВИДІННЯ** - за З. Фрейдом, опір витіснення, що виступає як ознака цензури сновидіння.

• **ОПІР ХВОРОГО ЛІКУВАННЮ** - сила, що перешкоджає усвідомленню забутих спогадів, переведенню їх із несвідомого у свідоме для встановлення асоціативних зв'язків несвідомих і свідомих спогадів. У процесі психоаналітичної терапії цей опір створює неусвідомлювана протидія клієнта лікареві й видужанню. Цей опір формується під впливом Я, яке не бажає припиняти витіснення, і сексуальних потягів, не бажаючих відмовитися від задоволення, що заміщає, поки не стане відомо, чи здатен реальний світ забезпечити щось краще.

За 3. Фрейдом, уся психоаналітична теорія побудована на визнанні опору, що робиться клієнтом при спробі зробити його несвідоме свідомим. Об'єктивна ознака опору — те, що асоціативні думки клієнта залишаються непоясненими або далеко відхиляються від обговорюваної теми.

• **ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ДІЯЛЬНЕ** — методологічний принцип, який своїм змістом, цілями та соціальною цінністю здійснюваної діяльності відображає детермінацію розумових процесів у свідомості індивіда, а також міжособистісних процесів у групах. Діяльне опосередкування розуміється як системостворююча ознака колективу, що визначає його найважливіші соціально-психологічні характеристики.

Принцип діяльного опосередкування стосовно окремого індивіда дозволяє зрозуміти і пояснити деякі прийняті ним рішення, а також поведінку індивіда в діяльній ситуації. Стосовно групи — зрозуміти і пояснити прийняття групових рішень, причини групової поведінки, процеси групової диференціації та інтеграції. На основі цього принципу та ідеї організації за рівнем розвитку груп була побудована і їх типологія.

• **ОПТИМІЗМ** (від лат. *optimus* — найкращий) — як властивість особистості відображає пропорційний розвиток усіх психічних процесів, забезпечує людині життєрадісний світогляд, впевненість у прогресі суспільства, віру в людей, їхні сили і можливості, а також віру в свої сили та можливості як суб'єкта діяльності.

• **ОРГАНИ ВІДЧУТТІВ** (від гр. *organon* — інструмент) — нервові пристрої, які служать приймачами сигналів, що інформують про зміни в навколишньому середовищі (екстерорецепція) та в організмі суб'єкта (інтерорецепція).

Прийнято розрізняти п'ять зовнішніх відчуттєвих систем — зір, слух, нюх, смак, шкірну чутливість. Фактично ж їх значно більше: так, тільки вплив на шкіру викликає відчуття тиску, болю, холоду, тепла і т. д.

Органи відчуттів складаються з рецепторів, нервових провідників і центрів. Кожен із цих органів передає лише йому властиве відчуття.

• **ОРГАНИ КЕРУВАННЯ** — елементи робочого місця оператора, що забезпечують введення виконавчих команд.

• **ОРГАНІЗАЦІЯ** (від фр. organization) — психологічний аспект диференційоване і взаємно упорядковане об'єднання індивідів та груп, що діють на базі спільних цілей, інтересів та програм.

Розрізняють: 1) організацію формальну, що має адміністративно-юридичний статус і ставить індивіда в залежність від знеособлених функціональних зв'язків та норм поведінки; 2) організацію неформальну, що являє собою спільність людей, які об'єднуються за особистим вибором та безпосередніми позаслужбовими контактами.

• **ОРГАНІЗАЦІЯ: КОНФЛІКТ: ТИП** (типи конфліктів в організації) — тут підставою типології виступають: 1) цілі учасників конфлікту; 2) відповідність їх дій до існуючих норм; 3) кінцевий результат конфліктної взаємодії; 4) вплив конфлікту на розвиток організації. Залежно від характеру впливу, виділяють наступні типи конфліктів: 1) конструктивні — сприяють підвищенню стабільності функціонування організації в нових умовах зовнішнього середовища за рахунок перебудови функцій, структури та встановлення нових зв'язків; 2) стабілізуючі — спрямовані на усунення відхилень від норми і закріплення ознак сталої норми; 3) деструктивні — сприяють руйнуванню встановленої норми і поверненню до старих норм або поглибленню проблемної ситуації; їх учасники витрачають енергію на те, щоб контролювати однієї одного або протидіяти один одному.

Змішані форми конфліктів: 4) деструктивно-ситуативні — їх учасники прагнуть до особистої вигоди; 5) деструктивно-тотальні — у них учасники домагаються престижу або влади. В обох випадках прагнення учасників суперечать загальним інтересам колективу, тому що вони досягають цілей засобами, які не схвалюються в суспільстві.

• **ОРГАНІЗАЦІЯ ГЕНІТАЛЬНА ІНФАНТИЛЬНА** - за З. Фрейдом, феномен дитячого психосексуального розвитку, суть якого полягає в тому, що в цей період для обох статей значимими є тільки чоловічі геніталії.

• **ОРГАНІЗАЦІЯ НЕФОРМАЛЬНА** - являє собою спільність людей, що згуртовується завдяки особистому вибору і безпосереднім позапосадовим контактам. Може виникнути як у рамках

формальної організації — з метою задоволення виходячих за її межі потреб її членів, так і незалежно від неї — на основі поза-службових, позапрофесійних інтересів.

- **ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕДГЕНІТАЛЬНА** - за З. Фрейдом, така організація сексуального життя, у якій генітальні зони ще не набули переважного значення. Розрізняють дві передгенітальні організації, або дві фази передгенітальної сексуальності (див. також *Стадія передгенітальна*): 1) оральну (канібальську, канібалістичну) — на якій немає диференціальних протиріч сексуальної діяльності; 2) садистично-анальну — на якій розвивається суперечливість, що проходить через усе сексуальне життя.

- **ОРГАНІЗАЦІЯ ФОРМАЛЬНА** — має адміністративно-юридичний статус, ставить індивіда в залежність від знеособлених функціональних зв'язків і норм поведінки. У її контексті складаються соціально-психологічні феномени, зумовлені такими відносинами, як індивід — посада, колектив — підрозділ, лідерство — керівництво тощо. Суперечливість цих відносин проявляється при розвитку організації в динаміці функцій керування та виконання. При цьому головне завдання керування організацією полягає в тому, щоб об'єднати інтереси всіх членів організації, спрямувати їх на реалізацію її цілей.

Ступінь збігу (розбіжності) інтересів індивідів з їхніми посадовими функціями, зі структурою і програмою організації впливає на ефективність її діяльності.

- **ОРГАНІЗМІЧНА ДОВІРА** (Organismic trusting) — здатність покладатися на власні внутрішні переживання і почуття як на основу для прийняття важливих рішень.

- **ОРГАНОЛЕПТИЧНИЙ** (від *орган* і гр. leptikos - схильний брати або приймати) — що виявляється за допомогою органів почуттів; органолептичні властивості — це властивості об'єктів, які оцінюються за допомогою органів почуттів (смак, запах та ін.).

- **ОРГОН** — за В. Райхом, універсальна космічна життєва енергія — психосексуальна енергетична основа людського життя.

- **ОРДА БАТЬКІВСЬКА** — за З. Фрейдом, первісна і перша форма суспільства — сукупність родинних особин під необмеженим пануванням сильного самця. В результаті вбивства і поїдання «вождя» його синами відбулося перетворення на другу форму — братерську громаду. Ця подія залишила незгладимий відбиток в історії людської еволюції.

• **ОРІЄНТАЦІЯ: ВИД** (орієнтація: принцип) (два види орієнтації; два принципи орієнтації) (від фр. orientation — букв, напрямок на схід) — за Е. Фроммом, основні різновиди спрямованості людей у визначенні свого положення, що зумовлюються розходженням між «стадною» і «людською» природою: 1) орієнтація на стадо («на близькість до череди») — виражає суть людини як стадної тварини, чії дії визначаються інстинктивними імпульсами слідування за вождем, контактами зі стадом і вірністю йому; 2) орієнтація на розум — виражає суть людини як мислячої істоти, що має свідомість, самосвідомість, індивідуальність і певну незалежність.

Як компроміс між стадною природою і людською здатністю мислити виступає раціоналізація.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ВІД ЛЮДЕЙ** (Moving away people) - у теорії К. Хорні стратегія оптимізації міжособистісних відносин, націлена на подолання базисної тривоги за допомогою емоційної відособленості від інших людей; властива індивідуумам так званого відособленого типу.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ГЕТЕРОСЕКСУАЛЬНА** - потяг до суб'єктів протилежної статі.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ГОМОСЕКСУАЛЬНА** - потяг до суб'єктів тієї ж самої статі.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ДО ЛЮДЕЙ** (Moving toward people) - у теорії К. Хорні стратегія оптимізації міжособистісних відносин, націлена на подолання базисної тривоги за допомогою надмірної залежності від інших людей; властива індивідуумам так званого поступливого типу.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ПРОТИ ЛЮДЕЙ** (Moving against people) - у теорії К. Хорні стратегія оптимізації міжособистісних відносин, націлена на подолання базисної тривоги за допомогою домінування й експлуатації інших людей; властива індивідуумам так званого ворожого типу.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА** - комплекс психолого-педагогічних і медичних заходів, спрямованих на оптимізацію працевлаштування молоді відповідно до бажань, схильностей і сформованих здібностей, а також з урахуванням потреб народного господарства і всього суспільства. Систематична робота з орієнтації професійної — органічна частина виховної роботи навчальних закладів.

Склалися дві форми орієнтації професійної: 1) на вузькій базі — полягає в тому, що в навчальному закладі учням роз-

кривають всі особливості майбутньої діяльності, вказують способи прилучення до професії; 2) на широкій базі — полягає в ознайомленні молоді, яка ще не зробила вибору, зі світом професій.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНА** - поняття, що означає певну спрямованість соціально-філософських, психологічних та ін. ідей і концепцій З. Фрейда, його учнів і послідовників, реформаторів і модернізаторів психоаналізу, а також різних філософів, соціологів, психологів, клініцистів, у чий діяльності ідеї психоаналізу відіграють значну роль.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ПСИХОСЕКСУАЛЬНА** - спрямованість статевого потягу, процес його розвитку і форми реалізації. Її формування охоплює пубертатний (12—18 років) і перехідний (16—26 років) періоди сексуальності. Становлення її — завершальний етап психосексуального розвитку, на якому відбувається формування лібідо платонічного, еротичного та сексуального, і, відповідно, їхні основні прояви: платонічні мрії, фантазії, залицяння і спілкування; еротичні фантазії, ласки й ігри; сексуальні фантазії, мастурбація, початок статевого життя, ексцеси і регулярне статеве життя.

Порушення психосексуальної орієнтації — статеві збочення, сексуальні перверсії — можуть бути обумовлені соціогенними, психогенними і соматогенними факторами. Можливі порушення: 1) в об'єкті — нарцисизм, ексгібіціонізм, зоофілія і т. д.; 2) за віком об'єкта — педофілія, геронтофілія; 3) за статтю об'єкта — гомосексуалізм.

Розрізняють також тенденції перверсійні, коли збочені установки проявляються в мріях, фантазіях, але з якихось причин не реалізуються і носять характер легких девіацій статевого потягу, можливого і при нормальній сексуальності.

• **ОРІЄНТАЦІЯ ЦІННІСНА** — поняття соціальної психології, яке використовується в двох значеннях: 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та ін. підстави оцінок суб'єктом дійсності й орієнтації в ній;

2) спосіб диференціації об'єктів індивідом за їхньою значимістю (див. *Зміст особистісний*).

Ціннісні орієнтації формуються при засвоєнні соціального досвіду (див. *Соціалізація*) і виявляються в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших проявах особистості. У структурі діяльності вони тісно пов'язані з її пізнавальними і вольовими сторонами. Система ціннісних орієнтацій утворює змістов-

ний бік спрямованості особистості й виражає внутрішню основу її відношення до дійсності.

У процесі спільної діяльності, що визначає відносини людей у групах, складаються групові ціннісні орієнтації. Збіг найважливіших ціннісних орієнтацій членів групи забезпечує її згуртованість (як ціннісно-орієнтаційна єдність).

• **ОСНОВНІ (ВИХІДНІ) ПОЛОЖЕННЯ** (Basic assumption) - філософські припущення психологів, у тому числі теоретиків особистості, щодо природи людей.

• **ОСОБИСТЕ НЕСВІДОМЕ** (Personal unconscious) — елемент структури особистості в теорії К. Юнга. Особисте несвідоме складається з пригнічених спогадів, забутих переживань або матеріалу, що не виявився у свій час досить яскравим, щоб бути пережитим у свідомості.

• **ОСОБИСТІТЬ** — феномен суспільного розвитку, конкретна жива людина, яка має свідомість і самосвідомість. Структура особистості — цілісне системне утворення, сукупність соціально значимих психічних властивостей, відносин і дій індивіда, що склалися в процесі онтогенезу і визначають його поведінку як поведінку свідомого суб'єкта діяльності та спілкування.

Особистіть — саморегульована динамічна функціональна система без упину взаємодіючих між собою властивостей, відносин і дій, що складаються в процесі онтогенезу людини.

У широкому, традиційному розумінні, особистіть — це індивід як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності. До структури особистості входять всі психологічні характеристики людини і всі морфофізіологічні особливості її організму — аж до особливостей обміну речовин. Популярність і стійкість такого розширеного розуміння в літературі пояснюється, напевно, його подібністю до повсякденного значення цього слова.

У вузькому розумінні, особистіть — визначена включеністю до суспільних відносин системна якість індивіда, що формується у спільній діяльності та у спілкуванні. Згідно з О. Леонтьєвим, особистіть — якісно нове утворення. Воно формується завдяки життю в суспільстві. Тому особистістю може бути тільки людина, причому лише та, що досягла певного віку. У процесі діяльності людина вступає у відносини з іншими людьми — у суспільні відносини, і вони стають індивідуально-утворюючими. З боку самої людини, як особистості, її формування та життя виступають насамперед як розвиток, трансформація, підпорядкування і перепідпорядкування її мотивів.

Таке визначення не збігається з традиційним трактуванням особистості у широкому розумінні. Звужене поняття дозволяє виділити дуже важливий аспект людського буття, пов'язаний із суспільним характером його життя. Людина як суспільна істота набуває нових якостей, що є відсутніми, якщо її розглядати як істоту ізольовану, несоціальну. Щоб краще зрозуміти ці якості, потрібно розглянути їх з погляду інтересів і задач суспільства. Суспільство повинне піклуватися про відновлення своїх членів, причому таких, які здатні підтримувати його стабільність і розвиток. Проте в особі кожного члена суспільства виступає самоактивний суб'єкт, діяльність якого визначається, насамперед, власними потребами і мотивами. Тому головний шлях дійсного відтворення членів суспільства — виховання мотивів. Людина стає особистістю тією мірою, якою система її мотивів виявляється відповідною до вимог суспільства. І кожна особистість з деякого часу починає вносити певний вклад у життя суспільства й окремих людей. Ось чому, поруч з поняттями особистості й особистісного, з'являється поняття суспільно значимого. Незважаючи на те, що це значиме може бути і суспільно неприйнятним: злочин — настільки ж особистісний акт, як і подвиг.

Для психологічної конкретизації поняття особистості потрібно відповісти хоча б на питання, у чому полягає новоутворення, що називається особистістю, як відбувається формування особистості та як уявляється з погляду самого суб'єкта розвиток та функціонування його особистості.

Критерії сформованої особистості такі: 1) наявність у мотивах ієрархії в одному певному розумінні — як здатності переборювати власні безпосередні спонукання заради чогось іншого, тобто здатності до поведінки опосередкованої; при цьому передбачається, що мотиви, завдяки яким переборюються безпосередні спонукання, соціально значимі, соціальні за походженням і змістом (просто опосередкована поведінка може мати в основі й стихійно сформовану ієрархію мотивів, і навіть «стихийну моральність»: суб'єкт може не усвідомлювати, що саме змушує його здійснювати певні вчинки, проте діяти цілком морально); 2) здатність до свідомого управління власною поведінкою; таке управління здійснюється на основі усвідомлених мотивів-цілей і принципів (на відміну від першого критерію, тут передбачається саме свідомо супідрядність мотивів — свідоме опосередкування поведінки, що припускає наявність самосвідомості як особливої інстанції особистості).

У дидактичному плані всі властивості, відносини та дії особистості можна умовно поєднати в чотири тісно пов'язані функціональні підструктури, кожна з яких — складне утворення, що виконує певну роль у життєдіяльності людини: 1) система регуляції; 2) система стимуляції; 3) система стабілізації; 4) система індикації.

У ході суспільного розвитку людини системи регуляції та стимуляції постійно взаємодіють, і на їхній основі виникають усе складніші психічні властивості, відносини та дії, що спрямовують особистість на вирішення життєвих задач.

Єдність особистості на всьому життєвому шляху забезпечується пам'яттю — наступністю цілей, вчинків, відносин, намагань, переконань, ідеалів тощо.

Західна психологія розглядає особистість як особливу незмінну духовну сутність, як «цілком психічну істоту». У гормічній психології та психоаналізі особистість трактувалася як ансамбль ірраціональних несвідомих потягів. Біхевіоризм фактично знімав проблему особистості, якій не залишалося місця в механістичній схемі «стимул — реакція». Досить продуктивні в плані конкретних методичних рішень концепції К. Левіна, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса також виявляють певну обмеженість. Проте в галузі психотерапії особистості, тренінгу спілкування тощо успіхи західної емпіричної психології є досить істотними.

У вітчизняній психології особистість характеризується: 1) активністю — прагненням суб'єкта вийти за власні межі, розширити сферу діяльності, діяти за межами вимог ситуації та рольових приписувань; 2) спрямованістю — стійкою домінуючою системою мотивів: — інтересів, переконань, ідеалів, смаків і т. д., у яких виявляються потреби людини; 3) глибинними смисловими структурами (динамічними смисловими системами, за Л. Віготським), що обумовлюють її свідомість і поведінку; вони відносно стійкі до вербальних впливів і перетворюються в спільній діяльності груп і колективів (принцип діяльного опосередкування); 4) ступенем усвідомленості свого ставлення до дійсності: відносини, установки, диспозиції та ін.

Розвинута особистість має розвинуту самосвідомість, що не виключає неусвідомлюваної психічної регуляції деяких важливих аспектів її активності.

Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його Я, як система уявлень про себе, яка конструюється індивідом у процесах діяльності та спілкування, що забезпечує єдність і тотожність

його особистості та виявляє себе в самооцінках, у почутті самоповаги, рівні вимог і т. д. Образ Я являє собою те, ким індивід бачить себе в сьогоднішній, у майбутньому, яким він хотів би бути, якщо б зумів. Співвіднесення образу Я з реальними обставинами життя індивіда дозволяє особистості змінювати поведінку і реалізовувати цілі самовиховання. Апеляція до самооцінки і самоповаги особистості — важливий фактор спрямованого впливу на особистість при вихованні.

Особистість як суб'єкт міжособистісних відносин виявляє себе в трьох репрезентаціях, що утворюють єдність: 1) особистість як відносно стійка сукупність її інтраіндивідуальних якостей: симптомокомплекси психічних властивостей, що утворюють її індивідуальність, мотиви, спрямованості особистості, структура характеру особистості, особливості темпераменту, здібності; 2) особистість як включеність індивіда до простору міжіндивідуальних зв'язків, де взаємини і взаємодії, що виникають у групі, можуть трактуватися як носії особистостей їхніх учасників; так долається, наприклад, помилкова альтернатива в розумінні міжособистісних взаємин або як феноменів групи, або як феноменів особистості: особистісне виступає як групове, групове — як особистісне; 3) особистість як «ідеальна представленість» індивіда в життєдіяльності інших людей, у тому числі за межами їхньої наявної взаємодії; як результат активно здійснюваних людиною смислових перетворень інтелектуальної й афективно-потребової сфер інших особистостей.

Індивід у своєму розвитку відчуває соціально детерміновану потребу бути особистістю — вбачати себе в сфері життєдіяльності інших людей, продовжуючи своє існування в них, і виявляє здатність бути особистістю, яка реалізується в соціально значимій діяльності. Наявність і особливості здатності бути особистістю можуть виявлятися за допомогою методу відображеної суб'єктивності. Розвиток особистості здійснюється в умовах соціалізації індивіда та його виховання.

• **ОСОБИСТІТЬ І ХАРАКТЕР** — у літературі можна знайти різні варіанти співвіднесення цих понять: 1) характер і особистість практично ототожнюються — ці терміни вживаються синонімічно; 2) характер включається в особистість і розглядається як її підструктура; 3) особистість розуміється як специфічна частина характеру; 4) характер та особистість розглядаються як «пересічні» утворення.

Для того, щоб уникнути змішування цих понять, варто дотримуватись більш вузького їхнього тлумачення. Коротко форму-

люючи суть розходжень між особистістю і характером, можна сказати, що риси характеру виражають те, як діє індивід, а риси особистості — те, заради чого він діє. Очевидно, що способи поведінки і спрямованість особистості відносно незалежні: застосуванням одних і тих самих способів можна досягати різних цілей і, навпаки,— прямувати до однієї мети різними способами.

• **ОСОБИСТІТЬ: АКТИВНІСТЬ** - здатність робити суспільно значимі перетворення у світі на базі засвоєння багатств матеріальної і духовної культури. Проявляється у творчості, вольових актах і спілкуванні. Її інтегральна характеристика — активна життєва позиція.

• **ОСОБИСТІТЬ: АПАРАТ ПСИХІЧНИЙ** - за З. Фрейдом, складається з трьох сфер (галузей) — «трьох царств»: Над-Я, Я і Воно, а також системи їхніх взаємодій.

• **ОСОБИСТІТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ: МЕТОД** - сукупність способів і засобів вивчення психологічних проявів особистості.

За формою й умовами проведення розрізняють методи: 1) експериментальні та неекспериментальні; 2) лабораторні й клінічні; 3) прямі й непрямі; 4) дослідницькі та обстежувальні (психодіагностичні).

Диференціація методів дослідження особистості за змістом визначається принципами інтерпретації предмета психології особистості. Залежно від домінуючого аспекту вивчення, виділяють методи дослідження особистості: 1) як індивідуальності; 2) як суб'єкта соціальної діяльності та системи міжособистісних відносин; 3) як ідеальної представленості в інших людях.

Відповідно до першого аспекту, виділяються суб'єктна й об'єктна орієнтації в побудові методів. Суб'єктна орієнтація представлена проективними (див. *Тест проективний*) і психосемантичними методиками, спрямованими на характеристику основних складових індивідуальної свідомості — її змістів і значень. Об'єктна орієнтація, що виходить, в основному, з теорії рис особистості, представлена особистісними опитувальниками, шкалами міжособистісного сприйняття, засобами оцінки розвитку інтелектуальних якостей індивіда та його здатності до навчання, сукупністю низки засобів оцінки психофізіологічних параметрів індивіда.

Певна єдність суб'єктних і об'єктних дослідницьких орієнтацій досягається в рамках діяльного трактування особистості, що виходить із взаємозв'язку стабільного і динамічного у свідо-

мості та діяльності: 1) генетичні методи вивчення особистості, що формується; 2) методи дослідження настанов і диспозицій особистості, активності надситуативної, рівня вимог тощо.

У вітчизняній психології доведено, що дані, отримані при дослідженні особистості як індивідуальності, не можна безпосередньо перенести на характеристики особистості як суб'єкта міжособистісних відносин: індивідуально-типове суттєво відрізняється залежно від рівня розвитку тієї спільності, в якій інтегрована особистість.

Згідно з другим аспектом, використовуються соціально-психологічні методи дослідження особистості в групах: соціометрія, референтометрія, засоби вивчення рольової поведінки та ін.

Відповідно до третього аспекту, при побудові й використанні методів дослідження особистість виступає як усередині, так і за межами міжіндивідуальної взаємодії (ідеальне продовження суб'єкта в інших людях — персоналізація) та ін. У рамках такої орієнтації складається особливий принцип дослідження особистості: метод відображеної суб'єктності — аналіз особистості індивіда через його представленість у сфері життєдіяльності інших людей, їх мотивацій тощо.

У психоаналізі, поряд із традиційними, використовуються свої, власні специфічні методи, основними з яких є: метод асоціативний, метод аналізу снів, метод аналізу помилок, методи соціометричні, методи психоісторичні.

• **ОСОБИСТІТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ: СТАНДАРТИЗОВАНИЙ МЕТОД** (СМДО — стандартизований метод дослідження особистості) — створений на основі Міннесотського багатозначного особистісного опитувальника з урахуванням орієнтації на дослідження психічної норми. Включає як повний, так і скорочений варіанти. У порівнянні з опитувальником, метод має інший зміст, крім того, змінені також назви базисних шкал, що мали колись клінічний характер: 1) надконтроль; 2) песимістичність; 3) лабільність емоційна; 4) імпульсивність; 5) ригідність; 6) тривожність; 7) оригінальність; 8) оптимістичність. Тим самим отримана можливість не тільки виявлення індивідуальних властивостей особистості в нормі й патології, але й фіксації занадто виражених рис характеру, що знаходяться на грані нормального і психопатичного розвитку,— акцентуацій характеру (див. *Характер: акцентуація*).

Широко розповсюджений у різних сферах психологічних досліджень, метод з високою вірогідністю виявляє індивідуально-

особистісні особливості, тип реагування на стрес, спрямованість і спонукальну силу мотивації, захисні й компенсаторні механізми та цілу низку інших властивостей особистості. Математична база формальних показників методики сприяє її успішному застосуванню в сфері комп'ютерної психодіагностики.

• **ОСОБИСТІТЬ: ОРГАНІЗАЦІЯ СЕНСОРНА** - рівень психофізичного функціонування аналізаторних систем та індивідуальні особливості їх поєднання в комплекси. Пов'язана з базальними психофізіологічними властивостями організму, насамперед із типом вищої нервової діяльності та темпераментом; рівень порогів чутливості виділений як один із критеріїв віднесення до того або іншого темпераменту, рівні розвитку чутливості — задатки розвитку здібностей.

Проте, оскільки існує залежність розвитку чутливості від діяльності, сенсорна організація особистості розвивається під впливом зовнішніх умов та природних індивідуальних передумов розвитку особистості і впливає на розвиток більш високих структур пізнавальної активності та поведінки.

• **ОСОБИСТІТЬ: РОЗВИТОК** - процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації та виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови для становлення особистості, у процесі соціалізації дитина вступає у взаємодію зі світом, опановуючи досягнення людства. Функції та здібності, які формуються в цьому процесі, відтворюють в особистості історично сформовані людські якості. Пізнання дитиною дійсності відбувається за допомогою дорослих, тому процес виховання — провідний у розвитку особистості. Спираючись на те, чому дитина вже навчилася, дорослі організують її діяльність з оволодіння новими сторонами дійсності, новими формами й особливостями поведінки.

Розвиток особистості здійснюється в діяльності, керованій системою мотивів, властивих даній особистості. Діяльнісно-опосередкований тип взаємин, що складається в людини з найбільш референтною групою (або особою),— визначальний, провідний фактор розвитку особистості. Передумовою і результатом розвитку особистості виступають потреби. При цьому рушійною силою слугує внутрішнє протиріччя між зростаючими потребами і реальними можливостями їхнього задоволення. Система міжособистісних відносин у групах породжує протиріччя між потребою індивіда в персоналізації й об'єктивною зацікавленістю референтної групи приймати лише ті прояви його індивідуаль-;

ності, що відповідають цінностям, завданням і нормам функціонування та розвитку цієї спільності. Дане протиріччя знімається в спільній діяльності.

У найбільш загальному вигляді розвиток особистості можна уявити як процес входження людини в нове соціальне середовище й інтеграцію в нього — як результат цього процесу. Коли індивід входить у відносно стабільну соціальну спільність, він, за сприятливих обставин, проходить три фази особистісного становлення: 1) адаптацію — припускає засвоєння діючих цінностей і норм та оволодіння відповідними засобами і формами діяльності, а отже, до деякої міри, — уподібнення індивіда іншим членам спільності; 2) індивідуалізацію — породжується протиріччями, що загострюються, між необхідністю «бути як усі» та прагненням до максимальної персоналізації, що характеризується пошуком засобів і способів позначення своєї індивідуальності; 3) інтеграцію — детермінується протиріччям між прагненням бути ідеально представленим своїми особливостями, відмінностями в спільності й потребою спільності прийняти, схвалити і розвивати лише ті його особливості, які сприяють розвитку спільності, а значить, розвиткові його самого як особистості в групі; якщо протиріччя не усунуте, настає дезінтеграція і, як наслідок, — або ізоляція особистості, або її витіснення зі спільності, або деградація.

Якщо індивід не здатний перебороти труднощі адаптаційного періоду, у нього можуть складатися якості конформності, залежності, боязкості, невпевненості. Якщо на другій фазі розвитку індивід, пред'являючи референтні для групи особистісні властивості, не зустрічає взаєморозуміння, то це може сприяти формуванню негативізму, агресивності, підозрливості. При успішному проходженні фази інтеграції у високорозвиненій просоціальній спільності в індивіда формуються такі якості як гуманність, довіра до людей, справедливість, колективістське самовизначення, вимогливість до себе, як і до інших.

Оскільки ситуації адаптації (деадаптації), індивідуалізації (деіндивідуалізації) та інтеграції (дезінтеграції) при послідовному або паралельному входженні індивіда в різні групи багаторазово відтворюються, закріплюються відповідні особистісні новоутворення, у результаті чого складається досить стійка структура особистості. Соціальна ситуація розвитку, у якій відбувається соціальний розвиток особистості, є динамічною. Поряд з динамікою розвитку особистості, в межах відносно стабільної вікової стадії

розгортається динаміка послідовного включення особистості до спільностей, що розрізняються за рівнем розвитку, кожна з яких домінує у певні вікові періоди. Тип розвитку особистості визначається типом групи, в яку вона інтегрована.

- **ОСОБИСТІТЬ: РОЗВИТОК ЕПІГЕНЕТИЧНИЙ** - безперервний процес розвитку особистості від дитинства до старості, восьмиетапний, де кожен етап — особлива альтернативна фаза вирішення вікових і ситуативних завдань розвитку.

- **ОСОБИСТІТЬ: САМОВИЗНАЧЕННЯ** - свідомий акт виявлення і утвердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Особливі його форми — самовизначення колективістське і самовизначення професійне.

- **ОСОБИСТІТЬ: СПРЯМОВАНІСТЬ** - її інтегральна і генералізована властивість. Сукупність відносно незалежних від поточних ситуацій стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості. Характеризується інтересами, схильностями, переконаннями й ідеалами особистості, що відбивають її світогляд. Виражається в гармонійності та несуперечності знань, відносин і пануючих мотивів поведінки та дій особистості. Проявляється у світогляді, духовних потребах і практичних діях.

У структурі спрямованості істотна роль належить ідейній переконаності, що відбиває не тільки знання законів дійсності, але й визнання їх правильними і суб'єктивно важливими для діяльності. Ідейна переконаність — це синтез знань, а також інтелектуальних, емоційних і вольових проявів особистості, основа єдності ідеї та дії.

- **ОСОБИСТІТЬ: СТРУКТУРА** - у теорії особистості поняття структури має відношення до найбільш стабільних і незмінних властивостей, що проявляються індивідуумами в різний час і в різних ситуаціях.

- **ОСОБИСТІТЬ: ФОРМУВАННЯ** - об'єктивний і закономірний процес, у ході якого людина виступає не тільки як об'єкт впливу, але й як суб'єкт діяльності та спілкування.

Формування особистості — це процес освоєння спеціальної сфери суспільного досвіду, але зовсім особливий, відмінний від освоєння знань, умінь тощо. У результаті цього освоєння відбувається формування нових мотивів і потреб, їхнє перетворення і підпорядкування. Досягти цього простим засвоєнням неможливо — це були б мотиви знані, але не реально діючі. Нові потреби і мотиви, їх підпорядкування виникають не при засвоєнні, а при переживанні або проживанні; цей процес відбувається тільки

в реальному житті, він завжди емоційно насичений, часто — суб'єктивно творчий.

Найбільш важливі й великі етапи формування особистості наступні. За О. Леонтьєвим, у рамках теорії діяльності особистість «народжується» двічі. Перше її «народження» — у дошкільному віці, коли встановлюється ієрархія мотивів, перше співвіднесення безпосередніх спонукань із соціальними критеріями, — виникає можливість діяти всупереч безпосередньому спонуканню, відповідно до соціальних мотивів. Воно характеризується встановленням перших ієрархічних відносин мотивів, першими підпорядкуваннями безпосередніх спонукань соціальним нормам. Тут зароджується те, що відображене в першому критерії особистості. Друге її «народження» — у підлітковому віці, воно пов'язане з усвідомленням мотивів своєї поведінки і можливістю самовиховання. Виражається в появі прагнення та здатності усвідомити свої мотиви і проводити активну роботу щодо їхнього підпорядкування і перепідпорядкування. Ця здатність до самосвідомості, самокерівництва і самовиховання відображена в другому критерії особистості. Обов'язковість її зафіксована і в юридичному понятті кримінальної відповідальності.

Вкрай важливим для теорії особистості й для практики виховання є питання про механізми формування особистості, які розроблені далеко не достатньо.

До стихійних механізмів формування особистості можна віднести досить загальний механізм зрушення — з мотиву на мету, а також більш спеціальні: механізм ідентифікації та механізм прийняття й освоєння соціальних ролей (див. *Механізм зрушення мотиву; Механізм освоєння ролі*). Ці механізми стихійні, тому що суб'єкт, зазнаючи їх дії, не усвідомлює їх повною мірою, і вже, у всякому разі свідомо, ними не керує. Вони панують до підліткового віку, але й потім продовжують брати участь у розвитку особистості разом зі свідомими формами самопобудови.

Механізм зрушення мотиву діє на всіх етапах розвитку особистості, тільки з віком змінюються й ускладнюються ті головні мотиви спілкування, що скеровують це зрушення на освоєвані дії, — адже зі зростанням усе ширшим стає коло соціальних контактів і зв'язків.

Механізм ідентифікації починає діяти у ранньому віці: діти наслідують батьків у всьому — у манерах, мовленні, одязі, заняттях. Усе це відтворюється тільки ззовні, але одночасно засвоюю-

ються і внутрішні риси батьків. Дуже виразно це проявляється в рольових іграх, особливо під час гри в родину. Характерна риса ідентифікації полягає в тому, що вона проходить, особливо спочатку, незалежно від свідомості дитини, і зовсім не контролюється батьками. Це накладає на вихователів особливу відповідальність — за якість власної особистості. На більш пізніх вікових стадіях надзвичайно розширюється коло осіб, з яких обирається зразок — об'єкт ідентифікації. Серед таких можуть бути не тільки реальні люди, знайомі або незнайомі, але й літературні герої. Проте звичайно настає час, коли «зразок» втрачає привабливість та суб'єктивну значимість, і це природно: особистість сприйняла від зразка щось важливе та потрібне, але в неї — свій шлях. Дезактуалізація зразка знаменує завершення певного етапу в розвитку особистості, її підйом на нову сходинку: виявляється, що склалися нові відносини, з'явилися нові мотиви, і це змушує ставити нові цілі та шукати нових ідеалів.

Механізм прийняття й освоєння соціальних ролей також діє з раннього, дошкільного віку: старший дошкільник мріє стати школярем і т. д. Цей механізм багато в чому подібний до механізму ідентифікації, але значно узагальненіший; часто відсутня персоналізація освоюваного еталона — соціальної ролі або соціальної позиції. Багато моментів процесу входження в роль, її освоєння і виконання — «гарячі точки» в житті. Нерідко про ролі мріють — у таких мріяннях істотне місце займають уявлення про те, як індивід буде виглядати в новій, бажаній ролі. Ці переживання відбивають прагнення постати перед іншими в новому вигляді, відповідно до нової ролі. На більш високому рівні індивід нерідко зростається з роллю, вона стає частиною його особистості, й втрата звичної ролі переживається як втрата частини особистості. Близькі до цього і ситуації тимчасового «обезролювання» — при важких хворобах, стихійних лихах та ін.

Освоєння соціальних ролей має найбезпосередніше відношення до формування і життя особистості, тому що в ході нього: 1) з'являються нові мотиви; 2) відбувається підпорядкованість мотивів; 3) видозмінюються системи поглядів, цінностей, етичних норм і відносин. Усі вказані механізми формування особистості можуть набувати й усвідомлених форм, проте усвідомлення не є необхідним для їхньої дії, а часто й неможливе. Як правило, усі ці механізми діють спільно, переплітаючись та взаємно підсилюючись, і лише розумове абстрагування дозволяє розглядати їх окремо.

- **ОСОБИСТІТЬ АВТОРИТАРНА** - поняття і концепція Е. Фромма, які описують особистість особливого типу, що є основою тоталітарних режимів. Характерні риси: нетерпимість до свободи; прагнення самоствердження і влади; агресивність; орієнтація на авторитет лідера, групи і держави; стереотипність мислення і конформізм; ненависть до інтелігенції та до людей інших етнічних груп тощо.

Розвиваючи цю концепцію, теоретики Франкфуртської школи охарактеризували авторитарну особистість як фашизоїдну (що несе в собі постійну загрозу фашизму).

- **ОСОБИСТІТЬ ЗЛОЧИННА** (особистість злочинця) - в юридичній психології сукупність психологічних властивостей, характерних для осіб, що здійснюють злочини. Вивчення злочинної особистості містить у собі дослідження психологічних механізмів протиправної поведінки, мотивацій різних злочинів, ролі та співвідношення індивідуально-психологічних і соціально-культурних факторів у формуванні злочинної особистості і протиправної поведінки, а також вивчення впливу на таку поведінку стійких і ситуативних психічних станів.

Вітчизняна юридична психологія схильна заперечувати наявність у правопорушників психологічних особливостей, що неминуче визначають здійснення злочинів. Механізм злочинної поведінки розглядається як процес взаємодії несприятливої для суб'єкта соціальної ситуації й комплексу його психологічних властивостей. В узагальнюючій моделі злочинної особистості провідна роль приділяється дефектам правосвідомості, орієнтації ціннісно-нормативної, специфічної структури мотиваційних конструктів, а також конкретним психологічним якостям, таким, як агресивність, імпульсивність, емоційна збудливість, низький інтелектуальний розвиток, особистісна спрощеність, наркотизація, алкоголізація. На цій основі за психологічними критеріями виявлені подібність і розходження між групами насильницьких, корисливо-насильницьких і корисливих злочинців. Результати вивчення використовують при розробці засобів корекції психологічної особистості правопорушників.

- **ОСОБИСТІТЬ, ЩО САМОАКТУАЛІЗУЄТЬСЯ** - індивід, що вийшов на рівень самоактуалізації. Людина виявляється особливою, не обтяженою безліччю дрібних пороків, таких як заздрість, злість, цинізм і т. д.; не схильна до депресії, песимізму, егоїзму. Вона відрізняється високою самооцінкою, приймає

інших, любить природу, незалежна, позбавлена умовностей, проста і демократична, має почуття гумору.

- **ОСОБЛИВІСТЬ ВІКОВА** — у психології специфічні властивості особистості індивіда, його психіки, які закономірно змінюються в процесі зміни вікових стадій розвитку. Характеристика їх базується на виявленні психологічного розуміння процесу розвитку пізнавальних здібностей і формування особистості на послідовних вікових етапах онтогенезу. Вікові особливості утворюють певний комплекс різноманітних властивостей, включаючи пізнавальні, мотиваційні, емоційні, перцептивні та інші характеристики індивіда.

- **ОСТРАКІЗМ** (гр. ostrakismos, від ostrakon — людина) — у психології — вигнання, гоніння з групи, колективу.

- **ОСУДНИЙ** — за своїм психічним станом здатний нести відповідальність перед законом за свої дії.

- **ОСЯЯННЯ** (інсайт) — раптове, миттєво виникаюче і невиведене з минулого досвіду нове розуміння, збагнення істотних відносин, завдань, проблем і структури ситуації в цілому, за допомогою якого досягається осмислене вирішення проблеми.

Поняття осяяння введено гештальтпсихологією. У роботі німецького психолога В. Келера про інтелект людиноподібних мавп воно було протиставлене біхевіористському уявленню про поступове і «сліпе» наuczіння методом проб і помилок, а в дослідженнях німецьких психологів М. Вертхаймера і К. Дункера застосоване також до опису мислення людини і витлумачене як особливий інтелектуальний акт.

Поняття осяяння може бути описовим, але не має виразного пояснення. Наукова інтерпретація його пов'язана з визнанням вирішального значення «підготовки».

- **ОЦІНКА** (Assessment) — вимірювання індивідуальних відмінностей, пов'язаних з характерними особистісними рисами.

- **ОЧІКУВАНИЙ НАСЛІДОК** (Anticipated consequence) - засноване на попередньому досвіді очікування того, що певна поведінка призведе до специфічного наслідку.

- **ОЧІКУВАННЯ** (Expectancy) — у теорії Д. Роттера — віра людини в те, що те або інше підкріплення буде мати місце залежно від специфічної поведінки в специфічній ситуації.

- **ОЧІКУВАННЯ ГЕНЕРАЛІЗОВАНЕ** (Generalize expectancy) - очікування, що виходить за рамки специфічної ситуації, як показано конструктором локусу контролю Д. Роттера.

П

— Н—ГаГФаі—н—

• ПAM'ЯТЬ — процеси організації та збереження минулого досвіду, що дозволяють повторне використання його в діяльності або повернення до сфери свідомості. Пам'ять пов'язує минуле суб'єкта з його сьогоденням та майбутнім і є найважливішою пізнавальною функцією, що лежить в основі розвитку і навчання.

Пам'ять є основою будь-якого психічного явища. Без включення її до акту пізнання відчуття і сприйняття будуть переживатися як такі, що вперше з'явилися, а орієнтування у світі та його пізнання стануть неможливими. Особистість, її відносини, навички, звички, надії, бажання і прагнення існують завдяки пам'яті. Розпад слідів пам'яті рівноцінний розпадові особистості: людина перетворюється на живий автомат, здатний лише реагувати на стимули, що діють у даний момент.

Дослідження пам'яті міждисциплінарні, тому що в різних формах пам'ять зустрічається на всіх рівнях життя, включаючи до себе не тільки процеси збереження індивідуального досвіду, але і механізми передачі спадкоємної інформації. Сфера цих досліджень поширюється в зв'язку з появою комп'ютерних засобів накопичення і пошуку даних.

Початок експериментальному вивченню пам'яті поклали наприкінці ХІХ ст. роботи німецького психолога Г. Еббінгауза, який у дослідях на собі намітив кількісні закони заучування, утримання і відтворення послідовностей безглузких складів. Цей підхід був продовжений у біхевіористських дослідженнях «вербального наuczіння» (див. *Біхевіоризм*). Майже одночасно почалося вивчення можливостей пам'яті фіксувати складний осмислений матеріал. На початку ХХ ст. французький філософ А. Бергсон протиставив «пам'ять звички», формовану при механічному повторенні, та «пам'ять духу», що фіксує осмислені одиничні події біографії суб'єкта.

Роль організації матеріалу при запам'ятовуванні підкреслювалася гештальтпсихологією. У психоаналізі робилася спроба пояснення забування «витісненням» неприємних, травмуючих вражень зі сфери свідомості. Інші дослідники показали складний реконструктивний характер процесу пригадування розповідей і залежність його від існуючих культурних норм, значимість соціокультурних факторів у формуванні вищих форм пам'яті.

Вітчизняними психологами розроблено уявлення про пам'ять як про «дію у власному розумінні слова», що має свідому мету і спирається на суспільно вироблені знакові засоби. Поряд із запам'ятовуванням довільним вивчалось і мимовільне, досліджувалась залежність успішності процесів запам'ятовування від їхньої структури діяльності.

При психологічному аналізі пам'яті важливо враховувати те, що вона входить до цілісної структури людської особистості. В міру розвитку мотиваційно-потребової сфери може змінюватися ставлення суб'єкта до свого минулого, від чого одне й те саме знання може по-різному зберігатися в пам'яті особистості.

В пам'яті виділяють три взаємозалежних процеси: запам'ятовування, збереження і відтворення.

Залежно від установки на тривалість збереження, виділяють пам'ять короткострокову і довгострокову. Відмінність цих видів пам'яті фізіологічно підтверджується слідами, що зберігають інформацію. За матеріалом, що зберігається пам'яттю, її можна розділити на когнітивну, емоційну та особистісну.

За модальністю образів, що зберігаються, виділяють пам'ять словесно-логічну та образну. Звичайно рівень розвитку таких образів в індивіда неоднаковий, що дозволяє говорити про перевагу одного з типів пам'яті.

Серед характеристик пам'яті виділяють такі природні властивості: 1) швидкість запам'ятовування — кількість повторень, необхідних для утримання інформації в пам'яті; 2) обсяг запам'ятовування; 3) швидкість забування — час, протягом якого запам'ятоване зберігається в пам'яті; 4) тривалість збереження; 5) точність.

• **ПАМ'ЯТЬ ДОВГОСТРОКОВА** - підсистема пам'яті, що забезпечує тривале — від годин до десятиліть — утримання знань, збереження умінь та навичок; для неї є характерним величезний обсяг збереженої інформації. Фізіологічно пов'язується зі зміною структури білка рибонуклеїнових кислот.

Основним механізмом уведення даних до довгострокової пам'яті та їхньої фіксації звичайно вважають повторення, здійснюване на рівні пам'яті короткочасної. Проте суто механічне повторення не приводить до стійкого запам'ятовування. До того ж повторення служить необхідною умовою фіксації даних у пам'яті лише у випадку вербальної інформації або інформації, яка легко вербалізується. Вирішальне значення має осмислена інтерпретація нового матеріалу, встановлення зв'язків між ним та

вже відомим. При цьому може втрачатися зовнішня, поверхнева форма повідомлення, що запам'ятовується, але зміст його утримується тривалий час.

- ПAM'ЯТЬ ІКОНІЧНА - пам'ять сенсорна.

- ПAM'ЯТЬ КОГШТИВНА (короткострокова) - процес збереження знань. Знання, що одержуються при навчанні, сприймаються спочатку як щось зовнішнє щодо особистості, але потім поступово перетворюються на досвід і переконання.

- ПAM'ЯТЬ КОРOTKОЧАСНА - підсистема пам'яті, яка забезпечує оперативне утримання і перетворення даних, що надходять від органів відчуттів та з довгострокової пам'яті. Фізіологічно пов'язується з біоелектричними контурами коливань у нервовій системі. Від неї слід відрізнити пам'ять оперативну.

Необхідна умова переведення матеріалу з пам'яті сенсорної до пам'яті короткочасної — спрямування уваги на нього. Синоніми пам'яті короткочасної — пам'ять оперативна (іноді) та пам'ять робоча.

Центральну роль при короткочасному утриманні даних відіграють процеси внутрішнього називання та активного повторення матеріалу, звичайно у формі прихованого промовляння. Виділяють два види повторення: 1) повторення відносно механічного (акустико-артикуляційного) характеру, що не приводить до помітних перетворень матеріалу; цей вид повторення дозволяє утримувати інформацію на рівні короткочасної пам'яті, але він недостатній для переведення її в довгострокову; 2) повторення, що супроводжується включенням утримуваного матеріалу в систему асоціативних зв'язків (наприклад, шляхом укрупнення одиниць інформації). Довгострокове запам'ятовування можливе тільки при другому виді повторення.

У короткочасній пам'яті може зберігатися лише дуже обмежена кількість інформації — не більше 7 ± 2 одиниць матеріалу. Проте дослідження показують, що ці обмеження не перешкоджають запам'ятовуванню великих обсягів осмисленого перцептивного матеріалу (пейзажі, обличчя, твори образотворчого мистецтва тощо).

- ПAM'ЯТЬ ОБРАЗНА — поділяється на пам'ять зорову, слухову та рухову. Рівень їх розвитку у індивіда неоднаковий, що дозволяє говорити про перевагу одного з цих видів пам'яті.

- ПAM'ЯТЬ ОПЕРАТИВНА — відрізняється від короткочасної пам'яті тим, що безпосередньо включена до регулювання діяльності для утримання її проміжних результатів. Передбачає сприйняття об'єктів у момент виконання дій, короткострокового утри-

м'якша в пам'яті образа і всієї ситуації, а також їхніх змін. При цьому дані пам'яті, що йдуть від сприйняття, відповідно до розв'язуваної задачі, доповнюються даними, що зберігаються в довгостроковій пам'яті.

• **ПАМ'ЯТЬ СЕНСОРНА** (пам'ять ехоїчна) — гіпотетична підсистема пам'яті, що забезпечує утримання протягом дуже короткого часу (звичайно менше однієї секунди) продуктів сенсорної переробки інформації, що надходить в органи відчуттів. Залежно від виду стимулів, розрізняють: 1) пам'ять іконічну — зір; 2) пам'ять ехоїчну — слух. Припускають, що в пам'яті сенсорній утримуються фізичні ознаки інформації; це відрізняє її від пам'яті короткочасної та довгострокової з їхніми, відповідно, вербально-акустичними та семантичними кодуваннями. Ця відмінність носить умовний характер, тому що збереження фізичних (перцептивних) ознак може бути довгостроковим, а виділення семантичних характеристик є можливим вже на відносно ранніх етапах обробки матеріалу.

• **ПАНІКА** (від гр. *panikon* — від імені давньогрецького бога Пана) — страх, сум'яття, що раптово охоплює людину або масу людей.

• **ПАНІКА МАСОВА** — один із видів поведінки натовпу.

Психологічно характеризується станом масового страху перед реальною або уявлюваною небезпекою, що наростає в міру взаємного зараження, блокуючи здатність раціонально оцінити обстановку, мобілізувати волю й організувати спільну протидію. Група людей тим легше вироджується в панічний натовп, чим менш ясними або суб'єктивно значимими є загальні цілі, чим нижча згуртованість групи та авторитет її лідерів.

Виділяють: 1) соціально-ситуативні умови виникнення масової паніки, пов'язані з загальною обстановкою психічної напруженості, що викликає стан тривоги, очікування важких подій; 2) загально-психологічні умови — несподіванка, переляк, пов'язаний з недостатністю даних про конкретне джерело небезпеки, час її виникнення та способи протидії; 3) фізіологічні умови — втома, голод, сп'яніння та ін. Докладне вивчення умов і механізмів виникнення та розвитку паніки дозволяє розробляти спеціальні заходи для профілактики та припинення цього масового явища, якщо воно виникло.

• **ПАНПСИХІЗМ** (від гр. *pan* — все і *psyche* — душа) — теорія в природознавстві, відповідно до якої у світі все одухотворене, вся природа має психіку.

• **ПАРАДИГМА** (від гр. *paradeigma* — приклад, зразок) — система основних наукових досягнень — теорій, методів, на зразок яких організується дослідницька практика фахівців у даній галузі знань (дисципліні) у певний історичний період.

Поняття введене американським істориком Т. Куном, який виділив різні етапи в розвитку наукової дисципліни: 1) передпарадигмальний — що передує встановленню парадигми; 2) етап панування парадигми — «нормальна наука»; 3) етап кризи і наукової революції, що полягає в зміні парадигми, у переході від однієї до іншої.

Проблеми, поставлені концепцією парадигми (про наукову дисципліну та стадії її розвитку; про наукове співтовариство як колективний суб'єкт пізнання та ін.), розробляються також і вітчизняними вченими.

У дискусіях про застосовуваність поняття парадигми до психології американськими авторами висловлювалася думка про те, що на початку ХХ ст. відбулася заміна інтроспективної парадигми (психологія свідомості) біхевіористською (психологія поведінки); однак ця думка здається помилковою.

Крім окремих парадигм, які відносяться до конкретних наукових дисциплін, можна говорити про загальну — загальнонаукову парадигму, що характеризує загальний світогляд науки як цілого. Не слід виключати як впливу загальної парадигми на світогляд соціуму, так і зворотного впливу соціуму на загальнонаукові погляди.

• **ПАРАЛЕЛІЗМ ЕМПІРИЧНИЙ** — наукова стратегія, генеральний шлях розвитку сучасної психофізіології, що полягає в тому, щоб «перекласти» на свою мову деякі сторони психічних процесів, — ті, які вона може «перекласти» (редукціонізм фізіологічний). Виражається в спробах описати ті самі явища або процеси засобами двох наук — фізіології та психології. У ході цих пошуків визначаються межі, далі яких не можуть піти фізіологічні описи та пояснення і де повинні набрати чинності категорії психології.

Зворотна сторона цього процесу — очищення, відпрацювання і прояснення психологічних понять та закономірностей.

• **ПАРАЛЕЛІЗМ ПСИХОФІЗИЧНИЙ** (від гр. *parallelismos*) — одне з тлумачень психофізичної проблеми, відповідно до якого психічне і фізичне (фізіологічне) — це дві самостійні низки процесів, невіддільні одна від одної, які корелюють, але не пов'язані між собою відношеннями причини та наслідку.

Ця концепція висувалася й у системі матеріалістичних (Д. Гартлі, Бен та ін.), і в системі ідеалістичних поглядів на психіку (Н. Мальбранш, Г. В. Лейбніц, В. Вундт та ін.)- Для матеріалістичних напрямків паралелізм психофізичний означав невіддільність свідомості від мозку, для ідеалістичних — незалежність свідомості від матеріальних впливів, його підпорядкованість особливій психічній причинності.

В обох випадках психофізична проблема не одержувала позитивного вирішення, тому що свідомість розглядалася тільки в її відношенні до процесів усередині організму. У рамках психофізичного паралелізму не можна було науково пояснити природи психіки як відображення та її ролі як регулятора у поведінці.

• **ПАРАМНЕЗІЯ** (від гр. para — біля, мимо, поза, і mnesis — спогад) — хворобливий психічний стан, для якого характерні обмани пам'яті, «помилкові спогади»; найчастіше це розлади пам'яті, мри яких те, що відбувається в даний момент, здається знайомим, колись пережитим. У виникненні парамнезії важливу ролі, відіграють емоції й афекти; типовою є, зокрема, переоцінка впливу власної особистості на результат деяких подій минулого.

У сучасній медичній психології встановлений зв'язок парамнезії з граничними станами (стрес, гостра і хронічна втомлюваність), із психастенією та іншими змінами функціонування центральної нервової системи.

• **ПАРАНОЯ** (гр. paranoia — божевілля) — хронічне психічне захворювання, що характеризується нав'язливими систематизованими маревними ідеями, які опановують свідомість хворого й зумовлюють його дії.

Згідно з З. Фрейдом, параноя закономірно настає внаслідок спроби опору занадто сильним гомосексуальним спонуканням.

• **ПАРАПРАКСИС** — за З. Фрейдом, помилкові дії різного роду.

• **ПАРАПСИХОЛОГІЯ** — галузь психологічних досліджень, що вивчає в основному форми чутливості, які забезпечують способи приймання інформації, що неможливо пояснити діяльністю органів відчуттів, а також відповідні форми впливів однієї живої істоти на іншу. Дотепер чимало вчених мають сумніви щодо науковості парапсихології на підставі того, що явища парапсихології (телепатія, телекінез і ясновидіння) не вдається пояснити в рамках сучасної науки.

• **ПАРАФАЗІЯ** (від гр. *para* — біля, при і *aphasia*) — порушення мовного висловлення, що проявляється в неправильному вживанні окремих звуків (букв) або слів в усному та писемному мовленні.

Розрізняють два види парафазії: 1) парафазію літературну — помилкову заміну окремих звуків або складів у словах; в основі її лежать сенсорні або моторні порушення мовлення; 2) парафазію вербальну — заміну одних слів іншими, близькими за змістом, що обумовлено мнестичними або семантичними порушеннями мовлення; може виявлятися і як поєднання окремих елементів різних слів в одне (див. *Контамінація*).

• **ПАРАФРЕНІЯ** — за З. Фрейдом, захворювання, що класифікується як поєднання раннього слабоумства і параної. Впливу психоаналізу не піддається. Характерні ознаки: манія величі та втрата інтересу до світу — і до людей, і до предметів.

• **ПАРОКСИЗМ** (від гр. *paroxysmos* — роздратування) — 1) загострення, посилення деякого хворобливого процесу, що іноді набуває форми раптово наступаючого нападу; 2) гостра форма переживання якої-небудь емоції — наприклад, розпачу, люті, жаху та ін.

• **ПАРЦІАЛЬНИЙ** (від лат. *partialis* — частина) — частковий, який стосується окремих частин.

• **ПАТОЛОГІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ МАСОВА** (масова патологія ідентичності) (від гр. *pathos* — страждання і *...логія*) — за Е. Еріксоном, — психосоціальний синдром, що характеризується наявністю масової незадоволеності людей, супроводжуваної почуттями тривоги, страху, ізольованості, спустошеності, втратою здатності до емоційного (у тому числі сексуального) спілкування. У граничних випадках провокує наполегливе прагнення стати нічим як єдиним спосіб самоствердження індивіда та мас.

• **ПАТОПСИХОЛОГІЯ** (від гр. *pathos* — страждання і *психологія*) — розділ в медичній психології, що вивчає закономірності розпаду психічної діяльності та властивостей особистості під час хвороби. Аналіз патологічних змін здійснюють на основі зіставлення з характером формування і перебігу психічних процесів, станів та властивостей особистості в нормі. У цьому полягає основна відмінність патопсихології, яка інтерпретує дані дослідження в категоріях психологічної теорії, від психопатології — області психіатрії, що вивчає патологію психіки на основі загально-клінічних категорій (виникнення і результату хвороби як клінічно закономірної зміни симптомів і синдромів). Якщо пси-

хопатологічні дослідження виявляють, описують і систематизують прояви порушених психічних процесів, то патопсихологія розкриває характер перебігу й особливості структури психічних процесів, що призводять до симптомів, які спостерігаються.

Патопсихологія вивчає психічні розлади, в першу чергу, експериментально-психологічними методами. Прикладне значення її в медичній практиці полягає у використанні отриманих в експерименті даних: 1) для диференціальної діагностики розладів психіки; 2) для встановлення міри виразності психічного дефекту в інтересах експертизи — судової, трудової, військової та ін.; 3) для оцінки ефективності проведеного лікування за характеристиками динаміки психічного стану хворих; 4) для аналізу можливостей особистості хворого з точки зору її збережених сторін і перспектив компенсації втрачених властивостей з метою вибору психотерапевтичних заходів та проведення психічної реабілітації.

Значення патопсихологічних досліджень полягає в можливості VIII.Ш глибокого пізнання закономірностей функціонування і розмін KV нормальної психіки, вивчення категорій психічної норми, психічного здоров'я, а також факторів, що активізують або іальмують, розвиток особистості в процесі її онтогенезу і соціоіенезу.

Патопсихологія відноситься до галузей медичної психології, що розвиваються найбільш інтенсивно й плідно. Основи вітчизняної патопсихології закладено в працях О. Лурії, Б. Зейгарніка та ін.

• **ПЕДАНТИЗМ, ПЕДАНТИЧНІСТЬ** (фр. *pedant*, від італ. *pedante* — букв.: педагог, учитель) — дріб'язкова точність, зайвий формалізм у чому-небудь.

• **ПЕДОЛОГІЯ** (від гр. *país* (*paidos*) — дитя і *...логія*, букв.: наука про дітей) — напрямок у психології та педагогіці, що виник на рубежі XIX—XX ст., зумовлений поширенням еволюційних ідей, а також розвитком прикладних галузей психології й експериментальної педагогіки. Засновники педології — С. Хол, Дж. М. Болдїн, Е. Киркпатрик, Е. Мейман, В. Преер та ін. Суть педології визначає сукупність психологічних, анатоμο-фізіологічних, біологічних та соціологічних підходів до розвитку дитини, хоча ці підходи пов'язувалися між собою суто механічно.

У Росії педологія набула неабиякого поширення ще в дожовтневий період. До кінця 20-х рр. XX ст. у педологічних установах працювали психологи, фізіологи, дефектологи. Проте

предмет педології, незважаючи на численні дискусії та теоретичні розробки, не був визначений, і спроби знайти специфіку педології виявилися безуспішними, хоча в дослідженнях вітчизняних педологів був накопичений великий емпіричний матеріал про розвиток поведінки дітей. Цінним у педології було прагнення вивчати розвиток дитини в умовах комплексного підходу, практичної спрямованості на діагностику психічного розвитку.

У 30-ті рр. діяльність педологів-практиків була піддана критиці за помилки, зроблені в 20-ті рр. Постановою ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекручення в системі наркомпросів» (1936) педологія була оголошена «псевдонаукою» і припинила своє існування. Результатом розгрому педології стало гальмування розвитку психології педагогічної та вікової, відставання в області психодіагностики, ослаблення уваги до особистості дитини в процесах навчання та виховання (так звана «бездітність» педагогіки).

- **ПЕДОФІЛІЯ** (від гр. *paídos* — дитя і *philia* — любов) — стате-вий потяг до дітей.

- **ПЕРВЕРСІЯ** (перверзія) (від лат. *perversio* — перекручення) — 1) загальна назва ряду збочень статевого інстинкту — гомосексуалізму, ексгібіціонізму, садизму та ін.; 2) незалежний компонент потягу, що заміняє нормальну сексуальну мету своєю власною.

Відповідно до З. Фрейда: 1) або перехід за анатомічні межі частин тіла, призначених для статевого поєднання; 2) або зупинка на проміжних відносинах до сексуального об'єкта, що у нормі швидко проходять на шляху до остаточної сексуальної мети.

- **ПЕРВЕРСНІСТЬ** (від лат. *perversus* — перевернений, перекручений) — збоченість, схильність до перверсій.

- **ПЕРЕДДЕНЬ НАСОЛОДИ** - див. *Премія заманювальна*.

- **ПЕРЕДПАТОЛОГІЧНИЙ** — передпатологічний, що передує патологічному стану.

- **ПЕРЕДСВІДОМЕ** (*Preconscious*) — ті думки і почуття, яких індивідуум не усвідомлює в будь-який момент часу, але які можуть бути усвідомлені з невеликими ускладненнями або взагалі без надмірних зусиль (наприклад, дата народження).

- **ПЕРЕДХТИВІСТЬ** — термін З. Фрейда, що позначає дитячу форму сексуальності.

- **ПЕРЕЖИВАННЯ** — І. Будь-який емоційно забарвлений стан і явище дійсності, які відчуває суб'єкт і які безпосередньо представлені в його свідомості й виступають для нього як життєва подія. У цьому широкому значенні терміна, який виник в інтро-

елективній психології, акцентується така особливість переживання, як його безпосередня даність свідомості суб'єкта.

2. Наявність прагнень, устремлінь та бажань, що представляють в індивідуальній свідомості процес вибору суб'єктом мотивів і цілей його діяльності й тим самим сприяють усвідомленню ставлення особистості до подій, що відбуваються в її житті. У цьому значенні терміна розкривається функція прагнень, устремлінь і бажань у регуляції діяльності особистості. Ці форми переживання відбивають у свідомості динаміку боротьби мотивів, вибору або відкидання цілей. Мотив, який суб'єктивно виражається в переживанні, посто в них не утримується, що і створює враження, начебто самі переживання скеровують поведінку особистості. Насправді переживання виступають як внутрішні сигнали, через які усвідомлюється особистісний зміст подій, що відбуваються, здійснюється усвідомлений вибір можливих мотивів та регуляція поведінки особистості.

3. **Форми активності**, що виникає при неможливості досягати суб'єктом провідних мотивів життя, у втраті ідеалів та цінностей; ініційовані перетворенні його психологічного типу, спрямованому на переосмислення свого існування. Це значення терміна фіксує переживання як особливу форму активності, що дозволяє в критичній життєвій ситуації перенести важкі події, знайти завдяки переоцінці цінностей змістовність існування.

• **ПЕРЕЖИВАННЯ ВИТІСНЕНЕ** - вилучені зі свідомості переживання, комплекси, «зашемлені афекти», що зі сфери несвідомого різноманітно впливають на життєдіяльність і поведінку; можуть ставати джерелами творчих прагнень, нервово-психічних захворювань.

За 3. Фрейдом, позбавлення від них — відреагування — є можливим в процесі психоаналітичної терапії.

• **ПЕРЕКОНАНІСТЬ** — особлива якість особистості, яка визначає загальну спрямованість усієї її діяльності та ціннісних орієнтацій і виступає регулятором її свідомості та поведінки. Виражається в суб'єктивному ставленні особистості до своїх вчинків і переконань, пов'язаному з глибокою та обґрунтованою впевненістю в істинності знань, принципів та ідеалів, якими вона керується. Усвідомлені на основі переконаності особисті потреби, ціннісні орієнтації і соціальні норми органічно включаються до змісту форм життєдіяльності й визначають поведінку особистості. Переконаність залежить від досвіду особистості та її від-

носин із суспільством. Вона ґрунтується на знаннях, насамперед світоглядного характеру (див. також *Світогляд*), що, тісно переплетені з волею, складають зміст мотивів діяльності, формують установки особистості.

• **ПЕРЕКОНАННЯ** — 1. Усвідомлена потреба особистості, що спонукає її діяти згідно зі своїми ціннісними орієнтаціями. Зміст потреб, що виступають у формі переконань, відбиває певне розуміння природи і суспільства. Утворює впорядковану систему поглядів, сукупність переконань, виступає як світогляд.

2. Метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження, використовується у комунікації. Основу методу переконань складає добір, логічне упорядкування фактів і висновків відповідно до єдиної функціональної задачі. Метод переконань — основний у науковій полеміці та педагогіці.

• **ПЕРЕКРУЧУВАННЯ АППЕРЦЕПТИВНЕ** - будь-які індивідуальні відхилення від стандартної інтерпретації стимулу.

В апперцептивному тематичному тесті виділяють чотири форми таких відхилень: 1) екстерналізацію; 2) сентизацію; 3) проєкцію просту; 4) проєкцію зворотну. Ці форми розрізняються за ступенем усвідомленості: якщо перша буває усвідомлена або є «передсвідомою», то інші три цілком не усвідомлюються.

Концепція перекручування апперцептивного — запропонована Д. Беллаком одна зі спроб відмови від поняття проєкції як пояснювальної категорії з метою подолання кризи в обґрунтуванні проєктивних методик. Виходячи з аналізу фрейдівської концепції проєкції, Беллак дійшов висновку про неадекватність цього поняття для обґрунтування проєктивного методу як нездатного описати і пояснити процеси, що обумовлюють проєктивну поведінку, яка повинна розглядатися в контексті проблеми особистості та сприйняття. Основа категоріальної системи Беллака — поняття апперцепції.

• **ПЕРЕЛЯК** — стан у ситуації раптової, несподіваної небезпеки. Переляк підкреслює дію небезпеки, коли не було готовності до страху (див. *Страх*).

• **ПЕРЕНЕСЕННЯ** — спонтанне ставлення людини до людини, що характеризується несвідомим переносом на неї позитивних або негативних почуттів, які сформувалися раніше у взаємодії з іншими людьми (див. також *Перенос*; *Трансфер*).

Явище перенесення відкрите З. Фрейдом. У психоаналізі перенесенню надавалося особливе значення як засобу й способу, що

здійснює могутній психотерапевтичний вплив. Тут перенесення розумілося як особливе ставлення клієнта до психоаналітика, що формується в ході сеансів психоаналізу.

За З. Фрейдом, перенесення походить з еротичних джерел і, як правило, чітко забарвлене сексуально. Перенесення діє тим сильніше, чим менше про нього здогадуються. З. Фрейд розрізняв перенесення позитивне та негативне і зближав схильність до перенесення із сугестивністю.

За Е. Фроммом, зміст перенесення звичайно бере свій початок в інфантильних образах, а його інтенсивність є результатом ступеня відчуження клієнта. Перенесення виявляється в усіх випадках обожнювання авторитетів.

- **ПЕРЕНЕСЕННЯ НЕГАТИВНЕ** - перенесення (на психоаналітика) різного роду ворожих почуттів та негативних емоцій.

- **ПЕРЕНЕСЕННЯ ПОЗИТИВНЕ** - перенесення (на психоаналітика) різного роду дружніх і ніжних почуттів, прийнятних для свідомості, із продовженням цих почуттів у несвідомому.

- **ІКРЕПОС** — вплив раніше сформованої стереотипної дії (навички) па оволодіння повою дією, нові відносини (див. також *Псіч'іксішн*). Виявляється в тому, що оволодіння новою дією відбувається легше і швидше, ніж оволодіння попередньою дією.

Механізм переносу полягає у виділенні суб'єктом — необов'язково усвідомлено — загальних моментів у структурі засвоєної та засвоюваної дій. Чим виразніше виділяються ці й подібні моменти, тим легшим і ширшим є перенос. Можна сказати, що міра переносу залежить від повноти орієнтування суб'єкта на критерії та підстави виконання дії. Перенос є незначним у випадку орієнтування не на істотні, основні відношення, а на зовнішні, ситуативні.

Переносу можуть піддаватися будь-які компоненти дії, особливо в ситуації, коли відбувається засвоєння або застосування дії.

- **ПЕРЕХРЕСТ ЗОРОВИЙ** (хіазма) — місце в основі мозку, де перехрещується половина волокон зорових нервів, а саме волокна, що йдуть від внутрішньої половини сітківки кожного ока. Завдяки цьому до потиличної ділянки обох півкуль мозку проєктується вся інформація з контрлатеральної (протилежної) половини усього поля зору.

- **ПЕРЕШКОДА** — у кожній перешкоді виділяються два аспекти: 1) її об'єктивна частина, викликана незалежними від суб'єкта непсихологічними причинами; 2) суб'єктивна, задана особливостями конкретної людини.

Відповідно виділяються: 1) перешкоди зовнішні — переважно об'єктивного характеру; 2) перешкоди внутрішні — переважно суб'єктивного характеру.

- **ПЕРЕШКОДА ВНУТРІШНЯ** - носить переважно суб'єктивний характер. Суб'єктивна складова психологічно цікавіша, ніж об'єктивна (див. *Перешкода зовнішня*).

Можна виділити чотири класи перешкод внутрішніх, що визначають змістовні розходження породжуваних ними особистісних змістів.

1) Інші конфліктуючі змісти тих же обставин. Справа в тому, що обставини, які супроводжують реалізацію деякої дії, можуть перешкоджати реалізації інших дій, не менш значимих. Так, розмаїтість відносин, множинність мотивів і відповідних дій уже породжують перешкоди внутрішніх і конфліктних змістів.

2) Риси особистісні й характерологічні, а також суб'єктивні уявлення про них самої людини. Так, якщо нетерплячій людині потрібно виявити скрупульозність, її особисті якості будуть переживатися нею як перешкода, хоча сама вона, швидше за все, буде приписувати «перешкоджаючий» зміст зовнішнім обставинам.

3) Вищі ціннісні утворення особистості, її ідеали, ціннісні орієнтації, інтеріоризовані норми. Так, обставини, що практично сприяють дії, можуть суперечити ціннісним орієнтаціям даної особистості.

4) Очікування негативних санкцій, у тому числі просто несприятливої думки оточуючих, або ж очікування неуспіху своєї дії тощо. Тут мається на увазі не оцінка імовірності успіху, а перевага мотивації уникнення над мотивацією досягнення: людину більше страшать наслідки можливої невдачі, ніж приваблюють результати успіху.

- **ПЕРЕШКОДА ЗОВНІШНЯ** - носить переважно об'єктивний характер. Об'єктивна складова перешкоди психологічно цікава, оскільки лише вона обумовлює переривання дії і, отже, недосягнення або відстрочку мотиву.

- **ПЕРІОД ДООДИПІВ** (від гр. *periodos* — обхід, колообертання) — стадія психосексуального розвитку, що передує виникненню Едипового комплексу.

- **ПЕРІОД ЛАТЕНТНИЙ** — один з періодів інфантильної сексуальності — приблизно від п'яти-шести років до початку пубертатного періоду, для якого характерний переважно прихований перебіг психосексуальних процесів (див. також *Сексуальність латентна*).

- **ПЕРІОД ПУБЕРТАТНИЙ** — період статевого дозрівання.
- **ПЕРІОД СЕНСИТИВНИЙ** — періоди підвищеної чутливості до тих або інших впливів, до освоєння того або іншого виду діяльності, які проходить дитина у своєму розвитку. Так, у два-три роки дитина найбільш готова до оволодіння мовою, у п'ять-сім років — до оволодіння читанням.

Важливо відзначити, що ці періоди особливої готовності проходять, і згодом розвиток відповідної функції може бути значно ускладненим.

- **ПЕРСЕВЕРАЦІЯ** (від лат. *perseveratio* — завзятість) — мимовільне, настирливе циклічне повторення або наполегливе відтворення якої-небудь дії, руху, уявлення, ідеї, думки або переживання, часто усупереч свідомому намірові. Тенденція відтворюваних нахилів до повернення. Розрізняють персеверацію в сферах руховій, емоційній, сенсорно-перцептивній (див. *Ейдетизм*) та інтелектуальній.

Схильність до персеверацій часто спостерігається в клініці локальних уражень мозку, при мовних, рухових і емоційних розладах; нерссиерації можливі також при відволіканні уваги або в стані гострої перевтоми (див. *Утомленість*).

Припускають, що в основі персеверації лежать процеси циклічного порушення нейронних структур, пов'язані із запізнюванням сигналу про припинення дії.

- **ПЕРСОНА** (від лат. *persona* — особа) — 1) особа, особистість; 2) архетип у теорії К. Юнга, що означає ролі, які люди виконують відповідно до соціальних вимог з боку оточуючих; «публічна персона» людини, яку бачать оточуючі.

- **ПЕРСОНАЛ** (від лат. *personalis* — особистий) — особовий склад установи, підприємства або частина цього складу, що являє собою групу за професійними або іншими ознаками (наприклад, обслуговуючий персонал).

- **ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ** — процес, у результаті якого суб'єкт одержує ідеальну представленість у життєдіяльності інших людей і може виступити в суспільному житті як особистість.

Сутність персоналізації — в активних перетвореннях інтелектуальної й афективно-потребової сфер іншої людини, обумовлених діяльністю індивіда. Поняття в цьому значенні введене В. А. Петровським.

Оскільки єдність понять «індивід» та «особистість» не означає їхньої тотожності, виникають різні парадокси персоналізації: 1) теоретично можливе існування індивіда, що не реалізував себе

як особистість (наприклад, людина, що через певні обставини була виключена із соціальної взаємодії), з іншого боку, можливе існування «особистості» (у цьому випадку — квазіособистості) без індивіда (наприклад, деякі міфічні або літературні персонажі), причому як чинник перетворення вплив історичної квазіособистості може виявитися не менш значним, ніж вплив іншої реально існуючої особи; 2) можлива як деперсоналізація творця (архітектора, винахідника та ін.) у результаті відчуження продукту праці від його творця, так і персоналізація за допомогою присвоєння результатів чужої праці; персоналізація можлива не тільки як наслідок приписування собі чужих заслуг, але і як «трансляція» своїх недоліків та помилок комусь іншому; 3) третій парадокс пов'язаний із проблемою безсмертя особистого (з погляду матеріалізму): якщо особистість не зводиться до представленості її в конкретному індивіді та продовжується в інших людях, то зі смертю індивіда вона не зникає цілком.

- **ПЕРСОНАЛІЗМ** — напрямок, що вважає предметом психології особистість як особливу первинну реальність.

Розвиток особистості персоналізм відносить на рахунок споконвічно властивого їй прагнення до самоактуалізації та внутрішнього самовдосконалення, а всі психічні процеси розглядає з точки зору досягнення цієї мети. Для персоналізму характерне ідеалістичне і теологічне пояснення цілісності й активності особистості.

- **ПЕРСОНІФІКАЦІЯ** — наділення тварин і рослин, абстрактних понять, неживих предметів і явищ природи людськими властивостями, представлення їх в особах. Синонім — уособлення.

- **ПЕРСОНОЛОГ** (Personologist) — термін, запропонований Г. Мюрреєм для позначення теоретика і (або) дослідника особистості.

- **ПЕРЦЕПЦІЯ** (від лат. perceptio — уявлення, сприймання) — сприйняття, безпосереднє відображення об'єктивної дійсності органами відчуття.

- **ПЕРЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНА** — сприйняття, розуміння й оцінка людьми соціальних об'єктів: інших людей, самих себе, груп, соціальних спільностей та ін. Термін увів американський психолог Дж. Брунер для позначення факту соціальної обумовленості сприйняття, його залежності не тільки від характеристик стимулу (об'єкта), але й від минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, значимості ситуації тощо.

Пізніше під соціальною перцепцією стали розуміти цілісне сприйняття суб'єктом не тільки предметів матеріального світу, а й соціальних об'єктів (інших людей, груп, класів, народностей), соціальних ситуацій та ін. Було встановлено, що сприйняття соціальних об'єктів має ряд специфічних рис, що якісно відрізняють його від сприйняття неживих предметів, а саме: 1) соціальний об'єкт не пасивний і не байдужий стосовно суб'єкта сприйняття; впливаючи на суб'єкт сприйняття, соціальний об'єкт прагне трансформувати уявлення про себе в сприятливий для своїх цілей бік; 2) увага суб'єкта перцепції соціальної зосереджена насамперед не на моментах породження образу як результату відображення реальності, а на смислових і оцінних інтерпретаціях об'єкта сприйняття, у тому числі причинних (див. *Атрибуція каузальна*); 3) сприйняття соціальних об'єктів характеризується більшою злитістю пізнавальних компонентів з емоційними (афективними), більшою залежністю від мотиваційно-смислової структури діяльності суб'єкта сприйняття.

У цьому зв'язку даний термін набуває в соціальній психології розширеного тлумачення, що відрізняє його від тлумачення в загальній психології. У структурі будь-якого перцептивного акту виділяють суб'єкт і об'єкт сприйняття, його процес і результат. І якщо в загальній психології основний акцент ставиться на дослідженні процесів і механізмів породження сенсорних образів, то в соціальній психології вивчення соціальної перцепції пов'язане з уточненням її ролі в регуляції поведінки та діяльності індивіда й соціальних груп (див. *Теорія відповідності когнітивної*) і з уточненням характеристик суб'єкта й об'єкта сприйняття.

- ПЕСИМІЗМ (від лат. *pessimus* — найгірший) — світовідчуття, перейняте глибоким смутком, безнадійністю, зневірою у кращому майбутньому; схильність в усьому бачити тільки погане (протилежне — оптимізм).

- ПИЛЬНУВАННЯ — інакше: активний стан. Поведінковий прояв активності нервової системи або функціонального стану людини в умовах реалізації нею тієї чи іншої діяльності.

- ПІДКРІПЛЕННЯ (Reinforcement) — у вченні про вищу нервову діяльність — безумовний подразник, що викликає біологічно значиму реакцію, при сполученні якої з попередньою дією її індиферентного стимулу виробляється класичний умовний рефлекс. Підкріплення, що наносить шкоду організмові (наприклад, удар струмом), називають негативним (покарання), підкріплення

у вигляді їжі — позитивним (нагорода). У ситуації інструментального навчання (при виробленні рухової реакції) в ролі негативного підкріплення може виступати скасування нагороди, а позитивним може стати скасування покарання.

Іншими словами, в класичній обумовленості — асоціація, що утворюється за допомогою кількарязового поєднання умовного стимулу з безумовним; в оперантному навчінні — асоціація, що утворюється тоді, коли за оперантною реакцією іде підкріплюючий стимул.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ: ЦІННІСТЬ (Reinforcement value)** - визначення того, в якій мірі людина надає перевагу одному підкріпленню перед іншим, якщо можливість одержати кожне — рівнозначна.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ БЕЗПЕРЕРВНЕ (Continuous reinforcement)** — режим підкріплення, за якого підкріплюється кожен випадок бажаної або правильної реакції.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ ВТОРИННЕ (Secondary reinforcement)** - будь-який стимул, що набуває підкріплюючих властивостей за допомогою тісної асоціації з початковим підкріпленням у минулому навчальному досвіді організму; також відоме як умовне підкріплення.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ ЗОВНІШНЄ (External reinforcement)** - підкріплюючий стимул оточення, який іде відразу за певною поведінкою (наприклад, соціальне схвалення, увага, гроші).

- **ПІДКРІПЛЕННЯ НЕГАТИВНЕ (Negative reinforcement)** - підкріплення, що полягає в усуненні неприємного стимулу після одержання бажаної реакції.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ НЕПРЯМЕ (Vicarious reinforcement)** - будь-яка зміна в поведінці людини при спостереженні за моделлю, причому та сама поведінка може підкріплюватися або каратися. Наприклад, дитина стримує плач, тому що бачить, як мама сварить за це її сестру.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ ПЕРВИННЕ (Primary reinforcement)** - будь-яка подія або об'єкт, які мають уроджені підкріплюючі властивості; називається також безумовним підкріпленням.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ ПЕРЕРИВЧАСТЕ (Intermittent reinforcement)** — режим підкріплення, за якого підкріплюючі стимули застосовуються до реакцій зрідка або переривчасто.

- **ПІДКРІПЛЕННЯ ПОЗИТИВНЕ (Positive reinforcement)** - пред'явлення приємного стимулу після реакції, яке підвищує імовірність її повторення.

- **ПІДПОРЯДКОВАНІСТЬ СЕКСУАЛЬНА** - термін, який позначає факт того, що одна особа може виявитися незвичайно залежною і несамостійною щодо іншої особи, з якою знаходиться в статевому спілкуванні. Згідно із З. Фрейдом, ця підпорядкованість частіша й інтенсивніша в жінок, ніж у чоловіків, але й в останніх тепер вона все-таки більш поширена, ніж у часи античності.

- **ПІДСВІДОМІСТЬ** (підсвідоме) — узагальнене поняття, що позначає різні неусвідомлювані системи психіки. Термін виник у другій половині XVIII ст. (див. також *Несвідоме*).

Всупереч розповсюдженій помилковій думці, у теорії З. Фрейда поняття підсвідомості практично не вживалося, хоча саме завдяки психоаналізу воно стало популярним.

- **ПІДХІД АТОМІСТИЧНИЙ** - переконання, що досліджувати — означає розкласти складні процеси на найпростіші елементи — «атоми».

- **ПІДХІД ДІЯЛЬНІСНИЙ- 1.** Підхід діяльнісний до психологічної корекції формувався переважно у вітчизняній психологічній школі; припускає корекцію за рахунок організації спеціального навчання, у ході якого клієнт опановує психологічні засоби, що дозволяють на новому рівні здійснювати контроль і керування внутрішньою та зовнішньою активністю. Часто практикуються оволодіння зовнішньою дією і наступна його інтеріоризація — перехід у внутрішній, ідеальний план. Цей підхід альтернативний поведінковому підходу й орієнтується не на позбавлення від симптому як такого, а на побудову нових внутрішніх систем.

2. Підхід діяльнісний до вивчення психіки: 1) принцип вивчення психіки, в основу якого покладено категорію предметної діяльності; 2) теорія, що розглядає психологію як науку про породження, функціонування та структуру психічного відображення в діяльності індивідів. Вихідним методом вивчення психіки виступає аналіз перетворень психічного відображення в процесі діяльності, досліджуваної в її філогенетичному, історичному, онтогенетичному та функціональному розвитку (див. *Філогенез; Онтогенез*).

Основні принципи діяльнісного підходу: 1) принципи розвитку, історизму, предметності; 2) принцип активності, що включає в себе надситуативну активність як специфічну особливість людської психіки; 3) принцип інтеріоризації-екстеріоризації як механізмів засвоєння суспільно-історичного досвіду; 4) принцип єдності організації зовнішньої та внутрішньої діяль-

ності; 5) принцип системного аналізу психіки; 6) принцип залежності психічного відображення від місця відбиваного об'єкта в структурі діяльності.

У контексті діяльнісного підходу виділені критерії виникнення психіки і стадії розвитку психіки у філогенезі, розроблені поняття: 1) про провідну діяльність як основу і рушійну силу розвитку психіки в онтогенезі; 2) про уподібнення як механізм формування образу; 3) про структуру діяльності — діяльність, дія, операція, психофізіологічні функціональні системи; 4) про значення, особистісний зміст і почуттєву тканину як таких, що утворюють свідомість; 5) про ієрархії мотивів і особистісних змістів як одиниць побудови особистості.

Діяльнісний підхід виступає як конкретно-наукова методологія для психології вікової, педагогічної, інженерної, медичної та ін.

- **ПІДХІД ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ГУМАНІСТИЧНИЙ** - до психологічної корекції — сюди відносяться ті теорії й похідні від них системи особистісної корекції, які засновані на філософії екзистенціалізму, що підкреслює важливість проблем людського становлення і відповідальності за своє становлення (див. *Психологія гуманістична; Логотерапія*).

- **ПІДХІД ІДЕОГРАФІЧНИЙ** (від гр. idea — поняття і grapho - пишу) — підхід до вивчення особистості, при якому унікальність кожної людини є первинною метою дослідження. Вперше введений Г. Олпортом.

- **ПІДХІД ІНТЕРАКЦІОНІСТИЧНИЙ** (Interactionist approach) - підхід, відповідно до якого підкреслюється значимість як індивідуальних відмінностей, так і ситуаційних факторів у поясненні поведінки.

- **ПІДХІД КОГНІТИВІСТСЬКИЙ** - до психологічної корекції — заснований на теорії, що описує особистість з погляду організації пізнавальних структур. Саме з ними проводиться корекційна робота, причому в ряді випадків мова йде не тільки про порушення власне пізнавальної сфери, але і про складності, що визначають проблеми спілкування, про внутрішні конфлікти та ін.

Приклад когнітивістського підходу — теорія особистісних конструктів і психотерапевтичний метод, названий терапією фіксованої ролі.

- **ПІДХІД МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ** (Interdisciplinary approach) — підхід до особистості, що підкреслює важливість взає-

модії різних галузей науки, тобто внеску, що можуть зробити соціологи, антропологи, етологи та інші вчені у розуміння поведінки людини.

- **ПІДХІД МІКРОСТРУКТУРНИЙ** - один з теоретико-експериментальних напрямків вітчизняної психології. Задача підходу — вивчення координації дій і операцій, що утворюють фактуру — «мікроструктуру» — різних видів пізнавальної та виконавчої діяльності. Велика увага приділяється дослідженню становлення — «мікрогенезу» — сприйняття, запам'ятовування, мислення і рухів. Розроблені в рамках цього підходу експериментальні методи доповнюють методи формування внутрішніх психічних дій і аналізу макроструктури діяльності, дозволяючи вивчати організацію високоавтоматизованих психічних процесів, не помітних для зовнішнього і внутрішнього спостереження.

У результаті досліджень встановлено закономірності сприйняття і запам'ятовування інформації, процесів рішення задач і виконання складних рухів у тривимірному просторі.

- **ПІДХІД НОМОТЕТИЧНИЙ (Nomothetic view)** - емпіричний підхід до вивчення особистості, що прагне встановити загальні закони функціонування людини.

- **ПІДХІД ПОВЕДШКОВИЙ** - до психологічної корекції - у рамках якого відхилення трактуються відповідно до принципів біхевіоризму, а корекція і терапія пов'язуються з необхідністю формування у клієнта оптимальних поведінкових навичок, тому що вважається, що психічні розлади зумовлені неадаптивною поведінкою. В поведінковій корекції використовують методи, умовно віднесені до трьох основних груп.

Методи контрбумовлення припускають розрив небажаного встановленого зв'язку між умовним подразником і реакцією або заміну цього зв'язку іншим. Практикують такі прийоми, як поєднання приємного для клієнта впливу і ситуації, звичайно для нього неприємної, і навпаки. Проте у багатьох випадках психологи, що практикують техніку контрбумовлення, висловлюють сумнів в етичності заподіяння страждань навіть із благою метою.

Інший варіант контрбумовлення — парадоксальне для клієнта поєднання впливу і приємної або неприємної ситуації не конкретного впливу, а стану. Наприклад, клієнта навчають розслабленню, а потім створюють мінімально тривожну ситуацію. Коли ж він перестає почувати тривогу, переходять до більш стресогенних ситуацій, створюючи їх у порядку наростання сили негативних впливів.

Методи оперантні базуються на принципах, виділених Б. Скіннером. В основі методів лежить система винагород, що даються клієнтові за ті дії, які терапевт вважає бажаними, від чого імовірність такої поведінки зростає. Варіант підходу — формування бажаної поведінки на основі самоконтролю і самовинагород: людина сама відбирає і створює в житті сприятливі ситуації, уникаючи небажаних.

Методи соціобіхевіоризму базуються на положенні про те, що людина навчається за допомогою спостереження поряд з іншими формами навчання. Терапія заснована на створенні моделі оптимальної поведінки, яку клієнт повинен наслідувати.

• **ПІДХІД ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ** - до психологічної корекції — охоплює різні напрямки психоаналізу, що при всій розбіжності зберігають загальну спрямованість терапії — допомогти клієнтові виявити неусвідомлювані причини тяжких переживань і хворобливих проявів способом їхнього пророблення в різних формах. Передбачається можливість контролю і часткового (принаймні) оволодіння поведінкою і, як наслідок, — можливість особистісного розвитку.

Конкретні методи роботи варіюються залежно від конкретного напрямку. Так, для З. Фрейда основним був метод катарсису, для К. Юнга — метод активної уяви, для К. Хорні — метод спільного аналізу життєвого шляху, для Г. Саллівана — метод психіатричного інтерв'ю.

• **ПІДХІД ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНИЙ** - до психологічної корекції — виділення його поряд з психоаналітичним, поведінковим та ін. підходами є не зовсім коректним, тому що він не має єдиної теоретичної основи; проте йому властиві свої характерні риси, і тому даний підхід заслуговує на особливий розгляд.

Принцип лікування душі через вплив на тіло стає усе більш розповсюдженим. Засновником цього підходу можна вважати В. Райха, який запропонував систему вегетотерапії. Видатним продовжувачем його став творець біоенергетики А. Лоуен. З інших методів можна відзначити так звану первинну терапію А. Якова.

• **ПІДХІД ТРАНСПЕРСОНАЛЬНИЙ** - до психологічної корекції — спрямований на допомогу при змінених станах свідомості. Лідер цього напрямку С. Гроф відзначає зв'язок своїх уявлень з концепціями К. Юнга, Р. Ассаджолі та з уявленнями щодо вищих мотивів і «пікових переживань» на зразок натхнення і містичних видінь.

Головна відмітна риса підходу — модель душі, у якій визнаються значимість духовного та космічного вимірів і можливостей еволюції свідомості, а також готовність піти за клієнтом у нові сфери досвіду (див. *Психологія трансперсональна*).

• **ПІЗНАВАЛЬНІ (КОГНІТИВНІ) ПРОЦЕСИ** (Cognitive processes) — розумові процеси, що забезпечують людині здатність як до пояснення, так і передбачення навколишньої дійсності.

• **ПІЗНАВАННІСТЬ** (Knowability) — вихідне положення про те, що принципи керування поведінкою людини будуть зрештою відкриті завдяки науковому пізнанню.

• **ПІЗНАННЯ: ФОРМА** — сюди відносять: пізнання наукове, пізнання повсякденне, пізнання художнє і пізнання релігійне.

• **ПІЗНАННЯ ПОВСЯКДЕННЕ** - пізнання, здійснюване в повсякденній життєвій діяльності. В деякій мірі подібне до наукового пізнання: у повсякденній ситуації доводиться спиратися на певні виявлені закономірності життя, при взаємодії з новим — на певні гіпотези, які не завжди усвідомлено формулюються. Ці гіпотези перевіряються практикою, у разі їх непідтвердження змінюються, і, відповідно до них, виробляються нові дії.

Проте існують й істотні протиріччя. У своєму життєвому досвіді людина спирається переважно на узагальнені емпіричні, а наука — на теоретичні. Життєвий досвід є переважно індивідуальним, наука ж прагне до універсальності знання. Життєвий досвід орієнтований на практичний ефект, а наука, особливо «чиста», — на знання як таке, як на самостійну цінність. Нарешті, у повсякденному пізнанні методи пізнання, як правило, не виробляються спеціально, тоді як у науці створення й обґрунтування методів є принципово важливим.

-» **ПІЗНАННЯ РЕЛІГІЙНЕ** — на відміну від науки, якій властива готовність до самоспростування навіть базових принципів (що далеко не завжди здійснюється), релігійне знання — у рамках тієї чи іншої конфесії — звичайно спрямоване на ствердження і підтвердження вихідних догматів, символу віри.

В основі наукових понять завжди лежать деякі постулати, прийняті без доказів і найчастіше недоведені; часто вчені явно або неявно відстоюють їх, захищаючи так, ніби вони є безперечними.

Інша відмінність: у пізнанні релігійний світ трактується як прояв божественних задумів і сил, тоді як у науці він розглядається як відносно самостійна реальність. Проте для наук про людину, зокрема для психології, релігійні шукання мають особ-

ливе значення і часто виявляються глибшими і тоншими за традиційний науковий підхід. До того ж проблема віри і релігійної свідомості досить важлива для багатьох найвизначніших психологів світу — не тільки в плані їх особистостей, але й у побудові психологічних теорій і психотерапевтичних систем.

- **ПІЗНАННЯ ХУДОЖНЄ** — властиве мистецтву; відрізняється від наукового пізнання тим, що наука, як правило, прагне до максимально знеособленого знання (хоча в психології це не завжди так), тоді як мистецтво орієнтується на унікальну особистість творця, на його суб'єктивне бачення світу, що найчастіше і складає основний інтерес у художньому творі. На противагу образно-емоційному характерові художньої творчості, науці властивий інтелектуалізм та раціоналізм.

Разом з тим ці розходження часто досить умовні. Багато вчених підкреслювали роль образно-естетичних переживань у процесі наукової творчості. А для наук про людину мистецтво нерідко давало безпосередній імпульс науковим міркуванням, так само, як і наука відкривала нові грані в художньому освоєнні світу.

- **ПІКНІЧНИЙ** (від гр. *pykno* — щільний) — гладкий. Пікнічний тип — тип статури людини, що характеризується широкою, кремезною фігурою та короткою шиєю.

- **ПІКТОГРАМА** (від лат. *pictus* — намальований і гр. *grapho* — пишу) — малюнкове письмо, яке використовується у психології як методичний засіб при вивченні опосередкованого запам'ятовування. Запропонована радянським психологом О. Лурією у 30-ті рр. XX ст., вона знайшла широке застосування в психіатрії та медичній психології як діагностичний метод. Загальний вигляд піктограми — сукупність графічних образів, що випробовуваний вигадує сам з метою ефективного запам'ятовування і наступного відтворення слів та виразів.

Як діагностичний метод, піктограма відноситься до розряду проєктивних тестів, тому що часто відбиває приховані мотиви, особисті проблеми і побоювання випробовуваних. Вважається, що процес вибору і побудови графічних образів дозволяє виявити не тільки розлади пам'яті, але й порушення понятійного мислення.

- **ПІСЛЯДІЯ** — її закономірності показують, як впливає попередній стимул на наступні.

- **ПЛАНУВАННЯ ОТОЧЕННЯ** (*Environmental planning*) - тип стратегії самоконтролю, у якій людина змінює оточення так,

що змінюються або стимули, що викликають небажану реакцію, або її наслідки.

- **ПЛАЦЕБО-ЕФЕКТ** (від лат. placebo — букв.: сподобаюся) — зміна у фізіологічному або психологічному стані суб'єкта, що викликається способом плацебо.

Виявляє психотерапевтичну дію самого факту приймання ліків, застосовується у разі необхідності встановити ступінь участі навіювання в лікувальній дії нового препарату. При цьому групі випробовуваних повідомляють, що їх будуть лікувати новим засобом, після чого половині групи дають плацебо. Порівняння результатів у двох підгрупах дозволяє судити про ефективність ліків.

Плацебо-ефект використовують також у психотерапії та у деяких експериментальних психологічних задачах.

- **ПЛЮРАЛІЗМ** (від лат. pluralis — множинний) — у соціально-психологічному аспекті — прояв у діяльності й спілкуванні широкого спектра думок, орієнтацій, багатоваріантності оцінок, які висловлюються індивідами щодо значимих для них ситуацій. У плюралізмі проявляється соціальна активність особистості, її потреба у відстоюванні власних позицій, здатність до рефлексії, терпимість до думок інших. Найчастіше плюралізм можна спостерігати у прийнятті групових рішень і в груповій дискусії, особливо при спільній творчій діяльності.

Плюралізм — важлива характеристика конструктивності спілкування, ефективної міжособистісної взаємодії. Як важливий феномен політичної психології, він несумісний з догматизмом, тоталітарним мисленням і з авторитарним керівництвом.

- **ПОБУДНИК НЕУСВІДОМЛЮВАНИЙ** (неусвідомлювані побудники діяльності; неусвідомлювані побудники свідомих дій) — неусвідомлювані мотиви і смислові установки, що обумовлюються бажаним майбутнім, яке має особистісний зміст. Дана тема насамперед пов'язана з ім'ям З. Фрейда, з його теорією несвідомого і з фрейдизмом взагалі.

- **ПОВЕДІНКА** — властива живим істотам взаємодія із середовищем, опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. Термін застосовується як до окремих осіб, індивідів, так і до їх сукупностей (поведінка біологічного виду, соціальної групи).

За сформованою традицією, в психології під поведінкою розуміють зовнішні прояви психічної діяльності. У цьому відношенні поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутріш-

ніх, суб'єктивно пережитих процесів. Інакше — факти поведінки і факти свідомості розглядаються окремо на підставі методу їхнього виявлення. Поведінка має місце в зовнішньому світі, виявляється зовнішнім спостереженням, а процеси свідомості протікають у внутрішньому світі суб'єкта і виявляються самоспостереженням.

До фактів поведінки належать: 1) усі зовнішні прояви фізіологічних процесів, пов'язаних зі станом, діяльністю і спілкуванням людей — поза, міміка, інтонації та ін.; 2) окремі рухи і жести; 3) дії як більш значущі акти поведінки, що мають певний зміст; 4) вчинки — ще складніші акти, що мають, як правило, суспільне, соціальне значення та пов'язані з нормами поведінки, відносинами, самооцінкою.

• **ПОВЕДІНКА: ПОТЕНЦІАЛ** (Behavior potential) - у теорії Д. Роттера імовірність того, що дана поведінка буде вибудована в залежності від очікувань людини і цінності підкріплення, пов'язаного з поведінкою у даній ситуації.

• **ПОВЕДІНКА: РЕГРЕСІЯ** — форма психологічного захисту, один з універсальних захисних механізмів, що обумовлює специфічну форму відходу від дійсності — тимчасовий перехід, повернення на більш ранню стадію розвитку, до простіших форм поведінки або мислення, на примітивний рівень психічного розвитку — нібито відступ у той психологічний період, коли людина почувала себе найбільш захищеною. Повернення до ранніх, пов'язаних з дитинством, типів поведінки; перехід на попередні рівні психічного розвитку й актуалізація успішних у той період способів реагування.

Проявляється в стресогенних ситуаціях, коли адекватна поведінка виявляється неможливою для індивіда в силу їхньої високої значимості, новизни, складності або психофізіологічного стану самого індивіда (втома, хвороба, регресія віку в гіпнозі). Включається в дію, коли Я не в змозі прийняти реальність такою, яка вона є, або коли особистість не в змозі впоратися з вимогами Над-Я, або ж там, де інші захисні механізми неефективні. Може здійснюватися стосовно різних рівнів реалізації діяльності й сфер особистості — мотиваційно-потребової, смислової, цільової, операціональної.

Регресія поведінки може виявлятися у вигляді істеричних реакцій — на зразок блювоти, ссання пальців; зайвої сентиментальності, переваги «романтичної любові» й ігноруванні сексуальних відносин та ін.

У психоаналітичних теоріях вона розглядається як неефективний захист, тому що індивід замість того, щоб упоратися із ситуацією, відходить від реальності, повертаючись до тієї стадії розвитку особистості (згідно з онтогенетичною моделлю З. Фрейда), на якій ним переживалося почуття задоволення. Регресія поведінки характеризує інфантильну, як правило, невротичну особистість. Більш зріле Я виробляє більш специфічні й нюансовані механізми захисту.

• **ПОВЕДІНКА: РІВЕНЬ** — прийнято розрізняти п'ять рівнів поведінки — від таких уроджених стереотипних форм адаптації, як таксиси і рефлекси (і, у деяких відношеннях, інстинктивна поведінка) до набутих, модифікованих форм, які пов'язані з мисленням.

Відносна роль кожного з цих рівнів у тварин різного ступеня розвитку така: 1) таксиси — їх прояв є максимальним у найпростіших, помірним — у істот середнього ступеня — черв'яків та комах, і майже відсутній у примітивних ссавців; 2) рефлекси — їх прояв неясний у найпростіших, максимальний — у кишковопорожнинних, середній — в черв'яків та комах і потроху сходиться до нуля у тварин більш високого ступеня розвитку, проте навіть у людини не зникає повністю; 3) поведінка інстинктивна — її прояв ледь намічається в кишковопорожнинних, досягає максимуму в комах, середнього ступеня — у птахів і нижчих ссавців і близький до нуля — в людини; 4) наслідки — його прояв намічається в черв'яків, середній ступінь — у риб, амфібій, рептилій і максимум — у приматів та людини; 5) діяльність розумова — її прояв намічається в примітивних ссавців, далі різко зростає на рівні вищих приматів і досягає максимуму в людини.

Отже, в міру підвищення організації тварин, уроджені стереотипні реакції усе більш витісняються надбаними формами поведінки.

• **ПОВЕДІНКА: ТЕРАПІЯ** - сформований у США метод психотерапії, заснований на принципах біхевіоризму. При цьому психічні й емоційні розлади розглядаються як порушення адаптації індивіда до існуючих умов.

• **ПОВЕДІНКА: ФІКСАЦІЯ** — один із захисних механізмів особистості — тенденція до збереження апробованих ефективних стереотипів поведінки.

• **ПОВЕДІНКА АГРЕСИВНА** - специфічна форма дій людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванням сили стосовно іншої особи або групи осіб, яким

суб'єкт прагне завдати шкоди. Може варіюватися за ступенем інтенсивності й формою прояву: від демонстрації ворожості та недоброзичливості — до словесних образ (агресія вербальна) і до застосування грубої сили (агресія фізична). У соціально-психологічному плані значимим є підсумовування агресивної поведінки окремих особистостей, перетворення міжособистісної агресії на міжгрупову в рамках так званих масовидних явищ.

У зарубіжній психології існує безліч пояснень агресивної поведінки. Так, психоаналіз вбачає у ньому прояв комплексу Едіпа, результат пригнічення інстинктивних прагнень лібідо в ранньому дитинстві. Необіхевіоризм вважає агресивну поведінку наслідком фрустрацій, яких особистість зазнає в процесі соціального навчання; інтераціоналізм — наслідком об'єктивного конфлікту інтересів, несумісності цілей окремих особистостей і соціальних груп; когнітивізм — результатом дисонансів і невідповідностей у пізнавальній сфері суб'єкта. Існують і біологізаторські спроби пояснити агресивну поведінку як чисто інстинктивну.

• **ПОВЕДІНКА ВІДХИЛЕНА** - система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам. Основні види відхиленої поведінки — злочинність і кримінально некарана (непротиправна) аморальна поведінка (систематичне пияцтво, корисливість, сексуальна розбещеність та ін.). Зв'язок між цими видами поведінки полягає в тому, що здійсненню правопорушень нерідко передують аморальна поведінка, яка стала звичкою.

• **ПОВЕДІНКА ДЕВІАНТНА** — див. *Поведінка відхилена*.

• **ПОВЕДІНКА ЕКСПРЕСИВНА** - характеризує відносно стабільні особливості індивідуального стилю випробовуваного — наприклад, лексику, мову, спосіб роботи з перцептивним матеріалом. Діагностується тією чи іншою мірою всіма проєктивними методиками, але найкраще — тестом плям Роршаха та міокінетичною методикою Міра-і-Лопеса.

• **ПОВЕДІНКА ІНВЕРТОВАНА** (поведінка інвертованих суб'єктів) — за З. Фрейдом, за ступенем інвертації виділяють три основні типи поведінки: 1) інвертована абсолютно — коли сексуальний об'єкт може бути тільки тієї ж статі; 2) інвертована амфігенно (гермафродитизм психосексуальний) — коли об'єкт може бути і своєї, і протилежної статі; 3) інвертована випадково — коли при неприступності об'єкта протилежної статі (або при наслідуванні) в якості об'єкта обирається особа власної статі.

В тимчасовому плані також виділяють три варіації: інверсію постійну, інверсію періодичну та інверсію епізодичну.

- **ПОВЕДІНКА ОПЕРАНТНА** (Operant behavior) - реакції, які вільно виражаються організмом, і на частоту яких значно впливає застосування різних режимів підкріплення.

- **ПОВЕДІНКА ОПОСЕРЕДКОВАНА** — дії, що спрямовуються не безпосередніми імпульсами, а правилами, вимогами і нормами. Просто опосередкована поведінка може мати у своїй основі й стихійно сформовану ієрархію мотивів, і навіть «стихийну моральність»: суб'єкт може не усвідомлювати, що саме змушує його поводити себе певним чином, проте діяти цілком морально.

- **ПОВЕДІНКА ПОЛЬОВА** — переважна орієнтація суб'єкта на ситуативно значимі об'єкти оточення, що сприймаються, на відміну від орієнтації на прийнятну мету діяльності; сукупність імпульсивних відповідей на стимули навколишнього середовища. Спостерігається в ранньому дитячому віці, а також при деяких порушеннях психічної регуляції діяльності дорослого.

- **ПОВЕДІНКА ПРОЕКТИВНА** - поведінка, перекручена проявами проєкції; ступінь апперцептивного перекручування зумовлюється і невизначеністю перцептивного матеріалу, й індивідуальними особливостями сприймаючого, залежними також від його афективного стану і мотивації.

Цей тип поведінки найбільш чітко діагностується інтерпретативними тестами.

- **ПОВЕДІНКА СЕКСУАЛЬНА** - форми взаємодії індивідів, особин, мотивовані статевою потребою; явище, що являє собою важливу сферу суспільного, родинного та особистого життя. Біологічна складова сексуальної поведінки містить у собі параметри статевої конституції, статури, темпераменту, гормонального балансу, діяльності центральної нервової системи, генетичні детермінанти.

Сексуальна поведінка людини виконує три функції: репродуктивну, гедонічну (спрямовану на одержання насолоди) і комунікативну. Залежно від переваги конкретної функції, виділяють різні види ставлення до сексуальності. Чим вище рівень розвитку особистості, тим більш різноманітними є індивідуальні прояви сексуальної поведінки. Інтимна близькість може бути засобом: 1) релаксації, розрядки статевого напруження; 2) прокреації, дітородіння; 3) рекреації, почуттєвої насолоди як самоцілі; 4) пізнання; 5) комунікації; 6) самоствердження; 7) досягнення поза-сексуальних цілей; 8) підтримки певного ритуалу; 9) компенсації.

Виділяють наступні типи сексуальної мотивації: 1) гоместабілізуєчий — статева поведінка будується на створенні спокою і комфорту таким чином, щоб сексуальні питання не відволікали від виконання інших задач, оцінюваних більш високо; 2) ігровий — гармонійно сполучає в собі романтичні й сексуальні елементи: у сексуальну поведінку вносяться елементи гри, вигадки, фантазії; 3) шаблонно-регламентований — установлює певний стандарт сексуальної поведінки; 4) генітальний — характерний для осіб із низьким рівнем інтелекту, що не бачать різниці між статевим потягом і ерекцією, вважаючи її «достатньою підставою до дії».

• **ПОВТОРЕННЯ** — відтворення засвоєних знань та дій для полегшення їхнього запам'ятовування. У загальній психології розглядається в зв'язку з дослідженнями пам'яті. Вивчається як засіб установлення нових смислових зв'язків, розкриття нових відносин у предметі, актуалізації тих чи інших способів діяльності. Інша функція повторення — удосконалювання дій за різними параметрами.

Виконання спеціальних вправ і повторення дії в умовах, що змінюються, забезпечують набуття таких якостей, як узагальненість та усвідомленість. Багаторазове повторення дії в стереотипних умовах призводить до утворення автоматизму.

• **ПОВТОРЕННЯ НАВ'ЯЗЛИВЕ** - несвідома схильність до повторення пережитих в минулому травматичних моментів та ситуацій.

• **ПОГРОЗА** — 1) усвідомлення людиною того, що її конструктивна система знаходиться на грані рішучих змін; 2) будь-яке переживання, що сприймається як не узгоджене з Я-структурою людини.

• **ПОДРАЗЛИВІСТЬ** — здатність організмів реагувати на біологічно значимі впливи.

Зміна фізіологічного стану цілісного організму, його органів, тканин або клітин під тиском зовнішніх впливів, названих подразниками. Мінімальна величина подразника, достатня для виникнення такої зміни, називається порогом сприйняття.

Подразливість відноситься до фундаментальних властивостей живих систем: її наявність — класичний критерій життя взагалі. Вже подразливість найпростіших одноклітинних організмів характеризується певною спрямованістю їхніх переміщень — до джерела впливу або від нього. Разом зі здатністю до утворення елементарних умовних реакцій подразливість протоплазми одноклітинних лежить в основі усіх форм поведінки, що спостеріга-

ються в них. Подразливість, або збудливість, органів почуттів — найважливіша передумова відображення організмом властивостей навколишнього середовища, яка складає сутність процесів чутливості (див. також *Відчуття*).

• **ПОДРАЗНИК** — будь-який матеріальний агент, зовнішній або внутрішній, усвідомлюваний або неусвідомлюваний, виступаючий як умова наступних змін стану організму. Це поняття споріднене з поняттями стимулу і сигналу. При наявності фіксованого причинно-наслідкового зв'язку між даною подією і наступними змінами в стані організму подразник виступає як стимул, а відповідна зміна — як реакція.

Розрізняються наступні подразники: 1) безпосередньо біологічно значимі — біогенні; 2) опосередковано біологічно значимі — абіогенні; 3) з невиявленою, невизначеною біологічною значимістю.

Залежно від інтенсивності, подразники можуть бути мінімальними — достатніми для виникнення відчуття, і максимальними — при яких ще зберігається відчуття даної якості, виступаючи як межові — нижній і верхній — абсолютні пороги (див. *Поріг відчуття*). Подразники можуть виступати як адекватні — генетично співвіднесені з відповідними аналізаторами, та як неадекватні — не співвіднесені, але які спричиняють специфічні для даного аналізатора відчуття (наприклад, сітківка обумовлює виникнення зорових відчуттів як при впливі світла, так і при механічних та електричних впливах на око).

• **ПОДРАЗНИК КЛЮЧОВИЙ** - біологічно значимі для тварин об'єкти живої і неживої природи.

• **ПОЗИЦІЯ** (від лат. *positio* — положення, розташування) — 1. Стійка система відносин людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках. Позиція — утворення, що розвивається; зрілість її характеризується несуперечністю і відносною стабільністю.

2. Інтегральна, найбільш узагальнена характеристика положення індивіда в статусно-рольовій внутрішньогруповій структурі.

• **ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА** — 1. Місце, положення індивіда або групи в системі відносин у суспільстві, обумовлене рядом специфічних ознак, яке регламентує стиль поведінки. Функціональне місце, що може зайняти людина відносно інших людей. Насамперед характеризується сукупністю прав і обов'язків. Зайнявши таку позицію, людина повинна виконувати певну соціальну роль. У цьому значенні — синонімічна поняттю статусу.

2. Погляди, уявлення, установки і диспозиції особистості щодо умов власної життєдіяльності, які реалізуються і відстоюються нею в референтних групах. У цьому значенні передає сутнісну характеристику поняття соціальної ситуації розвитку як єдності суб'єктивного і об'єктивного в особистості, яке формується в спільній діяльності.

Соціальна позиція відбиває ідею ієрархічної організації особистості.

- **ПОКАРАННЯ (Punishment)** — пред'явлення анерспінних стимулів, які впливають із небажаної поведінки та зменшують імовірність її повторення.

- **ПОКАРАННЯ ПОЗИТИВНЕ (Positive punishment)** — пред'явлення аверсивного стимулу після реакції.

- **ПОЛЕ** — у психології — сукупність пережитих суб'єктом актуальних — «тут і зараз» — побудників його активності. Поняття поля розроблялося в рамках гештальтпсихології та топологічної психології, трактуючись відповідно до принципів цих шкіл. За допомогою поняття поля характеризується поведінка суб'єкта в конкретній ситуації, залежно від прийнятої ним орієнтації (див. *Поленезалежність*).

- **ПОЛЕ СВІДОМОСТІ** — воно неоднорідне, має фокус, периферію та межу, за якою починається царина неусвідомленого.

Згідно з Р. Ассаджолі, поле свідомості — це аналізовані почуття, думки, спонування.

- **ПОЛЕ ФЕНОМЕНАЛЬНЕ** (від гр. *phainomenon* - що є) — загальність переживання людини (визначається також як *Поле сприйняття*).

- **ПОЛЕНЕЗАЛЕЖНІСТЬ** — поняття, що позначає переважну орієнтацію суб'єкта на внутрішні еталони упорядкування зовнішніх вражень в умовах, коли йому нав'язуються неадекватні форми відображення зовнішнього світу. Охоплює широке коло явищ: від явищ стійкості й адекватності сприйняття предметного світу в обставинах, що ускладнюють сприйняття, до прояву автономії особистості в ситуації сугестивного впливу групи, натовпу (див. *Паніка масова; Зараження*).

Залежною від поля — полезалежною — є така поведінка, при якій суб'єкт імпульсивно реагує на стимули, які є для нього спонукальною силою (валентністю), ігноруючи заздалегідь прийняту мету. Незалежна від поля — полenezалежна — поведінка проявляється в переважній орієнтації на власну мету та в ігноруванні тиску наявної ситуації.

- **ПОЛІВМОТИВОВАНИСТЬ** — термін, що позначає одночасну наявність декількох мотивів деякої діяльності.

- **ПОЛІГАМІЯ** (від гр. *poli...* і *gamos* — шлюб) — багатошлюбність (багатоженство або багатомужство); частіше вживається в значенні багатоженства.

- **ПОЛІГІНІЯ** (від гр. *poli...* і *gune* — жінка, дружина) — багатоженство.

- **ПОЛІГРАФ** (детектор брехні) (від гр. *polygraphia* — багатописання) — набір апаратів для об'єктивного дослідження фізіологічних показників, що характеризують афективний стан людини. Розроблений у США, застосовується переважно в юридичній практиці при допиті правопорушників.

Людині, що піддається іспитові, приєднують датчики приладів, які реєструють: 1) шкірно-гальванічну реакцію — зміна електричного опору шкіри; 2) електроенцефалограму; 3) плетизмограму — судинну реакцію організму; 4) тремор — тремтіння м'язів. При допиті показники всіх приладів виводяться на один рівень, завдяки чому досвідчений працівник може точніше судити про емоційний стан випробовуваного, ніж при спостереженні за зовнішньою поведінкою, тому що вільно керувати своїми вегетативними реакціями нетренована людина практично не здатна.

Іспити на поліграфі не дають гарантії того, що він реєструє реакції саме на передбачувану емоціогенну ситуацію. Це можуть бути реакції на саму процедуру допиту, що викликає стан страху, тривоги, депресії та ін. Відрізнити апаратурно «дійсні» емоції від «індукованих» неможливо. Це стало причиною численних судових помилок, що викликали негативне ставлення до випробування на поліграфі.

У психології ще до появи поліграфа був розроблений спосіб вивчення «афективних слідів» злочину.

- **ПОЛЯРИЗАЦІЯ ГРУПОВА** (від гр. *polos* - вісь, полюс) - соціально-психологічний феномен, що виникає як результат групової дискусії, у ході якої різноманітні думки і позиції учасників не згладжуються, а оформлюються в дві полярно протилежні позиції, що виключають компроміси.

Під груповою поляризацією розуміють також посилення в результаті дискусії екстремальності групових рішень або суджень у порівнянні з усередненими. Величина поляризації тим значніша, чим більше зміщені первинні переваги членів групи від середніх значень.

Окремий випадок групової поляризації — зрушення до ризику.

Групова поляризація може виникнути і поза відкритою дискусією, як результат систематичного обміну думками між учасниками спільної діяльності, породжуючи угруповування з полярними позиціями. У крайній формі вона виражає стан внутрішньо-групового конфлікту.

Термін «поляризація групова» уведений С. Московічі. В американській традиції застосовують термін «загальне зрушення у виборі». Протилежне поняття — нормалізація групова.

- **ПОРІВНЯННЯ** — одна з логічних операцій мислення. Завдання на порівняння предметів, зображень, понять широко використовуються в психологічних дослідженнях розвитку мислення і його порушень. Аналізуються використовувані для порівнянь підстави, легкість переходу від одного з них до іншого та ін.

- **ПОРУШЕННЯ ТРАВМАТИЧНЕ** - за З. Фрейдом, зовнішні збудження (зовнішні травми), досить сильні, щоб поламати захист від подразнення і переповнити психічний апарат великою кількістю подразнень, що травмують психіку.

- **ПОРУШЕННЯ ФАНТОМНЕ** - помилкові відчуття: біль, сверблячка, анемія, судоми і т. д.— з боку неіснуючої частини тіла — наприклад, після ампутації кінцівки. Можуть набувати нав'язливого, тяжкого характеру. Відсутня кінцівка або її частина можуть відчуватися цілком реально. Іноді можливе відтворення характеру болю, що спостерігався до ампутації.

Причинами фантомних порушень можуть бути розростання (невроми), які утворюються на місці перерізу нервових волокон і залягають у тканині, що рубцюється, осередки запалення, порушення кровообігу, а також механічна травматизація змінених нервових волокон. Значна роль у їхньому формуванні належить уявленню індивіда про власне тіло, зафіксованому в процесі розвитку.

- **ПОРЯДОК НАРОДЖЕННЯ** - (Birth order) порядкова позиція індивідуума в родині (наприклад, перша дитина), що відіграє важливу роль у формуванні стилю його життя.

- **ПОСТУЛАТ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ** (від лат. *postulatum* - необхідне) — положення, відповідно до якого зовнішні подразники, впливаючи на психіку однозначно, визначають при цьому її прояви і пов'язані з ними реакції суб'єкта. В основі постулату лежить двочленна схема її аналізу, яка ігнорує фактори, що діють на психіку опосередковано: вплив на системи суб'єкта, що сприймають,— і відповідні явища, суб'єктивні або об'єктивні, викликані даним впливом.

У процесі історичного розвитку психології постулат безпосередності виступав у різних формах: 1) так званий принцип замкненої каузальності природи В. Вундта, відповідно до якого психічні наслідки мають в основі лише психічні причини; 2) принцип психофізичної взаємодії Г. Фехнера, за яким зовнішній фізичний вплив однозначно визначає викликане ним відчуття. Найбільш явно постулат безпосередності виражений у центральній схемі біхевіоризму «стимул — реакція». Прийняття постулату безпосередності призводить до того, що активність суб'єкта або ігнорується, або пояснюється втручанням ідеалістично інтерпретованих апперцепції, внутрішньої інтенції тощо.

У вітчизняній психології подолання постулату безпосередності здійснювалося в рамках теорії установки і діяльного підходу.

• **ПОСТУЛАТ ОСНОВНИЙ** (Fundamental postulate) — термін Дж. Келлі, який відображає віру в те, що поведінка людини визначена особистісними конструктами, які використовуються для прогнозу майбутніх подій.

• **ПОСТФРЕЙДИЗМ** — збірне поняття, що позначає сукупність різноманітних реформаторських, модерністських та інших напрямків, плінів і шкіл, що так чи інакше поділяють і розвивають ідеї З. Фрейда, фрейдизму, психоаналізу. До них можна віднести індивідуальну, аналітичну психологію, сексуально-економічну соціологію, неофрейдизм, неопсихоанализ, его-психологію, соціометрію, психоісторію та деякі інші.

• **ПОТРЕБА** — 1) вихідна форма активності живих істот. Динамічне утворення, що організує і спрямовує пізнавальні процеси, уяву та поведінку; 2) потреба — у теорії Д. Роттера — набір різних видів поведінки, спільним для яких є те, як саме вони здобувають подібні підкріплення (наприклад, визнання, любов і прихильність). Потреба — це основна рушійна сила розвитку людини, яка збуджує потяг. Завдяки потребам життя набуває цілеспрямованості, і цим досягається задоволення потреби або запобігається неприємне зіткнення із середовищем.

В організмі періодично виникають певні стани напруженості, що пов'язані з недостатністю речовин (предметів), необхідних для продовження його життєдіяльності. Ці стани об'єктивної нестачі в організмі чогось, що знаходиться поза ним, складають необхідну умову його нормального функціонування, і називаються потребами. Цей стан індивіда, який викликається відчутним нестатком об'єктів, необхідних для його існування та розвитку, виступає джерелом його активності.

Потреби виявляються в мотивах, потягах, бажаннях, що спонукають людину до діяльності й стають формою прояву потреби. Якщо в потребі діяльність, власне кажучи, залежна від її предметно-суспільного змісту, то в мотивах ця залежність виявляється як власна активність суб'єкта. Тому система мотивів, що розкривається в поведінці особистості, має більше ознак і більш рухлива, ніж потреба, що складає її сутність. Виховання потреб — одна з центральних задач формування особистості.

• **ПОТРЕБА: КЛАСИФІКАЦІЯ** - одна із найбільш популярних класифікацій потреб належить Х. Меррею. За нею потреби поділяються, насамперед, на первинні й вторинні. Розрізняють також потреби явні та латентні; ці форми існування потреб визначаються способами їхнього задоволення. За функціями і формами прояву розрізняють потреби інтровертні та потреби екстраверти і. Потреби можуть виявлятися на діяльному або вербальному рівнях, вони можуть бути езоповими або соціоцентричними.

• **ПОТРЕБА: ОПРЕДМЕТНЕННЯ** - процес «визначення» предмета своєю потребою. В елементарних формах відомий як втілення (імпрінтинг).

Опредметнення — дуже важлива подія, у цьому акті народжується мотив. Мотив і визначається як предмет потреби. Можна сказати, що через опредметнення потреба одержує свою конкретизацію. Тому мотив визначається ще як опредметнена потреба. Слідом за опредметненням діяльності та появою мотиву різко змінюється тип поведінки — вона набуває спрямованості, яка залежить від мотиву.

У процесі опредметнення виявляються важливі риси потреб: 1) спочатку дуже широкий спектр предметів, здатних задовольнити дану потребу, 2) швидка фіксація потреби на першому предметі, що її задовольнив.

• **ПОТРЕБА: ПОТЕНЦІАЛ** (Need potential) - у теорії Д. Роттера імовірність того, що представлена поведінка приведе до задоволення визначеної потреби, такої, як незалежність.

• **ПОТРЕБА: ЦІННІСТЬ** (Need value) — відносна бажаність різних підкріплень, пов'язаних з різними категоріями потреб.

• **ПОТРЕБА В БЕЗПЕЦІ Й ЗАХИСТІ** (Safety-security need) ~ основна потреба, що спонукає людину встановити розумний порядок, структуру і прогностичність свого оточення.

• **ПОТРЕБА В ІДЕНТИЧНОСТІ** (Need for identity) - за Е. Фроммом, унікальна людська потреба сприймати себе відмінним від інших.

• **ПОТРЕБА В КОРЕНЯХ** (Need for rootedness) - за Е. Фрейдом, екзистенціальна людська потреба бути невід'ємною частиною соціального світу; потреба відчувати свою приналежність до нього.

• **ПОТРЕБА В ПОДОЛАННІ** (Need for transcendence) - за Е. Фроммом, базисна людська потреба у подоланні в собі пасивності тваринної природи, щоб стати активним творцем свого життя.

• **ПОТРЕБА В ПОЗИТИВНІЙ УВАЗІ** (Need for positive regard) — набута потреба людини одержати прийняття, повагу і любов від значимих людей у її оточенні.

• **ПОТРЕБА В ПОЗИТИВНІЙ УВАЗІ ДО СЕБЕ** (Need for positive self-regard) — набута потреба, що розвивається з асоціації Я-переживань із задоволенням або незадоволенням потреби в позитивній увазі. Задоволення при схваленні та незадоволення при несхваленні людиною самої себе.

• **ПОТРЕБА В ПРИНАЛЕЖНОСТІ** (Belongingness need) - основна потреба, що спонукає людину до близьких взаємин з іншими. Задоволення цієї потреби знаходять у друзях, родинному житті та членстві в групах і організаціях.

• **ПОТРЕБА В САМОПОВАЗІ** (Self-esteem need) - основна потреба, що спонукає людину досягати визнання і поваги інших.

• **ПОТРЕБА В СИСТЕМІ ПОГЛЯДІВ І ВІДДАНОСТІ** (Need for frame of orientation and devotion) — за Е. Фроммом, потреба індивідуума в стабільній і значимій системі переконань, які дозволяють пояснювати складність соціального і фізичного світів.

• **ПОТРЕБА ВТОРИННА** — характеризує людину як істоту соціальну; насамперед -- це потреба в любові, співробітництві, автономії, агресії, творчості і т. д.

• **ПОТРЕБА ЕКСТРАВЕРСНА** - спрямована назовні, на інших людей; наприклад, агресія може проявлятися у формі слів, весмих образ або тілесних впливів.

• **ПОТРЕБА ШТРОВЕРТНА** — відрізняється спрямованістю на самого себе. Наприклад, агресія може виявлятися у вигляді почуття провини або потягу до самогубства.

• **ПОТРЕБА ЛАТЕНТНА** — ніколи не з'являється в актах поведінки, а лише у фантазії, сновидіннях та іграх. У сприйнятті проявляється у вигляді перекручувань сприйманого матеріалу, у тенденції сприймати все, «як хочеться». Її зміст — несвідомі асоціальні потяги до агресії та сексу.

Вивчення латентної потреби можливе лише в ході психотерапії або експериментальна, шляхом створення невизначених стимулюючих умов, якими активізуються образи фантазії, асоціативно пов'язані з цими потребами, внаслідок чого самі продукти фантазії можуть вважатися їх безпосереднім вираженням. Наприклад, агресія, що знаходить вихід у садистських або мазохістських діях.

• **ПОТРЕБА ПЕРВИННА** (потреба вісцерогенна) — відноситься до природних потреб — це потреба в повітрі, їжі, воді, уникненні болю, сексуальному задоволенні.

• **ПОТРЕБА ПІЗНАВАЛЬНА** — точніше, потреба в зовнішніх враженнях. Як потреба в одержанні нових знань виникає лише в ситуаціях, що сприяють усвідомленню необхідності цих знань для життя і діяльності.

Розвиток потреби в знаннях тісно пов'язаний із загальним розвитком особистості, з її умінням і навичками знаходити в змісті досліджуваних наук і в навколишній дійсності відповіді на життєво важливі питання.

• **ПОТРЕБА СПІЛКУВАННЯ** (потреба в спілкуванні; потреба в соціальних контактах) — у дитини проявляється дуже рано: так званий комплекс поживлення можна спостерігати у віці півтора-двох місяців.

Ця потреба в людини залишається однією з провідних, але з плином життя її форма змінюється. В перші роки життя — це потреба в матері й близьких, які доглядають за дитиною. Пізніше вона спрямована на більш широке коло дорослих і перетворюється на прагнення завоювати повагу в колективі однолітків. З'являється потреба в друзях, у коханій людині, в духовному керівникові. Далі виникає прагнення знайти своє місце в житті, одержати суспільне визнання тощо.

Цій потребі надається в психології все більше значення. За фундаментальністю вона прирівнюється до органічних потреб: вона настільки ж вітальна, тому що її незадоволення призводить до погіршення фізичного стану немовлят і дитинчат вищих тварин та навіть до їхньої загибелі. Деякі автори вважають її уродженою; інші думають, що вона формується в дитини дуже рано, оскільки задоволення всіх її органічних потреб відбувається винятково за допомогою дорослого, і потреба в дорослому стає настільки ж необхідною, як і потреба у їжі, безпеці та ін. Проте усі визнають, що ця потреба виявляється головною рушійною силою формування і розвитку особистості.

• **ПОТРЕБА У ВСТАНОВЛЕННІ ЗВ'ЯЗКІВ** (Need for relatedness) — за Е. Фроммом, — базисна людська потреба піклуватися про інших і приймати в них участь.

• **ПОТРЕБА ЯВНА** — проявляється ззовні, вільно, у вигляді фізичних дій, мовлення, складних форм поведінки тощо. Легко виявляється за допомогою спостереження. Наприклад, агресія, що задовольняється в соціально-прийнятних видах діяльності — у спорті.

• **ПОТРЕБИ: ІЄРАРХІЯ** (від гр. hieros — священний і arche — влада) — розташування потреб людини від нижчих до вищих за їхньою перевагою або необхідністю.

• **ПОТРЕБИ ФІЗІОЛОГІЧНІ** — основна і найбільш сильна група з усіх потреб людини, що включає в себе потреби у кисні, воді, їжі, сні тощо.

• **ПОТЯГ** — інстинктивне бажання, що спонукає індивіда діяти напрямку задоволення цього бажання. Психічний стан, що виражає педифереційовану, неусвідомлену або недостатньо усвідомлену потребу суб'єкта.

(Кпромшіуче явище, тому що заявлена в ньому потреба або u.Riit, аліо змінюється, перетворюючись на конкретне бажання, намір, мрію тощо.

Потяг • - одне з центральних понять психоаналізу. Це прагнення до задоволення неусвідомленої або недостатньо усвідомленої потреби, своєрідне першоджерело всякого психічного руху і поведінки, що характеризується наявністю джерела енергії (сили), мети й об'єкта. За З. Фрейдом, потяг походить із внутрішніх джерел подразнення і діє як постійна сила, орієнтована на усунення збудження; тому це поняття служить для розмежування душевного і тілесного.

Найпростіше припущення про природу потягів — це те, що вони не мають жодної якості, а беруться до уваги як мірило необхідної роботи, що вимагається від душевного життя. Лише відношення потягів до їхніх соматичних джерел та їх цілей відрізняє їх одне від одного та надає їм специфічних властивостей. Джерело потягів — збуджуючий процес у якому-небудь органі; найближча мета потягу — припинення цього подразнення. Отже, у класичному психоаналізі потяг характеризується чотирма аспектами: джерелом, метою, об'єктом і силою (енергією).

У ранніх роботах З. Фрейд протиставляв два різновиди основних потягів: 1) потяги Я — сприяють самозбереженню індивіда;

2) потяги сексуальні — сприяють збереженню виду, іноді на шкоду самозбереженню.

З початку 20-х рр. ХХ ст. він розділяв: 1) потяг до життя — життєстверджуючий; його мета — збереження і розвиток життя у всіх його аспектах; сюди належать сексуальні потяги та потяг до самозбереження; 2) потяг до смерті, агресії, руйнування; під ним розуміються властиві індивідові, звичайно несвідомі, тенденції до саморуйнування і повернення до неорганічного стану.

Потяги розуміються і як наявність в організмі прагнення до відновлення якого-небудь попереднього стану. Вони спираються на подразнення, що йдуть зсередини організму, і діють постійно, обираючи об'єктом те, за допомогою чого вони можуть досягти мети. Серед об'єктів можуть бути і частини власного тіла. Незважаючи на те, що психоаналіз перебільшує значення потягів у психічному житті особистості, зокрема потягу сексуального, його послідовники виявили важливу роль конкретних потягів, у формуванні різних особистісних структур, захисних механізмів тощо.

- **ПОТЯГ: ДЖЕРЕЛО** — соматичний процес у якому-небудь органі або частині тіла, подразнення якого в душевному житті втілюється в потязі.

- **ПОТЯГ: ОБМЕЖЕННЯ** — зумовлений суспільством процес визначення умов і меж прояву сполучених агресивних і еротичних потягів. За З. Фрейдом, виступає як необхідна передумова, підстава і механізм побудови культури.

- **ПОТЯГ: ФІКСАЦІЯ** — зупинка і закріплення потягу на якомусь рівні, ступіні, фазі, періоді розвитку.

- **ПОТЯГ ДО ЖИТТЯ** — забезпечує збереження, підтримку і розвиток життя у всіх його аспектах. За З. Фрейдом, є протилежним потягу до смерті та сексуальним за своєю сутністю. Сюди належать власне потяг сексуальний та потяг до самозбереження.

- **ПОТЯГ ДО СМЕРТІ** (інстинкт смерті; танатос).— один із двох провідних потягів, своєрідна противага потягу до життя. Під ним розуміються властиві індивідові — як правило, несвідомі — тенденції до саморуйнування і повернення до неорганічного стану; зовні вони виявляються в агресії стосовно осіб і предметів. Нормально перебуваючи у діалектичній єдності з потягом до життя, у патології вони можуть вилитися в садистські збочення, самозвинувачення та ін.

За З. Фрейдом, основне завдання та зміст потягу до смерті — повернення організму до безжиттєвого стану. Ця несвідома тен-

денція має імпульс, що може спрямовуватися проти свого носія — як саморуйнування, різні збочення, самогубство або проти інших осіб чи предметів — як агресія, деструктивні дії.

• **ПОТЯГ ЗАТРИМАНИЙ** — потяги, що затрималися на шляху до задоволення активної або пасивної мети, у результаті чого з'являється тривала прихильність до об'єкта і стійке прагнення. Приклад — почуття ніжності.

• **ПОТЯГ СЕКСУАЛЬНИЙ** (інстинкт сексуальний; ерос) - подразнююча сила, що виходить із внутрішніх джерел, спрямована на усунення сексуального збудження шляхом безпосереднього або опосередкованого задоволення первинних позивів. Один з найважливіших потягів, що значною мірою впливає на всю життєдіяльність. Визначає і відповідає потребі в коханні й виступає як потяг до життя.

Сексуальний потяг займає основне місце у вихідній концепції і. Фрейда і пов'язується ним зі специфічною енергією, що носить назву лібідо. За З. Фрейдом, сексуальні потяги (у вузькому і широкому розумінні) відіграють досить важливу роль у виникненні нервових і психічних захворювань, а також беруть участь в ("піорейііі вищих культурних, художніх і соціальних цінностей. Охоплюють не тільки власне статевий потяг і похідні від нього сублимовані потяги, але й інстинкт самозбереження, що може іти ототожнений з інстинктом життя. Тим самим сексуальний інстинкт висувається як носій і представник феноменів життя і розпитку, виявляється провідним інстинктом і надзвичайно сильно імпіас па всю життєдіяльність. Тому численні феномени формування і поведінки людини звичайно ототожнюванні!»! і. Фрейдом і різноманітними формами і рівнями прояву сексуальних потягів.

• **ПОТЯГ СТАТКВМИ** - • багато значний термін, що позначає і сексуальне бажання взагалі, і прагнення до тілесного зближення з певною людиною, і мотиваційний аспект сексуальності.

У психології XIX ст. статевий потяг вважався суто інстинктивним і пояснювався як прояв потреби в продовженні роду або як прагнення зняти фізіологічне напруження, що виникає в результаті діяльності статевих залоз. У сучасній сексології ці явища позначають різними термінами. Кількісна сторона, сила потягу — збудливість, напруження, тривалість тощо — визначається в основному психогормональними процесами і залежить від статевої конституції індивіда і деяких ситуативних факторів, {містовна сторона — вибір об'єкта потягу, умови і способи його

задоволення, оцінні критерії тощо — залежить від прийнятих у суспільстві норм та від особливостей індивідуального розвитку і виховання. Сексуальний сценарій формується в ході соціального навчіння та містить у собі характеристику суб'єкта, об'єкта і змісту сексуально-еротичної дії, а також визначення умов, місця, мотивації, дозволу й недозволеності його здійснення.

У психоаналізі — потяг, спрямований на продовження роду, задоволення сексуальних бажань і одержання задоволення. За З. Фрейдом, спочатку не залежить від об'єкта і своїм виникненням не зобов'язаний його принадам. Проводиться деяка аналогія з потягом до задоволення голоду. Для позначення статевого потягу використовується термін «лібідо». Через безліч соціальних заборон сексуальні переживання і пов'язані з ними уявлення витісняються зі свідомості й перебувають у сфері несвідомого. Вони несуть великий енергетичний заряд, однак у свідомість не допускаються через її опір. Тому вони виявляються у свідомому житті у вигляді «побічних ефектів», набуваючи перекрученої або символічної форм.

- **ПОТЯГИ: СХРЕЩЕННЯ** - згідно з А. Адлером, термін, що позначає процес і результат переходу задоволення від власного статевого органа в задоволення при розгляданні — у його активній і пасивній формах.

- **ПОТЯГИ СЕКСУАЛЬНІ ПСИХОНЕВРОТИКІВ** - за З. Фрейдом, характеризуються наявністю різних варіацій нормального сексуального життя і вираженням хворобливих форм. Для них характерне: 1) несвідоме прагнення до інверсії і фіксації лібідо на особах своєї статі; 2) несвідома схильність — симптомоутворюючий фактор — до виходу за традиційні межі й перенесення ролі геніталій на слизову оболонку рота і заднього проходу; 3) прояв переважно у вигляді протилежних пар окремих потягів, що виступають у ролі носіїв нових сексуальних цілей: потягів до підглядання, ексгібіціонізму і жорстокості; 4) супровід «активної» перверсії «пасивною» парою: хто несвідомо є ексгібіціоністом, той одночасно любить підглядати та ін.; 5) у різко виражених випадках психоневрозу, як правило, проявляються сліди всіх перверсійних потягів при можливому домінуванні одного або декількох.

- **ПОЧУТТЯ** — одна з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності, що відрізняється відносною сталістю. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, які відбивають суб'єктивне значення предметів у конкретних

сформованих умовах, почуття виділяють явища, що мають стабільну мотиваційну значимість. Відкриваючи особистості предмети, котрі відповідають її потребам, і спонукаючи до діяльності з їхнього задоволення, вони являють собою конкретно-суб'єктивну форму існування потреб.

Формування почуттів — необхідна умова розвитку людини як особистості. Саме по собі знання мотивів, ідеалів, норм поведінки недостатнє для того, щоб ним керуватися; тільки ставши предметом стійких почуттів, ці знання стають реальними спонуканнями до діяльності. Почуття суспільно зумовлені та історичні, як і сама особистість.

В онтогенезі почуття з'являються пізніше, ніж ситуативні емоції; вони формуються в міру розвитку індивідуальної свідомості під дією виховних впливів родини, школи, мистецтва та інших суспільних інститутів. Предметом почуттів стають, насамперед, явища та умови, від яких залежить розвиток подій, важливих для особистості, й тому вони сприймаються емоційно. Виникаючи як результат узагальнення емоційного досвіду, сформовані почуття стають провідними утвореннями емоційної сфери і починають самі визначати динаміку і зміст ситуативних емоцій: так, з почуття любові до близької людини, залежно від обставин, можуть розвиватися тривога за неї; горе при розлуці, радість при зустрічі; гнів, якщо кохана людина не виправдала надій, та ін. Такі ситуативні емоції уточнюють зміст почуттів у сформованих умовах і, спонукаючи до певних дій, сприяють розвиткові викликані почуттями діяльності. Іноді почуття і сполучені з ними емоції можуть викликати суперечливі відносини з їхнім об'єктом (див. *Почуття: амбівалентність*).

У процесі формування особистості почуття організуються в ієрархічну систему, де деякі з них займають провідне місце, інші ж залишаються потенційними, нереалізованими тенденціями. Зміст домінуючих почуттів визначає одну з найважливіших характеристик спрямованості особистості.

Найбільш розповсюджена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди в тих сферах діяльності, у яких вони виявляються:

1) особливу групу складають вищі почуття, у яких укладене все багатство емоційних проявів ставлення людини до соціальної дійсності; а) серед них важливе місце займають почуття практичні, пов'язані з діяльністю — працею, навчанням, спортом; б) сюди належать також почуття естетичні, що передбачають

усвідомлену або неусвідомлену здатність керуватися поняттями прекрасного при сприйнятті явищ дійсності;

2) до сфери моральних почуттів належить все те, що визначає ставлення людини до соціальних установ, до держави, до інших людей, до самої себе;

3) пізнавальна діяльність породжує пізнавальні почуття, або інтелектуальні; їхній предмет — як сам процес придбання знань, так і його результат; їх вершина — узагальнене почуття любові до істини;

4) почуття інтелектуальні, практичні, естетичні виникають у єдності з почуттями моральними і збагачуються в зв'язку з ними;

За ступенем узагальненості предметного змісту, почуття поділяються в такий спосіб: 1) конкретні — наприклад, почуття до дитини, витвору мистецтва; 2) узагальнені — почуття до дітей взагалі, до музики; 3) абстрактні — почуття справедливості, трагічного.

Відсутність вичерпної класифікації почуттів пояснюється їх великою розмаїтістю та історичною мінливістю.

• **ПОЧУТТЯ: АМБІВАЛЕНТНІСТЬ** - непогодженість, суперечливість декількох почуттів, які одночасно відчуються стосовно певного об'єкта; суперечливе ставлення суб'єкта до об'єкта — одночасна спрямованість на один об'єкт протилежних почуттів.

Одна з визначальних рис невротиків.

Звичайно зумовлена тим, що окремі особливості складного об'єкта по-різному впливають на потреби і цінності людини (так, можна поважати когось за працьовитість і засуджувати за запальність).

Особливий її випадок — протиріччя між стійкими почуттями до предмета і ситуативними емоціями, що розвиваються з них (наприклад, образа, якщо люди, емоційно позитивно оцінювані особистістю, виявлять до неї неухважність).

Згідно з З. Фрейдом, амбівалентність почуттів до певних меж цілком нормальна, але високий ступінь її безперечно свідчить про невротизм.

• **ПОЧУТТЯ ГУМОРУ** — у звичайному слововживанні це здатність помічати в явищах комічні сторони, емоційно відгукуючись на них. Нерозривно пов'язане з умінням виявляти протиріччя в оточенні — наприклад, помічати, а іноді й перебільшувати протилежність позитивних і негативних рис у якій-небудь людині, чиюсь удавану значущість і не відповідну їй поведінку

та ін. Однак стосовно об'єкта гумору, який мовби піддається своєрідній емоційній критиці, зберігається дружелюбність.

Почуття гумору припускає наявність у його суб'єкта позитивного ідеалу, без якого воно вироджується в негативні явища — вульгарність, цинізм та ін.

Судити про наявність або відсутність почуття гумору можна з того, як людина розуміє жарти, анекдоти, шаржі, карикатури, чи сприймає комізм ситуації, чи здатна сміятися не тільки над іншими, але і тоді, коли сама стає об'єктом жарту.

Відсутність або недостатня виразність почуття гумору свідчать як про знижений емоційний рівень, так і про недостатній інтелектуальний розвиток.

- **ПОЧУТТЯ МАЛОЦІННОСТІ** - одне з психічних почуттів; за З. Фрейдом, результат розбіжності між Я і Над-Я. Характеризується тим, що особистість відчуває саму себе як щось малоцінне (див. також *Комплекс неповноцінності*).

- **ПОЧУТТЯ М'ЯЗОВЕ** — комплекс відчуттів, що виникають завдяки роботі м'язової системи організму. Поняття введене І. Сеченовим, який трактував його як особливу форму пізнання гфосторово-тнмчасових відносин навколишнього середовища, а не як відображення станів самої м'язової системи. Згідно з І. Сеченовим, слабка усвідомлюваність сигналів м'язового почуття, його «темрява» дали привід Кантові вважати простір і час апріорними формами споглядання.

Завдяки м'язовому почуттю, що супроводжує активні дії організму, людина навчається порівнювати об'єкти, робити найпростіші операції аналізу і синтезу, тобто проходить початкову школу предметного мислення.

- **ПОЧУТТЯ НЕПОВНОЦІННОСТІ** - стійка форма переживання людиною своєї реальної або уявлюваної ущербності, що формується у випадку, коли людина помічає, що її недолюблюють. За З. Фрейдом, має глибоко еротичні корені й здебільшого обумовлена ставленням Я до свого Над-Я., напруженням між ними. Важко відділити почуття неповноцінності від почуття провини,

- **ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ** — одне з психічних почуттів, яке межі розуміти як розбіжність між Я та Над-Я.

За З. Фрейдом, значна частина почуття провини звичайно буває несвідомою і являє собою топологічний різновид страху, що у більш пізній стадії повністю збігається зі страхом перед Над-Я.

- **ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ: ПЕРЕДІСНУВАННЯ** - за З. Фрейдом, особливе почуття провини, що має своїм джерелом коми-

лекс Едипа. Воно існує до провини або злочину і з метою само-реалізації змушує людину шукати собі покарання. Іншими словами, не почуття виникло з провини, а навпаки, провинна зумовлена цим почуттям. Це почуття — не наслідок, але мотив злочину.

- **ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ МОРАЛЬНЕ** - за З. Фрейдом, стан, що виникає в результаті напруження між Я і Над-Я.

- **ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ НЕСВІДОМЕ** - за З. Фрейдом, несвідомлюване переживання якоїсь провини, що відіграє в більшості неврозів вирішальну роль і створює найсерйознішу перешкоду до видужання.

- **ПОЧУТТЯ САМОІДЕНТИЧНОСТІ** - усвідомлення себе як помітного і постійного об'єкта щодо інших об'єктів навколишнього світу.

- **ПРАВИЛО ЗОЛОТЕ** (золоте правило поведінки) — за Е. Еріксоном, люди, які включені до процесу міжособистісної взаємодії, повинні керуватися імперативним правилом: чини з іншим так, щоб це могло додати нових сил іншому і тобі.

Традиційна форма трохи інша: стався до інших так, як ти хотів би, щоб інші ставилися до тебе.

- **ПРАВОСВІДОМІСТЬ** — сфера суспільної або індивідуальної свідомості, що включає правові знання, відношення до права і правозастосовної діяльності. Її основні функції — пізнавальна, оцінювальна і регулятивна. Остання реалізується через систему ціннісних мотивів, орієнтацій і правових установок.

- **ПРАГНЕННЯ** — первинне спонукання, почуттєве переживання потреби і тяжіння до об'єкта. Залежно від міри усвідомлення, воно, як динамічна тенденція, виражається у вигляді потягу або бажання (див. також *Воля*).

- **ПРАГНЕННЯ ДО ПЕРЕВАГИ** - прагнення до подолання власних недоліків і найбільш повного розкриття свого потенціалу. А. Адлер розглядав його як могутню рушійну силу, що лежить в основі поведінки людини.

- **ПРАФАНТАЗІЯ** — філогенетично наслідувані уявлення про існуючі колись реальні елементи історії, що виступають як фантазії в індивідуальному досвіді людини (дитини), оскільки їй здається, начебто вона особисто пережила ті чи інші події.

- **ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ** — потенційна можливість індивіда виконувати доцільну діяльність на заданому рівні ефективності протягом певного часу. Залежить від зовнішніх умов діяльності та психофізіологічних ресурсів індивіда.

Стосовно розв'язуваного завдання, можна виділити працездатність максимальну, оптимальну і знижену. У процесі діяльності відбувається зміна рівня працездатності, що описується кривою працездатності, яка показує залежність ефективності діяльності від часу її виконання.

Для тривалої діяльності типовими є наступні стадії працездатності: 1) впрацьовування; 2) оптимальна працездатність; 3) некомпенсована і компенсована втомленості; 4) кінцевий «порив».

• **ПРАЦЬОВИТІСТЬ** — риса характеру, що полягає в позитивному ставленні до процесу трудової діяльності. Проявляється в активності, ініціативності, сумлінності, захопленості й задоволеності самим процесом праці. Відбиває рівень інтеграції та генералізації позитивних психічних властивостей, відносин і вольових дій людини, що виявляються в бажанні й умінні бути корисним суспільству, у творчому зав'язанні, ініціативності, організованості й відповідальності перед колективом за свої дії та поведінку.

У психологічному плані працьовитість передбачає ставлення до праці як до основного сенсу життя, потребу і звичку трудитися.

• **ПРАЦЯ КОЛЕКТИВНА** — в її умовах вперше з'являються такі операції, які не спрямовані безпосередньо на предмет потреби (біологічний мотив), а націлені на деякий проміжний результат.

• **ПРЕДМЕТ** — у ньому синтезовані різні фізичні й хімічні властивості, доступні відображенню на рівні відчуттів, проте однакові фізико-хімічні властивості можуть мати і несхожі предмети. Пізнання предметів або явищ передбачає відображення їхньої якісної визначеності.

• **ПРЕДМЕТНІСТЬ** — закономірність сприйняття, у якій проглядається зв'язок із особливостями подразника і його психофізіологічними закономірностями. Визначається об'єктами зовнішнього світу.

• **ПРЕМІЯ ЗАМАНЮВАЛЬНА** (переддень насолоди) (від лат. praemius — нагорода) — за З. Фрейдом, насолода, що дається з метою викликати з глибинних психічних джерел ще більшу насолоду.

• **ПРЕСТИЖ** (від фр. prestige — авторитет) — міра визнання суспільством заслуг індивіда; результат співвіднесення соціально значимих характеристик суб'єкта зі шкалою цінностей, що склалася в даній спільності.

В одних суспільних умовах показниками престижу виступають ознаки матеріального благополуччя, розкоші, високого рангу або суспільного становища тощо. В інших умовах можуть виникати і формуватися інші підстави для знаходження престижу, що відносяться скоріше до сфери морально-духовної (у широкому розумінні), ніж до матеріальної.

- **ПРИГАДУВАННЯ** — довільне викликання з пам'яті інформації про минуле, що думкою локалізується у часі та просторі. Розумові дії, пов'язані з пошуком, відновленням і викликанням необхідної інформації з довгострокової пам'яті. Процес, який вимагає зусиль для відтворення потрібного. Виступає як довільна форма спогаду.

Кращий допоміжний засіб — опора на впізнавання: зіставляючи кілька подібних ідей або образів, легше пригадати, а іноді й просто впізнати серед них потрібні.

- **ПРИГНІЧЕННЯ** — своєрідний стан і процес, що характеризуються особливими психічними умовами, в силу яких частина душевних переживань, сновидінь не може бути усвідомлена.

- **ПРИДАТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНА** — сукупність психічних і психофізіологічних особливостей людини, необхідних і достатніх для досягнення суспільно прийнятної ефективності в певній професії. Не є даною людині споконвічно, але формується в навчанні та наступній професійній діяльності при наявності позитивної мотивації. Її виникненню і зміцненню сприяють система матеріальної і моральної стимуляції, задоволення, одержуване від діяльності, усвідомлення суспільної значимості її результатів і т. д.

- **ПРИНЦИП** (від лат. *prīncipīum* — основа, початок) — основне, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення і т. д.; керівна ідея, основне правило діяльності. У психології — внутрішнє переконання, погляд на речі, що визначають норму поведінки.

- **ПРИНЦИП АКТИВНОСТІ** - власне кажучи, є узагальненням і розвитком основних уявлень про механізми організації рухів. Його суть — постулювання визначальної ролі внутрішньої програми в актах життєдіяльності організму. Він утворює діяльність як активний, цілеспрямований процес.

Принцип активності протиставляється принципові реактивності. Є кілька аспектів принципу активності.

- 1) У конкретно-фізіологічному плані він нерозривно пов'язаний з відкриттям принципу рефлекторного кільця. Наявність програми — необхідна умова функціонування кільця.

2) У загально-біологічному плані — з погляду принципу активності, твердження, що життєдіяльність — це процес безперервного пристосування до середовища, невірне. Головний зміст процесу життя — не пристосування до середовища, а реалізація внутрішньої програми, у ході якої організм неминуче переборює середовище. Пристосування — подія другого плану. Життя існує не тільки завдяки зовнішнім умовам, але й всупереч їм.

• **ПРИНЦИП ВЗАЄМОДІЇ ДІАДІЧНОЇ** - відповідно до нього, вивчення особистості можливе лише в системі відносин «організм — середовище». Оскільки особистість не існує поза соціальним оточенням, об'єктом аналізу, ймовірно, повинна бути деяка одиниця їхньої взаємодії — система потреба — тиск.

• **ПРИНЦИП ВЗАЄМОДІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ** - один зі способів дозволити або обійти ускладнення, що виникають при поясненні принципу психофізичної взаємодії. Полягає у відмовленні від повного ототожнення психічного й ідеального. Пропонується розрізняти два плани аналізу — онтологічний і гносеологічний. Тоді усі випадки взаємного впливу психіки і тіла зводяться до взаємодії матеріального з таким же матеріальним.

• **ПРИНЦИП ДЕРЕФЛЕКСІЇ** - за В. Франклом, означає зняття зайвого самоконтролю, міркувань про власні складності — «самокопання».

• **ПРИНЦИП ДУГИ РЕФЛЕКТОРНОЇ** - схема, яка безпосередньо впливає з принципу рефлекторної дуги. Від рецепторів зовнішнього стимулу йдуть сигнали до сенсорного центру, з нього — до моторного центру, з якого надходять ефекторні команди до м'яза. Схема рефлекторної дуги — окремих, вироджений випадок рефлекторного кільця. За такою схемою відбуваються точно запрограмовані, елементарні короточасні акти, що не вимагають корекції. Для більшості ж рухів необхідне рефлекторне кільце.

• **ПРИНЦИП ЗАДОВОЛЕННЯ** — за З. Фрейдом, головний принцип регуляції психічної діяльності. Полягає в прагненні уникнути невдоволення і без обмежень одержувати насолоду. В основі його — споконвічно властиве організмові несвідоме прагнення до одержання задоволення і виконання бажань, безпосередньо або опосередковано, у тому числі шляхом уникнення невдоволення. Виводиться з принципу сталості: з невдоволенням пов'язана певна напруженість, а усунення невдоволення або одержання задоволення зменшує або усуває цю напруженість.

Проте панування цього принципу — лише сильна тенденція в психіці, якій протистоять багато інших сил, і тому результат не

завжди відповідає принципів задоволення. Основна з конфронтуючих сил — принцип реальності. Виходячи з цього, процес формування і розвитку особистості варто тлумачити як процес переходу від принципу задоволення до принципу реальності.

- **ПРИНЦИП ЗАХИСТУ** — стимули, що суперечать очікуванням суб'єкта або які несуть інформацію, потенційно ворожу **Я**.

- **ПРИНЦИП ІЗОМОРФІЗМУ** — взаємодія індивіда зі світом, а також процес утворення та функціонування «особистого світу», може описуватися в термінології структурування «життєвого простору».

- **ПРИНЦИП ІНТЕНЦІЇ ПАРАДОКСАЛЬНОЇ** - за В. Франклом, натхнення клієнта психотерапевтом (або самим собою) саме на те, чого він намагається уникнути.

- **ПРИНЦИП КІЛЬЦЯ РЕФЛЕКТОРНОГО** - існує моторний центр, з якого надходять ефекторні команди до м'яза. Від робочої точки йдуть сигнали зворотного зв'язку — чуттєві, або аферентні, сигнали — до сенсорного центру. У сенсорному центрі інформація, що надійшла, переробляється — перешифровується на моторні сигнали корекції, що знову надходять до м'яза. Процес керування замикається в кільце.

Класична схема рефлекторної дуги (див. *Принцип дуги рефлекторної*) — окремих, вироджений випадок кільця: за такою схемою відбуваються точно запрограмовані, елементарні короткочасні акти, що не вимагають корекції. Зворотна аферентація в них втрачає значення, а визначальна роль належить зовнішньому пусковому сигналові. Для більшості ж рухів необхідне кільце рефлекторне.

Сучасний варіант схеми більш деталізований і дозволяє повніше уявити процес керування руховими актами. Тут є моторні виходи — ефектор, сенсорні входи — рецептор, робоча точка або об'єкт (якщо мова йде про предметну дію) і блок перешифровок. Нове в схемі — кілька центральних блоків: програма; прилад, що задає; прилад, що звіряє. У програмі записані послідовні етапи складного руху. Кожного моменту відпрацьовується якийсь окремих етап (елемент) і відповідна окрема програма спускається в прилад, що задає, з якого, в свою чергу, сигнали надходять на прилад звірення. На той же блок від рецептора приходять сигнали зворотного зв'язку. У приладі звірення ці сигнали порівнюються, і на виході з'являються сигнали неузгодженості між необхідним і фактичним положенням. Вони потрапляють до блоку перешифровки, звідки виходять сигнали

корекції і через проміжні центральні інстанції — регулятор — потрапляють на ефектор.

При розгляді в динаміці виявляється, що сигнали з блоку програми випереджають сигнали зворотного зв'язку. З цим випередженням пов'язані, наприклад, деякі види описок і застережень. 3. Фрейд розглянув один такий вид — той, що визначається прихованими мотивами і намірами. Але описки і застереження можуть виникати з іншої причини — через передчасне вторгнення сигналів програми. Звичайно цьому сприяють стомленість, хвилювання або поспіх. Ця функціональна несиметричність має важливий аспект: «активні» сигнали забезпечують істотні параметри руху, а «реактивні» — несуттєві, технічні деталі руху.

- **ПРИНЦИП КОРЕКЦІЙ СЕНСОРНИХ** - назва має на увазі корекції, внесені до керуючих м'язами моторних імпульсів на основі сенсорної інформації про хід руху. Річ у тім, що результат складного руху залежить не тільки від власне керуючих сигналів, але і від цілого ряду додаткових факторів. Усі вони вносять відхилення до запланованого ходу руху, а самі не піддаються попередньому облікові. У результаті мета руху може досягатися, тільки якщо в нього постійно будуть вноситися виправлення, корекції. Для цього до сенсорного центру повинні без упину надходити аферентні сигнали, що інформують про реальний хід руху, а згодом переробляються на сигнали корекції.

- **ПРИНЦИП ОБІЗНАНОЇ ЗГОДИ** - етичний принцип, який робить застереження про особливу умову, що випробовувані можуть вільно приймати рішення щодо участі в експерименті після того, як одержали необхідну інформацію про дослідження, використані процедури, а також про будь-який можливий потенційний ризик, пов'язаний з даним дослідженням.

- **ПРИНЦИП ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ** - принцип, пропонований тією чи іншою науковою школою для пояснення певного комплексу явищ, як той, що лежить у їхній основі. Нерідко є якимось постулатом, більш чи менш прийнятим на віру в зв'язку зі складністю його обґрунтування.

- **ПРИНЦИП ПРОЕКЦІЇ** — пов'язаний із уявленням про те, що в різноманітних проявах індивіда втілюється його особистість, в тому числі приховані, неусвідомлювані спонукання, прагнення, переживання і конфлікти, що відбиваються на його творчості, тлумаченні подій, висловленнях, наданні переваги і т. д. Частково це збігається з психоаналітичним розумінням проекції, але в цілому трактується ширше.

• **ПРИНЦИП ПСИХОФІЗИЧНОГО ПАРАЛЕЛІЗМУ** - суть його — в утвердженні неможливості причинної взаємодії між психічними і фізіологічними процесами: вони протікають паралельно і незалежно один від одного. Те, що відбувається у свідомості, відповідає, але не залежить від того, що відбувається в мозковій речовині, і навпаки. На таких позиціях стояла психологія свідомості, що мала як необхідне доповнення психологію фізіологічну.

Є декілька паралелістичних рішень, що розрізняються за важливими, але все-таки додатковими твердженнями: 1) дуалістичний паралелізм — виходить з визнання самостійної сутності духовної і матеріальної основ; 2) моністичний паралелізм — бачить у психічних і фізіологічних процесах дві сторони того самого процесу.

• **ПРИНЦИП РЕАКТИВНОСТІ** - відповідно до нього, той чи інший акт — рух або дія — визначається зовнішнім стимулом. Цей принцип довго був досить популярним, міцно пов'язаним з ідеєю детермінізму і мав прогресивне значення. Він інтенсивно розроблявся ще в біхевіоризмі, сліди його зберігаються і понині.

• **ПРИНЦИП РЕАЛЬНОСТІ** - орієнтація, що передбачає відстрочку задоволення інстинкту доти, доки не буде знайдений придатний об'єкт і(або) умова для задоволення даної потреби.

• **ПРИНЦИП РЕЗОНАНСУ** — стимули, релевантні потребам або цінностям особистості, сприймаються вірніше і швидше, ніж не відповідні їм.

• **ПРИНЦИП САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ** - теоретико-методологічний принцип психофізіології; стверджує, що причиною поведінки є не впливи зовнішнього середовища самі по собі, а живий організм, у поведінці якого ці впливи наявні в знятому вигляді. Не означаючи відмовлення від причинності як такої, цей принцип дозволяє виділити специфічні особливості детермінізму в діяльності живої істоти. Він пов'язаний із утвердженням принципів активності та системності, відповідно до яких організм прагне нівелювати вплив зовнішнього середовища, в котрому цілеспрямовано й активно діє.

Принцип самодетермінації визначає мету діяльності як процес вільного вибору, у ході якого із системи з необмеженим числом ступенів свободи виникає повнозв'язна система з єдиним ступенем свободи.

• **ПРИНЦИП СЕНСИБІЛЬНОСТІ** - стимули, що загрожують цілісності індивіда і можуть призвести до серйозних психічних порушень, пізнаються швидше за всі інші.

• **ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТІ** — у психології — методологічний підхід до аналізу психічних явищ, коли явище розглядається як система (що не зводиться до суми своїх елементів), яка має певну структуру, властивості ж кожного елемента визначаються його місцем у структурі. Принцип системності являє собою застосування до окремої сфери загальнонаукового принципу системності.

Ідеї принципу системності по-різному розроблялися представниками різних психологічних шкіл та напрямків.

• **ПРИНЦИП СТАЛОСТІ** — один із принципів регуляції психічної діяльності; виведений З. Фрейдом із припущення, що психіка має тенденцію утримувати наявну кількість збудження на якомога більш низькому або, щонайменше, постійному рівні. У цій тенденції і полягає принцип сталості.

• **ПРИНЦИП СУБ'ЄКТНОСТІ ВІДОБРАЖЕНОЇ** - експериментальний підхід до дослідження особистості індивіда як суб'єкта ідеальної представленості в життєдіяльності інших людей (*персоналізація*). Розроблений В. Петровським.

На відміну від традиційних методів дослідження особистості, при використанні принципу відображеної суб'єктності методики і тести звернені не до індивіда, чия особистість фактично цікавить експериментатора, а до інших людей (які іменуються випробовуваними) — носіїв відображеної суб'єктності досліджуваного індивіда. Досліджуваний може знаходитися поза експериментальною ситуацією, не знаючи про те, що його вивчають. Про це невідомо і випробовуваним.

За цим принципом експериментатор за допомогою відповідних методик (психосемантичних, проєктивних, особистісних опитувальників і т. д.) оцінює або вимірює психологічні особливості випробовуваних. Потім експеримент продовжується в умовах реальної або ідеальної присутності Досліджуваного. При описі експериментів, щоб уникнути змішання з випробовуваними, слово «Досліджуваний» пишеться з великої літери. Зміни в індивідуальних проявах випробовуваних є основою для характеристики особистості Досліджуваного.

Принцип відображеної суб'єктності не виключає використання інших методів дослідження особистості. Серед способів репрезентації Досліджуваного випробовуваним виділяються наступні: 1) реальна взаємодія Досліджуваного з випробовуваним у межах експериментальної ситуації; 2) тільки присутність Досліджуваного, без його втручання в діяльність випробовуваного

й у сформовану ситуацію; 3) матеріалізовані репрезентації Досліджуваного випробовуваному: пред'явлення фотографій, фонограм голосу, предметів, що символізують Досліджуваного; 4) вклькчення Досліджуваного або його символічних заміщень до структури експериментального матеріалу (наприклад, образу Досліджуваного — до картинки проєктивного тесту); 5) квазіприсутність — гіпнотична актуалізація образу Досліджуваного, уявлювана присутність.

В експериментах фіксуються зміни у випробовуваних соціальних установок, інтересів, особливостей когнітивного стилю, способів вирішення конфліктів і т. д., що проясняє картину особистісних особливостей Досліджуваного.

- **ПРИНЦИПОВІСТЬ** — послідовне проведення в теорії й на практиці певних принципів.

- **ПРИРОДНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ** (Naturalistic observation) - ретельне спостереження за поведінкою у реальних умовах життя, без прямого втручання дослідника.

- **ПРИСТОСУВАННЯ** — існують два принципово різні способи пристосування організмів до змін умов середовища:

- 1) шляхом зміни побудови і функціонування органів; цей спосіб — загальний для рослин і тварин;

- 2) шляхом зміни поведінки без зміни організації; цей спосіб властивий лише для тварин і пов'язаний із розвитком психіки; в цьому способі пристосування виділяються два різних напрямки, відповідно до яких відбувається: а) повільна зміна наслідуваних форм поведінки — інстинктів, еволюція яких проходить під впливом повільних змін середовища; б) розвиток здатності до індивідуального наочіння, до «розумних дій» — швидких змін поведінки, свого роду «винаходів» нових способів поведінки у відповідь на швидкі зміни середовища, перед якими інстинкт безпомічний; ці дії не повинні фіксуватися, тому що їхня перевага — висока пластичність; тому в спадок передається лише здатність до них, що і визначає рівень психічної організації істоти.

- **ПРИСТРАСТЬ** — сильне, стійке, всеохоплююче почуття, що домінує над іншими спонуканнями і призводить до зосередження всіх устремлінь і сил на предметі пристрасті.

Причини формування пристрасті різноманітні — вони можуть визначатися усвідомленими переконаннями, виходити з тілесних потягів, мати патологічне походження — наприклад, у випадку паранояльного розвитку особистості.

Пристрасть може прийматися, санкціонуватися особистістю, але може і засуджуватися нею, переживатися як щось небажане, нав'язливе.

Основна ознака пристрасті — її дієвість, поєднання вольових і емоційних моментів.

- **ПРИХИЛЬНІСТЬ ДОЕДИПОВА-** стадія (фаза) розвитку дитячої жіночої психосексуальності (іноді до четвертого року життя), характерна прихильністю дівчинки до матері аж до формування комплексу Едипа.

- **ПРОАКТИВНІСТЬ** (Proactivity) — вихідне положення про те, що причини поведінки людини містяться в ній самій.

- **ПРОБЛЕМА** (від гр. *problema* — задача) — усвідомлення неможливості вирішити труднощі й протиріччя, що виникли вданій ситуації, засобами наявного знання і досвіду.

Проблема, як і задача, бере початок у проблемній ситуації. Проте проблемна ситуація, як психологічна категорія, зумовлює лише початкову стадію розумової взаємодії суб'єкта з об'єктом — стадію, пов'язану з породженням пізнавального мотиву і висуванням попередніх гіпотез про способи вирішення проблемної ситуації. Перевірка цих гіпотез призводить до того, що проблемна ситуація перетворюється на проблему або задачу.

- **ПРОБЛЕМА НАВЧАЛЬНА** — поняття, що використовується в проблемному навчанні. Має логічну форму пізнавальної задачі, що містить деяке протиріччя в умовах (надлишкові, відсутні, альтернативні, частково невірні дані тощо) і закінчується питанням, яке об'єктивізує це протиріччя. Виявлення протиріччя в проблемі навчальній (завданні проблемному) призводить до переживання тих, хто навчається, стану інтелектуального ускладнення, викликає проблемну ситуацію.

- **ПРОБЛЕМА ПСИХОФІЗИЧНА** (проблема психофізіологічна) — надзвичайно складна, її остаточне і загальноприйняте рішення не знайдене і дотепер. Формально вона може бути виражена питанням: як співвідносяться фізіологічні та психічні процеси? У широкому розумінні це — питання про місце психічного в природі; у вузькому — проблема співвідношення психічних і фізіологічних (нервових) процесів. В цьому випадку її вірніше називати психофізіологічною.

- **ПРОБЛЕМА САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ** - одна із найскладніших і найзаплутаніших проблем психології. Це виявляється вже в самому обґрунтуванні методу інтроспекції, що здається суворим і ясним: предмет психології — факти свідомості; останні без-

посередньо відкриті лише індивідові, у свідомості якого вони відбуваються; отже, вивчати їх можна тільки методом інтроспекції.

- **ПРОВИНА** — проступок, злочин; причина, джерело чогось неблагополучного. В еґо-психології — почуття власної нікчемності та невпевненості у собі дітей, чиї батьки не схильні давати їм можливість діяти самостійно.

- **ПРОВИНА: ДЖЕРЕЛО** — за З. Фрейдом, джерелом почуття провини є страх, що пізніше трансформується у совість. Цей страх виступає в двох формах — двох джерелах провини: 1) страх перед авторитетом — примушує відмовитись від задоволення первинних позивів; 2) страх перед Над-Я — пізніший — примушує відмовитись від заборонних бажань і здійснює покарання.

- **ПРОГНОЗУВАННЯ ІМОВІРНІСНЕ** (від гр. *prognosis* - передбачення) — передбачення майбутнього, засноване на імовірнісній структурі минулого досвіду та інформації про наявну ситуацію. Минулий досвід і наявна ситуація дають підставу для створення гіпотез про прийдешнє майбутнє, і кожний з гіпотез приписується певна імовірність. Відповідно до імовірнісного прогнозування здійснюється переднастроювання — підготовка індивіда до відповідних дій.

Прогнозування імовірнісне вивчається в рамках фізіології активності. Здатність до нього — результат біологічної еволюції в імовірнісно-організованому середовищі. Прогнози живої істоти покликані оптимізувати результати її дій, тому вони адекватні саме тим змінним характеристикам середовища, від яких залежить успішність дії, — задоволення (або незадоволення) потреб, досягнення (або недосягнення) цілей. На імовірнісному прогнозуванні засновані швидкість і точність рухів спортсмена, оператора за пультом тощо. Порушення його спостерігається при ураженні лобових часток мозку, при деяких психічних захворюваннях (шизофренія); воно веде до патологічних процесів у психіці, моториці, мовленні, міжособистісних відносинах і т. д.

На більш високому еволюційному рівні імовірнісне прогнозування стає усе більш розвинутим і включається до виконання.

- **ПРОГНОСТИЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ** (*Predictive efficiency*) - діапазон, у якому конструкт придатний для здійснення людиною правильного прогнозування якоїсь події у своєму оточенні.

- **ПРОГРЕС ПСИХІЧНИЙ** (від лат. *progressus* — рух уперед) — за А. Фрейд, поступальний розвиток психіки особистості й людства в цілому в напрямку посилення Над-Я і внутрішньої саморегуляції при певному зменшенні зовнішнього примушення.

- **ПРОДУКТИВНІСТЬ** (від лат. productus — зроблений) — властива середньому вікові риса, що відбиває турботу про благополуччя наступного покоління і благополуччя суспільства, в якому це покоління буде жити і працювати.

- **ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИ** (Projective techniques) — клас психологічних тестів, при виконанні яких випробовувані відповідають на неоднозначні й неструктуровані стимули, що дозволяє виявляти їхні потреби, почуття і конфлікти; приклад — тест плям Роршаха.

- **ПРОЕКЦІЯ** (від лат. projectus — кинутий уперед) — захисний механізм, який полягає в тому, що індивідуум приписує іншим свої неприйнятні бажання.

Розрізняють кілька видів проекції: 1) проекція класична, або захисна; 2) проекція атрибутивна; 3) проекція аутистична.

Під проекцією нерідко розуміється не тільки засіб психологічного захисту, але й обумовленість процесів сприйняття слідами пам'яті всіх минулих сприйнятих. Суб'єкт, опинившись у якійсь ситуації, у сприйнятті перетворює її згідно із своєю індивідуальністю — наприклад, інтерпретує малюнок відповідно до своїх особистісних характерних рис.

Уперше цей термін використав З. Фрейд для пояснення патологічних симптомів параної; тоді проекція розумілася ним як приписування іншим соціально-неприйнятних бажань, у яких людина нібито відмовляє сама собі; таким чином, проекція виступала як механізм захисту від неусвідомлюваних асоціальних потягів. Згодом була описана також проекція фобічна, а потім, поряд із проекцією як захисним механізмом, що входить до складу різних психопатологій, було введено її розуміння як нормально-го психологічного процесу, що бере участь у формуванні сприйняття зовнішнього світу: проекція розуміється як первинний процес «уподібнення» реальності власному внутрішньому світу.

- **ПРОЕКЦІЯ: КЛАСИФІКАЦІЯ** — виділяються кілька видів проекції: 1) проекція класична (захисна); 2) проекція атрибутивна; 3) проекція аутистична; 4) проекція раціональна.

Відомі й інші підходи. Взагалі можна виділити два «виміри» проекції: перший відноситься до того, що проєкується, а другий позначає, чи усвідомлює суб'єкт наявність риси, яка проєкується. Комбінація цих «вимірів» дозволяє класифікувати усі відомі різновиди проекції.

- **ПРОЕКЦІЯ АТРИБУТИВНА** — приписування власних мотивів, почуттів, рис особистості й вчинків іншим людям, при-

чому суб'єкт усвідомлює наявність цих рис у себе; за змістом цей термін близький до фрейдівського «уподібнення». У цьому виражається схильність сприймати інших за аналогією із собою.

- **ПРОЕКЦІЯ АУТИСТИЧНА** — детермінованість сприйняття потребами сприймаючого; модифікація сприйняття предметів або явищ відповідно до власної актуальної потреби. При цьому предметний зміст потреби включається до процесу сприйняття, уяви (див. *Аутизм*).

- **ПРОЕКЦІЯ ЗВОРОТНА** — крайній випадок перекичування, що збігається з фрейдівським поняттям захисної проекції.

- **ПРОЕКЦІЯ КАССАНДРИ** (проекція Панглосса) — метафорична назва за іменем віщунки з давньогрецького міфу, пророцтву якої ніхто не вірив; може розглядатися як варіант захисного механізму, відомого під назвою «утворення реактивне».

- **ПРОЕКЦІЯ КЛАСИЧНА** (проекція захисна) — неусвідомлюваний механізм, за допомогою якого імпульси і почуття, неприйнятні для особистості, приписуються зовнішньому об'єктові й проникають у свідомість як змінене сприйняття зовнішнього світу (див. *Захист психологічний*). В основному відповідає первинному тлумаченню З. Фрейда.

- **ПРОЕКЦІЯ КОМПЛЕМЕНТАРНА** - проекція рис, додаткових до тих, які суб'єкт має в дійсності.

Наприклад, якщо суб'єкт відчуває страх, він схильний сприймати інших як таких, що загрожують йому; у цьому випадку приписувана риса служить обґрунтуванням власного стану.

- **ПРОЕКЦІЯ ПАНГЛОССА** - див. *Проекція Кассандри*.

- **ПРОЕКЦІЯ ПРОСТА** — спотворювальний вплив афективних станів минулого (експектацій) на апперцепцію — наприклад, «я ненавиджу його, тому що думаю, що в нього є причини ненавидіти мене».

- **ПРОЕКЦІЯ РАЦІОНАЛЬНА** - відрізняється від класичної проекції своїм «раціональним» мотивуванням. Наприклад, коли студентам запропонували висловити зауваження про навчальний процес, виявилось, що на відсутність дисципліни скаржилися прогульники, а на недостатню кваліфікацію викладачів — двієчники. Іншими словами, відповідальність за власні невдачі приписується зовнішнім обставинам або іншим людям.

- **ПРОЕКЦІЯ СИМБІЯТИВНА** — виконує захисні функції, перешкоджаючи усвідомленню того факту, що суб'єкт у дійсності має яку-небудь небажану рису.

- **ПРОЕКЦІЯ ФОБІЧНА** — винесення назовні, екстеріоризація страху і тривоги, які в дійсності мають ендогенну природу.
- **ПРООБРАЗ ІНФАНТИЛЬНИЙ** - за З. Фрейдом, образ власного батька, який включається несвідомо дитиною до свого внутрішнього світу як невід'ємний його елемент.
- **ПРООБРАЗ ФІЛОГЕНЕТИЧНИЙ** - за З. Фрейдом, загальнолюдський, спадково переданий образ праотця, вождя, ватажка первісного стада, вбитого і з'їденого своїми синами.
- **ПРОСТІР ЖИТТЄВИЙ** — чим менш чітко він оформлений, чим більша його невизначеність, тим більше його структурування визначається індивідуальними особливостями особистості.
- **ПРОСТІР СЕМАНТИЧНИЙ СУБ'ЄКТИВНИЙ** - модель категоріальної структури індивідуальної свідомості, на основі якої здійснюється класифікація об'єктів, понять та ін. шляхом аналізу їхніх значень. Розміщення в семантичному просторі тих чи інших значень дозволяє їх аналізувати, робити висновки про їхню подібність і відмінність.

Математично семантичний суб'єктивний простір виражається за допомогою координатних вісей і точок. Його побудова, як методу дослідження і як модельного уявлення категоріальних структур, широко застосовується в галузі психології пам'яті (семантичні моделі довгострокової пам'яті), психології мислення і теорії ухвалення рішення. Цей метод використовується також у психології диференціальних розходжень, у дослідженні когнітивних аспектів свідомості та самосвідомості особистості.

- **ПРОТЕКЦІОНІЗМ** (від фр. protectionnisme — прикриття) — соціально-психологічний аспект — корисливе заступництво, що робиться кому-небудь особою або групою осіб, які мають владу. Веде до виникнення привілейованого кола осіб, культивування конформізму, готовності підкорятися авторитарному тискові. Може виявлятися в рамках соціальних спільностей будь-якого масштабу: у великих і малих групах, організаціях і первинних підрозділах.

- **ПРОТИДІЯ** — прояв протистояння і протиборства енергії потягу і Я, що провокує появу невротичних симптомів.

- **ПРОФЕСІЙНА АДАПТАЦІЯ** — процес, що характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності й включенням до системи виробничих і соціальних відносин.

- **ПРОФЕСІЙНА ПРИДАТНІСТЬ** - імовірнісна характеристика, що відображує можливість людини оволодіти якою-небудь професійною діяльністю.

• **ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ** - розглядається як процес, що охоплює весь період професійної діяльності особистості: від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності.

• **ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ** - будь-які якості суб'єкта, що включені до процесу діяльності та забезпечують ефективність її виконання за параметрами продуктивності, якості праці та надійності.

• **ПРОФЕСІОГРАФІЯ** (від лат. *professio* і *grapho* — пишу) — технологія вивчення вимог, поставлених професією до особистісних якостей, психологічних здібностей, психолого-фізичних можливостей людини. Використовується для розробки інформаційних, діагностичних, корекційних та формуючих методичних посібників і практичних рекомендацій по забезпеченню відповідності професії людині. Забезпечує постановку практичного завдання й організацію її вирішення з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної праці.

Професіографія включає комплекс методів вивчення професійної діяльності, у тому числі: 1) методи збору емпіричних даних — вивчення документації, спостереження, опитування, вивчення продуктів діяльності, біографічний і трудовий методи, метод експерименту; 2) методи їхнього аналізу — метод експертної оцінки, метод якісного аналізу емпіричних даних, методи статичного аналізу; 3) методи психологічної інтерпретації — структурно-системний і функціонально-структурний аналізи. Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності: соціальну, соціально-економічну, історичну, технічну, технологічну, правову, гігієнічну, психологічну, психофізіологічну, соціально-психологічну та ін. Обсяг, глибина і детальність їх вивчення залежать від соціального замовлення.

• **ПРОФЕСІОГРАФІЯ ДІАГНОСТИЧНА** - забезпечує організацію професійної психодіагностики й орієнтована на вивчення технічних, правових, технологічних, ГПЕНІЧНИХ, психологічних,, психофізіологічних і еоціально-психологічних, характеристик праці тільки на тих етапах роботи, від яких великою мірою залежить кінцевий результат і де потрібні найвищі показники швидкості, точності діяльності та відповідальності за виконання завдання.

• **ПРОФЕСІОГРАФІЯ ІНФОРМАЦІЙНА** - спрямована *т* забезпечення професійно-орієнтаційної роботи *і* включає всі названі характеристики, хоча дає їх узагальнено, шрот©,, опшсов©..

- **ПРОФЕСІОГРАФІЯ КОРЕКЦІЙНА** - спрямована на підвищення безпеки професійної праці. Вона детально й аналітично описує тільки ті характеристики, що служать основними джерелами небезпечної поведінки людини в даній сфері.

- **ПРОФЕСІОГРАФІЯ ФОРМУЮЧА** - використовується в процесі професійного навчання й охоплює соціально-економічні, історичні й правові характеристики професії загалом з детальним аналітичним проробленням технічних і технологічних сторін конкретної професійної діяльності.

- **ПРОЦЕС ВТОРИННИЙ** (Secondary process) — у теорії психоаналізу — когнітивно-перцептивні навички, що дають можливість індивідуумові задовольняти інстинктивні потреби, не піддаючи небезпеці ані себе, ані інших.

- **ПРОЦЕС ДУШЕВНИЙ НЕСВІДОМИЙ** - позасвідомі процеси психіки, що складають її основний зміст і мають винятковий вплив на особистість та її поведінку. Їх можна розбити на три великі класи: 1) неусвідомлювані механізми свідомих дій; 2) неусвідомлювані збудники свідомих дій; 3) надсвідомі процеси.

За З. Фрейдом, вони характеризуються могутньою силою, неупорядкованістю в часі, неподільністю протилежностей.

- **ПРОЦЕС КОГНІТИВНИЙ** (Cognitive process) - спосіб, за допомогою якого ми здобуваємо, трансформуємо та зберігаємо інформацію, яку одержуємо зі свого оточення; іншими словами, вищі психічні процеси, які ми використовуємо, щоб пізнати і пояснити світ.

- **ПРОЦЕС НАДСВІДОМИЙ** — ця назва певною мірою умовна. Маються на увазі процеси утворення якогось інтегрального продукту великої свідомої роботи, що потім «вторгається» у свідоме життя і звичайно радикально змінює його. Прикладом може бути тривале рішення якої-небудь складної проблеми, коли після багатомісячних або багаторічних зусиль рішення прояснюється (часто зненацька). Незважаючи на те, що попередній процес вирішення йшов під контролем свідомості, про хід його не було чіткого уявлення, так що процес загалом не простежувався.

Такі процеси відрізняються від свідомих двома важливими моментами: 1) суб'єкт не знає кінцевого підсумку, до якого призведе процес, тоді як свідомі процеси передбачають мету дії — чітке усвідомлення результату; 2) невідомий момент, коли процес закінчиться, і часто він завершується раптово; у випадку ж свідомих дій передбачається контроль за наближенням до мети і приблизна оцінка моменту завершення.

До надсвідомих процесів відносяться процеси творчого мислення, переживання великого горя або великих життєвих подій, кризи почуттів, особистісні кризи тощо.

• **ПРОЦЕС НЕРВОВИЙ: ІНДУКЦІЯ** - виникнення протилежного за знаком нервового процесу: 1) слідом за існуючим процесом — індукція послідовна; 2) за його територіальними межами — індукція одночасна. Індукція називається позитивною, якщо первинним процесом є гальмування, після якого, за законами індукції, виникає збудження; та негативною, якщо співвідношення зворотне.

Поняття індукції широко використовувалося І. Павловим для пояснення закономірностей вищої нервової діяльності.

• **ПРОЦЕС НЕРВОВИЙ: УРІВНОВАЖЕНІСТЬ** - властивість нервової системи, що виражає співвідношення між збудженням і гальмуванням. Поняття, введене І. Павловим, розглядалося ним як одна із самостійних властивостей нервової системи, що утворює у сполученні з іншими — силою і рухливістю — тип вищої нервової діяльності (див. *Діяльність нервова вища: тип*).

У дослідженнях представників школи Б. Теплова — В. Небилицина урівноваженість нервових процесів стала розглядатися як сукупність вторинних (похідних) властивостей нервової системи, обумовлених співвідношенням показників збудження і гальмування за кожною з первинних її властивостей — силою, рухливістю, лабільністю, динамічністю. Поряд з новою інтерпретацією урівноваженості був запропонований і новий термін — баланс нервових процесів.

• **ПРОЦЕС ОРГАШЗМІЧНИЙ ОЦІННИЙ** (Organismic valuing process) — принцип К. Роджерса, відповідно до якого переживання, які сприймаються такими, що зберігають або розвивають людину, оцінюються позитивно, у той час як переживання, що сприймаються як негативні або суперечать збереженню чи розвитку людини, оцінюються негативно або ж їх уникають.

• **ПРОЦЕС ПЕРВИННИЙ** (Primary process) — задоволення інстинктивної потреби у фантазії. Психологічний феномен, завдяки якому в індивідуума зменшується напруження при формуванні образу об'єкта, що раніше асоціювався із задоволенням основної потреби.

• **ПРОЦЕС ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ: МЕТА ОСНОВНА** - за Е. Фроммом, досягнення і визнання істини в її психоаналітичному вимірі — істини про внутрішні феномени, яка фіксує розходження між почуттями і раціоналізацією, що сприяє фор-

муванню адекватної самооцінки (див. також *Психоаналіз: мета головна*).

- **ПРОЦЕС ТЕЛЕПАТИЧНИЙ** — передача телепатичної інформації; за З. Фрейдом, відбувається за схемою: психічний акт — фізичний процес — збудження відповідного психічного акту в іншій людині або людей.

- **ПРОЦЕСИ ЗБЕРЕЖЕННЯ** (Retention processes) - компонент наuczіння через спостереження, що включає довгострокову пам'ять про дії моделі. О. Бандура стверджує, що на людину не може істотно вплинути наuczіння через спостереження без збереження в пам'яті поведінки, що моделюється.

- **ПРОЦЕСИ МОТИВАЦІЙНІ** (Motivational processes) - компонент наuczіння через спостереження, пов'язаний зі змінними підкріпленнями, що здійснюють вибіркового контроль над типами ключових подразників моделювання, на які людина може звернути увагу. Такі змінні впливають на те, якою мірою людина намагається виробити поведінку, засновану на наuczінні через спостереження.

- **ПРОЦЕСИ РУХОВОГО ВІДТВОРЕННЯ** (Motor reproduction processes) — компонент, залучений до наuczіння через спостереження, який полягає у переведенні символічно закодованої в пам'яті поведінки, що моделюється, у відповідну дію. Відповідно до моделі О. Бандури, «мовчазне повторення» поведінки моделі — певна допомога в удосконалюванні рухових навичок, таких, наприклад, як водіння автомобіля.

- **ПРОЦЕСИ УВАГИ** (від лат. processus — просування) — характерні риси поведінки моделі, що визначають, до яких аспектів моделі спостерігач буде уважним, і те, що саме буде збережене спостерігачем.

- **ПСЕВДОЛЮБОВ: ФОРМА** - за Е. Фроммом, різноманітні форми індивідуальної патології любові, що призводять до страждань і неврозів (див. також *Псевдолюбов: форма нормальна*).

Сюди відносяться: 1) любов невротична — при якій партнери центруються на батьках і переносять на партнера почуття, очікування і страхи, які відчуваються стосовно батьків; 2) любов-поклоніння — при якій людина втрачає себе в коханому замість того, щоб знайти себе в ньому; виявляє убогість духу і розпач того, хто поклоняється; 3) любов сентиментальна — при якій почуття переживається лише в уяві, а не в реальних стосунках; найпоширеніший вид — «замісне» любовне задоволення споживачів пісень, фільмів, романів тощо; інший вид — тимчасова

аберація, коли партнери живуть спогадами про колишні почуття і фантазіями про майбутню любов; 4) любов, центрована на недоліках і слабкостях партнера, які постійно викриваються й виявляються; 5) любов, що проектує смисл і проблеми на дітей, яка використовує дітей у компенсаторних цілях.

• **ПСЕВДОЛЮБОВ: ФОРМА НОРМАЛЬНА** - за Е. Фроммом, у сучасному суспільстві розповсюджені «нормальні» — соціальні моделі патології любові, що виступають як дві форми псевдолюбові: 1) любов як взаємне сексуальне задоволення; 2) любов як «злагоджена робота» і притулок від самотності.

• **ПСЕВДОНЕВРОЗ** (синдром неврозоподібний) — невротичні стани, що виникають при різних соматичних, органічних інфекційно-токсичних і подібних їм захворюваннях (невроз).

• **ПСИХАСТЕНІЯ** (від гр. *psyche* — душа і *astheneia* — слабкість) — хворобливий розлад психіки, для якого характерні крайні нерішучість, боязкість, помисливість, схильність до нав'язливих ідей. Психастенікам властиві загальні астеничні властивості — підвищена чутливість і швидка виснажливість. Вони збудливі й виснажені в нервово-психічному розумінні. До цього додаються такі якості, як боязкість, нерішучість, сумніви в усьому — відносно минулого, сьогодення і майбутнього. Частими є помилкові побоювання за життя своє і ближніх. Психастенікам досить важко почати якусь справу: вони приймають рішення, потім відступають, потім знову збираються із силами. Приймати рішення психастенікам важко тому, що вони сумніваються в успіху будь-якої задуманої справи. Але якщо психастенік щось вирішив, то повинен здійснити це відразу — він виявляє крайню нетерплячість.

Парадоксальне сполучення — постійні сумніви, нерішучість і нетерплячість. Але в нього є своя логіка: психастенік квапить події, побоюючись, як би що-небудь не перешкодило зробити задумане — через ту ж непевність.

• **ПСИХЕЯ** — у давньогрецькій міфології — уособлення людської душі. Згідно з К. Юнгом, це сукупність усіх психічних процесів, функціональний комплекс, що організується навколо **Я**.

• **ПСИХІКА** (від гр. *psychikos* — душевний) — 1) функція мозку, сутність якої полягає у відображенні дійсності у вигляді відчуттів, сприйняття, уявлень, мислення, почуттів, волі тощо; визначає якісну своєрідність поведінки людини і тварини. Вища форма психіки, що виникла в процесі праці й пов'язана з розвитком мовлення, — людська свідомість; 2) духовна організація людини, сукупність її душевних якостей, душевний склад.

Відповідно до психоаналізу З. Фрейда, психіка складається з трьох інстанцій — свідомого, передсвідомого і несвідомого — та системи їхньої взаємодії. Розподіл психіки на свідоме і несвідоме — основна передумова психоаналізу, і тільки вона дозволяє зрозуміти і дослідити дуже важливі патологічні процеси в душевному житті.

Психічне життя людини визначається його потягами, головний з яких — сексуальний (див. також *Психосинтез*).

• ПСИХІКА: АНАЛІЗ: ОДИНИЦЯ - структурні або функціональні утворення, що виступають у якості мінімальних, не розкладених частин цілісної психіки і зберігають основні властивості цього цілого. Це поняття вживається в психології у трьох взаємозалежних розуміннях: 1) як універсальна складова різних психічних процесів; 2) як генетичне (онтогенетичне) джерело психічних процесів; 3) як універсальне поняття при описі психічних процесів.

Виділені в ході аналізу одиниці не слід абсолютизувати, тому що їхній характер визначається конкретними завданнями дослідження. Так, у біології виділення як одиниці аналізу живої клітини або біологічного виду дозволило вирішити принципово різні теоретичні та прикладні завдання.

Постановка питання про пошук універсальної одиниці аналізу психіки, що не залежить від характеру дослідницької задачі, не обґрунтована. У сучасній науці сформульована система вимог до одиниць аналізу психіки: вони повинні мати внутрішньо пов'язану структуру, у якій представлені властивості цілого; здатність до розвитку і саморозвитку; здатність до утворення відкритого таксономічного ряду і т. д.

На різних етапах розвитку психології як функції одиниць аналізу психіки виступали: відчуття, представлення й ідея; рефлекс; структурне співвідношення «фігура — фон»; поведінковий акт або навичка; проба і перевірка; схема; дія; операція (зворотна дія); емоційно подібне відчуття; функціональний блок; установка, образ, мотив, значення, відношення, діалог та ін.

• ПСИХІКА: РОЗВИТОК — закономірна зміна психічних процесів у часі, виражена у кількісних, якісних і структурних перетвореннях. Характеризується незворотними змінами, спрямованістю (здатністю до нагромадження змін, «надбудовування» нових змін над попередніми) і їхнім закономірним характером (наприклад, відтворюваністю однотипних змін в особин одного виду). Розвиток психіки реалізується у формі філогенезу й онтогенезу. Особ-

ливий предмет дослідження складають формування і розпад мозкової організації психічних структур (див. *Нейропсихологія*).

Як основні тенденції розвитку психіки, виявлені наступні:

- 1) ускладнення форм поведінки — форм рухової активності;
- 2) удосконалювання здатності до індивідуального навчання;
- 3) ускладнення форм психічного відображення — як наслідок і фактор попередніх тенденцій.

При розгляді розвитку психіки важливі два загальних положення:

1. Проголошується примат діяльності в розвитку психічного відображення.

2. Затверджується розбіжність ліній біологічного і психічного розвитку тварин.

В еволюційному розвитку психіки виділяються три стадії:

- 1) стадія елементарної сенсорної психіки;
- 2) стадія перцептивної психіки;
- 3) стадія інтелекту.

У кожній стадії можливий поділ принаймні на два рівні — вищий і нижчий.

Теорії розвитку психіки розрізняються в залежності від трактування структури психіки й умов, що визначають її перетворення.

Конкретно-наукові теорії розвитку психіки виникли в XIX ст. і розроблялися в дитячій психології (див. *Психологія вікова*), зоопсихології, історичній психології під впливом еволюційного вчення Ч. Дарвіна (див. *Психологія функціональна, Біхевіоризм*). Спроби виділити специфічно людські, соціокультурні фактори розвитку психіки починалися в етнопсихології та в психології розуміючій, де на базі ідеалістичних уявлень про спонтанну активність духу робився акцент на залежності особистості від феноменів культури, зафіксованих у знаково-символічних формах. Соціальна психологія, яка зароджувалася, пояснювала розвиток психіки індивіда процесом соціалізації, що розуміється як підпорядкування психіки надіндивідуальним нормам, зафіксованим у колективних уявленнях.

У сучасній західній психології переважає еkleктичний підхід до розвитку психіки. Загально визнані теорія і методологія відсутні. Можна відзначити лише два загальних положення, характерних для більшості концепцій: 1) виділяються дві групи факторів, що зумовлюють розвиток психіки: природні задатки і зовнішнє оточення; іноді виділяється в особливу групу факторів особистісна активність, що відрізняється від природних

здатків (див. *Психологія гуманістична*); у зовнішньому оточенні, коли мова йде про людину, звичайно звертається увага на засвоєння соціальних і культурних норм, зафіксованих у знаково-символічних формах; відзначається, що під впливом цих форм відбувається перебудова структур психіки; 2) визнається наявність деяких універсальних законів розвитку психіки, зокрема — об'єднуючий онтогенез і філогенез людської психіки; найбільш чітко ця ідея була висловлена С. Холлом у його теорії рекапітуляції, відповідно до якої онтогенетичний розвиток психіки дитини відтворює філогенез людства.

У вітчизняній методологічній психології основою теорій розвитку психіки була марксистсько-ленінська діалектика як загальна теорія розвитку. У 20—30-ті рр. ХХ ст. проблематика розвитку психіки розроблялася, в основному, в рамках дитячої психології, а пізніше — і на матеріалі зоопсихології, патопсихології, історичної психології. Розвиток психіки виступає як об'єктивний процес, що має системну природу. Але вичленовування окремих його компонентів і з'ясування їх співвідношень ще недостатньо для розуміння справжньої природи й умов розвитку психіки. Для цього потрібно розглянути розвиток психіки як процес послідовного включення людини до ряду соціально-предметних діяльностей. Інтеріоризація структур цих діяльностей визначає формування багаторівневих базових структур психіки.

• **ПСИХІКА: РОЗУМІННЯ ДИНАМІЧНЕ** - один з основних принципів і методів психоаналітичного дослідження, орієнтований на розуміння психіки як системи, що перебуває в русі та діє під постійним впливом різних зовнішніх і особливо внутрішніх факторів, які представляють різноманітні духовні сили і виражають цілеспрямовані тенденції, що працюють злагоджено або протилежно.

• **ПСИХІКА: ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА** (культурно-історична теорія психіки людини; теорія суспільно-історичного походження вищих психічних функцій людини) — відповідно до неї, у людини виникає особливий вид психічних функцій — вищі психічні функції, що зовсім відсутні у тварин. Автор теорії — Л. Виготський.

Принаймні два фундаментальних положення теорії Л. Виготського зберігають своє значення і донині. Це положення про опосередкований характер вищих психічних функцій і про інтеріоризацію як процес їхнього формування. Незважаючи на те,

що термінологічне оформлення цих ідей змінилося і змістилися деякі акценти, загальний зміст теорії зберігся.

• **ПСИХІКА ЛЮДСЬКА: СИСТЕМА** - складові частини психічного апарата людини, частини динамічної моделі психіки.

За З. Фрейдом, людська психіка складається з трьох основних систем: несвідомого, передсвідомого та свідомості.

• **ПСИХІКА ПЕРЦЕПТИВНА** — більш складна побудова діяльності, у представників перцептивної психіки виражається через ідею виділення операцій.

На цій стадії кожний поведінковий акт формується в онтогенезі шляхом реалізації генетично фіксованих компонентів видового досвіду в процесі індивідуального навчання. Це пов'язано з тим, що будь-який поведінковий акт складається з двох основних фаз: 1) пошукової, або підготовчої,— звичайно починається з ендогенної активації і проявляється в загальному занепокоєнні та пошукових діях тварини; у результаті звичайно відбувається зустріч тварини з ключовими стимулами, що включають власне інстинктивну дію, а частіше — цілу їх низку; у цій фазі поведінка має найбільшу пластичність, саме тут знаходяться й *освоюються нові* способи поведінки; 2) завершальної — в міру наближення до неї рухи стають цілком стереотипними і «примусовими».

• **ПСИХІЧНЕ: ПРОЦЕСУАЛЬНІСТЬ** (психічне як процес) - концепція, розроблена С. Рубінштейном і його учнями як розвиток теорії І. Сеченова; розкриває основний спосіб існування психічного. Воно існує насамперед як процес — живий, дуже пластичний, безперервний, ніколи цілком не заданий початково, але що формується і розвивається, породжує якісь продукти або результати — психічні стани й образи, поняття, почуття, рішення або нерозв'язання завдань тощо. Концепція психічного як процесу розкриває єдність свідомості та діяльності, тому що людська психіка виявляється і формується саме в діяльності.

Психічне як процес не зводиться до послідовності стадій у часі, формуючись в ході взаємодії індивіда зі світом, воно саме безупинно змінюється і розвивається, усе повніше відбиваючи динамічність дійсності, беручи участь у регуляції дій, вчинків і т. д. Мислення, один з вищих проявів психічного,— це аналіз, синтез, узагальнення умов і вимог розв'язуваної задачі й способів її вирішення. У цьому безперервному процесі утворюються дискретні розумові операції, які мислення породжують, але до яких воно не зводиться.

Мислення як процес нерозривно пов'язане з мисленням як діяльністю особистості. Мислення, сприйняття та ін. формуються переважно неусвідомлено, несвідомо (див. *Несвідоме*). Проте на рівні особистісного аспекту мислення, сприйняття та ін. людина значною мірою усвідомлено регулює перебіг цих процесів. Нерозривний взаємозв'язок усвідомленого і неусвідомленого забезпечує безперервність психічного як процесу. Ця безперервність проявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального й афективного компонентів будь-якого психічного акту.

• **ПСИХОАНАЛІЗ** (Psychoanalysis) — теорія особистості, особистісної структури розвитку, динаміки і змін, створена З. Фрейдом. У психоаналізі робиться сильний наголос на ролі біологічних і неусвідомлюваних факторів у регуляції поведінки. Стверджується також, що поведінка людини у своїй основі ірраціональна і є результатом взаємодії між Ід, его і супер-его. Термін вживається в трьох основних розуміннях: 1) теоретичний напрямок у психології; 2) особлива методологія дослідження психіки; 3) метод психотерапевтичний.

Психоаналіз, як теоретичний напрямок у психології, бере свій початок в ідеях З. Фрейда, створений ним та його послідовниками (див. *Фрейдизм; Неофрейдизм; Психологія аналітична; Психологія індивідуальна*).

Психоаналіз — перша теорія, яка намагалася пояснити динаміку особистості. З. Фрейд після тривалих спостережень за пацієнтами прийшов до висновків, що значно змінили уявлення про психіку. Він стверджував, зокрема, що поведінка значною мірою підкоряється впливу підсвідомих сил, названих ним потягами. Вони зумовлені інстинктами, але насамперед — пригніченими бажаннями, задоволення яких «заборонене» на рівні свідомості, від чого їх витіснено в сферу несвідомого. Ці бажання продовжують діяти без відома свідомості, проявляючись у сновидіннях, застереженнях, мимовільних відхиленнях від адекватної поведінки, впливаючи на вибір професії і творчість.

Психоаналіз — це особлива методологія дослідження психіки. За З. Фрейдом, його місце — між медициною і філософією; його початок — відкриття і застосування асоціативного методу.

Психоаналіз, як метод психотерапевтичний, — висхідний до теорії З. Фрейда: сукупність способів виявлення особливостей переживань і дій людини, зумовлених неусвідомлюваними мотивами (див. *Психотерапія; Несвідоме; Невроз*).

Основні технічні засоби психоаналізу: 1) асоціативний метод — аналіз вільних асоціацій; 2) аналіз снів і тлумачення сно-

видінь; 3) аналіз і тлумачення різних помилкових і ненавмисних (випадкових) симптоматичних дій повсякденного життя.

За З. Фрейдом, абсолютно усі люди внутрішньо конфліктні. У суспільному житті сильніше за все пригнічуються сексуальні спонукання — через різні соціальні обмеження. Саме вони спонукують людей діяти: завдяки їхній енергії, лібідо, відбувається поступовий розвиток особистості й досягнення зрілості. Багато рис індивіда і статевих аномалій пояснюються незадоволеністю і конфліктами, викликаними пригніченням цих потягів у дитинстві.

Вчення З. Фрейда завжди викликало діаметрально протилежні думки. Його часто критикували, іноді дуже різко, за те, що його концепції майже неможливо перевірити експериментально. Проте вони розвінчали цілий ряд уявлень, особливо тих, що стосуються дитинства і сексуальності. Крім того, чимало понять фрейдизму ввійшли до сучасної психології, даючи основу для нових досліджень.

Завдяки низці відкриттів З. Фрейду віддає належне переважна більшість психологів сучасності. У психоаналізі предметом вивчення стала насамперед динаміка відношень між несвідомим і свідомістю. Саме існування несвідомого визнавалося деякими вченими і до З. Фрейда, але динаміка його впливу на свідомість, його механізми вперше набули першорядного значення саме завдяки З. Фрейду. Це означало зміну предмета психології: свідомість перестала бути замкненим у собі когнітивним простором і стала частиною живого життєвого цілого.

Сексуальна сфера життя також ввійшла в поле зору психології завдяки З. Фрейду. Він привернув особливу увагу до ролі дитячого, насамперед — родинного досвіду в розвитку особистості. Ідея психологічного захисту — також одна з центральних у сучасній психотерапії. Не всі згодні з теоретичними поясненнями З. Фрейда, але звичайно визнають, що саме його метод став основою більшості терапевтичних систем.

Серед найближчих учнів З. Фрейда найбільш відомі А. Адлер і К. Юнг.

Послідовники З. Фрейда роблять головний акцент на соціальному значенні криз, що відбуваються в процесі формування індивіда. Розвиток психоаналізу значною мірою відходить від класичних фрейдівських понять, що стосуються цілого ряду положень, і насамперед — сексуальної детермінації поведінки. Очевидно, з головних послідовників З. Фрейда центральне місце їй відводив тільки В. Райх. Інші великі представники неофрейдиз-

му не надавали сексуальній детермінації поведінки першорядного значення, а більшою мірою обговорювали проблеми особистісного росту і виникнення невротичних схильностей з позицій взаємовідносин особистості й соціального оточення, формування сприйняття світу і самосприйняття тощо.

- **ПСИХОАНАЛІЗ: ВПЛИВ ТЕРАПЕВТИЧНИЙ** - за З. Фрейдом, полягає в тому, що при наближенні несвідомого до свідомого знищується витіснення, усуваються умови для виникнення симптомів, патогенний конфлікт перетворюється на нормальний, котрий якимось чином повинен знайти вирішення.

- **ПСИХОАНАЛІЗ: ЗАВДАННЯ** - полягає в тому, щоб допомогти людині зрозуміти дійсну причину її страждань, приховану в несвідомому, згадати забуті переживання, що травмують її, зробити їх свідомими і ніби пережити заново; це приводить до ефекту катарсису.

- **ПСИХОАНАЛІЗ: МЕТА ГОЛОВНА** - за Е. Фроммом, вона полягає в тому, щоб допомогти відрізнити істину від брехні в самому собі; терапевтичний метод — підтвердження тези, відповідно до якої істина робить людину вільною.

- **ПСИХОАНАЛІЗ ГРУПОВИЙ** (аналіз груповий) - використання психоаналітичної терапії для одночасного лікування групи людей.

- **ПСИХОАНАЛІЗ ГУМАНІСТИЧНИЙ** - головною його проблемою вважається знаходження особистістю психологічної волі, справжнього життя в умовах суспільства, яке намагається пригнітити цю волю і нівелювати особистість, у зв'язку з чим людина найчастіше «тікає від волі» — адже залишатися самою собою означає усвідомлювати можливість ризику, відмовлення від звичної стереотипної безпеки.

- **ПСИХОАНАЛІЗ ДИДАКТИЧНИЙ** - установлена З. Фрейдом форма і традиція підготовки фахівців, що забезпечує проходження курсу психоаналізу всіма претендентами на одержання кваліфікації психоаналітика.

- **ПСИХОАНАЛІЗ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ** - одне з психоаналітично орієнтованих філософських вчень, засноване на комбінації модифікованих ідей Фрейда і «фундаментальної онтології» М. Хайдеггера; спрямоване на розгляд людини як тотальності, що має певний зміст.

- **ПСИХОАНАЛІЗ СТРУКТУРНИЙ** - один із напрямків сучасного психоаналізу, заснований на використанні ідей З. Фрейда про особливе значення мовлення для характеристики несвідомого

і для терапії психонервових захворювань, а також на низці положень структурної лінгвістики, антропології та філософії.

• **ПСИХОАНАЛІЗ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ** - сукупність психоаналітично орієнтованих поглядів і концепцій, спрямованих на розширення інтерпретації феноменологічних компонентів психоаналізу і переосмислення його на основі феноменологічної концепції свідомості.

• **ПСИХОБІОГРАФІЯ** — 1) метод психологічного аналізу конкретних особистостей, насамперед політичних діячів, і їхніх біографій; 2) відповідний жанр життєписів, що приділяють особливу увагу психічним факторам життя. Як жанр життєписів, психобіографія користується усе більш зростаючою популярністю.

Психобіографія виникла спочатку в рамках психоаналізу З. Фрейда. Першою роботою в галузі психобіографії, у підготовці якої брав участь сам З. Фрейд, був опис особистості американського президента В. Вільсона. Нині всі президенти США і багато інших зарубіжних політичних діячів стають об'єктами психобіографії, причому автори часто використовують і дані когнітивної психології.

Особливу роль у становленні психобіографії відіграли проведені З. Фрейдом патографічні дослідження життя та особистості Леонардо да Вінчі та ін.

Подібні дослідження відомі в російській школі психоаналізу, у працях засновника психоісторії Е. Еріксона та ін. У вітчизняних дослідженнях особистості діячів культури застосовувався біографічний метод, реалізований з позицій соціальної зумовленості будь-якої творчої діяльності.

• **ПСИХОГЕНЕТИКА** — гранична з генетикою галузь психології. Предмет психогенетики — походження індивідуальних психологічних особливостей людини, з'ясування ролі генотипу і середовища в їхньому формуванні. Психогенетика використовує методи сучасної генетики. Найбільш інформативний — метод близнюків, що дозволяє максимально зрівняти впливи середовища. Більшість робіт у психогенетиці присвячено тестовому дослідженню міжіндивідуальної варіативності вищих психічних функцій, головним чином інтелекту.

• **ПСИХОГЕНІЇ** (від гр. *psyche* душа і гр. *genesis* — походження) — психічні розлади, викликані й зумовлені психічними травмами, важкими переживаннями. Звичайно виділяються три групи психогенії: 1) неврози; 2) реактивні стани — психози психогенні або реактивні; 3) іатрогенії.

- **ПСИХОГІГІЄНА і ПСИХОПРОФІЛАКТИКА** - галузі медичної психології, завдання яких — надання спеціалізованої допомоги практично здоровим людям для запобігання нервово-психічним і психосоматичним захворюванням, а також для полегшення гострих психотравматичних реакцій (див. *Психогенії*). Методи психогігієни і психопрофілактики включають: 1) психокорекційну роботу в рамках консультативних центрів, «телефонів довіри» та інших організацій, орієнтованих на психологічну допомогу здоровим людям; 2) масові обстеження для виявлення так званих груп ризику і профілактичної роботи з ними; 3) інформування населення і т. д.

Спеціальні завдання сучасної психогігієни і психопрофілактики — допомога в кризових ситуаціях виробничого, навчального або сімейного характеру, робота з молодими родинами і тими, що розпадаються, тощо.

- **ПСИХОДЕЛІК** (галюциноген; психотоміметик) — природні або синтетичні речовини, здатні викликати галюцинації,— психоделічні стани. Близькі до нейромедiatorів, вони можуть замінити або порушувати їхнє функціонування. Ймовірно вважаються замінними антагоністами нейромедiatorів — провідників збудження в нервовій системі.

До них відносяться: діетиламід лізергінової кислоти (ЛСД-25), діметилтриптамін (ДРТ), буфотенін, мескалін, псилоцибін, а також близькі до них психоактивні речовини конопель (каннабіноїди) і деякі синтетичні препарати (серніл, дітран та ін.).

Вплив психоделіків здатний змінити особистість, істотно перебудувати ієрархію її мотивів і цінностей. Їх безконтрольне застосування поза спеціальними клінічними умовами призводить до важких наслідків і нещасних випадків.

- **ПСИХОДРАМА** (соціодрама) — як підхід до психологічної корекції, пов'язана з ім'ям Дж. Морено, якого багато хто вважає засновником групової психотерапії. Він трактував цей метод і як засіб вирішення соціальних проблем. За кордоном використовується також термін «соціодрама».

Один із перших видів групової психотерапії (див. також *Психоаналіз груповий*). Здійснюється подібно до імпровізованої театральної вистави за сюжетом історії, що розповідається одним з учасників групи, у якій клієнти поперемінно виступають як актори та глядачі, причому їхні ролі спрямовані на моделювання життєвих ситуацій, що мають особистісний зміст для учасників, тобто на моделювання життєво важливих для них ситуацій.

Звичайно учасники моделюють у театралізованій формі ситуації, пропоновані одним із учасників у вигляді розповіді про події його життя, сновидіння. У багатьох варіантах роботи оповідач визначає учасників дії та їхні ролі. Можливі варіанти з використанням літературних текстів або їхніх переказів.

З іншого погляду, психодрама розглядається як одна з проєктивних методик, що відноситься до групи методик катарсису.

Мета психодрами — діагностика і терапія неадекватних станів та емоційних реакцій, їх усунення, відпрацьовування соціальної перцепції, поглиблення самопізнання.

Важливі умови — доброзичливість групи, спонтанність поведінки, імпровізація. «Проживаючи» важливі ситуації, людина по-новому усвідомлює проблеми, способи свого реагування, ставлення до подій, цінностей, до конкретних людей; вона відкриває нові можливості формування стосунків і самореалізації. Велике значення має катартичний ефект, що виникає при відреагуванні внутрішніх конфліктів, що виявляються в ході психодраматичного дійства.

В психодрамі звичайно виділяють такі фази: розминка, дія й інтеграція (обговорення). Власне дія в якості бажаного кінцевого результату припускає досягнення максимально можливих катарсису, пізнання й осяяння.

Для психодрами важливі спонтанність, активність, імпрровізаційність поведінки. Вона застосовується при неврозах, у тому числі дитячих; при психосоматичних захворюваннях і алкоголізмі; при загостренні психопатій і відхиленій поведінці підлітків. Можлива родинна психодрама.

Елементи психодрами широко використовуються і в інших терапевтичних напрямках — у психоаналізі, гештальт-терапії, поведінковій терапії, соціально-психологічному тренінгу, ділових іграх і т. д.

• ПСИХОЗ (від гр. *psyche* — душа) — глибокі розлади психіки, психічної діяльності; виявляються в порушенні відображення реального світу, можливості його пізнання, зміні поведінки і ставленні до навколишнього. Їхні прояви різноманітні й можуть супроводжуватися маренням, затьмаренням свідомості, грубими порушеннями пам'яті, мислення, змінами емоційної сфери, безглуздими і безконтрольними вчинками тощо.

Крім первинного ураження головного мозку, психози можуть виникнути від його вторинного ураження в результаті інфекцій, отруень, внутрішніх хвороб. Вони також можуть бути наслідком

конституціональної і спадкоємної схильності. Розвиток психозу можливий і після психічної травми. Вивчення і лікування психозів входить до галузі так званої «великої психіатрії».

Психози класифікують за причинами їхнього виникнення. Розрізняють психози інфекційні, травматичні, інтоксикаційні, виникаючі при органічних ураженнях головного мозку, при внутрішніх психогенних та ін. захворюваннях.

За З. Фрейдом, психози виникають як конфлікти між Я та зовнішнім світом і супроводжуються заміщенням або втратою реальності. Загалом, сюди відносяться захворювання, які виникають під впливом психічної травми, і супроводжуються глибокими порушеннями психіки особистості — шизофренією, маніакально-депресивним психозом та ін. (див. також *Невроз*).

• **ПСИХОЗ АЛКОГОЛЬНИЙ** — виділяються наступні групи: 1) гострі — наприклад, біла гарячка; 2) хронічні — наприклад, алкогольне марення ревнощів; 3) психоз Корсакова — хронічний алкогольний галюциноз.

• **ПСИХОІСТОРІЯ** (Psychohistory) — тип дослідження, в якому робиться спроба пов'язати важливі життєві теми індивідуума з конкретними історичними подіями й обставинами. Її творцем вважається Е. Еріксон.

• **ПСИХОЛІНГВІСТИКА** — наукова дисципліна, що вивчає зумовленість процесів мовлення та його сприйняття структурою відповідної мови або мови взагалі. В сучасному значенні термін введений американськими вченими Ч. Осгудом і Т. Сібеоком, що спиралися на необіхевіоризм і дескриптивну лінгвістику (так звану школу Йельську). З початку 60-х рр. XX ст. американська психолінгвістика орієнтувалася на теорію породжувальної граматики Н. Хомського, проте з другої половини 70-х рр. намітилося відмовлення від неї й пошуки загально-психологічної теорії. У багатьох західних країнах розвиток психолінгвістики йшов аналогічним шляхом, але через сильний вплив психологічних традицій ідеї Хомського не набули такого великого поширення.

Вітчизняна психолінгвістика розвивається із середини 60-х рр. XX ст. Її основний напрямок — теорія мовної діяльності (розгляд мовних процесів як окремого випадку діяльності).

• **ПСИХОЛОГ: ЕТИКА ПРОФЕСІЙНА** - реалізація психологом у своїй діяльності специфічних моральних вимог, норм поведінки — як у взаєминах з колегами, науковим співтовариством, так і з випробовуваними, респондентами, особами, що звертаються за психологічною допомогою. У першу чергу це — універ-

сальні етичні принципи і норми, значущі для всіх категорій учених: 1) наукова чесність і коректність при зборі експериментальних даних; 2) відмова від присвоєння чужих ідей і результатів досліджень; 3) відмова від поспішних висновків на основі неперевірених даних; 4) відстоювання своїх наукових поглядів у будь-якому науковому середовищі, у полеміці з будь-якими авторитетами та ін.; 5) учений-психолог при проведенні досліджень не повинен використовувати методів, техніки, процедур, що принижують гідність випробовуваних або їхні інтереси; 6) необхідно чітко дотримуватись гарантії конфіденційності — нерозголошення повідомлених даних; 7) варто також інформувати випробовуваних про цілі проведеного дослідження.

Якщо для уникнення свідомого або неусвідомлюваного перекручування даних відомостей потрібно приховати від випробовуваного наукові цілі, про них варто повідомити після завершення експерименту.

Якщо дослідження припускає вторгнення психолога до сфери особистих інтересів або інтимних переживань, випробовуваному потрібно надати можливість відмовитися від подальшої участі в дослідженні на будь-якому етапі його проведення.

Даючи рекомендації, засновані на отриманих результатах, психолог не має морального права зняти з себе відповідальність за наслідки їхнього впровадження в суспільну практику.

- **ПСИХОЛОГ КЛІНІЧНИЙ** - працює, головним чином, у лікарнях і центрах психічного здоров'я або в консультаційних кабінетах. Найчастіше має справу з людьми, які скаржаться на стан тривоги, що виражається у функціональних розладах емоційного або сексуального характеру, або ж на труднощі в спілкуванні чи подоланні повсякденних негараздів.

- **ПСИХОЛОГ ПЕДАГОГІЧНИЙ** - його функції полягають в поліпшенні умов навчання, щоб вони якнайбільше відповідали потребам і здібностям учнів. Педагогічний психолог займається розробкою найбільш ефективних методів навчання, зокрема, використовуючи відкриття когнітивної психології та теоретиків, які досліджують процеси навчання.

- **ПСИХОЛОГ ПРАКТИЧНИЙ** - його сфера діяльності - це психологічна діагностика, вироблення рекомендацій зі зміни ситуації і безпосередня робота з людьми, заснована на використанні спеціальних психологічних методик.

- **ПСИХОЛОГ ШКІЛЬНИЙ** — покликаний допомогти учням обрати спеціальність або роботу, найбільш відповідну до їхніх

інтересів і здібностей. Шкільному психологові іноді доводиться надавати психологічну підтримку учням, якщо в них виникають труднощі, пов'язані з процесом адаптації: він або допомагає учневі розв'язати проблеми, або рекомендує відповідну психологічну терапію.

- **ПСИХОЛОГ-ЕРГОНОМІСТ** - його функції полягають в поліпшенні умов праці, щоб вони якнайкраще відповідали потребам і здібностям робітників.

- **ПСИХОЛОГІЗМ** — 1) напрямок у західній соціології, що зводить закономірності громадського життя до закономірностей індивідуальної, групової психології поведінки; 2) в логіці — напрямок, відповідно до якого логіка є частиною психології або залежить від психології; 3) поглиблене зображення психічних, душевних переживань людини в мистецтві.

- **ПСИХОЛОГІЧНА АГРЕСІЯ** — соціально-психологічний вплив, націлений на образу, залякування, формування залежності, експлуатацію або заподіяння шкоди (збитку) іншій людині, яка не бажає подібного ставлення або не поінформована про його основні наслідки.

- **ПСИХОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ** - у теорії Д. Роттера - суб'єктивніші сприйняття окремою людиною факторів оточення.

- **ПСИХОЛОГІЧНЕ НАСИЛЬСТВО** - соціально-психологічний вплив, який примушує іншого до вчинків або поведінки, що не входили до його намірів; порушує індивідуальні межі особистості; здійснюється без інформованої згоди і без забезпечення соціальної і психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав; призводить до соціальної, психологічної і фізичної або матеріальної шкоди (збитку).

- **ПСИХОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ** (Psychological functions) - це чотири функції, які входять до структури особистості; їх використовував К. Юнг для пояснення розбіжностей у взаємодії людей зі світом. Мислення і почуття поєднані як раціональні функції, оскільки вони дозволяють формувати судження про життєвий досвід. Відчуття й інтуїція поєднані як ірраціональні функції, оскільки вони здійснюють пасивне «схоплювання» життєвого досвіду.

- **ПСИХОЛОГІЯ** (від ір. psyche — душа і logos — слово) — 1) Наука, що вивчає процеси активного відображення людиною і тваринами об'єктивної реальності; найважливіший предмет психології — вивчення людської психіки та її вищої форми — свідомості.

2) Сукупність психічних процесів, що зумовлюють будь-який вид діяльності.

3) Наука про закономірності розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності.

Психологія — це галузь знань про внутрішній — психічний — світ людини. Термін виник у XVIII ст. і означає власне вчення про душу або науку про душу. У суворому розумінні психологія — це наука про психіку, а психолог — це людина, що професійно займається психологією в теоретичному і практичному планах, у тому числі для допомоги людям у певних ситуаціях.

У системі наук психологія займає зовсім особливе місце. Причини цілком зрозумілі: 1) це — наука про найскладніше, що поки відомо людству; 2) у психології нібито зливаються об'єкт і суб'єкт пізнання; тільки в психології думка робить поворот до себе, тільки в психології свідомість людини стає її науковою самосвідомістю; 3) її практичні наслідки унікальні — вони не тільки незрівнянно значніші за результати інших наук, але і якісно інші: у психології пізнати щось — це значить опанувати ним і навчитися керувати, а керування своїми психічними процесами, функціями і здібностями — задача грандіозна; до того ж, пізнаючи себе, людина тим самим себе змінює.

Можна виділити два принципово різні етапи історичного розвитку психології — етапи психології доннаукової й психології наукової. Коли мова йде просто про психологію, звичайно мається на увазі саме психологія наукова. Протягом сторіч явища, досліджувані психологією, позначалися загальним терміном «душа» і вважалися предметом одного з розділів філософії, лише в XVI ст. названого психологією. Відомості про ці явища накопичувалися й у багатьох інших напрямках досліджень, а також у різних сферах практики, особливо медичної та педагогічної. Своєрідність цих явищ, їхня даність людині у формі безпосередніх, невідокремлюваних від неї переживань, їхня особлива пізнаваність, зумовлена здатністю індивіда до самоспостереження і самозвіту про них, їхня інтимно-особистісна цінність тлумачилися з релігійно-ідеалістичного погляду як показник породження їх особливою сутністю.

Проте, розвивалася і матеріалістична традиція, орієнтована на союз психології з природознавством; вона зміцнювала наукове знання про психіку, виходячи з досягнень у вивченні її матеріального субстрату — органів відчуттів і вищих нервових центрів. Успіхи нейрофізіології та біології привели до розвитку власного науково-категоріального апарату психології, що відокремився і від філософії, і від фізіології.

Основний постулат, з якого виходила психологія XIX ст., стверджував: перше, що виявляє людина в собі, — її власна свідомість. Існування свідомості — головний і безумовний факт, і основна задача психології — у тому, щоб піддати аналізу стан і зміст свідомості.

Свідомість — сутнісна характеристика психіки. Як породження і функція соціальних, надіндивідуальних процесів, воно має свою системну і смислову організацію, яка надає різним проявам людської психіки властивостей, що якісно відрізняють її від психіки тварин.

Можливість збагнення процесів свідомості, незалежно від рефлексії, самозвіту про них, зумовлена тим, що вони виникають і розвиваються в необ'єктивній системі її відносин з іншими людьми та світом. І в цій системі, «вдивляючись» в інших, суб'єкт здобуває здатність судити про внутрішній план своєї поведінки (див. *Я— концепція*). Не всі компоненти цього плану можна перекласти на мову свідомості, але сфера несвідомого служить предметом психології, яка виявляє характер відповідності дійсних мотивів, установок і орієнтації особистості до сформованих у неї уявлень про них.

Психологія — жива галузь знання і практики, яка продовжує розвиватися. В ній співіснують багато підходів, напрямків, теорій, не у всьому взаємно погоджених, а іноді важко співвідносних, заснованих на різних філософських системах, з різними понятійними апаратами, різними пояснювальними принципами. В психології немає єдиної парадигми — чільної теоретичної і практичної системи, що визначає науку в цілому. Більше того, деякі напрямки принципово не дотримуються традиційних наукових принципів, уникають глибоких теоретичних побудов, не задаючись серйозним самообґрунтуванням, і значною мірою виявляються мистецтвом роботи з душевним світом людини. Немає згоди й у тому, що першочергово повинна вивчати психологія, яким є її предмет.

Об'єкт психології: хоча психологія буквально означає науку про душу, питання про реальність душі донині не має відповіді з традиційно наукових позицій; поки що душу не вдається «науково» знайти і довести або спростувати її існування, експериментувати з нею. Душа залишається емпірично невливою. У цьому — одна з особливостей психології. Якщо говорити про душу, а про психіку, ситуація не зміниться: психіка виявляється настільки ж невливою. Але для кожного цілком

очевидне існування якоїсь суб'єктивної реальності, світу психічних явищ у формі думок, переживань, уявлень, почуттів, спонукань, бажань тощо; її й можна вважати об'єктом психології. Незважаючи на те, що ця психічна реальність у кожного своя, можна припустити, що вона формується за єдиними основними принципами, і подбати про те, щоб знайти й дослідити їх.

Інша особливість психології — у тому, що, залишаючи психіку як об'єкт міркувань, вона не може зробити її об'єктом безпосереднього дослідження: доводиться шукати інші об'єкти і через їхнє вивчення — побічно — робити висновки про власне психіку. Вибір такого «вторинного об'єкта» залежить від того, що вважається головним, визначальним для психічного життя, — від того пояснювального принципу, що пропонується тією чи іншою науковою школою.

Предмет психології — основні закономірності породження і функціонування психічної реальності.

Предмет психології змінювався з часом. За часів панування інтроспекції він нерозривно пов'язувався з її методом і являв собою сферу свідомості людини. В другому десятилітті ХХ ст., у зв'язку з розвінчанням методу інтроспекції, відбулася зміна предмета психології: ним стала поведінка людини. Так, у психологію були введені зовсім нові факти — факти поведінки. Але свідомості як предметові психології можна протиставити не тільки поведінку, яка спостерігається внутрішньо і ззовні, — але і неусвідомлювані, несвідомі психічні процеси, які спостерігаються лише опосередковано, через «побічні ефекти» (див. *Процес душевний несвідомий*). Ці процеси стали особливо інтенсивно вивчатися з початку ХХ ст., і вже перші результати завдали такого удару *по психології* свідомості, що його цілком можна порівняти з ударом біхевіоризму.

З погляду теорії діяльності, предмет психології — закони породження і функціонування психічного відображення індивідом об'єктивної реальності в процесі діяльності людини і поведінки тварин. Тут діяльність приймається як вихідна реальність, з якою має справу психологія, а психіка розглядається як її похідний та невід'ємний аспект. Таким чином, психіка не може існувати поза діяльністю, а діяльність — поза психікою. Спрощуючи, можна сказати, що предмет психології — психічно керована діяльність. Більш вузька точка зору — виділення як предмета психології орієнтованої діяльності — системи психічного керування діяльністю. У практиці досліджень це реалізувалося в руслі двох стратегічних

ліній; в одній з них діяльність виступає як предмет дослідження, в іншій — як пояснювальний принцип. Так, уявлення про побудову діяльності, про її динаміку, форми, про процес інтеріоризації тощо — результат реалізації першої лінії. А застосування понять і положень теорії діяльності в аналізі психічних процесів, свідомості особистості — результат реалізації другої лінії. Обидві лінії тісно переплітаються, і успіхи кожної з них складають основу для розвитку іншої.

У вітчизняній психології однією з філософсько-теоретичних основ було діалектико-матеріалістичне вчення про свідомість як активне відображення реальності, зумовлене суспільно-історичною практикою. Воно дозволило з відповідних методологічних позицій розробити основні проблеми наукової психології, серед яких виділяються: 1) проблема психофізіологічна — про відношення психіки до її тілесного субстрату; 2) проблема психосоціальна — про залежність психіки від соціальних процесів та її активну роль в їхній реалізації конкретними індивідами і групами; 3) проблема психопрактична — про формування психіки в процесі реальної практичної діяльності та про залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів — образів, операцій, мотивів, особистісних властивостей; 4) проблема психогностична — про відношення почуттєвих і розумових психічних образів до відображуваної ними реальності тощо.

Розробка цих проблем здійснюється на основі: 1) принципу детермінізму — розкриття зумовленості явищ дією факторів, які їх спричиняють; 2) принципу системності — трактування цих явищ як внутрішньо пов'язаних компонентів цілісної психічної організації; 3) принципу розвитку — визнання перетворення, зміни психічних процесів, їхнього переходу від одного рівня до іншого, виникнення нових форм психічних процесів.

У ході розробки основних проблем психології сформувався її категоріальний апарат, в якому виділяються категорії образу, мотиву, дії, особистості і т. д. Категоріальний лад психології, відображаючи психічну реальність у її самотутності, служить основою всього різноманіття відгалужень психології, що виступають у вигляді окремих галузей, нерідко здобуваючи самостійний статус.

Перетворення психології на набір галузей зумовлене запитами різних сфер практики, у яких психологія зіштовхується зі специфічними проблемами. Ці проблеми звичайно комплексні й розробляються багатьма дисциплінами. Включення психології

до складу міждисциплінарних досліджень і участь у них є продуктивною, лише коли вона збагачує їх властивими тільки їй поняттями, методами і пояснювальними принципами. А в контактах з іншими науками психологія сама збагачується новими ідеями і підходами.

Серйозний вплив на подальший розвиток психології зробили поява і широке розповсюдження комп'ютерів, що взяли на себе виконання деяких функцій, які були колись унікальним надбанням людського мозку, — функцій накопичення і переробки інформації, керування і контролю. Це дозволило широко використовувати в психології кібернетичні й теоретико-інформаційні поняття і моделі, що сприяло формалізації та математизації психології, впровадженню в неї кібернетичного стилю мислення з його перевагами, зумовленими застосуванням логіко-математичного апарату, комп'ютерів та ін., — але і з його явними і неявними недоліками, пов'язаними не стільки з «олюдненням» машини, скільки з «кібернетизацією» людини та живих істот взагалі.

Автоматизація і кібернетизація різко підвищили зацікавленість в оперативній діагностиці та прогностиці, ефективному використанні й культивуванні функцій людини, які не можуть передаватися електронним пристроям, насамперед — творчих здібностей. Вивчення проблем штучного інтелекту і людської творчості стає у наш час важливим напрямком психології.

• **ПСИХОЛОГІЯ: ГАЛУЗЬ СПЕЦІАЛЬНА** - сюди відносяться: психологія вікова, психологія педагогічна, патопсихологія, нейропсихологія, психологія праці, психологія інженерна, психологія соціальна, зоопсихологія та ін. Вони мають справу з різними стадіями і рівнями психічного розвитку тварин і людини, з дефектами і хворобами психіки, з незвичайними умовами праці і т. д.

• **ПСИХОЛОГІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ** - сукупність досліджень, об'єкт яких — історія психології. У XIX ст. були лише окремі праці в цій галузі. У XX ст. вона складається в особливий напрямок, найбільш фундаментально представлений за кордоном у роботах Е. Борінга (США), Дж. Флюгеля (Англія), Л. Понграца (ФРН) та ін. В СРСР основні проблеми історії психології були освітлені в дослідженнях Б. Ананьєва, Л. Анциферової, О. Будилової, А. Ждан, А. Петровського, В. Роменца, А. Смирнова, Б. Теплова, О. Тунджана, І. Ярошевського та ін.

Завдання історіографії психології — реконструювати минуле для розробки загальної теорії розвитку психологічних ідей, роз-

крити умови і причини цього розвитку, закономірності і механізми одержання нового знання про психічну реальність, для взаємодії науки та соціальної практики.

• **ПСИХОЛОГІЯ: СКЛАД КАТЕГОРІАЛЬНИЙ** - найбільш загальна, глибинна пізнавальна структура, що розвивається, яка відображає психічну реальність у її цілісності та специфічних для неї характеристиках. Складається під впливом соціальної практики, у тому числі практики наукових досліджень. Зумовлює побудову конкретних теорій та емпіричного знання. Для виявлення її компонентів, рівня розвитку і форм взаємозв'язку потрібний спеціальний категоріальний аналіз.

• **ПСИХОЛОГІЯ АВІАЦІЙНА** — галузь психології, що вивчає діяльність фахівців-авіаторів. Її предмет — психіка людини, яка управляє складними авіаційними системами. Об'єкт — діяльність індивіда і колективу, її зміст, умови й організація. Суб'єкт вивчення — льотний та інженерно-технічний склади. Зародилася у зв'язку з появою літальних апаратів та зростаючою роллю людського фактора в управлінні ними.

• **ПСИХОЛОГІЯ АНАЛІТИЧНА** - напрямок у психології (в тому числі глибинній), соціології та психоаналізі, що має підґрунтям систему поглядів швейцарського психолога К. Юнга, який дав їй цю назву з метою відмежування від спорідненого напрямку — психоаналізу З. Фрейда.

• **ПСИХОЛОГІЯ ВИПРАВНА** - галузь юридичної психології, що вивчає умови й особливості виправлення і перевиховання правопорушників (переважно у виправно-трудовах установах): 1) властивості інтелектуальні й особистісні; 2) процес адаптації до перебування у виправних установах; 3) психічні стани, що викликаються позбавленням волі; 4) методи виховання позитивного ставлення до праці; 5) методи формування установки на виправлення.

• **ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВА** - галузь психології, що вивчає психологічні особливості різних видів військової діяльності, залежно від суспільно-історичних умов, рівня військової техніки, характеристик особистості воїна, особливостей військового колективу, методів бойової й політичної підготовки.

• **ПСИХОЛОГІЯ ВІКОВА** — галузь психології, що вивчає закономірності етапів психічного розвитку і формування особистості в зв'язку з віком — протягом онтогенезу людини, від народження до старості. Сформувалася як самостійна галузь знання наприкінці XIX ст. Виникнувши як дитяча психологія, вона довго

обмежувалася вивченням закономірностей психічного розвитку дитини, однак запити суспільства і логіка розвитку науки зробили необхідним цілісний аналіз онтогенетичних процесів і міждисциплінарних досліджень. Нині виділяються такі розділи вікової психології: 1) дитяча психологія; 2) психологія підлітка; 3) психологія юності; 4) психологія зрілого віку — психологія дорослості; 5) геронтопсихологія.

• **ПСИХОЛОГІЯ ГЛИБИННА** — узагальнене поняття, яке означає низку різних напрямків психології, що надають вирішального значення в організації поведінки різноманітним не-свідомим компонентам, прихованим у «глибинах» психіки, — ірраціональним спонуканням, тенденціям, установкам, схованим під поверхнею свідомості, у глибинах індивіда.

Найбільш відомі напрямки глибинної психології: 1) психоаналіз (фрейдизм); 2) індивідуальна психологія; 3) аналітична психологія; 4) термічна концепція; 5) екзистенціальний аналіз; 6) неофрейдизм. Іноді сюди ж включається еґо-психологія, екзистенціальний аналіз, гормічна психологія та ін.

• **ПСИХОЛОГІЯ ГУМАНІСТИЧНА** - один з провідних напрямків сучасної західної, переважно американської, психології. Зародилася в Каліфорнії в 50-ті рр. ХХ ст. Названа гуманістичною, тому що визнає головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, що являє собою не щось задане наперед, а має відкриту можливість самоактуалізації; заснована на вірі в можливість розквіту кожної людини, якщо надати їй змогу самій обирати свою долю і керувати нею.

• **ПСИХОЛОГІЯ ДИНАМІЧНА** - 1) Розділ психології, що має предметом мотивацію поведінки, потяги, емоції, конфлікти особистості, — динамічний (спонукальний, афективний) аспект психічного життя, на відміну від його інтелектуальних проявів.

2) Напрямок зарубіжної психології, що розглядає всю психічну діяльність з погляду її безперервної динаміки, активності.

• **ПСИХОЛОГІЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА** - галузь психології, що вивчає психологічні розбіжності серед індивідів і між групами людей, а також причини і наслідки цих розбіжностей. Передумова її виникнення — впровадження в психологію експерименту, а також генетичних і математичних методів. Диференціальна психологія складалася під безпосереднім впливом практики — педагогічної, медичної та інженерної. Почав розробляти її Ф. Гальтон, який створив ряд засобів і приладів для вивчення індивідуальних розбіжностей і для їх статистичного ана-

лізу. Перші визначні представники цього напрямку — А. Біне, О. Лазурський, Дж. Кеттел та ін.

- **ПСИХОЛОГІЯ ДОШКІЛЬНА** - умовне найменування, прийняте тут для позначення психології дошкільного виховання.

- **ПСИХОЛОГІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА** - один з напрямків психології гуманістичної. Вивчає: 1) проблеми часу, життя і смерті; 2) проблеми волі, відповідальності й вибору; 3) проблеми спілкування, любові й самотності; 4) проблеми пошуку сенсу існування.

- **ПСИХОЛОГІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА** - загальне позначення різних видів дослідження психічних явищ за допомогою експериментальних методів.

- **ПСИХОЛОГІЯ ЕКСТРЕМАЛЬНА** - галузь психології, що вивчає загальні психологічні закономірності життя і діяльності людини в змінених — незвичних для неї — умовах існування. ;

- **ПСИХОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА** — термін, уведений німецьким філософом XVIII ст. Х. Вольфом для позначення особливої дисципліни, що описує і вивчає конкретні явища психічного життя, — на відміну від раціональної психології, яка виводить явища з природи і сутності душі. Завданням психології емпіричної вважалося спостереження за фактами, їхня класифікація, встановлення закономірного зв'язку між ними, що перевіряється досвідом.

- **ПСИХОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНА** — дисципліна, що намагається знайти відповіді на принципові питання, які постають перед психологією в цілому, виробити теоретичні принципи, обґрунтувати методи психологічного пізнання, сформулювати основні закономірності існування і розвитку психічної реальності. Сукупність теоретичних і експериментальних досліджень, що виявляють найбільш загальні психологічні закономірності, теоретичні принципи і методи психології, її основні поняття і категоріальний склад.

- **ПСИХОЛОГІЯ ІНДИВІДУАЛЬНА** - напрямок у психології (також у психології глибинній), соціології та психоаналізі, в основі якого — ідеї й теорії А. Адлера та його послідовників. Стосовно психоаналізу виступає як реформістський напрямок.

Центральна ідея — про несвідоме прагнення людини до досконалості. Згідно з А. Адлером, це прагнення визначається вихідним і обов'язковим для кожного переживанням почуття власної неповноцінності й необхідністю його компенсації.

- **ПСИХОЛОГІЯ ІНЖЕНЕРНА** - галузь психології, що досліджує процеси і засоби інформаційної взаємодії між людиною і машиною, діяльність у системі «людина — машина». Ви-

никла в умовах науково-технічної революції, що перетворила структуру виробничої праці, найважливішими складовими якої стали процеси сприйняття і переробки оперативної інформації, прийняття рішень в умовах обмеженого часу.

- **ПСИХОЛОГІЯ ІНТРОСПЕКТИВНА** - ряд напрямків у психології, що використовують як єдиний метод вивчення психіки інтроспекцію, метод інтроспективний, — спостереження суб'єкта за змістом і актами власної свідомості.

- **ПСИХОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА** — вивчає особливості особистості, світосприйняття, мислення, формування еталонів поведінки, взаємин, особливостей виникаючих груп у різні історичні епохи й у різних культурах.

- **ПСИХОЛОГІЯ КЕРУВАННЯ** - галузь психології, що вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності. Її основне завдання — аналіз психологічних умов і особливостей останньої з метою підвищення ефективності та якості роботи в системі керування.

- **ПСИХОЛОГІЯ КЛІНІЧНА** — галузь медичної психології, яка вивчає психічні фактори походження і перебігу хвороб, вплив хвороб на особистість, психологічні аспекти цілющих впливів. У зарубіжній психології це поняття аналогічне поняттю медичної психології.

- **ПСИХОЛОГІЯ КОГНІТИВНА** — один із провідних напрямків сучасної зарубіжної психології. Виникла наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. ХХ ст. як реакція на характерне для біхевіоризму заперечення ролі внутрішньої організації психічних процесів. Поширилася в США, головним чином — у 70-ті рр. Виходить з того, що будь-яка асоціація між стимулом і реакцією створюється спочатку в мозку. Використовує дані теорії інформації та її додатку до інформатики, а також дослідження з розвитку мовлення, які дозволяють по-новому розуміти механізми ускладнення психічних процесів.

- **ПСИХОЛОГІЯ КОНСУЛЬТАТИВНА**- розділ психології, що містить систематичний опис процесу надання психологічної допомоги — консультування.

- **ПСИХОЛОГІЯ КОСМІЧНА** — галузь психології, що вивчає психологічні особливості праці космонавта, залежність їх від ряду специфічних факторів — невагомості, гіподинамії, відносної сенсорної депривації тощо, а також способи і методи цілеспрямованої організації психічної діяльності космонавта в процесі підготовки та здійснення космічних польотів.

- ПСИХОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНА - галузь юридичної психології. Вивчає психологічні механізми правопорушень і психологію правопорушників, проблеми утворення, структури, функціонування і розпаду злочинних груп.

- ПСИХОЛОГІЯ МАС — галузь психології, що займається вивченням окремих людей як членів племені, народу, інституту, колективу або ж як складової частини натовпу, який організувався в масу певного часу для певної мети.

- ПСИХОЛОГІЯ МЕДИЧНА — галузь психології, що вивчає і обґрунтовує психологічні аспекти гігієни, профілактики, діагностики, лікування, експертизи і реабілітації хворих. Визначає специфіку відносин між лікарем і хворим.

- ПСИХОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА - галузь психології, предмет якої — властивості й стани особистості, що зумовлюють створення та сприйняття художніх цінностей і вплив цих цінностей на її життєдіяльність. Займається вивченням проблем художньої творчості й особистості художника, сприйняття художніх творів, особливостей їх структури.

- ПСИХОЛОГІЯ МУЗИЧНА — галузь психології мистецтва, що вивчає вплив музики на людину та її активну музичну діяльність.

- ПСИХОЛОГІЯ НАУКИ — галузь, що вивчає психологічні фактори наукової діяльності для підвищення її ефективності.

- ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ - самостійний підрозділ академічної психології, що включає теорію, дослідження й оцінку особистості.

- ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНА - галузь психології, що вивчає психологічні проблеми навчання і виховання.

- ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА - розділ психології, що вивчає психологічні компоненти: настрої, думки, *почуття*, *ціннісні* орієнтації тощо, а також їхні особливості — у політичному житті суспільства, які формуються та проявляються на рівні політичної свідомості й самосвідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в конкретних політичних процесах.

- ПСИХОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНА — галузь психології, що охоплює проблеми, пов'язані з антропогенезом, становленням людської свідомості та вивченням спільного і відмінного в психічній діяльності людини і тварин (проблема соціального і біологічного в поведінці людини). Розглядає проблеми розвитку психіки у філогенезі, з акцентом на зіставленні психіки тварин і людини.

- **ПСИХОЛОГІЯ ПРАКТИЧНА** - поєднує сфери психології, що обслуговують практику і зазвичай спрямовані на допомогу людям, які переживають труднощі в особистому житті.

- **ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ** — наука, що вивчає психологічні закономірності формування конкретних форм трудової діяльності та ставлення людини до праці.

- **ПСИХОЛОГІЯ ПРОПАГАНДИ** - прикладний розділ соціальної психології, що має за предмет дослідження закономірності взаємодії людей у системах, створених джерелом пропаганди й аудиторією, а також вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на хід і результати цього процесу.

- **ПСИХОЛОГІЯ РЕКЛАМИ** — займається оцінкою потреб або очікувань споживачів, створюючи попит на підлягаючий збутові продукт,— від зубної пасти до програми політичного діяча.

- **ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ** — галузь психології, що вивчає психологічні й соціально-психологічні фактори, які зумовлюють особливості релігійної свідомості, її структуру та функції. Намагається зрозуміти і пояснити поведінку віруючих у цілому, а також представників різних сект.

- **ПСИХОЛОГІЯ РОДИНИ І ШЛЮБУ** - міждисциплінарний напрямок у психології, що вивчає проблеми шлюбу і родини; включає дослідження в галузі соціології, економіки, етнографії, історії, юриспруденції, демографії тощо.

- **ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА** - розділ психології, що вивчає психологічні особливості й закономірності поведінки та діяльності людей, зумовлені їхнім включенням до соціальних груп та існуванням у них, а також психологічні характеристики самих цих груп. Розглядає закономірності взаємодії особистості та соціуму, формування і розвитку груп. Одна з провідних галузей психології.

- **ПСИХОЛОГІЯ СПЕЦІАЛЬНА** - галузь психології, що вивчає людей, для яких характерне відхилення від нормального психічного розвитку, пов'язане з уродженими-або надбаними дефектами формування і функціонування нервової системи.

У ній виділяються: 1) тифлопсихологія — психологія сліпих; 2) сурдопсихологія — психологія глухих; 3) олігофренопсихологія — психологія розумово відсталих: дітей з тимчасовими затримками психічного розвитку, з порушеннями мовлення; 4) патопсихологія — психологія розпаду психічної діяльності та хворобливих властивостей особистості.

• **ПСИХОЛОГІЯ СПОРТУ** - напрямок психології, предмет якого — вивчення закономірностей проявів і розвитку психіки, а також групових взаємодій в умовах змагальної й тренувальної діяльності.

• **ПСИХОЛОГІЯ СУДОВА** — галузь юридичної психології, яка вивчає коло питань судочинства: 1) психологію суддів, слідчих та інших працівників правоохоронних органів і адвокатури; 2) психологічний зміст їхньої професійної діяльності, методи відбору і навчання; 3) психологію обвинувачуваних, свідків, потерпілих, психологію показань свідків; 4) психологічні основи слідчих і судових дій — допиту, очної ставки тощо; 5) психологічні основи оперативно-розшукової діяльності; 6) методологію і методикку судово-психологічної експертизи.

• **ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ** — сфера психологічних досліджень творчої діяльності людей у науці (див. *Психологія науки*), літературі, музиці, образотворчому і сценічному мистецтві, у винахідництві й раціоналізаторстві.

• **ПСИХОЛОГІЯ ТОПОЛОГІЧНА** - концепція К. Левіна, відповідно до якої опис поведінки людини в навколишньому світі може досягатися шляхом використання особливих математичних понять топології (науки, що вивчає просторові перетворення) і векторного аналізу.

• **ПСИХОЛОГІЯ ТРАНСПЕРСОНАЛЬНА** - з'явилася в 60-ті рр. ХХ ст. Претендує на роль «четвертої сили». Шукає нової теоретичної парадигми, що дозволяє описувати явища, які не одержали достатнього обґрунтування в рамках перших «трьох сил», — психоаналізу, біхевіоризму і гуманістичної психології. Першочергово це стосується граничних можливостей психіки, так званих містичних переживань, містичної свідомості тощо, — форм особливого духовного досвіду, при аналізі яких потрібен інший підхід — не з традиційних наукових позицій.

У центрі трансперсональної психології — «психології за межами особистості» — так звані змінені стани свідомості, переживання яких може призвести до зміни фундаментальних цінностей, духовного переродження і набуття цілісності. Лідер цього напрямку — С. Гроф, який розробив метод холотропного дихання, що зветься також ребефінгом.

• **ПСИХОЛОГІЯ ФІЗІОЛОГІЧНА** - галузь науки, що займається фізіологічними процесами, які супроводжують психічні процеси або супутні їм, але в яких психологія не повинна шукати власних законів.

• **ПСИХОЛОГІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА** - напрямок, що досліджує процеси свідомості з погляду їхньої функції щодо пристосування організму до середовища.

• **ПСИХОЛОГІЯ ЮРИДИЧНА** — галузь, що вивчає закономірності та механізми психічної діяльності в сфері регульованих правом відносин.

• **ПСИХОМЕТРІЯ** (від *тихо...* і гр. *metreo* — вимірюю) — на початку виникнення — це вимірювання тимчасових характеристик психічних процесів; нині під психометрією часто розуміється все коло питань, пов'язаних із вимірюванням у психології. У цьому розумінні вона включає також психофізику.

Найважливіша ознака психометричних процедур — їх стандартизованість, що припускає проведення досліджень при якомога більш постійних зовнішніх умовах. На підставі отриманих даних будуються різні шкали індивідуальних властивостей і робиться висновок про надійність та валідність конкретної методики або тесту.

Останнім часом намітилася тенденція до створення психометричних процедур і моделей, що дозволяють враховувати як змінні ситуації, так і індивідуальні особливості випробовуваних.

• **ПСИХОМОТОРИКА** (від *психо...* і лат. *motor* — той, що рухає) — індивідуальні конституційні, а також пов'язані зі статтю та віком особливості рухових реакцій людини.

• **ПСИХОПАТІЯ** (від *психо...* і гр. *pathos* — страждання) — характерологічні особливості особистості (становлення яких відбувається з початку її формування), що виражаються в порушенні взаємин її вольових та почуттєвих властивостей при відносному збереженні інтелекту. Таке порушення перешкоджає страждаючим на психопатію пристосовуватися до зовнішнього середовища.

Психопатії виникають як наслідок: 1) захворювання — травми головного мозку, інфекції, інтоксикації, психічної травми тощо; 2) уродженої неповноцінності нервової системи, викликані факторами спадковості, шкідливими впливами на плід, родовою травмою тощо.

За перевагою певних рис психічного складу особистості виділяються різні клінічні типи психопатів, у тому числі: астеничні, психастеничні, збудливі, паранояльні, істеричні та ін.

Ступінь виразності психопатій у дорослому віці залежить від умов виховання і впливу середовища. Їхні прояви — різноманітні. Незважаючи на рідкісність чистих типів і перевагу змішаних форм, прийнято виділяти такі класичні типи психопатій

(П. Б. Ганнушкін): 1) циклоїди, основна ознака яких — постійна зміна настрою з коливаннями циклу від годин до місяців; 2) шизоїди, для яких характерні відхід від контактів, замкнутість, скритість, легка вразливість, відсутність емпатії, незграбність рухів; 3) епілептоїди, чия основна ознака — крайня дратівливість із нападами туги, страху, гніву, нетерплячисть, упертість, уразливість, жорстокість, схильність до скандалів; 4) астеніки, яким властиві підвищена вразливість, психічна збудливість, що поєднується із швидкою виснажливістю, дратівливість, нерішучістю; 5) психастеніки — тривожні, невпевнені в собі, схильні до постійних роздумів, патологічних сумнівів; 6) психопати параноїальні — схильні до утворення надцінних ідей, уперті, егоїстичні, відрізняються відсутністю сумнівів, впевненістю в собі та завищеною самооцінкою; 7) психопати істеричні — характеризуються прагненням неодмінно звернути на себе увагу оточуючих, причому оцінка ними реальних подій завжди перекручена в сприятливу для них сторону; у спілкуванні є манірними, театральними; 8) психопати нестійкі — основні ознаки: слабохарактерність, відсутність глибоких інтересів, піддатливість впливу оточуючих; 9) психопати органічні — відрізняються вродженою розумовою обмеженістю, можуть добре вчитися, але безпомічні, коли потрібно застосувати знання або виявити ініціативу; вміють «тримати себе в суспільстві», але банальні в судженнях.

Чіткого розмежування між психопатіями і варіантами нормальних характерів не існує. Зазначеним типам психопатів у нормі відповідають натури з подібним характерологічним складом, але без патологічної (психопатичної) виразності. Під впливом хвороби або психічних травм у психопатів можуть виникати гострі й затяжні реактивні та невротичні стани (див. *Психогенії*), а також депресії.

• **ПСИХОПАТІЯ: КРИТЕРІЙ** (критерії психопатії Ганнушкіна — Кербікова) — характер можна вважати патологічним, розцінювати як психопатію, за такими ознаками: 1) відносна стабільність у часі — малі зміни протягом життя; 2) тотальність проявів — ті самі риси характеру виявляються завжди, у будь-яких обставинах; 3) соціальна дезадаптація (мабуть, найважливіша ознака) — полягає в тому, що в людини постійно виникають життєві труднощі, що відчуються або нею самою, або оточуючими, або тими й іншими разом.

• **ПСИХОПАТОЛОГІЯ** (від *психо...* і *патологія*) — розділ загального вчення про хвороби людини, що вивчає закономірності

появи, механізми розвитку, причини виникнення і перебігу психозів, розробляє принципи їхньої класифікації, методи лікування і т. д.

• **ПСИХОПАТОЛОГІЯ КУЛЬТУРНО-ФІЛОСОФСЬКА** - її творець — Карен Хорні. На її думку, вихідним моментом у розвитку особистості є «основна тривога» — несвідоме переживання ворожості світу стосовно людини. З погляду впливу культури, культурно-філософська психопатологія визначається пропонованими культурою суперечливими цінностями, що особливо характерно для культур, які інтенсивно розвиваються. Це призводить до внутрішніх конфліктів і втілюється в тому, що людина не може вибрати щось певне і, більше того, не в змозі бажати чогось певного. В результаті вона «тікає» від дійсності в ілюзорні уявлення, якими й керується в житті.

Невротичні тенденції співвідносяться з тим, що особистість починає поводитися однопланово, реалізуючи лише тенденцію, несвідомо обрану як, ту, що зменшує потенційну небезпеку, тоді як інші тенденції залишаються нереалізованими.

Основні тенденції — це прагнення (спрямованість) до людей, проти людей і від людей — характерні й для здорової особистості, але в останньої вони взаємно врівноважуються, тоді як невротична особистість діє лише за однією з них. А це призводить не до зменшення тривоги, а до її зростання — оскільки потреби, що відповідають іншим тенденціям, не задовольняються. В результаті виникає «невротичне коло»: намагаючись зменшити тривожність, людина використовує той спосіб, що призвів до її наростання.

Іншими словами, невротик відмовляється від свого «реального Я» на користь ірраціональному «ідеальному Я», що дозволяє почувати себе в псевдобезпеці в силу відповідності якомусь нереалістичному ідеалу.

• **ПСИХОСЕКСУАЛЬНІСТЬ** — за З. Фрейдом, будь-які почуття і спонування, що виникли із джерела первісних сексуальних потягів. Термін покликаний підкреслити нерозривний зв'язок сексуального і психічного життя.

• **ПСИХОСЕМАНТИКА** — галузь психології, що вивчає генезис, побудову і функціонування індивідуальної системи значень, яка опосередковує процеси сприйняття, мислення, пам'яті, прийняття рішень тощо. Її завдання: 1) дослідження різних форм існування значень в індивідуальній свідомості (образів, символів, символічних дій, а також знакових, вербальних форм); 2) аналіз

впливу мотиваційних (див. *Мотивація*) факторів і емоційних станів (див. *Емоція*) суб'єкта на систему значень, що формується в нього.

Основний метод експериментальної психосемантики — побудова семантичних суб'єктивних просторів — модельного уявлення категоріальних структур індивідуальної свідомості. Психосемантика вивчає і загально-психологічні аспекти процесу категоризації, і диференційно-психологічні. У цьому випадку її завдання — реконструкція системи уявлень даного індивіда про світ шляхом реконструкції системи його індивідуальних значень і особистісних змістів.

• **ПСИХОСИНТЕЗ — 1.** За З. Фрейдом, автоматичний і неминучий процес знаходження єдності й гармонізації психічного життя невротика як наслідок ефективної психоаналітичної терапії.

2. Підхід до психологічної корекції, як напрямок, пов'язаний з ім'ям Р. Ассаджолі (Ассаджіолі), який починав як психоаналітик.

Але в психосинтезі уявлення про особистість відрізняється від психоаналітичного, хоча і співвідноситься з ним. Власне поняття психосинтезу означає кульмінацію саморозкриття, самореалізації й інтеграцію навколо нового центру.

Розглядаються шість складових психіки: 1) самість вища — свого роду «внутрішній Бог»; 2) самість свідома — Я — точка ясного усвідомлення; 3) поле свідомості — аналізовані почуття, думки, спонукання; 4) несвідоме вище, або надсвідомість, — вищі почуття і здібності, інтуїція, натхнення; 5) несвідоме середнє — подоба фрейдівського передсвідомого — думки і почуття, які можуть легко усвідомлюватися; 6) несвідоме нижче — інстинктивні спонукання, пристрасті, примітивні бажання тощо.

Важливу роль відіграє також поняття субособистостей — нібито незалежних, більш-менш розвинутих особистостей всередині людини; вони можуть відповідати ролям, які людина грає в житті. В ході терапії клієнт довідується про різні складові своєї особистості та навчається відрізнити їх від самого себе — «моє, але не я» — за допомогою спеціальних процедур, завдяки чому можливе розширення поля свідомості аж до всього обсягу несвідомого і до поступового розкриття свого об'єднуючого психологічного центру.

• **ПСИХОСИНТЕЗ СЕНСОМОТОРНИИ** - керування станом і свідомістю суб'єкта в процесі особливого сугестивного діалогу. Полягає в поетапному формуванні в нього цілісного образу модельованої дійсності за допомогою спеціальної послідовності

тестових завдань, що мають передумовою концентрацію уваги на відчуттях, переживаннях і уявленнях, виникаючих при їхньому вирішенні.

На відміну від класичних сугестивних методів, традиційно орієнтованих на пригнічення в індивіда активності механізмів свідомого контролю, сугестивний діалог служить формою організації свідомих зусиль суб'єкта, спрямованої на підвищення ефективності сугестивних способів. У ході діалогу психолог одержує інформацію про стан і переживання суб'єкта, необхідну для оцінки якості рішення поточних тестових завдань, корегування ходу процесу, підбору наступних завдань з урахуванням індивідуальних особливостей і можливостей. Суб'єкт психосинтезу, в свою чергу, інформується про причини невдач і про шляхи подолання помилок.

Метод сенсомоторного психосинтезу містить у собі прийоми інтрамодального, інтермодального і сенсомоторного синтезів компонентів конструйованого образу. У ході інтрамодального синтезу викликаються відчуття якої-небудь однієї модальності; потім модальності поєднуються, інтегруються в цілісний образ. На наступному етапі використовуються прийоми інтермодального синтезу, який спирається на механізми сенсibiliзації і синестезії, що доповнюють конструйований образ відчуттями інших модальностей.

Сенсомоторний психосинтез спрямований на інтеграцію активності сенсорних систем і рухової активності суб'єкта відповідно до структури та логіки конструйованого образу і модельованої дійсності.

Динаміка стану свідомості в ході сенсомоторного психосинтезу супроводжується такими змінами функціонування механізмів рефлексії, за яких партнер по взаємодії (психолог) сприймається суб'єктом тільки як співрозмовник у внутрішньому діалозі, як частина власного *Я*, а мовні інструкції — як власні думки, відчуття та переживання.

Диалогічність сенсомоторного психосинтезу відрізняє його від гіпнозу, самогіпнозу і медитації, монологічних в своїй основі. Оскільки процес його не вимагає «гіпнотичного гальмування мозку» і не супроводжується станом гіпнотичного сну, суб'єкт знаходиться в більш активному стані, ніж при класичній гіпнотизації. На противагу гіпнозу, що використовує гіпнабельність індивіда (здатність занурюватися в стан зміненої свідомості), метод психосинтезу не залежить від гіпнабельності й дозволяє

домогтися навіть у малогіпнабельних індивідів таких самих ефектів, як і при глибокому гіпнозі.

Важлива особливість методу сенсомоторного психосинтезу — тісний зв'язок його спеціальних прийомів із функціонуванням механізмів регуляції психічної активності. Цей метод можна використовувати й у психології практичній, і в експериментальній, а також у психокорекції та психотерапії. Він дозволяє в умовах психологічного експерименту моделювати поведінку людини в різних життєвих ситуаціях, його можна застосовувати для формування гіпнабельності у негіпнабельних людей.

• ПСИХОСОМАТИКА — 1. Напрямок психології, що досліджує вплив психічних факторів на виникнення різних соматичних захворювань. 2. Те ж, що психосоматична медицина.

• ПСИХОТЕРАПІЯ — комплексний лікувальний вербальний і невербальний вплив на емоції, судження, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і психосоматичних захворюваннях. Сукупність різноманітних психічних впливів, спрямованих на усунення хворобливих відхилень і на лікування. Загалом припускає вплив на психіку, у тому числі на ставлення до самого себе, свого стану, до інших людей, до оточення і життя в цілому.

Близька до психологічної корекції (психокорекції) і виступає, по суті, особливою її частиною, пов'язаною з лікуванням порушеної поведінки за допомогою психологічних прийомів. Найчастіше звернена до особистісних проблем, що ставлять людину на межу психічних порушень або навіть переводять за цю межу, з чим пов'язані тяжкі переживання, порушення соціальної поведінки, зміни свідомості й самосвідомості тощо. Споконвічно була пов'язана саме з лікуванням психічних і психосоматичних захворювань психологічними засобами, проте пізніше поширилася взагалі на випадки психічного неблагополуччя, у тому числі в межах норми, — на внутрішні конфлікти, депресії, тривоги, страхи, порушення спілкування і пов'язані з усім цим переживання.

Умовно розрізняються: 1) психотерапія клінічна, спрямована переважно на пом'якшення або ліквідацію наявної симптоматики; її методи — гіпноз, аутогенне тренування, навіювання і самонавіювання, раціональна терапія; 2) психотерапія особистісна — індивідуальна і групова — яка ставить своїм завданням сприяння клієнту в зміні його ставлення до соціального оточення та власної особистості.

Орієнтована на особистість психотерапія широко використовує різні варіанти аналізу конфліктних переживань хворого. В індивідуальній психотерапії вирішальний фактор ефективності лікувальних впливів — психотерапевтичний контакт терапевта і клієнта, заснований на взаємній повазі та довірі, на здатності терапевта до співпереживання, емпатії.

• **ПСИХОТЕРАПІЯ ГРУПОВА** — використання закономірностей міжособистісної взаємодії в групі для лікування і досягнення фізичного та психічного благополуччя людини. Її елементи простежуються протягом століть. У власному розумінні слова виникла в 1904—1905 рр. у Росії і США (І. В'яземський, Дж. Претт).

У США пов'язана з ім'ям Я. Морено, якого багато хто вважає її засновником. Здійснюється не в індивідуальній роботі з одним клієнтом, а в роботі психолога з групою, причому ця робота може спрямовуватися на групу в цілому або на одного з її членів.

Вітчизняна психотерапія розвивалася в рамках її клінічного застосування при лікуванні клінічних неврозів, алкоголізму і ряду соматичних захворювань. У групі спеціально підібраних хворих психотерапевт роз'яснює їм сутність патологічного процесу, обґрунтовує прогнози щодо видужання, проводить навчання аутогенному тренуванню, релаксації.

Групова психотерапія може включати навчання хворих інтерпретації симптомів і особливостей власної поведінки тощо. Вона передбачає також організацію психологічного тренінгу, підвищення рівня техніки спілкування. Головні показання до групової психотерапії — наявність неврозів з порушенням соціальних зв'язків (родинних, виробничих), із труднощами у сфері спілкування і соціальної адаптації, перші стадії алкоголізму, психосоматичних захворювань.

За характером об'єкта психотерапевтичного впливу розрізняються: 1) психотерапія родинна, що передбачає одночасну роботу з батьками, дітьми і родичами; 2) психотерапія групова в умовах спільної діяльності, у різного роду психогігієнічних клубах; 3) психотерапія ігрова.

• **ПСИХОТЕРАПІЯ РАЦІОНАЛЬНА** - метод і методики психотерапії, що використовують логічне переконання як основний засіб впливу на світ уявлень клієнта. Її творець П. Дюбуа вважав ефективним і необхідним аргументованим, логічним вплив на клієнта для розкриття і показу помилок у його міркуваннях, пов'язаних з неправильною оцінкою свого стану.

Нині раціональна психотерапія та її елементи широко застосовуються для корекції уявлень клієнта щодо природи, ступеня і наслідків його захворювання.

• **ПСИХОТЕРАПІЯ СОЦІАЛЬНА** — антигуманна система методів впливу на соціальну поведінку; склалася емпірично, а в деяких країнах одержала теоретичне обґрунтування. Ставить в один ряд злочинність, психічне захворювання і політичні виступи, інтерпретуючи їх як результат відхилень у психіці. Методи психотерапії в цьому випадку розглядаються як начебто адекватні способи корекції усіх форм відхилень.

Найбільш виразний приклад соціальної психотерапії в дії — модифікація поведінки. Примусове застосування в цих цілях психофармакологічних засобів (див. *Психофармакологія*), гіпнозу й електрошоку, насильницької ізоляції і нейрохірургії засуджене психіатричними і психологічними асоціаціями та організаціями як морально неприпустимі й протиправні дії.

• **ПСИХОТЕХНІКА** — галузь психології, що вивчає проблеми практичної діяльності людей у конкретно-прикладному аспекті.

Виникла на початку ХХ ст. і одержала теоретичне обґрунтування в роботах німецьких психологів В. Штерна, Г. Мюнстерберга та ін.

Основними завданнями психотехніки визнавалися: 1) здійснення професійного відбору і професійної орієнтації; 2) вивчення стомленості та вправи в процесі праці; 3) пристосування людини до машини і машини — до людини; 4) з'ясування ефективності різних засобів впливу на споживача (реклама); 5) тренування психічних функцій при підготовці робочої сили і т. д.

Вітчизняна психотехніка набула значного розвитку у 20-х і в першій половині 30-х рр. ХХ ст. її характерна риса — перенесення центру уваги в дослідницькій роботі з проблеми професійного відбору на задачі, пов'язані з раціоналізацією методів політехнічного і професійного навчання, організацією трудового процесу, формуванням навичок і умінь, боротьбою з травматизмом і аварійністю і т. д.

За кордоном поняття психотехніки взагалі стало ідентичним поняттю прикладної психології і складається зі змісту різних галузей психології праці (інженерна психологія, промислова психологія), військової психології, психології торгівлі і т. д.

• **ПСИХОТОКСИКОЛОГІЯ** — розділ медичної психології, який вивчає нейрохімічні механізми, прояви і способи лікування психічних порушень, викликаних хімічними речовинами, —

психотоміметіками або галюциногенами (делізид, мескалін, псілоцибін та ін.). Такі речовини мають досить виражену вибірково ушкоджувальну активність стосовно мозку, викликаючи вже у вкрай незначних дозах (мільйонних частках грама) психічні розлади. При цьому виникають барвисті галюцинації, порушення пам'яті, уваги, розумових процесів, емоцій, з'являється маревна поведінка (див.* *Марення*), загальне психомоторне збудження тощо (див. *Психоз*).

• **ПСИХОФАРМАКОЛОГІЯ** — галузь психології, науково-практична дисципліна, що склалася на стику фармакології, медичної психології, патопсихології та нейрофізіології; вивчає вплив на психіку фармакологічних засобів, серед яких особливе місце займають психотропні засоби.

Покликана випробовувати лікарські речовини й активні фактори, синтезовані у фармакологічних лабораторіях, з метою опису їхніх впливів на поведінку піддослідних тварин. Лише після довгих дослідів і аналізу результатів речовина може передаватися для випробовування на людях, а вже потім може бути пущена в продаж.

Розробка і впровадження ефективних лікарських засобів для лікування нервово-психічних розладів, блокування марення, галюцинацій, психомоторного порушення, порушень пам'яті, депресій тощо здійснюються під обов'язковим контролем психофармакології. Поряд із клінічними і фізіологічними, психофармакологія користується психологічними методами дослідження.

В даний час сформована професійна психофармакологія, орієнтована на корекцію психічного стану людини в екстремальних умовах її діяльності — емоційного напруження, утомленості, адаптації до надзвичайних екологічних факторів.

• **ПСИХОФІЗИКА** — один із класичних розділів загальної психології, творець якого — Г. Фехнер. Її специфіка полягає в тому, що різноманіття форм поведінки і психічних станів, які спостерігаються, пояснюється насамперед особливостями фізичних ситуацій, що їх спричиняють.

Найбільш розвинуті психофізичні дослідження сенсорних процесів. При цьому виділяються два кола проблем: 1) вимірювання порога відчуттів; 2) побудова психофізичних шкал.

• **ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ** — галузь міждисциплінарних досліджень на стику психології і нейрофізіології. Вивчає психіку в поєднанні з її нейрофізіологічним субстратом: розглядає співвідношення мозку і психіки. Спочатку термін використовувався поряд

з поняттям «фізіологічна психологія» для позначення широкого кола досліджень психіки, що спиралися на точні, об'єктивні фізіологічні методи. Психофізіологія вивчає також фізіологічні та біохімічні зміни, що відбуваються в нервовій системі. Вона намагається встановити їхній зв'язок з різними аспектами активності: функціонуванням пам'яті, регуляцією емоцій, сном і сновидіннями. Методи досліджень — досить різноманітні: від уживання в мозок електродів до використання спеціальних приладів для реєстрації фізіологічних проявів.

У цих дослідженнях з'ясовано найважливішу роль «примітивних» мозкових структур, що є в тварин і людини, які служать центрами емоційних процесів, прояву інстинктів, сну і т. д. Головне завдання психофізіології — причинне пояснення психічних явищ шляхом розкриття нейрофізіологічних механізмів, що лежать у їхній основі. Успіхи сучасної психофізіології пов'язані з тим, що поряд із традиційними методами — реєстрацією сенсорних, моторних, вегетативних реакцій, аналізом наслідків ушкодження і стимуляції мозку — у дослідженнях широко застосовуються електрофізіологічні методи — електроенцефалографія та ін., а також математичні способи обробки експериментальних даних.

У рамках психофізіології виділяються окремі напрямки, пов'язані з розробкою найбільш важливих проблем: 1) психофізіологія сенсорна — психофізіологія органів відчуттів; 2) психофізіологія організації рухів; 3) психофізіологія активності; 4) психофізіологія пам'яті та навчання; 5) психофізіологія мовлення; 6) психофізіологія мотивації й емоцій; 7) психофізіологія сну, психофізіологія стресу; 8) психофізіологія функціональних сіамці та ін.

• **ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА** - напрямок у психології, що досліджує індивідуальні психофізіологічні розбіжності між людьми. Використовує два методичних підходи: 1) зіставлення фізіологічних і психологічних параметрів, отриманих у незалежних експериментах; 2) вивчення змін фізіологічних функцій у процесі деякої діяльності.

Основна система поглядів у диференціальній психофізіології — концепція властивостей нервової системи, що бере свій початок від робіт І. Павлова про типи вищої нервової діяльності.

Для диференціальної психофізіології характерне: 1) дослідження окремих властивостей нервової системи, а не типів у цілому; 2) визнання в одній і тій самій властивості багатьох проявів, що

створюють синдром; 3) виділення в синдромі основного показника, який відповідає визначенню даної властивості; 4) відмовлення від оцінного підходу.

Згідно з Б. Тепловим, психологічні властивості нервової системи проявляються у формально-динамічних характеристиках поведінки, насамперед в особливостях темпераменту.

Звичайно в диференціальній психофізіології виходять із поняття про первинність нейрофізіологічного рівня: властивості нервової системи розглядаються як змінна незалежна, психологічні — як залежна. Але існують дані, що свідчать про можливість зворотних впливів.

- **ПСІ** — буква *V* грецького алфавіту, що звичайно використовується як символ для позначення психології.

- **ПУБЕРТАТНИЙ** (від лат. *pubertas* — статева зрілість) — відноситься до віку статевого дозрівання.

Р

— 1—XXIФ^X—1—•

- **РАППОРТ** (від фр. *rapport*) — поняття, що характеризує позитивне ставлення і зв'язок між людьми, встановлювані в близьких міжособистісних стосунках, а також у процесі позитивної взаємодії дослідника і випробовуваного — лікаря і клієнта.

1. У широкому розумінні термін вживається в літературі для позначення позитивних відносин і зв'язків між людьми: 1) близьких міжособистісних відносин, заснованих на високому ступені спільності думок, інтересів, почуттів; 2) доброзичливої, дружньої атмосфери, що складається в ситуації психологічного експерименту між дослідником і випробовуваним, лікарем і пацієнтом, психотерапевтом і клієнтом.

2. У вузькому розумінні термін позначає зв'язок, установлюваний між гіпнотизером і гіпнотизованим у сеансі гіпнозу (див. також *Трансфер*).

Раппорт характеризується високим ступенем вибіркової сприйнятливості внаслідок звуженої гіпнозом свідомості: надсприйнятливостю до навіювань гіпнотизера, переважно вербальних, і нечутливостю до впливів з інших джерел. Як специфічний вид внутрішньої залежності, що полягає в готовності виконувати навіювання гіпнотизера, він розвивається і стабілізується в міру поглиблення гіпнотичного стану.

- **РАСА** — людські раси — історично сформовані групи людей, об'єднані спільністю походження, що виражається в спільності спадкоємних, переданих потомству другорядних зовнішніх фізіологічних особливостей (колір шкіри, очей, волосся, обрис голови, зріст і т. д.); основні ж риси фізіологічної організації людини (побудова скелета, м'язів, мозку) однакові в людей усіх рас; усе людство становить собою єдиний біологічний вид. У процесі соціально-історичного розвитку відбувалося і відбувається расове змішування, зміна расових ознак. Усі раси однаково здатні до культурного розвитку, ступінь якого визначається конкретними історичними умовами.

- **РАСИЗМ** — антинаукова, реакційна, людиноненависницька теорія про поділ людства на «вищі» й «нижчі», «повноцінні» та «неповноцінні» раси.

- **РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ** (від лат. *rationalis* — розумний) — 1. Неусвідомлене прагнення до раціонального обґрунтування і пояснення своїх ідей і поведінки, навіть коли вони ірраціональні. Приписування своїй поведінці неправильних, але зручних причин. Псевдорозумне пояснення своїх бажань або вчинків, насправді викликаних причинами, визнання яких загрожувало б утратою самоповаги.

2. Один із захисних механізмів. Забезпечує маскування, приховування від свідомості дійсних думок, почуттів і мотивів дій, і тим самим — формування більш прийнятних пояснень власної поведінки, забезпечення стану внутрішнього комфорту, пов'язаного з бажанням зберегти почуття власної гідності, самоповаги, запобігання переживанню провини або сорому.

Раціоналізація спрямована на блокування усвідомлення тих **НЮТНВІВ**, що виступають як соціально неприйнятні чи несхвалювані або ж індивідуально небажані — через розбіжність з **Я**-концепцією (невідповідність образу ідеального **Я**), життєвими планами і конкретними цілями діяльності.

Неусвідомленість мотивів, здатних викликати раціоналізацію, може детермінуватися не тільки соціальною чи особистою неприйнятністю, але і постгіпнотичним навіюванням, діями в стані афекту та ін.

Після виконання дії, детермінованої неусвідомлюваними мотивами різного роду, суб'єкт рефлексивно аналізує свою поведінку і ситуації, раціоналізує те, що відбулося, і приписує своїм вчинкам більш прийнятні причини (мотивування), знаходячи «захисні» пояснення.

Згідно із 3. Фрейдом і його послідовниками, на ранніх стадіях розвитку особистості раціоналізація — ефективний захисний механізм. У дорослої людини активне використання процесів раціоналізації веде до неадекватного контролю поведінки, до відсутності правильного розуміння себе і світу.

- **РАЦІОНАЛІЗМ** (від лат. *rationalis* — розумний) — 1) напрям у теорії пізнання, що визнає розум вирішальним або навіть єдиним джерелом істинного знання та помилково стверджує, що достовірні знання не можуть бути виведені з досвіду і його узагальнень; 2) помірковане ставлення до життя.

- **РАЦІОНАЛЬНІСТЬ** (*Rationality*) — вихідне положення про те, що люди є раціональними істотами, здатними направляти свою поведінку шляхом міркувань.

- **РЕАБІЛІТАЦІЯ ПСИХІЧНА** (від лат. *rehabilitatio* - відновлення) — система медико-психологічних, педагогічних і соціальних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій, станів, особистісного і соціально-трудового статусів хворих та інвалідів, а також осіб, що перенесли захворювання або зазнали психічної травми в результаті різкої зміни соціальних відносин, умов життя та інших факторів.

В основі психічної реабілітації лежить уявлення про хворобу як руйнівний процес в організмі, що характеризується не тільки поганим фізичним самопочуттям хворого, але і зміною його особистості, порушеннями в емоційній сфері. Повернення до здоров'я передбачає усунення наслідків переживань, небажаних установок, непевності у своїх силах, тривоги з приводу можливого погіршення стану і рецидиву хвороби.

У вітчизняній медичній психології розроблені наступні принципи психічної реабілітації: 1) партнерство — усіякє залучення хворого до лікувально-відновлювального процесу; 2) різноплановість зусиль — спрямованість реабілітаційного процесу на різні сфери життєдіяльності; 3) єдність психосоціальних і біологічних методів впливу; 4) ступінчастість — створення «переходів» від одного реабілітаційного заходу до іншого.

Актуальне завдання психічної реабілітації — розробка ефективних методів відновлення особистісних установок, спрямованих на подолання наслідків хвороби в осіб, які перенесли нервові та психічні захворювання, протезування органів, важкі хірургічні втручання, страждають хронічними захворюваннями, потребують психологічної корекції при зміні життєвих стереотипів або соціальної дезадаптації, викликаних тривалим лікуванням, соці-

альною ізоляцією, стихійними лихами. Особлива увага приділяється роботі, спрямованій на компенсацію втрачених професійних і соціально-адаптивних якостей.

Здійснення психічної реабілітації вимагає створення психологічних умов, що сприяють збереженню позитивного ефекту лікування — наприклад, організація дозвілля, спілкування, диспансеризація.

• **РЕАКТИВНІСТЬ** (Reactivity) — вихідне положення про те, що дійсні причини поведінки людини є тільки зовнішніми відносно останньої і що її поведінка являє собою не що інше, як серію відповідей на зовнішні стимули.

• **РЕАКТОЛОГІЯ** — напрямок у вітчизняній психології, що трактував її як «науку про поведінку» живих істот, у тому числі людини. Заснована К. Корніловим.

Центральне поняття реактології — реакція (усі відповідні рухи організмів, включаючи одноклітинних) — розглядалося як: 1) універсальне для всіх живих істот; 2) відповідь цілого організму, а не одного органа; 3) наділене психічною характеристикою — у вищих представників тваринного світу.

• **РЕАКЦІЯ** (від лат. ге — проти і actio — дія) — у психології — будь-яка відповідь організму на зміну в зовнішньому або внутрішньому середовищі: від біохімічної реакції окремої клітини до умовного рефлексу. Поняття введене в психологію засновником біхевіоризму Уотсоном.

Виділяють реакції уроджені та реакції набуті.

• **РЕАКЦІЯ: ФОРМУВАННЯ** — захисний механізм, що забезпечує перебільшення протилежної тенденції.

• **РЕАКЦІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНА** (реакція оперантна) - особливі умовні реакції, що відрізняються від «класичних» павлівських. Поняття було введене в рамках біхевіоризму.

Явище інструментального (оперантного) обумовлювання полягає в тому, що якщо яка-небудь дія індивіда підкріплюється, то вона фіксується і потім відтворюється з більшою легкістю і сталістю. Цей прийом давно знайомий дресирувальникам, практично засвоєний вихователями. Вперше предметом досліджень він став у небіхевіоризмі.

• **РЕАКЦІЯ УМОВНА** — реакція, що є подібною до безумовної реакції і викликається раніше нейтральним стимулом.

• **РЕАКЦІЯ УРОДЖЕНА** — у біхевіоризмі вивчалася за спостереженнями за новонародженими дітьми. У це поняття включалися чхання, гикавка, ссання, посмішка, плач, рухи тіла і кінцівок та ін.

• **РЕАКЦІЯ ЦИРКУЛЯРНА** — зростаюче взаємоспрямоване емоційне зараження. Звичайно виявляється у великому скупченні людей, зокрема в натовпі.

• **РЕАКЦІЯ ШКІРНО-ГАЛЬВАНІЧНА (ШГР)** - показник електропровідності шкіри. Має дві форми: 1) фізичну — це один з компонентів орієнтованого рефлексу, що виникає у відповідь на новий стимул і згасає з його повторенням; 2) тонічну, що характеризує повільні зміни шкірної провідності, які розвиваються, наприклад, при втомленості.

• **РЕАЛЬНІСТЬ** (від лат. *realis* — речовинний) — об'єктивно існуюче явище; те, що є в дійсності; дійсність.

• **РЕАЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНА** - за З. Фрейдом, особливий тип реальності, у межах якого різні сили, уявлення і фантазії відіграють роль дійсних факторів психічного життя.

• **РЕБЕФІНГ** — метод досягнення зміненого стану свідомості за допомогою інтенсивного дихання і «відключення» свідомості під впливом спеціальної музики.

Тут «відродження» має і буквальне значення, тому що в зміненому стані свідомості можливе повторне переживання моменту свого народження, і символічне — духовне воскресіння.

• **РЕВОЛЮЦІЯ СЕКСУАЛЬНА** - процес і результат докорінних змін у сексуальному житті суспільства, що характеризується істотним перетворенням сексуальних цінностей, орієнтації, норм, санкцій і відносин, які звільняють затамовану сексуальність та розкріпачують особистість і суспільство (див. також *Репресивність сексуальна*).

Термін уведений В. Райхом, що докладно розробив концепцію сексуальної революції у рамках психоаналітичної орієнтації в своїй сексуально-економічній теорії. Проте малася на увазі не сексуальна всездозволеність, як це часто трактується, а створення таких умов, при яких можлива природна реалізація органа; за таких умов виключаються статеві збочення і відхилення, що становлять собою прояв саме затамованої, деформованої оргонної енергії. В. Райх вважав, що сексуальна революція створює необхідні передумови для справжньої свободи та здійснення справді людської революції.

• **РЕГРЕСІЯ** (від лат. *regressus* — повернення, рух назад) — 1. Захисний механізм, який полягає в тому, що індивідуум відступає до більш ранньої стадії розвитку, безпечнішої і приємнішої.

За З. Фрейдом, виділяють два типи регресії: 1) повернення до об'єктів інцестуозного характеру, що першими були захоплені

лібідо; 2) повернення загальної психосексуальної організації до пройдених ступенів розвитку. Обидва види зустрічаються при неврозах перенесення.

2. Деякий рух назад у явищах сновидінь, неврозу та ін.

• **РЕГУЛЯТОР НЕУСВІДОМЛЮВАНИЙ** (від лат. *regulare* - впорядковувати, налагоджувати) — неусвідомлені регулятори способів виконання діяльності — операціональні установки і стереотипи автоматизованої поведінки, що забезпечують спрямований і сталий характер її перебігу.

Лежать в основі регуляції автоматизованих і мимовільних дій (наприклад, процесу розв'язання завдань) і зумовлюються образами подій, що передбачаються неусвідомлено, та способів дії, що спираються на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях. Можуть усвідомлюватися, якщо на шляху звичної автоматизованої поведінки зустрічається несподівана перешкода.

• **РЕДУКЦІОНІЗМ** (від лат. *reductio* — повернення, рух назад) — у психології усвідомлювана або неусвідомлювана методологічна установка, спрямована на зведення явищ одного порядку до явищ якісно іншого порядку: наприклад, психічного — до фізіологічного, біохімічного, біофізичного. Редукціонізм ігнорує або прямо заперечує наявність власне психологічних закономірностей і механізмів, позбавляючи психологію статусу самостійної науки. При цьому психіка трактується як побічне явище, епіфеномен (див. також *Епіфеноменалізм*).

Редукціонізм обеззброює психологію перед завданнями, запропонованими соціальною практикою, зокрема пов'язаними з розробкою основ формування особистості, її свідомості та поведінки.

• **РЕЖИМ** (фр. *regime*, від лат. *regimen* — керування) — система правил, заходів, необхідних для тієї чи іншої мети.

• **РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ** (*Schedule of reinforcement*) - правило, що встановлює імовірність, з якою буде відбуватися підкріплення.

• **РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ З ВАРІАТИВНИМ ІНТЕРВАЛОМ** (*Variable-interval schedule*) — режим підкріплення, в якому підкріплення буде надане після того, як минула випадкова кількість часу.

• **РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ З ВАРІАТИВНИМ СПІВВІДНОШЕННЯМ** (*Variable-ratio schedule*) — режим підкріплення, в якому саме підкріплення здійснюється через деякий час після першої реакції на непередбаченій основі.

• **РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ З ПОСТІЙНИМ ІНТЕРВАЛОМ** (Fixed-interval schedule) — режим підкріплення, в якому підкріплюється перша реакція, що відбувається після закінчення певної кількості часу.

• **РЕЖИМ ПРАЦІ ТА ВІДПОЧИНКУ** - регламентація тривалості та послідовності періодів праці та відпочинку (перерв) з метою забезпечення високої продуктивності праці.

• **РЕЗОНЕР** (від фр. *raisonneur* — міркувати) — у психології — особистість, схильна до занадто довгих розмов повчального характеру.

• **РЕЙТИНГ** — термін, що позначає суб'єктивну оцінку якогось-небудь явища за заданою шкалою. За допомогою рейтингу здійснюється первинна класифікація соціально-психологічних об'єктів за ступенем виразності загальної для них властивості — експертних оцінок.

У соціальних науках рейтинг — основа для побудови різноманітних шкал оцінок, зокрема при оцінюванні різних сторін трудової діяльності, популярності окремих осіб, престижності професій та ін. Дані, що одержуються, звичайно мають характер порядкових шкал (див. *Шкалювання*).

• **РЕЙТИНГ-ШКАЛЮВАННЯ** — метод побудови шкали для вимірювання відношень між досліджуваними об'єктами на основі експертних оцінок — рейтингів.

• **РЕЛАКСАЦІЯ** (від лат. *relaxatio* — зменшення напруження, ослаблення) — довільний або мимовільний стан спокою, розслабленості, що виникає внаслідок зняття напруження після сильних переживань або фізичних зусиль. Буває мимовільною (розслабленість при відході до сну) і довільною, яка викликається шляхом прийняття спокійної пози, уявлення станів, що зазвичай відповідають спокою, розслаблення м'язів, залучених до різних видів активності (див. *Тренування аутогенне*).

• **РЕЛІГІЯ** (від лат. *religio* — побожність, святиня, предмет культу) — одна з форм відображення дійсності на основі віри в реальність надприродного. За З. Фрейдом, специфічна форма світогляду, що утворилася в результаті насильницького витіснення несвідомих потягів і дії комплексу Едіпа.

• **РЕЛІГІЯ: РИСА ПСИХОЛОГІЧНА** - сукупність типових психологічних характеристик релігійних вірувань, до яких, за А. Фрейд, належать: священний характер, відсталість, нетерпимість і заборона власної думки — з метою самозахисту.

• **РЕЛІГІЯ: ФУНКЦІЯ** (три функції релігії) — за А. Фрейд, релігія виконує три істотні функції: 1) задовольняє допитливість —

пояснює походження і розвиток світу; 2) зменшує страх перед небезпеками і негараздами життя, вселяє впевненість в успішному результаті, втішає в біді; 3) дає авторитетні розпорядження, заборони, обмеження, правила і поради для поведінки.

• РЕЛІГІЯ АВТОРИТАРНА - за Е. Фроммом, один з типів теїстичної або нетеїстичної (світської) релігії, що відрізняється визнанням якоїсь вищої незримої сили, що керує долями і вимагає слухняності, шанування і поклоніння. Тут Бог — символ влади і сили, що панує над немічними відчуженими людьми, які мають доступ до самих себе лише за посередництвом Бога. Вища чеснота — слухняність, головний гріх — непокоря.

Світська форма релігії вважає життя, силу і достоїнство людей незначними і дозволяє пануючим верствам жертвувати життям і щастям людей в ім'я майбутнього.

Переважні настрої авторитарної релігії — страждання і провинна (див. також *Релігія гуманістична*).

• РЕЛІГІЯ ГУМАНІСТИЧНА - за Е. Фроммом, один з типів теїстичної або нетеїстичної релігії, відмітна ознака якої — обрання людини та її сили як центра, спорідненого з усім світом, що досягається думкою і любов'ю. Тут Бог — символ сил самої людини, образ вищої людської самості. Головні чесноти в цій релігії — самореалізація, розвиток здатності любити всіх живих істот і переживання єдності з усіма; переважний настрій — радість. Прикладами можуть служити ранній буддизм, даосизм, деякі напрямки в єврейській і християнській релігіях — особливо містицизм (див. також *Релігія авторитарна*).

• РЕМІНІСЦЕНЦІЯ (від лат. *reminiscentia* — спогад) — у психології — більш повне і точне відтворення збереженого в пам'яті матеріалу в порівнянні зі спочатку відбитим (завченим). Може спостерігатися під час запам'ятовування усіякого вербального і наочного матеріалу, а також при закріпленні сенсомоторних навичок. Особливо часто проявляється при роботі з великим обсягом логічно або предметно пов'язаного матеріалу, що робить на людину емоційний вплив. Більше виражена в дитячому віці.

• РЕПЕТИЦІЯ ПОВЕДІНКИ (від лат. *repetitor* — той, хто повторює) — методика тренування впевненості в собі, в якій клієнт навчається інтерперсональним навичкам у структурних рольових іграх.

• РЕПРЕСИВНІСТЬ СЕКСУАЛЬНА (репресія сексуальна) (від лат. *reprehendere* — утримувати, зупиняти) — за З. Фрейдом, поняття і концепція для пояснення політики і практики, спря-

мованих на пригнічення свободи сексуальності й впровадження примусової однаковості форм сексуального життя, на соціальний контроль і покарання за несанкціоновані форми сексуальної поведінки.

Ідеї та символи суспільної репресії сексуальності докладно розроблені В. Райхом, який вважав, що існуюча система сексуальних репресалій, яка активно використовує і родину, і політику, і культуру, спрямована, в загальному підсумку, на формування людського характеру консервативного типу, запрограмованого на підтримку авторитарних режимів. Подолання і зняття сексуальної репресивності забезпечується сексуальною революцією, що несе і сексуальну, і соціальну свободи.

- **РЕПРЕСІЯ** — див. *Витіснення*.
- **РЕПРОДУКЦІЯ** (від лат. *productio* — виробництво, витвір) — у психології — відтворення відбитого і збереженого в пам'яті.
- **РЕСПОНДЕНТ** — учасник соціально-психологічного дослідження, що виступає в ролі опитуваного. Залежно від характеру дослідження, виявляється як пацієнт, випробовуваний, інформант, клієнт або просто співрозмовник.
- **РЕСПОНДЕНТНА ПОВЕДІНКА** (*Respondent behavior*) - специфічна реакція, яка запускається певним стимулом (стимул завжди передре реакції).
- **РЕТРОСПЕКТИВНИЙ** (від лат. *retro* — зворотно, назад і *spectare* — дивитися) — звернений до минулого, присвячений розгляду минулого.
- **РЕФЕРЕНТНІСТЬ** (від лат. *referens* (*referentis*) — що повідомляє) — відношення значимості, що пов'язує суб'єкта з іншою людиною або групою осіб. У соціальній психології встановлено, що людина у своїй діяльності та поведінці орієнтується не тільки на симпатії й антипатії до окремих людей, але і на колективні цілі, думки і цінності; співвідносить свої цілі, думки й оцінки з груповими. Це явище і зветься референтністю.

Це поняття вперше застосував американський психолог Г. Хаймен, який стверджував, що судження людей про себе багато в чому залежать від того, з якою групою вони себе співвідносять. Референтність трактується по-різному. У вітчизняній психології в основу трактування покладено момент значимої вибіркості при визначенні суб'єктом своїх орієнтацій — думок, позицій, оцінок. Звідси референтність розуміється як особлива якість особистості суб'єкта, зумовлена мірою його значущості для іншої людини або групи людей, а також виступаюча як фактор персоналізації.

Залежно від ситуації, референтність виявляється по-різному. Так, об'єктом референтних відносин для суб'єкта може виступати група, членом якої він є, або група, з якою він себе співвідносить, не будучи її реальним учасником. Функцію референтного об'єкта може виконувати й окрема людина, що навіть не існує реально (літературний герой, вигаданий ідеал для наслідування, ідеальне уявлення суб'єкта про себе самого та ін.).

Варто розрізняти: 1) неінтерналізовані відношення референтності, коли референтний об'єкт існує реально, як зовнішній об'єкт, що визначає, «диктує» індивіду норми його поведінки; 2) інтерналізовані відношення, коли поведінка індивіда ззовні не обумовлюється ніякими об'єктами, а всі референтні відношення зняті й перероблені його свідомістю і виступають уже як його власні, суб'єктивні фактори; проте і в такій ситуації референтні відношення мають місце, хоча за формою вони більш складні.

- **РЕФЛЕКС** (від лат. reflexus — відображений) — відповідна реакція організму на ті чи інші впливи, яка здійснюється через нервову систему; розрізняють рефлекси безумовні (уроджені) і умовні (набуті організмом протягом індивідуального життя). Умовні рефлекси можуть зникати і відновлюватися; вчення про умовні рефлекси розроблене й експериментально обґрунтоване І. Павловим. Рефлекторний принцип у діяльності мозку був сформульований французьким філософом Декартом.

- **РЕФЛЕКС БЕЗУМОВНИЙ** (уроджений) - спадково закріплена стереотипна форма реагування на біологічно значимі впливи зовнішнього світу або на зміни внутрішнього середовища організму. Термін, уведений І. Павловим, позначає якісно своєрідний клас уроджених рефлексів — основу прижиттєвого формування умовно-рефлекторних зв'язків.

На відміну від умовних рефлексів, які служать для пристосування організму до умов світу, що змінюються, вони забезпечують пристосування до відносно постійних умов і не залежать від наявності підкріплення. Проте у чистому вигляді безумовних рефлексів практично не існує. В онтогенезі на їх основі надбудовуються складні системи умовних рефлексів, що визначають у поєднанні з рефлексами безумовними гнучкість і динамізм поведінки.

Загальноприйнятої класифікації безумовних рефлексів немає. Серед найважливіших виділяють рефлекси: харчовий, статевий, захисний, орієнтовний та ін.

• **РЕФЛЕКС ОРІЄНТОВНИЙ** - складна реакція тварин і людини на новизну стимулу, названа І. Павловим рефлексом «що таке?». Його біологічний зміст — створення умов для кращого сприйняття подразника. Це досягається за рахунок появи комплексу соматичних, вегетативних реакцій і зміни рівня активації центральної нервової системи при загальному гальмуванні або порушенні поточної діяльності організму.

Виділяють три основні групи компонентів орієнтовного рефлексу: 1) рухові — до них відносять: а) реакції, що забезпечують поворот очей в напрямку зорового подразника, насторожування вух, принохування та ін.; б) реакції, що забезпечують підтримку пози і наближення до стимулу; 2) вегетативні — до них відносять судинні реакції у вигляді звуження судин кінцівок і розширення судин голови, що забезпечують збільшення кровопостачання мозку, шкірно-гальванічну реакцію, зміну частоти серцебиття і дихання; 3) зміна рівня активації центральної нервової системи.

Як збудників орієнтовного рефлексу, поряд з новизною стимулу виділяють такі його властивості, як зміна стимулу, його складність, двозначність, дивовижність. Коли стимул і слід, залишений раніше пред'явленими подразниками, збігаються, орієнтовний рефлекс не виникає. В міру повторення нового стимулу, що викликає рефлекс, відбувається ослаблення, вгасання орієнтовного рефлексу.

Залежно від широти розповсюдження збудження в нервовій системі, розрізняють генералізовану і локальну форми орієнтовного рефлексу. Залежно від тривалості, виділяють довготриваючий — тонічний і такий, що швидко завершується, — фізичний орієнтовний рефлекс. У процесі згасання генералізований орієнтовний рефлекс змінюється на локальний, а тонічний — на фізичний.

• **РЕФЛЕКС УМОВНИЙ** (набутий) — рефлекс, що утворюється при наближенні в часі будь-якого подразника, спочатку не викликаючої реакції, з наступною дією подразника, що викликає безумовний рефлекс. Термін запропонований І. Павловим.

В його основі лежить вироблення нових — тимчасових — зв'язків. При повторних діях подразнення, якщо воно не підкріплюється (не служить задоволенню життєвої потреби), реакція на нього слабшає і потім зникає. В основі такого вгасання лежить процес коркового гальмування.

В результаті утворення умовного рефлексу подразник, що колись не викликав відповідної реакції, починає її викликати, ста-

ючи сигнальним подразником (умовним — який проявляється за певних умов).

Розрізняють два види умовних рефлексів: 1) рефлеksi умовні класичні, одержані зазначеним способом; 2) рефлеksi умовні інструментальні (оперантні) — при їхньому виробленні безумовне підкріплення надається лише після виникнення певної рухової реакції.

Механізм формування умовних рефлексів спочатку розумівся як торування шляху між центрами умовного і безумовного рефлексів. Нині прийняте поняття про їх механізм як про складну функціональну систему зі зворотним зв'язком — організовану за принципом кільця, а не дуги.

У тварин умовні рефлеksi утворюють сигнальну систему, в якій сигнальними подразниками є агенти їхнього середовища проживання. У людини поряд із першою сигнальною системою, породжуваною впливами середовища, існує друга сигнальна система, в якій умовним подразником виступає слово — «сигнал сигналів».

• **РЕФЛЕКС УМОВНИЙ: ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ** - феномен, що виникає на початкових етапах вироблення умовного рефлексу, коли необхідна реакція викликається не тільки підкріплюваним стимулом, але й іншими, близькими до нього. Існує і генералізація ефекторної частини відповіді: наприклад, при виробленні у тварини умовно-рефлекторного згинання однієї кінцівки до реакції можуть залучатися й інші.

Протилежний процес генералізації умовного рефлексу — це його спеціалізація.

Нейрофізіологічний механізм генералізації умовного рефлексу — іррадіація процесу збудження. Генералізація супроводжується зміною електричної активності мозкових структур різного рівня.

• **РЕФЛЕКС УМОВНИЙ: СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ** - процес, який полягає в тому, що після первинної генералізації умовної реакції в міру її повторення вона пристосовується до суворо визначеного сигналу і здійснюється тільки необхідним *способом*.

Нейрофізіологічний механізм цього процесу полягає в локалізації активності в тих структурах мозку, які забезпечують дану реакцію.

• **РЕФЛЕКСІЯ** (від лат. reflexio — відображення) — 1. Міркування, сповнене сумнівів, протиріч. Аналіз власного психічного стану.

2. Як механізм взаєморозуміння — осмислення суб'єктом того, якими засобами і чому він справив те або інше враження на партнера зі спілкування.

Поняття рефлексії, яке виникло у філософії, означало процес міркування індивіда про те, що відбувається в його власній свідомості. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю індивіда зосередитися на змісті своїх думок, абстрагуючись від усього зовнішнього, тілесного. Дж. Локк розділив відчуття і рефлексію, трактуючи останню як особливе джерело знання — внутрішній досвід, заснований, на відміну від зовнішнього, на даних органів відчуттів.

Це трактування рефлексії стало головною аксіомою інтроспективної психології. У таких поняттях знайшла відбиття реальна здатність людини до самозвітування про факти свідомості, що відчуваються, до самоаналізу власних психічних станів.

Рефлексія в соціальній психології виступає у формі усвідомлення діючим суб'єктом — особою або спільністю — того, як вони сприймаються й оцінюються в дійсності іншими індивідами або спільностями. Вона — не просто знання або розуміння суб'єктом самого себе, але і з'ясування, яким чином інші знають і розуміють того, який «рефлектує», його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення. Коли змістом останніх виступає предмет спільної діяльності, розвивається особлива форма рефлексії — предметно-рефлексивні відношення.

У складному процесі рефлексії присутні, як мінімум, шість позицій, що характеризують взаємне відображення суб'єктів: 1) сам суб'єкт, яким він є в дійсності; 2) суб'єкт, яким він бачить самого себе; 3) суб'єкт, яким він бачиться іншому; 4) — б) ті ж три позиції, але з боку іншого суб'єкта.

Отже, рефлексія — це процес подвоєного, дзеркального взаємовідбиття суб'єктів, змістом якого виступає відтворення, копіювання особливостей один одного.

• **РЕФЛЕКСІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА** - розуміння іншого шляхом міркування замість нього.

• **РЕФЛЕКСОЛОГІЯ** — механічний напрямок у психології, заснований В. Бехтеревим. Розглядає психічну діяльність людини як сукупність сполучних рефлексів, що утворилися в результаті впливу зовнішнього середовища на нервову систему. Рефлексологія обмежувалася вивченням зовнішніх реакцій організму, відмовляючись від вивчення психіки, свідомості.

• **РЕФЛЕКТОРНИЙ** — здійснюваний шляхом рефлексу, пов'язаний з рефlekсами; мимовільний, несвідомий.

• **РЕФРАКТЕРНИЙ** (від лат. refractarius — упертий) — несприйнятливий. Рефрактерний період — це період короткочасного різ-

кого падіння збудливості тканини (нервової, м'язової), що настає після кожного спалаху збудження.

- **РЕЦЕПТОРИ** (від лат. *recipere* — одержувати) — кінцеві утворення аферентних нервових волокон, що сприймають подразнення із зовнішнього (екстероцептори) або внутрішнього (інтероцептори) середовища організму і перетворюють фізичну (механічну, теплову та ін.) або хімічну енергію подразників на збудження (нервові імпульси), які передаються через вразливі нервові волокна до центральної нервової системи; одні рецептори особливо вразливі до хімічних подразників (хеморецептори), інші — до коливань температури (терморецептори) або освітленості (фоторецептори), до змін тиску (механорецептори, барорецептори).

- **РЕЦИПІЄНТ** (від лат. *recipiens* (*recipients*) — приймаючий) — суб'єкт, що сприймає адресоване йому повідомлення. Суб'єкта, що реагує на повідомлення, називають респондентом.

- **РЕЧОВИНА Р** — нейромодулятор, який служить для перетворення больових сигналів у нервовій системі.

- **РИГІДНІСТЬ** (від лат. *rigidus* — жорсткий, твердий) — у психології — ускладненість, аж до повної нездатності, при зміні наміченої суб'єктом програми діяльності в умовах, що вимагають її перебудови.

Виділяють ригідність: 1) когнітивну, що проявляється в складності перебудови сприйняття і уявлень у змінній ситуації; 2) афективну, що виражається у відсталості афективних, емоційних відгуків на об'єкти емоцій, що змінюються; 3) мотиваційну, що виявляється в малорухомій перебудові системи мотивів за обставин, які вимагають гнучкості та зміни характеру поведінки.

Рівень ригідності, що виявляється суб'єктом, зумовлений взаємодією його особистісних властивостей із характером середовища, включаючи ступінь складності поставленого завдання, його привабливість, наявність небезпеки, монотонність стимуляції та ін.

- **РИЗИК** — ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату і можливих несприятливих наслідках у випадку невдачі. В психології цьому термінові відповідають три основні взаємозалежні значення.

1. Ризик як міра очікуваного неблагополуччя при неуспіху в діяльності зумовлена сполученням імовірності невдачі і ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку.

2. Ризик як дія, що деяким чином загрожує суб'єктові втратою — програшем, травмою, збитком. Експериментально тут розрізняють ризик мотивований, розрахований на ситуативні пере-

ваги в діяльності, та ризик немотивований (див. також *Активність*). Крім того, виходячи зі співвідношення очікуваного виграшу й очікуваного програшу при реалізації відповідної дії, виділяють ризик виправданий і невиправданий.

3. Ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії, результат якого є проблематичним і пов'язаним із можливими несприятливими наслідками: менш привабливим, але більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним.

Традиційно тут виділяють два класи ситуацій: 1) ті, у яких успіх і невдача оцінюються за певною шкалою досягнень — ситуації типу «рівень домагань»; 2) ті, у яких невдача призводить до покарання — фізичної загрози, больового впливу, соціальних санкцій.

Важлива розбіжність між ситуаціями шансовими, де результат залежить від випадку, і ситуаціями навички, у яких результат пов'язаний зі здібностями суб'єкта. Виявлено, що за інших рівних умов люди виявляють більш високий рівень ризику в ситуаціях, пов'язаних не із шансом, а з навичкою, коли вважають, що від них щось залежить.

У психології поняття ризику розкривається головним чином в аспекті прийняття ризику — активного надання переваги суб'єктом небезпечному варіанту дії перед безпечним. Привертають увагу явища зсуву у бік більшого або меншого рівня ризику в умовах групового обговорення діяльності.

- **РИСА ВИХІДНА** (Source trait) — за Р. Кеттелом, основні структури, що складають ядро або основні блоки структури особистості; вихідні риси виявляються за допомогою факторного аналізу в системі Р. Кеттела.

- **РИСА ДИНАМІЧНА** (Dynamic trait) — риса, що активізує і направляє суб'єкта до конкретних цілей у даній ситуації.

- **РИСА ЗАГАЛЬНА** (Common trait) — за Г. Олпортом, будь-яка генералізована схильність, щодо якої можна обґрунтовано оцінити більшість людей даної культури (так звана узаконена риса).

- **РИСА ІНДИВІДУАЛЬНА** (Individual trait) - за Г. Олпортом, риса, єдина у своєму роді, властива індивідуумові (також називається *індивідуальною диспозицією*).

- **РИСА КОНСТИТУЦІОНАЛЬНА** (Constitutional trait) - за Р. Кеттелом, вихідна риса, що корениться в біологічному і фізіологічному стані особистості та є дуже стійкою до змін.

- **РИСА ОСОБИСТІСНА** (риса особистості) — стійкі, повторювані в різних ситуаціях особливості поведінки індивіда. Їхні

обов'язкові властивості: 1) ступінь виразності в різних людей; 2) транситуативність — прояви в будь-яких ситуаціях; 3) потенційна вимірюваність — доступність вимірюванню за допомогою спеціально розроблених опитувальників і тестів.

В експериментальній психології особистості найбільш повно досліджені такі особистісні риси, як екстраверсія-інтроверсія, тривожність, ригідність, імпульсивність.

- **РИСА ПОВЕРХНЕВА (Surface trait)** — за Р. Кеттелом, форми поведінки, що спостерігаються і, як вважається, є тісно пов'язаними, але насправді керуються основною вихідною рисою.

- **РИСА ТЕМПЕРАМЕНТУ** — конституціональна вихідна риса, що впливає на емоційні характеристики поведінки або на її стиль.

- **РИСА, СФОРМОВАНА НАВКОЛИШНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ (Environmental-mold trait)** — вихідна риса, що формується в людини в міру набуття досвіду взаємодії з навколишнім середовищем.

- **РИТМ РІЗНИЙ (від гр. *rhythmos* — рівномірний)** — біологічні ритми з періодичністю, близькою до одного року.

- **РИТУАЛ (від лат. *ritualis* — обрядовий)** — за Е. Фроммом, символічне вираження думок і почуттів за допомогою дії, спільної для багатьох, що виявляє загальні прагнення, основа яких лежить у загальних цінностях.

Розрізняють: 1) ритуал раціональний — який виявляє прагнення, цінні для індивіда, і не відвертає пригнічених імпульсів; 2) ритуал ірраціональний — з нав'язливо-вимушеним характером і значним елементом страху.

- **РІВЕНЬ ДОМАГАНЬ** — характеризує: 1) рівень труднощів, досягнення якого є загальною метою серії майбутніх дій, — ідеальну мету; 2) вибір суб'єктом мети чергової дії, що формується в результаті переживання успіху або невдачі ряду минулих дій, — рівень домагань у даний момент; 3) бажаний рівень самооцінки особистості — рівень Я.

Прагнення до підвищення самооцінки в умовах, коли людина вільна у виборі ступеня складності чергової дії, призводить до конфлікту двох тенденцій: 1) підвищення домагань, щоб одержати максимальний успіх; 2) зниження їх, щоб уникнути невдачі.

Люди з реалістичним рівнем домагань відрізняються впевненістю у своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого.

Неадекватність самооцінки може призвести до вкрай нереалістичних, завищених або занижених домагань.

Критерій рівня розвитку технічного мислення — це швидкість переходу від одного плану діяльності до іншого — від вербально-абстрактного до наочно-діючого і навпаки.

- **РІВНЯННЯ СПЕЦИФІКАЦІЇ** (Specification equation) - формула, запропонована Р. Кеттелом з метою довести, що реакція людини є наслідком стимулюючої ситуації в даний момент, а всі риси особистості співвідносяться з цією ситуацією,

- **РІШЕННЯ** — у психології — формування розумових операцій, що знижують початкову невизначеність проблемної ситуації. У процесі рішення виділяють стадії пошуку, прийняття і реалізації.

Конкретизація поняття рішення залежить: 1) від рівня дослідження — системного, функціонального, особистісного, діяльного; 2) від галузі дослідження — рішення пізнавальне, творче, оперативне, управлінське; 3) від психологічних механізмів рішення — рішення вольове, інтелектуальне, емоційне, ймовірнісне.

- **РІШЕННЯ: ПРИЙНЯТТЯ** — вольовий акт формування послідовності дій для досягнення мети на основі перетворення початкової інформації в ситуації невизначеності. Процес прийняття рішень — центральний на всіх рівнях переробки інформації і психічної регуляції в системі цілеспрямованої діяльності.

Основні етапи процесу прийняття рішень включають інформаційну підготовку рішень і саму процедуру прийняття рішень — формування і зіставлення альтернатив, вибір, побудову і корекцію еталонної гіпотези або програми дій. Структуру ухвалення рішення утворюють мета, результат, способи досягнення результату, критерії оцінки і правила вибору. Структура і механізми ухвалення рішення не однакові на різних рівнях психічного відображення; так, при переході на більш високий рівень механізм перебирання і вибору альтернатив змінюється механізмом побудови концептуальних моделей.

Прийняття рішень може виступати і як особлива форма розумової діяльності (управлінське рішення), і як один із етапів розумової дії при розв'язанні будь-яких завдань. Галузь застосування цього поняття досить широка. Крім загальної психології, вона охоплює психологію керування, соціальну психологію (групове прийняття рішень), психофізіологію (процес, що переводить аферентний синтез у програму дії), теорію ігор і т. д.

- **РІШЕННЯ: ПРИЙНЯТТЯ ГРУПОВЕ** - здійснюваний групою вибір з ряду альтернатив в умовах взаємного обміну інформацією при вирішенні загального для всіх членів групи завдання.

Процедура прийняття рішень припускає обов'язкове узгодження думок членів групи — на відміну від групової дискусії, що звичайно вважається фазою, яка передує груповому прийняттю рішень. Іноді групове прийняття рішень використовується в умовах обмеженого обміну інформацією, коли члени групи можуть лише повідомити про свої початкові рішення.

Від групового прийняття рішень варто відрізнити перехід від індивідуальних рішень до групових без взаємодії учасників.

Експериментальне вивчення процесу групового прийняття рішень було започатковане К. Левіним, який розглядав вплив групової дискусії на характер прийнятих рішень. У рамках цього напрямку були встановлені явища зсуву до ризику і групової поляризації, які свідчать, що групові рішення не можуть бути зведені до суми індивідуальних, але є специфічним продуктом групової взаємодії. Існують дані про більш високу якість групових рішень у порівнянні з індивідуальними. Проте відзначається, що в ході дискусії можуть виникати деформації (зокрема, зсуви до ризику), які знижують якість групових рішень.

При вивченні питання про порівняльну цінність індивідуального і групового прийняття рішень західна психологія схильна недооцінювати вплив рівня групового розвитку, урахування якого необхідне при оцінці й аналізі результатів досліджень групового прийняття рішень.

• **РІШУЧИСТЬ** — здатність самостійно приймати відповідальні рішення і неухильно реалізовувати їх у діяльності.

Найбільш виразно проявляється в складних ситуаціях, коли вчинок пов'язаний з певним ризиком і необхідністю вибору з декількох альтернатив.

Рішучість — це також здатність сміливо брати на себе відповідальність за прийняте рішення, своєчасність дії, вміння швидко її виконувати або затримувати. j

Моральна оцінка рішучих вчинків залежить від їхнього конкретного соціального змісту. *•

• **РОБОТА АНАЛІЗУ** — за З. Фрейдом, психоаналітичний прийом аналізу сновидінь, за допомогою якого відбувається перехід від явного змісту сну до думок, які лежать у його основі. y

• **РОБОТА СНОВИДІННЯ** — психічний процес переробки, перекручування і заміщення несвідомих, прихованих думок сновидіння їхніми уривками або натяками, що втілюються у формі явного змісту сновидіння. У психоаналізі виділяють три основні

результати роботи сновидіння: 1) згущення; 2) зміщення; 3) перетворення думок на зорові образи.

- **РОБОТА ТЛУМАЧЕННЯ** — діяльність, що забезпечує перехід від явного змісту сновидіння до прихованого, розуміння справжнього змісту і значення сновидіння.

- **РОБОЧЕ ОПЕРАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ** - визначення, у якому вказуються процедура й умови, що плануються для вимірювання змінної. Визначення ідеї мовою операцій, за допомогою яких вона може бути перевірена.

- **РОЗВИТОК ГРУПОВИЙ: РІВЕНЬ** - характеристика сформованості міжособистісних відносин, що виражається в групоутворенні.

В зарубіжній соціальній психології параметрами групоутворення вважають: 1) час існування групи; 2) наявність сформованих відносин влади і підпорядкування; 3) кількість групових комунікацій; 4) кількість взаємних соціометричних виборів (див. також *Соціометрія*).

Вітчизняна соціальна психологія для виявлення рівня групового розвитку враховує сполучення двох факторів: 1) ступеня опосередкованості міжособистісних відносин змістом — цілями, цінностями, організацією — спільної діяльності; 2) соціального характеру цих цілей і цінностей — відповідних суспільно-історичному процесу або перешкоджаючих йому.

Виходячи з цього, його можна віднести: 1) до вищого рівня розвитку групового — колективи і групи, близькі за типом своєї структури і соціально-психологічних характеристик; 2) до нижчого — групи, засновані на асоціальних факторах (усякого роду асоціальні асоціації), і групи дифузійні, де відсутні загальні цілі та цінності.

- **РОЗВИТОК ПСИХОСЕКСУАЛЬНИЙ** (Psychosexual development) — теорія, сформульована З. Фрейдом, що пояснює розвиток особистості з погляду змін у біологічному функціонуванні індивідуума. Соціальний досвід на кожній стадії напевно залишає свій відбиток у вигляді установок, рис особистості й цінностей, придбаних на даній стадії.

- **РОЗВИТОК РОЗУМОВИЙ: РІВЕНЬ** - сукупність знань, умінь і розумових дій, які сформувалися при їхньому засвоєнні; вільне оперування ними в процесах мислення, що забезпечують засвоєння у певному обсязі нових знань та умінь.

Наявний рівень розумового розвитку — це стан пізнавальних і творчих можливостей індивіда. Інформація про рівень

розумового розвитку може бути отримана шляхом тривалих психолого-педагогічних спостережень або ж шляхом проведення діагностичних іспитів за допомогою спеціальних методик. Так, критеріально-орієнтоване тестування (див. *Тест критеріально-орієнтований*) дозволяє, не охоплюючи рівня розумового розвитку в цілому, встановити, наскільки він достатній для засвоєння навчальних програм і виконання завдань конкретної навчальної і професійної діяльності, виявити прогалини в знаннях і вказати способи їхнього усунення.

При аналізі рівня розумового розвитку потрібно виходити з принципу нерозривності зв'язку і взаємної зумовленості змісту і форми мислення (Л. Виготський). Порушення цього зв'язку знижує ефективність мислення. Якщо зміст мислення відбиває істотні сторони соціального і культурного середовища, у якому проходили життя і діяльність індивіда, то засвоєння цього змісту зумовлене сформованим у нього рівнем розумового розвитку, і його розумові здібності можуть виявитися недостатніми для засвоєння нового змісту.

Проте своєрідність рівня розумового розвитку зумовлена не тільки факторами онтогенезу, але й природними психофізіологічними особливостями індивіда. Це проявляється в розумовій діяльності та, зокрема, у складеній мотивації надання індивідом переваги деяким видам діяльності.

• **РОЗВИТОК СЕКСУАЛЬНИЙ** — поетапний процес формування розвинутої сексуальності, що починається з моменту народження.

Його основні фази характеризуються домінуванням певних ерогенних зон: 1) фаза оральна (перший рік життя) — слизові оболонки рота і губ; 2) фаза анальна (другий-третій роки) — слизова оболонка заднього проходу; 3) фаза фалічна (четвертий-шостий роки) — фалос (пеніс); 4) фаза латентна (п'ять-одиннадцять років); 5) фаза генітальна (з початку пубертатного періоду) — статеві органи: зріла статева поведінка.

• **РОЗЛАД ПСИХОСОМАТИЧНИЙ** - порушення функцій внутрішніх органів і систем, виникнення і розвиток яких більшою мірою пов'язані з нервово-психічними факторами, переживанням гострої або хронічної психологічної травми, специфічними особливостями емоційного реагування особистості.

Уявлення про тісний взаємозв'язок самопочуття людини з її психічним (насамперед, емоційним) станом — одне з найважливіших у сучасній медицині та медичній психології. Зміни в пси-

хосоматичній регуляції лежать в основі виникнення психосоматичних захворювань. У загальному вигляді механізм їхнього виникнення можна уявити в такий спосіб: психічний стресовий фактор викликає афективне напруження, що активізує нейроендокринну і вегетативну нервову системи з наступними змінами в судинній системі та у внутрішніх органах. Спочатку ці зміни носять функціональний, оборотний характер, але при тривалому і частому повторенні вони можуть стати органічними, необоротними.

Психосоматичні захворювання та їхню основу — психосоматичні розлади — можна поділити на три групи: 1) органічні психосоматичні захворювання — гіпертонічна і виразкова хвороби, бронхіальна астма та ін., у розвитку яких провідну роль відіграють психогенні компоненти; 2) функціональні психосоматичні розлади, вегетативні неврози; 3) психосоматичні розлади, пов'язані з особливостями емоційно-особистісного реагування і поведінки — схильністю до травм, алкоголізму та ін.

- **РОЗПАЧ (Despair)** — 1) властиве людям похилого віку почуття, що їхнє життя стало послідовністю нереалізованих здібностей та втрачених можливостей; 2) стан крайньої безнадійності.

- **РОЗРЯДКА** — процес і механізм відновлення психічної рівноваги, що забезпечує зниження рівня внутрішньопсихічної напруженості за допомогою зовнішнього реагування. Може здійснюватися, наприклад, через сміх, плач, лайку, рухи, сновидіння, невротичні симптоми тощо.

- **РОЗСУДОК і РОЗУМ** — у філософсько-психологічній традиції — два типи логічного мислення.

Розсудок, будучи одним з моментів руху думки до істини, оперує в межах сформованого знання даними досвіду, упорядковуючи їх за твердо встановленими правилами, що надає йому подібності до автомата, якому властиві тверда визначеність, суворість розмежувань і тверджень, тенденція до спрощення і схематизації.

Це дозволяє правильно класифікувати явища, приводити знання в систему. Розсудок забезпечує успішну адаптацію індивіда до звичних пізнавальних ситуацій, особливо при вирішенні утилітарних завдань. Обмеженість розсудку — в негнучкості й категоричності, в нездатності вийти за межі аналізованого змісту. Коли розумова діяльність людини вичерпується операціями розсудку, вона стає абстрактно-формальною.

Розум дає знання більш глибокі й узагальнені. Схоплюючи єдність протилежностей, він дозволяє осягти зміст об'єкта з різних

сторін — у їхній відмінності, взаємних переходах і сутнісних характеристиках. Він здатний аналізувати й узагальнювати як дані почуттєвого досвіду, так і власні форми й думки, а потім, переборюючи їхню односторонність, виробляти поняття, які відбивають діалектику світу. Вихід за межі наявного знання і породження нових понять — основна відмінність розуму від розсудку. Розум є конструктивним, рефлексивним (див. *Рефлексія*), орієнтованим на соціальні цілі вищого рівня.

У реальній роботі логічної думки розсудок і розум внутрішньо пов'язані як компоненти цілісного процесу пізнання.

• РОЛЬ (від фр. *role*) — у соціальній психології — соціальна функція особистості; відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їхнього статусу або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин. Поняття ролі ввів Дж. Мід (див. *Інтераціонізм*).

Індивідуальне виконання ролі людиною носить певне «особистісне забарвлення», що залежить, насамперед, від її знань і умінь знаходитися в даній ролі, від її значимості для людини, від прагнення більш-менш відповідати чеканням оточуючих. Діапазон і кількість ролей визначаються різноманіттям соціальних груп, видів діяльності та відносин, у які включена особистість, а також її потребами та інтересами.

Розрізняють: 1) ролі соціальні, зумовлені місцем індивіда в системі соціальних відносин; ролі професійні, соціально-демографічні та ін.; 2) ролі міжособистісні, зумовлені місцем індивіда в системі міжособистісних відносин — лідер, знехтуваний та ін.

Виділяють також ролі активні, що виконуються в даний момент, і латентні, що не виявляються в даній ситуації. Крім того, розрізняють: 1) ролі інституціоналізовані — офіційні, конвенціональні; вони пов'язані з офіційними вимогами організації, в яку входить суб'єкт; 2) ролі стихійні — пов'язані зі стихійно виникаючими відносинами і видами діяльності.

У західній соціології і психології поширені різні рольові концепції особистості, методологічно схильні ігнорувати соціально-історичні умови, що визначають очікування і вимоги до рольової поведінки людини. Часом особистість постає як сукупність слабко взаємозалежних рольових масок, що визначають її зовнішню поведінку безвідносно до її внутрішнього світу, при цьому ігноруються своєрідність особистості, її активне начало і цілісність.

• **РОЛЬ СОЦІАЛЬНА** — виконання її — це здійснення сукупності дій, очікуваних соціальним оточенням.

Набір соціальних ролей вельми широкий і різноманітний. Кожна людина задіяна відразу в декількох ролях. Багато моментів процесу входження в роль, її освоєння і виконання — «гарячі точки» у житті особистості.

Людина нерідко зростається з роллю, вона стає частиною її особистості. Втрата звичної ролі переживається як втрата частини своєї особистості. Близькі до цієї ситуації тимчасового «обезролювання» люди, наприклад, при важких хворобах, стихійних лихах. Подібні ситуації соціального вирівнювання, іноді навіть соціальної інверсії, досить цікаві, адже виявляють ступінь жорсткості зв'язку особистості зі своєю роллю.

Якщо придивитися до усіх фактів, які складають «феноменологію соціальних ролей», то можна зробити висновок, що освоєння ролей має безпосереднє відношення до формування і життя особистості.

Соціальна роль у всій своїй оформленості й визначеності, із запрограмованою системою дій і відносин, входить в особистість, стаючи її органічною частиною. Проте у звичайних випадках особистість, у такий спосіб асимілюючи роль, сама цією роллю цілком не асимілюється; повний збіг структур ролі й особистості можливий лише як епізод у розвитку особистості. Вихід особистості за межі ролі, переростання нею ролі дуже нагадують аналогічну динаміку при ідентифікації. Так відбувається з більшістю особистостей, з більшістю ролей.

Можливі також відхилення від цього правила, що трапляються, якщо особистість досить слабка або роль досить сильна. У першому випадку навіть незначна посада або положення може цілком наповнити життя людини, визначити її почуття і відношення. В другому випадку роль виявляється важко переборною через її широту і жорсткість.

• **РОЛЬ СТАТЕВА** — диференціація діяльності, статусів, прав і обов'язків індивідів залежно від їхньої статевої приналежності. Відносно стійкі форми поведінки, що відповідають статевій приналежності індивідів.

Диференціація статевих ролей виявляється в статево-віковому розподілі праці, системі статевої стратифікації, розподілі влади й авторитету чоловіків і жінок, у специфічних процесах статевої соціалізації, через яку ці відносини відтворюються і передаються з покоління в покоління.

Статеві ролі — вид соціальних ролей; вони нормативні, виражають певні соціальні очікування (експектації), виявляються в поведінці. На рівні культури вони існують у контексті визначеної системи статевої символіки і стереотипів маскулінності та фемінінності. Прийняття і засвоєння індивідом певної статевої ролі дає йому статево ідентичність, з якою надалі співвідносяться самосвідомість особистості й усі властивості поведінки.

Як соціокультурний аналог статевого диморфізму диференціація статевої ролі універсальна і транскультурна, але її конкретний зміст у різних суспільствах залежить від рівня соціально-економічного розвитку, особливостей культури і конкретного способу життя.

При вивченні статевої ролі досліджується широке коло питань: 1) ступінь поляризації чоловічих і жіночих ролей у різних видах суспільно-трудої, родинної й обрядової діяльності; 2) зміст відповідних ролей і очікувань; 3) визначення того, наскільки тверді та інституціоналізовані статеві відмінності; 4) визначення того, як співвідноситься статево-віковий розподіл праці з ієрархією чоловічих і жіночих соціальних статусів; 5) визначення того, чи допускаються індивідуальні варіації, що йдуть врозрід з нормативною диференціацією статевої ролі. Особливий аспект проблеми — диференціація сексуальних ролей — нормативних для даної статі правил і зразків сексуальної поведінки. У традиційних суспільствах система статевої ролі звичайно відрізняється жорсткістю та визначеністю, хоча зовсім не однакою в різних культурах. У сучасному суспільстві традиційна диференціація статевої ролі переживає радикальний злам. Цей процес неоднаково протікає в різних соціально-економічних і етнокультурних середовищах.

• **РОЛЬ ФІКСОВАНА: ОПИС (Fixed-role sketch)** - опис особистості вигаданого індивіда, розроблений з метою допомогти клієнтові інтерпретувати себе інакше, у такий спосіб, щоб він міг краще справлятися з різними життєвими ситуаціями.

• **РУХ** — структурна одиниця діяльності. У русі проявляється фізіологічна активність організму. Залежно від особливостей побудови, орган має різні можливості для виконання рухів. Для руки є характерною велика кількість ступенів свободи рухів, так що вона може пристосуватися до будь-якої предметної дії. Подібна ж свобода рухів є характерною для мовного апарату і нижніх кінцівок. Свобода рухів відповідних органів тварин значно більше обмежена і звичайно дозволяє лише варіювати обмеженим анатомічною побудовою рядом рухів.

Свобода рухів, що є характерною для людини, не може забезпечуватися уродженими механізмами, тому лише невелика кількість локомоторних рухів є безумовно-рефлекторними (рефлекси колінний, мигальний та ін.), більшість же регулюючих механізмів є умовно-рефлекторними й складаються прижиттєво. Отже, основний механізм формування рухів — це вироблення рухових умовних рефлексів.

• **РУХ: ОРГАНІЗАЦІЯ: МЕХАНІЗМ** (механізм організації рухів) — тут об'єктом вивчення є природні рухи нормального організму, в основному людини. Раніше існувала думка, що руховий акт організується в такий спосіб: при навчанні рухові в рухових центрах формується і фіксується його програма, потім у результаті дії якогось стимулу вона збуджується, у м'язи йдуть командні імпульси, і рух виконується. Отже, механізм руху описувався схемою рефлекторної дуги: стимул — процес його центральної переробки (збудження програм) — рухова реакція.

Згідно з М. Бернштейном, скільки-небудь складний рух у такий спосіб здійснюватися не може. Головна причина полягає в тому, що результат складного руху залежить не тільки від власне керуючих сигналів, але і від цілого ряду додаткових факторів. Усі вони вносять відхилення в запланований хід руху, а самі не піддаються попередньому обліку. У результаті мета руху може досягатися, тільки якщо в нього постійно будуть вноситися виправлення, корекції. Це — зміст принципу сенсорних корекцій. Додаткові фактори, що впливають на хід руху, такі: 1) сили реактивні — наприклад, якщо сильно махнути рукою, то в інших частинах тіла розвинуться ці сили, що значно змінять їхнє положення і тонус; 2) сили інерційні — наприклад, якщо різко підняти руку, вона злітає не тільки за рахунок моторних імпульсів, але й з якогось моменту рухається по інерції; вплив інерції є особливо великим при роботі з важким знаряддям; 3) сили зовнішні — так, якщо рух спрямований на об'єкт, він наштовхується на його опір, далеко не завжди передбачуваний; 4) вихідний стан м'яза — тому що стан м'яза змінюється за рухом разом зі зміною його довжини, а також від стомленості та ін.; тому той самий керуючий імпульс може давати різні моторні ефекти. Дія всіх цих факторів зумовлює необхідність безперервного обліку інформації про стан рухового апарату і про хід руху. Ця інформація називається сигналами зворотного зв'язку.

• **РУХ ВИРАЗНИЙ** — зовнішнє вираження психічних станів, особливо емоційних. Проявляється в міміці (виразні рухи м'язів обличчя), пантоміміці (виразні рухи всього тіла) і «вокальній міміці» — динамічній стороні мовлення (інтонація, тембр, ритм, вібрато голосу). Виразні рухи часто супроводжуються змінами пульсу, дихання, функціонуванням ендокринних залоз та ін.

• **РУХ ДОВІЛЬНИЙ** — зовнішні та внутрішні тілесні рухові акти (процеси), які свідомо регулюються суб'єктом, виходячи з потреби в досягненні мети як образу результату, що передбачається. Припускають свідоме орієнтування стосовно мети як у мовленнєвому плані, так і в плані уяви. Можуть виконуватися за допомогою як скелетної мускулатури, реалізуючи просторові рухи тіла, так і гладкої мускулатури внутрішніх органів (наприклад, кровеносних судин), реалізуючи вегетативні функції. Показано, що рухи, які споконвічно сформувалися як мимовільні, можуть ставати довільними за рахунок винесення рухових орієнтирів у зовнішній план (наприклад, при спостереженні за мінливим тонусом кровеносних судин за шкалою приладу) з наступним переведенням орієнтирів у внутрішній план, у форму специфічних рухових, кінестетичних орієнтирів.

• **РУХ МИМОВІЛЬНИЙ** — імпульсивні або рефлексорні рухові акти, які здійснюються поза контролем свідомості. Можуть носити адаптивний характер, як миготіння, відсмикування руки при впливі больового подразника, і неадаптивний, як хаотичні рухи в ситуаціях затьмарення свідомості. Розрізняють, власне, рухи мимовільні й рухи післядовільні.

Мимовільні рухи складаються без контролю свідомості (безумовно-рефлексорні й умовно-рефлексорні рухові акти; навички, сформовані шляхом спроб і помилок; уроджені й клінічні автоматизми та ін.). Вони можуть стати довільними тільки при спеціальній роботі з формування системи рухових орієнтирів. Якщо система усвідомлюваних орієнтирів є відсутньою або надмірно скороченою, то вони погано піддаються коригуванню і перебудові.

• **РУХ ПІСЛЯДОВІЛЬНИЙ** (рух постдовільний) — утворюється як довільний рух, але при наступному згортанні орієнтувальної основи в процесі його формування виводиться зі свідомості, автоматизується і стає рухом мимовільним. Може *знову стати* довільним без спеціальної формуючої роботи.

• **РУХЛИВІСТЬ** — одна з первинних властивостей нервової системи, що полягає в здатності швидко реагувати на зміни навколишнього середовища.

Властивість рухливості описана та вивчена в лабораторії І. Павлова. Ним же були запропоновані основні методичні прийоми для діагностики рухливості, що включали в себе визначення швидкості та легкості трансформації нервових процесів у процеси того ж або протилежного знаку (збудження — гальмування), а також швидкості виникнення і припинення нервового процесу.

С

<-н—ХДФГД—І—

- **САДИЗМ** — 1) статеве збочення, при якому статеве задоволення досягається за умови заподіяння партнерові морального або фізичного страждання; назване за іменем франц. письменника де Сада (1740-1814), що описав це збочення у своїх романах; 2) ненормальна пристрасть до жорстокості, насолода чужими стражданнями.

- **САДОМАЗОХІЗМ** — поєднання садизму і мазохізму в одному індивіді; те ж сполучення в людських відносинах.

- **САМІСТЬ** (Self) — архетип у теорії К. Юнга, що стає центром структури особистості, коли всі протиборчі сили всередині неї інтегруються в процесі індивідуалізації.

- **САМІСТЬ: РОЗШИРЕННЯ** (Self-extension) - почуття людини до її матеріальної власності. Для Г. Олпорта такі почуття є складовою частиною образу себе.

- **САМІСТЬ ВИЩА** — за Р. Ассаджолі, свого роду «внутрішній Бог».

- **САМІСТЬ СВІДОМА** — за Р. Ассаджолі, Я — точка ясного усвідомлення.

- **САМІСТЬ ТІЛЕСНА** (Bodily self) - аспект проприуму, заснований на усвідомленні свого фізичного тіла. Г. Олпорт вважав його довічною опорою самосвідомості.

- **САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ** — прагнення людини до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей.

На противагу біхевіоризмові та фрейдизмові, які вважають, що поведінкою особистості рухають біологічні сили, а внутрішній зміст її полягає в розрядці створюваної ними напруженості й пристосуванні до середовища, у деяких напрямках західної психології самоактуалізація висувається на роль головного мотиваційного фактора. Проте це поняття не одержує задовільного трактування, тому що особистість вважається здатною до неї

лише за умови свободи від вимог суспільства. Справжня ж самоактуалізація має передумовою наявність сприятливих соціально-історичних умов.

Згідно з А. Маслоу, самоактуалізація — це бажання стати усім, ким можливо, потреба в самовдосконаленні, у реалізації свого потенціалу. Шлях її важкий і пов'язаний з переживанням страху невідомості й відповідальності, але він — шлях до повноцінно-го, внутрішньо насиченого життя.

Згідно з К. Роджерсом, самоактуалізація — це позначення тієї сили, що змушує людину розвиватися на всіляких рівнях — від оволодіння моторними навичками до вищих творчих злетів. Людина, яка самоактуалізується, — «цілком функціонуюча особистість»; її властивості багато в чому нагадують властивості дитини, що є природним, адже людина немовби повертається до самостійної оцінки світу, характерної для дитини до її переорієнтації на умови одержання схвалення.

• **САМОАКТУАЛІЗОВАНІ ЛЮДИ** (Self-actualizers) - люди, що задовольнили свої дефіцитарні потреби і розвинули власний потенціал настільки, що можуть вважатися в найвищій мірі здоровими людьми.

• **САМОВДОСКОНАЛЕННЯ** — починається в підлітковому віці, коли настає пора формування «ідеального Я» (див. також *Над-Я*) — усвідомленого особистого ідеалу, зіставлення з яким часто викликає невдоволення собою і прагнення змінити себе. Відбувається вироблення такого ідеалу, співвіднесення з ним своїх цілей, вчинків — «рух свідомості по вертикалі» у просторі власних мотивів особистості; цей процес супроводжується особливими переживаннями щодо себе і своїх вчинків: каяттями совісті, невдоволенням собою, оцінюванням і переоцінюванням себе.

На самосвідомість, особливо моральну, чекає ще довгий шлях розвитку. Цей розвиток відбувається в умовах конфліктів, які породжуються і зовнішніми умовами, і власними мотивами особистості. Конфлікти найчастіше викликаються протиріччями між засвоєними з дитинства правилами, з одного боку, і нормами поведінки і цінностями групи референтної — з іншого; ці зовнішні, соціальні мотиви починають домінувати в підлітковому віці й, як правило, залишаються провідними і в наступному десятилітті життя, а то і довше. В цих умовах існує небезпека не тільки зупинки духовного росту, але і всіляких перекручувань у розвитку особистості в цілому. За боротьбою між «соціальним» і «духовним» рівнями особистості, як правило, стоять супереч-

ливість і різнорівневність соціальних «норм». Конструктивна переробка цих протиріч можлива лише за участі самосвідомості і є одним з найважливіших моментів особистісної творчості.

• **САМОВИЗНАЧЕННЯ КОЛЕКТИВНЕ** - особлива форма самовизначення особистості — вибіркове відношення до впливів конкретної групи, що виражається в прийнятті індивідом одних і відкиданні інших групових впливів залежно від дії опосередковуючих факторів — оцінок, переконань, ідеалів, групових норм, цінностей та ін. Є альтернативою як конформній, так і нонконформній поведінці (див. *Негативізм*). Відбиває характерну для особистості в розвинутому колективі позицію, засновану на усвідомленні необхідності діяти згідно зі своїми ціннісними орієнтаціями і відносинами, що склалися в групі в процесі спільної діяльності.

Експериментальне дослідження колективного самовизначення передбачає: 1) виявлення осіб, що виражають згоду з думкою групи; 2) здійснення на них псевдореального, спеціально організованого групового тиску, що йде врозріз із дійсною думкою групи, не відповідною прийнятим у ній нормам і цінностям. У цих умовах вдається виділити індивідів, яким властиве колективне самовизначення, і конформних індивідів.

В справжньому колективі, на відміну від дифузійної групи, колективне самовизначення — це переважний спосіб реагування особистості на груповий тиск, тому воно є формотворчою ознакою.

• **САМОВИХОВАННЯ** — свідомо діяльність, спрямована на якомога повнішу реалізацію себе як особистості. Базуючись на активізації механізмів саморегуляції, воно припускає наявність ясно усвідомлених цілей, ідеалів, особистісних смислів.

Самовиховання — відносно пізне надбання онтогенезу, пов'язане з певним рівнем самосвідомості, критичного мислення, здатності й готовності до самовизначення, самовираження, саморозкриття, самовдосконалення. Воно базується на адекватній самооцінці, що відповідає реальним здібностям людини, на критичному аналізі нею своїх індивідуальних особливостей і потенційних можливостей. В міру підвищення ступеня усвідомленості, самовиховання стає все більш значимою силою саморозвитку особистості. Воно знаходиться в нерозривному взаємозв'язку з вихованням, не тільки підкріплюючи, але і розвиваючи процес формування особистості.

Необхідні компоненти самовиховання — самоаналіз особистісного розвитку, самозвіт і самоконтроль. До засобів самовиховання входять самонаказ, самосхвалення і самонавіювання.

- **САМОВЛАДАННЯ** — здатність здійснювати діяльність у ситуаціях, що дезорганізують її та впливають на емоційну сферу. У ньому виявляється свідомо-вольова організація психічних процесів, що регулюють цю діяльність.

Самовладання — показник емоційної та соціальної зрілості особистості.

- **САМОЕФЕКТИВНІСТЬ** (Self-efficacy) - запропонована О. Бандурою концепція, яка припускає переконаність індивідуума в тому, що він може керувати своєю поведінкою таким чином, щоб вона була результативною.

У соціально-когнітивній теорії — судження людей щодо їхньої здатності поводитися релевантно специфічній задачі або ситуації.

- **САМОЗВІТ** — див. *Самоконтроль; Самоспостереження*.

- **САМОКОНТРОЛЬ** (Self-monitoring) — усвідомлення й оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів. Поява і розвиток, його визначаються вимогами, висунутими суспільством, до поведінки людини. Формування довільної саморегуляції припускає можливість людини усвідомлювати і контролювати ситуацію, процес.

Самоконтроль припускає наявність еталона і численні можливості одержання даних про контрольовані дії та стани. Вольова регуляція заснована на самоконтролі як компоненті саморегуляції; але і самоконтроль може бути об'єктом вольової регуляції, наприклад у стресових ситуаціях.

- **САМОНАВІЮВАННЯ** (аутосугестія) — процес і результат навіювання, спрямованого на самого себе, адресований самому собі, коли суб'єкт і об'єкт впливу збігаються. Веде до підвищення рівня саморегуляції, що дозволяє суб'єктові викликати в себе ті чи інші відчуття, сприйняття, керувати процесами уваги, пам'яті, емоційними і соматичними реакціями.

Довільне самонавіювання досягається за допомогою вербальних самоінструкцій або уявного відтворення певних ситуацій, однозначно пов'язаних із необхідною зміною психічного або фізичного стану. Ефективності його сприяють психічна релаксація, багата уява.

Мимовільне самонавіювання характеризується некритичним ставленням суб'єкта до власних ідей, концепцій, оцінок, відсутністю сумнівів у їхній правильності та вірогідності, зниженням контролюючих функцій свідомості. Наслідком цього іноді виявляється ригідність (відсутність гнучкості) психічної діяльності.

Самонавіювання може виявлятися в порушеннях функціонування різних систем організму в результаті суб'єктивного очікування певного розладу і впевненості, що він обов'язково наступить або вже наступив.

Протилежне явище спостерігається у випадку плацебо-ефекту.

- **САМООБ'ЄКТИВНІСТЬ** (Self-objectification) - термін, запропонований Г. Олпортом для позначення здатності людини до об'єктивного пізнання самої себе і визнання своїх сильних і слабких сторін.

- **САМООСМИСЛЕННЯ** — осмислення власного життя — активність особливого роду, яка спрямована не тільки на усвідомлення провідних мотивів, але й на координацію всієї особистості в цілому. Адже тут мова йде про зміст не окремих дій, вчинків і навіть діяльності, а про сенс усього життя.

Пошук сенсу життя — одна з найважливіших функцій само-свідомості. У термінах наукових понять цей пошук можна уявити як процес, спрямований на повну інтеграцію і координацію особистої мотиваційної сфери.

- **САМООЦІНКА** — оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Належачи до ядра особистості, вона є важливим регулятором поведінки. Від самооцінки залежать взаємини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Тим самим вона впливає на ефективність діяльності та подальший розвиток особистості.

Самооцінка має важливу відмінність від інтроспекції (див. також *Самопізнання*). Вона тісно пов'язана з рівнем домагань людини — ступенем складності цілей, які вона ставить перед собою. Розбіжність між домаганнями і реальними можливостями призводить до того, що людина починає неправильно себе оцінювати, в результаті її поведінка стає неадекватною — виникають емоційні зриви, підвищена тривожність та ін.

Самооцінка ззовні проявляється в тому, як людина оцінює можливості й результати діяльності інших (наприклад, принижує їх при завищеній самооцінці).

У вітчизняній психології показані вплив самооцінки на пізнавальну діяльність людини (сприйняття, уявлення, вирішення інтелектуальних завдань), місце самооцінки в системі міжособистісних відносин, певні прийоми формування адекватної самооцінки, а при її деформації — прийоми перетворень її шляхом виховних впливів.

• **САМОПІДКРІПЛЕННЯ** (Self-reinforcement) - процес, у якому люди поліпшують і зберігають свою власну поведінку, заохочуючи себе і маючи над цими заохоченнями якийсь контроль.

• **САМОПІЗНАННЯ** — як і самооцінка, має важливі відмінності від інтроспекції:

1) ці процеси набагато складніші й триваліші, ніж звичайні акти інтроспекції; у них включаються дані самоспостереження, але лише як первинний матеріал, що накопичується і піддається обробці;

2) дані про себе людина одержує не тільки (часто — і не стільки) через самоспостереження, але і через зовнішні джерела — об'єктивні результати своїх дій, ставлення інших людей.

Самопізнання — пізнання себе — одна з найбільш складних і суб'єктивно найважливіших задач. Складність її пояснюється багатьма причинами:

1) людина повинна розвинути свої пізнавальні здібності, накопичити відповідні засоби, а потім уже застосувати їх до самопізнання;

2) повинен накопичитися матеріал для пізнання — людина повинна кимось стати, при цьому вона безупинно розвивається, але самопізнання постійно відстає від свого об'єкта;

3) будь-яке отримання знання про себе вже фактом свого отримання змінює суб'єкта: довідавшись про себе щось, він стає іншим.

•• **САМОПОВАГА** (Self-esteem) — відчуття переваги свого образу індивідумом у теорії Г. Олпорта.

• **САМОПОЧУТТЯ** — відчуття фізіологічної та психологічної комфортності внутрішнього стану. Може бути представлене у вигляді: 1) деякої узагальнюючої характеристики — самопочуття гарне, погане, бадьорість, нездужання та ін.; 2) локалізованих відносно певних органів, систем і функцій переживань — відчуття дискомфорту в різних частинах тіла, труднощів виконання певних моторних і когнітивних актів та ін.

Характерні симптоми змін самопочуття чітко виявляються при різних станах індивіда — наприклад, стомленості, напруженості, стресі. Цим зумовлене традиційне використання симптоматики самопочуття як основної групи ознак у суб'єктивних методиках оцінки психічного стану.

• **САМОРЕГУЛЯЦІЯ** — доцільне функціонування живих систем різних рівнів організації та складності.

Саморегуляція психічна — один із рівнів регуляції активності цих систем, що виражає специфіку реалізуючих її психічних

засобів відображення і моделювання дійсності, у тому числі рефлексії. Вона здійснюється в єдності своїх енергетичних, динамічних і змістовно-значенневих аспектів.

За всієї розмаїтості проявів, саморегуляція має наступну структуру: 1) прийнята суб'єктом мета його довільної активності; 2) модель значимих умов діяльності; 3) програма власне виконавчих дій; 4) система критеріїв успішності діяльності; 5) інформація про реально досягнуті результати; 6) оцінка відповідності реальних результатів критеріям успіху; 7) рішення про необхідність і характер корекцій діяльності.

Саморегуляція становить собою замкнутий контур регулювання та інформаційний процес, носіями якого виступають різні психічні форми відображення дійсності. Залежно від виду діяльності й умов її здійснення, вона може реалізовуватися різними психічними засобами — почуттєвими конкретними образами, уявленнями, поняттями та ін.

Оскільки прийнята суб'єктом мета однозначно не визначає умов побудови програми виконавчих дій, при подібних моделях значимих умов діяльності можливі різні способи досягнення результату. Загальні закономірності саморегуляції реалізуються в індивідуальній формі, що залежить від конкретних умов і характеристик нервової діяльності, від особистісних якостей суб'єкта і його звичок в організації своїх дій.

• **САМОСВІДОМІСТЬ** — як вищий рівень розвитку свідомості є основою формування розумової активності та самостійності особистості в її судженнях і діях (див. також *Я-концепція*). Коротко самосвідомість можна визначити як образ себе і ставлення до себе. Цей образ і ставлення нерозривно пов'язані з прагненням до змінювання себе, самовдосконалення. Одна з вищих форм роботи самосвідомості — спроба знайти сенс власної діяльності, що нерідко трансформується в пошук сенсу життя.

• **САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ** — спостереження людини за внутрішнім планом власного психічного життя, що дозволяє фіксувати його прояви — переживання, думки, почуття тощо. Виникає в ході спілкування з іншими суб'єктами, засвоєння соціального досвіду і засобів його осмислення. Відіграє важливу роль у формуванні апарату самосвідомості та самоконтролю особистості.

Самоспостереження варто відрізнити від інтроспекції, хоча воно — майже буквальний переклад цього слова. Інтроспекціоністи у своїх експериментах досліджували звичайний об'єкт у звичайних умовах, а від випробовуваного вимагали витонченого

аналізу «внутрішнього досвіду», аналітичної установки, уникнення помилки стимулу та ін. У сучасних дослідженнях усе навпаки: головне навантаження лягає на експериментатора, якому необхідно виявити винахідливість, від випробовуваного ж потрібна звичайна відповідь звичайними словами.

Дані самоспостереження означають факти свідомості, про які суб'єкт знає з огляду на їх властивість бути йому безпосередньо відкритими. Усвідомлювати щось — значить безпосередньо знати це. При самоспостереженні, замість рефлексії, діє ефект прямого знання.

Самоспостереження широко застосовувалося в емпіричній психології XVIII—XIX ст., потім його значення знизилося, але останнім часом знову підвищилося. Такі методи, як бесіда й опитувальники, неможливі без залучення даних самоспостереження. Проте воно є значимим і як самостійний, хоча і не основний, метод дослідження. Особливо корисним самоспостереження може бути при вивченні психологічних станів і настроїв.

У сучасній психології дані самоспостереження не приймаються як остаточні, а враховуються як факти, що вимагають наукового тлумачення. Результати його можуть фіксуватися в різних документах — листах, автобіографіях, анкетах тощо. Самоспостереження не слід змішувати з інтроспекцією як суб'єктивним методом. Результатом самоспостереження іноді є самозвіт — опис самого себе у відносній цілісності психічних і особистісних проявів. Для самозвіту характерні систематичні помилки, найважливіша з яких полягає в тому, що значна частина випробовуваних схильна уявляти себе в якомога вигіднішому світлі.

• **САМОСТІЙНІСТЬ** — узагальнена властивість особистості, що проявляється в ініціативності, критичності, адекватній самооцінці й почутті особистої відповідальності за свою діяльність і поведінку.

Самостійність особистості пов'язана з активною роботою думки, почуттів і волі. Цей зв'язок двобічний: 1) розвиток розумових і емоційно-вольових процесів — необхідна передумова самостійних суджень і дій; 2) судження і дії, що складаються в процесі самостійної діяльності, зміцнюють і формують здатність не тільки виконувати свідомо мотивовані дії, але і домагатися успішного виконання прийнятих рішень всупереч можливим труднощам.

• **САМОТНІСТЬ** — стан людини, що знаходиться в змінених (незвичних) умовах ізоляції від інших людей.

При потраплянні людей в умови самотності, обумовленої експериментальною, географічною, соціальною або тюремною ізоляцією, усі безпосередні, «живі» зв'язки з іншими людьми перериваються, і це викликає появу гострих емоційних реакцій. У ряді випадків виникає психологічний шок, що характеризується тривожністю, депресією і супроводжується вираженими вегетативними реакціями.

В міру тривалості перебування в умовах самотності актуалізується потреба в спілкуванні. У відповідь на неможливість її задоволення люди персоніфікують предмети, тварин (від павуків до коней), створюють уявлених партнерів (іноді — у формі яскравих ейдетичних образів, спроектованих у сні), розмовляють з ними вголос. Ці екстеризаційні реакції оцінюються як захисні (компенсаторні) та розглядаються в межах психологічної норми.

- **САМОТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ** — згідно з В. Франклом, «вихід за свої межі» до іншої людини або до смислу. Один з моментів самотрансценденції — самоактуалізація.

- **САНГВІНІК** (від лат. sanguis (sanguinis) — кров, життєва сила) — суб'єкт, який має один з чотирьох основних типів темпераменту, що характеризується високою психічною активністю, енергійністю, працездатністю, швидкістю і жвавістю рухів, розмаїтістю і багатством міміки, швидким темпом мовлення. Він прагне до частоті зміни вражень, легко і швидко відгукується на навколишні події, товариський. Емоції — переважно позитивні — швидко виникають і швидко змінюються. Порівняно легко і швидко переживаються невдачі.

Згідно з І. Павловим, у сангвініка збуджувальний і гальмовий процеси досить сильні, урівноважені, рухливі. При несприятливих умовах і негативних виховних впливах рухливість може спричинити відсутність зосередженості, невинуватану поспішність вчинків, поверховість.

- **САНТИМЕНТ** (від фр. sentiment — почуття) — зайва чутливість, що проявляється в словах, вчинках.

- **САРДОНІЧНИЙ** (від гр. sardonios — уїдлиий, презирливий) — злісно-глузливий, уїдлиий (наприклад, сардонічний сміх).

- **САРКАЗМ** (від гр. sarkasmos, від sarkazo — букв.: рву м'ясо) — уїдливе, жорстоке іронічне глузування, засноване на посиленому контрасті зовнішнього змісту і підтексту.

- **САТИРІАЗ** (від гр. satyriasis, від satyros — похитливий, хтивий, сатир) — посилений статевий потяг у чоловіків.

• **СВІДОМІСТЬ** (свідоме) — 1) вищий рівень психічного відображення і саморегуляції; звичайно вважається властивим тільки людині як суспільно-історичній істоті; 2) думки і почуття, що індивід усвідомлює в будь-який даний момент.

Емпірично виступає як безупинно змінювана сукупність почуттєвих і розумових образів, що безпосередньо з'являються перед суб'єктом у його «внутрішньому досвіді» і передують його практичній діяльності, — мозаїка станів, що відіграє більш-менш значну роль як у зовнішній, так і у внутрішній рівновазі індивіда.

Свідомість характеризується: 1) активністю; 2) інтенційністю — спрямованістю на предмет: свідомість завжди — усвідомлення чого-небудь (див. *Інтенція*); 3) здатністю до рефлексії, до самоспостереження — усвідомлення самої свідомості; 4) мотиваційно-ціннісним характером; 5) різними ступенями (рівнями) ясності.

Свідомість будь-якого індивіда унікальна, але не довільна — вона обумовлена зовнішніми, відносно свідомості, факторами, насамперед структурами соціальної системи, в якій існує індивід, і завжди носить суспільно-історичний характер.

При вивченні свідомості доводиться стикатися з двома основними проблемами.

Перша полягає в тому, що всі психологічні явища виникають перед індивідом остільки, оскільки вони усвідомлюються — у тому числі несвідоме, яке усвідомлюється або в результаті спеціальної процедури «доведення до свідомості», або побічно — у вигляді перекручувань свідомості. За даними самоспостереження, свідомість позбавлена власної психологічної специфіки — її єдина ознака полягає в тому, що завдяки їй перед індивідом з'являються, з тим чи іншим ступенем ясності, різні явища, що складають зміст конкретних психологічних функцій.

Тому свідомість: 1) або розглядалася як загальна «без'якісна» умова існування психіки і позначалася метафорично — «світло свідомості», «поле свідомості» та ін.; у цьому випадку про конкретне або експериментальне вивчення свідомості не могло бути і мови; 2) або ототожнювалася з якою-небудь психічною функцією, найчастіше з увагою або мисленням; у цьому випадку вивчення свідомості підмінялося вивченням відповідної функції. Усе це породжувало думку, що свідомість для наукової психології — взагалі фікція.

Друга проблема впливає з першої: свідомість, як і окремі психічні функції, не локалізується в зовнішньому просторі; але,

на відміну від психічних функцій, свідомість — через її «без'якісність» — не вдається «розчленувати» і в часі. Дослідники не змогли знайти характеристик свідомості, за якими вона могла б вивчатися відомими методами.

У вітчизняній психології розроблено загальне поняття про онтогенетичне формування свідомості. Структури свідомості індивіда формуються в ранньому онтогенезі завдяки присвоєнню, інтеріоризації дитиною структур такої діяльності, як спілкування з дорослим. Принципова можливість подібного присвоєння формується на базі філогенетичного (історичного) розвитку. Предметна діяльність та її атрибут — спілкування мають наступні основні властивості, відбиті в її структурі: 1) соціальне походження і побудова — це виражається в її соціальній регламентації, а також в опосередкованості знаряддями та знаками; 2) розділення між двома суб'єктами; 3) спрямованість на об'єкт.

Структура спільної діяльності породжує структуру свідомості, визначаючи, відповідно до неї, наступні основні властивості: 1) соціальний характер, який включає опосередкованість знаковими (у тому числі вербальними) і символічними структурами; 2) здатність до рефлексії та внутрішній діалогізм; 3) предметність.

Значний інтерес становлять погляди на свідомість, висловлені О. Леонтьєвим. Кожна людина в процесі індивідуального розвитку через оволодіння мовою прилучається до «спільного знання», і лише завдяки цьому формується її індивідуальна свідомість. Отже, основні утворюючі свідомості — змісти та мовні значення, *i*

Перше, що виявляється при погляді на «поле свідомості», — це надзвичайна розмаїтість її змісту.

Поле свідомості неоднорідне ще й у тому розумінні, що в ньому чітко виділяється центральна сфера, особливо ясна і виразна, — «поле уваги», або «фокус свідомості»; за межами її лежить сфера, зміст якої нечіткий, непевний, нерозчленований, — «периферія свідомості».

Зміст свідомості в обох сферах перебуває в безперервному русі. Виділяють два види станів свідомості: стійкі та мінливі, швидкоминущі. При міркуваннях періоди стійких станів перемежуються переходами — мінливими станами, часто неловимими. Перехідні моменти досить важко вловити шляхом самоспостереження: при спробах зупинити їх зникає сам рух, а якщо намагатися про них згадати після їхнього закінчення, то яскравий чуттєвий образ, що супроводжує стійкі стани, затьмарює

моменти руху. Рух свідомості та його безперервна зміна відбувається в понятті «потік свідомості».

Зроблений у минулому поворот при вивченні свідомості згодом завів психологію свідомості в глухий кут. За прикладом природничих наук, першорядним завданням визначалося виділення найпростіших елементів свідомості. Другим завданням вважалося знаходження законів поєднання цих елементів. Як найпростіші елементи приймалися окремі враження, або відчуття. Ці елементи групувалися в складні елементи — сприйняття. Відчуття мають сукупність властивостей — атрибутів, таких, як якість, інтенсивність, довжина (тривалість) і просторова довжина (властива не усім відчуттям). Відчуття з їхніми властивостями — це об'єктивні елементи свідомості. Проте зміст свідомості не вичерпується змістом відчуттів. Існують ще суб'єктивні елементи, або почуття. Були запропоновані три пари елементарних почуттів: задоволення — невдоволення, збудження — заспокоєння, напруження — розрядка; вони складають незалежні осі тривимірного простору всієї емоційної сфери. Вважалося, що будь-який емоційний стан можна розкласти по цих осях або зібрати з трьох найпростіших елементів: так, радість — це задоволення і збудження, надія — задоволення і напруження, страх — невдоволення і напруження.

Однак на цьому шляху психологія свідомості не досягла успіхів: зібрати з простих елементів живі стани свідомості не вдалося, і до кінця першої чверті ХХ ст. вона практично припинила своє існування. Цьому є щонайменше три причини: 1) зміст і стани свідомості — занадто вузьке коло явищ; 2) ідея розкладання психіки на найпростіші елементи для психології не є слушною; 3) метод інтроспекції, що вважався єдиною можливістю, виявився занадто обмеженим за своїми можливостями.

У зв'язку з цим відбулася зміна предмета психології: ним стала не свідомість, а поведінка людини. Проте зміна предмета не означала, що з фактами свідомості вдалося покінчити. Просто з цими фактами стали поводитися інакше.

Свідомість приховує в собі багато цікавих особливостей і невідомі глибини, куди іноді вдається заглянути «із краю прірви». Так, у критичних ситуаціях людина існує немовби на двох взаємовиключаючих рівнях: 1) з одного боку, вона повинна бути частиною об'єктивного світу, де її Я змушене пристосовуватися до зовнішньої реальності; це — рівень екстравертованої свідомості, перцептивних функцій і прийняття рішень; 2) з іншого боку, вона занурюється в суб'єктивний світ змінених станів

свідомості, у рамках якого зв'язок із зовнішньою дійсністю з часом виключається, і там укорінюється глибинне Своє, де, на думку деяких учених, реалізується стан «океанічного союзу із Всесвітом».

За 3. Фрейдом, свідомість — одна з трьох систем психіки, яка включає в себе лише те, що усвідомлюється в кожен момент часу. Основна роль свідомості — роль органа відчуттів для сприйняття психічних якостей, головним чином — для сприйняття зовнішніх подразнень, а також почуттів задоволення і невдоволення, що можуть виникати лише всередині психіки.

У психоаналітичному розумінні свідомість — лише якість, що може приєднатися (або навпаки) до окремого душевного акту і яка ніколи нічого не змінює в ньому, якщо не з'явиться. Більшість свідомих процесів є свідомими лише короткочасно, і процес збудження не залишає у свідомості, як у всіх інших психічних системах, тривалої зміни його елементів. Психоаналіз не вважає свідомість сутністю психічного і трактує її, насамперед як виключно описовий термін.

• **СВІДОМІСТЬ: ПОТІК** — у цьому понятті відбивається рух свідомості та його безперервна зміна. Потік свідомості неможливо зупинити, жоден минулий стан свідомості не повторюється. Тотожним може бути лише об'єкт уваги, а не враження від нього. Увага може утримуватися на об'єкті, тільки якщо в ньому відкриваються все нові сторони.

До опису потоку свідомості значною мірою наблизилася теорія діяльності, в основі якої лежить поняття внутрішньої діяльності — щоправда, це поняття не охоплює всього змісту потоку свідомості. Для більш повного його охоплення необхідно зробити ще один крок — у напрямку таких традиційних об'єктів психології, як окремі психічні процеси або функції — сприйняття, увага, пам'ять і т. д.

• **СВІДОМІСТЬ: ПРОЦЕС** — поділяється на два великі класи: 1) процеси мимовільні — відбуваються ніби самі собою; 2) процеси довільні — організуються і спрямовуються самим суб'єктом.

• **СВІДОМІСТЬ: СТАН** — західна психологія традиційно визнає два стани свідомості: 1) сон, який розглядається як період відпочинку; 2) пильнування, або активний стан.

• **СВІДОМІСТЬ ЕКСТРАВЕРТОВАНА** (поверхнева) - у ній усвідомлення зовнішнього світу й одночасно світу внутрішнього змінюється протягом дня. Сприйняття подій значною мірою

залежить від стану людини — напружена вона чи розслаблена, активна чи напівдрімає. Обробка інформації змінюється, часом досить істотно, залежно від рівня пильнування і готовності до сприйняття сигналів. В міру посилення активації організму рівень активності зростає, але при цьому адаптація, що є можливою завдяки активності, починаючи з якогось моменту може погіршитися, якщо активація зростає надмірно. Це може відбутися через занадто сильну мотивацію або серйозний розлад почуттів.

До недавніх часів ця екстравертована, поверхнева свідомість розглядалася в науковій психології як єдиний нормальний аспект, що заслуговує на вивчення. Відповідно до такої класичної концепції, слабкість активації призводить до дрімоти і сну, а надмірна активація — до дезорганізації поведінки, яка розглядається вже як патологічне явище, якщо людина виявляється нездатною відновити рівновагу.

• **СВІДОМІСТЬ ПОВЕРХНЕВА** - див. *Свідомість екстравертована*.

• **СВІДОМІСТЬ ПОВСЯКДЕННА** - сукупність уявлень, знань, установок і стереотипів, заснованих на безпосередньому повсякденному досвіді людей і домінуючих у соціальній спільності, до якої вони належать. Відрізняється від свідомості, основу якої складають наукові знання.

Повсякденній свідомості властиві помилки, що можуть перешкоджати науковому пізнанню світу і тим самим сприяти збереженню укорінених забобонів. Разом з тим фіксація багаторазово повторюваних зв'язків між речами і людьми — народна мудрість, характерна для повсякденної свідомості, яка дає можливість робити правильні висновки, що перевіряється практикою повсякденного життя.

• **СВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНА** — соціально-психологічний феномен, пов'язаний зі ставленням людини до суспільних інститутів, насамперед до інститутів влади.

Серед типів політичної свідомості виділяють тоталітарну, авторитарну, демократичну та ін.

Особливості політичної свідомості виражаються в очікуваннях людей стосовно влади, в їхній прихильності до певних моральних ідеалів, у ціннісних орієнтаціях, що стосуються різних соціальних процесів, тощо.

• **СВІДОМІСТЬ РЕЛІГІЙНА** - з погляду матеріалізму - фантастичне відображення людьми пануючих над ними природних і соціальних сил в образах, уявленнях, ідеях, що співвідносяться

з дією надприродних сил. Має як пізнавальні, так і емоційні корені: страх перед незрозумілими силами природи, почуття безсилля перед хворобами, стихійними лихами, голодом та ін.

• **СВІТ ОСОБИСТІЙ** — цілком суб'єктивна система думок, вірувань, ідей, бажань та потреб індивіда, які орієнтують його поведінку в зовнішньому світі та визначають його сприйняття. Являє собою стійку конфігурацію афективних реакцій та соціальних установок, що накладається на всі життєві ситуації і додає унікальності усьому сприйняттю та поведінці індивіда.

• **СВІТОГЛЯД** — система поглядів на об'єктивний світ та місце в ньому людини, на відношення людини до навколишньої дійсності та до самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності, ціннісні орієнтації. В якості суб'єктів світогляду реально виступають соціальна група та особистість.

Світогляд — ядро суспільної та індивідуальної свідомості. Вироблення його — істотний показник зрілості не тільки особистості, але і певної соціальної групи, суспільного класу. Це відображення, а також загальне розуміння світу, людини, суспільства, та ціннісне відношення до них, яке визначає соціально-політичну, філософську, атеїстичну або релігійну, моральну, естетичну та науково-теоретичну орієнтацію людини. Будучи способом усвідомлення дійсності, світогляд містить у собі й принципи життя, що зумовлюють характер діяльності людей. Найважливіший компонент світогляду — ідеали як вирішальні життєві цілі.

За змістом та суспільною значимістю світогляд буває послідовно науковим або не науковим, матеріалістичним або ідеалістичним, атеїстичним або релігійним, революційним або реакційним.

Зміст свідомості перетворюється у світогляд тоді, коли набуває характеру переконань. Світогляд має величезне практичне значення. Він впливає на норми поведінки, на ставлення людини до праці, до інших людей, на характер її життєвих прагнень, на її побут, смаки та інтереси.

Світогляд формується як у результаті узагальнення природничо-наукових, соціально-історичних, технічних та філософських знань, так і під впливом безпосередніх умов життя, передаючись з покоління в покоління з досвідом людей у вигляді здорового глузду, стихійних, несистематизованих, традиційних уявлень про світ.

У неоднорідному суспільстві та при наявності різних суспільних формацій не може бути єдиного світогляду, що все-таки не

виключає існування загальнолюдських цінностей, які визначають поведінку людей при вирішенні моральних проблем.

За З. Фрейдом, світогляд — це інтелектуальна конструкція, яка одноманітно вирішує всі проблеми нашого буття, виходячи з деякого вищого припущення; у ній жодне питання не залишається відкритим, і все, що викликає інтерес, займає певне місце.

- **СВОБОДА** — вихідне положення про те, що люди відповідальні за свої власні дії та здатні переборювати вплив середовища на свою поведінку.

- **СВОБОДА ДІЯЛЬНОСТІ** - у теорії Д. Роттера велика свобода діяльності відбиває очікування людини, що та чи інша її поведінка приведе до успіху, в той час як мала свобода діяльності відбиває очікування людини, що та чи інша поведінка буде неуспішною.

- **СВОБОДА СЕКСУАЛЬНА ЗАЛИШКОВА** - за З. Фрейдом, - обсяг сексуальної свободи, обмежений культурною й економічною структурою суспільства.

- **СЕГРЕГАЦІЯ** (від лат. segregatio — відокремлення) — поділ людей у суспільстві на категорії за ознакою розходження соціальних статусів, що вимагає обмеження сфери життєдіяльності, при якому контакти між групами заборонені частково або повністю. Такий поділ закріплюється в соціальних нормах, поведінкових стереотипах, суспільних інститутах, кодується і підкреслюється символікою — знаками відмінності, одягом, табу, традиціями, ритуалами.

Історія суспільства відкриває широкий спектр різних видів сегрегації. В основі її може лежати реально існуюче розходження між людьми, осмислене особливим чином: стать — сегрегація статева, вік — сегрегація вікова, антропологічний тип — сегрегація расова, етнічна приналежність — сегрегація національна. Основою її можуть стати також: приналежність до якихось стратифікованих соціальних груп, станів, каст — сегрегація станова, кастова; доступ до релігійних таїнств — сегрегація посвячених і непосвячених.

Сегрегація на рівні соціальної спільності виявляється в ідеології, політиці, етикеті. На рівні міжособистісних відносин вона існує у вигляді соціальних установок і стереотипів сприйняття людей іншої категорії і самих себе. Вона може носити тимчасовий характер, наприклад сегрегація підлітків під час обрядів ініціації, коли посвячуваний, відділяючись від свого колишнього

оточення і не ввійшовши в нове, втрачає соціальний статус і виявляється мовби поза суспільством. Цей вимушений стан ізгоя знаходиться між різними позиціями людини в суспільстві й стає зламним моментом у житті підлітка, не тільки змінюючи соціальну роль, але й торкаючись глибинних структур особистості.

- **СЕДАТИВНІ ЗАСОБИ** (від лат. *sedatio* — заспокоєння) — група лікарських речовин, що виявляють заспокійливу дію на центральну нервову систему, але при цьому істотно не змінюють її нормальних функцій.

- **СЕКСОЛОГІЯ** (від лат. *sexus* — стать і *...логія*) — міждисциплінарна галузь знання, яка, в широкому розумінні слова, вивчає закономірності статевої диференціації, а в більш вузькому — сексуальну поведінку і мотивацію.

Перший напрямок досліджень сексології — біолого-медичне вивчення статевого диморфізму, соматичних, нейрогормональних, біолого-еволюційних та інших природних детермінант і елементів репродуктивної системи, сексуальних збуджень і поведінки.

Другий напрямок досліджень — вивчення соціальних та історико-культурних проблем нормативних аспектів статі й сексуальності, стереотипів маскулінності та фемінінності, інституціональних рамок сексуальної поведінки, соціальних уявлень про «правильну» і «неправильну» поведінку і того, як ці уявлення впливають на реальну поведінку людей у різних суспільствах, середовищах і соціальних групах.

Третій напрямок — психологічні дослідження сексуальної мотивації та поведінки, починаючи з її психофізіологічних механізмів і закінчуючи соціально-психологічними процесами атракції сексуальної, закоханості, партнерських взаємин та ін.

Кожна зі спеціальних дисциплін, що складають сексологію, має свою власну методологію, техніку і понятійний апарат, але вони також мають гостру потребу в теоретичному синтезі. У минулому сексологічні концепції страждали на редукціонізм, намагаючись звести складні форми сексуальної поведінки до відносно простих, переважно біологічних, елементів. Сучасна сексологія, не заперечуючи значення біологічних факторів сексуальності, вважає останню продуктом соціокультурного розвитку індивіда і суспільства, намагається уникати жорсткого нормативізму, визнає наявність безлічі індивідуальних і групових розходжень еротичної уяви («сценарій сексуальний») і поведінки людей.

Людська сексуальність не може бути зрозумілою сама по собі або в рамках репродуктивної біології, але тільки в контексті деякого цілого, нехай то буде культура, ціннісні орієнтації або емоційний світ особистості.

Сексологія тісно пов'язана з усіма основними напрямками психології. Вона має як важливе практичне, прикладне, насамперед медичне значення, пов'язане із сексопатологією, гінекологією, гігієною статі, так і соціально-педагогічне значення, пов'язане зі статевим вихованням і освітою.

• **СЕКС-ТЕРАПІЯ** (від лат. *sexualis* — статевий) — напрямок парної (подружньої) психотерапії сексуальних розладів біхевіористської орієнтації, що інтенсивно розвивається в країнах далекого зарубіжжя. Суть його полягає у виконанні подружньою парою стандартних прийомів стимуляції ерогенних зон з метою набуття позитивного сексуального досвіду.

Безперечне досягнення секс-терапії — високий терапевтичний ефект, що досягається іноді за найкоротший час, а також талановите психотерапевтичне аранжування секс-терапевтичних прийомів у ряду авторів (В. Мастерс і В. Джонсон, Г. Каплан та ін.). Основний недолік секс-терапії полягає в малій патогенетичній диференційованості методів, а також в етичній неприйнятності для деяких клієнтів.

• **СЕСУАЛЬНЕ** — у З. Фрейда це поняття не знайшло закінченого визначення. У цілому в психоаналізі воно охоплює широке коло значень, всебічно переходячи межі загальноновживаного. Сюди відносяться всі прояви ніжних почуттів із усілякими їхніми затамуваннями і заміщеннями. Тому переважно вживається термін «психосексуальність».

• **СЕСУАЛЬНИЙ** — 1) статевий, який має відношення до статевого життя; 2) почуттєвий.

• **СЕСУАЛЬНИЙ ІНСТІНКТ** - ідея З. Фрейда про те, що людьми рухає прагнення до сексуального задоволення або втіхи.

• **СЕСУАЛЬНІСТЬ** — у З. Фрейда це поняття вживається настільки ж широко, як у звичайній мові слово «любов». Сексуальність розглядається як єдина функція тваринного організму, що виходить за межі індивіда і складає його зв'язок з родом.

• **СЕСУАЛЬНІСТЬ: СТАДІЯ ГЕНІТАЛЬНА** - за З. Фрейдом, стадія психосексуального розвитку, що відповідає статевій зрілості, яка настає в отрочстві. Період розвитку сексуальності, при якому статеві органи мають вирішальне значення для одержання статевого задоволення.

• **СЕКСУАЛЬНІСТЬ: СТАДІЯ ДОГЕНІТАЛЬНА** - статевий потяг, звернений не всередину людини, а на зовнішні об'єкти, за допомогою яких досягається статеве задоволення. Триває аж до настання статевої зрілості.

Іноді З. Фрейд позначає цим терміном сукупність усіх стадій розвитку сексуальності, що передують стадії генітальній, — стадії автоеротизму, нарцисизму і власне догенітальну стадію.

• **СЕКСУАЛЬНІСТЬ ІНФАНТИЛЬНА** (сексуальність догенітальна) — сексуальність дитячого віку, а також її елементи, що виявляються в дорослих.

За З. Фрейдом, існує декілька її стадій — етапів у віковому розвитку сексуальності: 1) автоеротизм; 2) нарцисизм; 3) догенітальна стадія (див. *Сексуальність: стадія догенітальна*); 4) генітальна стадія (див. *Сексуальність: стадія генітальна*).

• **СЕКСУАЛЬНІСТЬ ІНФАНТИЛЬНА: «ДЖЕРЕЛО»** - за З. Фрейдом, джерела виникнення постійного сексуального збудження в період дитинства наступні: 1) відтворення задоволення, пережитого в зв'язку з органічними процесами; 2) відповідне подразнення периферичних ерогенних зон; 3) потяг до підглядання, жорстокості та ін.; 4) ерогенно значима загальна подразливість шкіри (температурні подразнення); 5) різноманітні механічні струси тіла — заколисування, ігри, поїздки та ін.; 6) робота мускулатури (боротьба, бійка та ін.); 7) інтенсивні афективні процеси — збудження від переляку, страх перед іспитом, напруження при розв'язанні задач та ін.; 8) можливо, від сильних больових відчуттів; 9) від розумової роботи.

Можливо, сексуальне збудження, у свою чергу, може діяти в зворотному напрямку і впливати на «джерела».

• **СЕКСУАЛЬНІСТЬ ЛАТЕНТНА** - за З. Фрейдом, період прихованого сексуального життя (як правило, від п'яти до одинадцяти років), під час якого за рахунок подразнень ерогенних зон у душевному житті створюються особливі реактивні утворення — контрастні сили: сором, відраза і мораль.

• **СЕНСИБІЛІЗАЦІЯ** (від лат. *sensibilis* — чуттєвий) — підвищення чутливості нервових центрів під впливом дії подразника. При дії сенсорних подразників вона звичайно маскується процесом сенсорної адаптації, що одночасно розвивається.

Співвідношення процесів сенсibilізації й адаптації можна оцінити шляхом паралельного вимірювання чутливості до електричного і сенсорного подразників. Так, при освітленні ока разом зі зниженням світлової чутливості (адаптація) спостерігається

підвищення електричної чутливості (сенсibiliзація). У темряві розвивається зворотне відношення. Електричне подразнення адресується нервовим елементам аналізатора, що знаходяться вище рецепторних утворень, і служить прямим способом вимірювання сенсibiliзації (див. також *Сенситизація*).

- **СЕНСИБІЛЬНИЙ** (від лат. *sensus* — почуття, відчуття) — що сприймається почуттями, досягається за допомогою почуттів (протилежне — інтелібельний).

- **СЕНСИТИВНІСТЬ** (сензитивність) (від лат. *sensitivus* — чутливий) — характерологічна особливість людини, яка проявляється в підвищеній чутливості до подій, що відбуваються з нею; звичайно супроводжується підвищеною тривожністю, побоюванням нових ситуацій, людей, усякого роду іспитів та ін.

Сенситивним людям властиві боязкість, сором'язливість, вразливість, схильність до тривалого переживання минулих або майбутніх подій, почуття власної недостатності (див. *Комплекс неповноцінності*), тенденція як до розвитку підвищеної моральної вимогливості до себе, так і до заниженого рівня домагань (див. *Характер: акцентуація*). З віком сенситивність може згладжуватися, зокрема через формування в процесі виховання і самовиховання уміння долати тривожні ситуації.

Сенситивність може бути зумовлена й органічними причинами — спадковістю, ураженнями мозку, а також особливостями виховання — наприклад, емоційним відкиданням дитини в родині.

Гранично виражена сенситивність — одна з форм психопатії.

- **СЕНСИТИВНІСТЬ ВІКОВА** - властиве певному віковому періодові оптимальне поєднання умов для розвитку певних психічних властивостей і процесів. Передчасне або запізнiле відносно періоду вікової сенситивності навчання може виявитися недостатньо ефективним, що несприятливо позначається на розвитку психіки.

- **СЕНСИТИЗАЦІЯ** — підвищена апперцептивна сприйнятливність до об'єктів і подій, що відповідають актуальним потребам і конфліктам (див. також *Сенсibiliзація*).

- **СЕНСОРНИЙ** (від лат. *sensus* — почуття, відчуття) — той, що почуває; сенсорні нервові волокна — це волокна, по яких збудження передається з органів і тканин у ЦНС; частіше називаються доцентровими (аферентними) нервовими волокнами.

- **СЕНСУАЛІЗМ** (від лат. *sensualis* — почуттєвий, заснований на почуттях) — у психології — вчення про те, що основу психіч-

ного життя складають почуттєві враження. В античності прихильниками цього вчення були деякі філософські школи — кіренаїки, епікурейці, у більш помірній формі — стоїки. Основне положення сенсуалізму звичайно виражається висловом: «У розумі немає нічого з того, чого не було колись у почуттях». Положення сенсуалізму пропагувалися прихильниками епохи Відродження і Нового часу (Дж. Локком, Кондільяком) у полеміці з прихильниками раціоналізму, які доводили, що в пізнанні укладений зміст, який принципово неможливо вивести з відчуттів.

Під впливом сенсуалізму розвинулася асоціативна психологія (див. також *Асоціанізм*), у якій зв'язок елементарних відчуттів, що породжують складні психічні продукти, також розумівся або як властивість свідомості, або як похідне системи матеріальної взаємодії між тілесною «машиною» і зовнішнім світом.

Ідеї сенсуалізму вплинули на перші експериментальні роботи в психології, тому що передбачалося, що завдання експерименту полягає у виявленні первинних почуттєвих елементів (відчуттів), з яких будується вся складна архітектоніка душевного життя. Подальший розвиток експериментальної психології довів, що дійсна структура свідомості значно складніша, що розумові акти не можуть розглядатися як асоціації відчуттів, що в інтелекті є зміст, який не зводиться до почуттєвих образів, що пояснити мотивацію поведінки і роль дії в побудові цих образів сенсуалізм взагалі неспроможний.

• **СИГНАЛ** (від лат. *signum* — знак) — процес або явище (зовнішнє чи внутрішнє, усвідомлюване чи неусвідомлюване), що несе повідомлення про якусь подію та орієнтує живу систему відповідно до цієї події (див. *Подразник*).

За характером аналізаторів та інших сприймаючих систем, виділяють сигнали оптичні, акустичні, тактильні, термічні, електромагнітні, хімічні, біоритмічні та ін.

• **СИЛА ВОЛІ** (*Willpower*) — психосоціальна якість, пов'язана з автономією, завдяки якій людина вчиться робити вільний вибір і обмежувати себе.

• **СИЛА СУПЕР-ЕГО** (*Superego strength*) - у теорії Г. Айзенка - один з екстремумів діапазону психотизм — сила супер-его, що характеризується схильністю бути чутливим і товариським, здатним до співпереживання і співчуття.

• **СИМБІОЗ ІНЦЕСТУАЛЬНИЙ** - згідно з Е. Фроммом, явище і рівень найбільш глибокого зв'язку з матір'ю або з її еквівалентом (родина, плем'я), що характеризується певною невід'ємністю.

• **СИМБІОЗ ПСИХОЛОГІЧНИЙ** - споконвічно виникаюча емоційно-сміслова єдність матері й дитини, що служить вихідним пунктом подальшого розвитку свідомості та особистості дитини.

Виникнення психологічного симбіозу зумовлене фізіологічною спільністю матері й плоду в пренатальному (утробному) періоді розвитку.

Близьким до цього поняття є введене Л. Виготським поняття пра-ми — первісне усвідомлення психологічної єдності матері й немовляти, що передує виникненню свідомості власної особистості — свідомості диференційованого і виділеного Я.

Розвиткові психологічного симбіозу сприяє комплекс поживлення, що з'являється на рубежі першого і другого місяців життя дитини та зміцнює емоційний зв'язок матері й дитини.

• **СИМВОЛ** (від гр. *symbolon* — знак, впізнавальна прикмета) — образ, що є представником інших, звичайно досить різноманітних образів, змістів і відносин.

У загальній психології категорія символу докладно розроблялася в психоаналізі та інтеракціонізмі. Для ортодоксального психоаналізу характерна інтерпретація символів як несвідомих образів, переважно сексуального походження, що зумовлюють структуру і функціонування психічних процесів. Психоаналітики запропонували інтерпретацію ряду символів, які зустрічаються в сновидіннях.

Пізніше в психоаналізі центр уваги був перенесений на аналіз та інтерпретацію символів соціального й історичного походження. Так, у глибинній психології було виділене колективне несвідоме як відображення досвіду попередніх поколінь, втілене в архетипах — загальнолюдських прототипах. Архетипи недоступні безпосередньому спостереженню і розкриваються лише побічно — через їхню проекцію на зовнішні об'єкти, що проявляється в загальнолюдській символіці — міфах, віруваннях, сновидіннях, творах мистецтва. Була запропонована інтерпретація ряду символів — втілень архетипів: мати-земля, герой, мудрий старець та ін.

З погляду матеріалізму, трактування символів у психоаналізі має міфотворчий характер. Великий цикл експериментальних досліджень та спостережень над значеннями символів для психічного життя був проведений етнопсихологами, етнографами, культурологами, фахівцями з психології мистецтва. Матеріалізм визнає важливу роль символів для функціонування психіки, але

відкидає їхнє індетерміністське, ідеалістичне трактування, пропонуване, зокрема, у психоаналізі та інтеракціонізмі. Не ігноруючи факти, досліджувані цими напрямками, вітчизняна психологія не приймала їхньої інтерпретації символів як явищ, відірваних від структури реальних соціально-економічних відносин, що існують у суспільстві. Справжній аналіз системи символів можливий лише тоді, коли наведене їхнє походження із системи соціальної, а в кінцевому рахунку — через низку опосередкованих ланок — із системи матеріальної, виробничої діяльності.

- **СИМВОЛІКА** — за З. Фрейдом, форма мислення, психічний механізм, що забезпечує заміщення одних образів і емоційно забарвлених (лібідинозних) уявлень іншими.

- **СИМЕТРІЯ БІЛАТЕРАЛЬНА** - цілковита відповідність між лівою і правою половинами тіла, кожна з яких являє собою ніби дзеркальне відбиття іншої.

- **СИМПАТІЯ** (від гр. *sympatheia* — потяг) — стійке схвальне емоційне ставлення людини до інших людей, їхніх груп, соціальних явищ, що проявляється в привітності, доброзичливості, замилюванні, що спонукає до спілкування, надання уваги, допомоги. Звичайно виникає на основі загальних поглядів, цінностей, інтересів, моральних ідеалів, іноді — як наслідок вибіркової позитивної реакції на привабливу зовнішність, поведінку, риси характеру іншої людини (див. *Атракція*).

У своїй динаміці симпатія може досягати напруженості, переходячи в жагуче захоплення або міцну прихильність, але може закінчитися й охолодженням, розчаруванням, навіть перейти в антипатію і ворожість.

СИМПТОМ (від гр. *symptoma* — збіг, ознака) — характерні прояви, ознаки психічних або органічних порушень і захворювань.

Згідно із З. Фрейдом, походять від витісненого, будучи одночасно і його представниками перед *Я*, — виступають як заступники прагнень, що запозичають силу з джерел сексуального потягу. Майже усі вони являють собою «залишки», «опади» та символи афективних спогадів і переживань про травматичні сцени, що їх породили.

Головна тенденція симптомів — відсторонення хворого від реального світу.

- **СИМПТОМ ІСТЕРИЧНИЙ** - сукупність ознак психічних і органічних порушень, що свідчать про захворювання істерією.

За З. Фрейдом, сукупність їх — лише плід фантазії хворих, а не відображення реальних подій.

• **СИМПТОМ НЕВРОТИЧНИЙ** - дії та вчинки різного роду, що вказують на наявність психоневрозів або їхніх тенденцій, характерні прояви, ознаки невротичного захворювання.

За З. Фрейдом,— похідні прямих сексуальних устремлінь, що залишилися активними після витіснення, їхні перекручені замісні задоволення, наслідок конфлікту, що виникає через регресію лібідо і нового виду його задоволення. У якості таких похідних вони ґрунтуються як на вимогах лібідинозних потягів, так і на реакції Я проти них. Тому невроз є мовби негативом перверсії.

• **СИМПТОМ НЕВРОТИЧНИЙ: УТВОРЕННЯ** - процес виникнення патогенної симптоматики, дія якого забезпечується механізмами, що перетворюють приховані думки сновидіння (див. *Сновидіння: думка прихована*) на сновидіння явне.

• **СИМПТОМ ПСИХОГЕННИЙ** (симптом психічний) - марні або навіть шкідливі акти, що утворюються під тиском конфлікту психічного, часто неприємні й болісні для страждаючого ними, складають для нього предмет скарґ.

• **СИМУЛЯЦІЯ** (від лат. *simulatio* — удавання) — поведінка, спрямована на імітацію хвороби або її окремих симптомів з метою ввести в оману.

Мотивами можуть бути: 1) досягнення певних пільг; 2) невиконання обов'язків; 3) прагнення звернути на себе увагу; 4) потреба в допомозі, опіці.

Особистісний зміст і мета симуляції можуть бути як усвідомлюваними, так і неусвідомлюваними. Останні випадки спостерігаються, наприклад, в осіб з істеричними неврозами, коли симуляція стає одним зі способів неадекватного вирішення невротичного конфлікту.

Виділяють наступні варіанти симуляції: 1) симуляція навмисна — чинена зацікавленою особою з певною метою; 2) перебільшення (агравация) наявних окремих симптомів захворювання або продовження існуючих раніше симптомів (метасимуляція).

Протилежна симуляції поведінка, пов'язана з установкою на приховання, затушовування хвороби або окремих її проявів (дисимуляція), також може мотивуватися й усвідомленими цілями — наприклад, випискою з клініки, виходом на роботу, і неусвідомлюваними, у тому числі пов'язаними з компенсаторними формами особистісного реагування.

• **СИНДРОМ** (від гр. *syndrome* — скупчення) — певне сполучення ознак, симптомів якого-небудь явища, поєднаних єдиним механізмом виникнення.

Термін, що вживається у патопсихології, позначає певне сполучення ознак хвороби. З'явилось і його розширене тлумачення — у зв'язку з характеристикою проявів властивостей нервової системи, сполучень певних ознак, що виявляють акцентовані риси характеру (див. *Характер: акцентуація*).

- **СИНДРОМ АБСТИНЕНТНИЙ** (синдром абстиненції) - сукупність проявів, що виникають у результаті припинення приймання наркотиків (див. *Абстиненція*).

- **СИНДРОМ АДАПТАЦІЙНИЙ** (синдром адаптації) - сукупність адаптаційних реакцій організму людини і тварин загального захисного характеру. Виникає у відповідь на значні по силі й тривалості несприятливі впливи — стресори.

У розвитку адаптаційного синдрому виділяють три стадії: 1) стадію тривоги, що продовжується від декількох годин до двох діб і включає в себе фази шокову і протишокову; на останній відбувається мобілізація захисних реакцій організму; 2) стадію опірності, що характеризується підвищенням стійкості організму до різних впливів; 3) стадію стабілізації стану і наступного видужання або стадію виснаження, що може закінчитися загибеллю (див. також *Адаптація*).

- **СИНДРОМ ВІДЧУЖЕННЯ** — для нього характерне почуття втрати емоційного зв'язку з іншими людьми, раніше значимими подіями або з власними переживаннями, хоча їхня реальність усвідомлюється.

- **СИНДРОМ ЗРОСТАННЯ** — згідно з Е. Фроммом, поєднання любові до живого, любові до людини і до незалежності — основа орієнтування на рух у напрямку життя, добра і розвитку (див. також *Синдром розпаду*).

- **СИНДРОМ КАННЕРА** (синдром раннього дитячого аутизму) — його симптоматика містить у собі: 1) відсутність або ослаблений прояв комплексу пошвавлення стосовно людей і його наявність відносно неживих предметів; 2) дефекти мовлення — мутизм, ехолоалії; 3) амбівалентність афекту з одночасним переживанням задоволення і страху; 4) схильність до ритуалізації поведінки або стереотипних дій; 5) відсутність «контакту очей» у спілкуванні з близькими; 6) перверсії ігрових інтересів; 7) труднощі у розпізнаванні небезпек; 8) підвищену агресивність.

Ці дефіцитарні симптоми парадоксальним чином поєднуються з надзвичайно високим моторним розвитком, точною пам'яттю і високими досягненнями в деяких спеціальних сферах (рахування, танець, механічне конструювання та ін.).

- **СИНДРОМ ШГМАЛЮНА** — помилка, що виникає в процесі онтологізації. З гносеологічної точки зору, в будь-якій науці виробляється деяка система уявлень про закономірності світу, але далі відбувається онтологізація цих уявлень: об'єкт проголошується тим, що про нього зараз думають.

- **СИНДРОМ РОЗПАДУ** — згідно з Е. Фроммом, поєднання любові до мертвого, закоренілого нарцисизму і симбіозно-інцестуального потягу — основа найбільш шкідливої і небезпечної форми орієнтування, що спонукає руйнувати заради руйнування і ненавидіти заради ненависті (див. також *Синдром зростання*).

- **СИНЕСТЕЗІЯ** (від гр. synaesthesia — співвідчуття) — явище, яке полягає в тому, що якийсь подразник, діючи на відповідний орган відчуттів, поза волею суб'єкта викликає не тільки відчуття, специфічне для даного органа відчуттів, але ще і додаткове відчуття або уявлення, характерне для іншого органа відчуттів.

Синестезія пов'язана з переходом збудження, викликаного відчуттям, з однієї модальності в іншу. Приклади — «похмурі звуки» і «світлий голос». Ця символіка відбиває не тільки усвідомлення почуттєвого тону відчуттів, але і викликаний ними психологічний стан.

Найбільш розповсюджений прояв синестезії — так званий «кольоровий» слух, при якому звук поряд зі слуховим відчуттям викликає і колірне. «Кольоровий» слух спостерігався в композиторів Римського-Корсакова, Скрябіна. У багатьох людей жовто-оранжевий колір викликає відчуття тепла, а синьо-зелений — холоду.

За своєю природою, синестезія, очевидно, являє собою посилену взаємодію аналізаторів. Своєрідні форми її — наприклад, візуалізація чутного — зустрічаються в патології.

- **СИНКРЕТИЗМ** (від гр. synkretismos — об'єднання) — у психології — нерозчленованість психічних функцій на ранніх етапах розвитку дитини. Проявляється в тенденції дитячого мислення без достатніх основ пов'язувати між собою різні явища.

Деякі дослідники відзначали синкретичність дитячого сприйняття, що виражається в нерозчленованості почуттєвого образу об'єкта, у відсутності виділення і співвіднесення його внутрішніх зв'язків і компонентів. Швейцарський психолог/Ж. Піаже відносив синкретизм до основних характеристик дитячого мислення, пояснюючи нездатність дитини до логічного міркування тенденцією заміняти синтез поєднанням подібного. Приймаючи зв'язок вражень за зв'язок речей, дитина неусвідомлено і неспрямовано — часто у формі гри або маніпулювання словами — пе-

реносить значення слова на сукупність лише зовні пов'язаних явищ або об'єктів.

Згідно з Л. Виготським, синкретизм має велике значення для розвитку дитячого мислення. Відбираючи в ході наступної практики синкретичні зв'язки, що відповідають дійсності, дитина відтворює для себе дійсне значення слова.

• **СИНТЕЗ** (від гр. *synthesis* — з'єднання, складання) — включений в акти взаємодії організму із середовищем процес практичного або уявного возз'єднання цілого з частин або з'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле — необхідний етап пізнання. Синтез нерозривно пов'язаний з аналізом, вони взаємодоповнюють один одного.

Як властиві людям розумові операції, синтез і аналіз історично формуються в процесі їхньої матеріально-перетворюючої діяльності.

• **СИНТЕЗ АФЕРЕНТНИЙ** — у теорії функціональної системи (П. Анохіна) це — синтез матеріалу (відбитого в пам'яті), мотивації, інформації про середовище і пусковий стимул з метою ухвалення рішення. Тут пам'ять трактується як сукупність взаємозалежних функціональних систем різних рівнів ієрархії, сформованих у процесі еволюції та в індивідуальному життєвому досвіді, а Мотивація — як конкретизація однієї з потреб організму.

При аферентному синтезі завдяки мотивації актуалізуються всі системи, діяльність яких будь-коли приводила до задоволення даної потреби. Інформація про середовище допомагає досягти необхідних у даній обстановці результатів. Остаточне рішення здійснюється в момент, коли яка-небудь подія — пусковий стимул — приводить до переваги однієї із систем, вже обраних під впливом мотивації й обстановки.

Оскільки ієрархічна організація систем у пам'яті відбиває еволюційну й індивідуальну історію співвідношень організму із середовищем, існує відповідна ієрархія аферентних синтезів.

Подібно до будь-якого системного процесу, аферентний синтез відбувається не в якійсь окремій структурі мозку, а залучає в процес різні рівні мозку і нервової системи взагалі.

• **СИСТЕМА ЕРГАТИЧНА** (від гр. *ergates* - діюча особа) — складна цілеспрямована система, що включає в себе: 1) людину або групу людей; 2) технічний пристрій — засіб діяльності; 3) об'єкт діяльності; 4) середовище, в якому перебуває людина.

На першому етапі досліджень метою оптимізації ергатичної системи вважалося пристосування людини до технічного пристрою;

на другому — технічного пристрою до людини, до її психологічних, фізіологічних та інших характеристик. Для третього етапу характерний розгляд ергатичної системи з позицій аналізу людських факторів як її сукупних інтегральних якостей. При цьому не людина розглядається як ланка, включена до технічної системи, а технічний пристрій — як засіб, включений у діяльність людини-оператора. Саме людина породжує і трансформує цілі функціонування системи, досягаючи їх за допомогою технічного пристрою.

Існує кілька підстав для класифікацій ергатичних систем. Залежно від числа діючих осіб, розрізняють системи: 1) моноергатичні — з одним оператором; 2) поліергатичні — з декількома. Залежно від співпідпорядкованості операторів, в основній системі виділяють системи першого, другого і більш високих порядків. Так, система другого порядку має два рівні керування, на першому з яких оператор працює з технічним пристроєм, а на другому — крім роботи з технічним пристроєм, оператор керує діями першого оператора.

За функціональним критерієм системи розподіляють на: 1) детерміновані — діючі за твердим алгоритмом; 2) недетерміновані — у яких не виключені ті чи інші події, в зв'язку з чим і діяльність оператора має імовірнісний характер.

Існують також інші критерії класифікації; їхня кількість і розмаїтість постійно зростає, що ускладнює спроби створення єдиної класифікації.

• **СИСТЕМА ІНДИКАЦІЇ** (від гр. *systemo* — ціле, складене з частин) — функціональна підструктура особистості. Містить у собі ті властивості, відносини і дії, у яких відбиваються суспільні помисли та почуття реальних особистостей і які визначають їхню поведінку. Сюди відносяться гуманізм, колективізм, оптимізм і працьовитість.

Усі компоненти системи індикації спираються у своєму розвитку на компоненти інших структур — систем регуляції, стимуляції та стабілізації — і за рахунок зворотного зв'язку роблять на них вплив. Будучи вбудованими в загальну структуру особистості, вони не тільки виражають її ставлення до людей і праці, але і виступають як суб'єктивний фактор гармонійного розвитку особистості — усіх чотирьох її систем.

• **СИСТЕМА НЕРВОВА** — сукупність нервових утворень у тварин і людини, за допомогою яких виконується сприйняття діючих на організм подразників, обробка виникаючих при цьому імпульсів збудження, формування відповідних реакцій.

Завдяки їй забезпечується функціонування організму як єдиного цілого. Вона поділяється на систему нервову центральну, периферичну і вегетативну.

• **СИСТЕМА НЕРВОВА: ВЛАСТИВІСТЬ** - стійкі особливості нервової системи, що впливають — за інших рівних умов — на індивідуальні психологічні особливості. Не визначаючи соціальну цінність людини, не обумовлюючи безпосередньо змістовну сторону психіки, властивості нервової системи являють собою фізіологічну основу формально-динамічної сторони поведінки; вони виступають як формотворчі того підґрунтя, на якому одні види поведінки виробляються легше, а інші — складніше.

Найбільш загальний психологічний прояв цих властивостей — особливості темпераменту людини, хоча спостерігалися кореляції і з індивідуальними особливостями пізнавальних процесів, формування навичок та ін.

Властивості нервової системи, відкриті І. Павловим, лягли в основу типології вищої нервової діяльності, розробленої в експериментах із тваринами. Відповідно до концепції І. Павлова, виділяють три основні властивості: силу, рухливість, урівноваженість.

Стосовно людини ця концепція найбільш послідовно розроблена школою Б. Теплова. Відкриті нові властивості нервової системи — лабільність і динамічність. Виявлено явище парціальності цих властивостей, що стало основою для виділення властивостей часток, які характеризують функціонування окремих аналізаторів і зон мозку, і властивостей загальних, що розуміються двояко — як параметри функціонування передніх, регуляторних зон мозку і як загально мозкові нейрофізіологічні особливості.

• **СИСТЕМА НЕРВОВА: ДИНАМІЧНІСТЬ** - властивість нервової системи, що характеризується легкістю виникнення збудження і гальмування в процесі вироблення умовних рефлексів. Співвідношення між показниками динамічності збудження і гальмування визначається як баланс динамічності (див. *Процес нервовий: урівноваженість*). Від динамічності нервової системи залежать швидкість і успішність первинного пристосування індивіда до нових умов (див. також *Лабільність; Рухливість*).

• **СИСТЕМА НЕРВОВА: СИЛА** — одна з основних властивостей нервової системи, що відбиває межу працездатності клітин кори головного мозку — їхню здатність витримувати дуже сильне або тривале, хоча і не сильне, збудження, не переходячи

в гальмовий стан (гальмування). Виявлена і вивчена в лабораторіях І. Павлова, де служила одним з основних параметрів для класифікації типів вищої нервової діяльності.

Згідно з Б. Тепловим і В. Небилициним, сила нервової системи характеризується також чутливістю аналізаторів: більш слабка нервова система є чутливішою — вона здатна реагувати на стимули більш низької інтенсивності, ніж сильна. У цьому полягає перевага слабкої нервової системи перед сильною.

У подібному підході цінним є те, що він знімає існуюче раніше оцінне відношення до властивостей нервової системи: приписування одному полюсові властивості позитивного, а іншому — негативного значення.

• **СИСТЕМА НЕРВОВА: ТИП** (тип нервової системи; тип вищої нервової діяльності) — сукупність властивостей нервової системи, що складають фізіологічну основу індивідуальної своєрідності діяльності людини і поведінки тварин.

Поняття про них увів І. Павлов. Спочатку воно трактувалося, як «картина поведінки» тварини, пізніше стало розглядатися як результат певного сполучення виділених І. Павловим властивостей нервової системи — сили, рухливості та врівноваженості. На цій основі І. Павлов визначив чотири основні типи вищої нервової діяльності: 1) сильний, неврівноважений, або «нестримний»; 2) сильний, врівноважений, інертний або повільний; 3) сильний, врівноважений, рухливий, або живий; 4) слабкий.

Подальші дослідження школи Б. Теплова — В. Небилицина виявили складний і багатомірний характер властивостей нервової системи, показали спрощеність павлівської класифікації, створивши передумови для вироблення нового уявлення про фізіологічні основи індивідуально-психологічних особливостей людини. Положення про специфічно людські типи вищої нервової діяльності підтверджується наступними психофізіологічними дослідженнями функціональної асиметрії мозку (див. *Мозок головний: асиметрія функціональна; Психофізіологія диференціальна; Система нервова: властивість*).

Основні положення, на яких була побудована і пізніше критично переглянута ця концепція, такі: 1) ключ до розуміння індивідуальних особливостей поведінки людей і тварин потрібно шукати у властивостях нервової системи і ні в чому іншому; 2) ці властивості повинні вивчатися за допомогою умовно-рефлекторних процедур; 3) таких основних властивостей три: сила, врівноваженість і рухливість; вони загальні та постійні

для кожного індивіда; 4) сполучення основних властивостей утворюють чотири основних типи нервової системи; 5) ці основні типи, що відповідають чотирьом класичним типам темпераменту, є психологічною основою психологічних портретів, описаних у рамках вчення про темпераменти.

Першою виявила свою неспроможність п'ята теза: накопичувалися факти такого роду, що за оцінкою загальної картини поведінки тварину належало віднести до одного темпераменту, а за результатами лабораторних іспитів — до іншого; іноді ці властивості навіть виявлялися протилежними. На підставі подібних фактів І. Павлов зробив висновок, що типи нервової системи повинні визначатися тільки за лабораторними процедурами, і таким чином відмовився розглядати типи нервової системи як фізіологічну основу темпераментів, що розуміються як «картини поведінки». Крім того, він змінив значення поняття темпераменту, увівши поняття генотипу і фенотипу. Тим самим темпераментові була дана чисто фізіологічна інтерпретація, а його психологічні аспекти були названі характером. Таким чином, уже сам І. Павлов визнав невірною п'яту тезу.

Невдовзі після того була переглянута четверта теза. Виникло запитання, чи можна вважати основними тільки названі типи, — адже теоретично можливі й інші комбінації зазначених властивостей, до того ж можна враховувати окремо особливості гальмового і збуджувального процесів. Ще І. Павлов визнавав, що різні комбінації властивостей нервової системи можуть дати 24 різні типи. Більш пізні дослідження показали, що стійких сполучень властивостей нервової системи насправді набагато більше, ніж 24. Виділення ж саме чотирьох типів, напевно, відбулося під впливом вчення Гіппократа.

Що стосується третьої тези, то поняття загальних властивостей нервової системи також довелося переглянути, і це стало досить неприємним відкриттям. Виявилося, що при участі в різних лабораторних процедурах індивід може виявляти різні властивості нервової системи; до того ж різні властивості виявляються, якщо подразники адресовані різним аналізаторам, за низької кореляції між цими властивостями. Таким чином, довелося говорити не про загальні, а про окремі властивості нервової системи, і не про її загальні типи, а про типи парціальні (маючи на увазі різні підкріплення). Крім того, аналіз властивостей нервової системи привів до розширення їхнього списку: до трьох основних властивостей додалися ще дві — динамічність

і лабільність. Постало також питання про виділення серед них первинних і вторинних властивостей.

Далі була поставлена під сумнів друга теза. Звичайно, процеси в аналізаторних відділах кори великих півкуль мозку, досліджувані за допомогою умовно-рефлекторних процедур, мають пряме відношення до поведінки людини, але не можна не зважати на інші відділи мозку. Нові дані нейрофізіології показали фундаментальну роль підкіркових структур в активації поведінки, її емоційній регуляції та у визначенні динамічних особливостей поведінки.

Отже, своє значення зберігає лише перша теза, та й то з важливим застереженням: оскільки центральна нервова система не існує окремо від організму, особливості її — це лише частковий прояв своєрідності даного організму, що проявляється і в особливостях його морфології, і в діяльності ендокринних систем. Тому варто шукати органічні кореляти індивідуальних особливостей поведінки людей і тварин у більш широких біологічних функціях. У результаті нині чотири типи темпераменту вже не фігурують ніде — ні в плані психологічному, ні у фізіологічному. Проте виділяються «динамічні аспекти» поведінки — загальна активність, включаючи її моторні прояви, і емоційність (див. *Темперамент*).

- **СИСТЕМА НЕРВОВА ВЕГЕТАТИВНА** - обслуговує м'язи внутрішніх органів і залози внутрішньої секреції.

- **СИСТЕМА НЕРВОВА ПЕРИФЕРИЧНА** - представлена аферентними (вразливими) нервами, що передають імпульси від рецепторів до центральної нервової системи, і еферентними (руховими) нервами, що передають імпульси від центральної нервової системи до скелетних м'язів.

- **СИСТЕМА НЕРВОВА ЦЕНТРАЛЬНА** (ЦНС - центральна нервова система) — складається з нервової тканини головного і спинного мозку, основними елементами якої є нервові клітини — нейрони і гліальні клітини. Останні забезпечують збереження сталості внутрішнього середовища нервової системи та її трофіку.

Центральна нервова система діє за рефлекторним принципом. Рефлекс — це реакція на збудження рецепторів. Залежно від інтенсивності подразнення змінюється частота нервових імпульсів, що виходять від рецепторів. Рефлекторна реакція нормальної тварини є цілісною реакцією всього організму. Здійснення її пов'язане з гальмуванням інших нервових механізмів.

Розрізняють рефлекси безумовні, уроджені, та рефлекси умовні, набуті в індивідуальному житті.

- СИСТЕМА ПЕРВИННА — особливі вихідні механізми функціонування несвідомого, діючі в сновидіннях та інших психічних процесах.

- СИСТЕМА РЕГУЛЯЦІЇ — функціональна підструктура особистості. В основі її лежить певний комплекс сенсорно-перцептивних механізмів і процесів зі зворотним зв'язком, що сформувався в процесі життєвого шляху людини. Він забезпечує постійну взаємодію зовнішніх і внутрішніх причин та умов появи і розвитку психічної діяльності, а також регуляцію поведінки індивіда як свідомого суб'єкта пізнання, спілкування і праці.

В утворенні системи регуляції велика роль належить механізмам, що відбивають природні постійні міжаналізаторні зв'язки. Проте у процесі онтогенезу філогенетичні міжаналізаторні зв'язки органічно зникаються з тимчасовими зв'язками, утворюючи певні внутрішні сенсорні комплекси з високим рівнем інтеграції, які переходять у перцептивні системи. До них відносять мовно-слуховий, зоровий і сенсорно-моторний комплекси. В певних умовах життя та діяльності ці комплекси забезпечують людині вербалізацію й аудіовізуалізацію всього почуттєвого досвіду, інтеграцію і перетворення різноманітних сигналів середовища на певні психічні утворення — процеси, стани і властивості.

Усі ці комплекси, постійно взаємодіючи в процесі життєдіяльності, утворюють єдину функціональну динамічну систему сенсорно-перцептивної організації, що забезпечує свідоме і творче відображення зовнішнього світу у всіх його зв'язках і взаєминах, а також формування — акумуляцію, інтеграцію і генералізацію — його морального досвіду.

Виконуючи функції у взаємодії із середовищем, сенсорно-перцептивна організація не залишається незмінною, вона безупинно вдосконалюється, відбиваючи тим самим динамічний і функціональний характер усієї структури особистості.

- СИСТЕМА СИГНАЛЬНА — способи регуляції поведінки живих істот у навколишньому світі, властивості якого сприймаються головним мозком у вигляді сигналів: 1) почуттів, що уловлюються безпосередньо органами, як відчуття кольору, звуку, запаху тощо — перша сигнальна система; 2) представлених у знаковій системі мови — друга сигнальна система.

При відносній перевазі першої сигнальної системи складається художній тип особистості, при перевазі другої — розумовий.

Сигнальні системи забезпечують функціонування психічної діяльності. У людини вона пов'язана як із першою сигнальною системою, спільною з тваринами, так і з другою сигнальною системою, що є досить специфічною і має для неї особливе значення. Анатомічна основа сигнальних систем — великі півкулі головного мозку.

Термін уведений І. Павловим для характеристики відмінностей між сигнальною діяльністю головного мозку тварин і людини, а також для виявлення специфічно людських типів вищої нервової діяльності.

Почате І. Павловим (завдяки орієнтації на мовлення) перетворення поняття про сигнал на поняття про знак як наділену значенням одиницю інтелектуальної активності (слово узагальнює, абстрагує та ін.) було розвинуте Л. Орбелі, у концепції якого знаки виступали вже як носії культурних змістів, охоплюючи, поряд з мовними, інші види знакових відношень — музичні звуки, малюнки, виразні рухи та ін.,

- **СИСТЕМА СИГНАЛЬНА ДРУГА** - спосіб регуляції поведінки живих істот у навколишньому світі, властивості якого сприймаються мозком у вигляді сигналів, представлених у знаковій системі мови. «Словесна» система специфічна для людини і не виявляється у тварин. Має особливе значення: саме вона лежить в основі вольової діяльності, що забезпечує регуляцію поведінки і соціальної дії; саме завдяки їй людина може зважувати всі умови, погоджувати дії з моральними принципами і приймати розумні рішення. При відносній перевазі її складається розумовий тип особистості.

Друга сигнальна система виникає в історичному розвитку суспільства як «надзвичайний додаток», що вносить новий принцип у роботу центральної нервової системи, тому що дозволяє в процесах праці та мовного спілкування відображати світ в узагальненій (понятійній) формі. Взаємодіючи з першою сигнальною системою, друга сигнальна система утворює якісно нове ціле.

- **СИСТЕМА СИГНАЛЬНА ПЕРША** - спосіб регуляції поведінки живих істот у навколишньому світі, властивості якого сприймаються мозком у вигляді сигналів, почуттів, що вловлюються безпосередньо органами відчуттів як відчуття кольору, звуку, запаху та ін.

При її відносній перевазі формується художній тип особистості.

- **СИСТЕМА СТАБІЛІЗАЦІЇ** — функціональна підструктура особистості, яка складається зі спрямованості, здібностей, самостійності й характеру.

- **СИСТЕМА СТИМУЛЯЦІЇ** — функціональна підструктура особистості. Містить у собі відносно стійкі психологічні утворення, що складаються вже в перші роки продуктивної діяльності людини як свідомого суб'єкта. До них відносяться темперамент, інтелект, знання і стосунки.

- **СИТУАЦІЯ** (від лат. *situatio* — положення) — система зовнішніх, відносно суб'єкта, умов, що спонукають і опосередковують його активність. Тут зовнішнє положення відносно суб'єкта означає: у просторовому відношенні — положення поза ним; у часовому відношенні — передування дії суб'єкта; у функціональному відношенні — незалежність від нього відповідних обставин у момент дії. До елементів ситуації можуть належати і стани самого суб'єкта в попередній момент часу, якщо вони зумовлюють його наступну поведінку.

Повний опис ситуації має на увазі виділення вимог, висунутих індивіду ззовні або вироблених ним самим, виступаючих для нього як вихідні (див. *Ситуація проблемна*).

Реалізація вимог ситуації створює передумови для її перетворення або подолання. Вихід за межі ситуації (див. *Активність надситуативна*) відбувається в тій мірі, в якій у суб'єкта — при значимості для нього цієї ситуації — складаються і починають реалізовуватися нові вимоги до себе, надлишкові відносно початкових.

- **СИТУАЦІЯ ПОГРАНИЧНА** — ситуації існування індивідуального (особистого буття), в яких самосвідомість особистості загострюється і людина мимоволі пізнає себе.

Згідно з К. Ясперсом, пограничні ситуації виникають перед загрозою смерті, як наслідок відчуття провини, випробувань з непередбачуваним результатом. Вони спонукають людину спиратися на свої сутнісні сили і служать джерелом рефлексії.

Пограничні ситуації — важливі моменти саморозвитку особистості, стимули діяльності; у той же час вони здатні викликати надмірне напруження (див. *Стрес*), можуть стати причиною невротизації та психічних травм.

- **СИТУАЦІЯ ПРОБЛЕМНА** — одне з центральних понять проблемного навчання.

1. Співвідношення обставин і умов, у яких розгортається діяльність індивіда або групи, що містить протиріччя і не має однозначного вирішення.

2. Психологічна модель умов породження мислення на основі ситуативно виникаючої пізнавальної потреби, форма зв'язку суб'єкта з об'єктом пізнання.

Проблемна ситуація (див. також *Проблема*) характеризує взаємодію суб'єкта і його оточення, а також психічний стан особистості, включеної в процесі пізнання в об'єктивне і суперечливе за змістом середовище. Усвідомлення якого-небудь протиріччя в процесі діяльності (наприклад, неможливості виконати завдання на базі раніше засвоєних знань) призводить до виникнення потреби в нових знаннях, в тому невідомому, яке дозволило б вирішити це протиріччя.

Об'єктивізація невідомого в проблемній ситуації здійснюється у формі питання, поставленого людиною самій собі, і яке стає початковою ланкою розумової взаємодії суб'єкта з об'єктом. У процесі такої взаємодії здійснюється пошук відповіді на питання про нове знання про предмет, спосіб або умову дії, у результаті чого продуктивно розвивається сам суб'єкт. Оскільки в «оточення» суб'єкта входять не тільки об'єкти, але й соціальне середовище, генетично первинною є постановка питання, зверненого не до самого себе, а до іншої людини, яка опосередковує своєю активністю розвиток індивіда.

• **СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНА** - специфічна для кожного вікового періоду система відношень суб'єкта в соціальній дійсності, відбита в його переживаннях і реалізована ним у спільній діяльності з іншими людьми. Поняття уведене Л. Виготським як одиниця аналізу динаміки розвитку дитини — сукупності законів, що визначають виникнення і зміну структури особистості дитини на кожному віковому етапі. Це поняття було спрямоване на подолання уявлень про середовище як фактор, який механічно визначає розвиток особистості. Уявлення про соціальну ситуацію розвитку у вивченні дитинства дозволяють органічно вписати онтогенез особистості дитини в соціально-історичний контекст.

Соціальна ситуація розвитку обумовлює спосіб життя дитини, її соціальне буття, в умовах якої нею здобуваються нові властивості особистості та психічні новоутворення. Як продукт вікового розвитку, новоутворення з'являються до кінця певного вікового періоду і приводять до перебудови всієї структури свідомості дитини, до змін системи її відношень зі світом, іншими людьми, собою самою. Поява новоутворень — особливий знак розпаду старої соціальної ситуації розвитку і формування нової, що супроводжується віковими кризами.

Соціальна ситуація розвитку являє собою історико-культурний аспект життєдіяльності суб'єкта в суспільстві, що включає в себе такі складові: 1) об'єктивні умови онтогенезу і соціогенезу — соціальні, політичні, економічні, правові та інші передумови розвитку особистості; 2) соціальний статус дитинства — історико-культурні та хронологічні характеристики дитячого віку в даному суспільстві; 3) соціальні ролі, що реалізують загальну соціальну позицію дитини — систему її ставлень до умов, статусу, ролей, що виражається в її установках, у готовності до прийняття цінностей і сподівань референтної для неї групи.

- **СКЛАДНІСТЬ КОГШТИВНА** — психологічна характеристика когнітивної сфери. Відбиває ступінь категоріальної розчленованості, диференційованості свідомості індивіда, що сприяє вибіркового сортуванню вражень про дійсність, яка опосередковує його діяльність (див. також *Категоризація*). Визначається кількістю підвалин класифікації, якими свідомо або неусвідомлено користується суб'єкт при диференціації об'єктів якої-небудь змістовної галузі.

Свідомість є неоднорідною та в різних змістовних сферах може характеризуватися різною когнітивною складністю. Операціональним критерієм когнітивної складності може виступати розмірність (кількість незалежних факторів) суб'єктивного семантичного простору.

- **СКОПТОФГЛЯ** (від гр. skopeo — дивлюся, спостерігаю і philia — любов, дружба) — любов до споглядання. За З. Фрейдом, з'являється вперше, коли дитина бажає проникнути в спальню батьків, щоб одержати задоволення від спостереження за неусвідомо забороненим об'єктом і поведінкою.

- **СКРИПТ** — див. *Аналіз трансакційний*.

- **СЛУЖБА ПСИХОЛОГІЧНА** — особливі підрозділи в структурі підприємств і організацій; система практичного використання психології для розв'язання комплексних завдань експертизи, діагностики і психологічної консультації в сферах виробництва, транспорту, народної освіти, медицини, охорони правопорядку та ін. Прообразом її стали психотехнічні й педологічні лабораторії на підприємствах і в установах у 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. Організаційно психологічна служба формується у вигляді професійної консультації, служби родини і шлюбу, психологічних підрозділів системи наукової організації праці тощо.

Новий етап становлення вітчизняної психологічної служби, який почато з 70-х рр., обумовлений потребами суспільної

практики і певним рівнем розвитку фундаментальних і прикладних досліджень в галузях соціальної, медичної, педагогічної психології, психології праці і т. д. Ці служби існують як психологічні професійні консультації або як спеціалізовані психологічні підрозділи в структурі відповідних організацій (служба психологічна підприємств, навчальних закладів тощо). З 1986 р. деякі психологічні служби в організаціях стали складовою частиною служб соціального розвитку, до роботи яких, поряд із психологами, залучені соціологи, економісти і т. д.

Професійна діяльність психологів у психологічній службі звичайно має комплексний характер: у ній використовуються досягнення різних психологічних дисциплін. Об'єктами діяльності психологічної служби в організаціях можуть бути: організація як така, групи, які її складають, та окремі особистості.

У роботі психологічної служби вирішується два основних завдання: 1) опис стану об'єктів — психологічна діагностика; 2) вплив — за допомогою рекомендацій або застосування соціальних технологій перетворення стану соціальних об'єктів.

Створення і функціонування психологічної служби — одне з головних завдань прикладних галузей психології: медичної, педагогічної, юридичної, психології керування, психології спорту і т. д.; важливий інструмент соціального розвитку і гуманізації системи суспільних відносин, перетворення психології на елемент культури суспільства.

• **СЛУХНЯНІСТЬ** — багато батьків вважають, що дитина не слухається тому, що опирається або лінується. Однак за Л. Виготським, думка, що дитина через слухняність керує своєю поведінкою, є невірною. Навпаки, слухняність можлива, коли дитина навчиться контролювати свою поведінку. Для цього дорослий повинен забезпечити дитину необхідними засобами і переконатися, що вона може використовувати їх самостійно — що вони пройшли хоча б часткову інтеріоризацію.

• **СНОВИДІННЯ** — суб'єктивно пережиті уявлення, переважно зорової модальності, що регулярно виникають під час сну — переважно у фазі швидкого (парадоксального) сну; психічний процес у період сну, що супроводжується зоровими образами.

Зміст і емоційне забарвлення сновидінь, ступінь участі у власних сновидіннях пов'язані з інтенсивністю фізичних зрушень у швидкому сні. Характерна для швидкого сну активація кори головного мозку чіткіше виражена в правій півкулі, що відповідає перевазі в сновидіннях просторово-образного мислення. Це

тісно пов'язано зі своєрідною зміною свідомості в сновидіннях: відображення реальності й знання про себе як про суб'єкта пізнання порушене, людина не усвідомлює свій стан уві сні, в результаті немає і критичного ставлення до сприйманого, навіть алогічного. У той же час зберігаються оцінка самого себе й емоції — почуття провини, сорому тощо. Сюжети сновидінь в образній, символічній формі відбивають основні мотиви й установки суб'єкта. Переживання і запам'ятовування сновидінь дуже залежить від особливостей особистості й емоційного стану перед сном. Одна з основних функцій сновидінь — емоційна стабілізація. Сновидіння складають важливу ланку в системі психологічного захисту, тимчасово послабляють напруженість психічного конфлікту і сприяють відновленню пошукової активності. І з цим, і з перевагою образного мислення пов'язаний позитивний вплив сновидінь на процеси творчості. Функціональна неповноцінність системи «швидкий сон — сновидіння» є істотним чинником у виникненні неврозів і психосоматичних захворювань.

За З. Фрейдом, сновидіння — це охоронець порушень сну, особливий спосіб усунення подразнень, що заважають спати, шляхом їхнього галюцинаційного задоволення. Сновидіння тлумачиться як своєрідне здійснення бажань, головним чином сексуального характеру. З деякими застереженнями, сновидіння — це «фізіологічне марення нормальної людини». Механізм утворення сновидінь становить собою прототип способу виникнення невротичних симптомів, а тому сновидіння — це універсальний «невротичний симптом», який проявляється і у всіх здорових людей. Залежно від конкретної особистості, сновидіння може змінювати зміст. Зміст сновидінь частково піддається впливу. Вивчення і тлумачення сновидінь — основний шлях до пізнання несвідомого в душевному житті. Розрізняють: сновидіння виконання бажань, страшні сновидіння та сновидіння-покарання.

Згідно з Е. Фроммом, сновидіння — це будь-яка розумова діяльність у стані сну, що виражає вищі й нижчі функції мозку.

- **СНОВИДІННЯ: ВИВЧЕННЯ** — один з найважливіших напрямків діяльності психоаналітичних досліджень. За З. Фрейдом — найбільш правильний шлях до дослідження глибинних психічних процесів.

- **СНОВИДІННЯ: ВИТІСНЕННЯ** («переоцінка психічних цінностей») — своєрідний процес маскування дійсного змісту сновидінь помилковою яскравістю другорядних образів, що відбувається під час сну.

• **СНОВИДІННЯ: ДЖЕРЕЛО** - за З. Фрейдом, джерелами сновидінь можуть бути: 1) свіже і психічно свіже переживання, безпосередньо передане в сновидінні; 2) кілька таких переживань, поєднаних сновидінням в одне ціле; 3) одне або кілька найбільш значущих переживань, що заміщаються в сновидінні одночасним, але незначним переживанням; 4) внутрішнє значне переживання (враження, думка), що потім постійно заміщається в сновидінні свіжим, але незначним враженням.

• **СНОВИДІННЯ: ДУМКА ПРИХОВАНА** (приховані думки сновидіння; латентні думки сновидіння) — власне несвідомий зміст сновидіння, найголовніший елемент якого — витіснені потяги, що приховуються за перекрученими формами їхнього вираження.

• **СНОВИДІННЯ: ЗАЛЕЖНІСТЬ ПРИЧИННА** (причинна залежність у сновидінні) — за З. Фрейдом, вона або не виявляється зовсім, або заміщається послідовністю в часі двох однаково довгих частин сновидіння. Часто це заміщення буває зворотним.

• **СНОВИДІННЯ: ЗМІСТ ПРИХОВАНИЙ** - отриманий при аналізі сновидіння матеріал, що характеризує дійсний зміст сновидіння.

• **СНОВИДІННЯ: ЗМІСТ ЯВНИЙ** - образи сновидіння, що приходять в процесі сну,— сновидіння, як воно пригадується, як запам'яталося.

• **СНОВИДІННЯ: ІНВЕРСІЯ** — процес і результат перестановки елементів сновидінь та їхнього змісту. Сюди відносять: «перекручування змісту», заміну протилежністю, зміну ситуацій, зміну порядку проходження подій, повну зміну елементів сновидіння.

• **СНОВИДІННЯ: КАТЕГОРІЯ** (три категорії сновидіння) - за З. Фрейдом, у відношенні прихованого змісту сну до його явного змісту розрізняють наступні категорії сновидінь: 1) сновидіння цілком осмислені, зрозумілі, тобто ті, які допускають пояснення без ускладнень з позицій нормального душевного життя; 2) сновидіння, зв'язні та ясні за змістом, але все-таки дивні, зміст яких не пов'язується з душевним життям людини; 3) сновидіння, позбавлені змісту і незрозумілі, що здаються незв'язними, заплутаними і безглуздими (такою є більшість сновидінь).

• **СНОВИДІННЯ: ПЕРЕКРУЧУВАННЯ** - процес і продукт зміни думок сновидіння під частковим впливом цензури сновидінь (див. *Сновидіння: цензура*). Головний засіб — зміщення. За З. Фрейдом, перекручування обумовлене прагненням не допустити у свідомість певних думок.

• **СНОВИДІННЯ: СИМВОЛІКА** - розроблена З. Фрейдом за принципом зовнішньої подібності система символів, спрямована на розкриття змісту сновидінь. За деяким винятком, ці символи виявляються чітко сексуально забарвленими і здебільшого зображують чоловічі або жіночі сексуальні ознаки. Так, усі довгасті предмети, усі довгі й гострі знаряддя служать символом пеніса.

Надалі система символіки сновидінь доповнювалася і розвивалася майже всіма активно працюючими психоаналітиками.

• **СНОВИДІННЯ: СИМВОЛІКА ПРЕДМЕТНА** - за З. Фрейдом, набір предметів, зображуваних у сновидіннях, невеликий. Сюди відносять: людське тіло в цілому, батьків, дітей, братів, сестер, народження, смерть, голизу та ін. Постійне типове зображення людини в цілому виступає у вигляді дому.

• **СНОВИДІННЯ: СХЕМА ВИНИКНЕННЯ** (схема виникнення сновидіння і психопатичних уявлень) — за З. Фрейдом, основна схема виникнення сновидінь і психопатичних уявлень одна: витіснення — ослаблення цензури — утворення компромісу. В обох випадках спостерігаються явища згущення, зміщення і поверхневі асоціації.

• **СНОВИДІННЯ: ТЛУМАЧЕННЯ** — один з найважливіших методів психоаналізу. За З. Фрейдом, це досить істотний прийом, що дозволяє пізнати глибинні сили особистості — переважно несвідомі — і пояснити дійсні мотиви її поведінки. Виходить із трьох заздалегідь прийнятих припущень: 1) сновидіння має певний сенс; 2) на підставі явищ гіпотетичного сну можна припустити існування тимчасово несвідомих душевних процесів і при нормальному сні; 3) усі виникаючі думки є детермінованими.

Головне завдання при тлумаченні полягає в тому, щоб замінити зміст сновидіння прихованими думками, що лежать у його основі, і в такий спосіб зрозуміти плутанину, створену діяльністю сну.

• **СНОВИДІННЯ: ЦЕНзуРА** — механізм перекручування сновидіння, що здійснює пропуск, модифікацію і перегрупування матеріалу сновидіння.

• **СНОВИДІННЯ ВИКОНАННЯ БАЖАНЬ** - група сновидінь, що забезпечують галюцинаційне виконання бажань під час сну.

За З. Фрейдом, бувають трьох видів: 1) що являють собою невитіснене бажання в незамаскованій формі — сновидіння інфантильного типу, вони рідко зустрічаються у дорослих; 2) що виражають витіснені бажання у замаскованій формі — більшість усіх сновидінь; 3) що виражають витіснені бажання з недостатнім

маскуванням або без нього — постійно супроводжуються страхом, що виступає замість переключування сновидіння і перериває сон.

- **СНОВИДІННЯ ДИТЯЧЕ** — сновидіння періоду дитинства; їхня загальна риса — виконання бажань, що виникли протягом дня і не були задоволені.

- **СНОВИДІННЯ ЗРУЧНЕ** — те, що прагне усунути подразнення і продовжити сон (наприклад, тим, хто потерпає від спраги, сниться, начебто вони п'ють).

- **СНОВИДІННЯ НЕСПОТВОРЕНЕ** - сновидіння, що дають пряме, неприкрите виконання невиконаних бажань стану пильнування.

За З. Фрейдом, до них відносяться: 1) дитячі сновидіння; 2) сновидіння, викликані імперативними потребами тіла — голодом, спрагою, сексуальною потребою — і виступаючі в якості виконання бажань як реакції на внутрішні соматичні подразнення; 3) сновидіння домінуючих ситуацій — виконання дуже, бажаних прийдешніх подій уві сні; 4) «зручні» сновидіння — які заміняють реалізацію необхідних, але ще не здійснених наяву дій.

- **СНОВИДІННЯ ТЕЛЕПАТИЧНЕ** - за З. Фрейдом, можливий різновид сновидінь, відмітна ознака і головна характеристика яких — збіг сновидіння і події, зумовлений, можливо, прийняттям телепатичного послання.

- **СОВІСТЬ** — здатність особистості самостійно формулювати власні моральні обов'язки і здійснювати моральний самоконтроль, вимагати від себе їхнього виконання і робити самооцінку своїх вчинків; один із проявів моральної самосвідомості особистості. Виявляється й у формі раціонального усвідомлення морального значення чинених дій, і у формі емоційних переживань — наприклад, докори сумління.

За З. Фрейдом, совість — це внутрішнє сприйняття неприпустимості певних бажань з акцентуванням того, що подібна неприпустимість безсумнівна і не потребує доказів. Може бути зрозуміла як особлива психічна інстанція, що має своїм призначенням забезпечення нарцисичного задоволення, яке виходить від Над-Я, і з цією метою безперервно спостерігає за дійсним Я та порівнює його з ідеалом.

- **СОМАТОАГНОЗІЯ** (від гр. soma — тіло, род. відм. somatos і agnostos — недоступний для пізнання) — різновид тактильної агнозії; проявляється в порушенні впізнавання частин власного тіла, в порушенні уявлення про схему тіла.

- **СОМАТОПСИХОЛОГІЯ** — до кола її проблем входить вивчення особистості, психологічних питань діагностики, лікування, експертизи страждаючих різними захворюваннями, що не відносяться до неврологічних і психічних. Особливе значення має дослідження хворих із психосоматичними розладами — внутрішніми захворюваннями (наприклад, гіпертонічна хвороба, хронічна коронарна недостатність, бронхіальна астма та ін.), у походженні та перебігу яких провідне місце займають психічні фактори.

- **СОН** — періодичний функціональний психічний стан людини і тварин зі специфічними поведінковими проявами в вегетативній і моторній сферах, що характеризується малорухомістю і відключеністю від сенсорних впливів зовнішнього світу, — стан, у якому зникає інтерес до зовнішнього світу. У людини в снах спостерігається пригнічення усвідомлюваної психічної активності.

Сон із супровідними його сновидіннями виявляється багатогатим, складнішим, ніж уважалося колись. Тепер сон розглядається як стан першорядної важливості за місцем, яке він займає в житті, і за мозковою діяльністю, що лежить у його основі.

Сон являє собою сукупність двох основних фаз, що чергуються, які одержали назви повільного і швидкого (або парадоксального) сну; їхні фізіологічні характеристики багато в чому протилежні. Обидві фази мають складну багаторівневу організацію, що забезпечує розвиток активних процесів у мозку, специфічних для кожної фази.

Фази повільного і швидкого снів утворюють цикл тривалістю 60-90 хв., що повторюється в природному нічному сні 4-5 разів. Тривалість фаз швидкого сну до ранку збільшується, а повільного — зменшується.

При загальному позбавленні сну спочатку відновлюється повільний сон, а потім — швидкий. Сон сприяє відновленню соматичних функцій тканин і нервових клітин, психологічній стабілізації, захисту особистості від невирішених конфліктів, відбору і збереженню в пам'яті значимої інформації.

За З. Фрейдом, відповідно до теорії лібідо, сон — це стан, у якому всі уподобання до об'єктів — і лібідинозні, й егоїстичні — залишаються і повертаються в Я. Сон — це відпочинок, розрив зв'язку із зовнішнім світом і відхід від реальності. Душевні процеси під час сну мають зовсім інший характер, ніж при неспанні. Вивчення сну — найбільш вірний шлях до дослідження глибоких психічних процесів.

• **СОН: КАТЕГОРІЯ** (три категорії сну) — за З. Фрейдом, стосовно виконання бажань розрізняють три категорії сну: 1) сни, що подають у незамаскованому вигляді такі бажання, які сплячий не намагається подолати, — дитячий тип сновидінь, який рідко трапляється у дорослих; 2) замасковані зображення пригнічених бажань — найбільша кількість сновидінь; 3) сни, у яких те чи інше пригнічене бажання виступає як відкрите або ж у частково замаскованому вигляді.

• **СОН ПАРАДОКСАЛЬНИЙ** — див. *Сон швидкий*.

• **СОН ПОВІЛЬНИЙ** (сон повільно-хвильовий; сон «повільний») — одна з двох основних фаз сну, що чергуються. Має складну багаторівневу організацію, яка забезпечує розвиток специфічних активних процесів у мозку.

У фазі повільного сну спостерігаються тонічні (стійкі) зміни вегетативних і моторних показників: знижується тону мускулатури, сповільнюються дихання, серцевий ритм.

На стадії повільного сну пороги, поведінкового пробудження зростають на 30—40 %. При пробудженні від повільного сну людина часто не розрізняє сновидінь, тому що у повільному сні вони нагадують думки, міркування. Протягом повільного сну можуть з'являтися сомнамбулізм, мовлення уві сні, нічні кошмари в дітей, про які після пробудження вони не пам'ятають.

Тривалість фаз повільного сну до ранку зменшується. При загальній утраті сну першим відновлюється повільний сон.

• **СОН ШВИДКИЙ** (сон — «зі швидкими рухами очей»; сон швидкохвильовий; сон «швидкий»; сон парадоксальний) — одна з двох основних фаз сну, які чергуються. Має складну багаторівневу організацію, що забезпечує розвиток специфічних активних процесів у мозку.

Під час швидкого сну на енцефалограмі фіксуються швидкі низькоамплітудні коливання, подібні до початкової стадії сну або навіть до неспанья, розвивається атонія антигравітаційної мускулатури, різко падає активність м'язів шиї, з'являються фазичні явища у вигляді швидких рухів очей, посмикування м'язів обличчя, кінцівок, порушується регулярність ритму дихання і серцева діяльність, піднімається артеріальний тиск. Пороги поведінкового пробудження зростають на 200—300 %. Після сну швидкого людина у 75—90 % випадків повідомляє про сновидіння з елементами нереальності, фантастичності.

У нормальної людини на швидкий сон припадає близько 20 % усього періоду сну. Тривалість фаз швидкого сну до ранку

збільшується. При загальній втраті сну швидкий сон відновлюється після сну повільного.

• **СОРОМ** — емоція, що виникає в результаті усвідомлення невідповідності, реальної чи уявної, своїх вчинків або деяких індивідуальних проявів нормам чи вимогам моралі, що прийняті у даному суспільстві та поділяються самою людиною.

Сором може бути пов'язаний із поведінкою або проявом особистісних рис інших, як правило, близьких людей (сором за іншого).

Сором переживається як незадоволеність собою, самоосуд або самозвинувачення. Прагнення уникнути подібних переживань — могутній мотив поведінки, спрямованої до самовдосконалення, набуття знань і умінь, до розвитку здібностей.

Різні люди мають різні пороги сорому, обумовлені ціннісними орієнтаціями, спрямованістю особистості та пов'язаною з ними чутливістю до думок і оцінок оточуючих. Фокусує увагу суб'єкта на власних вчинках і якостях, сором сприяє розвитку самосвідомості, самоконтролю, самокритичності та вважається найбільш рефлексивною емоцією (див. *Рефлексія*). Підвищуючи чутливість до оцінок оточуючих людей, сором бере участь у регуляції спілкування, полегшуючи або ускладнюючи міжособистісні контакти.

• **СОЦІАЛІЗАЦІЯ** (від фр. *socialis* — суспільний) — процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний у спілкуванні та діяльності. Може відбуватися і в умовах стихійного впливу різних обставин життя в суспільстві, і в умовах виховання — цілеспрямованого формування особистості. Виховання — провідний і визначальний початок соціалізації. Поняття введене в соціальну психологію в середині ХХ ст.

У різних наукових школах поняття соціалізації зазнало різної інтерпретації: 1) у необіхевіоризмі — як соціальне навчіння; 2) у школі символічного інтеракціонізму — як результат соціальної взаємодії; 3) у гуманістичній психології — як самоактуалізація Я-концепції.

Явище соціалізації — багатоаспектне, і кожен із зазначених напрямків акцентує увагу на одному з аспектів цього феномена.

У вітчизняній психології проблема соціалізації розробляється в рамках диспозиційної концепції регуляції соціальної поведінки, де представлена ієрархія диспозицій, що синтезують систему регуляції соціальної поведінки залежно від ступеня вклю-

ченості в суспільні відносини. Довгий час увага вітчизняних психологів приділялась соціалізації, головним чином, як вихованню в інституціалізованих освітніх системах, але пізніше предметом серйозного вивчення стали процеси, що протікають поза офіційними структурами, зокрема в неформальних об'єднаннях, у стихійно виникаючих групах та ін.

- **СОЦІАЛЬНА БАЖАНІСТЬ** (Social desirability) - тенденція давати соціально бажані відповіді на питання тесту, яка спостерігається в деяких людей.

- **СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС** (Social interest) - почуття емпатії стосовно людства, що проявляється у вигляді співробітництва і взаємодії з іншими, швидше в ім'я суспільного блага, ніж заради особистих цілей. Згідно з А. Адлером, соціальний інтерес є корисним психологічним критерієм психічного здоров'я.

- **СОЦІОБІОЛОПЯ** — визначається як наука про біологічні основи усіх форм соціальної поведінки. В уявленнях про природу людини йде набагато далі, ніж етологія, стверджуючи, що в основі всіх форм соціальної поведінки лежать вроджені структури, властиві людині так само, як і всім іншим представникам тваринного світу. Намагається синтезувати дані, зібрані етологією та еволюційною теорією, збагаченою досягненнями генетики.

Соціобіологія стверджує, що живі істоти постійно конкурують між собою, прагнучи забезпечити найкращі шанси на успішну передачу потомству своїх генів. Інакше кажучи, всі форми соціальної поведінки, властиві різним видам і особливо людині, існують лише остільки, оскільки забезпечують передачу потомству якомога більшого числа генів, керуючись суто «еґоїстичними» принципами. Виходить, що всі різноманітні аспекти людської діяльності проявляються лише для того, щоб дозволити індивідові передати далі свій генетичний матеріал; будь-який організм — усього лише машина, що забезпечує збереження генів, а різні форми його поведінки — всього лише стратегії для найкращого поширення цих генів.

Соціобіологія з'явилася під час кризи, що почалася наприкінці 70-х рр. ХХ ст. у США, і містила все необхідне, щоб здобути прихильність моралістів, які піклуються про суспільний порядок і готові прийняти думку, що такий порядок уже передбачений природним плином речей.

Соціобіологія має чимало прихильників, але зустрічає і серйозні заперечення. Ряд аспектів цієї теорії виглядають спрощеними і навіть абсурдними. Найбільшої критики зазнає виправдання

соціальної несправедливості, що вписується цією теорією в природний порядок речей.

Серед заслуг соціобіології можна назвати те, що вона викликала полеміку про біологічні основи соціальної природи людини.

• **СОЦЮБІХЕВІОРИЗМ** — найбільш активно формувався в 60-ті рр. ХХ ст. Новим відносно біхевіоризму виступає твердження про те, що людина може оволодіти поведінкою не шляхом власних спроб і помилок, а спостереженням за досвідом інших і за підкріпленнями, що супроводжують ту чи іншу поведінку («научіння через спостереження», «научіння без спроб»).

Ця важлива відмінність припускає, що поведінка стає когнітивною — містить у собі пізнавальний компонент, у тому числі символічний. Цей механізм виявляється найважливішим у процесі соціалізації, на його основі формуються способи поведінки агресивної і кооперативної. Спостереження може не тільки створювати нові форми поведінки, але й активізувати засвоєні, що ніколи не проявлялися.

У зв'язку з цим своєрідно трактується проблема покарань і заборон у вихованні. Караючи дитину, дорослий демонструє їй агресивну форму поведінки, що знаходить позитивне підкріплення — у вигляді успіху в примушенні й самоствердження; і дитина, навіть послухавшись, засвоює можливу форму агресії.

• **СОЦІОГЕНЕЗ** (від лат. soci(etas) — суспільство і гр. genesis — походження) — у психології — походження, розвиток вищих психічних функцій особистості, міжособистісних відносин, обумовлених особливостями соціалізації в різних культурах і суспільно-економічних формаціях. Закономірності соціогенезу — предмет історичної психології, що вивчає психологічні особливості становлення, пізнання, світосприйняття, побудови особистості, засвоєння звичаїв і ритуалів у різні епохи та ін., а також предмет етнопсихології.

З позицій ідеалізму соціогенез вивчав В. Вундт, що використовував при аналізі психології народів метод вивчення продуктів мислення, закріплених у різних формах його історії. Вивчення соціогенезу в руслі психоаналізу й у французькій соціологічній школі також не дозволило розкрити його реальні механізми, тому що вони описувалися за типом механізмів розвитку психіки окремого індивіда або зводилися до духовного спілкування між людьми.

З інших методологічних позицій проводилося вивчення соціогенезу у вітчизняній психології, де соціогенез трактується як

процес, обумовлений трудовою діяльністю в рамках конкретної суспільно-економічної формації. Це дозволило виявити зміни психіки при переході від антропогенезу до соціогенезу (палеопсихологія Б. Поршнева), закономірності соціогенезу вищих психічних функцій у їхньому загальному історичному розвитку, специфіку побудови свідомості в різних суспільно-економічних формаціях.

• **СОЦЮГЕНЕТИКА** — відповідно до її концепцій, індивід — лише тимчасова оболонка безсмертних генів. Головне призначення життя індивіда — забезпечити зберігання генів і передати їх нащадкам. Усі досягнення еволюції та всі індивідуальні досягнення — лише засоби вирішення цього завдання.

• **СОЦІОГРАМА** (від лат. soci(etas) — суспільство і гр. gramma — письмовий знак) — графічне вираження математичної обробки результатів, одержуваних за допомогою соціоісторичного тесту при дослідженні міжособистісних відносин у малих групах (див. *Соціометрія*).

Соціограма дозволяє наочно уявити структуру відносин у групі, зробити припущення про стиль лідерства, про ступінь організованості групи в цілому. При побудові соціограми використовуються такі поняття, як вибір, взаємний вибір, очікуваний вибір, відхилення, взаємне відхилення, очікуване відхилення.

Розрізняють соціограми колективні й індивідуальні. Серед колективних найбільш поширені соціограми, розроблені творцем цього методу Дж. Морено, що фіксують і відбивають картину емоційних переваг — симпатій і антипатій — і дозволяють наочно, у вигляді схем, уявити ряд характеристик особистостей і групи в цілому. В них члени групи графічно розміщуються залежно від їхньої популярності — у центрі або на периферії; при цьому відображаються практично всі зв'язки, що поєднують суб'єктів. Типові конфігурації взаємин — ланцюги, трикутники, квадрати та ін. Однак цей спосіб має істотний недолік — при чисельності групи в 15 і більше осіб графічне зображення зв'язків стає практично неможливим.

При проведенні соціометричних досліджень робилися спроби стандартизувати і раціоналізувати побудову соціограми. Певний прогрес тут пов'язаний з розробкою і широким впровадженням у практику соціограм-мішеней. При їхній побудові враховується поділ групи на «популярних», «середніх» і «непопулярних» членів; кожен з них, відповідно до цього, розташовується в певному колі соціограми-мішені, що являє собою декілька

концентричних окружностей. Для однієї групи звичайно складається декілька колективних соціограм.

Індивідуальні соціограми дозволяють зробити більш глибокий і розгорнутий аналіз положення конкретного члена в групі — наприклад, відрізнити позицію лідера від позиції «популярних» членів групи, виділити «відразливого» або «ізольованого» індивіда.

- **СОЩОДРАМА** (від лат. soci(etas) — суспільство і гр. drama — дія) — створений Дж. Морено метод дослідження і соціальної корекції, спрямований на вирішення та усунення протиріч, напруженості й конфліктів з метою гармонізації міжособистісних відносин у різноманітних групах здорових людей. За ідеями і принципами організації соціодрама подібна до психодрами (див. також *Психодрама*).

- **СОЦІОМАТРИЦЯ** (від лат. soci(etas) — суспільство і гр. matrix — мітка, джерело) — спеціальна таблиця, у якій фіксуються результати соціометричного опитування. Використовується як основа розрахунку індексів, побудови соціограм та графіків.

- **СОЦІОМЕТРИЯ** (мікросоціологія) (від лат. soci(etas) — суспільство і гр. metreo — вимірюю) — створена Дж. Морено наука про суспільство, психологічна теорія суспільства й одночасно експериментальний метод, соціально-психологічний тест, що забезпечують вивчення і регуляцію відносин між людьми і застосовуються для оцінки міжособистісних емоційних зв'язків у групі.

Нині розуміється переважно як галузь соціології, соціальної психології і групової психотерапії, спрямована на вивчення і гармонізацію міжособистісних відносин у малих групах з використанням різних кількісних методів та інструментальних методик.

В основі теоретичної соціометрії лежить прагнення пояснити всі сторони соціального життя — економічні, політичні — станом емоційних відносин між людьми, їхніми симпатіями й антипатіями у відносинах. Дж. Морено і його послідовники дійшли висновку, що всі проблеми сучасного суспільства, незалежно від його класової структури, можуть бути вирішені шляхом переставлення людей відповідно до їхніх емоційних переваг — таким чином, щоб «соціометрична» революція дозволила гармонізувати суспільні відносини, які є системами взаємної переваги або відрази людей.

Одне з центральних понять цієї теорії — теле. Це термін, який позначає найпростішу одиницю почуття, передавану від одного

індивіда до іншого, що детермінує кількість і успішність міжособистісних відносин, у які вони вступають. У результаті соціометричної процедури складаються соціометрична матриця, соціограма, обчислюються соціометричні коефіцієнти групової згуртованості, що розуміється як комунікативна спільність.

Для соціометрії характерне активне використання анкетування, інтерв'ювання, тестування, індексації, застосування соціоматриць і соціограм, різних модифікацій групових дискусій, ігор рольових і ділових, психодрами і соціодрами.

Численні експериментальні дослідження, проведені в рамках концепції опосередкування діяльнісних міжособистісних відносин, довели, що соціометрія дозволяє проаналізувати лише зовнішній емоційний шар групової активності й не дає можливості здійснювати аналіз міжособистісних відносин на основі врахування соціальних факторів.

- **СОЦІОФОБІЯ** — побоювання публічних виступів (див. також *Фобія*).

- **СОЮЗ СІМБЮТИЧНИЙ** — згідно з Е. Фроммом, - розповсюджений спосіб співжиття людей, що реалізується в двох формах: 1) пасивній — підпорядкування, мазохізм; 2) активній — панування, садизм.

- **СПІВПЕРЕЖИВАННЯ** — уподібнення емоційного стану суб'єкта до стану іншого суб'єкта або соціальної групи; при цьому в індивідуальній свідомості суб'єкта відбивається ставлення іншої людини (соціальної групи) до подій, які відбуваються з нею.

Розрізняють два класи співпереживання: 1) співпереживання, що виникають внаслідок неусвідомлюваного, мимовільного емоційного зараження й оволодівають суб'єктом при безпосередньому, звичайно випадковому контакті з людьми, які відчують ті чи інші емоції — наприклад, страх або радість, що миттєво поширюються в зовні пов'язаній групі; такі співпереживання іноді називають безпосередніми відповідними емоціями (див. *Емпатія*); 2) співпереживання, що становлять в індивідуальній свідомості суб'єкта відповідний рівень міжособистісних відносин, опосередкованих спільною діяльністю, загальними цілями, нормами (див. *Норма групова*) і цінностями соціальної групи — наприклад, радість у зв'язку з успіхом і співчуття з приводу невдачі члена колективу; в їх основі лежить емоційна ідентифікація, коли індивід ніби ставить себе на місце іншого в спільній діяльності (див. *Ідентифікація колективістська*).

Особливо рельєфно співпереживання виступає в гуманному ставленні до інших (див. *Гуманність*).

• **СПІЛКУВАННЯ** — 1. Складний, багатоплановий процес установлення та розвитку контактів між людьми, який породжується потребами в спільній діяльності; містить у собі обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття та розуміння партнера у спілкуванні.

2. Взаємодія суб'єктів, яка здійснюється знаковими засобами, зумовлена потребами у спільній діяльності та спрямована на значиму зміну в стані, поведінці та особистісно-сміслових утвореннях партнера.

Спілкування — одна з основних психологічних категорій. Людина стає особистістю в результаті взаємодії та спілкування з іншими людьми.

Через складність і ємність феномена спілкування тлумачення цього поняття залежить від вихідних теоретичних і критеріальних основ. В найбільш загальному вигляді спілкування виступає як форма життєдіяльності.

Поняття спілкування близько співвідноситься з поняттям комунікації. Акт спілкування аналізується й оцінюється за наступними компонентами; адресант — суб'єкт спілкування; адресат — до кого спрямоване повідомлення; повідомлення — переданий зміст; код — засоби передачі повідомлення, канал зв'язку; результат — те, що досягнуте в результаті спілкування. У вітчизняній психології існує кілька підходів до розуміння спілкування. Вважається за краще виходити з принципу нерозривної єдності спілкування і діяльності, а не зводити спілкування до однієї з його сторін — або до обміну інформацією, або до взаємодії (до впливу однієї сторони, що спілкується, на іншу), або до процесу міжособистісної перцепції.

У найбільш узагальнених класифікаціях виділяють три сторони спілкування: 1) комунікативну; 2) інтерактивну; 3) перцептивну.

Близька до даної класифікація виділяє такі сторони: 1) інформаційно-комунікативну, що охоплює процеси приймання—передачі інформації; 2) регуляційно-комунікативну, пов'язану зі взаємним коректуванням дій при здійсненні спільної діяльності; 3) афективно-комунікативну, яка стосується емоційної сфери та відповідає потребам у зміні свого емоційного стану.

Інша класифікація виділяє: 1) як основну, робочу — інструментальну функцію спілкування, необхідну для обміну інфор-

мацією в процесі керування та спільної праці; 2) синдикативну функцію, що виражається в поєднанні груп — малих і великих; 3) трансляційну функцію, необхідну для навчання, передачі знань, способів діяльності, оцінних критеріїв; 4) функцію самовираження, орієнтовану на пошук та досягнення взаємного розуміння (особливо характерну для творчих особистостей).

За критерієм мети спілкування виділяють вісім функцій спілкування: 1) контактна, мета якої — встановлення контакту як стану обопільної готовності до приймання і передачі повідомлень та до підтримки взаємозв'язку у вигляді постійної взаємоорієнтованості; 2) інформаційна, мета якої — обмін повідомленнями (приймання-передача даних у відповідь на запит), а також обмін думками, задумами, рішеннями і т. д.; 3) спонукальна, мета якої — стимуляція активності партнера задля спрямування його до виконання певних дій; 4) координаційна, мета якої — взаємне орієнтування й узгодження дій при організації спільної діяльності; 5) функція розуміння, мета якої — не тільки адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, але і взаємне розуміння — намірів, установок, переживань, станів і т. д.; 6) емотивна, мета якої — збудження в партнері потрібних емоційних переживань (обмін емоціями), а також зміна з його допомогою своїх переживань і станів; 7) функція встановлення відносин, мета якої — усвідомлення і фіксація свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків співтовариства, у якому діє індивід; 8) функція надання впливу, мета якої — зміна стану, поведінки, індивідуально-смыслових утворень партнера, у тому числі його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності.

Комунікативна сторона спілкування пов'язана з виявленням специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами з урахуванням відносин між партнерами, їхніх установок, цілей та намірів. Усе це приводить не просто до передачі інформації, але й до уточнення і збагачення знань, відомостей та думок, якими обмінюються люди. Засобами комунікативного процесу є різні знакові системи: 1) насамперед, мова; 2) оптико-кінетична система знаків — жести, міміка, пантоміміка; 3) системи паралінгвістична й екстралінгвістична — інтонація, немовні вкраплення в мову (наприклад, паузи); 4) система організації простору і часу комунікації; 5) нарешті, система «контакту очима».

Важлива характеристика комунікативного процесу — намір його учасників вплинути один на одного, впливати на поведінку іншого, забезпечити свою ідеальну представленість в іншому (персоналізацію); необхідні умови для цього — не тільки використання єдиної мови, але й однакове розуміння ситуації спілкування.

Інтерактивна сторона спілкування являє собою побудову загальної стратегії взаємодії. Розрізняють декілька типів взаємодії між людьми, насамперед кооперацію і конкуренцію. Проте абстрактна оцінка цих типів як просто згоди або конфлікту призводить до формального опису взаємодій. Хоча на цьому шляху і досягнуто певних результатів — наприклад, при розрахунку і прогнозі стратегій поведінки партнера із застосуванням елементів математичної теорії ігор,— формальний характер опису досліджуваних стратегій і та обставина, що аналізується взаємодія тільки двох, перешкоджають застосуванню отриманих даних при аналізі взаємодії людей у реальному житті. Для соціальної психології повинен бути нормативно змістовний розгляд різних типів взаємодії, що впливає з розуміння його як певного способу поєднання індивідуальних зусиль у конкретних формах спільної діяльності.

Перцептивна сторона спілкування містить у собі процес формування образу іншої людини, що досягається «прочитанням» за фізичними характеристиками партнера його психологічних властивостей та особливостей поведінки. Основні механізми пізнання іншої людини — ідентифікація (уподібнення) та рефлексія.

• **СПІЛКУВАННЯ: РІВЕНЬ** — відповідно до одного з підходів, виділяють:

1) макрорівень — виражається в тому, що людина спілкується з іншими людьми у відповідності зі сформованими суспільними відносинами, традиціями та звичаями;

2) мезарівень — спілкування в межах змістовної теми, одноразове або багаторазове;

3) мікрорівень — акт контакту, який несе елемент змісту і проявляється у певних зовнішніх показниках — найпростіші елементи, що лежать в основі інших рівнів: питання — відповідь, рукоштовання, мімічний і пантомімічний акти та ін.

Згідно з іншим підходом, це: 1) рівень конвенціональний; 2) рівень примітивний; 3) рівень маніпулятивний; 4) рівень стандартизований; 5) рівень діловий; 6) рівень ігровий; 7) рівень духовний.

- **СПІЛКУВАННЯ ФАТИЧНЕ** - беззмістовне спілкування, що використовує комунікативні засоби винятково з метою підтримки самого процесу спілкування.

- **СПОГАД** — здобуття із довгострокової пам'яті образів минулого, відтворення подій із життя, що локалізуються думкою в часі й просторі. Завдяки їм забезпечується єдність особистості від раннього дитинства до старості. З віком спогади все більше стають складовою частиною духовного життя особистості. Спогад може бути довільним (див. *Пригадування*) і мимовільним, коли образи спонтанно виникають у свідомості (див. також *Персеверація; Гіпермнезія*). Реконструкція, або відновлення, минулого досвіду ніколи не буває буквальною. Ступінь розбіжності спогаду і минулої події залежить від динаміки розвитку особистості — її установок, мотивів, цілей, від давності події, що пригадується, а також від значимості її для суб'єкта. Продуктивність спогаду залежить від мнемонічних засобів (див. *Мнемотехніка*), а також від умов, у яких запам'ятовувався епізод.

- **СПОГАД ПОКРИВАЮЧИЙ** - другорядні дитячі спогади, що при згадуванні виступають замість першорядних, створюючи видимість меншої значимості останніх. За З. Фрейдом, спогади, раннього дитинства — перших п'яти-шести років життя — звичайно зберігають другорядні й несуттєві деталі, тоді як сильні переживання, пов'язані з афектами, часто не пригадуються зовсім. Покриваючі спогади утворюються внаслідок зрушення в репродукції і заміщають потяг, витіснений у несвідоме, з яким вони асоціативно пов'язані й нібито прикривають його.

- **СПОСТЕРЕЖЕННЯ** — 1. Вивчення світу на рівні почуттєвого пізнання, цілеспрямоване та усвідомлене. В ньому виявляються індивідуальні особливості сприйняття, установки, спрямованість особистості. В природних умовах це — найпростіший, але й найбільш рутинний метод. Спостерігач повинен триматися осторонь, щоб залишатися непоміченим, або ж настільки добре змішатися з групою, щоб не привертати до себе уваги. При цьому він повинен спостерігати та оцінювати всі події, що мають відношення до явища, яке підлягає опису.

2. Спосіб роботи, при якому психолог, не втручаючись у події, лише відслідковує їхню зміну. Один із основних емпіричних методів психологічного дослідження, що полягає в усвідомленому, систематичному та цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ для вивчення їхніх специфічних змін у певних умовах та відшукування змісту цих явищ. Містить у собі елементи теоретич-

ного мислення (задум, систему методичних засобів, осмислення і контроль результатів) та кількісні методи їхнього аналізу (шкалювання, факторний аналіз і т. д.).

- **СПОСТЕРЕЖЕННЯ СИСТЕМАТИЧНЕ** - при ньому увага повинна бути зосереджена на одному визначеному акті поведінки, щоб якомога точніше описати саме його характеристики, вивченню яких присвячене дане дослідження. Для цього часто використовують опитувальники або карти спостережень, куди включені різні елементи, що вимагають уваги: частота даної форми поведінки, її інтенсивність — з урахуванням умов, в яких вона виявляється, а також те, як вона виникає та зникає. Такі спостереження дозволяють сконцентрувати увагу на істотних моментах, не відволікаючись на другорядні.

- **СПОСТЕРЕЖЛИВІСТЬ** — здатність, що виявляється в умінні помічати істотні, характерні, навіть малопомітні властивості предметів і явищ. Припускає допитливість, набувається в процесі життєвого досвіду.

- **СПРИЙНЯТТЯ** — цілісне відображення предметів, явищ, ситуацій і подій у їхніх відчуттєво доступних часових і просторових зв'язках та відносинах. Детерміноване предметністю світу явищ. Виникає при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні (див. *Рецептор*) органів відчуттів. Разом із процесами відчуття забезпечує безпосередньо-відчуттєве орієнтування в навколишньому світі. Будучи необхідним етапом пізнання, завжди в більшій або меншій мірі пов'язане з мисленням, пам'яттю, увагою. Направляється мотивацією і має певне афективно-емоційне забарвлення.

Сприйняття — пізнання якості цілого, а не його окремих властивостей; не пасивне копіювання миттєвого впливу, а живий, творчий процес пізнання. За модальністю, що дозволяє предметно відобразити світ, виділяють сприйняття зорові, слухові й дотикові. Якщо об'єктом уваги стає окрема якість об'єкта, можна говорити про сприйняття смакове, нюхове, больове та ін. Спеціалізованими за обсягом є сприйняття простору, часу, зображень, спектаклів і кінофільмів, сприйняття людини людиною, — вони виділяються внаслідок самої предметної діяльності.

У числі важливих властивостей сприйняття слід зазначити співвідношення фігури і фону (див. *Фігура; Фон*), предметність, цілісність і константність сприйняття. Властивості сприйняття, що існують на рівні свідомості, — це свідомість, категоріальність, вибірковість і апперцепція.

• **СПРИЙНЯТТЯ: ІЛЮЗІЯ** — неадекватне відображення сприйманого предмета і його властивостей. Іноді так називають самі конфігурації подразників, що викликають подібне сприйняття. Найбільш вивченими є ілюзорні ефекти, що спостерігаються при зоровому сприйнятті двовимірних контурних зображень. Ці оптико-геометричні ілюзії полягають в удаваному перекручуванні метричних співвідношень між фрагментами зображень. До іншого класу ілюзій відноситься феномен контрасту яскравості: так, сіра смуга на світлому фоні здається темнішою, ніж на чорному.

Відомо багато ілюзій видимого руху: 1) рух автокінетичний — хаотичні переміщення об'єктивно нерухомого джерела світла, який спостерігається в повній темряві; 2) рух стробоскопічний — уявлення руху об'єкта при швидкому послідовному пред'явленні двох нерухомих стимулів у близькому сусідстві; 3) рух індукований — удаваний рух нерухомого об'єкта в бік, протилежний рухові навколишнього фону. До ілюзій сприйняття незорової, природи відноситься, наприклад, ілюзія Шарпантьє: із двох предметів рівної ваги, але різних за розмірами, менший здається важчим. Зустрічаються також різноманітні настановні ілюзії (див. *Установка*). Деякі ілюзії мають складний характер: наприклад, у ситуації невагомості при незвичайній стимуляції вестибулярного апарату порушується оцінка розміщення зорових і акустичних об'єктів.

За зміною особливостей сприйняття ілюзій можна визначити глобальні характеристики і якості людини — її стан (стомленість, активність), характер і тип особистості, статус і самооцінку — патологічні зміни, схильність до навіювання.

• **СПРИЙНЯТТЯ: ТИП** — на основі своїх досліджень Г. Роршах виділив чотири типи сприйняття («типи переживання»): 1) тип руховий (В-тип) — для нього характерне те, що люди цього типу схильні сприймати образи тесту плям Роршаха в русі; в образах що продукуються ними, акцентується динамічний аспект — це відповідає інтровертивному типові особистості: якщо нормально інтровертивний тип відрізняється лише перевагою кінестетичних відповідей, то патологічно інтровертивний — повною відсутністю колірних; 2) тип колірний (Fb) — для нього характерне те, що люди цього типу фіксують у відповідях колірний аспект; це відповідає екстравертивному типу особистості: якщо нормальний екстравертивний тип відрізняється лише перевагою колірних відповідей, то патологічний — повною відсутністю

кінстетичних; 3) тип звужений — для нього характерна мала кількість відповідей, пов'язаних з рухом і кольором або навіть повна їхня відсутність; 4) тип амбіеквальний — пов'язаний з великою, але рівною кількістю колірних і кінстетичних відповідей.

Тип сприйняття, згідно з Г. Роршахом, характеризує переважно інтровертивні або екстравертивні тенденції особистості, причому він розуміє інтроверсію і екстраверсію трохи інакше, ніж К. Юнг. Типи сприйняття корелюють із певними компонентами інтелекту, афективною динамікою, рисами характеру і видами психічної патології.

- **СПРИЙНЯТТЯ: ЦІЛІСНІСТЬ** - властивість сприйняття, яка полягає в тому, що всякий об'єкт, а тим більше просторова предметна ситуація, сприймаються як стійке системне ціле, навіть якщо деяких його частин в даний момент не можна спостерігати (наприклад, зворотний бік речі).

- **СПРИЙНЯТТЯ ЗОРОВЕ** - ще І. Сеченовим доведена об'єктивна подібність між предметом, його фізичним зображенням на сітківці ока і зображенням у свідомості. Людина не відчуває того, що відбувається в її очах при баченні, але бачить те, що знаходиться перед очима. Цю об'єктивацію зображення можна порівняти з побудовою образу предмета пласким дзеркалом, але це дзеркало свідомості будує образи перед собою, видимий образ проектується ззовні й зливається з видимим предметом, збігається з ним. Цей ефект виразно проявляється при диплопії.

- **СПРИЙНЯТТЯ МІЖГРУПОВЕ** — процеси соціальної перцепції, у яких суб'єктом і об'єктом сприйняття виступають соціальні групи або спільності. Характеризується стереотипністю (див. *Стереотип соціальний*), великою суцільністю когнітивних і емоційних компонентів, особливою афективною забарвленістю та різко вираженою оцінною спрямованістю.

Специфіка міжгрупового сприйняття, в порівнянні зі сприйняттям міжособистісним, полягає в наступному: 1) в поєднанні індивідуальних уявлень у деяке ціле, що якісно відрізняється від його складових; 2) у тривалому і значно менш гнучкому процесі формування, тому що міжгрупове сприйняття, будучи сформованим, стає стійким до зовнішніх впливів; 3) у схематизації і спрощенні можливого діапазону сторін сприйняття й оцінки іншої групи.

- **СПРИЙНЯТТЯ МІЖОСОБИСТІСНЕ** - сприйняття, розуміння й оцінка людини людиною. Специфіка, в порівнянні зі сприйняттям неживих предметів, полягає в більшій упере-

дженості, що проявляється в злитості когнітивних і емоційних компонентів, у більш чітко вираженому оцінному і ціннісному забарвленні, у більш прямій залежності уявлення про іншу людину від мотиваційно-сміслової структури діяльності сприймаючого суб'єкта.

Найважливіші з вивчених механізмів міжособистісного сприйняття наступні: 1) ідентифікація — розуміння й інтерпретація іншої людини шляхом ототожнення себе з нею; 2) рефлексія соціально-психологічна — розуміння іншої людини шляхом міркування замість неї; 3) емпатія — розуміння іншої людини шляхом емоційного вчуття в її переживання; 4) стереотипізація — сприйняття та оцінка іншої людини шляхом поширення на неї характеристик якої-небудь соціальної групи тощо.

• **СПРИЙНЯТТЯ ПІДПОРОГОВЕ** (несвідоме) - феномен, коли інформація переборює фізіологічний поріг, але не досягає порога усвідомленого сприйняття. Вона все ж таки впливає на організм і здатна викликати відповідні реакції.

• **СПРИЙНЯТТЯ СУБСЕНСОРНЕ** - форма безпосереднього психічного відображення дійсності, що обумовлюється такими подразниками, вплив яких на суб'єкта є несвідомим; це один із проявів несвідомого. Факти впливу на поведінку неусвідомлених подразників були виявлені при аналізі проблеми визначення порогів відчуття. Для їхнього позначення запропоновані також поняття «передувача» (У. Найсер) і ділянка «субсенсорна» (Г. Гершуні). Субсенсорною ділянкою названа зона подразників — нечутних звуків, невидимих світлових сигналів та ін., що викликають мимовільну, але реєстровану реакцію і здатні усвідомлюватися, якщо їм надано сигнального значення. З переробкою інформації за межами доволно контрольованої діяльності пов'язані процеси передувачи, що забезпечують пристосувальну реакцію на ще не розпізнані зміни ситуації. Вивчення процесів передувачи і субсенсорних подразників дозволяє виявити резервні можливості органів відчуттів.

• **СПРЯМОВАНИЙ НА ІНШИХ** (Other-directed) - головна шкала «Опитувальника особистісної орієнтації», яка оцінює тенденцію індивіда залежати від інших людей та від соціальних норм як основу для суджень та дій.

• **СПРЯМОВАНИЙ НА СЕБЕ** (Inner-directed) - головна шкала «Опитувальника особистісної орієнтації», яка оцінює тенденцію індивіда залежати від власних принципів та мотивів як основу для суджень та дій.

• **СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ** - див. *Особистість: спрямованість* ь.

• **СТАБІЛЬНІСТЬ** (від лат. *stabilis* — стійкий) — у теорії Г. Айзенка — один з екстремумів діапазону нейротизм — стабільність, що характеризується тенденцією до спокою, контрольованості та неемоційності.

• **СТАДІЯ ГЕНІТАЛЬНА** (стадія догенітальна) — див. *Сексуальність інфантильна*.

• **СТАДІЯ ОРАЛЬНА** (Oral stage) — перша стадія психосексуального розвитку, на якій основним джерелом інтересу та задоволення є рот.

• **СТАДІЯ ПЕРЕДГЕШТАЛЬНА** - за З. Фрейдом, рання стадія організації дитячої сексуальності особливого типу, для якої характерні велика нестійкість, поява садистських і анальних потягів, а також потяг до розглядання геніталій (див. також *Організація передгенітальна*).

• **СТАДІЯ ФАЛІЧНА** (Phallic stage) — третя стадія психосексуального розвитку, під час якої статеві органи стають основним джерелом задоволення і насолоди.

• **СТАН** — у найбільш загальному розумінні — характеристика будь-якої системи, що відбиває її положення щодо координатних об'єктів середовища.

Стан людини може бути спостережений внутрішньо і зовнішньо. Він виступає регулятивною функцією адаптації до навколишньої ситуації і середовища. Стан, що внутрішньо спостерігається, — це зафіксоване свідомістю у певний момент часу інтегральне відчуття благополуччя (неблагополуччя), комфорту (дискомфорту) у якихось підсистемах організму або всього організму в цілому. Стан, що зовнішньо спостерігається, — це ступінь благополуччя (неблагополуччя), комфорту (дискомфорту), обумовлений ознаками, що читаються ззовні (див. *Перцепція соціальна*).

• **СТАН ВИТІСНЕННЯ** — своєрідний психічний стан, через який несвідомі думки не могли стати свідомими.

• **СТАН ГІПНОЇДНИЙ** — згідно з Д. Бреером, особливий вид душевного стану, при якому виникають істеричні симптоми.

За З. Фрейдом, ця гіпотеза зайва і навіть затримує розвиток психоаналітичного методу, а тому залишена психоаналізом.

• **СТАН НАВ'ЯЗЛИВИЙ** — мимовільні, тяжкі думки, уявлення чи спонукання до дії, які раптово з'являються у свідомості та сприймаються як безглузді, емоційно неприємні. Незважаючи на те, що людина часто ставиться до них як до хворобливих

і некорисних явищ, боротися з ними вона не в змозі. Наприклад, при нав'язливому страхі зараження, який супроводжується нескінченним миттям рук, клієнт розуміє, що його страх безглуздий, але продовжує робити це, щоб послабити внутрішню душевну напруженість, яка лежить в основі нав'язливих станів.

Подібні стани виділяються в інтелектуальній, емоційній (див. *Фобія*) і моторній сферах. Вони — основний симптом при деяких неврозах; зустрічаються також при шизофренії, психопатіях, органічних ураженнях мозку. Іноді виникають у здорових людей при втомленості, тривозі.

Захисно-приспосувальний механізм нав'язливості полягає в тому, що спочатку аморфна, безпредметна афективна напруженість перетворюється на певні нав'язливі стани, що дозволяють людині знизити рівень внутрішньої напруженості, хоча сам зміст цих станів може бути дуже болісним. Тому не рекомендується «ламати» нав'язливості великими дозами нейролептиків (див. *Психофармакологія*) — це сприяє посиленню, виходові чисто афективних розладів (гострої тривоги, тужливості).

При важких формах нав'язливих станів у хворих спостерігаються парадоксальні форми реагування: максимально посилені захисні реакції проти уявних небезпек при різкому ослабленні адекватних форм реагування на реальні шкідливості або загрози. Так, хворі з різними нав'язливими станами можуть спокійно реагувати на виявлене злорякисне захворювання.

• **СТАН ПОГРАНИЧНИИ** — загальна назва сукупності різних слабких, стертих форм нервово-психічних розладів, що знаходиться поблизу умовної межі між психічним здоров'ям і вираженою патологією.

Коло таких розладів дуже широке. Виділяють: 1) стани пограничні у вузькому розумінні — психогенії без гострих психотичних розладів (реактивні стани, неврози), психопати, психічні порушення в екстремальних умовах діяльності; 2) стани пограничні в широкому, лікувально-практичному змісті, коли хворі не виявляють глибоких змін психіки, — повільно починаються форми шизофренії, які в'яло протікають, м'які форми циркулярного психозу (циклотимія), психосоматичні розлади, хронічний алкоголізм (без вираженої деградації особистості) та ін.

В цілому для пограничних станів характерна наявність конкретних психосоціальних факторів, що мають домінуючий вплив на їхнє формування, і минуше порушення адаптивних можливостей та інтегрованості особистості.

• **СТАН ПСИХІЧНИЙ** — поняття, що використовується для умовного виділення в психіці індивіда відносно статичного моменту — на відміну від поняття психічного процесу (див. *Психічне: процесуальність*), що підкреслює динамічні моменти психіки, і поняття психічної властивості, що вказує на стійкість проявів психіки, їхню закріпленість і повторюваність у структурі особистості.

Один і той же прояв психіки можна розглядати в різних відношеннях. Так, афект, як психічний стан, являє собою узагальнену характеристику емоційних, пізнавальних і поведінкових аспектів психіки суб'єкта у певний, відносно обмежений відрізок часу; як психічний процес, він характеризується стадіальністю розвитку емоцій; афект може розглядатися і як прояв психічних властивостей індивіда — запальності, нестриманості, гнівливості та ін.

До станів психічних відносять прояви: 1) почуттів — настрої, афекти, ейфорію, тривогу, фрустрацію та ін.; 2) уваги — зосередженість, неуважність; 3) волі — рішучість, розгубленість, зібраність; 4) мислення — сумніви; 5) уяви — мрії.

Предмет спеціального вивчення в психології — психічні стани людей в умовах стресу: 1) в екстремальних обставинах — у бойовій обстановці, на іспиті, при необхідності екстреного прийняття рішення; 2) у відповідальних ситуаціях — передстартові стани спортсменів та ін.

У патопсихології і медичній психології досліджуються патологічні форми психічних станів — стани нав'язливі; у соціальній психології — масовидні стани психічні, наприклад, паніка.

• **СТАН ПСИХОДЕЛІЧНИЙ** — зміни свідомості, що викликаються введенням в організм психоделіків. Дослідження їх почалися в 20-ті рр. ХХ ст.

Поряд з фізичними симптомами — сльозоточивістю, нудотою, ознобом та ін., — для них характерні серйозні психічні зміни: 1) галюцинації — у вигляді спалахів світла, геометричних фігур, трансформацій навколишнього; 2) надчутливість до звуків, акустичні ілюзії; 3) зміни у відчуттях власного тіла; 4) тимчасовий просторовий перекручування — «зупинка» або «прискорення» часу, повторне переживання епізодів минулого, неправильна оцінка розміру об'єктів, утрата перспективи, відчуття «розчинення» у просторі; 5) емоційні зміни — для здорових типовими є піднесений настрій, немотивований сміх, умиротворення; для

хворих — негативні емоції; 6) порушення мислення і пам'яті — прискорення або уповільнення розумових процесів, ілюзорна інтерпретація подій; 7) психомоторні розлади.

Психоделічні стани відігравали важливу роль у релігійних ритуалах стародавніх культур.

При систематичному поновленні вони звичайно призводять до глибоких змін особистості, які мають деструктивний характер і небезпечні соціальні наслідки.

• **СТАН РЕАКТИВНИЙ** — особливі психічні стани — психогенії, у клінічній картині яких відбивається зміст психічної травми.

Виділяють наступні їхні види: 1) депресії реактивні, коли в результаті психічної травми людина знаходиться в пригніченому стані, що проявляється в загальмованості, збідненій миміці; вона малорухома, на питання відповідає уривчасто, невизначним голосом, думки її постійно зосереджені на тому, що відбулося і що переживається патологічно; 2) реакції афективно-шоккові, що звичайно виникають у відповідь на масові катастрофи, аварії та ін. і проявляються в звуженні свідомості, паніці, безладній руховій активності або ж, навпаки, у повній загальмованості (психогенний ступор).

В осіб психопатичного складу (див. *Психопатія*) у відповідь на хворобу чи важку психічну травму можуть розвиватися реактивні психози у формі реактивного марення, паморочного стану та ін.

• **СТАН ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ** — фонові активності нервової системи, в умовах якої реалізуються поведінкові акти. Є загальною, інтегральною характеристикою роботи мозку, що відбиває загальний стан безлічі його структур.

Залежить від таких факторів, як: 1) особливості характеру виконуваної діяльності; 2) значимість мотивів, що спонукають до виконання конкретної діяльності; 3) величина сенсорного навантаження, що може досягати високих значень або різко знижуватися в умовах сенсорної депривації; 4) вихідний рівень активності нервової системи — як відображення попередньої діяльності суб'єкта; 5) індивідуальні особливості нервової системи; 6) впливи, що виходять за рамки природного середовища проживання організму — фармакологічні, хімічні, електричні подразнення та ін.

Функціональний стан не збігається з рівнем пильнування, що є його поведінковим проявом. Існують власні індикатори функціонального стану, що не зводяться до показників рівня

пильнування та ефективності діяльності. До них належать характеристики біоелектричної активності мозку, що відбивають активність модулюючої системи мозку.

- **СТАНДАРТИЗАЦІЯ** (від англ. standard — зразок, еталон) — у психологічній діагностиці розрізняються дві форми стандартизації: 1) стандартизація й однаковість інструкцій, процедури обстеження, матеріалів, способів реєстрації та ін. при застосуванні того чи іншого тесту — у цьому розумінні всі тести стандартизовані; 2) стандартизація даних, отриманих за допомогою конкретної методики, — співвіднесення їх зі спеціально розробленою й обґрунтованою шкалою оцінок.

- **СТАНОВЛЕННЯ** — процес розвитку, у якому індивід бере на себе відповідальність за максимально повну реалізацію свого потенціалу.

- **СТАРІСТЬ** — заключний період життя, умовний початок якого пов'язаний з відходом від особистої участі в продуктивному житті суспільства.

Хронологічне визначення межі, що відокремлює старість від зрілості, не завжди виправдане через величезні індивідуальні розбіжності в появі ознак старіння. Останні виражаються в поступовому зниженні функціональних можливостей людського організму. Крім прогресуючого ослаблення здоров'я, фізичного знесилення, для старості характерні власне психологічні зміни — наприклад, інтелектуальний та емоційний «відхід» у внутрішній світ, у переживання, пов'язані з оцінкою й осмисленням прожитого життя.

Поступове ослаблення, в міру старіння, процесів сприйняття й ускладнення рухової активності поєднуються з досить неоднозначною картиною змін у сфері інтелекту, пам'яті та інших психічних функцій. Відомі факти високої творчої активності й продуктивності вчених, представників мистецтва та інших професій не тільки в літньому, але й у старечому віці.

Тому неправомірно пов'язувати з періодом старості лише регресивні явища — її можна розглядати і як період розвитку. З цього погляду старість — у випадку позитивного проходження попередніх вікових стадій — не що інше, як досягнення мудрості й почуття задоволеності, повноти життя, виконаного обов'язку, вищий рівень особистісної інтеграції. Проте, якщо найголовніші завдання попередніх вікових етапів не реалізувалися, то старість супроводжується розчаруванням і відчуттям марності прожитого життя, розпачем.

- **СТАТУС** (від лат. status — стан справ, положення) — у соціальній психології — положення суб'єкта в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки і привілеї.

У різних групах один і той же індивід може мати різний статус. Істотні розбіжності в статусі, якого набуває індивід у групах, що розрізняються за рівнем групового розвитку, змістом діяльності та спілкування, нерідко стають причинами фрустрації, конфлікту та ін.

Важливі характеристики статусу — престиж і авторитет як своєрідна міра визнання.

- **СТАТУС СОЦІОМЕТРИЧНИЙ** - показник соціально-психічних властивостей особистості як об'єкта комунікації в групі, що фіксує позицію і ступінь престижу людини в її спілкуванні з іншими (див. *Соціометрія*).

- **СТАТЬ** — 1. Стать біологічна — сукупність контрастних генеративних ознак особин одного виду.

2. Стать соціальна — комплекс соматичних, репродуктивних, соціокультурних і поведінкових характеристик, що забезпечують індивідові особистий, соціальний та правовий статус чоловіка і жінки.

В англомовній літературі для розмежування цих понять часто використовують терміни sex — стать біологічна, пов'язана, насамперед, із розмноженням, і gender, що означає всю сукупність властивостей, які відрізняють чоловіка від жінки.

Незважаючи на те, що в основі статевої диференціації лежить біологічний статевий диморфізм, вона ніяким чином не зводиться до нього і залежить від безлічі історичних, соціальних факторів (див. *Роль статеві*). Біологічні теорії підкреслюють переважно її філогенетичні константи та універсальні властивості, але ступінь статевих відмінностей змінюється не тільки від одного біологічного виду до іншого, але й є неоднаковим в різних підсистемах і сферах життєдіяльності тих самих організмів (репродуктивна система, статура, статеві диференціація мозку, різні форми поведінки та ін.).

- **СТЕНІЧНІСТЬ** — характеристика високої працездатності індивіда, стійкості до різних перешкод, здатності до тривалої безперервної діяльності навіть при позбавленні сну протягом декількох діб. Протилежність стеничності — астения.

- **СТЕРЕОТИП ДИНАМІЧНИЙ** (від гр. stereos - твердий і typos — відбиток) — система умовних рефлексів, що утворюються

як відповідь на стійко повторювану систему умовних подразників. Це поняття запропоноване І. Павловим.

Відносно людини потрібно підкреслити: 1) на формування динамічних стереотипів у різних повторюваних ситуаціях впливає її ставлення до ситуації; 2) при утворенні динамічних стереотипів визначальну роль відіграє друга сигнальна система і соціальні впливи, що виражаються через неї, а також реакції на них.

Нервові процеси, що лежать в основі формування динамічного стереотипу, поєднуються внаслідок того, що поточна рефлекторна відповідь стає сигналом для наступної відповіді та підкріплюється нею. При зміцненому стереотипі ця послідовність нервових процесів закріплюється, і всі відповіді можуть бути відтворені навіть при наявності лише одного зі стимулів.

• **СТЕРЕОТИП ЕТНІЧНИЙ** - відносно стійкі уявлення про моральні, розумові та фізичні якості, властиві представникам різних етнічних спільностей. У їхньому змісті звичайно зафіксовані оцінні думки про зазначені якості, але можуть бути і настанови до дії стосовно людей певної національності.

Етнічні стереотипи поділяються на: 1) автостереотипи — думки, судження, оцінки, які відносять до власної етнічної спільності; звичайно містять комплекс позитивних оцінок; 2) гетеростереотипи — сукупність оцінних суджень про інші народи; бувають як позитивними, так і негативними — залежно від історичного досвіду взаємодії даних народів.

У змісті етнічних стереотипів потрібно розрізняти: 1) відносно стійке ядро — комплекс уявлень про зовнішній вигляд представників цього народу, про його історичне минуле, особливості способу життя і трудових навичок; 2) ряд мінливих суджень щодо комунікативних і моральних якостей цього народу; мінливість оцінок цих якостей тісно пов'язана із ситуацією у міжнародних і міждержавних відносинах, що змінюється.

• **СТЕРЕОТИП СОЦІАЛЬНИЙ** - відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта — групи, людини, події, явища та ін., що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду і уявлень, прийнятих у суспільстві (нерідко упереджених). Термін введений американським журналістом У. Ліпманом.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає вимозі суб'єкта до точності, відіграє істотну роль в оцінці світу, тому що дозволяє різко скоротити час реагування на ре-

альність, яка змінюється, прискорити процес пізнання. Однак, виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, соціальний стереотип може виявитися помилковим і виконувати консервативну і навіть реакційну роль, формуючи помилкове знання людей і серйозно деформує міжособистісну взаємодію.

Визначення істинності або хибності соціального стереотипу повинно будуватися на аналізі конкретної ситуації. Будь-який стереотип, що є дійсним в одному випадку, в іншому може виявитися зовсім помилковим або таким, що менше відповідає дійсності, а отже, неефективним для вирішення завдань орієнтації в навколишньому світі, тому що його підстава виступає як другорядна відносно цілей і завдань нової класифікації.

Споріднений за змістом з соціальним стереотипом ряд явищ, які фігурують у процесі міжособистісного сприйняття (ефект ореола, ефект первинності, ефект новизни, феномен теорії імпліцитної особистості та ін.) і відбивають певну тенденцію до сприйняття індивідом соціального об'єкта як максимально однорідного і несуперечливого.

- **СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ** — сприйняття, класифікація й оцінка соціальних об'єктів (подій) шляхом поширення на них характеристик якої-небудь соціальної групи тощо на основі певних уявлень — соціальних стереотипів. Як механізм взаєморозуміння — класифікація форм поведінки й інтерпретація їхніх причин шляхом віднесення до вже відомих (або тих, що здаються відомими) явищ, категорій, соціальних стереотипів. Одна з найважливіших характеристик сприйняття міжгрупового і міжособистісного; відбиває схематизованість і афективну забарвленість, властиву цій формі соціальної перцепції в цілому.

З психологічної точки зору являє собою процес надання подібних характеристик усім членам будь-якої соціальної групи або спільності без достатнього усвідомлення можливих розбіжностей між ними.

- **СТИЛЬ** (від гр. *stylos* — паличка для письма) — спосіб існування чого-небудь, який відрізняється сукупністю своєрідних прийомів.

- **СТИЛЬ ЖИТТЯ** — унікальна конфігурація особистісних рис, мотивів, когнітивних стилів і способів опанування реальністю, характерна для поведінки індивідуума, яка забезпечує сталість цієї поведінки.

- **СТИЛЬ КОГНІТИВНИЙ** - 1) відносно стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів суб'єкта, що виражаються

у використовуваних ним пізнавальних стратегіях; 2) сукупність окремих пізнавальних установок або видів контролю, що встановлюються набором спеціально підібраних тестів.

- **СТИМУЛ** (від лат. stimulus — букв.: гострий ціпок, яким поганяли тварин; стрекало).

У фізіології та психофізіології це поняття тотожне поняттю подразнення.

У біхевіоризмі відношення між стимулом і реакцією розумілися механістично: до стимулів відносили переважно зміни середовища (зовнішні впливи), а до реакцій — рухові відповіді організму.

Насправді, стимул — це спонукання, ефект якого опосередкований психікою людини, її поглядами, почуттями, настроєм, інтересами, прагненнями та ін. Стимул не тотожний мотивові, хоча іноді може перетворюватися на нього.

- **СТИМУЛ: МОДЕЛЬ НЕРВОВА** — конфігурація сліду, залишеного в нервовій системі як результату повторення подразника з фіксованими параметрами. Після багаторазового повторення стимулу спостерігається вибіркоче згасання орієнтованого рефлексу тільки на цей стимул. На зміну кожного з параметрів стимулу нервова система реагує посиленням орієнтованого рефлексу.

Нервова модель стимулу виконує функцію самонастроювального багатомірного фільтра, що вибірково пригнічує орієнтований рефлекс на багаторазово повторюваний стимул.

- **СТИМУЛ: ПОМИЛКА** — відповідь про інтроспективні переживання, виражена в термінах зовнішніх відчуттів, а не в термінах власних відчуттів та їхніх якостей. Відомий термін інтроспективної психології, що відбиває її атомістичну спрямованість.

- **СТИМУЛ КЛЮЧОВИЙ** — спеціальні подразники — зовнішні фактори, що обумовлюють «запуск» інстинкту. У ролі їх можуть виступати сигнали будь-якої модальності: колір, запахи, звуки, зорові форми, рухи та ін.

- **СТИМУЛ РОЗПІЗНАВАЛЬНИЙ** (Discriminative stimulus) - стимул (сигнал), наявність якого показує, що певна форма поведінки буде або не буде нагороджена.

- **СТИМУЛ УМОВНИЙ** — раніше нейтральний стимул, що набуває здатності викликати специфічні реакції шляхом багаторазового зв'язування з іншим стимулом, спроможним викликати такі реакції.

- **СТРАЖДАННЯ: ДЖЕРЕЛО** (три джерела страждань) — за З. Фрейдом, основні джерела страждання людей такі: 1) пере-

важаючі сили природи; 2) тлінність людського тіла; 3) недоліки інтуїції, що регулюють взаємини людей,— у родині, суспільстві, державі.

- **СТРАТА** (від лат. *stratum* — настил, шар) — суспільна верства, група людей, об'єднана загальною соціальною ознакою (майновою, професійною, рівнем освіти і т. д.).

- **СТРАТИФІКАЦІЯ** (від лат. *stratum* — настил, шар і *facere* — поділяти) — поділ, розчленовування суспільства на страти.

- **СТРАХ** — емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної або уявної небезпеки. Афективний психічний стан очікування небезпеки, при якому реальна небезпека виходить від зовнішнього об'єкта, а невротична — від вимоги потягу. На відміну від болю й інших видів страждання, які викликаються реальною дією небезпечних факторів, виникає при їхньому передбаченні.

Залежно від характеру загрози, інтенсивність і специфіка переживання страху варіюються у досить широкому діапазоні відтінків: побоювання, боязнь, переляк, жак. Якщо джерело небезпеки невизначене або неусвідомлене, то виникаючий стан називають тривоогою.

Функціонально страх служить попередженням про майбутню небезпеку, дає змогу зосередити увагу на її джерелі, спонукає шукати шляхів її уникнення. У випадку, коли він досягає сили афекту (панічний страх, жак), він здатний нав'язати стереотипи поведінки — втечу, заціпеніння, захисну агресію.

У соціальному розвитку людини страх виступає як один із засобів виховання: так, сформований страх осуду використовується як фактор регуляції поведінки. Оскільки в умовах суспільства індивід користується захистом правових та інших соціальних інститутів, підвищена схильність до страху позбавляється пристосувального значення і традиційно оцінюється негативно.

За З. Фрейдом, страх — стан афекту — це поєднання певних відчуттів ряду задоволення — невдоволення з відповідними іннерваціями розрядки напруження та їхнього сприйняття, а також, імовірно, і відображення певної значимої події. У стані страху, головним чином невротичного, може вбачатися репродукція травми народження.

Страх виникає з лібідо, служить самозбереженню і є сигналом нової, звичайно зовнішньої, небезпеки.

Походження страху подвійне: 1) як прямий наслідок травматичного фактора; 2) як сигнал про виникнення загрози повторення цього фактора.

Страх здійснює витіснення і відповідає витісненому бажанню, але не еквівалентний йому.

Виділяють три основні види страху: страх реальний, страх невротичний і страх совісті. Єдине місце зосередження страху — Я. Звичайно страх перед конкретним об'єктом виступає як побоювання, у патологічних випадках — як фобії. Один із найважливіших різновидів страху — страх вільний. До афективного стану страху, що виникає в ситуації несподіваної небезпеки, відноситься переляк. Істерія страху трактується як невроз, основний симптом якого — різноманітні фобії.

Згідно з А. Адлером, страх виникає від пригнічення агресивного потягу, що відіграє головну роль у повсякденному житті й у неврозі.

• **СТРАХ ВІЛЬНИЙ** — загальна невизначена боязкість, яка готова на деякий час прив'язатися до будь-якої можливості, що з'явилася, і виражається в стані «страху очікування» або «боязкого очікування». Страх безпредметний — не пов'язаний з яким-небудь об'єктом, що викликає цей страх.

Високі ступені вільного страху завжди мають відношення до захворювання неврозом страху.

• **СТРАХ ІНФАНТИЛЬНИЙ** — дитячий страх, що спочатку є лише проявом того, що бракує коханої людини.

За З. Фрейдом, він, однак, спостерігається й у дорослих як страх невротичний, породжений безпосереднім перетворенням лібідо на страх.

• **СТРАХ КАСТРАЦІЇ** — за З. Фрейдом, страх, який відчуває маленький хлопчик через те, що батько каструє його з причини сексуального суперництва через матір.

• **СТРАХ НЕВРОТИЧНИЙ** — за З. Фрейдом, різноманітні форми «безцільного страху» невротиків; виникають через відволікання лібідо від нормального застосування або через відмову психічних інстанцій.

У психоаналізі окремо виділяють наступні його форми: 1) страх вільний — загальна невизначена боязкість; 2) різноманітні фобії, коли страх міцно пов'язується з певними змістами уявлень; 3) спонтанні напади страху, що виявляються при істерії та інших формах важких неврозів, а також у будь-яких умовах збудження, у вигляді афекту страху чи нападу вільного страху, які або

супроводжують симптоми, або ж виступають незалежно від будь-яких умов і без видимої обумовленості зовнішньою небезпекою.

- **СТРАХ РЕАЛЬНИЙ** — раціональне вираження інстинкту самозбереження як нормальна реакція на сприйняття зовнішньої небезпеки.

- **СТРАХ СМЕРТІ** — один із основних видів страху; за З. Фрейдом, розуміється як процес, у ході якого Я занадто широко витрачає запас свого нарцисичного лібідо, як щось, подібне кастраційному страху.

- **СТРЕС** (англ. stress — напруження) — стан напруженості — сукупність захисних фізіологічних реакцій, що настають в організмі тварин і людини у відповідь на вплив різних несприятливих факторів (стресорів) — холоду, голодування, психічних і фізичних травм, опромінення, крововтрати, інфекції тощо.

Залежно від виду стресора і характеру його впливу, виділяють різні види стресу, у найбільш загальній класифікації — стрес фізіологічний і стрес психологічний. Останній підрозділяється на стрес інформаційний і стрес емоційний.

Інформаційний стрес виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли суб'єкт не справляється з завданням, не встигає приймати вірні рішення в необхідному темпі при високій відповідальності за наслідки рішень.

Емоційний стрес з'являється в ситуаціях загрози, небезпеки, образи тощо. При цьому різні його форми — імпульсивна, гальмова, генералізована — призводять до змін у перебігу психічних процесів, емоційних зрушень, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушень рухової та мовної поведінки.

Стрес може здійснювати і позитивний, мобілізуючий, і негативний вплив на діяльність — дістрес, аж до повної дезорганізації.

- **СТРЕСОР** — несприятливий фактор, що викликає в організмі тварини або людини стан напруженості — стрес.

- **СТРУКТУРА** (від лат. structura — взаємне розташування, зв'язок складових частин) — сукупність сталих зв'язків між безліччю компонентів об'єкта, що забезпечують його цілісність і самотождність. Уявлення про структуру припускає розгляд об'єкта як системи (див. *Принцип системності*).

Конфігурація і характер зв'язків усередині системи і є її структурою, що залишається незмінною при змінах системи у певних межах — наприклад, при змінах складу елементів.

Системно-структурний аналіз соціальних процесів, що складає одну з методологічних основ сучасного гуманітарного знання, зародився в XIX ст. У XX ст. системно-структурний аналіз поширився на мовознавство, культурологію, етнографію, соціологію, інші соціальні дисципліни. У психології принцип структури бере початок в роботах Х. Еренфельса, що описав структури перцептивні (див. *Дія перцептивна*), які мають відношення до сприйманого об'єкта в цілому і не здатні бути поясненими комбінацією його елементів. Ці дослідження безпосередньо розвивалися в гештальтпсихології.

У вітчизняній психології принцип структури пов'язувався з розумінням предметної діяльності. Для цього принципу характерне: 1) розуміння структур як нерозкладних на окремі елементи утворень, які стійко відтворюються в ході психічних процесів, що безупинно змінюються; у цьому розумінні структури можна розглядати як базові утворення психіки, на основі яких будуються психічні процеси; 2) розуміння структур людської психіки як соціально обумовлених; 3) визнання наявності багатьох рівнів психічних структур, пов'язаних ієрархічними відносинами.

• **СТРУКТУРАЛІЗМ** — течія у психології, що втілює в собі той же підхід, який забезпечив успіхи хімії та фізики: розчленування на складові елементи.

Термін, запропонований В. Вундтом, який займався структурою свідомості та вважав головним завданням психології вивчення елементів свідомості й виявлення законів, за якими утворюються зв'язки між елементами. В. Вундт і його прихильники спробували застосувати структуралізм для аналізу усвідомлюваного внутрішнього досвіду, назвавши його «розумовою матерією» у спробах виявити й описати його найпростіші структури. Свідомість було розбито на психічні елементи — свого роду «атоми».

Прихильники цієї елементаристської (див. *Елементаризм*) доктрини були переконані, що основний матеріал свідомості — відчуття, образи і почуття. Роль психології вони зводили до якомога більш детального опису цих елементів. З метою досягнення цього вони застосовували метод експериментальної інтроспекції — кращий, на їхню думку, для психології, що відрізняє її від інших наук. Однак у цьому методі виявилися серйозні недоліки, та й «атоми» свідомості виявилися мало схожими на фізичні атоми, тому що перші схильні постійно змінюватися і розвиватися.

Внаслідок цього незабаром довелося відмовитися від погляду на психологію як науку про структури свідомості, хоча протягом ряду років він мав успіх.

- **СТУПОР** (від лат. stupor — заціпеніння) — стан різкої пригніченості, що виражається в повній нерухомості, мовчазності та спостерігається при деяких психозах.

- **СУБ'ЄКТ** (від лат. subjectus — лежачий внизу, що знаходиться в основі) — 1) людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності; 2) людина як носій будь-яких властивостей; особистість.

- **СУБ'ЄКТИВНІСТЬ** — 1) вихідне положення про те, що кожна людина живе в максимально особистому, суб'єктивному світі переживань і цей світ впливає на її поведінку; 2) ставлення до чого-небудь, обумовлене особистими поглядами, інтересами або смаками суб'єкта, відсутність об'єктивності.

- **СУБКУЛЬТУРА ДИТЯЧА** - у широкому розумінні - все, що створено людським суспільством для дітей і дітьми; у більш вузькому — смисловий простір цінностей, установок, способів діяльності й форм спілкування, здійснюваних у дитячих співтовариствах даної конкретно-історичної соціальної ситуації розвитку.

У загальнолюдській культурі дитяча субкультура займає підлегле місце, але має відносну автономію, тому що її основні культурні цінності передаються усно, з «покоління в покоління» однолітків.

Зміст дитячої субкультури — не тільки актуальні для офіційної культури особливості поведінки, свідомості й діяльності, але і соціокультурні інваріанти — елементи різних історичних епох, архетипи несвідомого колективного та ін., зафіксовані в дитячій мові, мисленні, ігрових діях, фольклорі.

Носій субкультури дитячої — дитяче співтовариство, що формується через статево-вікове розшарування суспільства вже на ранніх етапах соціогенезу і виконує найважливішу функцію — соціалізації дитини (див. *Диференціація статева*).

- **СУБЛІМАЦІЯ** (сублімування) (від лат. sublimare — підносити) — у психоаналізі З. Фрейда процес і механізм перетворення енергії сексуального потягу, що характеризується заміною сексуальної мети на мету більш віддалену і більш цінну соціально. Один із механізмів психологічного захисту (див. також *Механізм захисний*), що знімає напруження в ситуації конфлікту шляхом десексуалізації первісних імпульсів і перетворення їх на соціально прийнятні форми, за допомогою трансформації інстинктив-

них форм психіки в більш прийнятні для індивіда і суспільства. Забезпечує перенесення нереалізованої енергії в інші галузі — працю, творчість та ін.

Являє собою процес, що відбувається з об'єктом лібідо і полягає в тому, що потяг переходить на іншу мету, далеку від сексуального задоволення. Суть — у відволіканні від сексуально-го. Здатність до сублимації мають усі люди, але багато хто — лише в незначній мірі.

Сублимація — єдиний адекватний механізм захисту: інші не сприяють вирішенню ситуації, а лише заганяють її всередину, де вона «непомітна».

Окремий випадок сублимації — переключення енергії лібідо на процес творчості, а також жарти, прояви дотепності та інші дії, що швидко викликають розрядку напруження у формі, санкціонованій суспільством.

• **СУБЛІМІНАЛЬНИЙ** — підсвідомий; процес, що протікає нижче порога свідомості.

• **СУБОСОБИСТІТЬ** - за Р. Ассаджолі, немовби відносно незалежні, більш-менш розвинені особистості всередині людини; вони можуть відповідати ролям, які людина відіграє в житті.

• **СУГЕРЕНД** — об'єкт гетеросугестії; ним може бути як окрема людина, так і група, соціальна верства та ін.

• **СУГЕСТІЯ** (від лат. suggestio) — навіювання (вселяння).

• **СУГЕСТОПЕДІЯ** (від лат. suggestio — навіювання і гр. paidia — навчання) — система прискореного навчання, пов'язана з гіпнотичним навіюванням.

• **СУГЕСТОР** — джерело навіювання (сугестії); ним можуть бути індивід, група, засоби масової інформації.

• **СУДЖЕННЯ** — одна з логічних форм мислення (див. також *Поняття; Умовивід*). Відбиває зв'язок між двома поняттями — суб'єктом і предикатом.

У логіці розробляються класифікації суджень. Психологія вивчає їхній розвиток як форми мислення абстрактного, логічного, а також порушення логічного мислення. У психологічній літературі проводяться інтерпретації психологічних механізмів, що лежать в основі взаємозв'язку понять.

• **СУЇЦИД** — акт самогубства, який здійснюється у стані сильного душевного розладу або під впливом психічного захворювання (див. *Психоз*); усвідомлений акт самоусунення з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, при яких власне життя як вища цінність втрачає сенс.

Причини суїциду різноманітні й кореняться не тільки в особистісних деформаціях суб'єкта і обстановці, яка травмує психічно, але й у соціально-економічній та моральній організації суспільства.

• **СУМІСНІСТЬ ГРУПОВА** — соціально-психологічний показник згуртованості групи, що відбиває можливість безконфліктного спілкування і погодженості дій її членів в умовах спільної діяльності. В колективі сумісність групова утворює ієрархію рівнів.

Нижній рівень складають: 1) психофізіологічна сумісність темпераментів і характерів членів групи; 2) сенсомоторна узгодженість при виконанні ними спільних дій; 3) згуртованість, що виражається в інтенсивності комунікативних внутрішньогрупових зв'язків і у взаємності соціометричних виборів.

На більш високому рівні сумісність групова виступає як узгодженість функціонально-рольових очікувань — уявлень членів групи про те, що саме, з ким і в якій послідовності повинен робити кожен при реалізації суспільно значимої і спільної для всіх мети.

Вищий рівень сумісності групової, характерний тільки для колективу, відбивається в предметно-цільовій і ціннісно-орієнтаційній єдності, колективістській ідентифікації, адекватності покладання і прийняття на себе відповідальності за успіхи і невдачі, у взаємній референтності членів групи.

• **СУМІСНІСТЬ МІЖСОБИСТІСНА** - взаємне визнання партнерів у спілкуванні і спільній діяльності, засноване на оптимальному сполученні — подібності або взаємодоповненості — ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів, мотивів, потреб, характерів, темпераментів, темпу і ритму психофізіологічних реакцій та інших значимих для міжособистісної взаємодії індивідуально-психологічних характеристик.

Критерієм міжособистісної сумісності виступає висока безпосередня задоволеність результатом і, головне, — процесом взаємодії, коли кожний із партнерів виявився на висоті вимог іншого і до встановлення взаєморозуміння не треба було докладати спеціальних зусиль.

Міжособистісна сумісність звичайно супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги, впевненості в успішному результаті майбутніх контактів. Особливого значення вона набуває в складних умовах спільної життєдіяльності — космічному польоті, експедиції, альпіністському поході і т. д. — коли досяг-

нення загальної мети відбувається при дефіциті засобів, часу, простору, кількості необхідних учасників.

- **СУМІСНІСТЬ СЕКСУАЛЬНА** — відповідність сексуальної поведінки партнерів — результат інтеграції соціального, психологічного, соціально-психологічного і біологічного забезпечення взаємодії в сфері інтимних стосунків.

Соціальне забезпечення сексуальної сумісності визначається ступенем соціалізації сексуальності, рівнем загальної і сексуальної культури партнерів, засвоєнням сексуальних і суспільних норм, що проявляється у виробленні сексуальних установок, потреб, у кінетиці та позах статевого акту, у відношенні до оцінки своєї сексуальності.

Психологічне забезпечення визначається наявністю у партнерів відповідності у впливі психічних факторів і особистісних якостей на розвиток і прояви сексуальності.

Соціально-психологічне забезпечення обумовлене парним характером сексуальної функції, формуванням малої соціальної групи (родини), а також соціальних ролей, стереотипів мужності й жіночності.

Біологічне забезпечення детерміноване анатомо-фізіологічною цілістю морфо-функціональних структур і систем, що здійснюють регуляцію сексуальної функції, а також наявністю відповідності фізіологічних сексуальних реакцій, обумовлених темпераментом, типом статевої конституції та вищої нервової діяльності.

- **СУМНІВ ПАТОЛОГІЧНИЙ** — неадекватні тяжко-тривожні переживання морально-етичного, іпохондричного та іншого змісту, що не відповідають реальній чи можливій неприємності або лиху. Наприклад, у суб'єкта, схильного до них, найменше неприємне відчуття в ділянці шлунка породжує тривожні роздуми про можливу злоякісність. Патологічному сумнівові сприяють також помисливість, схильність до аналізу й інші особливості характеру (див. *Психопатія*).

На відміну від марення і надцінних ідей, патологічні сумніви усуваються в процесі вмілої психотерапевтичної бесіди.

- **СУПЕР-ЕГО** — у теорії психоаналізу — етичне або моральне утворення в структурі особистості; являє собою інтерналізовану індивідуумом систему соціальних норм і стандартів поведінки, отриману від батьків за допомогою заохочення і покарання.

- **СУПРОВОДЖЕННЯ НЕУСВІДОМЛЮВАНЕ** (супроводження неусвідомлюване дій свідомих) — такі процеси просто супроводжують дії.

Існує велика кількість таких процесів, і вони досить цікаві для психології. Сюди входять: мимовільні рухи, тонічні напруження, міміка і пантоміміка, а також великий клас вегетативних реакцій, що супроводжують дії та психічні стани. Прикладом можуть служити мимовільні рухи щелеп або губ у такт рухам рук, мимовільні сумні гримаси при співпереживанні іншим людям та ін.

Значна кількість цих процесів, особливо вегетативні компоненти, складають об'єкт фізіології. Проте вони досить важливі й для психології, тому що: 1) залучені в процеси спілкування і є найважливішими додатковими засобами комунікації; 2) їх можна використовувати як об'єктивні показники різних психологічних характеристик людини — її намірів, відношень, прихованих бажань, думок та ін.; саме розраховуючи на ці процеси, в експериментальній психології ведеться розробка об'єктивних індикаторів психічних процесів і станів.

• **СУРДОПСИХОЛОГІЯ** (психологія глухих) (від лат. *surdus* — глухий і *...психологія*) — розділ в спеціальній психології, де вивчається психічний розвиток глухих і туговухих людей (із частковою втратою слуху), можливості його корекції в умовах навчання і виховання.

Завданнями сурдопсихології є: 1) дослідження шляхів запобігання німоти в людей з дефектами слуху, що виключають нормальне мовне спілкування; 2) виявлення особливостей їхньої пізнавальної діяльності; 3) з'ясування компенсаторних можливостей заміни слухового сприйняття зоровим, вібраційними відчуттями та ін.; 4) вивчення особливостей мислення, пам'яті й інших психічних процесів, що формуються в умовах відсутності або недорозвиненості слухових відчуттів.

• **СФЕРА ЕМОЦІЙНА** — одна зі сфер проявів темпераменту, що виражається у вигляді різноманітних емоцій.

Три пари елементарних почуттів складають незалежні осі тривимірного простору всієї емоційної сфери: 1) задоволення—невдоволення; 2) збудження—заспокоєння; 3) напруження—розрядка.

• **СФЕРА МОТИВАЦІЙНА** (від гр. *sphaira* - куля) - утворюється ієрархічною структурою мотивів, властивих індивідові.

Мотиваційною сферою визначаються масштаб і характер особистості. Звичайно ієрархічні відносини мотивів не усвідомлюються цілком. Вони прояснюються в ситуаціях конфлікту мотивів.

У реальному житті мотиви зіштовхуються не так вже й рідко, вимагаючи вибору на користь одного з них.

- **СФЕРА МОТОРНА** — одна зі сфер проявів темпераменту, які можна розглядати як окремі вираження загальної активності. До них належать: темп, швидкість, ритм і загальна кількість рухів.

- **СХЕМА** (від гр. *schema* — образ, вид, форма) — 1) гіпотетична когнітивна структура, яка використовується для сприйняття, організації та обробки інформації; 2) зображення або опис загалом.

- **СХЕМА КАУЗАЛЬНА** — поняття соціальної психології.

Це поняття набуло широкого розповсюдження в зв'язку з розвитком досліджень каузальної атрибуції. Позначає: 1) принципи аналізу причинності в сфері соціального сприйняття (див. *Перцепція соціальна*); 2) стійкі уявлення про конкретні причинні зв'язки.

Основні складові каузальної схеми, відповідно до найбільш розповсюдженої у західній психології соціальної теорії Дж. Келлі, — це три принципи: 1) принцип знецінювання — зменшення сприйняття ролі даної причини в настанні події через наявність інших причин, що сприяють їй; 2) принцип посилення — перебільшення сприйняття ролі даної причини в настанні події через наявність перешкоджаючих їй факторів; 3) принцип систематичного перекручування причинних суджень про людей — систематичне відхилення причинних пояснень поведінки людей від правил формальної логіки. Основний напрямок цих перекручувань — переоцінка суб'єктивної обумовленості поведінки і недооцінка її об'єктивної обумовленості.

- **СХЕМАТИЗМ** — 1) спрощеність зображення; 2) схильність мислити готовими схемами, спрощеність викладу на шкоду сутності справи.

- **СХЕМИ ПЕРЕДБАЧУВАЛЬШ** - схеми збору інформації, які активно формуються людиною-оператором; очікування такої інформації, яка повинна відповідати черговій стадії керованого процесу.

- **СХИЛЬНІСТЬ** — вибіркова спрямованість індивіда на певну діяльність, що спонукає займатися нею. Її основою є глибока стійка потреба індивіда в деякій діяльності, прагнення вдосконалювати уміння і навички, пов'язані з цією діяльністю.

Виникнення схильності звичайно розглядається як передумова розвитку відповідних здібностей, хоча бувають випадки розбіжності схильності та здібностей.

Т

—•—і—ІХ Ф!5Д—І—»

• **ТАКСИС** (від гр. taxis — розташування один за одним) — механічні компоненти поведінкових актів, регулюючі орієнтацію, уроджені способи просторової орієнтації в бік сприятливих (таксиси позитивні) або від несприятливих (таксиси негативні) умов середовища, подразнень. Наприклад, рух, спрямований до всього, що схоже на їжу, і від усього, що неприємне.

У рослин аналогічні реакції виражаються в змінах напрямку росту і називаються тропізмами.

За модальністю впливів і реакції відносно різноманітних компонентів розрізняють термотаксиси, хемотаксиси, гальванотаксиси, геотаксиси, фототаксиси, тигмотаксиси та ін. Таксиси одноклітинних і багатьох нижчих багатоклітинних тварин представлені ортотаксисами — змінами швидкості пересування і клинотаксисами — змінами напрямку пересування на певний кут.

Таксиси звичайно властиві одноклітинним організмам, позбавленим нервової системи, але спостерігаються й у деяких більш високоорганізованих видів. Прояв їх максимальний у найпростіших, середнього ступеня — у черв'яків і комах і мінімальний вже у примітивних ссавців.

У тварин з розвинутою центральною нервовою системою і симетрично розташованими органами відчуттів, крім того, можливий активний вибір напрямку пересування і збереження цього напрямку — топотаксиси. Вони — постійні компоненти навіть найскладніших форм поведінки.

• **ТАКСОН** (від лат. taxare — оцінювати) — сукупність дискретних (роздільних) об'єктів, пов'язаних певною спільністю властивостей і ознак, що характеризують цю сукупність (див. також *Етологія*).

• **ТАЛАНТ** (від гр. talanton) — 1) видатні уроджені якості, особливі природні здібності, обдарованість; 2) обдарована людина.

Про наявність таланту варто судити за результатами діяльності, які повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу.

• **ТАНАТОС** — за З. Фрейдом, потяг до смерті, інстинкт смерті, агресії та руйнування.

• **ТАХІСТОСКОП** (від гр. tachys — швидкий) — прилад, що дозволяє пред'являти зорові стимули на точно визначений, але дуже короткий час.

Одна з перших конструкцій механічного тахістоскопа була розроблена В. Вундтом. Існують і електронні тахістоскопи, що працюють за принципом модуляції рівня освітленості.

У ролі тахістоскопів усе ширше використовують індикатори і дисплеї, керовані комп'ютером. Для проведення колективних експериментів застосовують проєкційні тахістоскопи — спеціально обладнані діапроектори.

Тахістоскопи розрізняються числом незалежно працюючих каналів пред'явлення інформації. Вони широко застосовуються у фундаментальних і прикладних дослідженнях сприйняття, упізнання, пам'яті та інших пізнавальних процесів.

- **ТВОРЧЕ «Я»** (Creative self) — концепція, використана А. Дилером для вираження його переконаності в тому, що в кожній людині є можливість активно формувати свою особистість.

- **ТВОРЧІСТЬ** — психічний процес створення нових цінностей, ніби продовження і заміна дитячої гри. Діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Будучи, по суті, культурно-історичним явищем, має і психологічний аспект — особистісний і процесуальний. Припускає наявність у суб'єкта здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю. Вивчення цих властивостей особистості показало важливу роль уяви, інтуїції, неусвідомлюваних компонентів розумової активності, а також потреби особистості в самоактуалізації, у розкритті й розширенні своїх творчих можливостей.

У творчості особливе місце займає творча уява. Поряд з уявою творчість містить у собі інтенсивну роботу мислення, вона пронизана емоційністю і волею. Однак вона не зводиться до однієї уяви, одного мислення або одного почуття.

Творчість як процес спочатку розглядалася на підставі самозвітів діячів мистецтва і науки, в яких особлива роль приділялася осяянню, натхненню і подібним станам, що змінюють попередню роботу думки. Англійський учений Г. Уоллес виділив чотири стадії процесів творчості: підготовку, дозрівання, осяяння і перевірку. Центральним, специфічно творчим моментом вважалося осяяння — інтуїтивне знаходження шуканого результату.

Експериментальні дослідження показали, що інтуїтивне рішення виникає в предметній діяльності, доступній аналізу. Виділяючи специфіку психічної регуляції процесу творчості, К. Станіславський висунув поняття про надсвідомість як вищу концентрацію

духовних сил особистості при створенні творчого продукту (див. *Надсвідоме*).

З розвитком кібернетики починаються спроби моделювати процеси творчості на комп'ютері (евристичне програмування). Передача технічним пристроям доступних формалізації розумових операцій різко підвищила інтерес до тих процесів творчості, які неможливо формалізувати. Залежність від них науково-технічного прогресу — відкриттів, винаходів та ін. — спрямувала зусилля психологів на розробку методів діагностики творчих здібностей і стимуляції творчості (наприклад, мозкова атака).

• **Т-ГРУПА** — група, яка створюється для впливу на її членів у системі міжособистісних відносин — з метою розвитку в них соціально-психологічної компетентності, навичок спілкування і взаємодії (див. *Тренінг соціально-психологічний*). Перші Т-групи виникли як практичний додаток школи групової динаміки К. Левіна. Нині це — одна з найпоширеніших моделей дослідження міжособистісних відносин, стадій розвитку групи та ін.

Для Т-груп характерні: 1) короткочасність існування — від декількох днів до тижнів; 2) відсутність попередньої структурованості, нормування та регламентації.

Основний метод у Т-групах — вільна дискусія без попереднього прийнятого плану, яка поєднується з рольовими іграми та іншими прийомами. Обговорення будують за принципом «тут і тепер» — аналізуються події, що відбуваються безпосередньо в групі, по можливості без звертання до минулого досвіду учасників.

Умова успішної роботи Т-груп — клімат взаємної довіри, що стимулює учасників до встановлення міжособистісних відносин, на які вони звичайно не наважуються у повсякденному житті, і допомагає розумінню процесів, що відбуваються. Створення клімату довіри забезпечується особливою формою ведення групи тренером (ведучим).

За 3. Фрейдом — інструмент і механізм побудови культури, що починається з обмеження потягів і заборони на інцест і вбивство.

• ТЕЛЕ (від гр. tele — удалину, далеко) — за Я. Морено, термін, що позначає найпростішу одиницю почуттів — вчуття, яке виникає та передається між людьми і визначає кількість та якість міжособистісних відносин.

• **ТЕЛЕПАТІЯ** (від гр. tele — удалину, далеко і гр. pathos — почуття) — науково не обґрунтоване явище передачі на відстань інформації про стан однієї людини або тварини іншій.

• **ТЕМПЕРАМЕНТ** (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин, домірність) — сукупність індивідуальних особливостей особистості, яка має своєю фізіологічною основою тип вищої нервової діяльності й характеризує динаміку психічної діяльності особистості; темперамент проявляється у силі почуттів, їхній глибині або поверховості, у швидкості їх перебігу, у стійкості або швидкій зміні.

Темперамент завжди пов'язувався з органічними основами або фізіологічними особливостями організму. Ця фізіологічна галузь вчення про темперамент походить з часів античності (див. *Темперамент: вчення фізіологічне*). Гіппократ, виходячи з уявлень тих часів, описав чотири типи темпераменту (див. *Темперамент: тип*). Його підхід був чисто фізіологічним: темперамент ніяк не пов'язувався з психічним життям, говорилося навіть про темперамент окремих органів. Властивості темпераменту із самого початку пов'язувалися з уявленнями про типи темпераменту (див. *Темперамент: класифікація*), про психологічні властивості, які яскраво виражені у багатьох людей з різними демографічними і соціальними ознаками, але не зустрічаються або ж слабо виражені в інших.

Вчення І. Павлова про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки виділяє: 1) три основні властивості нервової системи: силу, врівноваженість, рухливість збуджувального і гальмівного процесів; 2) чотири основні типові сполучення їх у вигляді чотирьох типів вищої нервової діяльності: а) сильний, урівноважений, рухливий; б) сильний, урівноважений, інертний; в) сильний, неуврівноважений; г) слабкий. Відповідно до цього розрізняють темперамент сангвініка, флегматика, холерика і меланхоліка.

Дослідження Б. Теплова і В. Небилицина показали, що структура основних властивостей нервової системи набагато складніша, а число комбінацій набагато більше. Проте зазначені чотири типи як найбільш узагальнені можна використовувати для вчення індивідуальності.

За Г. Олпортом, темперамент — вихідний матеріал (інтелект і фізичні дані), з якого формується особистість.

• **ТЕМПЕРАМЕНТ і ХАРАКТЕР** - хоча в психології ці поняття розрізняються, чіткої межі між ними немає. У дуже загальному, приблизному тлумаченні темперамент продовжує розумітися або як «природна основа», або як «динамічна основа» характеру. Багато чого з того, що раніше складало пси-

хологічну частину уявлень про темперамент, асимілювала характерологія.

• **ТЕМПЕРАМЕНТ: ВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНЕ** - фізіологічна галузь вчення про темперамент народилася ще за часів античності (див. *Темперамент: вчення фізіологічне*), Гіппократа. Лише згодом з'явилися умовиводи про те, які психічні якості повинні бути в людини з певним темпераментом.

Перша спроба психологічних описів темпераментів належала античному лікареві Галену. Набагато пізніше напівнаукові-напівхудожні «портрети» темпераментів дав Кант, і вони досить швидко перейшли в загальну культуру.

Підхід до темпераменту, характерний для цього вчення, — брати за основу аналізу тільки поведінку.

• **ТЕМПЕРАМЕНТ: ВЧЕННЯ ФІЗІОЛОГІЧНЕ** - протягом давньої і складної історії вчення про темперамент останній завжди пов'язувався з фізіологічними особливостями організму.

Розвиток фізіологічної лінії полягав у послідовній зміні уявлень про органічні основи темпераментів. Серед основних гіпотез можна назвати: хімічний склад крові; ширину і товщину кровоносних судин; діяльність залоз внутрішньої секреції; тонус нервових і м'язових тканин; властивості нервової системи (остання гіпотеза).

Одна із найбільш серйозних спроб підвести під темперамент фізіологічну базу пов'язана з іменами І. Павлова, а також Б. Теплова і В. Небиліцина. Спочатку ця концепція називалася вченням про типи нервової системи, пізніше — вченням про властивості нервової системи (див. *Система нервова: тип; Система нервова: властивість*).

• **ТЕМПЕРАМЕНТ: КЛАСИФІКАЦІЯ** - у різних класифікаціях темпераментів в основу покладені різні їхні властивості: 1) швидкість і сила емоційних реакцій; 2) рівень активності та переважний почуттєвий тон; 3) шкали екстраверсії—інтроверсії й невротизму — емоційної стабільності; 4) реактивність і активність; 5) загальна психічна активність, моторика й емоційність.

У цих прикладах класифікацій відзначені лише найбільш загальні з властивостей. Повніший перелік таких властивостей, включаючи більш окремі, наступний: сенситивність, темп реакцій, пластичність і ригідність, екстравертованість й інтровертованість, емоційна збудливість.

• **ТЕМПЕРАМЕНТ: ТИП** — за Гіппократом, існує чотири типи темпераменту. Вважалося, що в організмі присутні чотири основ-

них рідини, або «соки»: кров, слиз, жовта жовч і чорна жовч. Змішуючись у певних пропорціях, вони і складають темперамент. Конкретні назви типи темпераменту одержали за переважаючою в організмі рідиною: темперамент сангвінічний, флегматичний, холеричний і меланхолійний (див. також *Сангвінік; Флегматик; Холерик; Меланхолік*).

- **ТЕНДЕНЦІЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ** (від лат. *tendere* — спрямовувати, прагнути) (*Actualizing tendency*) — у теорії К. Роджерса основний мотив у житті людей. Полягає в прагненні зберігати й інтенсифікувати себе, стати настільки гарним, наскільки дозволяє властива людині природа.

- **ТЕНДЕНЦІЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ** (*Self-actualizing tendency*) — тенденція людини до розвитку в напрямку зростаючої складності, самодостатності, зрілості й компетентності.

- **ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ** - різні системи внутрішньо погоджених концепцій, створені дослідниками для пояснення різноманіття і складності цілісного індивідуума, що функціонує в реальному світі.

- **ТЕОРІЯ** (від гр. *theoria* — спостереження, дослідження) — 1) узагальнення досвіду, суспільної практики, що відбиває об'єктивні закономірності розвитку природи і суспільства; 2) сукупність узагальнених положень, що утворюють будь-яку науку або її розділ.

- **ТЕОРІЯ АВТОМАТИЗМУ** - ґрунтується на принципі психофізичного паралелізму: якщо фізіологічні процеси не залежать від психічних, то всю життєдіяльність людини можна описати засобами фізіології. При цьому можна взагалі не припускати наявності в людини будь-яких почуттів, переживань, думок і свідомості взагалі.

- **ТЕОРІЯ АКТИВ КОМУНІКАТИВНИХ** - належить до групи теорій відповідності когнітивної. Автор — Т. Ньюком. Обґрунтовує ідею про те, що засіб подолання дискомфорту, викликаного невідповідністю між ставленням людини до іншої людини та її ставленням до спільного для них об'єкта, — це розвиток комунікації між партнерами, у ході якої позиція одного з них змінюється і тим самим відновлюється відповідність.

- **ТЕОРІЯ БАЛАНСУ СТРУКТУРНОГО** - належить до групи теорій відповідності когнітивної. Автор — Ф. Хайдер. Базується на ідеї відповідності та ідеї атрибуції (див. *Атрибуція каузальна*); розглядає стан збалансованості когнітивної структури людини в ситуації сприйняття нею іншої людини і побудови двох рядів

відносин: до цієї людини і до об'єкта, спільного для обох партнерів по спілкуванню.

• **ТЕОРІЯ ВІДНОСИН** — одна з авторитетних теорій у вітчизняній психології, творець неї — В. М'ясищев. Система відносин розглядається як психологічне ядро особистості.

• **ТЕОРІЯ ВІДПОВІДНОСТІ КОГНІТИВНОЇ** - клас теорій, розроблених у рамках когнітивістського напрямку західної соціальної психології в 50-ті рр. ХХ ст. Мають на меті дати пояснення співвідношення логічного й алогічного в поведінці людини.

Основна ідея всіх теорій когнітивної відповідності полягає в тому, що когнітивна структура людини не може бути незбалансованою, дисгармонійною; якщо ж дисбаланс з'являється, то негайно виникає тенденція відновити внутрішню відповідність когнітивної системи. Ця ідея по-різному представлена в різних теоріях (див. *Теорія балансу структурного; Теорія актів комунікативних; Теорія конгруентності*).

• **ТЕОРІЯ ДИСОНАНСУ КОГНІТИВНОГО** - одна з концепцій західної соціальної психології, висунута американським психологом Л. Фестингером, яка пояснює вплив на людську поведінку системи когнітивних елементів — вірувань, думок, цінностей, намірів тощо.

• **ТЕОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ** — створена в радянській психології. Значний внесок у неї здійснили Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, О. Лурія, А. Запорожець, П. Гальперін і багато інших. Основа її — уявлення про побудову діяльності (див. *Діяльність: побудова*), хоча вони не вичерпують теорію повністю. Одна з істотних відмінностей теорії діяльності від попередніх концепцій — визнання нерозривної єдності свідомості й поведінки. Ця єдність міститься вже в головній одиниці аналізу — дії.

Основні вихідні положення, принципи теорії діяльності такі: 1) свідомість не може розглядатися ніби замкнута в самій собі, вона повинна бути виведена в діяльність суб'єкта («розмикання» кола свідомості); 2) поведінку не можна розглядати окремо від свідомості — при розгляді поведінки свідомість повинна бути не тільки збережена, але і визначена у своїй фундаментальній функції (принцип єдності свідомості й поведінки); 3) діяльність — активний, цілеспрямований процес (принцип активності); 4) дії предметні, вони реалізують соціальні цілі (принцип предметності діяльності й принцип соціальної обумовленості діяльності).

• **ТЕОРІЯ ЕЛЕМЕНТІВ СВІДОМОСТІ** — теорія, створена В. Вундтом, який вважав завданням психології вивчення еле-

ментів свідомості (як відчуття і «прості почування» типу задоволення—невдоволення, спокій—занепокоєння та ін.) і виявлення законів, за якими утворюються зв'язки між елементами.

• **ТЕОРІЯ ЕМОЦІЙ ДЖЕЙМСА-ЛАНГЕ** - висунута незалежно американським філософом і психологом У. Джеймсом і німецьким психологом Г. Ланге (80—90-ті рр. XIX ст.). Відповідно до неї, виникнення емоцій обумовлене змінами від зовнішніх впливів як у довільній руховій сфері, так і у сфері мимовільних актів серцевої, судинної і секреторної діяльності.

Теорія емоцій Джеймса—Ланге являла собою спробу перетворити емоції в об'єкт, доступний природному вивченню. Однак, пов'язавши емоції виключно з тілесними змінами, вона перевела їх у розряд явищ, що не мають відношення до потреб і мотивів, і позбавила емоції їхнього адаптивного змісту, регуляторної функції. Проблема довільної регуляції емоцій трактувалася спрощено: вважалося, що небажані емоції можна стримати, якщо навмисно робити дії, характерні для позитивних емоцій.

• **ТЕОРІЯ ЕМОЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНА** - концепція, відповідно до якої емоції визначаються певною актуальною потребою і можливістю її задоволення, що характеризується імовірністю досягнення мети. Суб'єкт оцінює цю імовірність на базі уродженого і раніше придбаного індивідуального досвіду, мимоволі зіставляючи інформацію про засоби, час, ресурси, приблизно необхідні для задоволення потреби, з поточною інформацією. Імовірність досягнення мети може прогнозуватися як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівні. Зростання імовірності при надходженні нової інформації породжує позитивні емоції, падіння ж імовірності призводить до негативних емоцій. Прагнення максимізувати — підсилити, продовжити, повторити позитивні емоції й мінімізувати — послабити, перервати, запобігти негативним визначає регуляторні функції емоцій, їхню роль в організації цілеспрямованої поведінки.

Інформаційна теорія емоцій розроблена в 1964 р. П. Сімоновим на основі психофізіологічних експериментів. У 1984 р. Д. Прайс і Дж. Баррелл у результаті кількісної обробки даних психологічних дослідів підтвердили існування залежності, яку назвали загальним законом людських емоцій.

Інформаційна теорія емоцій дозволяє використовувати реєстровані прояви емоцій — міміку, голос, зміни фізіологічних функцій і електричної активності мозку як індикатори потреб

суб'єкта і ступені їхнього задоволення, уточнити класифікацію цих потреб, процес їхнього формування і взаємодії.

- **ТЕОРІЯ КОГНІТИВНА** (Cognitive theory) - будь-яка теорія особистості, що надає особливого значення когнітивним процесам (мислення, усвідомлення, судження) у розумінні поведінки людини.

- **ТЕОРІЯ КОНГРУЕНТНОСТІ** - належить до групи теорій когнітивної відповідності. Автори — Ч. Осгуд і П. Танненбаум. Полягає у тому, що для досягнення відповідності у своїй когнітивній структурі людина як сприймаючий суб'єкт одночасно змінює своє ставлення і до іншої людини, і до об'єкта, який вони обидві оцінюють.

- **ТЕОРІЯ КОНСТРУКЦІВ ОСОБИСТІШИХ** - автор її Дж. Келлі; у центрі теорії лежить положення про те, що головне — які засоби має людина для описання світу, прогнозування майбутніх подій.

- **ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА** - концепція психічного розвитку людини, розроблена в 20-30-ті рр. ХХ ст. радянським психологом Л. Виготським за участю його учнів О. Леонтьєва та О. Лурії. При формуванні даної теорії був критично осмислений досвід гештальтпсихології, французької психологічної школи, насамперед Ж. Піаже, а також структурно-семіотичного напрямку в лінгвістиці та літературознавстві — «формальна школа» та ін. Теорія орієнтувалася на марксистську філософію.

Відповідно до культурно-історичної теорії, головна закономірність онтогенезу психіки полягає в інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої, соціально-символічної — спільної з дорослим і опосередкованої знаками — діяльності. У підсумку колишня структура психічних функцій як «натуральних» змінюється — опосередковується інтеріоризованими знаками, психічні функції «окультурюються». Зовні це проявляється в тому, що вони стають усвідомленими і довільними. Таким чином інтеріоризація виступає і як соціалізація. У процесі інтеріоризації структура зовнішньої діяльності трансформується і «згортається» для того, щоб знову трансформуватися і «розгорнутися» у ході екстеріоризації, коли на основі психічної функції будується «зовнішня» соціальна діяльність. Як універсальне знаряддя, що змінює психічні функції, виступає мовний знак — слово. Тут намічається можливість пояснення вербального і символічного (див. *Символ*) характеру когнітивних процесів у людини.

• **ТЕОРІЯ НАУЧІННЯ СОЦІАЛЬНОГО** - представлена прихильниками біхевіоризму в 70-ті рр. ХХ ст. В ній наголошується на тому, що багато дій людини формуються під впливом соціального середовища. На думку прихильників цієї теорії, одна з головних причин, що зробила людей такими, якими вони є, пов'язана з людською схильністю наслідувати поведінку інших з урахуванням того, наскільки сприятливими для індивіда можуть бути результати такого наслідування. Отже, на індивіда впливають не тільки зовнішні умови, він повинен передбачати також наслідки своєї поведінки шляхом її самостійної оцінки.

• **ТЕОРІЯ НЕСВІДОМОГО** - створена З. Фрейдом. Згідно з нею, у психіці існують три сфери: свідомість, передсвідомість (передсвідоме) і несвідоме (див. також *Психіка*).

• **ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ ІМПЛІЦИТНА** (наївна концепція особистості, теорія особистості здорового глузду) — 1) у широкому розумінні — сукупність опосередкованих уявлень людини або групи людей про структуру і механізми функціонування особистісних утворень; 2) у вузькому розумінні — опосередковані уявлення про зв'язки між особистісними рисами.

Імпліцитна теорія особистості дає змогу сформулювати цілісне враження про іншу людину на підставі часткової, іноді уривчастої інформації про її особистісні особливості. Описує такі властивості рис особистісних, як ієрархічність (центральність), оцінність, диференційованість (складність когнітивна), ступінь реалістичності (адекватності), сталість.

• **ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ МЕРРЕЯ** - її ключовим положенням є принцип діадичної взаємодії. Оскільки особистість не існує поза соціальним оточенням, об'єктом аналізу повинна стати деяка одиниця їхньої взаємодії — система потреба—тиск.

• **ТЕОРІЯ ПОЛЯ** — творець її — німецько-американський психолог К. Левін, який деякий час безпосередньо співпрацював з гештальтпсихологами. Він вважав, що образ світу формується відразу як цілісність, і це відбувається миттєво, як осяяння.

Поняття поля пов'язується із системою об'єктів-збудників, що існують «тут і зараз» у суб'єктивному просторі людини. Поле стає напруженим, коли виникає порушення рівноваги між індивідом і середовищем. Напруження має потребу в розрядці, що здійснюється як виконання наміру. При виконанні наміру об'єкти, в яких людина більше не відчуває потреби, втрачають спонукальну силу.

Ситуації, в яких поведінка визначається об'єктами поля, називаються польовою поведінкою; її нормальний варіант припускає, що об'єкт керує поведінкою через відповідність потреби. Однак можливі варіанти, коли людина підкоряється випадковим об'єктам, які опинилися в її оточенні. Ситуативно така поведінка буває в кожного, але, ставши стилем поведінки, є ознакою патології.

• **ТЕОРІЯ ПОТОКУ СВІДОМОСТІ** - створена У. Джеймсом, який уявляв душевне життя як безперервний потік досвіду, потік відчуттів, з яких свідомість відбирає те, що відповідає потребам, і мовби оформлює внутрішній світ людини.

• **ТЕОРІЯ ПСИХОДИНАМІЧНА** (Psychodynamic theory) — теорія або точка зору, що підкреслює неусвідомлювані психічні або емоційні мотиви як основу людської поведінки.

• **ТЕОРІЯ РИС ОСОБИСТОСТІ** — теоретична концепція особистості, яка постулює існування основних схильностей або характеристик, що ініціюють і спрямовують поведінку. Риси особистості звичайно проявляються в явній, відкритій поведінці або на основі аналізу параметрів самооцінки.

• **ТЕОРІЯ РІВНІВ ПОБУДОВИ РУХІВ** - за своїм значенням виходить за рамки проблеми організації рухів; відомі численні спроби застосування її положень до процесів сприйняття, уваги, мислення та ін.

У результаті досліджень якості аферентних сигналів виявилось, що залежно від того, яку інформацію несуть сигнали зворотного зв'язку (див. *Принцип кільця рефлекторного*) — про ступінь напруження м'язів, про відносне положення частин тіла, про швидкість або прискорення робочої точки, про її положення в просторі, про предметний результат руху,— аферентні сигнали приходять у різні чуттєві центри головного мозку і, відповідно, переключаються на моторні шляхи на різних рівнях. Тут рівні — це буквально морфологічні шари в ЦНС. Кожен рівень має специфічні моторні прояви, кожному відповідає свій клас рухів.

1. *Рівень А* — нижній і філогенетично найдавніший. У людини не має самостійного значення і керує м'язовим тонусом; бере участь в організації будь-якого руху разом з іншими рівнями. Лише деякі рухи регулюються ним самостійно: мимовільне тремтіння від холоду і страху, швидкі вібратори співаків і музикантів, утримання пози при польоті після стрибка тощо. На цей рівень надходять сигнали від м'язових пропріоцепторів, що повідомляють про ступінь напруження м'язів, а також від органів рівноваги.

2. *Рівень В* — рівень синергії. Тут в основному переробляються *сигнали* від м'язово-суглобних рецепторів, що повідомляють про взаємне розташування і рух частин тіла. Цей рівень відірваний від зовнішнього простору. Він бере активну участь в організації рухів більш високих рівнів, приймаючи на себе завдання внутрішньої координації складних рухових ансамблів. До власних рухів цього рівня відносяться ті, які не вимагають врахування зовнішнього простору: вільна гімнастика, потягування, міміка та ін.

3. *Рівень С* — рівень просторового поля. Сюди надходять сигнали від зору, слуху, дотику — вся інформація про зовнішній простір. На цьому рівні будуються рухи, пристосовані до просторових властивостей об'єктів, тобто всі рухи переміщення, рухи рук по клавіатурі, балістичні металльні рухи, рухи прицілювання, кидки із захопленням предмета та ін.

4. *Рівень D* — рівень предметних дій. Це корковий рівень, який керує організацією дій із предметами. Практично є лише в людини. Сюди відносяться: вся діяльність із знаряддями, всі маніпуляції з предметами та ін. Характерна риса таких рухів — їхня відповідність логіці предмета: вже не стільки руху, скільки дії; у яких задається не руховий склад, а лише кінцевий предметний результат. Спосіб виконання дій і набір рухових операцій тут не має значення.

5. *Рівень E* — останній, найвищий. Це рівень інтелектуальних рухових актів, у першу чергу мовних рухів, рухів письма та ін. Ці рухи визначаються не предметним, а абстрагованим, вербальним змістом.

• **ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ ГРУПОВОГО** - розроблена У. Беннісом і Г. Шеппардом психоаналітично орієнтована теорія розвитку соціальних груп, що приймає як основні моменти розвитку зміну ціннісних орієнтацій, нормативних характеристик і домінування різних членів групи.

Відповідно до цієї теорії, у розвитку групи виділяються дві фази: 1) фаза залежності, або фаза влади; 2) фаза взаємозалежності, або фаза міжособистісна.

• **ТЕОРІЯ СЕКСУАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА** - загальне позначення сукупності ідей і концепцій В. Райха, спрямованих на створення науки про «сексуальну економію», що базується на соціальних ідеях К. Маркса і психологічних ідеях З. Фрейда. Згідно з В. Райхом, фрейдо-марксистська сексуально-економічна теорія повинна була пояснити проблеми сексуальності на сучасному рівні й створити відповідні передумови для сексуальної рево-

люції, спрямованої на всіляке звільнення людей від економічних, соціальних і псевдоморальних кайданів буржуазного суспільства.

• **ТЕОРІЯ СИСТЕМ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ** - концепція організації процесів у цілісному організмі, взаємодіючому із середовищем. Розроблена П. Анохіним. В основі її лежить уявлення про функцію як досягнення організмом пристосувального результату у взаємодіях із середовищем.

Трактування нейронних механізмів поведінки як функціональних систем було висунуте І. Сеченовим і розвинуте О. Ухтомським. Близькі ідеї містить фізіологія активності М. Бернштейна.

Функціональна система — це певна організація активності різних елементів, що приводить до досягнення відповідного корисного результату. Вона формується в процесах проб і помилок, генетично та в індивідуальному навчанні й піддається відповідному доборові. Співвідношення сучасних організмів із середовищем являють собою ієрархію функціональних систем, яка ускладнюється в процесі еволюції.

Відповідно до теорії функціональних систем, в основі поведінки як активної взаємодії організму із середовищем лежать якісно специфічні системні процеси або процеси організації елементів у систему; поведінка цілеспрямована, тому що спрямовується випереджальним відображенням дійсності.

• **ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНО-КОГНІТИВНОГО НАУЧІННЯ** - на прямок персонології, представлений О. Бандурою і Д. Роттером, у якому підкреслюється, що поведінка є результатом складної взаємодії між когнітивними процесами і впливом оточення.

• **ТЕОРІЯ СОЦІОНАЛІСТИЧНА** (Socioanalytic theory) - особистісна теорія Р. Хогана, яка підкреслює еволюційну основу соціальних паттернів поведінки людини (наприклад, груповий спосіб життя або ієрархічна організація).

• **ТЕОРІЯ СПАДКОВОСТІ ХРОМОСОМНА** (від гр. chroma - колір, фарба і soma — тіло) — пануюча нині концепція, відповідно до якої генетичні відмінності між організмами обумовлюються головним чином відмінностями в складі й побудові їхніх хромосом, а спадковість ознак і властивостей організмів у ряді поколінь визначається спадковістю хромосом, здатних до точного відтворення. Хромосоми диференційовані уздовж на відносно незалежні ділянки — гени. Джерелами цієї концепції стали модернізм і вейсманізм; повне оформлення вона одержала в морганізмі.

• **ТЕОРІЯ УСТАНОВКИ** — загальнопсихологічна система уявлень, що виділяє як центральне пояснювальне поняття принцип установки. Створена в працях видатного радянського психолога Д. Узнадзе і його школи (А. Прангішвілі, І. Бжалава, В. Норагідзе та ін.).

Категорія установки була запропонована Д. Узнадзе для подолання постулату безпосередності — методологічної передумови в традиційній психології, насамперед в інтроспективній психології свідомості й біхевіоризмі. Д. Узнадзе розвинув уявлення про установку як «цілісну модифікацію суб'єкта», його готовність до сприйняття майбутніх подій і здійснення у певному напрямку дій, що є основою доцільної вибіркової активності.

Установка виникає при «зустрічі» двох факторів — потреби і ситуації задоволення потреб, визначаючи спрямованість будь-яких проявів психіки і поведінки суб'єкта. Коли імпульсивна поведінка наштовхується на деякі перешкоди, вона переривається і починає функціонувати специфічний для свідомості людини механізм об'єктивації, завдяки якому людина виділяє себе з дійсності й починає ставитися до світу як об'єктивного і незалежного від неї.

Установки регулюють широкий спектр усвідомлюваних і неусвідомлюваних форм психічної діяльності. Для їхнього експериментального дослідження запропонований метод фіксації, різні варіанти якого застосовуються при аналізі розвитку: 1) психіки у філогенезі й онтогенезі; 2) пізнавальних процесів; 3) особистості й міжособистісних відносин.

Особлива увага приділяється вивченню з позицій теорії установки неусвідомлюваних психічних явищ, розуміння природи яких кардинально відрізняється від трактування несвідомого в психоаналізі З. Фрейда.

Одна з перспектив розвитку теорії установки — концепція рівнів психічної активності (Ш. Надирашвілі). Теорія установки виступає як конкретно-наукова методологія для різних спеціальних галузей психології — медичної, вікової, інженерної, соціальної та ін.

• **ТЕРАПІЯ АНАЛІТИЧНА ГРУПОВА** (від гр. *therapeia* - турбота, догляд, лікування) — сукупність психоаналітично орієнтованих методів аналізу і групової психотерапії, спрямованих на позбавлення клієнта психічних конфліктів, що стали причиною виникнення захворювань, і на досягнення відповідного терапевтичного ефекту.

Згідно з Е. Берном, у даний час використовуються три головні види групової терапії: 1) власне терапія аналітична групова — яка співвідносить усе, що відбувається в групі, зі станами як всієї групи, так і індивідів, що її складають; 2) терапія психоаналітична групова; 3) терапія взаємодії групова.

• **ТЕРАПІЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРУПОВА** - вид терапії групової. Аналізує взаємодію між клієнтами з метою визначення психологічних ігор, що розігруються, і здійснення відповідного впливу на їхніх учасників.

• **ТЕРАПІЯ КАУЗАЛЬНА** — лікування, спрямоване на усунення причин хвороби, а не її симптомів.

• **ТЕРАПІЯ ПЕРВИННА** — створена А. Яновим. Незважаючи на свою суперечливість, користується широкою популярністю. Основою теорії є положення про те, що в результаті незадоволення базових потреб — біогенних і тих, що пов'язані з взаєминами,— накопичується «первинний біль», що втілюється у фізичному і психічному напруженні.

Для розрядки напруження необхідно у терапевтичному процесі знову змусити людину пережити події віддаленого минулого, що поклали початок первинного болю. Саме в них полягає причина основних розладів. Реагуючи на ці події криками, словами і рухами тіла, людина звільняється від важких переживань.

• **ТЕРАПІЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНА: ПРИНЦИП ЗАГАЛЬНИЙ** — згідно з Е. Фроммом, у сучасному психоаналізі в його єдності й різноманітті практикуються два основні принципи терапії, що безпосередньо пов'язані з визначенням та розумінням цілей і завдань психоаналізу.

1. *Перша концепція* — головним завданням психоаналітичного лікування ставиться пристосування клієнта. Пристосування розуміється як здатність людини діяти так, як діє більшість людей даної культури, і приймати соціально схвалювані зразки поведінки як критерії душевного здоров'я. Ця терапія орієнтована тільки на соціальне пристосування і може знизити страждання невротика до середнього рівня.

2. *Друга концепція* — психоаналіз трактується як лікування душі, метою терапії ставиться оптимальний розвиток особистісних здібностей і реалізація індивідуальності. Вона орієнтується на зцілення душі та знаходження душевного здоров'я, яке невіддільне від основної людської проблеми — досягнення цілей життя: моральності, цілісності й здатності любити.

- **ТЕРАПІЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНА ГРУПОВА** - найбільш розповсюджений вид групового лікування, в якому використовуються принципи і прийоми психоаналізу.

- **ТЕРАПІЯ РОЛІ ФІКСОВАНОЇ** - метод психотерапії, розроблений Дж. Келлі та спрямований на те, щоб допомогти клієнтам по-новому інтерпретувати себе і свої життєві ситуації. Клієнтів спонукають жити і діяти відповідно до нової ролі як у терапевтичному оточенні, так і поза ним.

- **ТЕРАПІЯ ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНА** - у центрі концепції - оргон, або оргонна енергія індивіда, що вимагає вільного вираження.

Згідно з В. Райхом, якщо ця енергія, спочатку чиста і світла, блокується заборонами і стримуванням, це призводить до її перекручених проявів — зокрема, у вигляді агресії. Стимування енергії на різних рівнях проявляється і тілесно — у вигляді «м'язових панцирів», скутості, затисненості.

Через єдність душі й тіла можна впливами на тіло — фізичними і дихальними вправами, масажем — визволити енергію і полегшити душевні страждання.

- **ТЕРАПІЯ, ЦЕНТРОВАНА НА ЛЮДИНИ** - форма психотерапії, розроблена К. Роджерсом на основі беззастережного прийняття клієнта і безумовної уваги до нього. Особливо підкреслюються взаємини між психотерапевтом і клієнтом як засіб досягнення особистісних змін.

- **ТЕСТ** (від англ. test — іспит) — тест психологічний — система спеціальних завдань, що дозволяють виміряти рівень розвитку або стан певної психологічної якості чи властивості окремого індивіда — об'єкта спостереження. Стандартизований метод, інструмент для об'єктивного вимірювання одного чи декількох аспектів цілісної особистості через вербальні чи невербальні відповіді або через інші дії. Дозволяє кількісно оцінити психологічні якості, що важко піддаються вимірюванню, — інтелектуальні чи перцептивні здібності, рухові функції або особистісні особливості, поріг виникнення тривоги чи досади у певній ситуації або ж інтерес, що проявляється у певному виді активності.

Тести досить різноманітні. Існує безліч їх класифікацій на різних підставах: тести вербальні й невербальні, тести інтелекту і тести особистості, тести групові та індивідуальні — залежно від тестового матеріалу, діагностованих особливостей і форми проведення.

Найбільш істотні ознаки тестів: 1) стандартизованість пред'явлення та обробки результатів; 2) незалежність результатів від впливу експериментальної ситуації й особистості психолога; 3) порівнюваність індивідуальних даних з нормативними — отриманими в тих же умовах у достатньо репрезентативній групі.

• **ТЕСТ: НАДІЙНІСТЬ** — один із критеріїв якості тесту (див. також *Тестування*), що визначає точність психологічних вимірювань. Чим вище надійність тесту, тим менше в ньому погрешностей вимірювання.

При одному з підходів надійність тесту розглядається як сталість, стабільність результатів при повторному тестуванні. При іншому підході — як прояв ступеня еквівалентності двох однакових за формою і метою (паралельних) тестів.

Визначення надійності тесту буває пов'язане з поняттям внутрішньої обґрунтованості тесту; це виражається в розчленовуванні тесту на частини з наступним зіставленням результатів частин. Надійність тесту визначається також методами дисперсійного і факторного аналізу.

• **ТЕСТ АДИТИВНИЙ** — відноситься до тестів проєктивних. Серед цієї групи тестів популярні методики, що передбачають завершення фрази або історії. Існують численні варіанти. Фрази пропонуються виходячи з того, які властивості особистості, відповідно до задуму автора тесту, підлягають виявленню; вони покликані стимулювати активність клієнта для відповідей у потрібному напрямку. Методики типу завершення історії припускають завершення незакінчених розповідей або казок, що часто має психотерапевтичне значення і дозволяє виявити пригнічені переживання у творчості. Ці тести трохи схожі з апперцептивним тематичним тестом, і результати часто інтерпретуються аналогічно, хоча через меншу невизначеність вихідної ситуації можна чіткіше прогнозувати ділянку реагування.

• **ТЕСТ АППЕРЦЕПТИВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ (ТАТ)** - одна з проєктивних методик, що відноситься до групи методик інтерпретації. Був уперше описаний у 1935 р. Г. Мерреєм як методика експериментального вивчення фантазії. Є засобом виявлення домінуючих потреб, конфліктів і актуальних емоційних станів невротичної особистості.

ТАТ складається зі стандартного набору таблиць із зображенням досить невизначених ситуацій. Кожна таблиця, за задумом авторів, припускає актуалізацію переживань певного типу або ставлення до певних ситуацій і допускає неоднозначну інтерпре-

тацію; спеціально виділяються таблиці, що провокують суїцид, агресію, сексуальну перверсію, домінування — підпорядкування, сексуальні та сімейні конфлікти і т. д. Як і інші проєктивні методики, найбільше застосування ТАТ знаходить у клініці неврозів і пограничних станів. Для клініциста значний інтерес представляють такі особливості афективної сфери особистості та мотивацій, що діагностуються: 1) провідні мотиви, відносини, цінності; 2) афективні конфлікти, їхні сфери; 3) способи розв'язання конфліктів: позиція в конфліктній ситуації, використання специфічних механізмів захисту; 4) індивідуальні особливості афективного життя особистості: імпульсивність — підконтрольність, емоційна стійкість — лабільність, емоційна зрілість — інфантильність; 5) самооцінка — співвідношення уявлень про Я реальне і Я ідеальне, ступінь прийняття самого себе.

Варто підкреслити, що виявлені за допомогою ТАТ закономірності та явища — не більш ніж тенденції, установки особистості, і неправомірно переносити дані тестування на характеристику особистості та її поведінку без урахування клінічного матеріалу й об'єктивних умов життя випробовуваного.

- **ТЕСТ АППЕРЦЕПЦІЇ ДИТЯЧОЇ** - відноситься до тестів проєктивних, до групи тестів інтерпретативних. У різних варіантах персонажами виступають діти або тварини, а ситуації моделюють дитячі проблеми.

- **ТЕСТ ВИВЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ** {Study of Values) - особистіший тест самооцінки, розроблений Г.Олпортом для визначення переважної ціннісної орієнтації або типу.

- **ТЕСТ ДОСЯГНЕНЬ** — одна з методик психологічної діагностики; на відміну від тестів інтелекту, вимірює переважно сформованість тих або інших властивостей — здібностей, умінь, навичок і знань — у зв'язку з конкретними програмами підготовки; виявляє ступінь володіння випробовуваним конкретними знаннями, вміннями, навичками.

Існують три види тестів досягнень: 1) тести дії — призначені для виявлення умінь виконувати дії з механізмами, матеріалами, інструментами; 2) тести письмові — оформлюються на спеціальних бланках із запитаннями; випробовуваним пропонується або вибрати з декількох відповідей правильну, або позначити на графіку відображення описаної в питанні ситуації, або знайти на малюнку ситуацію чи деталь, що дає правильне вирішення питання; 3) тести усні — заздалегідь підготовлена система запитань, на які потрібно відповісти, причому необхідно передба-

чити труднощі, що можуть виникнути через відсутність досвіду у формулюванні відповіді.

- **ТЕСТ ЕКСПРЕСИВНИЙ** — належить до тестів проєктивних. Припускає малювання або подібну діяльність на вільну чи задану тему. З таких широко розповсюджені так звані тести малювання.

- **ТЕСТ ЗДІБНОСТЕЙ СПЕЦІАЛЬНИХ** - на відміну від тестів інтелекту, співвідноситься з конкретними видами діяльності й спрямований на діагностику тих характеристик, що забезпечують ефективність у конкретній відособленій сфері (здібності музичні, математичні, моторні, технічні та ін.).

- **ТЕСТ ІМПРЕСИВНИЙ** — відноситься до тестів проєктивних, які вимагають вибору, переваги одних стимулів над іншими. Серед цієї групи широко розповсюджений тест Люшера.

- **ТЕСТ ІНТЕЛЕКТУ** (тест здібностей загальних) — один із найбільш популярних і розповсюджених різновидів тестів.

Методика психологічної діагностики, призначена для виявлення розумового потенціалу індивіда. У більшості методик на спеціальному бланку пропонується встановити зазначені інструкцією логічні відношення (класифікації, аналогії, узагальнення та ін.) між термінами і поняттями, з яких складені задачі тесту. Рішення повідомляються письмово або оцінкою одного з декількох запропонованих варіантів. Іноді задачі будуються з малюнків, геометричних фігур. У задачах тестів дії з представлених деталей треба скласти зображення предмета, геометричну фігуру, з кубиків з різнозбарвленими сторонами зібрати заданий малюнок та ін. Успішність випробовуваного визначається кількістю правильно виконаних задач, за якою виводиться коефіцієнт інтелектуальності.

Тести інтелекту іноді називають тестами загальних здібностей, хоча питання про те, що в них діагностується — здібності чи рівень сформованих узагальнених умінь — одне з актуальних у те етології.

При тестуванні звичайно формуються вибірки за віком (у школі); при їхньому формуванні за освітою і соціальним статусом виникають нездоланні труднощі. Так, той самий освітній ценз далеко не завжди відповідає однаковому рівневі навченості. Соціальний статус по-різному позначається на психічному розвитку індивідів і залежить від специфіки оточення і родинних умов.

Успішність випробовуваного завжди пов'язана з наступними факторами: 1) наскільки в попередньому досвіді він засвоїв

терміни і поняття, з яких будуються задачі тесту; 2) наскільки ним засвоєні саме ті розумові дії, що необхідні для вирішення задач тесту; 3) чи може він довільно актуалізувати ці дії; 4) наскільки сформовані в його минулому досвіді розумові стереотипи, придатні для вирішення задач тесту.

Отже, результати тестування виявляють не розумовий потенціал випробовуваного, а ті особливості його минулого досвіду і навченості, що неминуче позначаються на роботі з тестом. Ця обставина послужила підставою називати результати, одержувані при застосуванні тестів інтелекту, інтелектом «тестовим» або «психометричним». Неузгодженості, що спостерігаються, між фактичними досягненнями в розумовій роботі індивіда і його тестовим інтелектом призвели до того, що деякі тестологи ввели в практику поняття «несправедливих» тестів. Ця «несправедливість» найбільш різко проявляється тоді, коли тести інтелекту, розроблені для спільності з певним рівнем і своєрідністю культури, пропонуються індивідам іншої спільності. Тести інтелекту, «вільні від культури», створити неможливо.

• **ТЕСТ ШТЕРПРЕТАТИВНИЙ** — відноситься до тестів проєктивних. Він припускає тлумачення, інтерпретацію подій, пропонує ситуацій, зображень.

Серед таких найбільш популярний тест апперцептивний тематичний (ТАТ), що вважається одним з найавторитетніших. На подібних принципах будується і ряд інших тестів — тест апперцепції дитячої, тест руки та ін.

• **ТЕСТ КАТАРТИЧНИЙ** — відноситься до тестів проєктивних. Припускає творчу діяльність в спеціально організованих умовах.

Яскравий приклад — психодрама, частіше розглядається як метод психотерапії, але застосовується і для психодіагностики.

• **ТЕСТ КОНСТИТУТИВНИЙ** — відноситься до тестів проєктивних. Зміст роботи випробовуваного — надання сенсу матеріалові, його структурування.

Найбільш відомий тест плям Роршаха.

• **ТЕСТ КОНСТРУКТИВНИЙ** — відноситься до тестів проєктивних. Припускає створення, конструювання цілого з окремих деталей.

Серед таких відомий тест світу.

• **ТЕСТ КРЕАТИВНОСТІ** — сукупність методик для вивчення й оцінки творчих здібностей особистості — креативності.

Найбільш відомі тести креативності Дж. Гілфорда й Є. Торренса. Оскільки в основу покладена діагностика здатності проду-

кувати нові, незвичайні ідеї, тести побудовані як система завдань, у яких потрібно зробити перетворення ситуації, способу поводження з об'єктом, здійснити необхідну інтерпретацію. Інші відомі тести — це тест Мідника, що визначає здатність до віддалених асоціацій, і тест Беррона, що визначає ставлення до незавершених зображень.

Вивчення факторів творчих досягнень проводиться в двох напрямках: 1) аналіз життєвого досвіду та індивідуальних особливостей творчої особистості — фактори особистісні; 2) аналіз творчого мислення і його продуктів — фактори креативності: швидкість, чіткість, гнучкість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність при їхньому вирішенні та ін.

• **ТЕСТ КРИТЕРІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНИЙ** - методики психологічної діагностики, що виявляють, наскільки випробовуваний володіє знаннями і навичками розумових дій, необхідними і достатніми для виконання певного класу навчальних чи професійних завдань. Критерієм служить наявність або відсутність цих знань. Критеріально-орієнтоване тестування дозволяє знайти при аналізі результатів конкретні недоліки розумового розвитку як індивідів, так і цілих груп, і накреслити заходи для їхнього усунення.

За своєю сутністю ці тести являють собою інструмент зворотного зв'язку в організації процесів навчання. Вони конструюються на основі аналізу логіко-психологічної структури критерію. Між методикою і критерієм заздалегідь передбачається психологічна відповідність, релевантність. Результати тестування, проведеного за допомогою цих методик, оцінюються не за порядковим місцем випробовуваного у вибірці й не відносно статистичної норми, а за відношенням цих результатів до всієї суми тестових задач. Кожна з задач побудована з ключових понять і термінів критерію, з якими випробовуваному пропонується виконати логічні операції. Цим індивідуальні оцінки за такими тестами відрізняються від оцінок, одержуваних при традиційному тестуванні інтелекту і здібностей.

• **ТЕСТ ЛЮШЕРА** (тест переваг колірних) — відноситься до проєктивних тестів імпресивної групи. Запропонований швейцарським психологом М. Люшером у 1948 р. У найпоширенішому варіанті матеріал являє собою набір кольорових карток. Повний набір містить у собі 73 картки 25 різних кольорів, але частіше застосовується неповний набір з восьми різнокольорових карток.

Усі вони пред'являються одночасно на білому фоні, і клієнтові пропонується розташувати їх у порядку переваги.

При інтерпретації результатів виходять з того, що кожний колір має певне символічне значення і що позиції кольорів у ряді мають певне функціональне значення, відбиваючи цілі особистості, способи досягнення цілей, пригнічені потреби та ін.

• **ТЕСТ МАЛЮВАННЯ** — належить до проєктивних тестів експресивної групи. Відмітною ознакою тут є завдання клієнтові виконати малюнок на задану або вільну тему. Сюди відносять тест малювання дерева, тест малювання будинку, тест малювання фігури людини (див. *Тест малюнка людини*) та ін.

• **ТЕСТ МАЛЮНКА ЛЮДИНИ** (тест малювання фігури людини) — одна з проєктивних методик, що належить до групи методик вивчення продуктів творчості. Відноситься до групи тестів експресивних.

В основному варіанті тесту обстежуваному пропонують на аркуші паперу намалювати людину, а потім — людину протилежної статі. Наступним є опитування щодо намальованого — стать, вік, звички та ін.

При інтерпретації виходять з положення про те, що в малюнку виражаються характеристики особистості клієнта, і їх можна виявити за запропонованою системою критеріїв. Велика увага приділяється зображенню деталей фігури, їхнім пропорціям; вони трактуються символічно — як втілення ставлення до певних сторін життя.

• **ТЕСТ ОСОБИСТІСНИЙ** - відноситься до методів психодіагностики, за допомогою яких визначають різні сторони особистості: установки, цінності, відносини; властивості емоційні, мотиваційні та міжособистісні; типові форми поведінки.

Відомо кілька сотень різновидів таких тестів, тому вкрай важливе їхнє вірне розуміння, тлумачення і відповідальне використання результатів.

Особистісні тести звичайно мають одну з трьох форм: 1) опитувальники і шкали (див. *Опитувальник особистісний; Шкала установок*); 2) тести ситуаційні або тести дії, що використовують перцептивні, когнітивні чи оцінні задачі, оцінку себе, своїх особистісних конструктів та ін.; 3) методи проєктивні (див. також *Тест проєктивний*); 4) тести змішаних форм (див. *Принцип суб'єктності відображеної*).

• **ТЕСТ ПЛЯМ РОРШАХА** (тест плям чорнильних) — одна з проєктивних методик, яка належить до групи структурування. Ство-

рена швейцарським психіатром Германом Роршахом у 1921 р., який одним з перших відзначив зв'язок фантазієподібної продукції і типу особистості. У ході досліджень Г. Роршах виділив також кілька типів людського сприйняття (див. *Сприйняття: тун*).

Тест діагностує структурні характеристики особистості: особливості афективно-потребової сфери і пізнавальної діяльності (стиль когнітивний), внутрішньоособистісні та міжособистісні конфлікти і засоби боротьби з ними (механізми захисні), загальну спрямованість особистості (тип переживання) та ін. Зв'язок окремих показників тесту з цими параметрами особистості обґрунтований лише емпірично.

Матеріал тесту складається з десяти стандартних таблиць, виконаних у чорно-білих, чорно-червоних і пастельних тонах. Кожна таблиця — копія оригіналу, отриманого складанням навпіл аркуша паперу з нанесеною на нього чорнильною плямою. Незважаючи на те, що малюнок плями не піддається однозначній інтерпретації, досвід роботи показує, що таблиці нерівнозначні у своєму емоційному впливі на людину. Так, червоні тони таблиць викликають занепокоєння, а дрібні деталі навколо вертикальної осі часто пов'язуються з образами сексуального характеру.

Ніяких попередніх даних про мету експерименту повідомляти не рекомендується, але разом з тим важливо, щоб випробовуваний почував себе якомога невимушеніше. Звичайно також підкреслюється, що випробовуваний може давати будь-які відповіді, що не оцінюються як правильні чи помилкові. Таблиці пред'являють одну за одною згідно порядку в стандартному положенні, зазначеному на звороті. Перша таблиця супроводжується інструкцією — питанням, що це таке і на що може бути схоже. Після закінчення висловлювань випробовуваного можна стимулювати питаннями про те, що він може додати. Можливі значні розбіжності між обсягами спонтанних і додаткових висловлень. Відповіді, отримані при опитуванні, не включають у розрахункові формули або підраховують з використанням коефіцієнтів. Іноді процедура доповнюється фазою «визначення меж чутливості».

Тест Роршаха, як правило, не розкриває змісту конфліктних переживань, однак вони можуть діагностуватися опосередковано — вивченням динаміки інтерпретації в процесі дослідження. Об'єктом аналізу стають будь-які «відхилення» у поведінці ви-

пробовуваного, його коментарі, особливості роботи з кожною таблицею та ін. Про наявність конфлікту свідчать також особливі феномени — відмовлення (від інтерпретації яких-небудь таблиць) і шоки (невротичні реакції захисту від афекту, що виражаються певними «відхиленнями» під час відповіді). Про наявність конфлікту свідчать також деякі показники, що виявляються при інтерпретації тесту.

• **ТЕСТ ПРОЕКТИВНИЙ** (прожективний) — сукупність методик цілісного вивчення особистості, заснованого на психологічній інтерпретації результатів проекції. Тести не орієнтовані на оцінку й у цьому розумінні не можуть вважатися стандартизованими. Відповіді випробовуваних не оцінюються як правильні чи неправильні, а показники — як високі чи низькі. Ці тести орієнтовані на інше: вони виявляють якісні характеристики особистості, не оцінювані за якимись критеріями. На думку ряду авторів, називати їх тестами неправомірно — варто було б назвати їх, наприклад, діагностичними процедурами.

Відповідно і дії обстежуваних не тлумачаться як правильні або неправильні, вони мають діагностичну цінність самі по собі — як індивідуальні прояви, що дозволяють робити висновки про особистісні особливості.

В основі цих тестів лежить принцип проекції. Проективні тести припускають створення досить невизначеної ситуації, що залишає випробовуваному достатню свободу дій; інструкція, що дається, як правило, визначає лише загальний напрямок або початковий етап поведінки. Матеріал тесту може тлумачитися або використовуватися різними способами; головне — не об'єктивний його зміст, а суб'єктивний — те ставлення, що він викликає в обстежуваного.

Тут під проекцією розуміється не тільки засіб психологічного захисту, але й обумовленість процесів сприйняття слідами пам'яті всіх минулих сприйнять (так, суб'єкт, виявившись у деякій ситуації, у сприйнятті перетворить її згідно зі своєю індивідуальністю). Проективні тести вимагають широкої теоретичної підготовки психолога і практичного досвіду щодо їх застосування.

Існує кілька класифікацій проективних тестів. Відповідно до однієї з них, виділяють: 1) тести конститутивні; 2) тести конструктивні; 3) тести інтерпретативні; 4) тести катартичні; 5) тести експресивні; 6) тести імпресивні; 7) тести адитивні; 8) тести асоціативні.

Багато психологів розглядають тести проєктивні як найбільш важливі особистісні тести (див. *Особистість: дослідження: метод*), тому що вони «портретизують» всю індивідуальність, дозволяють вивчити емоційні особливості випробовуваного, невротичні реакції та ін. Їх важлива позитивна якість — те, що вони полегшують виявлення таких змістів внутрішнього світу, які суб'єкт часто неспроможний виразити прямо, і дозволяють орієнтуватися в складних властивостях особистості, які не піддаються точній оцінці.

- **ТЕСТ РЕПЕРТУАРНИЙ РОЛЬОВОГО КОНСТРУКТА** (Role Construct Repertory Test) — тест, розроблений Дж. Келлі для оцінки системи особистісних конструктів індивіда; також відомий як Рер-тест.

- **ТЕСТ РУКИ** — відноситься до проєктивних тестів інтерпретативної групи. Клієнтові пропонують надати певного значення різним положенням кисті руки, запропонованим на зображеннях.

- **ТЕСТ СВІТУ** — використовує одну з проєктивних методик, що належить до групи конструювання. Відноситься до проєктивних тестів конструктивної групи.

Обстежуваному пропонується більше 200 моделей різноманітних предметів — людей, тварин, машин, будинків і т. д., і той за своїм розсудом створює з моделей якийсь світ, не обов'язково використовуючи їх усі.

При аналізі результатів тесту враховують, які предмети вибираються першими, якого типу предмети використані, форма конструкцій світу, освоєний простір та ін.

- **ТЕСТ СОЦІОМЕТРИЧНИЙ** — система спеціальних питань і критеріїв, спрямованих на визначення відносин людей у межах досліджуваної групи і на поведінку самої групи (див. *Соціометрія*).

- **ТЕСТ СТАНДАРТИЗОВАНИЙ** — маються на увазі тести, орієнтовані на оцінку одержуваних показників, хоча вони свідомо є стандартизованими.

Називаються так на противагу тестам проєктивним і подібним їм, що не передбачають оцінку показників. Серед стандартизованих тестів один з найбільш популярних і розповсюджених різновидів — це тест інтелекту. До стандартизованих належать також тести спеціальних здібностей, тести креативності та ін.

- **ТЕСТИ БАГАТОМІРНІ** (Multidimensional tests) — особистісні опитувальники самооцінки, що дозволяють вимірювати одно-

часно кілька параметрів особистості респондента (наприклад, ММРІ).

- **ТЕСТИ ОДНОМІРНІ** (Single-trait tests) — тести самозвіту, що вимірюють певну рису особистості випробовуваного (наприклад, прагнення до успіху).

- **ТЕСТОВІ НОРМИ** — встановлені стандарти проведення тесту (наприклад, середня, медіана і процентиль).

- **ТЕСТУВАННЯ** — метод психологічної діагностики, що використовує стандартизовані питання і завдання — тести, які мають певну шкалу значень. Застосовується для стандартизованого вимірювання індивідуальних розходжень. Дозволяє з відомою імовірністю визначити актуальний рівень розвитку в індивіда необхідних навичок, знань, особистісних характеристик та ін.

Тестування передбачає, що обстежуваний виконує певну діяльність: це може бути рішення задач, малювання, розповідь за картинкою та ін.— залежно від використовуваної методики; відбувається певний іспит, на підставі результатів якого психолог робить висновки про наявність, особливості та рівень розвитку тих чи інших властивостей. Окремі тести — це стандартні набори завдань і матеріалу, з яким працює випробовуваний; стандартною є також процедура пред'явлення завдань, хоча в деяких випадках передбачається певна міра свободи для психолога — право поставити додаткове запитання, побудувати бесіду в зв'язку з матеріалом та ін. Процедура оцінки результатів також стандартна. Подібна стандартизація дозволяє зіставляти результати, отримані для різних випробовуваних.

Існують три основні сфери застосування тестування: 1) освіта — у зв'язку зі збільшенням тривалості навчання й ускладненням навчальних програм; 2) підготовка професійна і добір професійний — у зв'язку зі збільшенням темпу росту й ускладненням виробництва; 3) консультування психологічне — у зв'язку з прискоренням соціодинамічних процесів.

Процес тестування можна розділити на три етапи: 1) вибір тесту — визначається метою тестування і ступенем вірогідності й надійності тесту; 2) проведення тесту — визначається інструкцією до нього; 3) інтерпретація результатів — визначається системою теоретичних допущень щодо предмета тестування.

- **ТЕХНІКА Q-СОРТУВАННЯ** - метод самооцінки, що використовується для вимірювання того, наскільки дійсна й ідеальна Я-концепції людини відповідають або не відповідають одна одній.

• **ТЕХНІКА ПСИХОАНАЛІТИЧНА: МЕТА** - за З. Фрейдом, вона двояка: 1) відкрити клієнтові необмежений доступ до його несвідомого; 2) зберегти працю лікаря.

• **ТИП** (від гр. *typos* — відбиток, форма, зразок) — категорія, за допомогою якої оцінюються люди, що мають певні загальні характеристики (наприклад, інтроверти і екстраверти).

• **ТИП ЛЮДИНИ СУЧАСНОЇ** - за Е. Фроммом, особливий тип людини, створений бюрократично-індустріальною цивілізацією сучасної Європи і Північної Америки. Характерні риси цього типу: людина організації, людина-автомат, людина механічна, що відвертається від життя.

• **ТИПІЗАЦІЯ** — один зі способів створення образів уяви, найбільш складний, що межує із творчим процесом.

• **ТИСК** — відрізняється від потреби лише своєю спрямованістю: якщо потреба — динамічна сила, що виходить з організму, то тиск — сила, що діє на організм.

• **ТИФЛОПСИХОЛОГІЯ** (психологія сліпих) (від гр. *typos* - сліпий і *психологія*) — розділ спеціальної психології, що вивчає: 1) психічний розвиток сліпих і людей зі слабким зором; 2) шляхи і способи його корекції при навчанні та вихованні; 3) можливості компенсації порушень зорового сприйняття за допомогою інших аналізаторів — слуху і дотику.

Також досліджуються психічні особливості сприйняття, пам'яті й мислення в умовах дефіциту інформації, пов'язаного з відсутністю зору або його слабкістю.

Особлива частина тифлопсихології — це вивчення психології сліпоглухонімих, тобто людей з повною ранньою втратою зору і слуху.

• **ТІНЬ** (*Shadow*) — архетип у теорії К. Юнга, що являє собою пригнічену, темну, тваринну сторону людської особистості.

• **ТОЛЕРАНТНІСТЬ** (від лат. *tolerantia* — терпіння) — відсутність або ослаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозливу ситуацію, а ззовні — у стриманості, самовладанні, здатності довгостроково терпіти несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей (див. *Адаптація*).

• **ТОПІКА ПСИХІЧНА** (топіка психіки) — схематизоване «просторове» уявлення основних систем психіки у вигляді різних інстанцій.

Відповідно до психоаналізу, психіку складають три інстанції (сфери) і система їхньої взаємодії: 1) несвідоме — нижня, найбільш об'ємна сфера; 2) передсвідоме — проміжна, середня сфера; 3) свідоме — вища, найменш об'ємна сфера.

- **ТОТЕМІЗМ** (від англ. *totem* — його рід) — з погляду матеріалізму являє собою проекцію на природу кровно-родинних відносин, характерних для родинно-племінних суспільних структур (див. також *Етнопсихологія*).

За 3. Фрейдом, це одна з ранніх форм первісних релігій, на основі якої були вироблені перші етичні та культурні обмеження, що обумовили початок розвитку культури: заборона убивства та інцесту.

Тотем — символ-заступник убитого і з'їденого праотця, провина за убивство якого зберігається в несвідомому.

Тотемізм відбиває батьківський комплекс: люди поклоняються тотемові, вважаючи його своїм предком і заступником, а потім приносять його в жертву, з'їдають і оплакують. Тотемізм став передумовою і джерелом наступних релігій, у першу чергу іудаїзму і християнства (див. також *Табу*).

- **ТОЧКА ЗОРУ, ОРІЄНТОВАНА НА ЛЮДИНУ** (Person-oriented view) — теоретична й емпірична орієнтація в персонології, яка допускає, що кінцеві детермінанти поведінки людини знаходяться всередині неї (наприклад, риси особистості, почуття, мотиви, інстинкти).

- **ТОЧКА ЗОРУ, ОРІЄНТОВАНА НА СИТУАЦІЮ** (Situation-oriented view) — теоретична й емпірична орієнтація в персонології, яка допускає, що поведінка людини майже абсолютно визначається факторами оточення або ситуаційними факторами.

- **ТРАВМА: ФІКСАЦІЯ** (фіксація на травмі) — закріплення життєвої установки на якомусь певному відрізку або на події власного минулого, через що сьогодення і майбутнє залишаються для людини в тій чи іншій мірі далекими. Загальна і практично дуже значима риса всякого неврозу.

- **ТРАВМА ПСИХІЧНА** — різноманітні ушкодження психіки, які порушують її нормальний стан, породжують психічний дискомфорт і є причиною виникнення неврозів та інших захворювань. Причини і симптоми психічних і нервових захворювань утворюються як залишки, осад і сліди афективних переживань, які сильно впливають на психіку, діяльність психіки і поведінку особистості.

За 3. Фрейдом, являє собою переживання, що призводить за короткий час до такого сильного збільшення подразнення, що звільнення від нього або його нормальна переробка не вдаються, від чого можуть наступити тривалі порушення у витраті енергії. Походження травми пояснюється переважно як наслідок психічного конфлікту, породженого зіткненням двох сил — лібідо, що занадто розрослося, і занадто суворого заперечення сексуальності, або витіснення.

- **ТРАВМА СТАТЕВА** — своєрідні психічні ушкодження, афективні переживання, що виникають у зв'язку з пригніченням статевого потягу.

- **ТРЕМОР** (від лат. tremor — тремтіння) — мимовільні ритмічні м'язові скорочення, що викликають коливальні рухи кінцівок або тулуба.

- **ТРЕМОР ПАТОЛОГІЧНИЙ** — виникає при хронічних отруєннях (наприклад, при алкоголізмі) і деяких інших нервових і психічних захворюваннях.

- **ТРЕМОР ФІЗІОЛОГІЧНИЙ** — постійно супроводжує довільні рухи і підтримку статичної пози тіла. Амплітуда і частота його в нормі залежать від напрямку рухів і м'язових зусиль. Він підсилюється при стомленості, при переживанні сильних емоцій.

Найчастіше відмічається тремор пальців рук, кистей, голови, повік.

- **ТРЕНАЖЕР** (від англ. train — тренувати) — технічні засоби навчання, що реалізують модель ергатичної системи та забезпечують контроль за якістю діяльності того, кого навчають.

Існує кілька критеріїв для їхньої класифікації. За критерієм узагальненості освоюваних дій розрізняють: 1) тренажери широкого призначення; 2) тренажери для навчання конкретним спеціальностям — штурманів, зв'язківців, операторів комп'ютера та ін.

Залежно від способу врахування моделі діяльності оператора виділяють: 1) тренажери для удосконалювання професійних дій; 2) тренажери для розвитку професійно важливих психофізіологічних якостей — наприклад, тренажери швидкості реакції вибору, уваги, оперативної пам'яті.

Залежно від характеру обліку колективної діяльності операторів прийнято розрізняти тренажери індивідуальні та групові.

За критерієм складності підсистеми обробки інформації, що надходить, виділяють: 1) тренажери, що реєструють окремі па-

раметри діяльності; 2) тренажери, що дозволяють дати їй оцінку в цілому.

Залежно від характеру відповідності реальній ергатичній системі виділяють: 1) тренажери з фізичною подібністю — розроблювачі їх звичайно прагнуть до зовнішньої подібності з реальним устаткуванням; 2) тренажери з психологічною подібністю — тут у першу чергу потрібна можливість забезпечити формування ідентичної оригіналові структури діяльності.

Використання комп'ютерів при навчанні сприяло появі нового класу тренажерів, що відрізняються великою динамічністю і високим ступенем психологічної подоби. Серед цього класу особливо виділяються тренажери адаптивні, які дозволяють змінювати режим навчання залежно від рівня підготовленості операторів.

• **ТРЕНІНГ** (від англ. training) — спеціальний тренувальний режим, тренування.

• **ТРЕНІНГ ПЕРЦЕПТИВНИЙ** - різновид, тренінгу соціально-психологічного, спрямований на розвиток здатності адекватного і повного пізнання себе (див. *Я*), інших людей і відносин, що формуються в ході спілкування. Одержувані в процесі нього нові відомості спонукають людину до переосмислення сформованих уявлень про себе і про інших людей, а в кінцевому підсумку — і до самовдосконалення.

У ході занять учасники перцептивного тренінгу одержують інформацію: 1) про те, як вони виглядають в очах інших людей (див. *Рефлексія*); 2) про те, як їхні дії та вчинки сприймаються іншими (див. *Перцепція соціальна*).

Такий обмін враженнями відбувається в групових дискусіях, які організуються і направляються ведучим заняття психологом.

У тренінгу широко використовуються психогімнастичні вправи і прийоми психодрами.

• **ТРЕНІНГ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ** - сфера практичної психології, орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності у спілкуванні.

Базові методи соціально-психологічного тренінгу — це групова дискусія і рольова гра в різних модифікаціях і сполученнях. Чисельність групи — звичайно від 7 до 15 осіб; тривалість загального циклу занять — від декількох днів до місяців. Зустрічі учасників можуть бути щоденними або рідкішими (один-три рази на тиждень). Тривалість окремої зустрічі — від півтори до

трьох і більше годин. Можливі так звані групи-марафони, що проводяться за два-три дні безперервної роботи.

Загальна мета соціально-психологічного тренінгу конкретизується в наступних завданнях: 1) оволодіння психологічними знаннями; 2) формування умінь і навичок у сфері спілкування; 3) корекція, формування і розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; 4) розвиток здатності до адекватного і повного пізнання себе та інших людей; 5) корекція і розвиток системи відносин особистості.

Розходження акцентів у конкретних завданнях, вихідних посилаках і методичні модифікації приводять до різноманіття окремих форм тренінгу. Найбільш відомі: тренінг поведінковий, тренінг чутливості (див. *T-група*), тренінг рольовий, відеотренінг та ін.

Основний контингент учасників складають представники професій, чия діяльність передбачає інтенсивне спілкування (див. також *Тренінг спілкування ділового*), а також люди, що відчують труднощі в сфері людських контактів (див. *Тренінг перцептивний*).

• **ТРЕНІНГ СПІЛКУВАННЯ ДІЛОВОГО** - різновид тренінгу соціально-психологічного, спрямований на придбання знань, умінь і навичок, на корекцію і формування установок, необхідних для успішного спілкування в процесі професійної діяльності.

У групах тренінгу розвиваються: 1) уміння вести переговори; 2) уміння виступати перед великою аудиторією; 3) уміння проводити наради; 4) уміння правильно поводитися під час конфліктів та ін.

Головна установка, що забезпечує успішність ділового спілкування, полягає в готовності орієнтуватися на іншу людину, визнавати цінність її особистості, брати до уваги інтереси партнера.

У групах тренінгу ділового спілкування на заняттях обов'язково проводяться групові дискусії і рольові ігри, у процесі яких використовуються ситуації, адекватні змістові основної діяльності учасників.

• **ТРЕНУВАННЯ АУТОГЕННЕ** — метод самонавіювання, розроблений німецьким психологом І. Шульцем. Застосовується і як психотерапевтичний метод лікування. Припускає навчання клієнтів м'язовій релаксації, самонавіюванню, розвиткові концентрації уваги і сили уявлення та умінню контролювати мимовільну розумову активність з метою афективізації значимої діяльності: спочатку шляхом самонавіювання досягається релак-

сація, а потім у цьому стані проводиться основне самонавіювання, спрямоване на ті чи інші органи або функції організму.

Виділяють два ступені тренування аутогенного: 1) навчання релаксації, створення відчуттів важкості, тепла, холоду, що свідчить про керування вегетативними функціями; 2) створення гіпнотичних станів різного рівня.

• **ТРЕНУВАННЯ ВПЕВНЕНОСТІ У СОБІ** - методика біхевіуральної терапії, яка використовується для того, щоб допомогти клієнтові стати більш успішним у ситуаціях міжособистісного спілкування.

• **ТРИВОГА** — емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки та проявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій. На відміну від страху як реакції на конкретну загрозу, являє собою генералізований, дифузійний або безпредметний страх. Як правило, пов'язана з очікуванням невдач у соціальній взаємодії і часто обумовлена неусвідомленістю джерела небезпеки.

Функціонально тривога не тільки попереджає про можливу небезпеку, але і спонукає до пошуку і конкретизації цієї небезпеки, до активного дослідження дійсності з метою (установкою) визначити предмет, що загрожує. Вона може виявлятися як відчуття безпорадності, непевності в собі, безсилля перед зовнішніми факторами, як перебільшення їхньої могутності й загрозового характеру. Поведінкові прояви тривоги полягають у загальній дезорганізації діяльності, що порушує її спрямованість і продуктивність.

Тривога як механізм розвитку неврозів — тривога невротична — формується на основі внутрішніх протиріч у розвитку і будові психіки — наприклад, від завищеного рівня вимог, недостатньої моральної обґрунтованості мотивів та ін.; вона може призвести до неадекватного переконання в існуванні загрози з боку інших людей, власного тіла, результатів власних дій та ін.

В емпіричних дослідженнях розрізняються: 1) тривога ситуативна — характеризує стан індивіда в даний момент; 2) тривога як риса особистості — тривожність — підвищена схильність відчувати тривогу через реальні або уявлювані небезпеки.

Тривога послаблюється за допомогою захисних механізмів — витіснення, заміщення, раціоналізації, проєкції та ін.

• **ТРИВОГА РЕАЛІСТИЧНА (Realistic anxiety)** - емоційна відповідь, викликана загрозою або сприйняттям реальних небезпек у зовнішньому оточенні.

- **ТРИВОЖНІСТЬ** (готовність до страху) — стан доцільного підготовчого підвищення сенсорної уваги і моторного напруження в ситуації можливої небезпеки, що зумовлює відповідну реакцію на страх. Схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом її виникнення; один з основних параметрів індивідуальних розходжень.

У цілому тривожність — це суб'єктивний прояв неблагополуччя особистості. Вона звичайно підвищена: 1) при нервово-психічних і важких соматичних захворюваннях; 2) у здорових людей, що переживають наслідки психічної травми; 3) у багатьох груп людей з поведінкою, що відхиляється.

Дослідження тривожності спрямовані на розрізнення: 1) тривожності ситуативної — пов'язаної з конкретною зовнішньою ситуацією; 2) тривожності особистісної — стабільної властивості особистості.

Також розробляються методи аналізу тривожності як результату взаємодії особистості та її оточення.

- **ТРУД ВКЛАДЕНИЙ** — психологічний феномен, який полягає в тому, що суб'єкт у більшій мірі, ніж інші компоненти (витрачений час та ін.), цінує вкладене у діяльність особисто значиме ставлення до неї, що реалізує його можливості, особливо творчі. Внаслідок своєї соціальної сутності він відчуває потребу в тому, щоб те, що цінується і переживається ним як вкладений труд, стало предметом визнання і позитивної оцінки з боку інших.

У разі ігнорування суспільством вкладеного труда у особистості падає мотивація, з'являються байдужість, знеохочення; наступна діяльність виконується формально, без мотиваційного напруження, необхідного для високого рівня досягнень.

- **ТУРБОТА** (Care) — психосоціальна властивість, що дає людині можливість почувати, що хтось або щось має для неї значення.

У

• * - | - ^ - + - * -

- **УВАГА** — зосередженість діяльності суб'єкта в даний момент часу на будь-якому реальному або ідеальному об'єкті — предметі, події, образі, міркуванні тощо.

До числа основних характеристик уваги, обумовлених експериментально, відносяться: 1) вибірковість — пов'язана з можли-

вістю «успішного настроювання» — при наявності перешкод — на сприйняття інформації, що відноситься до свідомої мети; 2) обсяг — визначається кількістю об'єктів, які «одночасно» — у межах 0,1 секунди — чітко сприймаються; практично не відрізняється від обсягу безпосереднього запам'ятовування або короткочасної пам'яті; цей показник багато в чому залежить від організації матеріалу, що запам'ятовується, і його характеру та звичайно приймається рівним 5—7 об'єктам; оцінка обсягу уваги здійснюється за допомогою тахістоскопічного *пред'явлення* (див. *Тахістоскоп*) безлічі об'єктів (літер, слів, фігур, кольорів та ін.); 3) розподіл — характеризується можливістю одночасного успішного виконання декількох різних видів діяльності (дій); досліджується в умовах одночасного виконання двох і більшого числа дій, що не припускає можливості виконання шляхом швидкого переключення уваги; 4) концентрація — виражається в ступені зосередження на об'єкті; 5) сталість — визначається тривалістю концентрації уваги на об'єкті; 6) переключаємість — динамічна характеристика уваги, що визначає його здатність швидко переходити від одного об'єкта до іншого; для визначення переключаємості й сталості уваги застосовуються методики, що дозволяють описати динаміку виконання пізнавальних і виконавчих дій у часі, зокрема при зміні цілей.

Виділяють три види уваги: 1) увага мимовільна — найпростіша і генетично первісна; 2) увага довільна; 3) увага післядовільна. Залежно від того, де знаходиться об'єкт уваги — у зовнішньому світі або у суб'єктивному світі людини, виділяють увагу зовнішню і внутрішню. В ході навчання і виховання, діяльності та спілкування в людини розвиваються властивості уваги і її види, створюються відносно стійкі їхні сполучення — індивідуально-типологічні особливості уваги, обумовлені також типом нервової системи.

• **УВАГА ВНУТРІШНЯ** (увага інтелектуальна) — звернена на об'єкти суб'єктивного світу людини. Необхідна умова самопізнання і самовиховання.

• **УВАГА ДОВІЛЬНА** — увага, що спрямовується і підтримується свідомо поставленою метою, а тому нерозривно пов'язана з мовленням. Про увагу довільну говорять, якщо діяльність здійснюється в руслі свідомих намірів і вимагає з боку суб'єкта вольових зусиль. Вона відрізняється активним характером, складною структурою, опосередкованою соціально виробленими способами організації поведінки і комунікації; за походженням по-

в'язана з трудовою діяльністю. В умовах ускладненої діяльності вона припускає вольову регуляцію і використання спеціальних прийомів зосередження, підтримки, розподілу і переключення уваги.

- **УВАГА ЗОВНІШНЯ** (увага сенсорно-перцептивна) — звернена на об'єкти зовнішнього світу. Необхідна умова пізнання і перетворення навколишнього світу.

- **УВАГА МИМОВІЛЬНА** — найбільш проста і генетично первісна увага. Має пасивний характер, тому що нав'язується суб'єктові зовнішніми стосовно цілей його діяльності подіями. Виникає і підтримується незалежно від свідомих намірів, через особливості об'єкта — новизну, силу впливу, відповідність актуальній потребі тощо. Фізіологічний прояв цього різновиду уваги — орієнтована реакція.

- **УВАГА ПІСЛЯДОВІЛЬНА** (постдовільна) - увага, що виникає на основі довільної уваги і полягає в зосередженні на об'єкті через його цінність, значимість або інтерес для особистості. Поява її можлива в процесі розвитку операціонально-технічної сторони діяльності у зв'язку з її автоматизацією і переходом дій в операції, а також у результаті змін мотивації (наприклад, зсонування мотиву на мету). При цьому знімається психічне напруження, зберігаються свідомі цілеспрямованість уваги і відповідність спрямованості діяльності прийнятим цілям, але виконання її вже не вимагає спеціальних розумових зусиль і обмежене в часі лише втомленістю і виснаженням ресурсів організму.

- **УГАСАННЯ** — процес поступового ослаблення і зникнення умовних реакцій, що більше не підкріплюються.

- **УЗАГАЛЬНЕННЯ** — продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак та якостей явищ дійсності. Види його відповідають видам мислення.

Найбільш вивчені узагальнення у формі значень слів. Узагальнення також виступають як засоби розумової діяльності. Найпростіші узагальнення полягають у поєднанні, групуванні об'єктів на основі окремої, випадкової ознаки (синкретичні поєднання). Більш складним є комплексне узагальнення, коли група об'єктів на якійсь основі поєднується в єдине ціле. При цьому найбільш складним виступає узагальнення, в якому чітко диференціюються видові й родові ознаки. Узагальнення комплексні, як і синкретичні, представлені на будь-якому рівні складності інтелектуальної діяльності.

При дослідженні формування нових узагальнень у психології використовують методику утворення штучних понять, коли аналізуються типові для конкретної людини способи групування об'єктів (синкретичне, комплексне, власне понятійне).

Те саме узагальнення можна сформулювати в результаті різної організації дослідницьких дій — наприклад, узагальнення, побудоване на базі мінімально необхідних даних і в той же час на базі надлишкових даних.

Суб'єктивно нове узагальнення (знання) індивіда буває різним за походженням: отриманим у спілкуванні з іншими людьми або виробленим самостійно. У другому випадку це узагальнення в суспільному досвіді може бути відсутнім.

При дослідженні узагальнень у психології використовуються методики визначення понять, їхнього порівняння та класифікації. Широко розповсюджені дослідження зі цілеспрямованого керування процесом засвоєння узагальнень.

З одним поняттям пов'язано, як правило, кілька узагальнень; використання одного з них залежить від контексту ситуації, висловлення, від мотивів і цілей суб'єкта мовної діяльності. Формування узагальнень, які збагачують суспільний досвід, робить свій внесок і в історичний розвиток мислення.

- **УЗАГАЛЬНЕННЯ ЕМПІРИЧНЕ** — базується на властивостях предметів та явищ, які безпосередньо спостерігаються або переживаються.

- **УМВЕЛЬТ** — термін, що означає безпосередньо навколишнє середовище проживання, яке може відбивати даний різновид живих істот відповідно до розвитку його органів відчуттів.

- **УМІННЯ** — освоєний суб'єктом спосіб виконання дії, яка забезпечується сукупністю придбаних знань і навичок. Формується шляхом вправ і створює можливість виконання дії не тільки в звичних, але й в умовах, що змінилися.

У сукупності з навичками і знаннями уміння забезпечує правильне відображення в уявленнях і мисленні світу, законів природи і суспільства, взаємин людей, місця людини в суспільстві та її поведінки.

Дослідження умінь було розпочате з умінь рухових, потім стали досліджуватися уміння сенсорні та розумові. Ця класифікація закріпилася, тому що були встановлені не тільки особливі, але і загальні властивості умінь усіх класів.

- **УМОВА «ЛЮБОВІ ДО ПОВІЇ»** - за З. Фрейдом, складова частина одного з чоловічих типів сексуального вибору об'єкта,

сутність якого — в тому, що чиста жінка ніколи не є досить привабливою, щоб стати об'єктом любові, а приваблює тільки жінка, вірність і порядність якої сумнівні.

• **УМОВА «ПОСТРАЖДАЛОГО ТРЕТЬОГО»** - за З. Фрейдом, складова частина одного з чоловічих типів сексуального вибору об'єкта любовного життя, сутність якого — в тому, що суб'єкт ніколи не вибирає об'єктом любові вільну жінку, а лише таку, права на яку може довести інший чоловік.

• **УМОВИВІД** — одна з логічних форм мислення (див. також *Поняття; Судження*). Характеризується висновком на основі правил логіки висновку або наслідку з декількох суджень (посилок). Структурно умовивід складається з трьох і більше суджень, деякі з них називаються засновками, а результат умовиводу — висновком.

В логіці розробляються класифікації умовиводів. Психологія розглядає умови розвитку умовивідного мислення (дискурсивного) і форми його порушення (перекручування). Приклад досліджень умовивідного мислення в психології — це дослідження довіри до посилок силогізму та їхніх наслідків.

• **УМОВИВІД НЕСВІДОМИЙ** - термін, запропонований Г. Гельмгольцем. Тут слово «умовивід» вживається метафорично, тому що процес є подібним до умовиводу лише за результатом, але за природою відрізняється від умовиводу і проходить несвідомо. Суб'єкт ніби міркує — насправді подібну роботу виконує неусвідомлюваний перцептивний процес.

Умовиводи несвідомі мають місце при ілюзіях сприйняття, коли шляхом їх «використання» сприйняття ніби переконує себе в тому, що саме воно сприймає, хоча ці «міркування» приводять його до невірних висновків. Однак через несвідомість цього процесу свідомі зусилля не можуть вплинути на нього: суб'єкт здатний розуміти, що його сприйняття помилкове, але його сприйняття не може здійснюватися іншим способом.

• **УПЕРЕДЖЕННЯ** (забобон) — установка, що перешкоджає адекватному сприйняттю повідомлення або дії. Звичайно людина не усвідомлює або не бажає усвідомити свою упередженість і розглядає своє ставлення до об'єкта упередження як наслідок об'єктивної та самостійної оцінки.

Упередження може бути наслідком поспішних і необґрунтованих висновків, заснованих на особистому досвіді (див. *Стереотип соціальний*), а також результатом некритичного засвоєння стандартизованих суджень, прийнятих у певній суспільній групі

(забобон). Воно нерідко використовується для виправдання своїх непорядних вчинків.

- **УПЕРТІСТЬ** — особливість поведінки, а в стійких формах — риса характеру; виступає як дефект вольової сфери індивіда, що виражається в прагненні неодмінно чинити по-своєму, всупереч розумним доводам, проханням, порадам або вказівкам інших людей. Може викликатися почуттями образи, злості, гніву, помсти. У дитинстві може бути формою протесту, яка виражає невдоволення необґрунтованим пригніченням самостійності, що розвивається, ініціативи дитини.

- **УПІЗНАННЯ** — процес віднесення пропонованого об'єкта до одного з декількох заздалегідь фіксованих класів. Найважливіший момент цих процесів — результат порівняння перцептивного опису об'єкта (див. *Сприйняття*) з еталонами опису відповідних (релевантних) класів, що зберігаються в пам'яті. Для вивчення упізнання часто застосовуються хронометричні методи (див. *Час реакції*).

- **УСТАНОВКА** — за Д. Узнадзе, готовність, схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і до дій у певному напрямку; забезпечує сталий цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності, є основою доцільної виборчої активності людини. Мова йде саме про готовність до майбутньої дії. Якщо навичка відноситься до періоду здійснення дії, то установка — до періоду, що йому передує.

Установка має досить важливе функціональне значення: цей стан готовності дозволяє ефективніше виконувати відповідну дію. Проте іноді механізми установки можуть увести в оману. Саме «помилки установки», які проявляються у хибних діях, сприйняттях або оцінках, належать до її найбільш виразних проявів.

Це поняття займає дуже важливе місце — напевно, тому, що явища установки пронизують практично всі сфери психічного життя.

Установка — не окремий психологічний процес, але щось цілісне, що носить центральний характер. Це виявляється також у тому, що установка, будучи сформованою в одній сфері, переходить на інші. Установка виникає при взаємодії індивіда із середовищем, при «зустрічі» потреби із ситуацією її задоволення; на базі установки, що виражає стан усього суб'єкта як такого, діяльність може бути активізована без участі його емоційних і вольових актів. Проте діяльність, хоча і властива людині в плані

«імпульсивної» установки, не відбиває, однак, її сутності. Специфічно людське — це явище «об'єктивації»: акт виділення дії з єдності із суб'єктом, переживання дійсності як існуючої незалежно від суб'єкта. Об'єктивація з'являється, коли установка не забезпечує адекватної дії; тоді виникає план свідомості, у результаті чого знову-таки виробляється готовність до діяльності — установка.

Установки можуть виявлятися в різних сферах психічного життя. Можна говорити про установки моторні, установки перцептивні, установки розумові.

Установки можуть бути усвідомленими, однак найбільший інтерес представляють прояви установок неусвідомлюваних. У загальній психології установку застосовують при дослідженні: 1) цілеспрямованої поведінки тварин; 2) психофізіологічних механізмів пристосування організму до ситуацій, що передбачаються; 3) вибірковості та спрямованості психічних процесів; 4) механізмів неусвідомлюваної регуляції діяльності особистості; 5) формування характеру.

У соціальній психології установку використовують при вивченні: 1) ставлення особистості як члена групи до деяких соціальних об'єктів; 2) механізмів саморегуляції, сталості й узгодженості соціальної поведінки; 3) процесу соціалізації та зміни установки — наприклад, під впливом пропаганди (див. *Психологія пропаганди*), а також при прогнозуванні можливих форм поведінки особистості у певних ситуаціях.

Функція установки, її ефекти і зміст розкриваються при вивченні ролі установки в регуляції діяльності. Основні функції її такі: 1) установка визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер перебігу діяльності, виступає як механізм стабілізації, що дозволяє зберігати її спрямованість в ситуаціях, які безупинно змінюються; 2) установка звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати перебіг діяльності в стандартних ситуаціях, які раніше зустрічалися; 3) установка може виступати і як фактор, що обумовлює інертність, відсталість діяльності, що ускладнює пристосування до нових ситуацій.

Ефекти установки безпосередньо виявляються лише при зміні умов перебігу діяльності. Через це загальний методичний прийом вивчення феноменів установки — це прийом «переривання» діяльності. Так, суб'єктові для порівняння за деякими параметрами пред'являють два рівних «критичних» об'єкти після кількоро-

зового пред'явлення неоднакових «установочних» об'єктів (метод фіксації установки Д. Узнадзе).

Зміст установки залежить від місця об'єктивного фактора, що викликає установку, в структурі діяльності. Відповідно до того, на який фактор діяльності спрямована установка (мотив, мета, умова діяльності), виділяють три ієрархічні рівні регуляції діяльності — рівні установок смислових, цільових і операціональних.

- **УСТАНОВКА ЕТНІЧНА** — готовність особистості сприймати явища національного життя і міжетнічних відносин та відповідно до цього сприйняття діяти в конкретній ситуації.

Ці установки фокусують у собі переконання, погляди, думки людей про історію і сучасне життя їхньої етнічної спільності й взаємозв'язки з іншими народами, з людьми інших національностей. Зусилля вчених спрямовані на виявлення механізмів, здатних гармонізувати міжетнічні відносини й оптимізувати етнічні установки.

- **УСТАНОВКА НЕУСВІДОМЛЮВАНА** - для неї характерні прояви двох ілюзій: 1) ілюзії контрастної; 2) ілюзії асимілятивної.

Прояв цих ілюзій можна побачити на прикладі одного з дослідів, у якому випробовуваному в руки давали дві кулі різного об'єму і просили оцінити, у якій руці більша куля. Проби з різними кулями повторювалися разів десять і більше підряд, а потім випробовуваному зненацька давали дві однакових кулі. І в цій контрольній пробі кулі оцінювалися помилково — як різні за об'ємом. Зафіксована установка на те, що в ліву (наприклад) руку дадуть більшу кулю, направляла перцептивний процес: як правило, випробовувані стверджували, що в лівій руці куля менше (ілюзія контрастна), але іноді відповіді були такими ж, як в установочних пробах (ілюзія асимілятивна).

Імовірно, у явищах неусвідомлюваної установки виявляється особлива, «передсвідома» форма психіки — ранній генетично і функціонально ступінь розвитку будь-якого свідомого процесу.

- **УСТАНОВКА СОЦІАЛЬНА** - див. *Установка*.
- **УСТАНОВКИ ОПЕРАЦІЙНІ** — з'являються в ході вирішення задачі на базі врахування умов наявної ситуації та ймовірного прогнозування цих умов, що спирається на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях. Вони виявляються в стереотипності мислення, конформності особистості та ін.

- **УСТАНОВКИ СМИСЛОВІ** - ставлення особистості, що виявляється в діяльності, до об'єктів, які мають особистісний зміст.

Вони походять від соціальних установок і містять: 1) компонент інформаційний — погляди на світ і образ того, до чого людина прагне; 2) компонент емоційно-оцінний — антипатії та симпатії стосовно значимих об'єктів; 3) компонент поведінковий — готовність діяти стосовно об'єкта, що має особистісний зміст.

Функції смислових установок такі: 1) функція інструментальна: з її допомогою індивід прилучається до системи норм і цінностей даного соціального середовища; 2) функція самозахисту: вона допомагає зберегти статус-кво особистості в напружених ситуаціях; 3) функція ціннісно-експресивна: вона сприяє самоствердженню особистості; 4) функція пізнавальна: вона виражається в прагненні особистості привести в систему особистісні змісти знань, норм або цінностей.

Виникнувши в конкретній діяльності, смислові установки можуть проявитися при зустрічі з подібними значимими об'єктами і визначати поведінку особистості у широкому колі подібних ситуацій. Такі установки стають узагальненими установками, перетворюючись на риси характеру. На відміну від установок цільових і операціональних, що змінюються в ході навчання під дією мовних впливів, інструкцій, зміна їх завжди обумовлена зміною самої діяльності суб'єкта.

• **УСТАНОВКИ ЦІЛЬОВІ** — викликаються метою і визначають сталий характер перебігу дії. При перериванні дії вони виявляються у вигляді динамічних тенденцій до завершення перерваної дії (див. *Ефект дії незавершеної*).

• **УТВОРЕННЯ РЕАКТИВНЕ** (Reaction formation) - один із захисних механізмів: зміна неприйнятної для свідомості тенденції або способу поведінки на протилежну; заміна неприйнятних для Я ситуацій на прямо протилежні. Так, перебільшена любов дитини до одного з батьків може бути результатом перетворення, соціально неприпустимого почуття ненависті до нього.

• **УТОМА** (втома) — комплекс суб'єктивних переживань, що супроводжують розвиток стану втомленості. Характеризується слабкістю, млявістю, безсиллям, відчуттями фізіологічного дискомфорту, усвідомленням порушень у перебігу психічних процесів, втратою інтересу до роботи, перевагою мотивації на припинення діяльності, негативними емоційними реакціями. Утома може виникнути також при тривалому виконанні одноманітної діяльності. Проте можлива й втома парадоксальна, не пов'язана з утомленістю (як і відсутність почуття втоми в об'єктивно стомленої людини).

• **УТОМЛЕНІСТЬ** (втомленість, стомленість) — тимчасове зниження працездатності під тривалим впливом навантаження. Виникає у результаті виснаження внутрішніх ресурсів і неузгодженості в роботі систем, що забезпечують діяльність.

Утомленість має різноманітні прояви на рівнях: 1) поведінковому — зниження продуктивності праці, зменшення швидкості й точності роботи; 2) фізіологічному — ускладнення вироблення умовних зв'язків, підвищення інерційності в динаміці нервових процесів; 3) психологічному — зниження чутливості, порушення уваги, пам'яті, інтелектуальних процесів, зсуви в емоційно-мотиваційній сфері.

Утомленість супроводжується формуванням комплексу суб'єктивних переживань утоми. Специфіка проявів утомленості залежить від різновиду навантаження, локалізації його впливу, а також часу, необхідного для відновлення оптимального рівня працездатності. На цій підставі виділяють різні види утомленості: фізичну, розумову, гостру, хронічну та ін.

У разі відсутності заходів, що зменшують ступінь утомленості або знімають її залишкові явища, можливий розвиток граничних і патологічних станів. Тому настільки актуальними є завдання своєчасної діагностики і профілактики утомленості. До профілактики належать: 1) раціональна організація процесу праці; 2) оптимізація режиму праці й відпочинку; 3) спеціалізоване тренування і навчання; 4) використання різних засобів підвищення індивідуальної стійкості до втомленості.

• **УЯВА** (фантазія) — психічна діяльність, яка полягає у створенні думками образів та ситуацій, що ніколи в цілому не сприймалися людиною в дійсності.

Частина свідомості особистості, один з пізнавальних процесів. У ній своєрідно і неповторно відбивається зовнішній світ, вона дозволяє програмувати не тільки майбутню поведінку, але й уявляти можливі умови, в яких ця поведінка буде здійснюватися.

Уява виражається: 1) у побудові образу засобів і кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта; 2) у створенні програми поведінки, коли проблемна ситуація невизначена; 3) у продукуванні образів, що не програмують, а замінюють діяльність; 4) у створенні образів, що відповідають описові об'єкта.

Найважливіше значення уяви полягає в тому, що вона дозволяє уявити результат праці до її початку, тим самим орієнтуючи людину в процесі діяльності. Створення за допомогою уяви

моделі кінцевого або проміжного продукту праці сприяє його предметному втіленню.

Сутність уяви, якщо говорити про її механізми,— це перетворення уявлень, формування нових образів на основі наявних. Уява — це відображення реальної дійсності в нових, незвичних, несподіваних сполученнях і зв'язках. Синтез уявлень у процесах уяви здійснюється в різних формах: 1) аглютинація — поєднання якостей, що не сполучаються в реальності, властивостей, частин предметів; 2) гіперболізація, чи акцентування — збільшення або зменшення предмета, зміна якості його частин; 3) загострення — підкреслення яких-небудь ознак; 4) схематизація — згладжування розходжень предметів і виявлення подібних рис між ними; 5) типізація — виділення істотного, повторюваного в однорідних явищах, і втілення його в конкретному образі.

За рівнем виразності активності розрізняють: 1) уяву пасивну; 2) уяву активну. Процес уяви не завжди негайно реалізується в практичних діях. Нерідко уява набуває форми особливої внутрішньої діяльності, що полягає у створенні образу бажаного майбутнього — у мрії. Мрія — необхідна умова перетворення дійсності, спонукальна причина, мотив діяльності, остаточне завершення якої виявилось відстроченим. Синонім уяви — фантазія.

- **УЯВА АКТИВНА** — розрізняють два її види: 1) уява творча; 2) уява відтворююча.

- **УЯВА ВІДТВОРЮЮЧА** — розгортається на основі опису, розповіді, креслення, схеми, символу або знака. Має в основі створення тих або інших образів, що відповідають описові. Людина наповнює початковий матеріал наявними образами.

- **УЯВА ПАСИВНА** — характеризується створенням образів, що не втілюються в життя; програм, що не здійснюються або взагалі не можуть бути здійснені. Уява виступає при цьому як заміна діяльності, її сурогат, через який людина відмовляється від необхідності діяти. Пасивна уява може бути: 1) навмисною — створює образи (мрії), не пов'язані з волею, що могла б сприяти їхньому втіленню в життя; переважання мрій в процесах уяви свідчить про певні дефекти розвитку особистості; 2) ненавмисною — спостерігається при ослабленні діяльності свідомості, при його розладах, у напівдрімотному стані, уві сні.

- **УЯВА ТВОРЧА** — припускає самостійне створення образу, речі, ознаки, що не мають аналогів, нових, реалізованих в оригінальних і цінних продуктах діяльності. Невід'ємний бік технічної, художньої та іншої творчості. При цьому розрізняють:

1) новизну об'єктивну — якщо образи та ідеї є оригінальними і не повторюють чого-небудь, що є в досвіді інших людей;
2) новизну суб'єктивну — якщо вони повторюють раніше створені, але для даної людини є новими й оригінальними.

• **УЯВЛЕННЯ** — образи предметів, сцен і подій, що виникають на основі пригадування або продуктивної уяви. На відміну від сприйняття, можуть носити узагальнений характер. Якщо сприйняття відносяться тільки до сьогодення, то уявлення — до минулого і можливого майбутнього.

Існування уявлень не пов'язане з наявністю предмета і його впливом на органи почуттів. Актуалізуються за асоціаціями: слово — образ, образ — образ, почуття — образ, — а також мимоволі, через дію неусвідомлюваних механізмів. Образ уявлення відбивається у сфері свідомості. Проекція уявлень у реальний простір — це галюцинація. Особистісні уявлення об'єктивуються, стають доступними іншим через словесний опис, графічне зображення і пов'язану з ними поведінку. Рухові уявлення здійснюють попереднє налаштування людини на дію і як еталон коректують її.

При порівнянні якісних характеристик образу сприйняття й образів уявлення впадає в око неясність, невиразність, неповнота, фрагментарність, нестійкість і блідість останніх у порівнянні з образом сприйняття. Ці ознаки дійсно властиві уявленням, проте не є істотними. Сутність уявлень — у тім, що вони є узагальненими образами дійсності, які зберігають важливі для особи або особистості особливості світу. Уявлення — вихідні дані для оперування у свідомості зліпками дійсності.

Уявлення — підсумок почуттєвого пізнання світу, досвід, надбання кожної особистості. Одночасно образ уявлення — вихідна форма розвитку і розгортання психічного життя особистості. Серед закономірностей насамперед важлива узагальненість образу, яка є характерною навіть для одиничних уявлень, для загальних уявлень вона — головна ознака.

Чуттєво-предметний характер уявлень дозволяє класифікувати їх за модальністю — це зорові, слухові, нюхові, тактильні тощо. Виділяються види уявлень, що відповідають видам сприйняття: уявлення часу, простору, руху і т. д. Найбільш істотна класифікація — виділення уявлень одиничних і загальних.

Перетворення уявлень відіграють важливу роль у вирішенні розумових задач, особливо тих, що вимагають нового «бачення» ситуації.

Опора на уявлення добре знайомих сцен або місць — один з найефективніших мнемонічних засобів.

- **УЯВЛЕННЯ ВИТІСНЕНЕ** - уявлення, вилучене зі свідомості у сферу несвідомого за допомогою механізму витіснення.

- **УЯВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНЕ** — як видно зі змісту терміна, для нього узагальненість — головна ознака: образ охоплює, виділяє такі ознаки, що дозволяють віднести предмет до певного класу, незважаючи на його відмінність від «еталону» за багатьма ознаками.

До уявлень загальних можна додати концепти фігурні.

- **УЯВЛЕННЯ КОЛЕКТИВНЕ** - термін, запропонований французьким соціологом Е.Дюркгеймом для позначення компонентів системи знань, думок і норм поведінки, що склалися у соціальному досвіді. Використовувався для пояснення соціального походження людської психіки, що, однак, одержало дуалістичну інтерпретацію: соціальне в структурі свідомості протиставлялося індивідуальному.

- **УЯВЛЕННЯ ОДИНИЧНЕ** — навіть для нього характерна узагальненість: з десятків тисяч образів сприйняття того самого об'єкта у свідомості зберігаються один-два образи.

- **УЯВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНЕ: ПОХОДЖЕННЯ** - за З. Фрейдом, уявлення релігійні — висловлення про факти й обставини зовнішньої або внутрішньої реальності, які повідомляють щось таке, що само не виявляється і вимагає віри; вони виникають з тієї ж потреби, що і всі інші завоювання культури,— з необхідності захистити себе від гнітючої надмогутності природи, а також із прагнення виправити недосконалість культури, що болісно відчуваються.

Ф

--і—ІЗГФ2Д—•—•

- **ФАВОРИТИЗМ ВНУТРІШНЬОГРУПОВИЙ** (від лат. favor — <прихильність>) — 1) прагнення певним чином сприяти членам власної групи на противагу членам іншої групи; 2) порядки, при яких усе обумовлюється впливом улюбленців, фаворитів; висування, заохочення фаворитів.

Може проявлятися як у поведінці, що ззовні спостерігається, у різних ситуаціях соціальної взаємодії, так і в процесах соціального сприйняття (див. *Перцепція соціальна*), наприклад при

формуванні оцінок і думок, що відносяться до членів власної та іншої групи.

Внутрішньогруповий фаворитизм — найпоширеніший, хоча і не єдиний підсумок міжгрупової дискримінації. Ступінь його виразності може служити характеристикою міжгрупового сприйняття і міжгрупової взаємодії.

- **ФАГОФОБИЯ** (від гр. phagos — пожиратель і phobos — страх) — патологічний страх перед їжею з побоювання вдавитися (див. також *Фобія*).

- **ФАЗА АНАЛЬНА** (стадія анальна) (від гр. phasis — поява) — за З. Фрейдом, фаза сексуального розвитку на другому і третьому році життя, коли домінує ерогенна зона, яка представлена анальною ділянкою й приносить задоволення при виділенні або затримці фекалій.

- **ФАЗА ДЕКОМПЕНСАЦІЇ** — супроводжується прогресуючим зниженням продуктивності праці, появою помилок, вираженими вегетативними порушеннями: частішанням дихання, пульсу, порушенням точності координації рухів, відчуттям втоми, втомленості.

- **ФАЗА ЗРИВУ** — характеризується різким падінням продуктивності, аж до неможливості продовження роботи, різко вираженою неадекватністю реакцій організму, порушенням діяльності внутрішніх органів, непритомностями.

- **ФАЗА НЕСТІЙКОЇ КОМПЕНСАЦІЇ** - тут відбувається своєрідна перебудова організму: необхідний рівень роботи підтримується за рахунок ослаблення менш важливих функцій.

- **ФАЗА ОПТИМАЛЬНОЇ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ** - характеризується оптимальним, економним режимом роботи організму і гарним, стабільним результатом та максимальною продуктивністю й ефективністю праці.

- **ФАЗА СПРАЦЬОВАНOSTI** — під час цієї фази в людини можуть бути збої, помилки у праці, організм реагує на дану величину навантаження з більшою силою, ніж це необхідно; поступово відбувається пристосування організму до найбільш економного, оптимального режиму виконання конкретної роботи.

- **ФАКТ** (від лат. factum — зроблене) — 1) дійсна, невігадана подія, явище; твердо встановлене знання, дане у досвіді, що служить для якого-небудь закінчення, висновку, що є перевіркою якогось припущення; 2) дійсність, реальність, те, що об'єктивно існує.

- **ФАКТ АСОЦІАЦІЇ** — взаємозв'язок сприйняття у пам'яті, сполучною ланкою якого є, головним чином, збіг сприйняття в часі.

- **ФАКТ ПОЧАТКУ ДВОРАЗОВОГО** - за З. Фрейдом, один з феноменів психосексуального розвитку — перерва в цьому розвитку внаслідок латентного періоду. У ньому, ймовірно, полягає умова здатності людини до розвитку вищої культури, але також і її схильність до неврозу (див. також *Об'єкт сексуальний: вибір*).

- **ФАКТ ПСИХОЛОГІЧНИЙ** — це поняття містить у собі набагато ширше — у порівнянні з явищами психологічними — коло проявів психіки, у тому числі такі їхні об'єктивні форми, як акти поведінки, тілесні процеси та ін., що також використовуються для вивчення психіки.

- **ФАКТОР ЛЮДСЬКИЙ** — 1. У широкому розумінні — поняття, яке використовується в соціально-економічних дисциплінах для характеристики комплексу факторів, що здійснюють визначальний вплив на ефективність суспільного виробництва і пов'язані з мотивацією, системою цінностей, матеріальними і духовними умовами існування людини.

- 2. У вузькому розумінні — поняття, що позначає інтегральні характеристики зв'язку людини і технічного пристрою, які виявляються в конкретних умовах їхньої взаємодії при функціонуванні ергатичної системи.

- 3. Поняття, що позначає сферу знання і професію, які в Європі визначаються терміном «ергономіка». Виникло в результаті буквального перекладу і скорочення американського поняття «інженерія людських факторів» (Human factors engineering).

- **ФАКТОР РИЗИКУ** (від лат. factor — що робить, виробляє) — психогенний фактор змінених, незвичних умов існування, що характеризуються наявністю загрози для життя. Впливає на переживання екстремальної ситуації. На етапі стартового психічного напруження з'являється психічна напруженість, об'єктивована в міміці, мовній активності, глибині сну, змінах реєстрованих фізіологічних функцій. У генезі стартового напруження при наявності фактора ризику чітко простежуються і непевність у надійності технічних систем, і розумове «програвання» ймовірності можливих аварійних ситуацій.

У людей, які потрапляють у змінені умови вперше, відразу ж після подолання психологічного бар'єра психічна напруженість змінюється підвищеним настроєм, що доходить до ейфорії і психомоторного збудження. В генезі зміни емоційного стану лежать

як психологічні механізми — зняття інформаційної невизначеності, так і фізіологічні — емоційна розрядка.

На етапі нестійкої психічної діяльності в умовах аварійних ситуацій можуть виникати незвичайні психічні стани, які проявляються у формі ажитації і короткочасного ступору. В генезі розвитку афективних станів простежується невідповідність людини до діяльності в умовах загрози для життя, астенізація нервової системи, а також несподіваність виникнення аварійної ситуації. На етапі глибоких психічних змін розвиваються афективні неврози у формі фобій, виражених рухових порушень і тривалого ступору, що можуть призводити до неадекватних реакцій. Наслідком цього є зростання ймовірності несприятливого результату, зокрема катастроф і великих аварій.

- **ФАКТОР ТРАВМАТИЧНИЙ** — у психоаналізі стан, при якому зусилля принципу задоволення зазнають невдачі.

- **ФАКТОРИ** — приховані змінні, які одержані при обробці даних за допомогою факторного аналізу.

- **ФАКТОРНЕ НАВАНТАЖЕННЯ** — кореляція між окремим пунктом і фактором, з яким він співвідноситься.

- **ФАЛЬШ** (від нім. Falsch) — у психології — нещирість, лицемірство, обман, шахрайство.

- **ФАНАБЕРІЯ** (від польск. fanaberia) — гордовитість, чванство, зарозумілість, пиha.

- **ФАНАТИЗМ** (від лат. fanaticus — ступлений, від fanum — храм) — 1) жагуча відданість своїм переконанням, поєднана з крайньою нетерпимістю до чужих поглядів і прагнень; 2) феномен групової психології. Для фанатиків, що знаходять підтримку у взаємному визнанні, характерні підвищена емоційність, некритичне ставлення до будь-якої інформації, підтверджуючої їхні погляди, неприйняття критики, навіть доброзичливої.

- **ФАНАТИК** — 1) людина, яка відрізняється несамовитою релігійністю, крайньою нетерпимістю, бузувір; 2) людина, жагуче віддана якій-небудь справі, надзвичайно прихильна якій-небудь ідеї.

- **ФАНТАЗІЯ** (від гр. phantasia — уява) — 1. Синонім уяви.

2. Продукт уяви. Фантазія змінює вигляд дійсності, відображеної у свідомості; для неї характерна транспозиція (перестановка) елементів реальності. Фантазія дозволяє знайти нову точку зору на вже відомі факти і тому має величезну художню і науково-пізнавальну цінність. Творча активність, яка породжує фантазію, значною мірою спонтанна, пов'язана з особистою обда-

рованістю та індивідуальним досвідом людини, що складається у процесі діяльності.

У сфері патопсихології фантазія хворих служить предметом діагностичного дослідження. З погляду аналітичної психології, фантазія — самозображення несвідомого, утвореного забутими або витісненими особистими переживаннями й архетипами колективного несвідомого.

Фантазії виникають при падінні інтенсивності свідомого, у результаті чого стає проникним бар'єр, що відокремлює його від підсвідомого (сон, перевтома, марення).

За З. Фрейдом, фантазія — так звані сні наяву — це несвідоме або свідоме ілюзорне виконання честолюбних і еротичних бажань, не пережитих галюцинаторно. Форма вираження конституціональних властивостей особистості, її витіснених прагнень, потягів і бажань, через яку людина за допомогою уяви згладжує недоліки реального світу і власні невдачі. Загалом, фантазії - бажання або втілюються, опосередковано — шляхом художньої і наукової творчості, або призводять до неврозу. Поряд зі шляхом від реальності до фантазії як форма задоволення існує і шлях від фантазії до реальності, прикладом якого служить мистецтво. Несвідомі фантазії є джерелом сновидінь і невротичних симптомів.

- **ФАНТАЗМ** — продукт уяви, що приводить до здійснення несвідомих спонукань несимволічним або символічним шляхом.
- **ФАНТОМ** (від гр. phantasma — примара) — 1) вигадливе явище, примара, привид; 2) мед.— модель людського тіла або його частини в натуральну величину, що служить наочним приладдям.
- **ФАСЦИНАЦІЯ** (від лат. fascia — пов'язка, смуга) — спеціально організований вербальний вплив, призначений для зменшення втрат семантично значимої інформації при сприйнятті повідомлення реципієнтами, за рахунок чого підвищується можливість її впливу на їхню поведінку.

Форми фасцинації бувають різними. Залежно від акустичної організації інтенсивність фасцинації може варіюватись від мінімальної (монотонна дикторська мова) до максимальної (спеціально інтоноване мовлення, декламація, спів). Важливий фактор фасцинації — ритмічна організація повідомлення.

Існує і фасцинація семантична, коли текст повідомлення за певних умов виявляється життєво значимим для реципієнтів, викликаючи різку зміну їхньої поведінки. Ефект семантичної фасцинації властивий також чуткам.

- **ФАТАЛІЗМ** (від лат. *fatalis* — фатальний) — віра в невідворотність долі, приречення.

- **ФАТУМ** (від лат. *fatum*) — доля, приречення, неминучість.

- **ФАЦИЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА** - підвищення швидкості або продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявлюваної чи реальної присутності іншої людини (без втручання в його дії) чи групи людей, що виступають як суперники або спостерігачі за його діями (див. *Суб'єктність відбита*). Вперше була зафіксована наприкінці XIX ст. у дослідях французького фізіолога Фере, а потім докладно описана Г. Олпортом, В. Меді, В. Бехтеревим та ін.

Іноді реальна або уявлювана присутність інших людей, що не втручаються в дії індивіда, призводить до погіршення результатів діяльності; це явище одержало назву соціальної інгібіції (пригнічення).

Встановлено, що виникнення феномена соціальної фацілітації залежить від характеру виконуваних завдань. Присутність спостерігача (суперника) позитивно впливає на кількісні характеристики діяльності та негативно — на якісні, відповідно підвищуючи результативність відносно простих видів діяльності й ускладнюючи виконання важких дій і вирішення складних завдань.

Виявлена залежність соціальної фацілітації від статі, віку, статусу й інших характеристик суб'єкта, а також від його ставлення до присутніх.

У зарубіжній психології для пояснення механізму соціальної фацілітації користуються, в основному, теоріями Р. Зайонца і Н. Коттрелла.

- **ФЕМІНІЗАЦІЯ** (від лат. *femina* — жінка; самка) — 1) розвиток в особі чоловічої статі жіночих вторинних статевих ознак (наприклад, тонкого голосу, молочних залоз); 2) у соціальній психології: зростання ролі та впливу жінок у суспільстві, у будь-яких сферах життя суспільства й особистості.

- **ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК** (Phenomenological) - твердження, що єдина «реальність», відома кому-небудь, — це реальність суб'єктивна або особиста, але не об'єктивна.

- **ФЕНОМЕНОЛОГІЯ** (від гр. *phainomenon* — той, що є, і *...logia*) — підхід у персонології, що підкреслює важливість розуміння суб'єктивних переживань людини, її почуттів і особистих концепцій, а також її особистої точки зору на світ і саму себе.

- **ФЕНОТИП** (від гр. *phaino* — виявляю і *...tun*) — сукупність усіх ознак і властивостей організму, що сформувалися в процесі його індивідуального розвитку (онтогенезу). Фенотип визначаєть-

ся взаємодією генотипу (тобто спадкоємної основи організму) з умовами середовища, у яких протікає його розвиток.

• **ФЕТИШИЗМ** (від фр. *fetische* — ідол, талісман) — 1) релігійне поклоніння неживому предметові, який, за уявленнями віруючих, наділений надприродною, магичною силою (наприклад, ікони, моші); 2) сліпе поклоніння чому-небудь; 3) за З. Фрейдом, один з видів перверсій, суть якого полягає в невідповідній заміні сексуального об'єкта на щось, що його символізує (як правило, предмети туалету протилежної статі та ін.), і в досягненні статевого задоволення за допомогою різних маніпуляцій і контактів з цими символами, що самі по собі позбавлені еротичного значення.

• **ФІГУРА і ФОН** — виникле в образотворчому мистецтві розрізнення, введене у психологію на початку ХХ ст. датським психологом Е. Рубіном. Тут фігурою називається замкнута, виступаюча вперед частина феноменального поля, яка привертає увагу і має «речовий» характер., Фон же оточує фігуру і, здається, безупинно продовжується за нею.

Розподіл фігури і фону можна показати на прикладі так званих двозначних малюнків, окремі фрагменти яких можуть сприйматися то як фігура, то як фон, так що фігура і фон мають не тільки описові, але й функціональні відмінності. У зоровому сприйнятті фон виконує функцію системи відліку, відносно якої оцінюються колірні, просторові й інші характеристики фігури. Відношення фігури і фону лежить в основі різних видів константності.

Серед властивостей сприйняття співвідношення фігури і фону знаходиться найближче до фізико-фізіологічних закономірностей. Виділення фігури з фону, об'єкта сприйняття із всіх інших предметів — це біологічна необхідність.

У людини виділення фігури з фону й утримання фігури як об'єкта сприйняття включає психофізіологічні механізми, але визначається особистісними, соціальними факторами. У гештальт-психології показано, що будь-яке площинне зображення при сприйнятті розшаровується на фігуру і фон. При тривалому сприйнятті фігура і фон міняються місцями. Фігура завжди висунута вперед, фон відсунутий назад, хоча і без ілюзії об'ємності; фігура більш наповнена змістом, яскравіша, ніж фон. І думає людина про фігуру, а не про фон.

• **ФІЗІОГНОМІКА** (від гр. *physionomike*) — вчення про однозначність зв'язку зовнішнього вигляду людини з типом її особистості, завдяки чому за зовнішніми ознаками можна встановити

психологічні характеристики індивіда. Виникло в стародавності на основі уявлення про зумовленість психічного (морального) і тілесного в людині тим, що їй одвічно запропоноване природою. Протягом століть фізіогноміка служила передумовою визначення багатьох типологій характерів (див. *Характерологія*),

- **ФІЗІОЛОГІЯ** (від гр. *physis* — природа і *...логія*) — наука про життєдіяльність організмів, про процеси, що протікають у їхніх системах, органах, тканинах, клітинах і їхніх структурних елементах, про регуляцію функцій. Фізіологія розглядає закони функціонування організму як цілого в його єдності й взаємодії з навколишнім середовищем, у його безперервному пристосуванні до мінливих умов середовища і безперестанному розвитку.

- **ФІЗІОЛОГІЯ АКТИВНОСТІ** - концепція, що трактує поведінку організму як активне ставлення до середовища, обумовлене потрібною організмові моделлю майбутнього — шуканого результату. Ідеї її зародилися — на протигагу механістичному розумінню організму як чисто реактивної системи — у працях І. Сеченова, Ч. Шеррінгтона, О. Ухтомського та ін. Як спеціальний напрямок досліджень вона розвивалася М. Бернштейном на основі вивчення рухів.

Активність розглядається в ній як істотна властивість організму тварини, що визначає її поведінку. Фізіологія активності стала новим кроком у розвитку нейрофізіології, психології і навіть біології: був зроблений перехід від розгляду організму як реактивної системи до розгляду його як системи активної. Ідеї фізіології активності вплинули на розвиток ряду наук, у тому числі психології.

- **ФІЗІОНОМІЯ** (від гр. *physis* — природа і *gnomon* — знаючий) — 1) обличчя людини; 2) індивідуальний вигляд, відмітні риси кого-небудь, чого-небудь.

- **ФІКСАЦІЯ** (від лат. *fixus* — твердий, непорушний, міцний) — 1) особливо тісна прихильність потягу до об'єкта; 2) за З. Фрейдом, зупинка розвитку особистості на одній з ранніх психосексуальних стадій, викликана фрустрацією або вседозволеністю з боку батьків.

- **ФІКСУВАТИ** — у психології: відзначати у свідомості, запам'ятовувати; зосереджувати, спрямовувати (погляд, увагу).

- **ФІКЦІЙНИЙ ФІНАЛІЗМ** (Fictional finalism) - запропонований А. Адлером термін, який означає, що поведінка людини спрямовується уявленими або фіктивними цілями, які неможливо ані перевірити, ані підтвердити практикою.

• **ФІЛОГЕНЕЗ** (від гр. *phyle* — плем'я, рід, вид і *...генез*) — інакше філогенія — історичний розвиток організмів, або еволюція органічного світу, різних типів, класів, рядів (порядків), сімейств, родів і видів; філогенез варто розглядати в єдності й взаємозумовленості з онтогенезом.

Основні проблеми при вивченні філогенезу такі: 1) виділення головних етапів еволюції психіки тварин, пов'язаних з особливостями середовища проживання, побудови нервової системи та ін.; тут однією з найвідоміших залишається схема К. Бюлера: інстинкт—навичка—інтелект; 2) виявлення загальних факторів еволюції — умов переходу від етапу до етапу; 3) виділення головних етапів еволюції форм свідомості, пов'язаних з особливостями виробничої діяльності, соціальних відносин, культури, мови та ін.; 4) установлення співвідношення основних етапів філогенезу — зокрема, людської психіки — і онтогенезу (див. *Психіка: розвиток*).

• **ФЛАГЕЛЯЦІЯ** (від лат. *flagellans (flagel-lantis)* — що бичує) — бичування — спосіб статевого збудження й одержання сексуальної насолоди за допомогою бичування. Реалізується в активній і пасивній формах.

• **ФЛЕГМА** (гр. *phlegma* — слиз, мокрота) — незворушність, що межує з байдужістю, індиферентністю, холоднокрівністю.

• **ФЛЕГМАТИК** (від гр. *phlegmatikos*) — людина, що відрізняється (за своїм темпераментом) млявістю, спокоєм, рівним настроєм, слабким проявом почуттів.

Згідно з і. Павловим, флегматика відрізняє сильний, урівноважений, інертний тип нервової системи.

• **ФЛУКТУЮЧИЙ** (від лат. *fluctuati* — коливатися) — мінливий, що коливається. У психології використовується термін «флюктуюча увага» — змінна увага, що швидко переходить з об'єкта на об'єкт.

• **ФОБІЯ** (від гр. *phobos* — страх) — нав'язливі стани при психічних захворюваннях: хворобливі нав'язливі неадекватні переживання страхів конкретного змісту, які охоплюють суб'єкта у певній — фобічній — обстановці й супроводжуються вегетативними дисфункціями — серцебиттям, рясним потом тощо. Зустрічаються в рамках неврозів, психозів і органічних захворювань головного мозку.

При фобіях невротичних хворі звичайно усвідомлюють необґрунтованість страхів, ставляться до них як до хворобливих і суб'єктивно болісних переживань, але не в змозі їх контролювати.

лювати. У їхню «клітку» невротик несвідомо «ховається» від нерозв'язного для нього конфлікту. Звичайно виникають у людей з образним мисленням і в той же час певною душевною інертністю, вегетативною несталістю. При кваліфікованому психотерапевтичному втручанні вони, в основному, проходять.

Розрізняють: 1) нозофобії — страх захворювання (канцерофобії, кардіофобії та ін.); 2) соціофобії — страх публічних виступів, страх почервоніти та ін.; 3) клаустрофобія — страх закритих приміщень, 4) агорафобія — страх відкритого простору та ін.

До фобій також відносяться: антропофобія, гідрофобія, гіпсофобія, дісморфобія, мізофобія, ерейтофобія та ін.

За 3. Фрейдом, одною з істотних ознак фобій є те, що в них внутрішня небезпека переводиться в зовнішню — невротичний страх перетворюється в такий, що здається реальним. У фобіях варто бачити лише синдроми, що відносяться до різних неврозів, і їм не слід надавати значення особливих хворобливих процесів. У більшості випадків фобії можна вилікувати за допомогою психоаналізу або іншого кваліфікованого психотерапевтичного втручання.

• **ФОКУС ЗАСТОСОВНОСТІ** (Focus of convenience) (від лат. focus — вогнище) — точка або зона всередині діапазону застосовності конструкта, у якій він максимально корисний для інтерпретації певних подій; завжди специфічний для людини, яка застосовує конструкт.

• **ФОРМУВАННЯ** — в оперантному наочінні: підкріплення поведінки, яка все більше і більше наближається до бажаної.

• **ФРЕЙДИЗМ** — філософсько-психологічне вчення австрійського психолога Зигмунда Фрейда і його послідовників, що пояснює розвиток і структуру особистості несвідомими життєвими потягами (особливо статевими) і використовує засновану на цих уявленнях техніку психотерапії. Базується на комплексі психоаналітичних ідей і їхньому розвитку.

Іноді термін використовується для позначення всього комплексу ідей і праць 3. Фрейда, а також усієї психоаналітичної традиції — синонімічно психоаналізу, у широкому і вузькому розумінні.

Найбільш істотні сфери фрейдизму — теорія особистості, загальне вчення про людину, теорія несвідомого, концепції масової психології, історії, культури і суспільства.

Виникнувши як концепція пояснення і лікування неврозів (див. *Психогенія*), фрейдизм вивів свої положення в ранг загаль-

ного вчення про людину, суспільство і культуру, набувши великого впливу. Ядро фрейдизму створює уявлення про споконвічну таємну війну між прихованими в глибинах індивіда несвідомими психічними силами (головна з яких — лібідо, сексуальний потяг) і необхідністю вижити у ворожому соціальному середовищі. Заборони з боку останнього створюють «цензуру» свідомості; спричиняючи душевну травму, вони затамовують енергію несвідомих потягів, що проривається на обхідних шляхах у вигляді невротичних симптомів, сновидінь, помилкових дій (обмовок, описок), забування неприємного та ін.

Психічні процеси і явища розглядалися у фрейдизмі з трьох основних точок зору: топічної, динамічної й економічної.

Топічний розгляд означає схематичне «просторове» уявлення структури душевного життя у вигляді різних інстанцій, що мають особливе місце розташування, функції та закономірності розвитку. Спочатку топічна система душевного життя представлялася трьома інстанціями, взаємовідносини між якими регулювалися цензурою: несвідомим, передсвідомим і свідомістю. З початку 20-х рр. ХХ ст. виділяються інші інстанції: Я (его), Воно (Ід) і Над-Я (супер-его). Дві останні локалізувалися в сфері несвідомого.

Динамічний розгляд припускав вивчення душевних процесів як форм проявів певних цілеспрямованих потягів, тенденцій та ін., звичайно прихованих від свідомості, а також — з погляду переходів з однієї підсистеми в іншу.

Економічний розгляд означав аналіз психічних процесів з погляду їхнього енергетичного забезпечення — зокрема, енергією лібідо. Енергійним джерелом вважається Воно — осередок сліпих інстинктів, сексуальних або агресивних, прагнучих до негайного задоволення незалежно від ставлення суб'єкта до зовнішньої реальності. Пристосуванню до цієї реальності служить Я, що сприймає інформацію про світ і стан організму, зберігає її в пам'яті й регулює відповідні дії в інтересах самозбереження індивіда. Над-Я включає моральні стандарти, заборони і заохочення, засвоєні здебільшого несвідомо в процесі виховання, насамперед від батьків. Виникаючи завдяки механізмові ідентифікації дитини з дорослим (батьком), воно проявляється як совість і може викликати почуття страху і провини. Оскільки вимоги до Я з боку Воно, Над-Я і зовнішньої реальності несумісні, індивід неминуче перебуває в ситуації конфлікту. Це створює нестерпне напруження, від якого він рятується за допомогою захисних механізмів — витіснення, раціоналізації, сублімації, регресії та ін.

Фрейдизм увів у психологію ряд важливих проблем: 1) проблему несвідомої мотивації; 2) проблему співвідношення нормальних і патологічних явищ психіки; 3) проблему захисних механізмів психіки; 4) проблему ролі сексуального фактора; 5) проблему впливу дитячих травм на поведінку дорослого; 6) проблему складної побудови особистості; 7) проблему протиріч і конфліктів у психічній організації суб'єкта.

У трактуванні цих проблем фрейдизм відстоював положення: 1) про підпорядкованість внутрішнього світу і поведінки асоціальному потягам; 2) про всесія лібідо — пансексуалізм; 3) про антагонізм свідомості й несвідомого.

• **ФРЕЙМ** — 1. Мінімальний опис якого-небудь явища, факту або об'єкта, що має властивість цілісності; видалення з цього опису будь-якої складової призводить до того, що це явище перестає правильно упізнаватися (класифікуватися).

2. Еталон, з яким порівнюються зображення, що підлягають класифікації, — фрейм-класифікатор.

Творець теорії фреймів — американський вчений у галузі штучного інтелекту М. Мінський. На його думку, процеси мислення базуються на численних структурах даних, що зберігаються в пам'яті, — фреймах, за допомогою яких людина: 1) усвідомлює зорові образи — фрейми візуального сприйняття; 2) розуміє слова — фрейми семантичні; 3) розуміє міркування, дії — фрейми-сценарії; 4) розуміє оповідання — фрейми-розповіді.

Фрейм — це «ідеальний» образ реального предмета або явища, зручне спрощення дійсності. Його можна уявити як мережу, що складається з вузлів і зв'язків між ними. У конкретній соціально-психологічній ситуації вузли можуть відповідати окремим людям або групам, а зв'язки можуть характеризувати ті чи інші відносини або впливи.

За допомогою фреймів описується поведінка людей, характеризуються окремі вчинки. Група фреймів може поєднуватися в систему. Результати характерних дій відображаються за допомогою трансформації між фреймами системи.

Фрейми застосовуються у соціальній психології, психології сприйняття, теорії розпізнавання образів, при створенні штучного інтелекту, у програмуванні.

• **ФРЕНОЛОГІЯ** (від гр. *phren* — розум, душа і *...логія*) — вчення про зв'язок психічних особливостей людини або тварини з зовнішньою формою черепа, висунуте Ф. Галлем. Основна ідея: кора головного мозку складається з ряду центрів, і в кожно-

му з них локалізована певна здатність. При сильному розвитку цієї здатності відповідний центр також дуже розвинутий, що відбивається на конфігурації черепа, дозволяючи скласти за допомогою спеціальних вимірювань френологічну карту, яка показує: «гуглі здібностей» до музики, поезії, живопису; «бугри» честолюбства, скнарості, хоробрості та ін.

У XIX ст. френологія користувалася великою популярністю як метод психодіагностики. Проте численні розтини показали, що череп зовсім не повторює форму кори головного мозку, тому визначення за гуглями і западинами черепа розумових і моральних особливостей безпідставне.

Так френологія надовго дискредитувала раціональне зерно в поглядах Ф. Галля, а саме — принцип локалізації функцій у корі головного мозку, що пізніше підтвердилося завдяки відкриттю психомоторних центрів у різних ділянках головного мозку.

• **ФРИГІДНІСТЬ** (від лат. *frigidus* — холодний) — сексуальна холодність жінки, що проявляється у зниженні або відсутності лібідо, сексуальної збудливості, специфічних сексуальних відчуттів і оргазму.

У минулому фригідність пояснювалася біологічними, конституційними факторами. На думку сучасної сексології, вона, однак, здебільшого залежить від психічних особливостей і умов виховання. Так, вікторіанська мораль, що ототожнювала моральну чистоту жінки з її асексуальністю, сприяла поширенню масової фригідності. Лібералізація статевої моралі в XX ст. привела до розкріпачення жіночої сексуальності, внаслідок чого відсоток аноргазмічних жінок став знижуватися.

У сексологічній літературі поняття фригідності часто замінюється терміном «дисфункція сексуальна».

До розвитку фригідності можуть призводити різні причини:

- 1) соціогенні — неправильне статеve виховання, недостатня сексуальна освіта, що обумовлює низьку сексуальну культуру;
- 2) психогенні — акцентуації характеру, нервово-психічні захворювання;
- 3) соматичні — різні соматичні захворювання.

Ступінь і форми сексуального задоволення жінки залежать від безлічі факторів: 1) індивідуально-особистісних — емоційна реактивність і відкритість; 2) соціокультурних — ставлення до тіла, певна сексуально-еротична культура; 3) конкретно-ситуативних — наявність любові, емоційної прихильності до партнера, його сексуальна компетентність, морально-естетичні умови зближення та ін.

- **ФРОТТАЖ** — сексуальне відхилення: використання тисняви у транспорті для дотику до особи протилежної статі з метою одержання сексуального задоволення.

- **ФРУСТРАЦІЯ** (від лат. frustratio — обман, невдача) — психічний стан переживання невдачі, що виникає при наявності реальних або уявних нездоланих перешкод на шляху до якоїсь мети. Може розглядатися як одна з форм психологічного стресу.

У зв'язку з фрустрацією розрізняють: 1) фрустратор — причину, що викликає фрустрацію; 2) ситуацію фрустраційну; 3) реакцію фрустраційну.

Фрустрація супроводжується гамою в основному негативних емоцій: гніву, роздратування, почуття провини та ін. Рівень фрустрації залежить від: 1) сили, інтенсивності фрустратора; 2) функціонального стану людини, що потрапила у фрустраційну ситуацію; 3) сформованих при становленні особистості сталих форм емоційного реагування на життєві труднощі.

Важливим поняттям при вивченні фрустрації є фрустраційна толерантність — стійкість до фрустраторів, в основі якої лежить здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї.

За З. Фрейдом: відсутність задоволення потреби або бажання з боку материнської фігури. Виникає також при блокуванні досягнення особистих цілей.

- **ФУНКЦІОНАЛІЗМ** — напрямок у психології, основоположник якого У. Джеймс вважав, що, крім питання про те, як влаштована душа і що лежить у її основі, як і чому вона змінюється, досить важливим є питання про те, яку цінність для людини вона складає, чому служить.

Функціоналізм з'явився завдяки еволюційній теорії Ч. Дарвіна і наслідкам, що випливають з неї. З погляду його прихильників, проблема полягає не в тому, щоб довідатися, з чого побудована свідомість, але в тому, щоб зрозуміти її функцію і роль у виживанні індивіда. Функціоналісти висунули гіпотезу, відповідно до якої роль свідомості полягає у тому, щоб надати індивідові можливість пристосовуватися до різних, постійно виникаючих перед ним ситуацій,— або шляхом повтору вже вироблених форм поведінки, або зміною їх за вимогою обставин, або освоєнням нових дій. Починаючи з цього часу, психологія прагне зрозуміти, як встановлюються ці нові способи адаптації.

Таким є підхід до вивчення і шляхів придбання навичок, і взагалі процесу навчіння.

Однак, хоча функціоналізм наголошує на зовнішніх сторонах психіки, а не на таких внутрішніх феноменах, як відчуття або почуття (що характерно для структуралізму), він усе-таки віддає перевагу методові інтроспекції.

• **ФУНКЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ** - процес, за допомогою якого певна форма поведінки стає підсумком або метою як такою, незважаючи на те, що спочатку вона могла бути прийнята людиною з іншої причини. Те, що спочатку було засобом досягнення мети, стає самою метою.

• **ФУНКЦІОНАЛЬНА ЗНАЧИМІСТЬ** - критерій, що використовується для визначення цінності теорії. Адекватна теорія повинна пропонувати корисні підходи до вирішення проблем.

• **ФУНКЦІОНАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ** - надмірна, неадекватна реакція організму і психіки людини на робоче навантаження, що виникає при невідповідності рівня його функціональних можливостей вимогам діяльності.

• **ФУНКЦІОНАЛЬНЕ НАПРУЖЕННЯ** - доцільна реакція організму і психіки людини, адекватна ступеню робочого навантаження; вона проявляється в активізації, мобілізації функцій енергетичного та інформаційного забезпечення діяльності.

• **ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ** — установлення специфічних відносин між поведінкою організму й умовами оточення, що контролюють його.

• **ФУНКЦІЯ ВЕГЕТАТИВНА** (від лат. *functio* — виконання) — функції, що відносяться до мимовільної фізіологічної активності організму.

• **ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА: КОМПЕНСАЦІЯ** - відновлення недорозвинених або порушених психічних функцій шляхом використання збережених в цілості або перебудови частково порушених функцій. При цьому можливе залучення в її реалізацію нових нервових структур, що раніше не брали участь у здійсненні даних функцій. Ці структури функціонально поєднуються на основі виконання загальної задачі. Відповідно до концепції П. Анохіна, вирішальним моментом у створенні такої нової функціональної системи є оцінка результатів, до яких приводять спроби організму усунути дефект. Така оцінка здійснюється завдяки наявності «зворотної аферентації».

Існують два типи компенсації психічних функцій: 1) внутрішньо-системна, яка здійснюється за рахунок залучення збережених у цілості нервових елементів постраждалих структур; 2) міжсистемна, пов'язана з перебудовою функціональної сис-

теми і включенням у роботу нових нервових елементів з інших нервових структур.

У людини спостерігаються обидва типи компенсації. Вони мають велике значення у випадках подолання уроджених або рано виниклих дефектів розвитку. Так, компенсація психічних функцій зорового аналізатора у сліпонародженого відбувається, головним чином, шляхом розвитку дотику — за рахунок комплексної діяльності рухового і шкірно-кінестетичного аналізаторів, що вимагає спеціального навчання.

• **ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА ВИЩА** - складні, соціальні за походженням системні психічні процеси, що формуються протягом життя,— особливий різновид психічних функцій, повністю відсутній у тварин. До цих функцій належать увага довільна, пам'ять довільна, мислення логічне та ін. Одне з основних понять сучасної психології, уведене Л. Виготським і розвинуте О. Лурією та іншими вітчизняними психологами. В основі уявлень про неї лежать положення марксистської психології про суспільно-історичне походження психіки людини і провідну роль трудової діяльності у формуванні її свідомості.

Вищі психічні функції як системи досить пластичні, їхні компоненти взаємозамінні. Розробка теорії вищих психічних функцій дозволила обґрунтувати положення про принципову можливість відновлення постраждалих психічних функцій за рахунок перебудови функціональних систем — їхньої фізіологічної основи. При цьому були виділені внутрішньосистемні та міжсистемні перебудови функціональних систем (переведення процесу на вищий, усвідомлений рівень; заміна ланки функціональної системи, що випала, новою та ін.).

Для формування функцій психічних вищих характерно те, що спочатку вони існують як форма взаємодії між людьми і тільки пізніше — як цілком внутрішній, інтрапсихічний процес. Перетворення зовнішніх засобів здійснення функцій у внутрішні психічні називається інтеріоризацією. Інша важлива риса, що характеризує їх розвиток,— це їх поступове згортання, автоматизація. На перших етапах формування вони являють собою розгорнуту форму предметної діяльності, що спирається на відносно елементарні сенсорні й моторні процеси; потім ця діяльність згортається, набуваючи характеру автоматизованих розумових дій. Одночасно змінюється і психологічна структура вищих психічних функцій.

Психофізіологічною основою вищих психічних функцій служать складні функціональні системи, що включають велике чис-

до аферентних і еферентних ланок (див. *Синтез аферентний; Ефектор*). Частина ланок функціональної системи жорстко закріплена за відповідними мозковими структурами, інші ж є високопластичними й можуть замінити одна одну, що й лежить в основі механізму перебудови функціональної системи в цілому. Кожна з вищих психічних функцій пов'язана з роботою не одного «мозкового центру» і не всього мозку як цілого, а є результатом системної діяльності мозку, у якій різні мозкові структури беруть участь диференційовано.

Основні тези вчення про вищі психічні функції наступні.

1. При переході від тварин до людини відбулася кардинальна зміна взаємин суб'єкта із середовищем: якщо на тварин середовище впливає та змінює їх, то людина почала діяти на природу і видозмінювати її.

2. Людині вдається впливати на природу завдяки використанню знарядь, а взагалі — завдяки розвитковій матеріального виробництва.

3. Здатність до оволодіння природою не пройшла безслідно для людини в дуже важливому відношенні: вона навчилася також керувати власною психікою. З'явилися довільні форми діяльності — вищі психічні функції. Оволодіння природою і власною поведінкою — глибоко взаємозалежні процеси, що йдуть паралельно.

4. Як людина опановує природу за допомогою знарядь, так і поведінку — за допомогою психологічних знарядь: знаків. Поява знаків породжує нову структуру запам'ятовування як психічного процесу. Знак виступає як додатковий стимул, пов'язаний зі змістом основного символу, знаком якого він виступає. Так він опосередковує психологічну функцію, виступаючи як засіб запам'ятовування і відтворення — як психологічне знаряддя.

5. У процесі культурного розвитку людини із зовнішніх відносин наказу—підпорядкування з'явилася можливість наказувати собі. Спочатку функції наказуючого і виконавця були розділені і весь процес був інтерпсихічним (міжособистісним); потім ці відношення перетворилися у стосунки із самим собою — у інтрапсихічні. Це перетворення називається інтеріоризацією. Воно спостерігається також в онтогенезі.

• **ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА ВИЩА: ЛОКАЛІЗАЦІЯ** - віднесення вищих психічних функцій до конкретних мозкових структур. Проблема локалізації функцій психічних вищих розробляється

нейропсихологією, нейроанатомією, нейрофізіологією та іншими науками. Історія їхнього вивчення починалася в період античності Гіппократом, Галеном та ін.

Представники вузького локалізаціонізму розглядали психологічні функції як єдині, нерозкладні на компоненти «психічні здібності», які здійснюються обмеженими ділянками кори головного мозку — відповідними мозковими «центрами». Вважалося, що ураження «центра» призводить до відпадання відповідної функції. Логічним завершенням ідей наївного локалізаціонізму стала френологічна карта Ф. Галля і локалізаційна карта К. Клейста, що уявляли роботу кори великих півкуль головного мозку як сукупність функцій різних «центрів» психічних здібностей.

Інший напрямок — антилокалізаціонізм — розглядав мозок як єдине недиференційоване ціле, з яким в однаковій мірі пов'язані всі психічні функції. Звідси випливало, що ураження будь-якої ділянки мозку веде до загального порушення функції, причому ступінь цього порушення не залежить від локалізації і визначається масою ураженого мозку.

Відповідно до теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій, мозок — субстрат психічних функцій — працює як єдине ціле, що складається з безлічі високодиференційованих частин, кожна з яких виконує свою специфічну роль. Безпосередньо з мозковими структурами співвідносяться не вся психічна функція і навіть не окремі її ланки, а ті фізіологічні процеси (фактори), що відбуваються у відповідних структурах. Порушення цих процесів призводить до появи первинних дефектів, що поширюються на цілий ряд взаємозалежних психічних функцій.

• **ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА НАТУРАЛЬНА** (нижча) - поняття, введене Л. Виготським; доповнює поняття функції психічної вищої. Для кожного психічного процесу виділяються два рівні — «натуральний» і «вищий». Критерії протиставлення бувають різними: неусвідомлені — усвідомлені; неопосередковані знаками — опосередковані знаками; мимовільні — довільні; розглянуті як «природні», біологічні — або як «штучні», культурні та ін.

Розрізнення цих функцій має методологічне значення — показує принципову «онтологічну неоднорідність» психіки. Воно дозволяє змістовно характеризувати процес психічного розвитку як процес якісних змін.

До психічних натуральних функцій відносяться мимовільні функції — сенсорна, моторна, мнемічна та ін. Вони займають найнижчий поверх у структурі діяльності. Існують вони й у тварин.

• **ФУНКЦІЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА** - у теорії діяльності під нею розуміється фізіологічне забезпечення психічних процесів. Сюди належить ряд таких здібностей організму, як здатність до відчуття, до утворення і фіксації слідів минулих впливів, моторна здатність та ін. Відповідно говориться про функції сенсорну, мнемічну і моторну. До цього рівня мають відношення й уроджені механізми, закріплені у морфології нервової системи, і ті, що виявляються у перші місяці життя.

Межа між операціями-автоматизмами і психофізіологічними функціями досить умовна, вона подібна до межі між діями й операціями. Однак ці функції виділяються в особливий рівень через їхній «організмічний характер». Вони дістаються суб'єктові від природи і завжди готові до використання.

Х

* — I—XX.Ф~XX— • —

• **ХАРАКТЕР** (від гр. *charakter* — відмітна риса, ознака, особливість) — 1) Сукупність психічних особливостей даної людини, що проявляється в її діях, поведінці; це поняття трактується далеко не однозначно.

Існують труднощі розрізнення характеру і темпераменту (див. *Темперамент і характер*); ще більше суперечок виникає при спробах відокремлення понять характеру й особистості (див. *Особистість і характер*).

Риси характеру допомагають — або заважають — особистості встановлювати правильні взаємини з людьми, виявляти витримку і самовладання при вирішенні складних життєвих питань, відповідати за свої дії і поведінку в суспільстві. Пізнання характеру дозволяє з великою імовірністю передбачати поведінку індивіда й у такий спосіб коректувати очікувані дії та вчинки. При такому визначенні характеру його властивості можна віднести до формально-динамічних особливостей поведінки.

У структурі особистості характер найбільш повно відбиває її цілісність.

Слід чітко уявляти і враховувати співвідношення характеру з темпераментом. Нерідко зустрічається змішування рис харак-

теру з тим чи іншим проявом темпераменту. Характер і темперамент пов'язані єдиною фізіологічною основою, будучи залежними від типу нервової системи. Формування характеру істотно залежить від властивостей темпераменту. Особливості темпераменту можуть сприяти або протистояти формуванню тих чи інших рис особистості, однак самі риси характеру темпераментом не визначаються.

Характер обумовлений суспільним буттям особистості та засвоєнням соціального досвіду, що породжує типові риси характеру, обумовлені типовими обставинами життєвого шляху в конкретно-історичних умовах. У єдності із соціально-типовим у характері виступає його індивідуальна своєрідність, породжувана різноманітними неповторними ситуаціями, у яких протікають соціалізація суб'єкта, його виховання і розвиток індивідуальності, що залежить і від природних передумов.

Серед безлічі рис характеру деякі виступають як провідні, інші — як другорядні, обумовлені розвитком провідних властивостей; при цьому вони можуть як гармоніювати, так і різко контрастувати з провідними властивостями, завдяки чому утворюються цільні або більш суперечливі характери. Проявляючись у діяльності, характер формується в ній, виявляючи залежність і від її змісту та особистісного змісту для індивіда, і від її успішності, і від ставлення індивіда до своїх успіхів і невдач (див. *Рівень домагань*).

Характер проявляється у системі відносин з дійсністю: 1) у ставленні до інших людей — товариськість або замкнутість (див. також *Екстраверсія та інтроверсія*), правдивість або облудність, тактовність або брутальність та ін.; 2) у ставленні до справи — відповідальність або несумлінність, працьовитість або лінощі та ін.; 3) у ставленні до себе — скромність або самозакоханість, самокритичність або самовпевненість, гордість або приниженість; 4) у ставленні до власності — щедрість або жадібність, ощадливість або марнотратність, акуратність або неохайність.

Характер виявляє залежність від світогляду, переконань і моральних принципів, виявляючи свою суспільно-історичну природу.

Однак самі по собі риси характеру однозначно не визначають соціальну позицію індивіда. Відносна сталість рис характеру не виключає його високої пластичності. Для формування характеру вирішальне значення має соціальне виховання, включення особистості в колективи (див. *Характерологія*).

Одним з важливих фізіологічних механізмів формування характеру є динамічний стереотип. Характер формується і утверджується під впливом навколишнього середовища, діяльності та виховних впливів інших людей. Крім того, з віком все більшу роль відіграє самовиховання, проте воно обумовлене відповідною мотивацією: потреба самовиховання насамперед повинна бути усвідомленою.

Характер не тільки формується в діяльності та спілкуванні, але і впливає сам, обумовлюючи виконання різних видів діяльності та процеси спілкування. Ці впливи стають найбільш вираженими в результаті прояву різних акцентуацій характеру (див. *Характер: акцентуація*).

У психології давно є злободенною проблема біологічних основ характеру, яка обговорюється й у «сильній», і в «слабкій» формах. У «слабкому» варіанті мова йде саме про біологічні або фізіологічні основи характеру, в «сильному» ж — беруться до уваги його генетичні основи.

Аналіз проблеми біологічних основ характеру приводить до наступних висновків: 1) детермінанти властивостей характеру необхідно шукати в особливостях як генотипічного фонду, так і впливів середовища; 2) ступінь відносної участі генотипічних і середовищних факторів у формуванні характеру може бути досить різним; 3) генотипічні та середовищні впливи на характер можуть «алгебраїчно складатися»: при несприятливому сполученні обох факторів у процесі розвитку характеру можуть проявитися сильні ступені відхилення, аж до патології; при сприятливому сполученні навіть значна генотипічна схильність може не реалізуватися або, принаймні, не буде призводити до патологічних відхилень характеру.

2) Термін, який використовувався Г. Олпортом стосовно морального стандарту або системи цінностей, відповідно до яких оцінюються вчинки особистості.

• **ХАРАКТЕР: АКЦЕНТУАЦІЯ** - надмірне посилення і виразність окремих рис характеру або їхніх сполучень (див. *Синдром*), що виявляються у вибіркового ставленні особистості до психологічних впливів певної категорії при нормальній або навіть підвищеній стійкості до інших. Різні комбінації надмірно посиленних рис дають різні типи акцентуацій. Це поняття введене К. Леонгардом.

Акцентуації являють собою крайні варіанти норми, що межують із психопатіями. Від них акцентуації відрізняються відсутні-

стю одночасного прояву властивої психопатіям тріади ознак: стабільності характеру в часі, тотальності його проявів у всіх ситуаціях і соціальної дезадаптації.

Акцентуаціям характеру властива уразливість особистості відносно не кожного (як при психопатіях), а лише певних психотравмуючих впливів (див. *Психогени*), адресованих до «місця найменшого опору» характеру даного типу, при стійкості до інших. Залежно від ступеня виразності розрізняють явні й приховані (латентні) акцентуації характеру, що можуть переходити одна в одну під впливом різних факторів; серед останніх важливу роль відіграють особливості родинного виховання, соціального оточення, професійної діяльності та фізичного здоров'я.

Акцентуації характеру можуть проявлятися з раннього дитинства, але в підлітковому віці їхні прояви звичайно підсилюються. Більшість акцентуацій характеру звичайно згодом згладжуються, компенсуються (див. *Компенсація*). І лише при складних психогенних ситуаціях, що довгостроково впливають, на «слабку ланку» характеру, вони можуть не тільки стати основою для гострих афективних реакцій (див. *Стан реактивний*), неврозів, але й умовою формування психопатичного розвитку — «психопатій крайових».

Важливо враховувати «слабкі ланки», характерні для кожного типу акцентуацій. Якщо психічні впливи не торкаються цих місць, якщо ситуації не висувають підвищені вимоги в цьому відношенні, то особистість звичайно реагує адекватно, не виявляючи помітних порушень соціальної адаптації. Навпаки, акцентуації характеру виявляють підвищену сталість по відношенню до деяких несприятливих умов, специфічну для кожного типу акцентуацій.

• **ХАРАКТЕР: АКЦЕНТУАЦІЯ: ТИП** - оскільки акцентуації характеру межують з відповідними видами психопатичних розладів, їхня типологія заснована на детально розробленій у психіатрії класифікації психопатій, хоча і відбиває властивості характеру психічно здорової людини.

Типи акцентуацій, в основному, збігаються з типами психопатій, але їх список більш широкий. Виділяються наступні основні типи:

1) акцентуація циклоїдна — чергування фаз гарного і поганого настроїв з різним періодом; відповідно — характер циклоїдний;

2) акцентуація гіпертимна — постійно піднятий настрій, підвищена психічна активність з тенденцією розкидатися і не доводити справу до кінця; відповідно — характер гіпертимний;

3) акцентуація лабільна — різка зміна настрою залежно від ситуації; відповідно — характер лабільний;

4) акцентуація астенічна — швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресій та іпохондрії; відповідно — характер астено-невротичний;

5) акцентуація сенситивна — підвищена вразливість, боязкість, загострене почуття власної неповноцінності; відповідно — характер сенситивний;

6) акцентуація психастенічна — висока тривожність, помисливість, нерішучість, схильність до самоаналізу, постійних сумнівів і розмірковувань, тенденція до утворення обесесій і ритуальних дій; відповідно — характер психастенічний;

7) акцентуація шизоїдна — відгородженість, замкнутість, інтроверсія, емоційна холодність, нестача інтуїції в процесі спілкування; відповідно — характер шизоїдний;

8) акцентуація епілептоїдна — схильність до злісно-тужливого настрою з накопиченням агресії, конфліктність, в'язкість мислення, скрупульозна педантичність; відповідно — характер епілептоїдний;

9) акцентуація паранояльна — підвищена підозріливість і уразливість, стійкість негативних афектів, прагнення до домінування, неприйняття чужих думок і висока конфліктність; відповідно — характер паранояльний;

10) акцентуація істероїдна, або демонстративна — виражена тенденція до витіснення неприємних фактів і подій, до облудності, фантазування й удавання, що використовується для привертання до себе уваги; авантюристичність, марнославство та ін.; відповідно — характер істероїдний, або демонстративний;

11) акцентуація дистимна — перевага зниженого настрою, схильність до депресії, зосередженість на похмурих і сумних провах життя; відповідно — характер дистимний;

12) акцентуація нестійка — схильність піддаватися чужому впливу, пошук нових вражень, поверхнева товариськість; відповідно — характер нестійкий;

13) акцентуація конформна — надмірна підпорядкованість і залежність від думки інших, нестача критичності й ініціативності, консерватизм; відповідно — характер конформний.

Як і у випадку психопатій, різні типи акцентуацій можуть сполучатися або змішуватися, хоча це зовсім не будь-які сполучення. Значно частіше зустрічаються не «чисті» типи, а змішані

форми акцентуацій: 1) типи проміжні — результат одночасного розвитку декількох типових рис; 2) типи амальгамні — нашарування нових рис характеру, що утворюються за певними законами, на його сформовану структуру.

• **ХАРАКТЕР: СТРУКТУРНІСТЬ** — характер є складним психічним утворенням, яке поєднує численні сталі властивості особистості, що виражають ставлення людини до навколишнього світу, діяльності, до інших людей і до самої себе. Ці відносини закріплюються в звичних для людини формах поведінки, спілкування і діяльності, стають типовими для неї і проявляються в різних умовах її життя і діяльності. Однак типовість не виключає індивідуально-своєрідного прояву цих властивостей відповідно до неповторності кожної індивідуальності.

Характер — не проста сукупність, випадковий набір ізольованих особливостей і рис. Різні його властивості взаємопов'язані, взаємозалежні та формують цілісне структурне утворення. Закономірні зв'язки і взаємозв'язки між окремими рисами характеру виражають його структурність. Остання дозволяє, знаючи ту чи іншу рису характеру, припускати в даній людини наявність ряду інших, пов'язаних з нею рис.

Крім того, структурність характеру проявляється у певній ієрархічності його рис: деякі з них є основними, визначальними, провідними, інші — другорядними, менш істотними. Основні риси тією чи іншою мірою підпорядковують собі другорядні, впливають на них, обумовлюючи їхній прояв, або не прояв, або різний ступінь прояву в конкретних обставинах.

Структура характеру — цілісна організація окремих властивостей, кожна з яких проявляється, формується і закріплюється в діяльності. Ставлення людини до дійсності завжди виявляється в діяльності, складаючи змістовний аспект характеру. Будучи тісно взаємозалежними, вони впливають також на взаємозв'язок рис характеру й утворення його цілісної структури.

Залежно від переважного впливу тих чи інших аспектів психіки на відносини і діяльність людини можна виділити інтелектуальні, емоційні та вольові риси характеру.

Поряд з мотивами, відносинами і спрямованістю ті чи інші риси характеру або їхній комплекс у певних ситуаціях можуть визначати вчинки і поведінку людини.

• **ХАРАКТЕР: ТИП** (типи характеру; типи орієнтації характеру) — кожен тип характеру — це не випадковий конгломерат властивостей: у їхніх сполученнях проступає певна законо-

мірність, певна логіка. Простежування цієї логіки — важлива частина психологічних досліджень.

Практично у всіх описах типів характеру можна знайти сполучення досить різномірних властивостей, вірніше сказати, властивостей різного порядку: в них нероздільно включаються і властивості характеру, і властивості особистості. Ця різномірність цілком природна і навіть свідчить про повноту і неупередженість сприйняття авторами психологічного вигляду людей. Однак такі описи мають потребу в аналізі, що розчленовує, а він, як правило, авторами до кінця не доводиться: в описах не фіксується перехід від власне характерологічних структур до особистісних. В результаті виникають приводи для критики. Якщо ж розподільний аналіз провести досить повно, тобто чітко розділити риси характеру і риси особистості, то багато чого стане на свої місця. Насамперед стане зрозумілою типовість, а значить, закономірності сполучень певних рис характеру з певними рисами особистості.

Тут виникає дуже важливе завдання: простежити, чому і як певні властивості характеру сприяють формуванню відповідних властивостей особистості. Активність суспільства, що спрямована на формування особистості, та увесь процес формування особистості зустрічають в індивідуальних характерах різний субстрат, і в підсумку таких зустрічей виникають типові сполучення характерологічних і особистісних властивостей. Вони і відбиті у «типах характеру» (слід було б говорити про «особистісно-характерологічні типи»).

Згідно з Е. Фроммом, типи характерів — це, загалом, репрезентативні для різних груп розряди, категорії людей, об'єднані спільністю внутрішніх і зовнішніх рис.

- **ХАРАКТЕР: ТИП ЕКСПЛУАТУЮЧИЙ** (Exploiting character type) — людина, що домагається від інших бажаного силоміць або обманом.

- **ХАРАКТЕР: ТИП НАГРОМАДЖУЮЧИЙ** (Hoarding character type) — у теорії Е. Фромма скупа, вперта людина, що орієнтується на минуле.

- **ХАРАКТЕР: ТИП ПРОДУКТИВНИЙ** (Productive character type) — у теорії Е. Фромма цілісний, люблячий і творчий індивідум. Являє собою ідеальну кінцеву мету в розвитку людства.

- **ХАРАКТЕР: ТИП РИНКОВИЙ** (Marketing character type) — у теорії Е. Фромма людина, що оцінює себе як товар, який можна вигідно продати або обміняти; максимально відчужений від інших.

• **ХАРАКТЕР: ТИПОЛОГІЯ** — практично всі автори типологій підкреслюють, що характер може бути більш-менш виражений. Якщо на вісі зобразити інтенсивність проявів характеру, ступінь його виразності, то визначаються три зони: 1) зона абсолютно «нормальних» характерів; 2) зона виражених характерів (див. *Характер: акцентуація*), акцентуації яких підрозділяються на приховані та явні; 3) зона значних відхилень характеру, або психопатії.

Перші дві зони відносяться до норми (у широкому розумінні), третя — до патології характеру. Акцентуації характеру — крайні варіанти норми.

Розходження між патологічними і нормальними характерами, включаючи акцентовані, є дуже важливим. З одного боку цього поділу виявляються індивіди, що підлягають веденню психології, з іншого — малої психіатрії. Звичайно, роздільна межа нечітка, однак за критеріями психопатії Ганнушкіна—Кербикова можна приблизно локалізувати її на вісі інтенсивності параметрів.

Автори типологій звертають велику увагу на виділення базових «вимірів» характеру, або властивостей темпераменту, що відрізняють кожен тип.

Запропонована К. Юнгом класифікація характерів відрізняється тим, що в ній за істотну ознаку прийняті домінуючі орієнтації на зовнішній або внутрішній світ. Виділяють два базових типи характерів: екстраверти та інтроверти.

• **ХАРАКТЕР АВТОРИТАРНИЙ** - термін Е. Фромма, що означає тип характеру садомазохістської особистості, для якої характерні одночасне замилювання владою та бажання підкоритися їй — і прагнення самій стати владою та підкоряти собі інших. Авторитарним особистостям також властива сильна схильність до обмежуючих свободу умов, охоче підпорядкування долі.

• **ХАРАКТЕР АНАЛЬНИЙ** (Anal character) - концепція А. Фрейд про тип особистості, в якому знаходить вираження фіксація на анальній стадії розвитку. Доросла людина з таким типом характеру або скупа, вперта, запаслива, або ворожа, безладна, тверда.

• **ХАРАКТЕР АСТЕНО-НЕВРОТИЧНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Для нього характерні швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресій та іпохондрії.

• **ХАРАКТЕР БІОФІЛЬНИЙ** — форма структури характеру, що проявляється у вигляді розвинутої форми продуктивного

(«генітального») характеру. Для нього є типовими: любов до життя і всього живого; прагнення підтримувати зростання, розвиток і прогрес; конструктивність, продуктивність, творчість; прагнення робити добро (див. також *Біофілія*).

• **ХАРАКТЕР ГЕНІТАЛЬНИЙ** (Genital character) - термін, запроваджений А. Фрейд для позначення ідеального психологічного здоров'я. Такий тип зустрічається в індивідуума, що має нормальну сексуальну здібність, здатний до інтимних стосунків з іншими, який здійснює свій внесок у суспільство завдяки продуктивній роботі.

• **ХАРАКТЕР ГІПЕРТИМНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Майже завжди відрізняється гарним, навіть злегка підвищеним настроєм; переповнений енергією, нестримною активністю. Постійне прагнення до лідерства — неформального. Позитивне почуття нового поєднується з нестійкістю інтересів, велика товарицькість — з нерозбірливістю в знайомствах. Гіпертими легко освоюються в незнайомій обстановці. Схильні переоцінювати свої можливості й будувати надмірно оптимістичні плани на майбутнє. Короткі спалахи роздратування звичайно бувають викликані прагненням оточуючих приглушити їхню активність і лідерські схильності. Для гіпертимів важкими є ситуації, коли поведінка жорстко регламентується, свобода ініціативи відсутня, а навколо панують монотонна праця або вимушена бездіяльність. Такі ситуації спонукають гіпертимів до вибухів або зривів. їхня «слабка ланка» — ізоляція від однолітків, вимушене неробство, одноманітність, суворий режим.

• **ХАРАКТЕР ДЕМОНСТРАТИВНИЙ** - див. *Характер істероїдний*.

• **ХАРАКТЕР ДИСТИМНИЙ** — один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Відрізняється переважанням зниженого настрою, схильністю до депресії, зосередженістю на похмурих і сумних проявах життя.

• **ХАРАКТЕР ЕПІЛЕПТОЦНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Відрізняється схильністю до злісно-тужливого настрою з накопиченням агресії, конфліктністю, в'язкістю мислення, скрупульозною педантичністю.

• **ХАРАКТЕР ІСТЕРОЇДНИИ** (демонстративний) - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Для істероїдного акцентуанта найважче переносити неуважність до своєї особи. Він прагне до похвал, слави, лідерства, але через ділову незрілість незабаром втрачає позиції і тоді дуже страждає. Зали-

шити істероїда в спокої — значить створити ситуацію психологічного дискомфорту або навіть стресу. Його «слабка ланка» — удари по егоцентризму, неможливість бути в центрі уваги, викликати загальний інтерес до себе.

- **ХАРАКТЕР КОНФОРМНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Відрізняється надмірною підпорядкованістю і залежністю від думки інших, відсутністю критичності й ініціативності, консерватизмом.

- **ХАРАКТЕР ЛАБІЛЬНИЙ** — один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Для нього характерна різка зміна настрою залежно від ситуації.

- **ХАРАКТЕР НАВ'ЯЗЛИВИЙ** - термін, що позначає характер осіб, які тяжіють до нав'язливих дій.

- **ХАРАКТЕР НЕКРОФІЛЬНИЙ** - злякисний різновид структури характеру, доброякісна форма якого описана у З. Фрейда як характер анальний. Для нього типові: 1) страх перед життям; 2) потяг до мертвого; 3) інтерес до хвороб і смерті; 4) особливого роду безжиттєвість і відчуженість; 5) установка на володіння, владу і силу; 6) орієнтація на минуле; 7) механічне сприйняття життя; 8) примусовий педантизм, садизм; 9) преклоніння перед технікою; 10) прагнення до руйнування життя (див. також *Некрофіл; Некрофілія*).

- **ХАРАКТЕР НЕСТІЙКИЙ** — один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Відрізняється схильністю піддаватися чужому впливу, пошуком нових вражень, поверхневою товариськістю.

- **ХАРАКТЕР НОРМАЛЬНИЙ** - проблема: чи існує він, і якщо так, то яким чином проявляється? Формальна відповідь: існує, і це — характер без відхилень. Перелічуючи його властивості, довелося б указати всі основні риси, що відрізняють відомі типи акцентуацій (див. *Характер: акцентуація*), відзначивши, що вони виражаються «не занадто». Вийде, що такий характер — «золота середина» цілої низки якостей. Проте, оцінюючи математично ймовірність наявності такого характеру, доведеться зробити висновок, що він — явище рідке (при десятих незалежних якостях оцінки «нормальною» виявилася б одна людина з 1024!). Таким чином, з кількісної сторони відхилення характеру зустрічаються куди частіше, ніж «норма» (і чи можна вважати нормою те, що так рідко зустрічається?). Більш принципові міркування змушують засумніватися взагалі в правомірності поняття характеру «нормального». Словосполучення «нормальна людина» є внут-

рішньо суперечливим: воно означає «індивідуальність, що не відрізняється», або «нехарактерну характерність». Адже характер — уже сам по собі відмінність, особливість, індивідуальність.

Проте невірно вважати, що якщо людина — не психопат і не акцентуант, то вона є сірою та безликою і нічого особливого про неї сказати не можна. У випадку гармонійного характеру, з якого «не випирають гострі кути», для опису індивідуальності варто перейти з мови властивостей характеру на мову властивостей особистості. Тоді виявиться маса унікальних особливостей людини, серед яких — і властивості її мотиваційної сфери, і моральність, і світогляд, і досягнутий рівень розвитку особистості, і потенціал подальшого росту, і багато іншого.

- **ХАРАКТЕР ОРАЛЬНИЙ** (Oral character) - концепція З. Фрейда щодо типу особистості, у якій виражається фіксація на оральній стадії розвитку. Доросла людина з таким типом особистості! характеризується пасивністю, залежністю і довірливістю (орально-пасивний) або негативізмом, прагненням експлуатувати інших, сарказмом (орально-садистський).

- **ХАРАКТЕР ПАРАНОЯЛЬНИЙ** — один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Йому властиві підвищена підозріливість і вразливість, стійкість негативних афектів, прагнення до домінування, неприйняття чужих думок і висока конфліктність.

- **ХАРАКТЕР ПСИХАСТЕНІЧНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Його відмінності: висока тривожність, помисливість, нерішучість, схильність до самоаналізу, постійних сумнівів і розмірковування, тенденція до утворення obsesій і ритуальних дій. Залишити психастеніка в спокої можна, а іноді навіть потрібно.

- **ХАРАКТЕР СЕНСИТИВНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Відрізняється підвищеною вразливістю, боязкістю, загостреним почуттям власної неповноцінності.

- **ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНИЙ** — сукупність рис характеру, яка властива для більшості членів даної соціальної групи і яка виникла в результаті спільних для них переживань і способу життя; ядро структури характеру, властиве більшості представників даної культури — на протизвагу індивідуальному характерові, що відрізняє людей однієї і тієї ж культури одну від іншої.

Поняття соціального характеру є ключовим для розуміння суспільних процесів, тому що цей характер являє собою основ-

ний елемент функціонування суспільства й у той же час є проміжною ланкою між соціально-економічною структурою і пануючими в суспільстві ідеями та ідеалами.

Аналіз соціального характеру як форми зв'язку між соціальною системою та індивідуальною психікою приводить до висновку про існування типів характерів (див. *Характер: тип*), що відповідають соціальній структурі суспільства і формам відчуження і самовідчуження людини.

- **ХАРАКТЕР ФАЛІЧНИЙ** (Phallic character) - дане З. Фрейдом визначення типу особистості, у якому відображена фіксація на фалічній стадії розвитку. Доросла людина з таким типом особистості характеризується зухвалістю, екстібіціонізмом, надмірною гордістю і суперництвом з іншими.

- **ХАРАКТЕР ЦИКЛОЇДНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Для нього характерне чергування фаз гарного і поганого настрою з різним періодом.

- **ХАРАКТЕР ШИЗОЦНИЙ** - один з типів акцентуації характеру (див. *Характер: акцентуація*). Головні риси — замкнутість і недостатність інтуїції в спілкуванні. Важко встановлюються неформальні емоційні контакти, нерідко ця нездатність важко переживається. Швидка виснажливість у контакті призводить до ще більшого відходу в себе. Недостатність інтуїції проявляється невмінням зрозуміти чужі переживання, вгадати бажання інших, здогадатися про невисловлене. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших, заповнений захопленнями і фантазіями, призначеними тільки для себе; останні служать розраді честолюбства або еротичні. Захоплення відрізняються силою, сталістю, нерідко — нездійсненністю, вишуканістю. Багаті еротичні фантазії поєднуються з зовнішньою асексуальністю. Алкоголізація і делінквентна поведінка трапляються рідко.

Для осіб з таким характером складніше всього вступати в емоційні контакти з людьми. Тому вони дезадаптуються там, де потрібно неформально спілкуватися. їм не слід доручати організацію нової справи, що вимагає встановлення багатьох зв'язків з людьми, врахування їхніх настроїв і відносин, тонкого орієнтування в соціальній обстановці, гнучкості поведінки та ін. Шизоїди не переносять, коли їм «лізуть у душу», особливо потребують дбайливого ставлення до їхнього внутрішнього світу.

Залишити шизоїда в спокої можна, а іноді навіть потрібно.

Аутизм не є повною мірою вихідною властивістю шизоїда — він формується і підсилюється в процесі життя. Шизоїд, як і будь-

яка інша людина, часом намагається увійти з оточуючими в емоційний контакт. Однак через парадоксальність його емоційної сфери — одночасно дратівливість й холодність — він не знаходить розуміння, від чого замикається й іде в себе. Відзначені «аристократична стриманість», «холодність», «манірність» і «сухість» для нього скоріше вторинні властивості, вироблені для того, щоб віддалитися від оточуючих і в такий спосіб захиститися від емоційних травм.

Його «слабка ланка» — необхідність швидко встановлювати з оточуючими глибокі, неформальні, емоційні контакти.

• **ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕОБХІДНІ** - здогади випробовуваних в експериментальній ситуації, що приводять їх до думки про необхідність поводитися бажаним для експериментатора чином. Подібні зміни в поведінці можуть привести зрештою до підтвердження експериментальної гіпотези.

• **ХАРАКТЕРНИЙ** (від гр. *charakter* — риса, особливість) — 1) такий, що має яскраво виражені особливості; 2) властивий кому-небудь, чому-небудь, типовий для кого-небудь, чого-небудь.

• **ХАРАКТЕРОЛОГІЯ** — 1) Один з напрямків німецької психології ХХ ст., що трактує людську індивідуальність як душевно-тілесну цілісність, первинну відносно світу, у якому вона живе, і обумовлену в поведінці відпочатково притаманними їй властивостями.

Головний представник — Л. Клагес, вважаючи, що вивчення характеру повинне базуватися на спостереженні, описанні й систематичному тлумаченні не усвідомлюваних суб'єктивних станів, а виразних рухів — таких, як почерк, жести та ін. За цим емпірично-психологічним вченням стояла висхідна до поглядів Ф. Ніцше теорія про «дух як супротивника душі», відповідно до якої людині властиве протиріччя між її спонтанним життям у якості неповторної цілісної особистості та безособистісно-універсальним духом, що руйнує її унікальність і неповторність.

2) В широкому розумінні — вчення про характери. Найважливіші проблеми характерології як вчення про характери наступні: 1) встановлення основних типів характеру; 2) упізнання типу характеру за його проявами у кожному окремому випадку, що дає можливість цілісного індивідуально-психологічного розуміння і прогнозування поведінки людини у певних ситуаціях. В історії психології відомі два основних підходи до проблеми характеру. Відповідно до першого, «статичного», характер трактується як незмінний набір, структура основних рис, безвідносно до аналі-

зу його формування і розвитку. Закінчене тлумачення такий погляд знайшов у німецького психопатолога Е. Кречмера, який розглядав характер у зв'язку з побудовою тіла як психічну конституцію людини, що відповідає його соматичній конституції, пояснюючи його в підсумку уродженими, насамперед ендокринними факторами. У психоаналізі З. Фрейда і його послідовників утворення окремих рис і типів характеру розглядається як результат напруженої роботи людини з вирішення конфліктних ситуацій («динамічний підхід»). З цього погляду характер виступає як «кристалізація» боротьби людини за реалізацію свого, багато в чому несвідомого життєвого плану.

Вітчизняна психологія завжди виходила з визнання суспільно-історичної обумовленості характеру і ролі виховання в його формуванні. Проте якщо одні дослідники ставлять акцент на «природній» основі характеру, пов'язуючи з ним насамперед формально-динамічні особливості поведінки (див. *Темперамент*), то інші відзначають роль характеру у формуванні загальної «спрямованості» особистості, її ставлення до різних сфер соціального буття.

• ХАРИЗМА (від гр. *charisma* — милість, божественний дар) — приписування особистості Богом даних властивостей, що викликають схилення перед нею і беззастережну віру в її особливі здібності та можливості. Феномен характерний для груп малих і особливо для великих, схильних персоніфікувати свої ідеали в процесі поєднання. Частіше виникає в екстремальних історичних обставинах.

Харизматичному лідерові приписують всі успіхи його прихильників, навіть явні невдачі обертаються на його прославлення: утеча сприймається як порятунок, будь-які втрати — як необхідні жертви, абсурдні твердження — як незбагненна мудрість. Його невдачі списуються на інших людей або протидіючі обставини. Здатності харизматичного лідера, що виступає на релігійній або політичній арені, містифікуються; для нього типовою є функція рятівника.

Харизма виникає, коли складається відповідна соціально-психологічна потреба. Як феномен групової психології вона звичайно сприймається в зворотному вигляді: увага зосереджується в основному на лідері, а не на його послідовниках, що створюють харизму. В релігійній психології харизма постає як милість Бога.

Відомі спроби надати харизмі перехідного характеру, поширити її на спадкоємців, закріпити ієрархічно, але психологічно вони не ефективні.

- **ХВОРОБА** — за З. Фрейдом, суто практичне сумарне поняття, що позначає поріг сумації схильності й переживання, внаслідок чого багато людей переходять з розряду здорових у розряд нервовохворих, і навпаки.

- **ХІРОМАНТІЯ** (від гр. *chier* — рука і *manteia* — гадання, процтво) — одна з найдавніших систем гадання про індивідуальні особливості людини, риси характеру, пережиті події та прийдешню долю на шкірному рельєфі долонь — папілярних і особливо флексорних лініях.

Виникла в далекій давнині, була відома в індусів, халдеїв, євреїв, греків, римлян. Період її найбільшого розквіту в Європі відноситься до XVI—XVIII ст., коли у багатьох університетах існували кафедри хіромантії. У своїх джерелах хіромантія тісно пов'язана з астрологією, тому що головні ознаки руки при гаданні — це «сім пагорбів» на долоні, які мають назви Сонця і шести планет. Перші власне наукові повідомлення щодо вивчення шкірних покривів руки відносяться до XII ст. У 1686 р. Мальпігі дав короткий опис візерунків долонь і пальців людини. У XIX ст. найвідомішими дослідниками вважалися чех Я. Пуркіне й американець Уайлдер.

Науковою психологією хіромантія незмінно відкидалася, однак вивчення ембріонального розвитку пальцевих візерунків у зв'язку зі спадковістю дало поштовх до виникнення нової галузі знання — дерматогліфіки.

- **ХОЛЕРИК** (від гр. *chole* — жовч) — людина, що відрізняється (за своїм темпераментом) швидкою ходою, сильними, швидко виникаючими почуттями, що яскраво відбиваються у діях, мовленні, жестах, міміці. І. Павлов відносив холерика до сильного, неврівноваженого типу.

- **ХОЛІЗМ** (від гр. *holos* — весь, цілий) — вихідне положення про те, що поведінку можна пояснити тільки шляхом вивчення індивідуумів як цілісних систем.

- **ХРОНАКСІЯ** (від гр. *chronos* — час і *axia* — тривалість) — найменший час, протягом якого постійний електричний струм напругою, вдвічі більшою граничною, повинен впливати на клітину або тканину організму, щоб викликати фізіологічну реакцію. Хронаксія характеризує залежність збудливості живої матерії від терміну дії подразника.

Ц

- » ТХ.Ф~ЛХ—1—•

• **ЦЕНзуРА** (від лат. *censeo* — роблю опис, перепис) — за З. Фрейдом, функціонально-образне уявлення сил і тенденцій, що фільтрують несвідомі імпульси і перешкоджають проникненню їх у свідомість.

Роль цензури можуть відігравати різні тенденції витіснення, передсвідоме та ін., що виявляються і діють у зоні переходу від несвідомого до свідомого. Все, що відхилено цензурою, знаходиться в стані витіснення.

Під час сну вплив цензури послаблюється.

• **ЦЕНТРАЦІЯ** (від лат. *centrum* — центр кола) — ефект, виявлений у гештальтпсихології німецькими психологами В. Келером і М. Вертхаймером при дослідженні зорових ілюзій; полягає у тому, що елементи, на яких фіксується погляд, переоцінюються в порівнянні з іншими: поле сприйняття ніби розширюється в зоні фокуса уваги при одночасному стискуванні і деякому перекручуванні периферійної частини поля. Наслідок центрації — часткова деформація сприйманого об'єкта, можливість появи «систематичних помилок» в оперуванні його образом і практичній діяльності з ним.

У роботах швейцарського психолога Ж. Піаже обґрунтована якісна відмінність форм центрації в сприйнятті й інтелекті. Як прояви ефекту центрації на різних рівнях психічної організації Ж. Піаже розглядав егоцентризм особистості, релігійні та політичні стереотипи на рівні суспільної свідомості та ін. При цьому загальним механізмом подолання смислових перекручувань, внесених ефектом центрації, виступає процес децентрації.

Ефект центрації був виявлений і в дослідженнях міжособистісного сприйняття, проведених американським психологом С. Аша; він установив, що у створенні цілісного уявлення про особистість іншої людини деякі її сприйняті якості виступають як центральні і навколо них групуються інші характеристики і якості.

• **ЦИКЛ ОРІЕНТУВАННЯ-ВИБІР-ВИКОНАННЯ** (*Circum-spection-preemption-control cycle*) — процес, у якому людина розглядає декілька конструктів, перш ніж вирішити, як інтерпретувати незвичну або неясну подію.

• **ЦИКЛОФРЕНІЯ** (від гр. *kuklos* — коло і *phren* — серце, душа, розум, розсудок) — те ж, що маніакально-депресивний психоз.

• ЦИНІЗМ (від гр. kynismos — вчення кініків-нігілістів) — безсоромність, нахабність, груба відвертість; зухвале, презирливе ставлення до загальноприйнятих норм моралі.

• ЦІННІСТЬ — поняття, яке використовується у філософії і соціології для позначення об'єктів, явищ, їхніх властивостей, а також абстрактних ідей, що втілюють у собі суспільні ідеали і виступають завдяки цьому як еталон належного.

Можна говорити про три форми існування цінності: 1) виступає як суспільний ідеал, як вироблене суспільною свідомістю абстрактне уявлення про атрибути належного в різних сферах громадського життя; такі цінності можуть бути і загальнолюдськими, «вічними» (істина, краса, справедливість), і конкретно-історичними (патріархат, рівність, демократія); 2) з'являється в об'єктивованій формі у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських учинків — конкретних предметних утілень суспільних ціннісних ідеалів (етичних, естетичних, політичних, правових та ін.); 3) цінності соціальні, переломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості як особистісні цінності — одне з джерел мотивації її поведінки.

Кожній людині властива індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, яка служить сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості, між буттям суспільним та індивідуальним. Система їх складається в процесі діяльнісного предметного сприйняття індивідами змісту суспільних цінностей, об'єктивованих у витворах матеріальної і духовної культури. Як правило, для особистісних цінностей характерна висока усвідомленість; вони відбиваються у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій і служать важливим фактором соціальної регуляції взаємин людей і поведінки індивіда.

• ЦІННІСТЬ ЕВРИСТИЧНА — критерій, який використовується для визначення цінності теорії. Адекватна теорія повинна стимулювати нові ідеї для подальшого наукового пошуку.

Ч

*—I—гТФ^i—i—

• ЧАС — у психології предмет численних теоретичних і експериментальних досліджень, основними аспектами якого є: 1) психофізичний — пошук механізмів психічного відображення топо-

логічних (послідовність, одночасність) і метричних (тривалість) характеристик «фізичного» часу; 2) психофізіологічний — дослідження впливу різнорівневих біологічних ритмів і закономірностей організації «біологічного» часу на динаміку психічних процесів; 3) соціально-психологічний — розгляд особливостей відображення людиною «соціального» часу, специфіки цього відображення в різних спільнотах і культурно-історичних умовах; 4) індивідуально-психологічний — вивчення тимчасової організації індивідуального життєвого шляху, структури психологічного часу особистості.

Поряд із зазначеними аспектами виділяють три масштаби дослідження часу: 1) масштаб ситуативний; 2) масштаб біографічний; 3) масштаб історичний.

• **ЧАС ВИКОНАННЯ ОПЕРАТОРОМ ОКРЕМИХ ДІЙ** - складається з часу приймання інформації, її аналізу і переробки, здійснення керуючих впливів, а також часу спрацьовування технічних ланок.

• **ЧАС ПСИХОЛОГІЧНИЙ** — відображення в психіці системи тимчасових відносин між подіями життєвого шляху. Містить у собі: 1) оцінки одночасності, послідовності, тривалості, швидкості перебігу різних подій життя, їхньої приналежності до сьогодення, віддаленості в минуле і майбутнє; 2) переживання стислості й розтягнутості, переривчастості та безперервності, обмеженості й безмежності часу; 3) усвідомлення віку, вікових етапів — дитинства, молодості, зрілості, старості; 4) уявлення про ймовірну тривалість життя, про смерть і безсмертя, про історичний зв'язок власного життя з життям попередніх і наступних поколінь родини, суспільства, усього людства. Багатий матеріал для дослідження психологічного часу міститься в художній і філософській літературі.

У психології можна виділити кілька підходів до пояснення й експериментального вивчення психологічного часу: 1) відповідно до квантової концепції, існують різномасштабні суб'єктивні кванти часу — від мілісекунд до десятиліть, що обумовлюють різні переживання часу (наприклад, оцінки одночасності, виділення дійсного психологічного); 2) з погляду концепції явищ особливості психологічного часу залежать від кількості й інтенсивності подій, що відбуваються — змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі, в діяльності людини.

• **ЧАС РЕАКЦІЇ** — часовий інтервал між пред'явленням якогось-небудь сигналу (оптичного, акустичного, тактильного та ін.)

і початком обумовленої інструкцією відповіді випробовуваного на цей сигнал. Час найпростішої рухової реакції, що фіксує факт появи деякого сигналу («реакція виявлення»), звичайно складає близько 0,2 с. Для більш складних завдань, таких як виділення одного з декількох можливих сигналів («реакція розрізнення») або вибір однієї з декількох відповідей («реакція вибору»), час збільшується. За допомогою реєстрації часу реакції здійснюється також хронометрування процесів рішення задач, наприклад, міркування за аналогією або розуміння фрази. Час реакції залежить від виду сигналу, характеру завдання, типу відповіді, спрямованості уваги, установки, психічного стану випробовуваного, а також від його найстійкіших індивідуальних особливостей. Хронометрування все ширше застосовується в загальній та інженерній психології, у нейропсихології, психолінгвістиці та інших, переважно експериментальних, розділах сучасної психології.

- **ЧЕСТОЛЮБСТВО** — виразність проявів у особистості мотивів досягнення першості, прагнення слави, одержання нагород, почесного становища в якій-небудь галузі діяльності або сфері громадського життя.

Гіпертрофоване честолюбство підсилюється марнославством — зарозумілим ставленням до інших.

Честолюбство як прагнення до суспільного визнання може відігравати відносно позитивну роль, стимулюючи підвищену соціальну активність людини. Однак, будучи індивідуалістичним за характером, воно перешкоджає вихованню особистості в дусі колективізму, потреби розумного поєднання суспільних і особистих інтересів.

- **ЧУТКИ** — специфічний вид міжособистісної комунікації, у процесі якої сюжет, що у певній мірі відбиває деякі реальні або вигадані події, стає надбанням великої дифузійної аудиторії. Поряд з описуваною подією, чутки відбивають також суспільну думку і настрій, більш загальні соціальні стереотипи й установки аудиторії і, нарешті, інформаційну ситуацію в регіоні. Вони найчастіше бувають джерелом помилкової, перекрученої інформації.

Чутки прийнято класифікувати за двома параметрами: 1) експресивний — емоційні стани, що виражаються в змісті чуток, і відповідні типи емоційних реакцій: чутки — бажання, чутки — страховища, агресивні чутки; 2) інформаційний — ступінь вірогідності сюжету: від абсолютно помилкових до відносно близьких до дійсності.

Основний фактор циркуляції чуток — виникаючий із незадоволеного інтересу інформаційний вакуум, схильний спонтанно заповнюватися. Знання причин і закономірностей поширення чуток допомагає організувати інформаційну політику таким чином, щоб звести до мінімуму ймовірність їхнього виникнення, а у випадку виникнення — ефективно їм протидіяти.

• **ЧУТЛИВІСТЬ** — 1) У психофізиці — величина, зворотно пропорційна порогові відчуття. Відповідно, розрізняють чутливість абсолютну і диференціальну (різницеву).

2) В диференціальній психології і характерології — підвищена готовність до афективних реакцій.

3) Загальна здатність до відчуття — здатність організмів відбивати впливи, біологічно нейтральні, але об'єктивно пов'язані з біотичними *властивостями*. З'являється у філогенезі, коли організми починають реагувати на фактори середовища, що виконують сигнальну функцію стосовно впливів, які мають пряме біологічне значення. Тут відображення, відповідно до О. Леонтьєва, має два аспекти: в об'єктивному змісті — реагування на даний агент, насамперед рухове; у суб'єктивному — внутрішнє переживання, відчуття даного об'єкта.

Чутливість як здатність мати відчуття складає основу особистості. Рівні розвитку різного виду чутливості — це задатки для розвитку здібностей.

Класифікація видів чутливості збігається з існуючими класифікаціями відчуттів. Так, виділяють види чутливості, що розрізняються ступенем детальності проведеного сенсорного аналізу. З огляду на характер подразника, можна говорити про чутливість до дії механічних, оптичних, хімічних, температурних та інших стимулів.

Чутливість організму можна оцінити не тільки на основі відчуттів, але і за *зміною* перебігу різних психофізіологічних процесів. У результаті звичайно одержують показники, що трохи відрізняються; наприклад, зорова чутливість, визначена за реакцією зміни інтегральних ритмів мозку, виявляється вище чутливості, оцінюваної на підставі словесного звіту випробовуваного. Поява нових теоретичних уявлень (теорія виявлення сигналу) у психофізиці дозволила створити узагальнені визначення чутливості, що не залежать від поняття порога відчуття.

Ш

- • —і—ГГФ2Д—і—

• **ШИЗОАНАЛІЗ** (від гр. *schizo* — розділяю, розщеплюю, розколюю і *analysis* — розкладання) — один з новітніх напрямків у філософії та соціології, головним чином у Франції, що бере початок від ідей філософа й історика Ж. Делеза та філософа і психоаналітика Ф. Геаттарі в їхній спільній роботі «Капіталізм і шизофренія» (1972, 1980). Виходячи з нетрадиційного розуміння шизофренії та шизофренічного досвіду як явищ і процесів особливого світу індивідуальних і групових людських бажань, теоретики шизоаналізу досліджують ряд несвідомих феноменів, що визначають і обумовлюють життя окремих людей і соціальних груп. Особливу увагу вони приділяють розробці теорії маргінальних груп.

Незважаючи на критичне ставлення до класичного психоаналізу, в шизоаналізі використовуються деякі ідеї З. Фрейда, Ж. Лакана, Е. Фромма та інших, а також фрагменти вчення К. Маркса.

• **ШИЗОЇД** — пограничний між здоровим станом і психозом тип особистості; відрізняється низкою характерологічних особливостей: замкнутістю, серйозністю, холодністю тощо.

• **ШИЗОФРЕНІЯ** (схизофренія) (від гр. *schizo* — розколюю і *phren* — серце, душа, розум, розсудок) — психічне захворювання, що має різноманітні прояви (марення, галюцинації, нервово-психічне порушення та ін.) і призводить без своєчасного лікування до порушення психічної діяльності, зникнення індивідуальних рис особистості, погіршення пристосовуваності до трудових і соціальних умов, втрати працездатності.

• **ШИРОТА ОХОПЛЕННЯ, ВСЕБІЧНІСТЬ** (*Comprehensiveness*) — критерій, який використовується для визначення цінності теорії. Адекватна теорія повинна охоплювати і пояснювати широке коло різноманітних поведінкових феноменів.

• **ШКАЛА** (від лат. *scala* — сходи) — інструмент для вимірювання безперервних властивостей об'єкта; являє собою числову систему, у якій відношення між різними властивостями об'єктів виражені властивостями числового ряду.

У психології і соціології різні шкали використовуються для вивчення різних характеристик соціально-психологічних явищ. Спочатку виділялися чотири типи числових систем, що визначали, відповідно, чотири рівні, або шкали, вимірювання: 1) шкала найменувань — номінальна; 2) шкала порядку — ординальна;

3) шкала інтервалів — інтервальна; 4) шкала відношень — пропорційна.

Поділ їх здійснюється на основі математичних перетворень, що дозволяють одержувати в рамках кожної шкали, відповідно, шкалу інтервальну і шкалу пропорційну задоволеності роботою.

Шкали розрізняються не тільки математичними властивостями, але і різними способами збору інформації. У кожній шкалі застосовуються відповідні методи аналізу даних. Залежно від типу завдань, що розв'язуються за допомогою шкалювання, будують або шкали оцінок, або шкали для вимірювання соціальних установок (див. *Шкала установок*). У практиці соціологічних і психологічних досліджень кожна шкала — незалежно від рівня вимірювання — має спеціальну назву, пов'язану з найменуванням досліджуваної властивості об'єкта.

- **ШКАЛА ВЕРШИННИХ ПЕРЕЖИВАНЬ (Peak scale)** - шкала самозвіту, яка використовується для вимірювання тенденції до вершинних переживань.

- **ШКАЛА ОЦІНОК** — методичний прийом, що дозволяє розподіляти сукупність досліджуваних об'єктів за ступенем виразності загальної для них властивості. Такий розподіл ґрунтується на суб'єктивних оцінках даної властивості, усереднених за групою експертів.

У психології та соціології шкали оцінок стали застосовуватися одними з перших. Найпростіший приклад такої шкали — звичайна шкільна система балів. Шкала оцінок має від п'яти до одинадцяти інтервалів, які можна позначити числами або ж вербально. Вважається, що психологічні можливості людини не дозволяють їй класифікувати об'єкти більш ніж за 11-13 позиціями. Можливість побудови шкали оцінок базується на припущенні, що кожен експерт здатний безпосередньо давати кількісні оцінки досліджуваним об'єктам.

До основних процедур шкалювання належать: 1) парне порівняння об'єктів; 2) віднесення об'єктів до категорій.

- **ШКАЛА УСТАНОВОК** — прийом, що дозволяє порівнювати індивідів за величиною, інтенсивністю і стійкістю їхнього ставлення до досліджуваного явища.

У прикладній соціології та соціальній психології шкалу установок застосовують як один з головних засобів аналізу, тому що тут об'єкт вимірювань — це, насамперед, особистісні якості. Побудова шкали установок пов'язана з підбором таких суджень, що виражають весь спектр можливого ставлення суб'єкта до пев-

ного соціально-психологічного явища. За шкалою оцінок кожне судження оцінюється групою експертів і одержує свій усереднений бал. В шкалу установок входять судження, що мають найвищу оцінку; звичайно з 300 суджень у готову шкалу входить не більше 25. З цими судженнями знайомлять осіб, чиї установки передбачається вивчити; відповідно до того, які судження вибирає індивід, йому привласнюється сумарний бал, що і є його балом з даної установки.

• **ШКАЛЮВАННЯ** — метод моделювання реальних процесів за допомогою числових систем. У соціальних науках — антропології, соціології, психології та інших — шкалювання є одним з найважливіших засобів математичного аналізу досліджуваного явища, а також способом організації емпіричних даних, одержуваних за допомогою спостереження, вивчення документів, анкетного опитування, експериментів або тестування.

Більшість соціальних і психологічних об'єктів неможливо фіксувати суворо щодо місця і часу їхнього існування, через це вони не піддаються прямому вимірюванню. Тому виникає питання про специфіку числової системи, яка може співвідноситися з емпіричними даними такого роду. Різні методи шкалювання саме і служать особливими прийомами трансформації якісних характеристик у якусь числову змінну.

Загальний процес шкалювання полягає в конструюванні за певними правилами самої шкали і складається з двох етапів: 1) на етапі збору даних, від методів якого залежить вид соціально-психологічної інформації, створюється емпірична система досліджуваних об'єктів і фіксуються типи відношень між ними; 2) на етапі аналізу даних, від методів якого залежить обсяг інформації, будується числова система, що моделює відношення емпіричної системи об'єктів; іноді цей етап позначають як вибір і реалізацію методу шкалювання.

Існує два типи задач, які розв'язуються за допомогою методів шкалювання: 1) числове відображення сукупності об'єктів за допомогою їхньої усередненої групової оцінки; у цьому випадку відображення здійснюється за допомогою шкали оцінок; 2) числове відображення внутрішніх характеристик індивідів за допомогою фіксації їхнього відношення до якогось соціально-психологічного явища; у цьому випадку відображення здійснюється за допомогою шкали установок.

* **ШКОЛА: СЛУЖБА ПСИХОЛОГІЧНА** - спеціалізований підрозділ у системі народної освіти. Основне його завдання —

забезпечення умов, що сприяють повноцінному психічному й особистішому розвитку кожної дитини, порушення яких перешкоджає своєчасній реалізації вікових та індивідуальних можливостей учнів і спричиняє необхідність психолого-педагогічної корекції. Діяльність служби виконується практичним психологом, що працює в навчально-виховній установі або в психологічному кабінеті при відділі народної освіти і який надає консультативну допомогу всім навчально-виховним установам регіону.

- **ШКОЛА АВСТРІЙСЬКА** (школа Грацька) - група дослідників — Х. Еренфельс, С. Вітасек, В. Бенуссі та інші, що працювали, в основному, в Грацькому університеті з 80-х рр. XIX ст. по 10-ті рр. XX ст. під керівництвом психолога і філософа А. Мейнонга. У постановці й розробці проблеми цілісності свідомості школа виходила з концепції Ф. Брентано. Було введено поняття гештальт-якості на позначення цілісності психічного образу і свідомості в цілому, її незвідності до суми складових її відчуттів. Гештальт-якість уважалась вищим уявленням, що виникає на основі нижчих уявлень — відчуттів тощо — в результаті особливого продуктивного духовного акту.

- **ШКОЛА ВЮРЦБУРЗЬКА** — група дослідників на чолі з німецьким психологом О.Кюльпе, що вивчали на початку XX ст. у Вюрцбурзькому університеті (Баварія) вищі психічні процеси (мислення, волю) за допомогою лабораторного експерименту в поєднанні з видозміненим методом інтроспекції (див. *Інтроспекція експериментальна*).

- **ШКОЛА ЖЕНЕВСЬКА** — напрямок у дослідженні психічного розвитку дитини; створена Ж. Піаже і його послідовниками. Предмет вивчення — походження і розвиток інтелекту в дитини; головне завдання — дослідження механізмів пізнавальної діяльності дитини, прихованих за зовнішньою картиною її поведінки; основний метод дослідження — клінічна бесіда, орієнтована не на фіксацію зовнішніх ознак явища, а на процеси, що приводять до їхнього виникнення.

- **ШКОЛА ЛЕЙПЦИЗЬКА** — психологічний напрямок, що існував у Німеччині з кінця 10-х рр. до середини 30-х рр. XX ст. Основні представники — Ф. Крюге (глава школи), Г. Фолькельт, Ф. Заддер, О. Клем, А. Веллек та ін. Іноді називається «другою школою Лейпцизькою» (після Вундтівської).

Як і гештальтпсихологи, представники Лейпцизької школи поділяли вимогу цілісного підходу до вивчення психіки, але не

вважали гешталти єдиними одиницями свідомості (світу феноменального); на більш ранніх ступенях розвитку такими одиницями вважалися «комплекси-якості» — дифузійні, афективно забарвлені, але цілком цілісні переживання, що диференціюються в ході розвитку. У той же час теоретики школи звертали особливу увагу на практично ігнорований гештальтпсихологією смисловий бік гештальтів. На їхню думку, у всіх видах генезів — у філогенезі, антропогенезі, онтогенезі й актуалгенезі — психічне йде від комплексів-якостей до усе більш диференційованих осмислених гештальтів.

- **ШКОЛА НАУКОВА** — у психології спосіб і форма організації кооперованої наукової діяльності, що реалізує єдність процесів пізнання і передачі накопичених знань. Під науковою школою розуміються: 1) школа науково-освітня, що формує майбутніх дослідників; 2) дослідницький колектив, група вчених, що спільно розробляють під керівництвом лідера — глави школи — створену ним дослідницьку програму; 3) напрямок у науці, що виникає завдяки встановленню певної традиції та охоплює цілу низку вчених і дослідницьких колективів.

- **ШЛЯХ ЖИТТЄВИЙ** — досить широке загальнонаукове поняття, що описує прогрес індивідуального розвитку людини від народження до смерті. Часто використовується як синонім понять «час життя» і «цикл життєвий», але їх зміст різний.

Термін «час життя» означає часовий інтервал між народженням і смертю людини — тривалість життя безвідносно до його змісту.

Термін «цикл життєвий» має на увазі повторювані, відносно інваріантні аспекти розвитку. Цикли бувають: 1) біологічними — послідовні етапи народження, росту, дозрівання, старіння і смерті (*онтогенез*); 2) соціальними — засвоєння, виконання і, нарешті, втрата певних комплексів трудових, сімейних та інших соціальних ролей; 3) змішаними, біосоціальними — зміна вікових поколінь, когорт, де біологічні закономірності старіння доповнюються соціальними, через які молодші спочатку вчаться у старших, потім діють поряд з ними і нарешті замінюють їх.

- **ШОК** (фр. choc — букв, удар, поштовх) — своєрідна реакція організму на вплив надзвичайних подразників (при травмі, опіку, інфаркті міокарда, психічній травмі тощо), що проявляється у вигляді важких розладів кровообігу, дихання, обміну речовин, обумовлених різким порушенням нервової регуляції життєвих процесів.

Ю

• — *—rg<\$S1—i— •

• **ЮНІСТЬ** — період розвитку людини, що відповідає переходу від підліткового віку до самостійного дорослого життя (див. *Зрілість*). Хронологічні межі юності визначаються по-різному: найчастіше виділяють ранню юність — старший шкільний вік (від 15 до 18 років) і пізню юність (від 18 до 23 років). До кінця юнацького періоду завершується фізичне дозрівання.

Психологічний зміст юності пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення і вступом у доросле життя. У ранній юності формуються пізнавальні й професійні інтереси, потреба в праці, здатність будувати життєві плани, суспільна активність.

У юності остаточно переборюється властива попереднім етапам онтогенезу залежність від дорослих і затверджується самостійність особистості. У відносинах з однолітками при збереженні великої ролі колективно-групових форм спілкування зростає значення індивідуальних контактів і прихильностей.

Юність — напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтацій та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. Відповідальні й складні завдання, що стоять перед індивідом у цьому віці, у несприятливих суспільних або мікросоціальних умовах можуть призводити до гострих психологічних конфліктів і глибоких переживань, до кризового перебігу юності, до різноманітних відхилень у поведінці юнаків та дівчат від пропонованих суспільних норм.

Я

• — i — XX.Φ~2X — * — •

• **Я (его)** — сфера особистості, що характеризується внутрішнім усвідомленням самої себе і здійсненням пристосування особистості до реальності.

Результат виділення людиною самої себе із середовища, що дає їй змогу відчувати себе суб'єктом своїх фізичних і психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність із самою собою відносно минулого, сьогодення і майбутнього.

Я формується в діяльності та спілкуванні. Змінюючи в предметній діяльності навколишній світ і взаємодіючи з іншими людьми, суб'єкт відокремлює своє Я від не-Я, безпосередньо переживаючи свою неідентичність іншим об'єктам.

Я оцінюється суб'єктом у Я-концепції, утворюючи ядро особистості.

Я — один з компонентів структури особистості в теорії З. Фрейда (див. *Фрейдизм; Психоаналіз*). За З. Фрейдом, Я виділяється з Воно як особлива диференційована частина в ранньому дитячому віці — як структура, завдання якої — знайти реалістичні форми задоволення бажань і потягів. Походить від перших об'єктних прихильностей Воно (від Едипового комплексу), пов'язане зі свідомістю й уособлює те, що зветься розумом і розважливістю. Утворюється як модифікація частини Воно, доцільно зміненої під впливом зовнішнього світу, що загрожує небезпеками.

Я — це сукупність організованих сил, що контролює сліпі сили Воно і намагається привести їх у відповідність з вимогами зовнішнього світу. Незважаючи на безпосередній зв'язок зі свідомістю, Я як частина Воно залишається в основному несвідомим і частково передсвідомим, а його ядро завжди несвідоме. Я — «нещаслива істота», що знаходиться у служінні в трьох панів, трьох тиранів — зовнішнього світу, Над-Я і Воно. Найважливіший успіх розвитку Я — перехід від принципу задоволення до принципу реальності, завдяки чому Я впливає на поведінку і життя. Уявлення про власне Я розвивається в дитини з первісного відокремлення власного тіла від іншого світу. Я завжди залишається масштабом, яким оцінюється світ.

Я черпає свою енергію у Воно, під тиском якого повинно втілювати в життя його наміри, сприяти задоволенню сексуальних, агресивних та інших потягів. Виконуючи цю функцію, Я змушене спостерігати за зовнішнім світом, формувати його правильний образ, видаляючи з цієї картини всі додавання і перекручування, що виходять з внутрішніх джерел збудження. У результаті принцип задоволення, що безроздільно панує у Воно, заміщується принципом реальності, який обіцяє велику надійність і успіх.

При побудові реальної картини світу Я взаємодіє із системою сприйняття, що дає уявлення про час. На відміну від Воно, Я прагне до синтезу своїх змістів. Розвиток особистості йде від сприйняття потягів до оволодіння ними і проявляється в діях, заснованих на здоровому глузді й розсудливості. При цьому у вза-

єминах Я і Воно можуть виникати ускладнення, обумовлені необхідністю враховувати вимоги Над-Я і зовнішнього світу, несумісні з вимогами Воно.

Я з виникненням Над-Я стає своєрідним полем битви між Воно і Над-Я. У травматичній ситуації цього внутрішнього конфлікту Я виробляє психологічні захисти — особливі форми несвідомої психічної активності, що дозволяють хоча б тимчасово полегшити конфлікт і зняти напруження, а в конкретних ситуаціях так спотворити зміст подій і переживань, щоб не нанести збитку уявленню про самого себе як відповідного якомусь ідеалові.

У цій ситуації Я часто не справляється зі своїм завданням і реагує появою страху. Прагнучи бути посередником між Воно і реальністю, Я часто переводить несвідомі вимоги Воно у свої передсвідомі раціоналізації, затушовуючи конфлікти Воно з реальністю. У той же час Я знаходиться під контролем Над-Я, що пропонує йому певні норми поведінки і карає за неслухняність почуттям неповноцінності та провини. Якщо Я змушене визнати свою слабкість, у ньому виникає страх перед реальним світом, страх совісті перед Над-Я, невротичний страх перед силою пристрастей Воно.

Терапевтичні зусилля психоаналізу спрямовані на те, щоб зробити Я більш незалежним від Над-Я, розширити поле сприйняття і реорганізувати його так, щоб освоїти нові сфери Воно і тим самим зміцнити Я.

• **ЯВИЩЕ МАСОПОДІБНЕ** - збіжні оцінки й установки, прийняті стереотипи і викликані зразки поведінки, пов'язані з більш-менш одночасно пережитими психічними станами людей, як результат комунікацій у великих групах.

Сюди належать різноманітні види поведінки натовпу, масова істерія і масова паніка, чутки, моди, а також соціально-психологічні особливості народів, суспільні настрої, суспільна думка та ін.

Систематичне вивчення масоподібних явищ почалося в рамках двох незалежних плинів у ХІХ ст.: у психології народів (М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт) і психології мас (Г. Лебон, Г. Тард, П. Сигеле, В. Парето). Зараз вони досліджуються в психології великих груп, у психології пропаганди, у психології торгівлі.

• **ЯВИЩЕ ПСИХІЧНЕ** — суб'єктивні переживання або елементи внутрішнього досвіду суб'єкта.

• **ЯВИЩЕ СУБ'ЄКТИВНЕ** — його фундаментальна властивість — безпосередня представленість суб'єктові. Це означає, що людина не тільки відчуває, мислить, згадує, бажає, але й усвідомлює, що вона знає, що вона відчуває, мислить тощо; не тільки прагне, вагається або приймає рішення, але і знає про ці прагнення, коливання та ін.

Психічні процеси не тільки відбуваються в людині, але і безпосередньо їй відкриваються. Внутрішній світ — ніби велика сцена, на якій відбуваються різні події, а люди — одночасно і діючі особи, і глядачі.

Ця унікальна особливість суб'єктивних явищ відкриватися свідомості вражала уяву всіх, хто замислювався над психічним життям. На деяких вчених вона справила таке незгладиме враження, що вони пов'язали з нею вирішення обох фундаментальних питань — про предмет і про метод психології.

• **«ЯДРО Я»** — несвідома частина Я.
• **Я-ІДЕАЛ** — за З. Фрейдом, одне з позначень і функція сфери особистості. Виступає як спадкоємець комплексу Едипа і втілення наймогутніших порухів Воно і майбутнього його лібідо.

Цей термін використовується в психоаналізі як синонім Над-Я. Однак деякі коментатори теорії З. Фрейда вважають, що варто розрізняти: 1) Над-Я — як результат початкових ранніх дитячих ідентифікацій з батьками; 2) Я-ідеал — як результат пізніших ідентифікацій зі значно ширшим колом осіб.

Я-ідеал представляє моральні суспільні норми. Протягом життя може неодноразово змінюватися.

• **Я-ІДЕАЛЬНЕ** (Ideal self) — людина, якою, на думку індивіда, він зможе або повинен стати (включаючи прагнення, моральні ідеали і цінності).

• **Я-КОНЦЕПЦІЯ** (Self-concept) — загальний паттерн або конфігурація самосприйняття: концепція людини про те, якою вона є.

Я-концепція містить у собі компоненти: 1) когнітивну — образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значимості та ін. (див. *Самосвідомість*); 2) емоційну — самоповага, себелюбність, самознищення та ін.; 3) оцінно-вольову — прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу та ін.

Я-концепція — передумова і наслідок соціальної взаємодії — визначається соціальним досвідом. Її складові: 1) реальне Я — уявлення про себе в дійсному часі; 2) ідеальне Я — те, яким суб'єкт, на його думку, повинен стати, орієнтуючись на мораль-

ні норми; 3) динамічне Я — те, яким суб'єкт має намір стати; 4) фантастичне Я — те, яким суб'єкт бажав би стати, якщо це було б можливим.

Я-концепція — важливий структурний елемент психологічного вигляду особистості; ідеальне уявлення індивіда про себе як про іншого, що складається в процесі спілкування та діяльності. Становлення Я-концепції, у кінцевому рахунку обумовлене широким соціально-культурним контекстом, виникає в обставинах обміну діяльністю між людьми, у ході якого суб'єкт «дивиться, як у дзеркало, в іншу людину» і в такий спосіб налагоджує, уточнює, коректує образи свого Я.

- **Я-ЛІБІДО** (лібідо нарцисичне) — за З. Фрейдом, лібідо, яке відвернуте від об'єктів і повернуте до Я. Подібне до великого резервуара, з якого виливаються прихильності до об'єктів і в який вони знову повертаються. Іноді ототожнюється з потягом до самозбереження. Будучи зверненим на сексуальний об'єкт, перетворюється в лібідо.

- **ЯНУС** (від лат. Janus) — у давньогрецькій міфології — божество часу, усякого початку і кінця, входів і виходів; зображувалося з двома обличчями, поверненими в протилежні боки. У психології використовується для позначення лукавої людини (Янус, Дволикий Янус).

- **Я-СОРТУВАННЯ** (Self-sort) — твердження, котрі випробовуваний сортує при описанні себе як людини, якою він тепер є.

- **Я-СХЕМА** (Self-schema) — схема, що складається з тих визначень, які ми сприймаємо як найбільш репрезентативні визначення нашої Я-концепції.

- **ЯТРОГЕНІЯ** (від гр. iatros — лікар і gennaō — породжую) — захворювання, що виникає як реакція на неправильне тлумачення хворим слів або поведінки лікаря, прочитану медичну літературу тощо.

- **«ЯЩИК СКІННЕР А»** — маленька експериментальна камера, яку винайшов Б. Скіннер, щоб вивчати принципи оперантного навчання.

- **«ЯЩИК ЧОРНИЙ»** — модель опису, заснована на зіставленні реакцій об'єкта, що спостерігаються, на зовнішні впливи при відволіканні від аналізу його внутрішньої побудови. Простіше кажучи, так іменують будь-який об'єкт, живий чи неживий, який розглядається як щось «непрозоре»: про нього і його

внутрішній зміст можна судити, тільки роблячи на нього деякі впливи (подаючи сигнали на вхід «ящика») і спостерігаючи його реакцію (зчитуючи сигнали з виходу «ящика»).

Поняття запропоноване У. Ешбі й належить до числа основних у кібернетиці: будь-яку біологічну систему (організм) можна уявити у вигляді «чорного ящика». Аналізуючи поведінку такої моделі й порівнюючи її з поведінкою біологічної системи, можна зробити ряд висновків про останню. Наочний приклад використання в психології моделей типу «чорного ящика» — експерименти та їхня інтерпретація в біхевіоризмі.

ПОКАЖЧИК

наголосів у термінах

А

АБАЗІЯ	АКТИВНІСТЬ
АБСАНС	АКТИВНІСТЬ ВІДЧУЖЕНА
АБСТИНЕНЦІЯ	АКТИВНІСТЬ ЗАГАЛЬНА
АБСТИНЕНЦІЯ СЕКСУАЛЬНА	АКТИВНІСТЬ НАДІНТУЇТІВНА
АБСТРАГУВАННЯ	АКТИВНІСТЬ НАДНОРМАТИВНА
АБУЛІЯ	АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
АВТОЕРОТІЗМ	АКТИВНІСТЬ ПОШУКОВА
АВТОМАТИЗМ	АКТИВНІСТЬ ПСИХІЧНА: БІОРИТМ
АВТОРИТАРНІСТЬ	АКТИВОВАНІСТЬ
АВТОРИТЕТ	АКТУАЛІЗАЦІЯ
АВТОСУГЕСТІЯ	АКТУАЛІЗУВАТИ
АВТОФІЛІЯ	АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ
АГЛЮТИНАЦІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ АСТЕНІЧНА
АГНОЗІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ГШЕРТІЙМНА
АГОРАФОБІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ДЕМОНСТРАТИВНА
АГРАВАЦІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ДИСТІЙМНА
АГРАФІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ЕПІЛЕПТОЇДНА
АГРЕСИВНІСТЬ	АКЦЕНТУАЦІЯ ІСТЕРОЇДНА
АГРЕСІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ КОНФОРМНА
АГРЕСІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНА	АКЦЕНТУАЦІЯ ЛАБІЛЬНА
АГРЕСІЯ РЕАКТИВНА	АКЦЕНТУАЦІЯ НЕСТІЙКА
АДАПТАНТ	АКЦЕНТУАЦІЯ ПАРАНОЇДАЛЬНА
АДАПТАЦІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ПСИХАСТЕНІЧНА
АДЕПТ	АКЦЕНТУАЦІЯ СЕНСИТИВНА
АЖИТАЦІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ЦИКЛОЇДНА
АКАЛЬКУЛІЯ	АКЦЕНТУАЦІЯ ШИЗОЇДНА
АКСЕЛЕРАЦІЯ	АКЦЕНТУВАННЯ
АКТИВАЦІЯ	АКЦЕПТОР РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЇ
АКТИВАЦІЯ: РІВЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬ- НИЙ	АЛАЛІЯ
АКТИВАЦІЯ: РІВЕНЬ ОПТИМАЛЬ- НИЙ	АЛЕКСІЯ
АКТИВАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНА	АЛКОГОЛІЗМ
АКТИВАЦІЯ ФІЗІОЛОГІЧНА	АЛКОГОЛІЗМ ВТОРИННИЙ
АКТИВІЗАЦІЯ	АЛКОГОЛІЗМ і НАРКОМАНІЯ: ПРО- ФІЛАКТИКА ПСИХОЛОГІЧНА
	АЛКОГОЛІЗМ ХРОНІЧНИЙ
	АЛЬТРУЇЗМ
	АЛЯРМІСТ

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПОЧУТТІВ
АМЕНЦІЯ
АМНЕЗІЯ
АМНЕЗІЯ АНТИРЕТРОГРАДНА
АМНЕЗІЯ ЗАХИСНА
АМНЕЗІЯ ІНФАНТИЛЬНА
АМНЕЗІЯ ІСТЕРИЧНА
АМНЕЗІЯ ПОСТГШНОТЙЧНА
АМНЕЗІЯ РЕТРОГРАДНА
АНАЛІЗ
АНАЛІЗ ДИСПЕРСІЙНИЙ
АНАЛІЗ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ
АНАЛІЗ КАТЕГОРІАЛЬНИЙ
АНАЛІЗ КОРЕЛЯЦІЙНИЙ
АНАЛІЗ РЕГРЕСІЙНИЙ
АНАЛІЗ СНОВИДІНЬ
АНАЛІЗ ТРАНСАКЦІЙНИЙ
АНАЛІЗ ФАКТОРНИЙ
АНАЛІЗАТОР
АНАЛОГІЯ
АНАЛЬГЕЗІЯ
АНАНКАЗМ
АНДРОГІНІЯ
АНЕРОЗІЯ
АНЕСТЕТИЧНИЙ
АНІМА
АНІМУС
АНКЕТА
АНТИКАТЕКСИС
АНТИНАРЦИСІЗМ
АНТИПСИХІАТРІЯ
АНТИЦИПАЦІЯ
АНТРОПОГЕНЕЗ
АНТРОПОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНА
АНТРОПОМОРФІЗМ
АНТРОПОПСИХІЗМ
АНТРОПОФОБІЯ
АПАРАТУРА ПСИХОЛОГІЧНА
АПАТІЯ
АПЕРЦЕПЦІЯ
АПРАКСІЯ
АПРАКТОАГНОЗІЯ
АРТЕФАКТ
АРХЕТІП
АРХІВІЗАЦІЯ
АСИМЕТРІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА
МОЗКУ ГОЛОВНОГО

АСИМІЛЯЦІЯ
АСОЦІАНІЗМ
АСОЦІАЦІЯ
АСТЕНІЯ
АТАКА МОЗКОВА
АТИТЮД
АТМОСФЕРА ПСИХОЛОГІЧНА
АТРАКЦІЯ
АТРИБУЦІЯ
АТРИБУЦІЯ КАУЗАЛЬНА
АТРОФІЯ
АУДИТОРІЯ
АУТИЗМ
АУТИЗМ ДИТЯЧИЙ
АУТОППН63
АУТОЕРОТІЗМ
АУТОСУГЕСТІЯ
АФАЗІЯ
АФЕКТ
АФЕКТИВНИЙ
АФЕРЕНТАЦІЯ
АФЕРЕНТАЦІЯ ЗМІНЕНА
АФІЛІАЦІЯ

Б

БАЖАНІСТЬ СОЦІАЛЬНА
БАЖАННЯ
БАЖАННЯ ІМПУЛЬСИВНЕ
БАЗАЛЬНА ВОРОЖІСТЬ
БАЗАЛЬНА ДОВІРА
БАЗАЛЬНА ТРИВОГА
БАРБІТУРАТИ
БАРБІТУРОМАНІЯ
БАР'ЄР ПСИХОЛОГІЧНИЙ
БАР'ЄР СМИСЛОВИЙ
БЕЗПЕКА ПРАЦІ
БЕЗПОРАДНІСТЬ ВИВЧЕНА
БЕЗУМОВНА ПОЗИТИВНА УВАГА
БЕЗУМОВНА ПОЗИТИВНА УВАГА
ДО СЕБЕ
БЕСІДА
БЕСІДА КЛІНІЧНА
БІЛЬ
БІОЕНЕРГЕТИКА
БЮКОМУНІКАЦІЯ

БЮКРИМІНОЛОГІЯ
 БЮЛОГІЗМ
 БЮЛОГІЧНИЙ ЗВОРОТНИЙ
 ЗВ'ЯЗОК
 БЮЛОКАЦІЯ
 БЮПСИХІЗМ
 БЮПСИХОЛОГІЯ ЕВОЛЮЦІЙНА
 БЮРІТМИ МОЗКУ
 БЮРІТМИ ПСИХІЧНОЇ АКТИВ-
 НОСТІ ЛЮДИНИ
 БЮТИП ЛЮДИНИ
 БЮТИЧНІ ФАКТОРИ СЕРЕДОВИЩА
 БЮФІЛ
 БЮФІЛЯ
 БІСЕСУАЛЬНІСТЬ
 БІХЕВЮРАЛЬНА ТЕРАПІЯ
 БІХЕВІОРИЗМ
 БЛИЗЬКІСТЬ
 Б-ЛЮБОВ
 БОЯЗНЬ
 БРЕХНЯ

В

ВАЗОМОТОРИ
 ВАЗОПРЕСИН
 ВАЛІДНІСТЬ
 ВАЛІДНІСТЬ ДИВЕРГЕНТНА
 ВАЛІДНІСТЬ ЗМІСТОВНА
 ВАЛІДНІСТЬ КОНВЕРГЕНТНА
 ВАЛІДНІСТЬ КОНСТРУКТНА
 ВАЛІДНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНА
 ВАЛІДНІСТЬ КРИТЕРІАЛЬНА
 ВАЛІДНІСТЬ ПОТОЧНА
 ВАЛІДНІСТЬ ПРОГНОСТИЧНА
 ВЕГЕТАТИВНА НЕРВОВА СИСТЕМА
 ВЕГЕТОТЕРАПІЯ
 ВЕРБАЛЬНЕ КОДУВАННЯ
 ВЕРБАЛЬНИЙ
 ВЕРИФІКУЄМІСТЬ
 ВЕРШИННЕ ПЕРЕЖИВАННЯ
 ВЗАЄМНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ
 ВЗАЄМОДІЯ
 ВЗАЄМОДІЯ АНАЛІЗАТОРІВ
 ВЗАЄМОДІЯ ГРУПОВА
 ВЗАЄМОДІЯ МІЖСОБІЙСТІСНА
 ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ

ВЗАЄМООЦІНКА ЕКСПЕРТНА
 ВНУТРІШНЬОГРУПОВА
 ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ
 ВИБІР МГЖСОБІЙСТІСНИЙ: МО-
 ТИВАЦІЯ
 ВИБІРКА
 ВИБІРКА ЗАЛЕЖНА
 ВИПЛЬНІСТЬ
 ВИГОДА ВТОРИННА
 ВИД БЮЛОГІЧНИЙ
 ВИМІРЮВАННЯ
 ВИМІРЮВАННЯ ОСОБІЙСТІСНОЇ
 ОРІЄНТАЦІЇ
 ВІЙМІЩЕННЯ
 ВИПАДКОВИЙ РОЗПОДІЛ
 ВИСНОВОК ПРО ВИБІР
 ВИСНОВОК ПРО ДОСВІД
 ВИСНОВОК ПРО ІНДИВІДУАЛЬ-
 НОСТІ
 ВИСНОВОК ПРО МОДУЛЯЦІЇ
 ВИСНОВОК ПРО ОРГАНІЗАЦІЇ
 ВИСНОВОК ПРО СПІВДРУЖНІСТЬ
 ВИСНОВОК ПРО СПІЛЬНІСТЬ
 ВИТІСНЕННЯ
 ВИТІСНЕННЯ ВТОРИННЕ
 ВИТІСНЕННЯ ПЕРВИННЕ
 ВИТІСНЕННЯ СЕСУАЛЬНЕ
 ВИХОВАННЯ
 ВІДКРИТІСТЬ ПЕРЕЖИВАННЮ
 ВІДМОВЛЕННЯ
 ВІДМОВЛЕННЯ ЗМУШЕНЕ
 ВІДМОВЛЕННЯ ЗМУШЕНЕ РЕАЛЬНЕ
 ВІДНОВЛЕННЯ
 ВІДНОШЕННЯ
 «ВІДНОШЕННЯ МАТЕРИНСЬКЕ»
 ВІДНОШЕННЯ МІЖГРУПОВЕ
 ВІДНОШЕННЯ МІЖЕТНІЧНЕ
 ВІДНОШЕННЯ МІЖСОБІЙСТІСНЕ
 ВІДНОШЕННЯ ПРЕДМЕТНО-РЕФ-
 ЛЕКСИВНЕ
 ВІДОБРАЖЕННЯ
 ВІДОБРАЖЕННЯ ПСИХІЧНЕ
 ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
 ВІДПОВІДНІСТЬ
 ВІДРЕАГУВАННЯ
 ВІДТВОРЕННЯ
 ВІДТВОРЕННЯ ДОВІЛЬНЕ

ВІДТВОРЕННЯ МИМОВІЛЬНЕ
 ВІДТИСНЕННЯ
 ВІДЧУЖЕННЯ
 ВІДЧУТТЯ
 ВІДЧУТТЯ: ВЗАЄМОДІЙ
 ВІДЧУТТЯ: ПОРІГ
 ВІЗУАЛЬНИЙ
 ВІК
 ВІК ПІДЛІТКОВИЙ
 ВІК ПСИХОЛОГІЧНИЙ
 ВІК ХРОНОЛОГІЧНИЙ
 ВІЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
 ВІРА
 ВІРНИСТЬ
 ВІРОГІДНІСТЬ
 ВОЛОНТАРИЗМ
 ВОЛЯ
 ВОЛЯ ІРРАЦІОНАЛЬНА
 ВОЛЯ РАЦІОНАЛЬНА
 ВОНО
 ВОРОЖІСТЬ
 ВПІЗНАВАННЯ
 ВПЛИВ
 ВПЛИВ ДІЄВИЙ
 ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНО-СПЕЦИ-
 ФІЧНИЙ
 ВПЛИВ ФУНКЦІОНАЛЬНО-РОЛЬО-
 ВИЙ
 ВПРАВА
 ВРАЗЛИВІСТЬ
 ВТЕЧА В ХВОРОБУ
 ВТЕЧА ВІД ВОЛІ
 ВУАЄРІЗМ
 ВУНДЕРКІНД
 ВЧИНОК
 ВЧИНОК СИМПТОМНИЙ

ГАБІТУС
 ГАЛЬМУВАННЯ
 ГАЛЬМУВАННЯ БЕЗУМОВНЕ
 ГАЛЬМУВАННЯ ПРОАКТИВНЕ
 ГАЛЬМУВАННЯ РЕТРОАКТИВНЕ
 ГАЛЬМУВАННЯ УМОВНЕ
 ГАЛЮЦИНАЦІЯ
 ГАЛЮЦИНОГЕНИ

ГЕБЕФРЕНІЯ
 ГЕН
 ГЕН ДОМІНАНТНИЙ
 ГЕН РЕЦЕСИВНИЙ
 ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ
 ГЕНЕРАТИВНІСТЬ
 ГЕНЕТИКА
 ГЕНІАЛЬНІСТЬ
 ГЕНІТАЛІЇ
 ГЕНОТИП
 ГЕРМАФРОДИТ
 ГЕРМЕНЕВТИКА ПСИХОАНАЛІ-
 ТИЧНА
 ГЕРМЕНЕВТИКА ФІЛОСОФСЬКА
 ГЕРОІН
 ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ
 ГЕТЕРОГЕННИЙ
 ГЕТЕРОГЕННІСТЬ
 ГЕТЕРОГІПНОЗ
 ГЕТЕРОСЕСУАЛІЗМ
 ГЕТЕРОСТАЗ
 ГЕТЕРОСУГЕСТІЯ
 ГЕТЕРОХРОМОФІЛІЯ
 ГЕШТАЛЬТ
 ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ
 ГЕШТАЛ ЬТ-ТЕРАПІЯ
 ГІДРОФОБІЯ
 ГІПЕРЕМІЯ
 ГІПЕРКОМПЕНСАЦІЯ
 ГІПЕРМНЕЗІЯ
 ГІПНОЗ
 ГІПНОПЕДІЯ
 Ум'їсГІТЕРАПІЯ
 ГІПНОТИЗАЦІЯ
 ГІПНОТИЗМ
 ГІПОДИНАМІЯ
 ГІПОКАМП
 ГІПОТАЛАМУС
 ГІПОТЕЗА
 ГІПОТЕЗА АЛЬТЕРНАТИВНА
 ГІПОТЕЗА ВІДНОСНОСТІ
 ЛІНГВІСТИЧНОЇ
 ГІПОТЕЗА ПОСЛІДОВНОЇ
 НЕПОВНОЦІННОСТІ
 ГІПОТЕЗИ СТАТИСТИЧНІ: ПЕРЕ-
 ВІРКА
 ГІСТОГРАМА

ГОДИННИК БІОЛОГІЧНИЙ
 ГОМЕОСТАЗ(ИС)
 ГОМЕОСТАТ
 ГОМОГЕННІСТЬ
 ГОМОСЕКСУАЛІЗМ
 ГОМОФОБІЯ
 ГОМУНКУЛ
 ГОСШТАЛІЗМ
 ГОТОВНІСТЬ ДО ЕКСТРЕННИХ ДІЙ
 ГРА
 ГРА ДІЛОВА
 ГРА ПРОЕКТИВНА
 ГРА РОЛЬОВА
 ГРАДІЄНТ
 ГРАДІЄНТ ЦІЛЬОВИЙ
 ГРАФОЛОГІЯ
 ГРАФОМАНІЯ
 ГРОМАДА БРАТЕРСЬКА
 ГРУПА
 ГРУПА; ЕФЕКТИВНІСТЬ
 ГРУПА ВЕЛИКА
 ГРУПА ВІКОВА
 ГРУПА ДИФУЗІЙНА
 ГРУПА МАЛА
 ГРУПА НЕФОРМАЛЬНА
 ГРУПА РЕАЛЬНА
 ГРУПА РЕФЕРЕНТНА
 ГРУПА УМОВНА
 ГРУПА ФОРМАЛЬНА
 ГРУПОУТВОРЕННЯ
 ГУМАНІЗМ
 ГУМАНІСТИЧНИЙ ПСИХОАНАЛІЗ
 ГУМАННИЙ
 ГУМАННІСТЬ
 ГУМОР

Д

ДАКТИЛОГРАФІЯ
 ДАКТИЛОСКОПІЯ
 ДАЛЬТОНІЗМ
 ДАНІ: ОБРОБКА СТАТИСТИЧНА
 ДЕБІЛЬНІСТЬ
 ДЕГЕНЕРАТ
 ДЕГРАДАЦІЯ
 ДЕДУКЦІЯ
 ДЕЛІНКВЕНТ

ДЕЛІРІЙ
 ДЕМЕНЦІЯ
 ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ
 ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ
 ДЕПРЕСІЯ
 ДЕПРИВАЦІЯ СЕНСОРНА
 ДЕРМАТОГЛІФІКА
 ДЕСПОТ
 ДЕСТРУКТИВНІСТЬ
 ДЕСТРУКЦІЯ
 ДЕТЕКТОР
 ДЕТЕРМІНІЗМ
 ДЕТЕРМІНУВАННЯ ПОДВІЙНЕ
 ДЕФЕКТИВНИЙ
 ДЕФЕКТОЛОГІЯ
 ДЕЦЕНТРАЦІЯ
 ДИДАКТОГЕНІЯ
 ДИЗАРТРІЯ
 ДИЗОСМІЯ
 ДИНАМІКА ГРУПОВА
 ДИПЛОПІЯ
 ДИПСОМАНІЯ
 ДИСИМУЛЯЦІЯ
 ДИСКРЕТНІСТЬ СПАДКОВОСТІ
 ДИСКРИМІНАЦІЯ МІЖГРУПОВА
 ДИСКУРСИВНИЙ
 ДИСОЦІАЦІЯ
 ДИСОЦІАЦІЯ ІСТЕРИЧНА
 ДИСПЕРСІЯ
 ДИСПОЗИЦІЙНИЙ НАПРЯМОК
 ДИСПОЗИЦІЯ
 ДИСПОЗИЦІЯ ВТОРИННА
 ДИСПОЗИЦІЯ КАРДИНАЛЬНА
 ДИСПОЗИЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНА
 ДИСТІМІЯ
 ДИСФОРІЯ
 ДИТИНСТВО
 ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ
 ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СТАТЕВА
 ДИФЕРЕНЦІЮВАННЯ
 ДИФУЗІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
 ДІАГНОЗ ПСИХОЛОГІЧНИЙ
 ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНА
 ДІТИ ОБДАРОВАНІ
 ДІЯ
 ДІЯ: ОСНОВА ОРІЄНТУВАЛЬНА
 ДІЯ АВТОМАТИЧНА

ДІЯ ВИПАДКОВА і СИМПТОМАТИЧНА
 ДІЯ ВОЛЬОВА
 ДІЯ ІМПУЛЬСИВНА
 ДІЯ й ОПЕРАЦІЯ
 ДІЯ НАВ'ЯЗЛИВА
 ДІЯ ПЕРЦЕПТИВНА
 ДІЯ ПОМИЛКОВА
 ДІЯ ПРЕДМЕТНА
 ДІЯ РОЗУМОВА
 ДІЯ СИМПТОМАТИЧНА
 ДІЯЛЬНІСТЬ
 ДІЯЛЬНІСТЬ і СПІЛКУВАННЯ
 ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОБУДОВА
 ДІЯЛЬНІСТЬ: СТИЛЬ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ
 ДІЯЛЬНІСТЬ ВНУТРІШНЯ
 ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТОРА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ОРІЄНТУВАЛЬНА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБЛИВА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНА: ДЕТЕРМІНАЦІЯ
 ДІЯЛЬНІСТЬ СНУ
 ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛЬНА
 ДІЯЛЬНІСТЬ ТРУДОВА
 ДІЯННЯ
 Д-ЛЮБОВ
 ДОБІР ПРИРОДНИЙ
 ДОБІР ПРОФЕСІЙНИЙ
 ДОБІР ПСИХОЛОГІЧНИЙ
 ДОГМА
 ДОМІНАНТА
 ДОПОМОГА ПСИХОЛОГІЧНА
 ДОСЛІДЖЕННЯ: МЕТОД
 ДОСЛІДЖЕННЯ АНАМНЕСТИЧНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ КОРЕЛЯЦІЙНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОНГІТУДНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ПАТОГРАФІЧНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЛОТАЖНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬОВЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНЕ
 ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТОРНЕ

ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ
 ДОСЯГНЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
 ДРАМАТИЗУВАННЯ
 ДУМКА
 ДУМКА СУСПІЛЬНА
 ДУША
 ДУШЕВНІСТЬ

Е

ЕВОЛЮЦІЯ
 ЕВРИСТИКА
 ЕГО
 ЕГО-ІДЕАЛ
 ЕГО-ІДЕНТИЧНІСТЬ
 ЕГО-ІНТЕГРАЦІЯ
 ЕГОЇЗМ
 ЕГО-ПСИХОЛОПЯ
 ЕГОТИЗМ
 ЕГОЦЕНТРИЗМ
 ЕЙДЕТИЗМ
 ЕЙФОРІЯ
 ЕКЗАЛЬТАЦІЯ
 ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ
 ЕКЗОПСИХІКА
 ЕКЛЕКТИЗМ
 ЕКОГЕНЕЗ
 ЕКОНОМІСТЬ
 ЕКСПАНСИВНИЙ
 ЕКСПЕКТАЦІЯ
 ЕКСПЕРИМЕНТ
 ЕКСПЕРИМЕНТ АСОЦІАТИВНИЙ
 ЕКСПЕРИМЕНТ КОНСТАТУЮЧИЙ
 ЕКСПЕРИМЕНТ ЛАБОРАТОРНИЙ
 ЕКСПЕРИМЕНТ ПОЛЬОВИЙ
 ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИРОДНИЙ ;
 ЕКСПЕРИМЕНТ ПРОЕКТИВНИЙ
 ЕКСПЕРИМЕНТ ФОРМУЮЧИЙ
 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА
 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ МЕТОД
 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ПЛАН
 ВИВЧЕННЯ ОДНОГО СУБ'ЄКТА
 ЕКСПЕРТИЗА
 ЕКСПЕРТИЗА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА

ЕКСПРЕСИВНИЙ
 ЕКСПРЕСІЯ
 ЕКСТАЗ
 ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ
 ЕКСТЕРНАЛІЗАЦІЯ
 ЕКСТЕРНАЛЬНІСТЬ та ІНТЕРНАЛЬ-
 НІСТЬ
 ЕКСТЕРОЦЕПТОРИ, ЕКСТЕРОРЕ-
 ЦЕПТОРИ
 ЕКСТРАВЕРСІЯ та ІНТРОВЕРСІЯ
 ЕКСТРАПУНІТІВНІСТЬ
 ЕКСТРАСПЕКЦІЯ
 ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ
 ЕКСТЦИТАТІВНИЙ
 ЕКТОГЕНЕЗ
 ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРАМА
 ЕЛЕКТРОМІОГРАФ
 ЕЛЕКТРОШОК
 ЕЛЕМЕНТАЛІЗМ
 ЕМОЦІЙНЕ ПЕРЕУЧУВАННЯ
 ЕМОЦІЙНІСТЬ
 ЕМОЦІЯ
 ЕМПАТІЯ
 ЕМПІРИЧНА ВОЛЯ
 ЕМПІРИЧНА ПЕРЕВІРКА
 ЕМПІРІЯ
 ЕМФАЗА
 ЕНДОПСИХІКА
 ЕНТРОПІЯ
 ЕНТУЗІАЗМ
 ЕНЦЕФАЛОГРАФІЯ
 ЕНЦЕФАЛОПАТІЯ
 ЕОНІЗМ
 ЕПАТАЖ, ЕПАТАЖНА ПОВЕДІНКА
 ЕПІГЕНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП
 ЕПІКУРЕЇЗМ
 ЕПЛЕПСІЯ
 ЕПЛЕПТОЇД
 ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ГЕНЕТИЧНА
 ЕПІФЕНОМЕНАЛІЗМ
 ЕРГОГРАФ
 ЕРГОМЕТР
 ЕРГОНОМІКА
 ЕРЕЙТОФОБІЯ
 ЕРЕТИЗМ
 ЕРОГЕННІ ЗОНИ
 ЕРОС

ЕРОТИЗМ
 ЕРОТИКА
 ЕРОТИКА АНАЛЬНА
 ЕРОТИКА УРЕТРАЛЬНА
 ЕРОТОМАНІЯ
 ЕТИКА НОРМАТИВНА
 ЕТІОЛОГІЯ
 ЕТНІЧНИЙ
 ЕТНОГЕНЕЗ
 ЕТНОПСИХОЛОГІЯ
 ЕТОЛОГІЯ
 ЕУПСИХЕЯ
 ЕФЕКТ АУДИТОРІЇ
 ЕФЕКТ БАРНУМА
 ЕФЕКТ БУМЕРАНГА
 ЕФЕКТ ВРАЖЕННЯ ПЕРШОГО
 ЕФЕКТ ДІЇ НЕЗАВЕРШЕНОЇ
 ЕФЕКТ КРАЮ
 ЕФЕКТ НЕДАВНОСТІ
 ЕФЕКТ ОРЕОЛА
 ЕФЕКТ ПЕРВИННОСТІ
 ЕФЕКТ ПІГМАЛІОНА
 ЕФЕКТ ПЛАЦЕБО
 ЕФЕКТ ХОТОРНА
 ЕФЕКТОР
 ЕХОЛАЛІЯ
 ЕХОПРАКСІЯ

Є

ЄВГЕНІКА
 ЄВНУХОЇДИЗМ
 ЄДНІСТЬ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНА

Ж

ЖАДАННЯ ВЛАДИ
 ЖАДАННЯ КРОВІ
 ЖАРГОН
 ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ
 ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ
 ЖИТТЯ: МЕТА
 ЖИТТЯ ДУШЕВНЕ: ПОЛЯРНІСТЬ
 ЖИТТЯ ПСИХІЧНЕ: ПРИНЦИП
 ЖИТТЯ СТАТЕВЕ
 ЖИТТЯ СТАТЕВЕ НОРМАЛЬНЕ

3

ЗАБОБОН
 ЗАБОРОНА
 ЗАБУВАННЯ
 ЗАВДАННЯ ВЕРБАЛЬНЕ
 ЗАВДАННЯ ВІДКРИТЕ
 ЗАВДАННЯ ЗАКРИТЕ
 ЗАВДАННЯ НЕВЕРБАЛЬНЕ
 ЗАДАТКИ
 ЗАДАЧА
 ЗАДАЧА: РІШЕННЯ
 ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ПРАЦЕЮ
 ЗАЗДРІСТЬ
 ЗАЗДРІСТЬ ДО ПЕНІСА
 ЗАКОН
 ЗАКОН БІОГЕНЕТИЧНИЙ
 ЗАКОН БУГЕРА-ВЕБЕРА
 ЗАКОН ВЕБЕРА-ФЕХНЕРА
 ЗАКОН ЙЄРКАСА-ДОДСОНА
 ЗАКОН СТІВЕНСА
 ЗАКОХАНІСТЬ
 ЗАЛЕЖНІСТЬ
 ЗАМІЩЕННЯ
 ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ
 ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ДОВІЛЬНЕ
 ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ МИМО-
 ВІЛЬНЕ
 ЗАПЕРЕЧЕННЯ
 ЗАРАЖЕННЯ
 ЗАСВОЄННЯ
 ЗАСІБ ЗБУДЛИВИЙ
 ЗАСІБ ПСИХОТРОПНИЙ
 ЗАУЧУВАННЯ
 ЗАХВОРЮВАННЯ НАРЦИСІЧНЕ
 ЗАХВОРЮВАННЯ НЕВРОТИЧНЕ
 ЗАХВОРЮВАННЯ НЕВРОТИЧНЕ:
 СУТНІСТЬ і ТЕНДЕНЦІЯ
 ЗАХВОРЮВАННЯ ПСИХІЧНЕ
 ЗАХВОРЮВАННЯ ПСИХОСОМА-
 ТИЧНЕ
 ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ПСИХІЧНІ
 ЗАХИСТ ПСИХІЧНИЙ
 ЗАХИСТ ПСИХОЛОГІЧНИЙ
 ЗАХИЩЕНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНА
 ЗБЕРЕЖЕННЯ
 ЗБУДЖЕННЯ

ЗВИКАННЯ
 ЗВІТ МОВНИЙ
 ЗВ'ЯЗОК ЗВОРОТНИЙ
 ЗВ'ЯЗОК ТИМЧАСОВИЙ
 ЗГАДУВАННЯ
 ЗГУРТОВАНІСТЬ
 ЗГУРТОВАНІСТЬ ГРУПОВА
 ЗГУЩЕННЯ
 ЗДАТНІСТЬ
 ЗДАТНІСТЬ: ПОХОДЖЕННЯ
 ЗДАТНІСТЬ: РОЗВИТОК
 ЗДАТНІСТЬ РАЦІОНАЛЬНО КЕРУ-
 ВАТИ САМИМ СОБОЮ
 ЗДАТНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНА
 ЗДАТНІСТЬ УМОВИВІДІВ
 ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД
 ЗДОРОВ'Я ПСИХІЧНЕ
 ЗМІННА
 ЗМІННА ЗАЛЕЖНА
 ЗМІННА КОНТРОЛЬОВАНА
 ЗМІННА НЕЗАЛЕЖНА
 ЗМІННА ПРОМІЖНА
 ЗМІСТ (СМИСЛ)
 ЗМІСТ ОСОБИСТІСНИЙ
 ЗМІЩЕННЯ
 ЗНАРЯДДЯ ПСИХОЛОГІЧНЕ
 ЗНИЩЕННЯ
 ЗОНА ЕРОГЕННА
 ЗОНА НАЙБЛИЖЧОГО РОЗВИТКУ
 ЗООПСИХОЛОПЯ
 ЗООСЕМАНТИКА
 ЗООФІЛІЯ
 ЗРІЛІСТЬ
 ЗРІЛІСТЬ ПЕРЕДЧАСНА
 ЗРУШЕННЯ РИЗИКОВЕ
 ЗУМОВЛЕНІСТЬ

I

ІАТРОГЕНІЯ
 ІД
 ІДЕАЛІЗАЦІЯ
 ІДЕАЛЬНЕ
 ІДЕАЛЬНЕ «Я»
 ІДЕНТИФІКАЦІЯ
 ІДЕНТИФІКАЦІЯ КОЛЕКТИВІСТ-
 СЬКА

- ІДЕНТИФІКАЦІЯ НАРЦИСІЙНА
 ІДЕНТИЧНІСТЬ
 ІДЕНТИЧНІСТЬ СТАТЕВА
 ІДІОТІЯ
 ІДОЛОПОКЛОНСТВО СУЧАСНЕ
 ІЗОЛЯЦІЯ
 ІЗОЛЯЦІЯ ГРУПОВА
 ІЛЮЗІЯ
 ІМБЕЦИЛЬНІСТЬ
 ІМІДЖ
 ІМПОТЕНЦІЯ ПСИХІЧНА
 ІМПУЛЬС
 ІМПУЛЬС ГАНЕБНИЙ
 ІМПУЛЬСИВНИЙ
 ІМПУНІТІВНІСТЬ
 ІНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ
 ІНВЕРСІЯ
 ІНВЕРСІЯ: МЕХАНІЗМ ПСИХІЧНИЙ
 ІНВЕРТАЦІЯ АБСОЛЮТНА
 ІНВЕРТАЦІЯ АМФІГЕННА
 ІНГІБІЦІЯ СОЦІАЛЬНА
 ІНДЕКС СОЦЮМЕТРИЧНИЙ
 ІНДИВІД
 ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ
 ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ
 ІНДИВІДУУМ
 ІНДИФЕРЕНТНІСТЬ
 ІНДУКТОР
 ІНДУКЦІЯ
 ІНЕРТНІСТЬ
 ІНЕРЦІЯ
 ІНЖЕНЕРНО- ПСИХОЛОГІЧНА
 ОЦІНКА
 ІНЖЕНЕРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИ-
 МОГИ
 ІНІЦІАТИВА
 ІНІЦІАЦІЯ
 ІННЕРВАЦІЯ
 ІННОВАЦІЯ
 ІНСИНУАЦІЯ
 ІНСПІРАЦІЯ
 ІНСТІНКТ
 ІНСТІНКТ ЖИТТЯ
 ІНСТІНКТ САМОЗБЕРЕЖЕННЯ
 ІНСТІНКТ СМЕРТІ
ІНСТІНКТОЇД
 ІНТЕГРАЦІЯ
- ІНТЕГРАЦІЯ ГРУПОВА
 ІНТЕЛЕКТ
 ІНТЕЛЕКТ ШТУЧНИЙ
 ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЯ
 ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ
 ІНТЕНСИВНІСТЬ: ПЕРЕМІЩЕННЯ
 ІНТЕНЦІЯ
 ІНТЕРАКЦІОНІЗМ
 ІНТЕРВ'Ю
 ІНТЕРВ'Ю ДІАГНОСТИЧНЕ
 ІНТЕРВ'Ю СТРУКТУРОВАНЕ
 ІНТЕРЕС
 ІНТЕРІЮРІЗАЦІЯ
 ІНТЕРОЦЕПЦІЯ
 ІНТЕРПСИХОЛОГІЧНИЙ
 ІНТЕРСЕКС
 ШТЕРСЕКСУАЛЬШТЬ
 ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ
 ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ ПРОАКТИВНА
 ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ РЕТРОАКТИВНА
 ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ СЕЛЕКТИВНА
 ІНТИМНІСТЬ
 ГНТРАПУНІТІВНІСТЬ
 ІНТРОВЕРСІЯ
 ІНТРОЕКЦІЯ
 ІНТРОСПЕКЦІЯ
 ІНТРОСПЕКЦІЯ ЕКСПЕРИМЕН-
 ТАЛЬНА
 ІНТУЇЦІЯ
 ІНФАНТИЛІЗМ
 ІНФОРМАНТ
 ІНЦЕСТ
 ІНЦИДЕНТ
 ІНШИЙ ЗНАЧИМИЙ
ІПОХОНДРІЯ
 ІРРАДІАЦІЯ
 ІРРИТАЦІЯ
 ІСТЕРИКА
 ІСТЕРІЯ
 ІСТЕРІЯ КОНВЕРСІЙНА
 ІСТЕРІЯ СТРАХУ
- Й**
- ЙОГ
 ЙОГА

КОНФЛІКТ

К

- КАЗУАЛЬНИЙ
- КАЗУЇСТ
- КАЗУЇСТИКА
- КАРТА КОГНІТИВНА
- КАРИНА СВІТУ ЕТНІЧНА
- КАТАЛЕПСІЯ
- КАТАРСИС
- КАТАРТІЧНИЙ
- КАТАТОНІЯ
- КАТЕГОРИЗАЦІЯ
- КАТЕГОРИЧНИЙ
- КАТЕКСИС
- КАУЗОМЕТРІЯ
- КАЯТТЯ
- КВАЛІФІКУВАТИ
- КЕРІВНИК
- КЛАУСТРОФОБІЯ
- КЛІМАТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ
- КЛІТИНА БІПОЛЯРНА
- КЛІТИНА ГАНГЛЮЗНА
- КЛІТИНА ГЛІАЛЬНА
- КЛІШЕ
- КОГНІТИВІЗМ
- КОГНІТИВНА СКЛАДНІСТЬ-ПРОСТОТА
- КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ
- КОЛЕКТИВ
- КОЛЕКТИВ: ЄДНІСТЬ ПРЕДМЕТНОЦІННІСНА
- КОЛЕКТИВ НАУКОВИЙ: КОНЦЕПЦІЯ ПРОГРАМНО-РОЛЬОВА
- „ КОЛЕКТИВ НАУКОВИЙ: ПРОГРАМА ДОСЛІДНИЦЬКА
- „ КОЛЕКТИВІЗМ
- КОЛЕКТИВНЕ НЕСВІДОМЕ
- КОЛЕКТИВОТВОРЕННЯ
- „ КОЛО ОПОНЕНТНЕ
- „ КОМПЕНСАЦІЯ
- „ КОМПЕТЕНТНІСТЬ
- „ КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА
- „ КОМПЕТЕНТНІСТЬ У ЧАСІ
- „ КОМПЛЕКС
- КОМПЛЕКС БАТЬКІВСЬКИЙ
- КОМПЛЕКС ЕДИПІВ
- КОМПЛЕКС ЕЛЕКТРИ
- КОМПЛЕКС ІОНИ
- КОМПЛЕКС КАСТРАЦІЙНИЙ
- КОМПЛЕКС МАЛОЦІННОСП
- КОМПЛЕКС МУЖНОСТІ
- КОМПЛЕКС НЕПОВНОЦІННОСТІ
- КОМПЛЕКС ПЕРЕВАГИ
- КОМПЛЕКС ПОЖВAVЛЕННЯ
- КОМПРОМІС
- КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ
- КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ
- КОМУНІКАЦІЯ
- КОМУНІКАЦІЯ МАСОВА
- КОН'ЮНКЦІЯ
- КОНВЕРСІЯ
- КОНВЕРСІЯ ІСТЕРИЧНА
- КОНГЕНІАЛЬНИЙ
- КОНКУРЕНЦІЯ
- КОНСТАНТНІСТЬ
- КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ
- КОНСТИТУЦІЯ
- КОНСТИТУЦІЯ СЕКСУАЛЬНА
- КОНСТРУКТ КОНСТЕЛЯТОРНИЙ
- КОНСТРУКТ ОСОБИСТІСНИЙ
- КОНСТРУКТ ПІДЛЕГЛИЙ
- КОНСТРУКТ, ЩО ПЕРЕДБАЧАЄ
- КОНСТРУКТ, ЩО ПІДПОРЯДКОВУЄ
- КОНСТРУКТ, ЩО УПЕРЕДЖУЄ
- КОНСТРУКТИВІЗМ
- КОНСТРУКТИВНИЙ АЛЬТЕРНАТИВІЗМ
- КОНСУЛЬТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА
- КОНТАМІНАЦІЯ
- КОНТЕКСТ
- КОНТЕНТ
- КОНТРАСТ
- КОНТРОЛЬ
- КОНТРОЛЬ ПІДКРІПЛЕННЯ ІНТЕРНАЛЬНО-ЕКСТЕРНАЛЬНИЙ
- КОНТРОЛЬ СОЦІАЛЬНИЙ
- КОНТРОЛЬНА ГРУПА
- КОНТР-ТРАНСФЕР
- КОНФАБУЛЯЦІЯ
- КОНФЛІКТ

КОНФЛІКТ ВНУТРІШНЬООСО-
БИСТІСНИИ

КОНФЛІКТ ЕТНІЧНИЙ
 КОНФЛІКТ МІЖГРУПОВИЙ
 КОНФЛІКТ МІЖСОБІСТІСНИЙ
 КОНФЛІКТ НЕВРОТИЧНИЙ
 КОНФЛІКТ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ
 КОНФЛІКТ ПАТОГЕННИЙ
 КОНФЛІКТ ПРОДУКТИВНИЙ
 КОНФЛІКТ ПСИХІЧНИЙ
 КОНФЛІКТ Я І НАД-Я
 КОНФОРМІЗМ
 КОНФОРМНІСТЬ
 КОНФОРМНІСТЬ ВНУТРІШНЯ
 КОНФОРМНІСТЬ ЗОВНІШНЯ
 КОНФРОНТАЦІЯ
 КОНЦЕНТРАЦІЯ
 КОНЦЕПТ ФІГУРНИЙ
 КОНЦЕПЦІЯ ВІДНОСИН ОСОБИ-
СТОСТІ
 КОНЦЕПЦІЯ ГОРМІЧНА
 КОНЦЕПЦІЯ ДИСПОЗИЦІЙНА
 КОНЦЕПЦІЯ ДІЯЛЬНОГО ОПОСЕ-
РЕДКУВАННЯ МІЖСОБІС-
ТІСНИХ ВІДНОСИН
 КОНЦЕПЦІЯ ПОЕТАПНОГО ФОР-
МУВАННЯ РОЗУМОВИХ ДІЙ
 КОНЦЕПЦІЯ РІВНІВ ПОБУДОВИ
РУХІВ
 КОНЦЕПЦІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ
 КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ УЯВ-
ЛЕНЬ
 КОНЦЕПЦІЯ СПЕЦИФІЧНОЇ ЕНЕР-
ГІЇ ОРГАНІВ ВІДЧУТТІВ
 КОРЕКТНИЙ
 КОРЕКЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНА
 КОРЕЛЯЦІЙНА МАТРИЦЯ
 КОРЕЛЯЦІЙНИЙ МЕТОД
 КОРЕЛЯЦІЯ
 КОРПОРАЦІЯ
 КОРПУЛЕНЦІЯ
 КРЕАТИВНІСТЬ
 КРИЗА ВІКОВА
 КРИЗА ПСИХОСОЦІАЛЬНА
 КРИТЕРІЙ СТАТИСТИЧНИЙ
 КУЛЬТ ФАЛІЧНИЙ

Л

ЛАБІЛЬНИЙ
 ЛАБІЛЬНІСТЬ
 ЛАТЕНТНИЙ
 ЛАТЕНТНИЙ ПЕРІОД
 Л-ДАНІ
 ЛЕЙСБІЙСЬКА, ЛЕСБОСЬКА
 ЛЮБОВ
 ЛИЦЕМІРСТВО КУЛЬТУРНЕ
 ЛІБІДО
 ЛІБІДО: ФІКСАЦІЯ
 ЛІБІДО НАРЦИСІЧНЕ
 ЛІБІДО-Я
 ЛІДЕР
 ЛІДЕРСТВО
 ЛІДЕРСТВО: СТИЛЬ
 ЛІКУВАННЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНЕ
 ТИПОВЕ
 ЛІНЬ
 ЛОГОС
 ЛОГОТЕРАПІЯ
 ЛОКУС КОНТРОЛЮ
 ЛУНАТИЗМ
 ЛЮБОВ
 ЛЮБОВ ІНГІБІРУВАНА
 ЛЮБОВ: РІЗНОВИД
 ЛЮБОВ: УМОВА
 ЛЮДИНА
 ЛЮДИНА: БЮТІП
 ЛЮДИНА: ОНТОГЕНЕЗ
 ЛЮДИНА: ОРІЄНТУВАННЯ
 ЛЮДИНА: ПІДХІД КОМПЛЕКСНИЙ
 ЛЮДИНА-ОПЕРАТОР
 ЛЮДИНА-ОПЕРАТОР: РОБОЧЕ
 МІСЦЕ
 ЛЮДИНА ПОВНОЦІННО ФУНК-
ЦІОНУЮЧА

М

МАГІЯ
 МАЗОХІЗМ
 МАНДАЛА
 МАНАКАЛЬНО-ДЕПРЕСІВНИЙ
 ПСИХОЗ
 МАНІПУЛЯЦІЯ

МАНІЯ
 МАНІЯК
 МАРАЗМ
 МАРЕННЯ
 МАРНОВІРСТВО
 МАСА
 МАСА: КОНСТИТУЦІЯ ЛІБІДИ-
 НОЗНА
 МАСА ГОМОГЕННА
 МАСА ШТУЧНА
 МАСКУЛІНІЗАЦІЯ
 МАСКУЛІННІСТЬ і ФЕМШІННІСТЬ
 МАСТУРБАЦІЯ
 МАСТУРБАЦІЯ ІНФАНТИЛЬНА
 МАТЕРІАЛІЗМ та ІДЕАЛІЗМ
 МАТРИЦЯ ЕМОЦІЙНА
 МАТРОКЛІЙНА СПАДКОВІСТЬ
 МЕГАЛОМАНІЯ
 МЕДИТАЦІЯ
 МЕДИЦИНА ПСИХОСОМАТИЧНА
 МЕЛАНХОЛІК
 МЕЛАНХОЛІЯ
 МЕТА (ЦІЛЬ)
 МЕТА: УТВОРЕННЯ
 МЕТА СЕКСУАЛЬНА
 МЕТА СЕКСУАЛЬНА ІНФАН-
 ТИЛЬНА
 МЕТА СЕКСУАЛЬНА НОРМАЛЬНА
 МЕТА СЕКСУАЛЬНА ОСТАТОЧНА
 МЕТА СЕКСУАЛЬНА ПОПЕРЕДНЯ
 МЕТАПАТОЛОГІЯ
 МЕТАПСИХОЛОПІЯ
 МЕТАСИМУЛЯЦІЯ
 МЕТАЦІННОСТІ
 МЕТОД
 МЕТОДИКА
 МЕТОДОЛОГІЯ
 МЕТОДОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОНАУКОВА
 МЕТОДОЛОГІЯ КОНКРЕТНО-НАУ-
 КОВА
 МЕТОДОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА
 МЕХАНІЗМ ЗАХИСНИЙ
 МЕХАНІЗМ ЗСУВУ МОТИВУ
 МЕХАНІЗМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
 МЕХАНІЗМ НЕУСВІДОМЛЮВАНИЙ
 МЕХАНІЗМ ОСВОЄННЯ РОЛІ
 МЕХАНІЗМ ПЕРЕТВОРЕННЯ МЕТИ

МЕХАНІЗМ ПУСКОВИЙ УРОДЖЕ-
 НИЙ
 МИСЛЕННЯ
 МИСЛЕННЯ ІНТУЇТИВНЕ
 МИСЛЕННЯ НАОЧНО-ДІЮЧЕ
 МИСЛЕННЯ НАОЧНО-ОБРАЗНЕ
 МИСЛЕННЯ ПРАКТИЧНЕ
 МИСЛЕННЯ ПРАЛОГІЧНЕ
 МИСЛЕННЯ СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНЕ
 МИСЛЕННЯ ТВОРЧЕ
 МИСЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНЕ
 МІЗОФОБІЯ
 МІКРОСОЦІОЛОГІЯ
 МІКРОСОЦІУМ
 МІМІКА
 МІНІМАЛЬНА МЕТА
 МІНЛИВІСТЬ
 МІСТ ВАРОЛІВ
 МІСТИКА
 МІСТИФІКАЦІЯ
 МІФ
 МНЕМОНІКА
 МНЕМОТЕХНІКА
 МОВА
 МОВА ДАКТИЛЬНА
 МОВА ЖЕСТІВ
 МОВЛЕННЯ
 МОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЄ
 МОВЛЕННЯ ЕГОЦЕНТРИЧНЕ
 МОВЛЕННЯ ПИСЕМНЕ
 МОВЛЕННЯ УСНЕ
 МОВЧАЗНА ЗГОДА
 МОДАЛЬНІСТЬ
 МОДЕЛЬ ОБРАЗНО-КОНЦЕП-
 ТУАЛЬНА
 МОДЕЛЬ СТИМУЛУ НЕРВОВА
 МОДЕЛЬ СТРУКТУРНА
 МОДЕЛЬ ТОПОГРАФІЧНА
 МОДЕЛЮВАННЯ
 МОДИФІКАЦІЯ ПОВЕДІНКИ
 МОЗОК
 МОЗОК: БІОРІТМ
 МОЗОК ГОЛОВНИЙ
 МОЗОК ГОЛОВНИЙ: АСИМЕТРІЯ
 ФУНКЦІОНАЛЬНА
 МОЗОК ДОВГАСТИЙ
 МОЗОК СПИННИЙ

МОМЕНТ ЧАСОВИЙ "f* _ :
 МОНОСПЕКЦІЯ
 МОНОФОБІЯ " "
 МОРАЛЬ АВТОНОМНА
 МОРАЛЬ ГЕТЕРОНОМНА
 МОРАЛЬНА ТРИВОГА
 МОРАЛЬНІСТЬ
 МОРАТОРІЙ
 МОРАТОРІЙ ПСИХІЧНИЙ
 МОРАТОРІЙ ПСИХОСОЦІ-
 АЛЬНИЙ
 МОРТГДО
 МОТИВ
 МОТИВ НЕУСВІДОМЛЮВАНИЙ
 МОТИВ ПРОВІДНИЙ
 МОТИВ УСВІДОМЛЮВАНИЙ
 МОТИВАЦІЯ
 МОТИВАЦІЯ ВИБОРІВ МІЖОСО-
 БІСТІСНИХ
 МОТИВАЦІЯ ВНУТРІШНЯ
 МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ
 МОТИВИ ДЕФІЦИТАРНІ,
 Д-МОТІВИ
 МОТИВИ РОЗВИТКУ
 МОТІВ-СТІМУЛ
 МОТИВУВАННЯ
 МОТОРИКА
 МРІЯ
 МРІЯННЯ
 МУДРІСТЬ
 МУЖНІСТЬ
 МУЗИКОТЕРАПІЯ

Н

НАВИЧКА
 НАВИЧКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА
 НАВИЧКА ПЕРЦЕПТИВНА
 НАВИЧКА РУХОВА
 НАВІЮВАНІСТЬ
 НАВІЮВАННЯ
 НАВІЮВАННЯ ПОСТПНОТИЧНЕ
 НАВЧАННЯ
 НАВЧАННЯ НАВИЧКАМ СПІЛКУ-
 ВАННЯ
 НАВЧАННЯ ОБЛІГАТНЕ
 НАВЧАННЯ ПРОБЛЕМНЕ

НАВЧАННЯ ТРЕНАЖЕРНЕ: ПРОБ-
 ЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНА
 НАВЧАННЯ ФАКУЛЬТАТИВНЕ
 НАВЧЕНІСТЬ
 НАДІЙНІСТЬ
 НАДІЯ
 НАДСВІДОМЕ
 НАДТУРБОТЛИВІСТЬ
 НАД-Я
 НАМІР
 НАНІЗМ
 НАПОЛЕГЛИВІСТЬ
 НАПРУЖЕНІСТЬ ПСИХІЧНА
 НАРКОАНАЛІЗ
 НАРКОМАНІЯ
 НАРКОПСИХОТЕРАПІЯ
 НАРЦИСІЗМ
 НАРЦИСІЗМ: УДАР
 НАРЦИСІЗМ ВТОРИННИЙ
 НАСИЛЬСТВО КОМПЕНСАТОРИ»*.
 НАСИЛЬСТВО РЕАКТИВНЕ
 НАСЛІДУВАННЯ
 НАСОЛОДА
 НАСОЛОДА КІНЦЕВА
 НАСОЛОДА КОПРОФІЛЬНА
 НАСОЛОДА ПОПЕРЕДНЯ
 НАСТРІЙ
 НАСТРІЙ СУСПІЛЬНИЙ
 НАТОВП
 НАТХНЕННЯ
 НАУЧІННЯ
 НАУЧІННЯ ОПЕРАНТНЕ
 НАУЧІННЯ СОЦІАЛЬНЕ
 НАУЧІННЯ ЧЕРЕЗ СПОСТЕРЕ-
 ЖЕННЯ
 НЕВІДПОВІДНІСТЬ
 НЕВРАСТЕНІЯ
 НЕВРОЗ
 НЕВРОЗ і ПСИХОЗ
 НЕВРОЗ: РЕМІСІЯ СПОНТАННА
 НЕВРОЗ АКТУАЛЬНИЙ
 «НЕВРОЗ ВЕЛИКИЙ»
 НЕВРОЗ КЛІНІЧНИЙ
 НЕВРОЗ НАВ'ЯЗЛИВОСТІ
 НЕВРОЗ НАРЦИСІЧНИЙ
 НЕВРОЗ НООГЕННИЙ
 НЕВРОЗ ПЕРЕНЕСЕННЯ

НЕВРОЗ ПРИМУШЕННЯ
 НЕВРОЗ СТАНІВ НАВ'ЯЗЛИВИХ
 НЕВРОЗ СТРАХУ
 НЕВРОЗ ТРАВМАТИЧНИЙ
 НЕВРОЗ УНІВЕРСАЛЬНИЙ
 НЕВРОПАТІЯ
 НЕВРОТИЗАЦІЯ
 НЕВРОТІЗМ
 НЕВРОТИК
 НЕВРОТИК: ПОТЯГ СЕКСУАЛЬНИЙ
 НЕВРОТИЧНА ТРИВОГА
 НЕГАТИВІЗМ
 НЕГАТИВНЕ ПОКАРАННЯ
 НЕДОВІРА
 НЕЗАЛЕЖНА ЗМІННА
 НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
 НЕЗМІННІСТЬ
 НЕЙРОЛЕПТИКИ
 НЕЙРОЛІНГВІСТИКА
 НЕЙРОН
 НЕЙРОПСИХІЗМ
 НЕЙРОПСИХОЛОГІЯ
 НЕЙРОТІЗМ
 НЕКОНГРУЕНТНІСТЬ
 НЕКРОФІЛ
 НЕКРОФІЛІЯ
 НЕНАВИСТЬ
 НЕОБІХЕВЮРІЗМ
 НЕОПСИХОАНАЛІЗ
 НЕОФІТ
 НЕОФРЕЙДІЗМ
 НЕПОВНОЦІННІСТЬ
 НЕПОВНОЦІННІСТЬ ОРГАНА
 НЕСВІДОМЕ
 НЕСВІДОМЕ: ВИД
 НЕСВІДОМЕ ВИЩЕ
 НЕСВІДОМЕ КОЛЕКТИВНЕ
 НЕСВІДОМЕ НИЖЧЕ
 НЕСВІДОМЕ ОСОБИСТЕ
 НЕСВІДОМЕ СЕРЕДНЄ
 НЕСВІДОМЕ СОЦІАЛЬНЕ
 НЕСВІДОМІСТЬ
 НЕУВАЖНІСТЬ
 НІМФОМАНІЯ
 НОНКОНФОРМІЗМ
 НОРМА ГРУПОВА
 НОРМАЛІЗАЦІЯ ГРУПОВА

О

ОБДАРОВАНІСТЬ
 ОБ'ЄКТ
 ОБ'ЄКТ: ВИБІР
 ОБ'ЄКТ: ЛІБІДО
 ОБ'ЄКТ: ПРИХИЛЬНІСТЬ
 ОБ'ЄКТ РЕФЕРЕНТНОСТІ
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР:
 ТИП
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ: ВИБІР:
 ШЛЯХ
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ:
 ВИБІР НАРЦИСИЧНИЙ
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ:
 ВИБІР ПЕРШИЙ
 ОБ'ЄКТ СЕКСУАЛЬНИЙ:
 ЗНАХОДЖЕННЯ: ШЛЯХ
 ОБ'ЄКТИВНІСТЬ
 ОБЛУДНІСТЬ
 ОБРАЗ
 ОБРАЗ ГІПНАГОГІЧНИЙ
 ОБРАЗ ПОСЛІДОВНИЙ
 ОБРАЗ СВІТУ
 ОБРАЗ СЕБЕ
 ОБРАЗНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ
 ОБРОБКА ВТОРИННА
 ОБСЕСІЯ
 ОБУМОВЛЕНА ПОЗИТИВНА УВАГА
 ОБУМОВЛЮВАННЯ
 ОБУМОВЛЮВАННЯ КЛАСИЧНЕ
 ОБУМОВЛЮВАННЯ ОПЕРАНТНЕ
 ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ ПСИХІКИ
 ОДІОЗНИЙ
 ОЗНАКА ВШЗНАВАЛЬНА
 ОЗНАКА УРОДЖЕНА
 ОКУЛЬТИЗМ
 ОЛІГОФРЕНІЯ
 ОЛІГОФРЕНОПСИХОЛОГІЯ
 ОНЕЙРОЇД
 ОНТОГЕНЕЗ
 ОПЕРАЦІЯ
 ОПЕРАЦІЯ ПРИСТОСУВАЛЬНА
 ОПЕРАЦІЯ СВІДОМА
 ОПІТУВАЛЬНИК

ОПИТУВАЛЬНИК АНКЕТНИЙ
 ОПИТУВАЛЬНИК ВІДКРИТИЙ
 ОПИТУВАЛЬНИК ЗАКРИТИЙ
 ОПИТУВАЛЬНИК ОСОБИСТІСНИЙ
 ОПИТУВАЛЬНИК ОСОБИСТІСНИЙ
 БАГАТОФАЗНИЙ МІННЕСОТ-
 СЬКИЙ (ММРІ)
 ОПИТУВАЛЬНИК ОСОБИСТІСНОЇ
 ОРІЄНТАЦІЇ
 ОПИТУВАЛЬНИК РИС ОСОБИСТО-
 СТИ
 ОПИТУВАЛЬНИК ТИПОЛОГІЧНИЙ
 ОПИТУВАННЯ АНКЕТНЕ
 ОПІР
 ОПІР НЕСВІДОМОГО
 ОПІР ТЛУМАЧЕННЮ СНОВИДІННЯ
 ОПІР ХВОРОГО ЛІКУВАННЮ
 ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ДІЯЛЬНЕ
 ОПТИМІЗМ
 ОРГАНИ ВІДЧУТТІВ
 ОРГАНИ КЕРУВАННЯ
 ОРГАНІЗАЦІЯ
 ОРГАНІЗАЦІЯ: КОНФЛІКТ: ТИП
 ОРГАНІЗАЦІЯ ГЕНІТАЛЬНА ІНФАН-
 ТИЛЬНА
 ОРГАНІЗАЦІЯ НЕФОРМАЛЬНА
 ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕДГЕНІТАЛЬНА
 ОРГАНІЗАЦІЯ ФОРМАЛЬНА
 ОРГАНІЗМІЧНА ДОВІРА
 ОРГАНОЛЕПТИЧНИЙ
 ОРГОН
 ОРДА БАТЬКІВСЬКА
 ОРІЄНТАЦІЯ: ВИД
 ОРІЄНТАЦІЯ ВІД ЛЮДЕЙ
 ОРІЄНТАЦІЯ ГЕТЕРОСЕСУАЛЬНА
 ОРІЄНТАЦІЯ ГОМОСЕСУАЛЬНА
 ОРІЄНТАЦІЯ ДО ЛЮДЕЙ
 ОРІЄНТАЦІЯ ПРОТИ ЛЮДЕЙ
 ОРІЄНТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА
 ОРІЄНТАЦІЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНА
 ОРІЄНТАЦІЯ ПСИХОСЕСУАЛЬНА
 ОРІЄНТАЦІЯ ЦІННІСНА
 ОСНОВНІ (ВИХІДНІ) ПОЛОЖЕННЯ
 ОСОБИСТЕ НЕСВІДОМЕ
 ОСОБИСТІСТЬ
 ОСОБИСТІСТЬ І ХАРАКТЕР
 ОСОБИСТІСТЬ: АКТИВНІСТЬ

ОСОБИСТІСТЬ: АПАРАТ ПСИХІЧ-
 НИЙ
 ОСОБИСТІСТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ:
 МЕТОД
 ОСОБИСТІСТЬ: ДОСЛІДЖЕННЯ:
 СТАНДАРТИЗОВАНИЙ МЕТОД
 ОСОБИСТІСТЬ: ОРГАНІЗАЦІЯ
 СЕНСОРНА
 ОСОБИСТІСТЬ: РОЗВИТОК
 ОСОБИСТІСТЬ: РОЗВИТОК
 ЕПІГЕНЕТИЧНИЙ
 ОСОБИСТІСТЬ: САМОВИЗНАЧЕННЯ
 ОСОБИСТІСТЬ: СПРЯМОВАНІСТЬ
 ОСОБИСТІСТЬ: СТРУКТУРА
 ОСОБИСТІСТЬ: ФОРМУВАННЯ
 ОСОБИСТІСТЬ АВТОРИТАРНА
 ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИННА
 ОСОБИСТІСТЬ, ЩО САМО-
 АКТУАЛІЗУЄТЬСЯ
 ОСОБЛИВІСТЬ ВІКОВА
 ОСТРАКІЗМ
 ОСУДНИЙ
 ОСЯННЯ
 ОЦІНКА
 ОЧІКУВАНИЙ НАСЛІДОК
 ОЧІКУВАННЯ
 ОЧІКУВАННЯ ГЕНЕРАЛІЗОВАНЕ

П

ПАМ'ЯТЬ
 ПАМ'ЯТЬ ДОВГОСТРОКОВА
 ПАМ'ЯТЬ ІКОНІЧНА
 ПАМ'ЯТЬ КОГНІТИВНА
 ПАМ'ЯТЬ КОРОТКОЧАСНА
 ПАМ'ЯТЬ ОБРАЗНА
 ПАМ'ЯТЬ ОПЕРАТИВНА
 ПАМ'ЯТЬ СЕНСОРНА
 ПАНІКА
 ПАНІКА МАСОВА
 ПАНПСИХІЗМ
 ПАРАДИГМА
 ПАРАЛЕЛІЗМ ЕМПІРИЧНИЙ
 ПАРАЛЕЛІЗМ ПСИХОФІЗИЧНИЙ
 ПАРАМНЕЗІЯ
 ПАРАНОЯ
 ПАРАПРАКСИС

ПАРАПСИХОЛОГІЯ	ПІДКРІПЛЕННЯ
ПАРАФАЗІЯ	ПІДКРІПЛЕННЯ: ЦІННІСТЬ
ПАРАФРЕНІЯ	ПІДКРІПЛЕННЯ БЕЗПЕРЕРВНЕ
ПАРОКСИЗМ	ПІДКРІПЛЕННЯ ВТОРИННЕ
ПАРЦІАЛЬНИЙ	ПІДКРІПЛЕННЯ ЗОВНІШНЕ
ПАТОЛОГІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ МА- СОВА	ПІДКРІПЛЕННЯ НЕГАТИВНЕ
ПАТОПСИХОЛОГІЯ	ПІДКРІПЛЕННЯ НЕПРЯМЕ
ПЕДАНТИЗМ, ПЕДАНТИЧНІСТЬ	ПІДКРІПЛЕННЯ ПЕРВИННЕ
ПЕДОЛОГІЯ	ПІДКРІПЛЕННЯ ПЕРЕРИВЧАСТЕ
ПЕДОФШІЯ	ПІДКРІПЛЕННЯ ПОЗИТИВНЕ
ПЕРВЕРСІЯ	ПІДПОРЯДКОВАНІСТЬ СЕКСУАЛЬНА
ПЕРВЕРСНІСТЬ	ПІДСВІДОМІСТЬ
ПЕРЕДДЕНЬ НАСОЛОДИ	ПІДХІД АТОМІСТИЧНИЙ
ПЕРЕДПАТОЛОП'ЧНИЙ	ПІДХІД ДІЯЛЬНІСНИЙ
ПЕРЕДСВЩОМЕ	ПІДХІД ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ГУМАНІ- СТІЧНИЙ
ПЕРЕДХТІВІСТЬ	ПІДХІД ІДЕОГРАФІЧНИЙ
ПЕРЕЖИВАННЯ	ПІДХІД ІНТЕРАКЦІОНІСТСЬКИЙ
ПЕРЕЖИВАННЯ ВИТІСНЕНЕ	ПІДХІД КОГНІТИВІСТСЬКИЙ
ПЕРЕКОНАНІСТЬ	ПІДХІД МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ
ПЕРЕКОНАННЯ	ПІДХІД МІКРОСТРУКТУРНИЙ
ПЕРЕКРУЧУВАННЯ АППЕРЦЕП- ТИВНЕ	ПІДХІД НОМОТЕТІЧНИЙ
ПЕРЕЛЯК	ПІДХІД ПОВЕДІНКОВИЙ
ПЕРЕНЕСЕННЯ	ПІДХІД ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ
ПЕРЕНЕСЕННЯ НЕГАТИВНЕ	ПІДХІД ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНИЙ
ПЕРЕНЕСЕННЯ ПОЗИТИВНЕ	ПІДХІД ТРАНСПЕРСОНАЛЬНИЙ
ПЕРЕНОС	ПІЗНАВАЛЬНІ (КОГНІТИВНІ) ПРО- ЦЕСИ
ПЕРЕХРЕСТ ЗОРОВИЙ	ПІЗНАВАННІСТЬ
ПЕРЕШКОДА	ПІЗНАННЯ: ФОРМА
ПЕРЕШКОДА ВНУТРІШНЯ	ПІЗНАННЯ ПОВСЯКДЕННЕ
ПЕРЕШКОДА ЗОВНІШНЯ	ПІЗНАННЯ РЕЛІГІЙНЕ
ПЕРІОД ДОЕДІПІВ	ПІЗНАННЯ ХУДОЖНЕ
ПЕРІОД ЛАТЕНТНИЙ	ПІКНІЧНИЙ
ПЕРІОД ПУБЕРТАТНИЙ	ПІКТОГРАМА
ПЕРІОД СЕНСИТИВНИЙ	ПІСЛЯДІЯ
ПЕРСЕВЕРАЦІЯ	ПЛАНУВАННЯ ОТОЧЕННЯ
ПЕРСОНА	ПЛАЦЕБО-ЕФЕКТ
ПЕРСОНАЛ	ПЛЮРАЛІЗМ
ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ	ПОБУДНИК НЕУСВІДОМЛЮВАНИИ
ПЕРСОНАЛІЗМ	ПОВЕДІНКА
ПЕРСОНІФІКАЦІЯ	ПОВЕДІНКА: ПОТЕНЦІАЛ
ПЕРСОНОЛОГ	ПОВЕДІНКА: РЕГРЕСІЯ
ПЕРЦЕПЦІЯ	ПОВЕДІНКА: РІВЕНЬ
ПЕРЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНА	ПОВЕДІНКА: ТЕРАПІЯ
ПЕСИМІЗМ	ПОВЕДІНКА: ФІКСАЦІЯ
ПІЛЬНУВАННЯ	ПОВЕДІНКА АГРЕСИВНА

ПОВЕДІНКА ВІДХИЛЕНА
 ПОВЕДІНКА ДЕВІАНТНА
 ПОВЕДІНКА ЕКСПРЕСИВНА
 ПОВЕДІНКА ІНВЕРТОВАНА
 ПОВЕДІНКА ОПЕРАНТНА
 ПОВЕДІНКА ОПОСЕРЕДКОВАНА
 ПОВЕДІНКА ПОЛЬОВА
 ПОВЕДІНКА ПРОЕКТИВНА
 ПОВЕДІНКА СЕКСУАЛЬНА
 ПОВТОРЕННЯ
 ПОВТОРЕННЯ НАВ'ЯЗЛИВЕ
 ПОГРОЗА
 ПОДРАЗЛИВІСТЬ
 ПОДРАЗНИК
 ПОДРАЗНИК КЛЮЧОВИЙ
 ПОЗИТИВНЕ ПОКАРАННЯ
 ПОЗИЦІЯ
 ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА
 ПОКАРАННЯ
 ПОЛЕ
 ПОЛЕ СВІДОМОСТІ
 ПОЛЕ ФЕНОМЕНАЛЬНЕ
 ПОЛЕНЕЗАЛЕЖНІСТЬ
 ПОЛІГАМІЯ
 ПОЛІГІНІЯ
 ПОЛІГРАФ
 ПОЛУМОТИВОВАНІСТЬ
 ПОЛЯРИЗАЦІЯ ГРУПОВА
 ПОРІВНЯННЯ
 ПОРУШЕННЯ ТРАВМАТИЧНЕ
 ПОРУШЕННЯ ФАНТОМНЕ
 ПОРЯДОК НАРОДЖЕННЯ
 ПОСТУЛАТ БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ
 ПОСТУЛАТ ОСНОВНИЙ
 ПОСТФРЕЙДІЗМ
 ПОТРЕБА
 ПОТРЕБА: КЛАСИФІКАЦІЯ
 ПОТРЕБА: ОПРЕДМЕТНЕННЯ
ПОТРЕБА: ПОТЕНЦІАЛ
 ПОТРЕБА: ЦІННІСТЬ
 ПОТРЕБА В БЕЗПЕЦІ Й ЗАХИСТІ
 ПОТРЕБА В ІДЕНТИЧНОСТІ
 ПОТРЕБА В КОРЕНЯХ
 ПОТРЕБА В ПОДОЛАННІ
 ПОТРЕБА В ПОЗИТИВНІЙ УВАЗІ
 ПОТРЕБА В ПОЗИТИВНІЙ УВАЗІ ДО СЕБЕ

ПОТРЕБА В ПРИНАЛЕЖНОСТІ
 ПОТРЕБА В САМОПОВАЗІ
 ПОТРЕБА В СИСТЕМІ ПОГЛЯДІВ І ВІДДАНОСТІ
 ПОТРЕБА ВТОРИННА
 ПОТРЕБА ЕКСТРАВЕРСИ А
 ПОТРЕБАІНТРОВЕРТНА
 ПОТРЕБА ЛАТЕНТНА
 ПОТРЕБА ПЕРВИННА
 ПОТРЕБА ПІЗНАВАЛЬНА
 ПОТРЕБА СПІЛКУВАННЯ
 ПОТРЕБА У ВСТАНОВЛЕННІ
ЗВ'ЯЗКІВ
 ПОТРЕБА ЯВНА
 ПОТРЕБИ: ІЄРАРХІЯ
 ПОТРЕБИ ФІЗІОЛОГІЧНІ
 ПОТЯГ
 ПОТЯГ: ДЖЕРЕЛО
 ПОТЯГ: ОБМЕЖЕННЯ
 ПОТЯГ: ФІКСАЦІЯ
 ПОТЯГ ДО ЖИТТЯ
 ПОТЯГ ДО СМЕРТІ
 ПОТЯГ ЗАТРИМАНИЙ
 ПОТЯГ СЕКСУАЛЬНИЙ
 ПОТЯГ СТАТЕВИЙ
 ПОТЯГИ: СХРЕЩЕННЯ
 ПОТЯГИ СЕКСУАЛЬНІ
 ПСИХОНЕВРОТИКІВ
 ПОЧУТТЯ
 ПОЧУТТЯ: АМБІВАЛЕНТНІСТЬ
 ПОЧУТТЯ ГУМОРУ
 ПОЧУТТЯ МАЛОЦІННОСТІ
 ПОЧУТТЯ М'ЯЗОВЕ
 ПОЧУТТЯ НЕПОВНОЦІННОСТІ
 ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ
 ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ: ПЕРЕДІСНУВАННЯ
 ПОЧУТТЯ *ПРОВИНИ* МОРАЛЬНЕ
 ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ НЕСВІДОМЕ
 ПОЧУТТЯ САМОІДЕНТИЧНОСТІ
 ПРАВИЛО ЗОЛОТЕ
 ПРАВОСВІДОМІСТЬ
 ПРАГНЕННЯ
 ПРАГНЕННЯ ДО ПЕРЕВАГИ
 ПРАФАНТАЗІЯ
 ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ
 ПРАЦЬОВИТІСТЬ

- ПРАЦЯ КОЛЕКТИВНА
 ПРЕДМЕТ
 ПРЕДМЕТНІСТЬ
 ПРЕМІЯ ЗАМАНЮВАЛЬНА
 ПРЕСТИЖ
 ПРИГАДУВАННЯ
 ПРИГНІЧЕННЯ
 ПРИДАТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНА
 ПРИНЦИП
 ПРИНЦИП АКТИВНОСТІ
 ПРИНЦИП ВЗАЄМОДІАДИЧНОЇ
 ПРИНЦИП ВЗАЄМОДІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ
 ПРИНЦИП ДЕРЕФЛЕКСІЇ
 ПРИНЦИП ДУГИ РЕФЛЕКТОРНОЇ
 ПРИНЦИП ЗАДОВОЛЕННЯ
 ПРИНЦИП ЗАХИСТУ
 ПРИНЦИП ІЗОМОРФІЗМУ
 ПРИНЦИП ШТЕНЦІЇ ПАРАДОКСАЛЬНОЇ
 ПРИНЦИП КІЛЬЦЯ РЕФЛЕКТОРНОГО
 ПРИНЦИП КОРЕКЦІЙ СЕНСОРНИХ
 ПРИНЦИП ОБІЗНАНОЇ ЗГОДИ
 ПРИНЦИП ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ
 ПРИНЦИП ПРОЕКЦІЇ
 ПРИНЦИП ПСИХОФІЗИЧНОГО ПАРАЛЕЛІЗМУ
 ПРИНЦИП РЕАКТИВНОСТІ
 ПРИНЦИП РЕАЛЬНОСТІ
 ПРИНЦИП РЕЗОНАНСУ
 ПРИНЦИП САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ
 ПРИНЦИП СЕНСИБІЛЬНОСТІ
 ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТІ
 ПРИНЦИП СТАЛОСТІ
 ПРИНЦИП СУБ'ЄКТНОСТІ ВІДОБРАЖЕНОЇ
 ПРИНЦИПОВІСТЬ
 ПРИРОДНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПРИСТОСУВАННЯ
 ПРИСТРАСТЬ
 ПРИХИЛЬНІСТЬ ДОЕДІПОВА
 ПРОАКТИВНІСТЬ
 ПРОБЛЕМА
 ПРОБЛЕМА НАВЧАЛЬНА
 ПРОБЛЕМА ПСИХОФІЗИЧНА
 ПРОБЛЕМА САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ
 ПРОВІНА
 ПРОВІНА: ДЖЕРЕЛО
 ПРОГНОЗУВАННЯ ІМОВІРНІСНЕ,
 ПРОГНОСТИЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ,
 ПРОГРЕС ПСИХІЧНИЙ I
 ПРОДУКТИВНІСТЬ
 ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИ
 ПРОЕКЦІЯ
 ПРОЕКЦІЯ: КЛАСИФІКАЦІЯ
 ПРОЕКЦІЯ АТРИБУТИВНА
 ПРОЕКЦІЯ АУТИСТИЧНА
 ПРОЕКЦІЯ ЗВОРОТНА
 ПРОЕКЦІЯ КАССАНДРИ
 ПРОЕКЦІЯ КЛАСИЧНА
 ПРОЕКЦІЯ КОМПЛЕМЕНТАРНА
 ПРОЕКЦІЯ ПАНГЛОССА
 ПРОЕКЦІЯ ПРОСТА
 ПРОЕКЦІЯ РАЦІОНАЛЬНА
 ПРОЕКЦІЯ СИМІЛЯТИВНА
 ПРОЕКЦІЯ ФОБІЧНА
 ПРООБРАЗ ІНФАНТИЛЬНИЙ
 ПРООБРАЗ ФІЛОГЕНЕТИЧНИЙ
 ПРОСТІР ЖИТТЄВИЙ
 ПРОСТІР СЕМАНТИЧНИЙ СУБ'ЄКТИВНИЙ
 ПРОТЕКЦІОНІЗМ
 ПРОТИДІЯ
 ПРОФЕСІЙНА АДАПТАЦІЯ
 ПРОФЕСІЙНА ПРИДАТНІСТЬ
 ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ
 ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ
 ПРОФЕСІОГРАФІЯ
 ПРОФЕСІОГРАФІЯ ДІАГНОСТИЧНА
 ПРОФЕСІОГРАФІЯ ІНФОРМАЦІЙНА
 ПРОФЕСІОГРАФІЯ КОРЕКЦІЙНА
 ПРОФЕСІОГРАФІЯ ФОРМУЮЧА
 ПРОЦЕС ВТОРИННИЙ
 ПРОЦЕС ДУШЕВНИЙ НЕСВІДОМИЙ
 ПРОЦЕС КОГНІТИВНИЙ
 ПРОЦЕС НАДСВЩОМИЙ
 ПРОЦЕС НЕРВОВИЙ: ІНДУКЦІЯ
 ПРОЦЕС НЕРВОВИЙ: УРІВНОВАЖЕНІСТЬ
 ПРОЦЕС ОРГАНІЗМІЧНИЙ ОЦІННИЙ

- ПРОЦЕС ПЕРВИННИЙ
 ПРОЦЕС ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ:
 МЕТА ОСНОВНА
 ПРОЦЕС ТЕЛЕПАТИЧНИЙ
 ПРОЦЕСИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
 ПРОЦЕСИ МОТИВАЦІЙНІ
 ПРОЦЕСИ РУХОВОГО ВІДТВО-
 РЕННЯ
 ПРОЦЕСИ УВАГИ
 ПСЕВДОЛЮБОВ: ФОРМА
 ПСЕВДОЛЮБОВ: ФОРМА НОР-
 МАЛЬНА
 ПСЕВДОНЕВРОЗ
 ПСИХАСТЕНІЯ
 ПСИХЕЯ
 ПСИХІКА
 ПСИХІКА: АНАЛІЗ: ОДИНИЦЯ
 ПСИХІКА: РОЗВИТОК
 ПСИХІКА: РОЗУМІННЯ ДИНАМІЧНЕ
 ПСИХІКА: ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-
 ІСТОРІЧНА
 ПСИХІКА ЛЮДСЬКА: СИСТЕМА
 ПСИХІКА ПЕРЦЕПТИВНА
 ПСИХІЧНЕ: ПРОЦЕСУАЛЬНІСТЬ
 ПСИХОАНАЛІЗ
 ПСИХОАНАЛІЗ: ВПЛИВ ТЕРАПЕВ-
 ТИЧНИЙ
 ПСИХОАНАЛІЗ: ЗАВДАННЯ
 ПСИХОАНАЛІЗ: МЕТА ГОЛОВНА
 ПСИХОАНАЛІЗ ГРУПОВИЙ
 ПСИХОАНАЛІЗ ГУМАНІСТИЧНИЙ
 ПСИХОАНАЛІЗ ДИДАКТИЧНИЙ
 ПСИХОАНАЛІЗ ЕКЗИСТЕН-
 ЦІАЛЬНИЙ
 ПСИХОАНАЛІЗ СТРУКТУРНИЙ
 ПСИХОАНАЛІЗ ФЕНОМЕНОЛОГІЧ-
 НИЙ
 ПСИХОБІОГРАФІЯ
 ПСИХОГЕНЕТИКА
 ПСИХОГЕНІЇ
 ПСИХОГІГІЄНА і ПСИХОПРОФІ-
 ЛАТИКА
 ПСИХОДЕЛІК
 ПСИХОДРАМА
 ПСИХОЗ
 ПСИХОЗ АЛКОГОЛЬНИЙ
 ПСИХОІСТОРІЯ
 ПСИХОЛІНГВІСТИКА
 ПСИХОЛОГ: ЕТИКА ПРОФЕСІЙНА
 ПСИХОЛОГ КЛІНІЧНИЙ
 ПСИХОЛОГ ПЕДАГОГІЧНИЙ
 ПСИХОЛОГ ПРАКТИЧНИЙ
 ПСИХОЛОГ ШКІЛЬНИЙ
 ПСИХОЛОГ
 ПСИХОЛОГІЗМ
 ПСИХОЛОГІЧНА АГРЕСІЯ
 ПСИХОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ
 ПСИХОЛОГІЧНЕ НАСИЛЬСТВО
 ПСИХОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ
 ПСИХОЛОГІЯ
 ПСИХОЛОГІЯ: ГАЛУЗЬ СПЕЦІАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ
 ПСИХОЛОГІЯ: СКЛАД КАТЕГОРІ-
 АЛЬНИЙ
 ПСИХОЛОГІЯ АВІАЦІЙНА
 ПСИХОЛОГІЯ АНАЛІТИЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ВИПРАВНА
 ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВА
 ПСИХОЛОГІЯ ВІКОВА
 ПСИХОЛОГІЯ ГЛИБИННА
 ПСИХОЛОГІЯ ГУМАНІСТИЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ДИНАМІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ДОШКІЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ЕКСПЕРИМЕН-
 ТАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ЕКСТРЕМАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ІНДИВІДУАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ІНЖЕНЕРНА
 ПСИХОЛОГІЯ ІНТРОСПЕКТИВНА
 ПСИХОЛОГІЯ ІСТОРІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ КЕРУВАННЯ
 ПСИХОЛОГІЯ КЛІНІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ КОГНІТИВНА
 ПСИХОЛОГІЯ КОНСУЛЬТАТИВНА
 ПСИХОЛОГІЯ КОСМІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ МАС
 ПСИХОЛОГІЯ МЕДИЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА
 ПСИХОЛОГІЯ МУЗИЧНА

ПСИХОЛОГІЯ НАУКИ
 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ
 ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ПРАКТИЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ
 ПСИХОЛОГІЯ ПРОПАГАНДИ
 ПСИХОЛОГІЯ РЕКЛАМИ
 ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ
 ПСИХОЛОГІЯ РОДИНИ І ШЛЮБУ
 ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ СПЕЦІАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ СПОРТУ
 ПСИХОЛОГІЯ СУДОВА
 ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ
 ПСИХОЛОГІЯ ТОПОЛОГІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ТРАНСПЕРСОНАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ФІЗІОЛОГІЧНА
 ПСИХОЛОГІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНА
 ПСИХОЛОГІЯ ЮРИДИЧНА
 ПСИХОМЕТРІЯ
 ПСИХОМОТОРИКА
 ПСИХОПАТІЯ
 ПСИХОПАТІЯ: КРИТЕРІЙ
 ПСИХОПАТОЛОГІЯ
 ПСИХОПАТОЛОГІЯ КУЛЬТУРНО-
 ФІЛОСОФСЬКА
 ПСИХОСЕКСУАЛЬНІСТЬ
 ПСИХОСЕМАНТИКА
 ПСИХОСИНТЕЗ
 ПСИХОСИНТЕЗ СЕНСОМОТОРНИЙ
 ПСИХОСОМАТИКА
 ПСИХОТЕРАПІЯ
 ПСИХОТЕРАПІЯ ГРУПОВА
 ПСИХОТЕРАПІЯ РАЦІОНАЛЬНА
 ПСИХОТЕРАПІЯ СОЦІАЛЬНА
 ПСИХОТЕХНІКА
 ПСИХОТОКСИКОЛОГІЯ
 ПСИХОФАРМАКОЛОГІЯ
 ПСИХОФІЗИКА
 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ
 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ДИФЕРЕНЦІ-
 АЛЬНА
 ПСІ
 ПУБЕРТАТНИЙ

Р

РАППОРТ
 РАСА
 РАСИЗМ
 РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ
 РАЦІОНАЛІЗМ
 РАЦІОНАЛЬНІСТЬ
 РЕАБІЛІТАЦІЯ ПСИХІЧНА
 РЕАКТИВНІСТЬ
 РЕАКТОЛОГІЯ
 РЕАКЦІЯ
 РЕАКЦІЯ: ФОРМУВАННЯ
 РЕАКЦІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНА
 РЕАКЦІЯ УМОВНА
 РЕАКЦІЯ УРОДЖЕНА
 РЕАКЦІЯ ЦИРКУЛЯРНА
 РЕАКЦІЯ ШКІРНО-ГАЛЬВАНІЧНА
 РЕАЛЬНІСТЬ
 РЕАЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНА
 РЕБЕФІНГ
 РЕВОЛЮЦІЯ СЕКСУАЛЬНА
 РЕГРЕСІЯ
 РЕГУЛЯТОР НЕУСВІДОМЛЮВА-
 НИЙ
 РЕДУКЦІОНІЗМ
 РЕЖИМ
 РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ
 РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ
 З ВАРІАТИВНИМ ІНТЕРВАЛОМ
 РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ З ВАРІ-
 АТИВНИМ СПІВВІДНО-
 ШЕННЯМ
 РЕЖИМ ПІДКРІПЛЕННЯ З ПОСТІЙ-
 НИМ ІНТЕРВАЛОМ
 РЕЖИМ ПРАЦІ ТА ВІДПОЧИНКУ
 РЕЗОНЕР
 РЕЙТИНГ
 РЕЙТИНГ-ШКАЛЮВАННЯ
 РЕЛАКСАЦІЯ
 РЕЛІГІЯ
 РЕЛІГІЯ: РИСА ПСИХОЛОГІЧНА
 РЕЛІГІЯ: ФУНКЦІЯ
 РЕЛІГІЯ АВТОРИТАРНА
 РЕЛІГІЯ ГУМАНІСТИЧНА
 РЕМІНІСЦЕНЦІЯ
 РЕПЕТИЦІЯ ПОВЕДІНКИ

РЕПРЕСИВНІСТЬ СЕКСУАЛЬНА
 РЕПРЕСІЯ
 РЕПРОДУКЦІЯ
 РЕСПОНДЕНТ
 РЕСПОНДЕНТНА ПОВЕДІНКА
 РЕТРОСПЕКТИВНИЙ
 РЕФЕРЕНТНІСТЬ
 РЕФЛЕКС
 РЕФЛЕКС БЕЗУМОВНИЙ
 РЕФЛЕКС ОРІЄНТОВНИЙ
 РЕФЛЕКС УМОВНИЙ
 РЕФЛЕКС УМОВНИЙ: ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ
 РЕФЛЕКС УМОВНИЙ: СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ
 РЕФЛЕКСІЯ
 РЕФЛЕКСІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА
 РЕФЛЕКСОЛОГІЯ
 РЕФЛЕКТОРНИЙ
 РЕФРАКТЕРНИЙ
 РЕЦЕПТОРИ
 РЕЦИПІЄНТ
 РЕЧОВИНА Р
 РИГІДНІСТЬ
 РИЗИК
 РИСА ВИХІДНА
 РИСА ДИНАМІЧНА
 РИСА ЗАГАЛЬНА
 РИСА ІНДИВІДУАЛЬНА
 РИСА КОНСТИТУЦІОНАЛЬНА
 РИСА ОСОБИСТІСНА
 РИСА ПОВЕРХНЕВА
 РИСА ТЕМ.О.Е.Є.АМЕ.КТУ
 РИСА, СФОРМОВАНА НАВКОЛИШНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ
 РИТМ РІЧНИЙ
 РИТУАЛ
 РІВЕНЬ ДОМАГАНЬ
 РІВНЯННЯ СПЕЦИФІКАЦІЇ
 РІШЕННЯ
 РІШЕННЯ: ПРИЙНЯТТЯ
 РІШЕННЯ: ПРИЙНЯТТЯ ГРУПОВЕ
 РІШУЧІСТЬ
 РОБОТА АНАЛІЗУ
 РОБОТА СНОВІДІННЯ
 РОБОТА ТЛУМАЧЕННЯ :>*,

РОБОЧЕ ОПЕРАЦІОНАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ
 РОЗВИТОК ГРУПОВИЙ: РІВЕНЬ
 РОЗВИТОК РОЗУМОВИЙ: РІВЕНЬ
 РОЗВИТОК СЕКСУАЛЬНИЙ
 РОЗЛАД ПСИХОСОМАТИЧНИЙ ,
 РОЗПАЧ
 РОЗРЯДКА
 ТТОСУДОТК. і рда^м
 РОЛЬ
 РОЛЬ СОЦІАЛЬНА
 РОЛЬ СТАТЕВА
 РОЛЬ ФІКСОВАНА: ОПИС
 РУХ
 РУХ: ОРГАНІЗАЦІЯ: МЕХАНІЗМ
 РУХ ВИРАЗНИЙ
 РУХ ДОВІЛЬНИЙ
 РУХ МИМОВІЛЬНИЙ
 РУХ ПІСЛЯДОВІЛЬНИЙ
 РУХЛИВІСТЬ

С

САДИЗМ
 САДОМАЗОХІЗМ
 САМ ІСТЬ
 САМІСТЬ: РОЗШИРЕННЯ
 САМІСТЬ ВИЩА
 САМІСТЬ СВІДОМА
 САМІСТЬ ТІЛЕСНА
 САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ
 САМОАКТУАЛІЗОВАНІ ЛЮДИ
 САМОВДОСКОНАЛЕННЯ
 САМОВИЗНАЧЕННЯ КОЛЕКТИВНЕ
 САМОВИХОВАННЯ
 САМОВЛАДАННЯ
 САМОЕФЕКТИВНІСТЬ
 САМОЗВІТ
 САМОКОНТРОЛЬ
 САМОНАВІЮВАННЯ
 САМООБ'ЄКТИВНІСТЬ
 САМООСМІСЛЕННЯ
 САМООЦІНКА
 САМОПІДКРІПЛЕННЯ
 САМОПІЗНАННЯ
 САМОПОВАГА

- САМОПОЧУТТЯ
 САМОРЕГУЛЯЦІЯ
 САМОСВІДОМІСТЬ
 САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ
 САМОСТІЙНІСТЬ
 САМОТНІСТЬ
 САМОТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ
 САНГВІНІК
 САНТИМЕНТ
 САРДОНІЧНИЙ
 САРКАЗМ
 САТИРІАЗ
 СВІДОМІСТЬ
 СВІДОМІСТЬ: ПОТІК
 СВІДОМІСТЬ: ПРОЦЕС
 СВІДОМІСТЬ: СТАН
 СВІДОМІСТЬ ЕКСТРАВЕРТОВАНА
 СВІДОМІСТЬ ПОВЕРХНЕВА
 СВІДОМІСТЬ ПОВСЯКДЕННА
 СВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНА
 СВІДОМІСТЬ РЕЛІГІЙНА
 СВІТ ОСОБИСТИЙ
 СВИТОГЛЯД
 СВОБОДА
 СВОБОДА ДІЯЛЬНОСТІ
 СВОБОДА СЕКСУАЛЬНА ЗАЛИШ-
 КОВА
 СЕГРЕГАЦІЯ
 СЕДАТИВНІ ЗАСОБИ
 СЕКСОЛОГІЯ
 СЕКС-ТЕРАПІЯ
 СЕКСУАЛЬНЕ
 СЕКСУАЛЬНИЙ
 СЕКСУАЛЬНИЙ ІНСТІНКТ
 СЕКСУАЛЬНІСТЬ
 СЕКСУАЛЬНІСТЬ: СТАДІЯ ГЕНІ-
 ТАЛЬНА
 СЕКСУАЛЬНІСТЬ: СТАДІЯ ДОГЕ-
 НІТАЛЬНА
 СЕКСУАЛЬНІСТЬ ІНФАНТИЛЬНА
 СЕКСУАЛЬНІСТЬ ІНФАНТИЛЬНА:
 «ДЖЕРЕЛО»
 СЕКСУАЛЬНІСТЬ ЛАТЕНТНА
 СЕНСИБІЛІЗАЦІЯ
 СЕНСИБЕЛЬНИЙ
 СЕНСИТИВНІСТЬ
 СЕНСИТИВНІСТЬ ВІКОВА
 СЕНСИТИЗАЦІЯ
 СЕНСОРНИЙ
 СЕНСУАЛІЗМ
 СИГНАЛ
 СИЛА ВОЛІ
 СИЛА СУПЕР-ЕГО
 СИМБІОЗ ШЩЕСТУАЛЬНИЙ
 СИМБІОЗ ПСИХОЛОГІЧНИЙ
 СИМВОЛ
 СИМВОЛІКА
 СИМЕТРІЯ БІЛАТЕРАЛЬНА
 СИМПАТІЯ
 СИМПТОМ
 СИМПТОМ ІСТЕРИЧНИЙ
 СИМПТОМ НЕВРОТИЧНИЙ
 СИМПТОМ НЕВРОТИЧНИЙ: УТВО-
 РЕННЯ
 СИМПТОМ ПСИХОГЕННИЙ
 СИМУЛЯЦІЯ
 СИНДРОМ
 СИНДРОМ АБСТИНЕНТНИЙ
 СИНДРОМ АДАПТАЦІЙНИЙ
 СИНДРОМ ВІДЧУЖЕННЯ
 СИНДРОМ ЗРОСТАННЯ
 СИНДРОМ КАННЕРА
 СИНДРОМ ШГМАЛЮНА
 СИНДРОМ РОЗПАДУ
 СИНЕСТЕЗІЯ
 СИНКРЕТИЗМ
 СИНТЕЗ
 СИНТЕЗ АФЕРЕНТНИЙ
 СИСТЕМА ЕРГАТІЧНА
 СИСТЕМА ІНДИКАЦІЇ
 СИСТЕМА НЕРВОВА
 СИСТЕМА НЕРВОВА: ВЛАСТИВІСТЬ
 СИСТЕМА НЕРВОВА: ДИНАМІЧ-
 НІСТЬ
 СИСТЕМА НЕРВОВА: СИЛА
 СИСТЕМА НЕРВОВА: ТИП
 СИСТЕМА НЕРВОВА ВЕГЕТАТИВНА
 СИСТЕМА НЕРВОВА ПЕРИФЕ-
 РИЧНА
 СИСТЕМА НЕРВОВА ЦЕНТРАЛЬНА
 СИСТЕМА ПЕРВИННА
 СИСТЕМА РЕГУЛЯЦІЇ
 СИСТЕМА СИГНАЛЬНА
 СИСТЕМА СИГНАЛЬНА ДРУГА

- СИСТЕМА СИГНАЛЬНА ПЕРША
СИСТЕМА СТАБІЛІЗАЦІЇ
СИСТЕМА СТИМУЛЯЦІЇ
СИТУАЦІЯ
СИТУАЦІЯ ПОГРАНІЧНА
СИТУАЦІЯ ПРОБЛЕМНА
СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНА
СКЛАДНІСТЬ КОГНІТИВНА
СКОПТОФІЛІЯ
СКРИПТ
СЛУЖБА ПСИХОЛОГІЧНА
СЛУХНЯНІСТЬ
СНОВИДІННЯ
СНОВИДІННЯ: ВИВЧЕННЯ
СНОВИДІННЯ: ВИТІСНЕННЯ
СНОВИДІННЯ: ДЖЕРЕЛО
СНОВИДІННЯ: ДУМКА ПРИХОВАНА
СНОВИДІННЯ: ЗАЛЕЖНІСТЬ ПРИ-
ЧИННА
СНОВИДІННЯ: ЗМІСТ ПРИХОВАНИЙ
СНОВИДІННЯ: ЗМІСТ ЯВНИЙ
СНОВИДІННЯ: ІНВЕРСІЯ
СНОВИДІННЯ: КАТЕГОРІЯ
СНОВИДІННЯ: ПЕРЕКРУЧУВАННЯ
СНОВИДІННЯ: СИМВОЛІКА
СНОВИДІННЯ: СИМВОЛІКА ПРЕД-
МЕТНА
СНОВИДІННЯ: СХЕМА ВИНИК-
НЕННЯ
СНОВИДІННЯ: ТЛУМАЧЕННЯ
СНОВИДІННЯ: ЦЕНзуРА
СНОВИДІННЯ ВИКОНАННЯ
БАЖАНЬ
СНОВИДІННЯ ДИТЯЧЕ
СНОВИДІННЯ ЗРУЧНЕ
СНОВИДІННЯ НЕСПОТВОРЕНЕ
СНОВИДІННЯ ТЕЛЕПАТИЧНЕ
СОВІСТЬ
СОМАТОАГНОЗІЯ
СОМАТОПСИХОЛОГІЯ
СОН
СОН: КАТЕГОРІЯ
СОН ПАРАДОКСАЛЬНИЙ
СОН ПОВІЛЬНИЙ
СОН ШВИДКИЙ
СОРОМ
СОЦІАЛІЗАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА БАЖАНІСТЬ
СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС
СОЦІОБЮЛОГІЯ
СОЦЮБІХЕВЮРІЗМ
СОЦЮГЕНЕЗ
СОЦЮГЕНЕТИКА
СОЦІОГРАМА
СОЦЮДРАМА
СОЦЮМАТРИЦЯ
СОЦЮМЕТРІЯ
СОЦІОФОБІЯ
СОЮЗ СІМБЮТІЧНИЙ
СПІВПЕРЕЖИВАННЯ
СПІЛКУВАННЯ
СПІЛКУВАННЯ: РІВЕНЬ
СПІЛКУВАННЯ ФАТІЧНЕ
СПОГАД
СПОГАД ПОКРИВАЮЧИЙ
СПОСТЕРЕЖЕННЯ
СПОСТЕРЕЖЕННЯ СИСТЕМА-
ТИЧНЕ
СПОСТЕРЕЖЛИВІСТЬ
СПРИЙНЯТТЯ
СПРИЙНЯТТЯ: ІЛЮЗІЯ
СПРИЙНЯТТЯ: ТИП
СПРИЙНЯТТЯ: ЦІЛІСНІСТЬ
СПРИЙНЯТТЯ ЗОРОВЕ
СПРИЙНЯТТЯ МІЖГРУПОВЕ
СПРИЙНЯТТЯ МІЖСОБІЙСТІСНЕ
СПРИЙНЯТТЯ ПІД ПО РОГОВЕ
СПРИЙНЯТТЯ СУБСЕНСОРНЕ
СПРЯМОВАНИЙ НА ІНШИХ
СПРЯМОВАНИЙ НА СЕБЕ
СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
СТАБІЛЬНІСТЬ
СТАДІЯ ГЕНІТАЛЬНА
СТАДІЯ ОРАЛЬНА
СТАДІЯ ПЕРЕДГЕНІТАЛЬНА
СТАДІЯ ФАЛІЧНА
СТАН
СТАН ВИТІСНЕННЯ
СТАН ГШНОЇДНИЙ
СТАН НАВ'ЯЗЛИВИЙ
СТАН ПОГРАНІЧНИЙ
СТАН ПСИХІЧНИЙ
СТАН ПСИХОДЕЛІЧНИЙ
СТАН РЕАКТИВНИЙ

СТАН ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ
 СТАНДАРТИЗАЦІЯ
 СТАНОВЛЕННЯ
 СТАРИСТЬ
 СТАТУС
 СТАТУС СОЦЮМЕТРИЧНИЙ
 СТАТЬ
 СТЕНІЧНІСТЬ
 СТЕРЕОТИП ДИНАМІЧНИЙ
 СТЕРЕОТИП ЕТНІЧНИЙ
 СТЕРЕОТИП СОЦІАЛЬНИЙ
 СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ
 СТИЛЬ
 СТИЛЬ ЖИТТЯ
 СТИЛЬ КОГШТИВНИЙ
 СТИМУЛ
 СТИМУЛ: МОДЕЛЬ НЕРВОВА
 СТИМУЛ: ПОМИЛКА
 СТИМУЛ КЛЮЧОВИЙ
 СТИМУЛ РОЗПІЗНАВАЛЬНИЙ
 СТИМУЛ УМОВНИЙ
 СТРАЖДАННЯ: ДЖЕРЕЛО
 СТРАТА
 СТРАТИФІКАЦІЯ
 СТРАХ
 СТРАХ ВІЛЬНИЙ
 СТРАХ ІНФАНТИЛЬНИЙ
 СТРАХ КАСТРАЦІЇ
 СТРАХ НЕВРОТИЧНИЙ
 СТРАХ РЕАЛЬНИЙ
 СТРАХ СМЕРТІ
 СТРЕС
 СТРЕСОП
 СТРУКТУРА
 СТРУКТУРАЛІЗМ
 СТУПОР
 СУБ'ЄКТ
 СУБ'ЄКТИВНІСТЬ
 СУБКУЛЬТУРА ДИТЯЧА
 СУБЛІМАЦІЯ
 СУБЛІМІНАЛЬНИЙ
 СУБОСОБІСТІСТЬ
 СУГЕРЕНД
 СУГЕСТІЯ
 СУГЕСТОПЕДІЯ
 СУГЕСТОР
 СУДЖЕННЯ

СУЇЦІД i
 СУМІСНІСТЬ ГРУПОВА
 СУМІСНІСТЬ МІЖСОБІСТІСНА
 СУМІСНІСТЬ СЕКСУАЛЬНА
 СУМНІВ ПАТОЛОГІЧНИЙ
 СУПЕР-ЕГО
 СУПРОВОДЖЕННЯ НЕУСВІДОМ-
 ЛЮВАНЕ
 СУРДОПСИХОЛОГІЯ
 СФЕРА ЕМОЦІЙНА
 СФЕРА МОТИВАЦІЙНА
 СФЕРА МОТОРНА
 СХЕМА
 СХЕМА КАУЗАЛЬНА
 СХЕМАТИЗМ
 СХЕМИ ПЕРЕДБАЧУВАННІ
 СХИЛЬНІСТЬ

Т

ТАКСИС
 ТАКСОН
 ТАЛАНТ
 ТАНАТОС
 ТАХІСТОСКОП
 ТВОРЧЕ «Я»
 ТВОРЧИСТЬ
 Т-ГРУПА
 ТЕЛЕ
 ТЕЛЕПАТІЯ
 ТЕМПЕРАМЕНТ
 ТЕМПЕРАМЕНТ і ХАРАКТЕР
 ТЕМПЕРАМЕНТ: ВЧЕННЯ ПСИХО-
 ЛОГІЧНЕ
 ТЕМПЕРАМЕНТ: ВЧЕННЯ ФІЗІО-
 ЛОГІЧНЕ
 ТЕМПЕРАМЕНТ: КЛАСИФІКАЦІЯ
 ТЕМПЕРАМЕНТ: ТИП
 ТЕНДЕНЦІЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ
 ТЕНДЕНЦІЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ
 ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ
 ТЕОРІЯ
 ТЕОРІЯ АВТОМАТИЗМУ
 ТЕОРІЯ АКТИВ КОМУНІКАТИВНИХ
 ТЕОРІЯ БАЛАНСУ СТРУКТУР-
 НОГО
 ТЕОРІЯ ВІДНОСИН

- ТЕОРІЯ ВІДПОВІДНОСТІ КОГНІТИВНОЇ
 ТЕОРІЯ ДИСОНАНСУ КОГШТИВНОГО
 ТЕОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ
 ТЕОРІЯ ЕЛЕМЕНТІВ СВІДОМОСТІ
 ТЕОРІЯ ЕМОЦІЙ ДЖЕЙМСА-ЛАНГЕ
 ТЕОРІЯ ЕМОЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНА
 ТЕОРІЯ КОГНІТИВНА
 ТЕОРІЯ КОНГРУЕНТНОСТІ
 ТЕОРІЯ КОНСТРУКТИВІВ ОСОБИСТІСНИХ
 ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРІЙНА
 ТЕОРІЯ НАУЧІННЯ СОЦІАЛЬНОГО
 ТЕОРІЯ НЕСВІДОМОГО
 ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ ІМПЛІЦИТНА
 ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ МЕРРЕЯ
 ТЕОРІЯ ПОЛЯ
 ТЕОРІЯ ПОТОКУ СВІДОМОСТІ
 ТЕОРІЯ ПСИХОДИНАМІЧНА
 ТЕОРІЯ РИС ОСОБИСТОСТІ
 ТЕОРІЯ РІВНІВ ПОБУДОВИ РУХІВ
 ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ ГРУПОВОГО
 ТЕОРІЯ СЕКСУАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА
 ТЕОРІЯ СИСТЕМ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ
 ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНО-КОГНІТИВНОГО НАУЧІННЯ
 ТЕОРІЯ СОЦІАЛІСТИЧНА
 ТЕОРІЯ СПАДКОВОСТІ ХРОМОСОМНА
 ТЕОРІЯ УСТАНОВКИ
 ТЕРАПІЯ АНАЛІТИЧНА ГРУПОВА
 ТЕРАПІЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРУПОВА
 ТЕРАПІЯ КАУЗАЛЬНА
 ТЕРАПІЯ ПЕРВИННА
 ТЕРАПІЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНА:
 ПРИНЦИП ЗАГАЛЬНИЙ
 ТЕРАПІЯ ПСИХОАНАЛІТИЧНА ГРУПОВА
 ТЕРАПІЯ РОЛІ ФІКСОВАНОЇ
 ТЕРАПІЯ ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНА
 ТЕРАПІЯ, ЦЕНТРОВАНА НА ЛЮДИНИ
 ТЕСТ
 ТЕСТ: НАДІЙНІСТЬ
- ТЕСТ АДИТИВНИЙ
 ТЕСТ АППЕРЦЕПТИВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ (ТАТ)
 ТЕСТ АППЕРЦЕПЦІЇ ДИТЯЧОЇ
 ТЕСТ ВИВЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ
 ТЕСТ ДОСЯГНЕНЬ
 ТЕСТ ЕКСПРЕСИВНИЙ
 ТЕСТ ЗДІБНОСТЕЙ СПЕЦІАЛЬНИХ
 ТЕСТ ІМПРЕСИВНИЙ
 ТЕСТ ІНТЕЛЕКТУ
 ТЕСТ ІНТЕРПРЕТАТИВНИЙ
 ТЕСТ КАТАРТИЧНИЙ
 ТЕСТ КОНСТИТУТИВНИЙ
 ТЕСТ КОНСТРУКТИВНИЙ
 ТЕСТ КРЕАТИВНОСТІ
 ТЕСТ КРИТЕРІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНИЙ
 ТЕСТ ЛЮШЕРА
 ТЕСТ МАЛЮВАННЯ
 ТЕСТ МАЛЮНКА ЛЮДИНИ
 ТЕСТ ОСОБИСТІСНИЙ
 ТЕСТ ПЛЯМ РОРШАХА
 ТЕСТ ПРОЕКТИВНИЙ
 ТЕСТ РЕПЕРТУАРНИЙ РОЛЬОВОГО КОНСТРУКТА
 ТЕСТ РУКИ
 ТЕСТ СВІТУ
 ТЕСТ СОЦЮМЕТРИЧНИЙ
 ТЕСТ СТАНДАРТИЗОВАНИЙ
 ТЕСТИ БАГАТОМІРНІ
 ТЕСТИ ОДНОМІРНІ
 ТЕСТОВІ НОРМИ
 ТЕСТУВАННЯ
 ТЕХНІКА Q-СОРТУВАННЯ
 ТЕХНІКА ПСИХОАНАЛІТИЧНА:
 МЕТА
 ТИП
 ТИП ЛЮДИНИ СУЧАСНОЇ
 ТИПІЗАЦІЯ
 ТИСК
 ТИФЛОПСИХОЛОГІЯ
 ТІНЬ
 ТОЛЕРАНТНІСТЬ
 ТОПІКА ПСИХІЧНА
 ТОТЕМІЗМ
 ТОЧКА ЗОРУ, ОРІЄНТОВАНА НА ЛЮДИНУ

ТОЧКА ЗОРУ, ОРІЄНТОВАНА
 НА СИТУАЦІЮ
 ТРАВМА: ФІКСАЦІЯ
 ТРАВМА ПСИХІЧНА
 ТРАВМА СТАТЕВА
 ТРЕМОР
 ТРЕМОР ПАТОЛОГІЧНИЙ
 ТРЕМОР ФІЗІОЛОГІЧНИЙ
 ТРЕНАЖЕР
 ТРЕНІНГ
 ТРЕНІНГ ПЕРЦЕПТИВНИЙ
 ТРЕНІНГ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛО-
 ГІЧНИЙ
 ТРЕНІНГ СПІЛКУВАННЯ ДІЛОВОГО
 ТРЕНУВАННЯ АУТОГЕННЕ
 ТРЕНУВАННЯ ВПЕВНЕНОСТІ
 В СОБІ
 ТРИВОГА
 ТРИВОГА РЕАЛІСТИЧНА
 ТРИВОЖНІСТЬ
 ТРУД ВКЛАДЕНИЙ
 ТУРБОТА

У

УВАГА
 УВАГА ВНУТРІШНЯ
 УВАГА ДОВІЛЬНА
 УВАГА ЗОВНІШНЯ
 УВАГА МИМОВІЛЬНА
 УВАГА ПІСЛЯДОВІЛЬНА
 УГАСАННЯ
 УЗАГАЛЬНЕННЯ
 УЗАГАЛЬНЕННЯ ЕМПІРИЧНЕ
 УМВЕЛЬТ
 УМІННЯ
 УМОВА «ЛЮБОВІ ДО ПОВІЇ»
 УМОВА «ПОСТРАЖДАЛОГО ТРЕ-
 ТЬОГО»
 УМОВИВІД
 УМОВИВІД НЕСВІДОМИЙ
 УПЕРЕДЖЕННЯ
 УПЕРТІСТЬ
 УПІЗНАННЯ
 УСТАНОВКА
 УСТАНОВКА ЕТНІЧНА
 УСТАНОВКА НЕУСВІДОМЛЮВАНА

УСТАНОВКА СОЦІАЛЬНА
 УСТАНОВКИ ОПЕРАЦІЙНІ
 УСТАНОВКИ СМИСЛОВІ
 УСТАНОВКИ ЦІЛЬОВІ
 УТВОРЕННЯ РЕАКТИВНЕ
 УТОМА
 УТОМЛЕНІСТЬ
 УЯВА
 УЯВА АКТИВНА
 УЯВА ПАСИВНА
 УЯВА ТВОРЧА
 УЯВА, ЩО ВІДТВОРЮЄ
 УЯВЛЕННЯ
 УЯВЛЕННЯ ВИТІСНЕНЕ
 УЯВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНЕ
 УЯВЛЕННЯ КОЛЕКТИВНЕ
 УЯВЛЕННЯ ОДИНИЧНЕ
 УЯВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНЕ: ПОХО-
 ДЖЕННЯ

Ф

ФАВОРИТИЗМ ВНУТРІШНЬОГРУ-
 ПОВІЙ
 ФАГОФОБИЯ
 ФАЗА АНАЛЬНА
 ФАЗА ДЕКОМПЕНСАЦІЇ
 ФАЗА ЗРИВУ
 ФАЗА НЕСТІЙКОЇ КОМПЕНСАЦІЇ
 ФАЗА ОПТИМАЛЬНОЇ ПРАЦЕ-
 ЗДАТНОСТІ
 ФАЗА СПРАЦЬОВАНОСТІ
 ФАКТ
 ФАКТ АСОЦІАЦІЇ
 ФАКТ ПОЧАТКУ ДВОРАЗОВОГО
 ФАКТ ПСИХОЛОГІЧНИЙ
 ФАКТОР ЛЮДСЬКИЙ
 ФАКТОР РИЗИКУ
 ФАКТОР ТРАВМАТИЧНИЙ
 ФАКТОРИ
 ФАКТОРНЕ НАВАНТАЖЕННЯ
 ФАЛЬШ
 ФАНАБЕРІЯ
 ФАНАТИЗМ
 ФАНАТИК
 ФАНТАЗІЯ
 ФАНТАЗМ ;

ФАНТОМ
 ФАСЦИНАЦІЯ
 ФАТАЛІЗМ
 ФАТУМ
 ФАЦИЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА
 ФЕМІНІЗАЦІЯ
 ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК
 ФЕНОМЕНОЛОГІЯ
 ФЕНОТИП
 ФЕТИШИЗМ
 ФІГУРА і ФОН
 ФІЗІОГНОМІКА
 ФІЗІОЛОГІЯ
 ФІЗІОЛОГІЯ АКТИВНОСТІ
 ФІЗІОНОМІЯ
 ФІКСАЦІЯ
 ФІКСУВАТИ
 ФІКЦІЙНИЙ ФШАЛІЗМ
 ФІЛОГЕНЕЗ
 ФЛАГЕЛЯЦІЯ
 ФЛЕГМА
 ФЛЕГМАТИК
 ФЛУКТУЮЧИЙ
 ФОБІЯ
 ФОКУС ЗАСТОСОВНОСТІ
 ФОРМУВАННЯ
 ФРЕЙДИЗМ
 ФРЕЙМ
 ФРЕНОЛОГІЯ
 ФРИГІДНІСТЬ
 ФРОТТАж
 ФРУСТРАЦІЯ
 ФУНКЦІОНАЛІЗМ
 ФУНКЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ
 ФУНКЦІОНАЛЬНА ЗНАЧИМІСТЬ
 ФУНКЦІОНАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ
 ФУНКЦІОНАЛЬНЕ НАПРУЖЕННЯ
 ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ
 ФУНКЦІЯ ВЕГЕТАТИВНА
 ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА: КОМПЕН-
 САЦІЯ
 ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА ВИЩА
 ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА ВИЩА:
 ЛОКАЛІЗАЦІЯ
 ФУНКЦІЯ ПСИХІЧНА НАТУРАЛЬ-
 НА
 ФУНКЦІЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНА

Х

ХАРАКТЕР
 ХАРАКТЕР: АКЦЕНТУАЦІЯ
 ХАРАКТЕР: АКЦЕНТУАЦІЯ: ТИП
 ХАРАКТЕР: СТРУКТУРНІСТЬ
 ХАРАКТЕР: ТИП
 ХАРАКТЕР: ТИП ЕКСПЛУАТУЮЧИЙ
 ХАРАКТЕР: ТИП НАГРОМАДЖУЮ-
 ЧИЙ
 ХАРАКТЕР: ТИП ПРОДУКТИВНИЙ
 ХАРАКТЕР: ТИП РИНКОВИЙ
 ХАРАКТЕР: ТИПОЛОГІЯ
 ХАРАКТЕР АВТОРИТАРНИЙ
 ХАРАКТЕР АНАЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР АСТЕНО-НЕВРОТИЧ-
 НИЙ
 ХАРАКТЕР БЮФІЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР ГЕНІТАЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР ППЕРТІМНИЙ
 ХАРАКТЕР ДЕМОНОСТРАТИВНИЙ
 ХАРАКТЕР ДИСТІМНИЙ
 ХАРАКТЕР ЕПІЛЕПТОЇДНИЙ
 ХАРАКТЕР ІСТЕРОЇДНИЙ
 ХАРАКТЕР КОНФОРМНИЙ
 ХАРАКТЕР ЛАБІЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР НАВ'ЯЗЛИВИЙ
 ХАРАКТЕР НЕКРОФІЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР НЕСТІЙКИЙ
 ХАРАКТЕР НОРМАЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР ОРАЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР ПАРАНОЯЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР ПСИХАСТЕНІЧНИЙ
 ХАРАКТЕР СЕНСИТИВНИЙ
 ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНИЙ
 ХАРАКТЕР ФАЛІЧНИЙ
 ХАРАКТЕР ЦИКЛОЇДНИЙ
 ХАРАКТЕР ШИЗОЇДНИЙ
 ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕОБХІДНІ
 ХАРАКТЕРНИЙ
 ХАРАКТЕРОЛОГІЯ
 ХАРІЗМА
 ХВОРОБА
 ХІРОМАНТІЯ
 ХОЛЕРИК
 ХОЛІЗМ
 ХРОНАКСІЯ

Ц

ЦЕНзуРА
ЦЕНТРАЦІЯ
ЦИКЛ ОРІЄНТУВАННЯ-ВІБІР-
ВИКОНАННЯ
ЦИКЛОФРЕНІЯ
ЦИНІЗМ
ЦІННІСТЬ
ЦІННІСТЬ ЕВРИСТИЧНА

Ч

ЧАС
ЧАС ВИКОНАННЯ ОПЕРАТОРОМ
ОКРЕМИХ ДІЙ
ЧАС ПСИХОЛОГІЧНИЙ
ЧАС РЕАКЦІЇ
ЧЕСТОЛЮБСТВО
ЧУТКИ
ЧУТЛИВІСТЬ

Ш

ШИЗОАНАЛІЗ
ШИЗОЇД
ШИЗОФРЕНІЯ
ШИРОТА ОХОПЛЕННЯ* ^ Е Б І Ч -
НІСТЬ
ШКАЛА
ШКАЛА ВЕРШИННИХ ПІКІВЕЖИ-
ВАНЬ
ШКАЛА ОЦІНОК

ШКАЛА УСТАНОВОК
ШКАЛЮВАННЯ
ШКОЛА: СЛУЖБА ПСИХОЛОГІЧ-
НА
ШКОЛА АВСТРІЙСЬКА
ШКОЛА ВЮРЦБУРЗЬКА
ШКОЛА ЖЕНЕВСЬКА
ШКОЛА ЛЕЙПЦИЗЬКА
ШКОЛА НАУКОВА
ШЛЯХ ЖИТТЄВИЙ
ШОК

Ю

ЮНІСТЬ

Я
ЯВИЩЕ МАСОВІДНЕ
ЯВИЩЕ ПСИХІЧНЕ
ЯВИЩЕ СУБ'ЄКТИВНЕ
«ЯДРО Я»
Я-ІДЕАЛ
Я-ІДЕАЛЬНЕ
Я-КОНЦЕПЦІЯ
Я-ЛІБІДО
ЯНУС
Я-СОРТУВАННЯ
Я-СХЕМА
ЯТРОГЕНІЯ
«ЯЩИК СКІННЕРА»
і «ЯЩИК ЧОРНИТИ»

Довідкове видання

ШАПАР Віктор Борисович

СУЧАСНИЙ ТЛУМАЧНИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК

Близько 2 500 термінів

Завідуючий редакційним відділом *О. В. Ковалевський*

Редактор *О. П. Чижова*

Технічний редактор *Н. В. Пишоха*

Коректор *Т. Ю. Ткаченко*

Підписано до друку 21.09.04 р. Формат 84* 108¹/₁₆
Папір офсетний. Гарнітура TimesER. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 33,6. Ум. фарбовідб. 33,81. Обл.-вид. арк. 60,0.
Наклад 2000 прим. Вид. № 20-04.

ВАТ «Видавництво "Прапор"»
Україна, 61002, Харків-2, вул. Чубаря, 11.

Видруковано з готових діапозитивів у ТОВ «Оберіг»,
Україна, 61140, Харків-140, пр. Гагаріна, 62, к. 97.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК№ 2249 від 01.08.05